

В. Ульянов (Ленин)

Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!

ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

ΠΛΗΡΗΣ ΕΚΔΟΣΗ

18

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΟΜΑΔΑ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΜΑΡΞΙΣΤΩΝ

Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΓΙΝΕ ΜΕ ΑΠΟΦΑΣΗ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА · 1973

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ-ΛΕΝΙΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΕ ΤΟΥ ΚΚΣΕ

Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΠΕΜΠΤΗ

ΤΟΜΟΣ
18

ΥΛΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ δέκατος ὄγδοος τόμος τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν περιέχει τό ἔργο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», πού γράφτηκε ἀπό τό Φλεβάρη ὥς τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1908 καί ἐκδόθηκε σέ χωριστό βιβλίο τό Μάη τοῦ 1909, καθώς καί τά γνωστά «Δέκα ἐρωτήματα στόν ὁμιλητή», πού χρησιμοποίησε σάν θέσεις ὁ Ι. Φ. Ντουμπρόβινσκι, ὅταν μέ ἐντολή τοῦ Λένιν ἀντιτάχθηκε στίς μαχιστικές ἀπόψεις τοῦ Μπογκντάνοφ καί τῶν ὀπαδῶν του, στή διάλεξη πού ἔκανε στή Γενεύη τό Μάη τοῦ 1908.

Ὁ «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» εἶναι τό κυριότερο φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ἡ ἱστορική σημασία του συνίσταται στό ὅτι ἀποτελεῖ παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, ἀπάντηση στά θεμελιακά φιλοσοφικά προβλήματα πού ὀρθώνονταν μπροστά στό κόμμα ἐκείνη τήν περίοδο, φιλοσοφική γενίκευση τῶν νεότερων ἐπιτεύξεων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Στό ἔργο του αὐτό ὁ Λένιν ὑπέβαλε σέ ὁλόπλευρη κριτική τήν ἀντιδραστική ἀστική ἰδεαλιστική φιλοσοφία καί τό φιλοσοφικό ἀναθεωρητισμό. Ἡ ἐργασία «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» εἶναι ὑπόδειγμα μπολσεβίκικης κομματικότητας στήν πάλη κατά τῶν ἐχθρῶν τοῦ μαρξισμοῦ. Στήν ἐργασία αὐτή συνενώνονται ὀργανικά ἡ φλογερή ἐπαναστατικότητα καί ἡ βαθιά ἐπιστημονικότητα.

Ὁ Λένιν, ἀναπτύσσοντας δημιουργικά τή διδασκαλία τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς, ἐπεξεργάστηκε ὁλόπλευρα, παίρνοντας ὑπόψη τίς νέες ἱστορικές συνθῆκες, ὅλα τά συστατικά μέρη τοῦ μαρξισμοῦ, μαζί καί τό διαλεκτικό καί ἱστορικό ὑλισμό. Κάθε ἔργο τοῦ Λένιν, κι' ὅταν ἀκόμη δέν εἶναι ἀφιερωμένο εἰδικά σέ φιλοσοφικά προβλήματα, ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ἐφαρμογῆς τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς (τῆς βαθύ-

τερης καί πληρέστερης διδασκαλίας γιά τήν ἐξέλιξη) στήν ἀνάλυση τῆς ἱστορικῆς κατάστασης, τῶν οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν φαινομένων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ὁ Φ. Ἔνγκελς παρατηροῦσε ὅτι σέ κάθε ἀνακάλυψη πού ἀφήνει ἐποχή, ἀκόμη καί στό φυσικο - ἱστορικό τομέα, ὁ ὑλισμός πρέπει ἀναπόφευκτα ν' ἀλλάζει τή μορφή του (βλ. Κ Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 353 - 354). Στίς ἀλλαγμένες ἱστορικές συνθῆκες, πού ὁ καπιταλισμός εἶχε μπεῖ στό ἰμπεριαλιστικό στάδιο τῆς ἀνάπτυξής του καί εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐπανάσταση στή φυσιογνωσία, ὁ Β. Ι. Λένιν ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖνος πού ἔδοσε στό φιλοσοφικό ὑλισμό καινούργια ὄψη. Ἰδιαίτερα μεγάλη σημασία γιά τήν παραπέρα ἐπεξεργασία τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ εἶχε τό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», κλασικό ἔργο τοῦ λενινιστικοῦ σταδίου στήν ἀνάπτυξη τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης.

Ὁ Λένιν ἔγραψε τόν «Ὑλισμό καί ἐμπειριοκριτικισμό» στήν περίοδο ἐκείνη τῆς ἱστορίας τῆς Ρωσίας πού ἡ τσαρική ἀπολυταρχία, ἀφοῦ κατέστειλε τήν ἐπανάσταση τοῦ 1905 - 1907, ἐπέβαλε στή χώρα μιά ἄγρια ἀστυνομική τρομοκρατία καί σ' ὅλους τούς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὀργίαζε ἡ ἀντίδραση. «Ἡ κατάπτωση, ἡ ἐξαχρείωση, οἱ διχόνοιες, ἡ διάλυση, ἡ ἀποστασία, ἡ πορνογραφία στή θέση τῆς πολιτικῆς. Δυνάμωμα τῶν τάσεων πρός τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό· μυστικισμός σάν μανδύας τῶν ἀντεπαναστατικῶν διαθέσεων»—ἔτσι χαρακτήριζε ὁ Β. Ι. Λένιν τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στή χώρα μετά τήν ἧττα τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 31ος, σελ. 11). Ἡ ἰδεολογική δικαιολόγηση τῆς ἀντεπανάστασης, ἡ ἀναβίωση τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ ἔβαλαν τή σφραγίδα τους στήν ἐπιστήμη, στή λογοτεχνία, στήν τέχνη. Στή φιλοσοφία κυριαρχοῦσαν οἱ πιό ἀντιδραστικές μορφές ἰδεαλισμοῦ, πού ἀρνοῦνταν τό νομοτελειακό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης στή φύση καί στήν κοινωνία καί τή δυνατότητα νά τίς γνωρίσουμε. Μέσα στό ἀστικό περιβάλλον, ἰδιαίτερα στούς κύκλους τῆς διανόησης, εἶχε πάρει πλατιά διάδοση ἡ «θεοαναζήτηση», ἕνα ἀντιδραστικό θρησκευτικό - φιλοσοφικό ρεῦμα, πού οἱ ἐκπρόσωποί του ὑποστήριζαν ὅτι ὁ ρωσικός λαός «ἔχασε τό θεό» καί τό καθῆκον του συνίσταται στό νά τόν «βρεῖ». Στή λογοτεχνία καί στήν τέχνη ἐκθειαζόταν ἡ λατρεία τοῦ ἀτομικισμοῦ, ἡ ἀδιαφορία πρός τήν πολιτική, ἡ «καθαρή τέχνη», ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἐπαναστατι-

κῶν-δημοκρατικῶν παραδόσεων τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς σκέψης. Οἱ ἀντεπαναστατικές δυνάμεις ἔκαναν τό πᾶν γιά νά συκοφαντήσουν τήν ἐργατική τάξη καί τό κόμμα της, νά ὑπονομεύσουν τά θεωρητικά βάθρα τοῦ μαρξισμοῦ. Μέσα σ' αὐτές τίς συνθῆκες ἡ ὑπεράσπιση τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας εἶχε γίνει τό σπουδαιότερο καί τό πιό ἐπεῖγον καθῆκον.

Ὁ Β. Ι. Λένιν παρατηροῦσε ὅτι χάρη στόν πλοῦτο καί στήν ποικιλία τοῦ ἰδεολογικοῦ περιεχομένου τοῦ μαρξισμοῦ, στίς διάφορες ἱστορικές περιόδους προωθεῖται στήν πρώτη γραμμή πότε ἡ μιά, πότε ἡ ἄλλη του πλευρά. Ἄν στίς παραμονές τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905-1907 εἶχε βασική σημασία ἡ προσαρμογή τῆς οἰκονομικῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ στήν πραγματικότητα τῆς Ρωσίας, ἐνῶ στήν περίοδο τῆς ἐπανάστασης βασική σημασία εἶχαν τά ζητήματα τακτικῆς, ὕστερα ἀπό τήν ἐπανάσταση στήν πρώτη γραμμή προωθήθηκε ἡ μαρξιστική φιλοσοφία. «Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ ἐποχή τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἀντίδρασης,—ἔγραφε ὁ Λένιν,— ἡ ἐποχή τῆς "χώνευσης" τῶν πλούσιων διδαγμάτων τῆς ἐπανάστασης εἶναι ἡ ἐποχή ὅπου τά θεμελιακά θεωρητικά, μαζί καί τά φιλοσοφικά, προβλήματα κάθε *ζωντανῆς* κατεύθυνσης προωθοῦνται σέ μιάν ἀπό τίς πρῶτες θέσεις» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 17ος, σελ. 54). Ὅπως στίς παραμονές τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης ὁ Λένιν ἀνασκεύασε τίς φιλελεύθερες - ναροντνικιστικές θεωρίες καί ἐφάρμοσε τήν οἰκονομική διδασκαλία τοῦ Μάρξ στίς συνθῆκες τῆς Ρωσίας, ἐνῶ στά χρόνια τῆς ἐπανάστασης ἀντέταξε στόν ὀπορτουνισμό τῶν μενσεβίκων τή μόνη σωστή, τή μπολσεβίκικη τακτική, ἔτσι καί στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης ὁ Λένιν κατασύντριψε τή μαχιστική ἀναθεώρηση τοῦ μαρξισμοῦ, ἐπεξεργάστηκε ὁλόπλευρα τή μαρξιστική φιλοσοφία, ἔδειξε πώς μόνο αὐτή μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν θεωρητική βάση τῆς δράσης τοῦ προλεταριακοῦ κόμματος, τῆς στρατηγικῆς καί τῆς τακτικῆς του, τῆς πολιτικῆς του γραμμῆς.

Ἡ ἀντίδραση πού ὀργίαζε στή Ρωσία δέν ἦταν «καθαρά ρωσικό» φαινόμενο. Στήν ἐποχή τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ ἡ ἀστική τάξη ὅλων τῶν χωρῶν ἔκανε ἀπότομη στροφή, ὅπως ἔγραφε ὁ Λένιν, ἀπό τή δημοκρατία πρός τήν «ἀντίδραση σ' ὅλη τή γραμμή», στήν οἰκονομία, τήν πολιτική, τήν ἰδεολογία. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα - ἀρχές τοῦ 20οῦ, στήν Εὐρώπη εἶχε διαδοθεῖ ἡ λεγόμενη φιλοσοφία τῆς «κριτικῆς ἐμπειρίας», ὁ ἐμπειριοκριτικισμός ἤ μαχισμός. Ἡ φιλοσοφία αὐτή, πού

ἐμφανίστηκε σάν μιά ἀπό τίς παραλλαγές τοῦ θετικισμοῦ, εἶχε τήν ἀξίωση νά παίξει τό ρόλο τῆς «μοναδικά ἐπιστημονικῆς» φιλοσοφίας πού τάχα εἶχε ξεπεράσει τή μονομέρεια τόσο τοῦ ὑλισμοῦ, ὅσο καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα πίσω ἀπ' αὐτή τή μορφή κρυβόταν ὑποκειμενική-ἰδεαλιστική, ἀντιδραστική οὐσία. Κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ βρέθηκαν μερικοί ἐξέχοντες ἐπιστήμονες (ὁ Α. Πουανκαρέ, ὁ Α. 'Αϊνστάϊν καί ἄλλοι). Μιά σειρά σοσιαλδημοκράτες πού θεωροῦσαν τόν ἑαυτό τους «μαθητές τοῦ Μάρξ», εἶδαν στό μαχισμό τήν «τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης» πού καλεῖται ν' «ἀντικαταστήσει» τή διαλεκτική-ὑλιστική φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. 'Η μαχιστική ἀναθεώρηση τῶν φιλοσοφικῶν βάσεων τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν ἐκδήλωση τοῦ διεθνοῦς ὁπορτουνισμοῦ. Ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας, ὁ Κ. Κάουτσκι, θεωροῦσε ὅτι ἦταν δυνατό νά «συμπληρωθεῖ» ὁ μαρξισμός μέ τή μαχιστική γνωσιολογία. Τήν ἴδια ἄποψη ὑποστήριζε καί ὁ αὐστριακός σοσιαλδημοκράτης Φ. Ἄντλερ. Στήν ἐπιστολή του πρός τόν Α. Μ. Γκόρκι τῆς 31 τοῦ Γενάρη (13 τοῦ Φλεβάρη) 1908, ὁ Λένιν τόνιζε τό δεσμό τοῦ ὁπορτουνισμοῦ μέ τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό: «Τόν ὑλισμό σάν φιλοσοφία *τόν ἔχουν παντοῦ παραπεταμένο*. 'Η «Neue Zeit», τό πιό συνεπές καί πιό ἔμπειρο ὄργανο, πού εἶναι ἀδιάφορο πρός τή φιλοσοφία, ποτέ δέν ὑπῆρξε ἔνθερμος ὀπαδός τοῦ φιλοσοφικοῦ ὑλισμοῦ, τόν τελευταῖο ὅμως καιρό δημοσίευσε, χωρίς τήν παραμικρή ἐπιφύλαξη, γραφτά τῶν ἐμπειριοκριτικῶν... Ὅλα τά μικροαστικά ρεύματα τῆς σοσιαλδημοκρατίας ἀντιμάχονται κυρίως τό φιλοσοφικό ὑλισμό, τραβοῦν πρός τόν Κάντ, τό νεοκαντιανισμό, τήν κριτική φιλοσοφία» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 34ος, σελ. 336).

Στή Ρωσία, παράλληλα μέ τούς ἀνοιχτούς ἐχθρούς τοῦ προλεταριάτου καί τοῦ κόμματός του (Β. Β. Λεσέβιτς, Β. Μ. Τσερνόφ κ.ἄ.) προπαγάνδιζε τό μαχισμό καί μιά ὁμάδα τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς διανόησης, πού περιλάβαινε τόσο μενσεβίκους, τόν Ν. Βαλεντίνοφ, τόν Π. Σ. Γιουσκέβιτς καί ἄλλους, ὅσο καί ἀνθρώπους πού εἶχαν προσχωρήσει στούς μπολσεβίκους, τόν Α. Μπογκντάνοφ, τόν Β. Μπαζάροφ, τόν Α. Β. Λουνατσάρσκι καί ἄλλους, πού χρησιμοποιοῦσαν τό μαχισμό γιά ν' ἀναθεωρήσουν τό διαλεκτικό ὑλισμό. Ταυτόχρονα ὁ Μπογκντάνοφ καί οἱ ὁμοϊδεάτες του ἀναθεωροῦσαν ὄχι μόνο τίς φιλοσοφικές ἀρχές, ἀλλά καί τίς ἀρχές τακτικῆς τοῦ κόμματος τοῦ προλεταριάτου, ὑπεράσπιζαν τή σεχταρι-

στική τακτική τοῦ «ὀτζοβισμοῦ», παραιτοῦνταν ἀπό τή χρησιμοποίηση τῶν νόμιμων δυνατοτήτων στόν πολιτικό ἀγώνα. Μέσα στίς συνθῆκες ἰδεολογικῶν διαφωνιῶν στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης, ἡ μαχιστική ἀναθεώρηση τοῦ μαρξισμοῦ, πού ἀπόβλεπε στήν ὑπονόμευση τῶν θεωρητικῶν βάσεων τοῦ κόμματος, στόν ἰδεολογικό ἀφοπλισμό τοῦ προλεταριάτου, ἀποτελοῦσε σοβαρό κίνδυνο. Αὐτός ὁ κίνδυνος μεγάλωνε ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ μαχιστές—ἰδιαίτερα ὁ Α. Β. Λουνατσάρσκι—προσπαθοῦσαν νά μετατρέψουν τό σοσιαλισμό σ' ἕνα νέο εἶδος θρησκείας (τή λεγόμενη «θεοπλασία»), θεωρώντας ὅτι ὁ σοσιαλισμός σέ θρησκευτική μορφή θά εἶναι «πιό προσιτός καί πιό κατανοητός» στό ρωσικό λαό. Ἦταν ἀπαραίτητο νά ξεσκεπαστεῖ ἡ ἀντιδραστική οὐσία τοῦ μαχισμοῦ, νά περιφρουρηθεῖ ὁ μαρξισμός, νά διευκρινιστοῦν τά θεμελιακά προβλήματα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, νά δοθεῖ μιά διαλεκτική-ὑλιστική ἑρμηνεία τῶν νέων ἀνακαλύψεων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τά καθήκοντα αὐτά τά ἐκπλήρωσε ὁ Β. Ι. Λένιν στό βιβλίο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Ὁ Λένιν θεωροῦσε ἀναγκαῖο νά ἐκδοθεῖ, ὅσο τό δυνατό γρηγορότερα, ὁ «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». «...Ἔχει σημασία νά ἐκδοθεῖ τό βιβλίο πιό γρήγορα,— ἔγραφε. Γιά μένα ἡ ἔκδοσή του συνδέεται ὄχι μόνο μέ φιλοσοφικές, ἀλλά καί μέ σοβαρές πολιτικές ὑποχρεώσεις» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37ος σελ. 352). Ὁ Λένιν ἐπιτάχυνε τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου, γιατί τόν Ἰούνη τοῦ 1909 θά γινόταν μιά σύσκεψη τῆς πλατιᾶς σύνταξης τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι» (στήν πραγματικότητα τοῦ Μπολσεβίκικου κέντρου),ὅπου ἐπρόκειτο νά διεξαχθεῖ ἀποφασιστική μάχη μέ τόν Μπογκντάνοφ καί τούς ὀπαδούς του.

Ἐνάντια στή μαχιστική ἀναθεώρηση τοῦ μαρξισμοῦ ἀντιτάχθηκε καί ὁ Γκ. Β. Πλεχάνοφ, γεγονός γιά τό ὁποῖο ὁ Λένιν ἐκφραζόταν θετικά. Ἡ κριτική ὅμως πού ἔκανε ὁ Πλεχάνοφ στό μαχισμό εἶχε περιορισμένο χαρακτήρα. Στά ἔργα του ἀγνοοῦνταν ἡ σχέση τοῦ μαχισμοῦ μέ τήν κρίση πού περνοῦσε ἡ φυσιογνωσία καί γίνονταν λάθη στήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Μάλιστα ὁ Πλεχάνοφ, ξεκινώντας ἀπό τίς φραξιονιστικές μενσεβίκικες ἀντιλήψεις του, προσπαθοῦσε νά βρεῖ κάποιο δεσμό ἀνάμεσα στό μαχισμό καί στό μπολσεβικισμό, ζημιώνοντας ἔτσι σοβαρά τό ἔργο τῆς ὑπεράσπισης τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στήν πάλη ἐνάντια στόν ἀναθεωρητισμό. Οἱ ἀναθεωρητές στόν τομέα τῆς μαρξιστικῆς

φιλοσοφίας συντρίφτηκαν χάρη στό συνεπή ἀγώνα τῶν μπολσεβίκων μέ ἐπικεφαλῆς τόν Β. Ι. Λένιν, στόν ὁποῖο ἀποφασιστικό ρόλο ἔπαιξε τό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». Ὁ ἀγώνας αὐτός εἶχε τεράστια διεθνή σημασία, κονιορτοποίησε τούς ἰσχυρισμούς τῶν ὁπορτουνιστῶν ἡγετῶν τῆς ΙΙ Διεθνοῦς ὅτι τάχα ἡ φιλοσοφία δέν συνδέεται μέ τήν πολιτική, ὅτι οἱ φιλοσοφικές ἀπόψεις τοῦ κάθε μέλους τοῦ κόμματος εἶναι ἰδιωτική του ὑπόθεση, ὅτι μπορεῖ νά εἶναι κανείς μαρξιστής χωρίς νά εἶναι διαλεκτικός ὑλιστής στή φιλοσοφία.

Σέ διάκριση ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς, ὅπου στήν πρώτη γραμμή ἔμπαινε τό καθῆκον τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ὑπεράσπισης τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας καί τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς, στά τέλη τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἀποφασιστική σημασία γιά τόν ἀγώνα ἐνάντια στό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό ἀπόκτησε ἡ ὑπεράσπιση καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μαρξιστικοῦ φιλοσοφικοῦ ὑλισμοῦ καί τῆς διαλεκτικῆς - ὑλιστικῆς γνωσιοθεωρίας. Οἱ ἀστοί φιλόσοφοι προσπαθοῦσαν ν' ἀποδείξουν θεωρητικά ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά γνωρίσουμε τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ὕλης «πάλιωσε», περιόριζαν τό ἔργο τῆς ἐπιστήμης στήν «ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων» κ.ο.κ. Αὐτή τήν ἐχθρική πρός τήν ἐπιστήμη ἰδεαλιστική φιλοσοφία, οἱ μαχιστές ἐπιχειροῦσαν νά τήν ἐνισχύσουν μέ τίς τελευταῖες ἀνακαλύψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, νά τήν παρουσιάσουν σάν τήν τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Β.Ι. Λένιν ἀπόδειξε τήν ἀνεδαφικότητα τῶν ἀποπειρῶν αὐτῶν, πού στήν οὐσία σήμαιναν ἀναβίωση τῶν ὑποκειμενικῶν-ἰδεαλιστικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μπέρκλεϋ καί τοῦ Χιούμ.

Ὁ Λένιν ξεσκέπασε τίς κοινωνικές, ταξικές ρίζες τοῦ μαχισμοῦ, ἔδειξε ὅτι ὁ μαχισμός ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης στόν ἀγώνα της ἐνάντια στό προλεταριάτο, ἐνάντια στήν κοσμοθεωρία τοῦ προλεταριάτου, τό διαλεκτικό καί ἱστορικό ὑλισμό. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν ἀποκάλυψε όριστικά τόν ἀντιδραστικό χαρακτήρα τῆς μαχιστικῆς ἀναθεώρησης τοῦ μαρξισμοῦ, ξεσκέπασε τήν ἰδεαλιστική, ἀντιμαρξιστική οὐσία τοῦ «ἐμπειριομονισμοῦ» τοῦ Μπογκντάνοφ, τοῦ «ἐμπειριοσυμβολισμοῦ» τοῦ Γιουσκέβιτς κτλ.

Στήν πάλη του ἐνάντια στήν ἀντιδραστική ἰδεαλιστική φιλοσοφία ὁ Β. Ι. Λένιν ὑπεράσπισε τό μαρξιστικό φιλοσοφικό ὑλισμό. Ἀναπτύσσοντας τίς βασικές θέσεις του, ὁ Λένιν ἔδωσε

ἕναν κλασικό ὁρισμό τῆς ὕλης, πού ἀποτέλεσε τή γενίκευση ὅλης τῆς ἱστορίας τῆς πάλης τοῦ ὑλισμοῦ μέ τόν ἰδεαλισμό καί τή μεταφυσική, καθώς καί τή γενίκευση τῶν νέων ἀνακαλύψεων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. «Ἡ ὕλη,—ἔγραφε ὁ Λένιν,—εἶναι φιλοσοφική κατηγορία πού χρησιμεύει γιά νά ὑποδηλώνει τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα πού ἔχει δοθεῖ στόν ἄνθρωπο ἀπό τά αἰσθήματά του, καί πού ἀντιγράφεται, φωτογραφίζεται, ἀπεικονίζεται ἀπό τά αἰσθήματά μας, ἐνῶ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτά» (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 134). Ὁ Λένιν ἐξετάζει τήν ὕλη σέ ἀδιάρηκτη σύνδεση μέ τήν κίνηση· ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα εἶναι ἀκριβῶς ἡ κινούμενη ὕλη. Ὁ ὁρισμός πού δίνει ὁ Λένιν στήν ὕλη παίζει σπουδαῖο ρόλο στήν πάλη ἐνάντια στή σύγχρονη ἰδεαλιστική φιλοσοφία, πού οἱ ἐκπρόσωποί της, πλαστογραφώντας τίς ἐπιτεύξεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, προσπαθοῦν ἐπίσης ν' ἀποδείξουν τόν «πνευματικό χαρακτήρα» τοῦ Εἶναι, τή δυνατότητα ἐκμηδένισης τῆς ὕλης, μετατροπῆς της σέ ἐνέργεια, πού τή θεωροῦν σάν κάποια «ἄϋλη οὐσία» κ.ο.κ.

Στό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» ἀναπτύχθηκε παραπέρα ἡ διατύπωση πού ἔδοσε ὁ Φ. Ἔνγκελς στό θεμελιακό πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, στό πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στήν ὕλη καί τή συνείδηση. Ὁ Λένιν, τονίζοντας τήν προτεραιότητα τῆς ὕλης σέ σχέση μέ τή συνείδηση ὑπογράμμιζε ὅτι ἡ ἀπόλυτη· ἀντίθεση τῆς ὕλης, τοῦ Εἶναι πρός τή συνείδηση, τή σκέψη περιορίζεται στά ὅρια τοῦ «βασικοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος», ὅτι «ἔξω ἀπ' αὐτά τά ὅρια ἡ σχετικότητα τῆς δοσμένης ἀντίθεσης εἶναι ἀναμφισβήτητη» (σελ. 154).

Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Λένιν συνίσταται στό ὅτι, στήν πάλη του ἐνάντια στόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό καί στόν ἀγνωστικισμό ἀνάπτυξε ὁλόπλευρα τή μαρξιστική διδασκαλία γιά τή γνωσιμότητα τοῦ κόσμου, τή θεωρία τῆς ἀντανάκλασης. Ὁ Λένιν ὑπεράσπισε τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ψυχικότητας, τῆς συνείδησης σάν τοῦ ἀνώτερου προϊόντος τῆς ὕλης, σάν λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου, ὑπογράμμισε ὅτι ἡ σκέψη, ἡ συνείδηση εἶναι ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὁ Λένιν ἔδοσε τό θαυμάσιο ὁρισμό τοῦ αἰσθήματος σάν ὑποκειμενικοῦ εἰδώλου τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καί ἐπέκρινε τήν ἀγνωστική θεωρία τῶν συμβόλων ἤ ἱερογλυφικῶν, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά αἰσθήματα δέν εἶναι παρά συμβατικά σημεῖα καί ὄχι ἀπεικονίσεις τῶν πραγματικῶν

ἀντικειμένων. Ἡ θεωρία αὐτή κηρύσσεται καί στίς μέρες μας ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῶν διαφόρων κατευθύνσεων τῆς σύγχρονης ἀστικῆς φιλοσοφίας, γι' αὐτό ἡ κριτική πού τῆς ἔκανε ὁ Λένιν εἶναι ἐπίκαιρη.

Ὁ Λένιν ἀνακάλυψε τό περίπλοκο, διαλεκτικό προτσές τῆς γνώσης, ἔδειξε ὅτι ἡ διαλεκτική εἶναι ἀκριβῶς ἡ γνωσιοθεωρία τοῦ μαρξισμοῦ. Σ' αὐτή τή σπουδαιότατη θέση, πού θά διατυπωθεῖ ἀπό τόν Λένιν ἀργότερα, τό 1914 - 1915, στό ἔργο του «Κάρλ Μάρξ» καί στά «Φιλοσοφικά τετράδια», ὁδηγεῖ ὅλη ἡ πορεία τῶν συλλογισμῶν τοῦ Λένιν γιά τήν οὐσία τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς γνώσης στό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». «Στή γνωσιοθεωρία, ὅπως καί σ' ὅλες τίς ἄλλες περιοχές τῆς ἐπιστήμης, —ἔγραφε,—πρέπει νά σκεπτόμαστε διαλεκτικά, δηλαδή νά μή θεωροῦμε τίς γνώσεις μας σάν κάτι τό ἕτοιμο καί ἀμετάβλητο, ἀλλά νά ξεδιαλύνουμε μέ τί τρόπο ἀπό τήν *ἄγνοια* προκύπτει ἡ *γνώση*, μέ τί τρόπο ἡ γνώση ἡ ὄχι πλήρης καί ὄχι ἀκριβής γίνεται πληρέστερη καί ἀκριβέστερη» (σελ. 104). Ἕνα θαυμάσιο παράδειγμα ἐφαρμογῆς τῆς διαλεκτικῆς στή διερεύνηση τοῦ προτσές τῆς ἀνθρώπινης γνώσης εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς διδασκαλίας γιά τήν ἀλήθεια πού δίνεται στό ἔργο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». Ὁ Β. Ι. Λένιν προσδιορίζει τήν ἀλήθεια σάν ἕνα σύνθετο, ἀντιφατικό προτσές ἀνάπτυξης τῆς γνώσης καί τήν ἀντικρύζει ἀπό δυό πλευρές: σέ ἀντίθεση πρός τίς διάφορες μορφές τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, ὑπογραμμίζει τήν ἀντικειμενικότητα, τήν ἀνεξαρτησία τοῦ περιεχομένου τῶν γνώσεών μας ἀπό τό ὑποκείμενο. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν δείχνει ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἕνα προτσές ἀνάπτυξης τῆς σχετικῆς ἀλήθειας σέ ἀπόλυτη, ἀντιπαραθέτοντας ἔτσι τή διαλεκτική-ὑλιστική διδασκαλία γιά τήν ἀλήθεια τόσο στό ρελατιβισμό* ὅσο καί στή μεταφυσική. «...Ἡ ἀνθρώπινη νόηση,—ἔγραφε ὁ Λένιν,—εἶναι ἀπό τή φύση της ἱκανή νά μᾶς δίνει καί μᾶς δίνει τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια πού σχηματίζεται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν σχετικῶν ἀληθειῶν. Κάθε βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἐπιστήμης προσθέτει νέους κόκκους σ' αὐτό τό ἄθροισμα τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τά ὅρια ὅμως τῆς ἀλήθειας κάθε ἐπιστημονικῆς θέσης εἶναι σχετικά, πότε εὐρύνονται, πότε στενεύουν μέ τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν γνώσεων» (σελ. 140).

*—ρελατιβισμός (σχετικισμός) — ἰδεαλιστική θεωρία τῆς ἀπόλυτης σχετικότητας. *Σημ. μετ.*

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀνακάλυψε τή σημασία τῆς πράξης στό προτσές τῆς γνώσης, σάν βάσης καί σκοποῦ τῆς γνώσης, σάν κριτήριου τῆς ἀλήθειας, ἔδειξε ὅτι ἡ ἄποψη τῆς ζωῆς, τῆς πράξης πρέπει νά εἶναι πρώτη καί βασική στή θεωρία τῆς γνώσης καί ὅτι ἀναπόφευκτα ὁδηγεῖ στόν ὑλισμό. Ὁ Β.Ι. Λένιν στό βιβλίο του τόνισε ὅτι ἡ ἀλήθεια τοῦ μαρξισμοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' ὅλη τήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες. Στίς ἡμέρες μας ἡ ἀλήθεια τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἐπιβεβαιώνεται ὄχι μόνο ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς πάλης στίς χῶρες τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά καί ἀπό τήν πρακτική τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ στίς χῶρες τοῦ παγκόσμιου σοσιαλιστικοῦ συστήματος. Οἱ ἀναθεωρητές, τόσο οἱ παλιότεροι ὅσο καί οἱ σύγχρονοι, ἐπιδιώκουν νά παραποιήσουν τήν πράξη τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καί νά δικαιολογήσουν τήν ἀναθεώρηση τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Λένιν, ξεσκεπάζοντας τίς ἀπόπειρες ἀναθεώρησης τῶν βάσεων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἔδειξε ταυτόχρονα τή σπουδαιότητα τῆς πάλης ἐνάντια στό δογματισμό, τήν ἀναγκαιότητα τοῦ δημιουργικοῦ τρόπου μελέτης τοῦ μαρξισμοῦ. «Τό μοναδικό συμπέρασμα πού βγαίνει,—ἔγραφε,— ἀπό τή γνώμη πού συμμερίζονται οἱ μαρξιστές, ὅτι δηλ. ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἀποτελεῖ ἀντικειμενική ἀλήθεια, εἶναι τοῦτο: ἀκολουθώντας τό *δρόμο* τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, θά προσεγγίζουμε τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια ὁλοένα καί περισσότερο (χωρίς ποτέ νά τήν ἐξαντλήσουμε), ἐνῶ ἄν ἀκολουθήσουμε ἕναν *ὁποιονδήποτε ἄλλο δρόμο* δέν μποροῦμε νά καταλήξουμε πουθενά ἀλλοῦ, παρά μόνο στή σύγχυση καί στό ψέμμα» (σελ. 149). Ὅλο τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» ἀποτελεῖ βαθιά θεμελίωση τῆς δυνατότητας τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης τῶν νόμων τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας, εἶναι διαποτισμένο ἀπό τήν πίστη στή δύναμη καί στήν ἰσχύ τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ. Ἡ ἐπεξεργασία ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν τῆς ἐπιστημονικῆς, διαλεκτικῆς-ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς γνώσης ἀποτελεῖ λαμπρό ὑπόδειγμα δημιουργικῆς ἀνάπτυξης τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ.

Στά τέλη τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα ἄρχισε στή φυσιογνωσία μιά ἀληθινή ἐπανάσταση: ἀνακαλύφθηκαν οἱ ἀκτίνες Ραΐντγκεν (1895), τό φαινόμενο τῆς ραδιενέργειας (1896), τό ἠλεκτρόνιο (1897), πού ἡ μελέτη τῶν ἰδιοτήτων του ὁδήγησε στήν ἀνακάλυψη τῆς μεταβλητότητας τῆς μάζας του σ' ἐξάρτηση ἀπό τήν ταχύτητά του, τό ράδιο (1898) κτλ. Ἡ ἀνάπτυξη

τῆς ἐπιστήμης ἔδειξε τόν περιορισμένο χαρακτήρα τῆς ὑπάρχουσας ὥς τότε φυσικῆς εἰκόνας τοῦ κόσμου. Ἄρχισε ἡ ἐπανεξέταση μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ἐννοιῶν πού τίς εἶχε ἐπεξεργαστεῖ ἡ προηγούμενη, ἡ κλασική φυσική, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας ὑποστήριζαν, κατά κανόνα, τίς θέσεις ἑνός αὐθόρμητου, μή συνειδητοποιημένου καί συχνά μεταφυσικοῦ ὑλισμοῦ, πού ἀπό τήν ἄποψή του οἱ νέες ἀνακαλύψεις τῆς φυσικῆς φαίνονταν ἀνεξήγητες. Ἡ κλασική φυσική εἶχε σάν ἀφετηρία τή μεταφυσική συνταύτιση τῆς ὕλης σάν φιλοσοφικῆς κατηγορίας μέ τίς καθορισμένες ἀντιλήψεις πού ὑπῆρχαν σχετικά μέ τή δομή της. Ὅταν ὅμως οἱ ἀντιλήψεις αὐτές ἄλλαξαν ριζικά, οἱ ἰδεαλιστές φιλόσοφοι, καθώς καί μερικοί φυσικοί, ἄρχισαν νά μιλοῦν γιά «ἐξαφάνιση» τῆς ὕλης, νά προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν τήν «ἀνεδαφικότητα» τοῦ ὑλισμοῦ, ν' ἀρνοῦνται τήν ἀντικειμενική ἀξία τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, νά θεωροῦν σκοπό τῆς ἐπιστήμης μόνο τήν περιγραφή τῶν φαινομένων κ.ο.κ.

Ὁ Β. Ι. Λένιν τόνιζε ὅτι ἡ δυνατότητα τῆς ἰδεαλιστικῆς ἑρμηνείας τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων βρίσκεται ἤδη στό ἴδιο τό προτσές τῆς γνώσης τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, γεννιέται ἀπό τήν ἴδια τήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι ὁ νόμος τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Β. Ὄστβαλντ γιά νά θεμελιώσει τόν «ἐνεργητισμό», γιά νά ἀποδείξει τήν «ἐξαφάνιση» τῆς ὕλης καί τή μετατροπή της σέ ἐνέργεια. Ἡ διείσδυση στά βάθη τοῦ ἀτόμου, οἱ προσπάθειες ξεχωρισμοῦ τῶν στοιχειωδῶν συστατικῶν μερῶν του ὁδήγησαν στό δυνάμωμα τοῦ ρόλου τῶν μαθηματικῶν, στήν ἀνάπτυξη τῶν γνώσεων τῆς φυσικῆς, πράγμα πού αὐτό καθεαυτό ἦταν θετικό φαινόμενο. Ὡστόσο ἡ μαθηματικοποίηση τῆς φυσικῆς, καθώς καί ἡ ἀρχή τοῦ ρελατιβισμοῦ, τῆς σχετικότητας τῶν γνώσεών μας στήν περίοδο τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς τῆς φυσικῆς εἰκόνας τοῦ κόσμου, συνέβαλαν στήν ἐμφάνιση τῆς κρίσης τῆς φυσικῆς καί ἀποτέλεσαν τίς γνωσιολογικές πηγές τοῦ «φυσικοῦ ἰδεαλισμοῦ». Στήν πραγματικότητα οἱ νέες ἀνακαλύψεις στή φυσική, ὅπως ἔδειξε ὁ Β. Ι. Λένιν, ὄχι μόνο δέν ἀναιροῦσαν, ἀλλά ἀντίθετα ἐπιβεβαίωναν τό διαλεκτικό ὑλισμό, πρός τόν ὁποῖο ὁδηγοῦσε ὅλη ἡ ἐξέλιξη τῆς φυσιογνωσίας. Χαρακτηρίζοντας τόν δαιδαλώδη δρόμο τῆς ἐξέλιξης τῆς φυσικῆς, τίς αὐθόρμητες ἀναζητήσεις τῆς σωστῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραφε: «Ἡ σύγχρονη φυσική δέν βαδίζει πρός τή μοναδικά σωστή μέθοδο καί τή μοναδικά σωστή φιλοσοφία τῶν φυσικῶν

ἐπιστημῶν κατευθείαν, ἀλλά μέ ζίγκ - ζάγκ, δέν βαδίζει συνειδητά, ἀλλά αὐθόρμητα, χωρίς νά βλέπει καθαρά τόν "τελικό σκοπό" της, ἀλλά προσεγγίζοντας σ' αὐτόν ψηλαφητά, μέ ταλαντεύσεις καί κάποτε μάλιστα καρκινοβατώντας» (σελ. 337-338).

Ἡ βαθιά μεταστροφή στίς ἀντιλήψεις γιά τή φύση, πού ἄρχισε στά τέλη τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, συνέπεσε μέ τό δυνάμωμα τῆς κοινωνικοπολιτικῆς ἀντίδρασης, πού προκλήθηκε ἀπό τό πέρασμα τοῦ καπιταλισμοῦ στό νέο, στό ἰμπεριαλιστικό στάδιο ἀνάπτυξής του. Στίς συνθῆκες αὐτές, ἡ ἰδεαλιστική φιλοσοφία, ἐκμεταλλευόμενη τήν ἐπανάσταση πού ἔγινε στή φυσική, ἀποπειράθηκε νά ἐκτοπίσει τόν ὑλισμό ἀπό τή φυσιογνωσία, νά ἐπιβάλει στή φυσική τή δική της γνωσιολογική ἐξήγηση τῶν νέων ἀνακαλύψεων, νά συμβιβάσει τήν ἐπιστήμη μέ τή θρησκεία. «Ἡ *οὐσία* τῆς κρίσης τῆς σύγχρονης φυσικῆς,—ἔγραφε ὁ Λένιν,—συνίσταται στήν ἀνατροπή τῶν παλιῶν νόμων καί βασικῶν ἀρχῶν, στήν ἀπόριψη τῆς ὕπαρξης τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας ἔξω ἀπό τή συνείδηση, δηλ. στήν ἀντικατάσταση τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν ἰδεαλισμό καί τόν ἀγνωστικισμό» (σελ. 276). Τήν «ἀντικατάσταση» αὐτή τή διευκόλυνε ἐπίσης καί τό γεγονός ὅτι οἱ ἴδιες οἱ συνθῆκες ζωῆς τοῦ ἐπιστήμονα στήν καπιταλιστική κοινωνία τόν σπρώχνουν πρός τόν ἰδεαλισμό καί τή θρησκεία.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ὄχι μόνο ἀνάλυσε τήν οὐσία τῆς κρίσης τῆς φυσικῆς, ἀλλά καί καθόρισε τό δρόμο γιά τό ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς κρίσης: τήν ἀφομοίωση τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τούς φυσικούς. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στήν ΕΣΣΔ καί στίς ἄλλες σοσιαλιστικές χῶρες, οἱ ἐργασίες τῶν προοδευτικῶν ἐπιστημόνων τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν ἐπιβεβαίωσαν τήν πρόβλεψη τοῦ Λένιν.

Στό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» δίνεται ἡ φιλοσοφική γενίκευση τῶν νέων ἀνακαλύψεων στίς φυσικές ἐπιστῆμες, πού ὁ Λένιν τίς πραγματεύθηκε σάν φιλόσοφος ὁπλισμένος μέ τήν πιό προοδευτική μέθοδο σκέψης, ἡ ὁποία ἔλειπε ἀκριβῶς ἀπό τούς εἰδικούς φυσικούς. Ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι ἡ ὑλιστική διαλεκτική, πού στίς κατηγορίες της, καί μόνο σ' αὐτές, μπορεῖ ν' ἀντικαθρεφτιστεῖ πιστά ἡ ἀντικειμενική διαλεκτική τῆς φύσης. Ἡ μέθοδος αὐτή, σέ ἀντίθεση τόσο πρός τή μεταφυσική, ὅσο καί πρός τόν ρελατιβισμό, ἐπιμένει, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Λένιν, στόν κατά προσέγγιση, σχετικό χαρακτήρα τῶν γνώσεών μας ἀναφορικά μέ

τή δομή καί τίς ἰδιότητες τῆς ὕλης, στήν ἀπουσία ἀπόλυτων ορίων στή φύση, ἐπιμένει στό ὅτι ἡ κινούμενη ὕλη μετατρέπεται ἀπό τή μιά κατάσταση στήν ἄλλη κτλ.

Ὁ Λένιν, ξεκινώντας ἀπό τήν ὑλιστική διαλεκτική, διατύπωσε τή θέση γιά τό ἀνεξάντλητο τῆς ὕλης. «Τό ἠλεκτρόνιο,—ἔγραφε,—εἶναι τόσο *ἀνεξάντλητο*, ὅσο καί τό ἄτομο, ἡ φύση εἶναι ἄπειρη, ἀλλά *ὑπάρχει* ἐπ' ἄπειρον, κι' αὐτή ἀκριβῶς ἡ μοναδικά κατηγορηματική, ἡ μοναδικά ἀπόλυτη παραδοχή τῆς *ὕπαρξής* της ἔξω ἀπό τή συνείδηση καί τό αἴσθημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τό διαλεκτικό ὑλισμό ἀπό τό ρελατιβιστικό ἀγνωστικισμό καί τόν ἰδεαλισμό» (σελ. 281-282). Αὐτή ἡ ἐξαιρετικά βαθιά σκέψη τοῦ Λένιν ἐπιβεβαιώθηκε ολόπλευρα ἀπό τήν κατοπινή ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης (ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς τεχνικῆς ραδιενέργειας, τῆς σύνθετης δομῆς τοῦ ἀτομικοῦ πυρήνα, τῆς σύγχρονης θεωρίας τῶν «στοιχειωδῶν» σωματίων κτλ.).

Στό βιβλίο του ὁ Β. Ι. Λένιν ἐξέτασε καί ἄλλα φιλοσοφικά προβλήματα τῆς φυσιογνωσίας, ὅπως εἶναι τό πρόβλημα τῆς ποιοτικῆς ποικιλομορφίας τῆς ὕλης καί τῆς ποικιλίας τῶν μορφῶν κίνησής της, τήν ἀρχή τῆς αἰτιότητας, τό πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου σάν βασικῶν μορφῶν ὕπαρξης τῆς ὕλης καί ἄλλα. Οἱ ἰδέες αὐτές τοῦ Λένιν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς γενίκευσης, ἀπό τίς θέσεις τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, ἑνός ὁλόκληρου σταδίου τῆς ἀνάπτυξης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἰδιαίτερα τῆς φυσικῆς, πού σήμανε τήν ἀρχή τῆς συνεχιζόμενης καί στίς μέρες μας ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς στόν τομέα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς.

Στό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε τήν ἀδιάρηκτη ἑνότητα τοῦ διαλεκτικοῦ καί τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ἀνάπτυξε τίς βασικές θέσεις τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, πρίν ἀπ' ὅλα τή θέση γιά τόν καθοριστικό ρόλο τοῦ κοινωνικοῦ Εἶναι σέ σχέση μέ τήν κοινωνική συνείδηση. Ὁ Λένιν ἀντιπαράθεσε τόν ἱστορικό ὑλισμό στήν ἰδεαλιστική θεωρία τοῦ Μπογκντάνοφ, ὅτι τό Εἶναι καί ἡ συνείδηση εἶναι ταυτόσημα, καθώς καί στίς ἀντιεπιστημονικές ἀπόπειρες τῶν μαχιστῶν νά ὑποκαταστήσουν τίς εἰδικές νομοτέλειες τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης μέ τήν «κοινωνική ἐνεργητική», μέ βιολογικές καί ἄλλες νομοτέλειες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἀνακάλυψε τό βαθύ δεσμό τοῦ μαχισμοῦ μέ τή θρησκεία, ἔδειξε ὅτι ὁ ἰδεαλισμός σάν φιλοσοφική κατεύ-

θυνση εἶναι σοβαρό μέσο γιά τή διατήρηση καί τήν ὑποστήριξη τῆς θρησκείας. Ὕστερα ἀπό ὁλόπλευρη μελέτη τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ καί τήν ἀντιπαραβολή του μέ τίς ἄλλες παραλλαγές τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ Β. Ι. Λένιν κατάληξε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἰδεαλισμός «... εἶναι μόνο μιά ἐκλεπτυσμένη, ραφιναρισμένη μορφή τοῦ φιντεϊσμοῦ, πού στέκει πάνοπλος, διαθέτει τεράστιες ὀργανώσεις καί ἐξακολουθεῖ σταθερά νά ἐπηρεάζει τίς μάζες, ἐκμεταλλευόμενος πρός ὄφελός του καί τήν παραμικρότερη ἀμφιταλάντευση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης» (σελ. 387). Ὁ «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» εἶναι ἕνα ἔργο τοῦ μαχόμενου προλεταριακοῦ ἀθεϊσμοῦ, πού θεμελιώνεται πάνω σέ μιά συνεπή ἐπιστημονική κοσμοθεωρία —τό διαλεκτικό καί ἱστορικό ὑλισμό—καί δέν συμβιβάζεται μέ καμιά μορφή ὑπεράσπισης τῆς θρησκείας.

Στόν ἀγώνα του ἐνάντια στή μαχιστική ἀναθεώρηση τοῦ μαρξισμοῦ ὁ Β. Ι. Λένιν πλούτισε τή μαρξιστική ἀρχή τῆς κομματικότητας τῆς ἐπιστήμης, τῆς κομματικότητας τῆς φιλοσοφίας. Στό βιβλίο του ὁ Λένιν ξεσκέπασε τήν πλασματική ἀκομματικότητα τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, πού εἶναι συγκαλυμένη μέ ὁρολογικά τεχνάσματα καί μ' ἕνα «σοφό» σχολαστικισμό. Ὁ Λένιν ἔδειξε ὅτι στήν ἀνταγωνιστική, ταξική κοινωνία ἡ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας ἐκδηλώνεται ἀναπόφευκτα στήν πάλη ἀνάμεσα στίς δυό βασικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις: τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό, πού ἐκφράζουν, κατά κανόνα, ἀντίστοιχα, τά συμφέροντα τῶν προοδευτικῶν καί τῶν ἀντιδραστικῶν τάξεων. Ὁ Λένιν, ξεσκεπάζοντας τήν ἀντιεπιστημονικότητα τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἀντιπαραθέτει σ' αὐτόν τήν ὑλιστική φιλοσοφική παράδοση (ἀπό τόν Δημόκριτο ὥς τόν Φόϋερμπαχ καί τόν Τσερνισέβσκι), πού σημείωσε τήν ὑψηλότερη ἀνάπτυξή της στή μαρξιστική φιλοσοφία. Τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὁ Β. Ι. Λένιν τή βλέπει σάν πάλη «τῶν τάσεων ἤ τῶν γραμμῶν τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Δημόκριτου» καί ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ νεότερη φιλοσοφία εἶναι τό ἴδιο κομματική, ὅπως καί ἡ φιλοσοφία πρίν δυό χιλιάδες χρόνια, ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν εἶναι ὀργανικά συνδεμένη μέ τήν πράξη τῆς πολιτικῆς πάλης καί οἱ «ἀκομματικοί» ἄνθρωποι στή φιλοσοφία εἶναι τό ἴδιο ἀγιάτρευτοι χοντροκέφαλοι, ὅπως καί στήν πολιτική.

Ἔχοντας ὑπόψη τούς ἀντιδραστικούς ἀστούς ἐπιστήμονες, ὁ Λένιν ἔγραφε: «Ὅταν πρόκειται γιά φιλοσοφία, *δέν πρέπει νά πιστεύουμε οὔτε λέξη κανενός* ἀπ' αὐτούς τούς καθηγητές,

πού εἶναι ἱκανοί νά προσφέρουν τίς πιό πολύτιμες ἐργασίες στούς εἰδικούς τομεῖς τῆς χημείας, τῆς ἱστορίας ἤ τῆς φυσικῆς» (σελ. 370). Ἡ ἀστική τάξη, ἐπειδή φοβᾶται τήν ἀντικειμενική ἔρευνα τῶν νομοτελειῶν τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, πού καταδικάζουν τόν καπιταλισμό στόν ἀφανισμό, ἀπαιτεῖ ἀπό τά «τσιράκια» της νά παραποιοῦν τά πορίσματα πού βγαίνουν ἀπ' αὐτή τήν ἐξέλιξη, ν' ἀποδείχνουν τήν «αἰωνιότητα», τό «ἀπαρασάλευτο» τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος. Ἀκριβῶς γι' αὐτό ἡ ἀστική κομματικότητα εἶναι ἐχθρική πρός τήν ἀντικειμενικότητα, τήν ἐπιστημονικότητα. Ὡστόσο, τό προλεταριάτο πού καλεῖται νά λυτρώσει τήν ἀνθρωπότητα ἀπό τήν ἐκμετάλλευση καί πού εἶναι ὁ νόμιμος συνεχιστής ὅλης τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιᾶς τῆς ἀνθρωπότητας, μαζί κι' ἐκείνης πού δημιούργησε ἡ ἀστική κοινωνία, δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα χωρίς ν' ἀφομοιώσει τόν πολιτισμό τοῦ παρελθόντος. «Τό καθῆκον τῶν μαρξιστῶν,—ἔγραφε ὁ Β. Ι. Λένιν,— εἶναι νά ξέρουν ν' ἀφομοιώνουν καί νά μεταπλάθουν τίς κατακτήσεις πού πραγματοποιοῦν αὐτά τά "τσιράκια"... καί *νά ξέρουν* νά ἐξουδετερώνουν τήν ἀντιδραστική τάση τῶν τελευταίων, νά ξέρουν νά ἐφαρμόζουν τή *δική τους* γραμμή καί νά πολεμοῦν *ὁλόκληρη τήν παράταξη* τῶν ἐχθρικῶν σέ μᾶς δυνάμεων καί τάξεων» (σελ. 370-371). Ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ δισχιδοῦς καί ἑνιαίου καθήκοντος, πού ἔθεσε ὁ Λένιν, παίζει σπουδαῖο ρόλο στήν πάλη γιά τήν οἰκοδόμηση τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας. Στό προτσές τῆς οἰκοδόμησης τοῦ κομμουνισμοῦ, ἐφόσον αὐτό συντελεῖται σέ συνθῆκες συνύπαρξης τῶν δυό ἀντίθετων κοινωνικῶν συστημάτων, τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία ἡ δεύτερη πλευρά αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος: ἡ πάλη κατά τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, πάλη ὅπου παίζει σπουδαιότατο ρόλο ἡ ἀρχή τῆς ἐπαναστατικῆς προλεταριακῆς κομματικότητας, ἀρχή πού ἀνάπτυξε ὁ Β. Ι. Λένιν.

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» ἔπαιξε ἐξέχοντα ρόλο στόν ἰδεολογικό ἐξοπλισμό τοῦ Μπολσεβίκικου κόμματος, στήν πάλη ἐνάντια σ' ὅλες τίς μορφές καί παραλλαγές τοῦ ὀπορτουνισμοῦ, ἐνάντια σ' ὅλους καί τούς κάθε λογῆς πλαστογράφους τοῦ μαρξισμοῦ μέσα στό ἐργατικό κίνημα τῆς Ρωσίας. Ὁ Β. Ι. Λένιν ὑπογράμμισε στό ἔργο του τή λογική ἁρμονία, τή συνέπεια τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. «Ἀπό τή φιλοσοφία αὐτή τοῦ μαρξισμοῦ πού εἶναι φτιαγμένη ἀπό ἕνα ἀτόφιο κομάτι ἀτσάλι, δέν μποροῦμε νά ἀφαιρέσουμε

οὔτε μιά βασική πρόταση, οὔτε ἕνα οὐσιαστικό μέρος, χωρίς ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια καί χωρίς νά πέσουμε στήν ἀγκαλιά τῆς ἀντιδραστικῆς ἀστικῆς ψευτιᾶς» (σελ. 352). Τά θαυμάσια αὐτά λόγια τοῦ Β. Ι. Λένιν ἐπαληθεύτηκαν ἀπό τήν ὅλη πορεία ἐξέλιξης τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ἀπό τό νικηφόρο ἀγώνα της ἐνάντια στήν ἀντιδραστική κοσμοθεωρία τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀστικῆς τάξης.

Τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν ἀποτελεῖ καί στίς μέρες μας ἰσχυρότατο ὅπλο τῶν κομμουνιστικῶν καί ἐργατικῶν κομμάτων στήν πάλη τους γιά τήν καθαρότητα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἐνάντια στήν ἀστική ἰδεολογία καί στό σύγχρονο ἀναθεωρητισμό. Διδάσκει νά προσανατολιζόμαστε μέ βαθιά ἐπιστημονικότητα, μέ μαρξιστικό τρόπο μέσα στά γεγονότα τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ζωῆς, ν' ἀνακαλύπτουμε τίς νομοτέλειες τῆς ἐξέλιξής της, νά ἐπεξεργαζόμαστε πάνω σ' αὐτή τή βάση τή στρατηγική καί τήν τακτική τῆς ταξικῆς πάλης, ν' ἀποκαλύπτουμε τίς ταξικές καί τίς γνωσιολογικές ρίζες τοῦ ἀναθεωρητισμοῦ. Ξεσκεπάζοντας τά τεχνάσματα τῶν ἀναθεωρητῶν στήν πάλη τους κατά τοῦ μαρξισμοῦ, ὁ Λένιν ἔγραφε: «Ὅλο καί πιό ραφιναρισμένη πλαστογράφηση τοῦ μαρξισμοῦ, ὅλο καί πιό ραφιναρισμένες μεταμφιέσεις τῶν ἀντιϋλιστικῶν θεωριῶν μέ στολή μαρξιστική, νά τί χαρακτηρίζει τό σύγχρονο ἀναθεωρητισμό καί στήν πολιτική οἰκονομία καί στά ζητήματα τῆς τακτικῆς καί στή φιλοσοφία γενικά, τόσο στή γνωσιολογία, ὅσο καί στήν κοινωνιολογία» (σελ. 357). Οἱ παρατηρήσεις αὐτές τοῦ Λένιν ἔχουν ἰδιαίτερα μεγάλη σημασία γιά τόν ἀγώνα ἐνάντια στούς σύγχρονους ἀναθεωρητές. Τό βιβλίο τοῦ Λένιν εἶναι ὑπόδειγμα γιά τήν πάλη κατά τῆς σύγχρονης ἀστικῆς φιλοσοφίας καί κοινωνιολογίας, στίς σελίδες του ξεσκεπάζονται τά βασικά μέσα καί μέθοδοι «κριτικῆς» τοῦ μαρξισμοῦ πού χρησιμοποιοῦν οἱ θεωρητικοί τῆς ἀντιδραστικῆς ἀστικῆς τάξης: ὑποκατάσταση τῶν νομοτελειῶν τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης μέ βιολογικούς, ψυχολογικούς καί ἄλλους «παράγοντες», ψευτοανθρωπιστική ὑπεράσπιση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, τήν ὁποία τάχα περιφρονεῖ ὁ μαρξισμός, προσπάθεια παραποίησης τοῦ μαρξισμοῦ μέ τό πρόσχημα τῆς «ἀνάπτυξής» του κτλ.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδειξε—καί ἡ κατοπινή ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τό ἐπιβεβαίωσε—ὅτι ὁ διαλεκτικός ὑλισμός εἶναι ἡ μόνη σωστή φιλοσοφία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἡ πιό συνεπής καί ἡ πιό ἐπιστημονική μέθοδος σκέψης. Ἡ ἐργα-

σία τοῦ Λένιν βοήθησε πολλούς προοδευτικούς ἐπιστήμονες νά βροῦν τό σωστό δρόμο στούς τομεῖς τους γνώσης, νά ξεκόψουν μέ τήν ἰδεαλιστική φιλοσοφία, νά περάσουν στίς θέσεις τῆς ἐπιστημονικῆς διαλεκτικῆς-ὑλιστικῆς κοσμοθεωρίας. Ἡ ἀνάλυση πού κάνει ὁ Λένιν τῆς ἐξέλιξης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στά σύνορα τοῦ 19ου μέ τόν 20ό αἰώνα, ἡ βαθιά φιλοσοφική του γενίκευση τῶν ἐπιτεύξεων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὁ χαρακτηρισμός πού δίνει στήν κρίση τῆς φυσικῆς καί ὁ δρόμος πού καθορίζει γιά τή διέξοδο ἀπ' αὐτή τήν κρίση, ἔχουν ἐξαιρετικά μεγάλη σημασία γιά τήν καταπολέμηση τῆς σύγχρονης ἰδεαλιστικῆς παραποίησης τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων, γιά τή νίκη τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ στόν τομέα τῆς φυσιογνωσίας, γιά τήν παραπέρα πρόοδο τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» εἶναι ἕνα μεγάλο ἔργο τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, πού ἔχει τεράστια σημασία γιά τήν κατάκτηση τῆς διαλεκτικῆς-ὑλιστικῆς κοσμοθεωρίας. Ἡ φιλοσοφική ἐργασία τοῦ Β.Ι. Λένιν ἐξακολουθεῖ καί στίς μέρες μας νά ὑπηρετεῖ τήν ὑπόθεση τοῦ ἀγώνα κατά τῆς ἀντιδραστικῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας καί κοινωνιολογίας, κατά τοῦ ἀναθεωρητισμοῦ καί τοῦ δογματισμοῦ, τήν ὑπόθεση τῆς γνώσης καί τοῦ ἐπαναστατικοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ κόσμου.

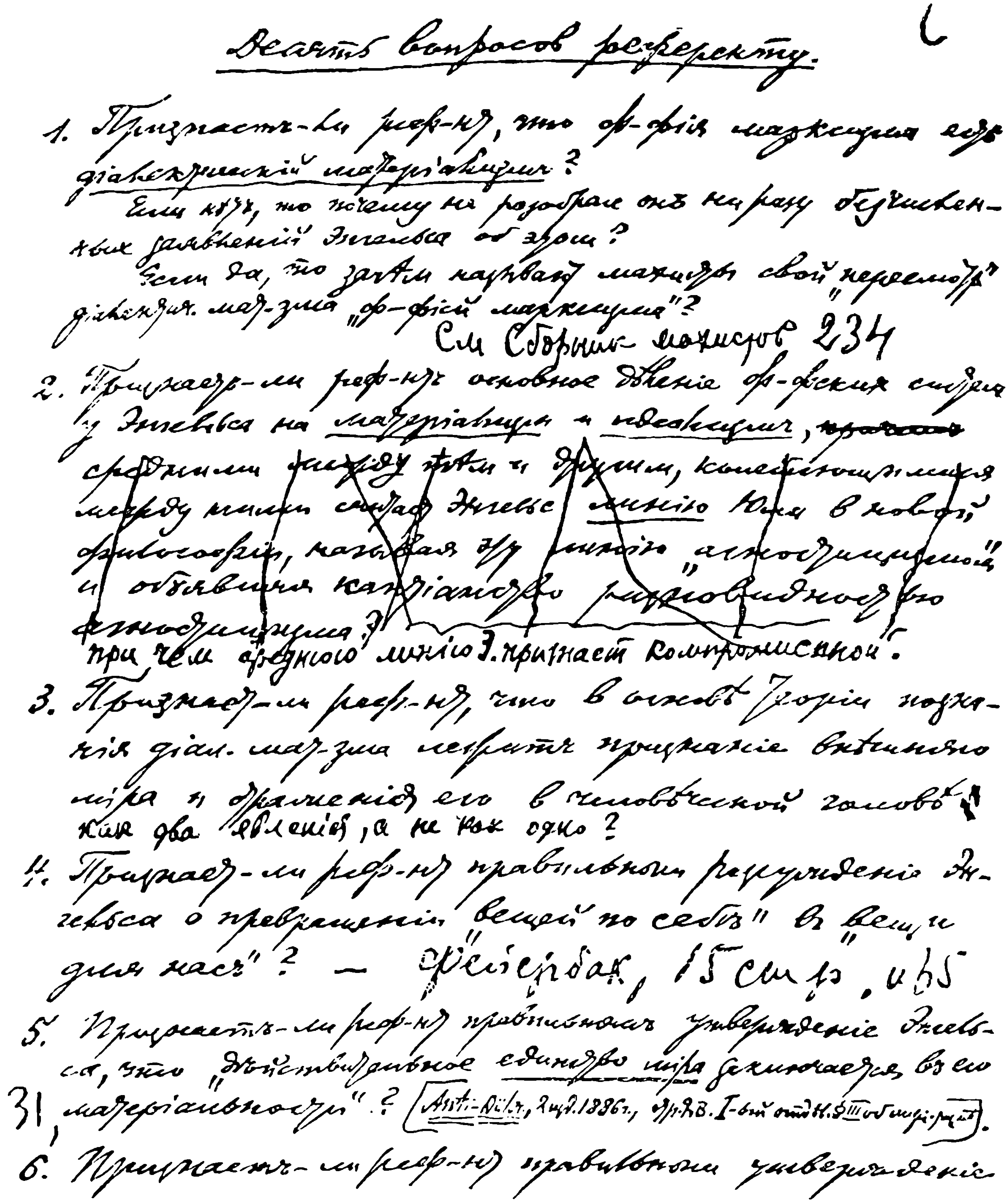
Τό Ἰνστιτοῦτο μαρξιμοῦ-λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ

ΔΕΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΟΜΙΛΗΤΗ [1]

Γράφτηκε νωρίτερα ἀπό τίς 15 (28) τοῦ Μάη 1908

Πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1925 στή Λενινιστική Συλλογή, τόμ. III

Δημοσιεύεται σύμφωνο μέ τό χειρόγραφο

Десять вопросов референту.

1. Признает-ли реф-нт, что ф-фия марксизма есть диалектический материализм?
Если нет, то почему не разобрал он ни разу бесчисленных заявлений Энгельса об этом?
Если да, то зачем называют махисты свой „пересмотр" диалектич. мат-зма „ф-фией марксизма"?
См. Сборник махистов 234
2. Признает-ли реф-нт основное деление ф-ских систем у Энгельса на материализм и идеализм, ~~причем средними между теми и другими, колеблющимися между ними считает Энгельс линию Юма в новой философии, называя эту линию „агностицизмом" и объявляя кантианство разновидностью агностицизма?~~
при чем среднюю линию Э. признает компромиссной.
3. Признает-ли реф-нт, что в основе теории познания диал. мат-зма лежит признание внешнего мира и отражения его в человеческой голове[,] как два явления, а не как одно?
4. Признает-ли реф-нт правильным рассуждение Энгельса о превращении „вещей в себе" в „вещи для нас"? — Фейербах, 15 стр., и 65
5. Признает-ли реф-нт правильным утверждение Энгельса, что „действительное единство мира заключается в его материальности"? (Anti-Dühr., 2 Aufl. 1886, стр. 28. I-ый отд. § IV о мировой схематике). [31]
6. Признает-ли реф-нт правильным утверждение

Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Β. Ι. Λένιν
«Δέκα ἐρωτήματα στόν ὁμιλητή». — 1908
Σμίκρυνση

1. ᾿Αναγνωρίζει ὁ ὁμιλητής ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ὁ *διαλεκτικός ὑλισμός;*

῎Αν ὄχι, γιατί δέν διερεύνησε οὔτε μιά φορά τίς ἀπειράριθμες διακηρύξεις τοῦ ῎Ενγκελς σχετικά μ᾿ αὐτό τό ζήτημα;

῎Αν ναί, γιατί οἱ μαχιστές ὀνομάζουν «φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ» τήν «ἀναθεώρηση» τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, πού κάνουν οἱ ἴδιοι;

2. ᾿Αναγνωρίζει ὁ ὁμιλητής τή βασική διαίρεση τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, πού κάνει ὁ ῎Ενγκελς, σέ *ὑλισμό* καί *ἰδεαλισμό*, καί μάλιστα διαίρεση κατά τήν ὁποία ὁ ῎Ενγκελς τή *γραμμή* τοῦ Χιούμ στή νέα φιλοσοφία, τή θεωρεῖ ἐνδιάμεση μεταξύ ὑλισμοῦ καί ἰδεαλισμοῦ, κυμαινόμενη ἀνάμεσα στό ἕνα καί στό ἄλλο σύστημα, ὀνομάζοντας αὐτή τή γραμμή «ἀγνωστικισμό» καί χαρακτηρίζοντας τόν καντιανισμό παραλλαγή τοῦ ἀγνωστικισμοῦ;[2]

3. ᾿Αναγνωρίζει ὁ ὁμιλητής ὅτι ἡ βάση τῆς θεωρίας τῆς γνώσης τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τῆς ἀντανάκλασής του στόν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο;

4. ᾿Αναγνωρίζει ὁ ὁμιλητής ὅτι εἶναι σωστή ἡ θέση τοῦ ῎Ενγκελς ὅτι τό «πράγμα καθεαυτό» μετατρέπεται σέ «πράγμα γιά μᾶς»;[3]

5. ᾿Αναγνωρίζει ὁ ὁμιλητής ὅτι εἶναι σωστή ἡ ἄποψη τοῦ ῎Ενγκελς πώς «ἡ πραγματική ἑνότητα τοῦ κόσμου βρίσκεται στήν ὑλικότητά του»; *(Anti-Dühring,* 2η ἔκδ., 1886, σελ. 28, μέρος I, § IV σχετικά μέ τή σχηματική τοῦ κόσμου)[4].

6. ᾿Αναγνωρίζει ὁ ὁμιλητής ὅτι εἶναι σωστή ἡ ἄποψη τοῦ ῎Ενγκελς πώς «ὕλη χωρίς κίνηση δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ, ὅπως καί κίνηση χωρίς ὕλη»; (Anti-Dühring, 1886, 2η ἔκδ., σελ.

45, στήν § 6 σχετικά μέ τή φιλοσοφία τῆς φύσης, τήν κοσμογονία, τή φυσική καί τή χημεία)[5].

7. Ἀναγνωρίζει ὁ ὁμιλητής ὅτι ἡ ἰδέα τῆς αἰτιότητας, τῆς ἀναγκαιότητας, τῆς νομοτέλειας κτλ., ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῶν νόμων τῆς φύσης, τοῦ πραγματικοῦ κόσμου στόν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο; Ἤ ὁ Ἔνγκελς εἶχε ἄδικο ὅταν ὑποστήριζε αὐτή τήν ἄποψη; (Anti - Dühring, S. 20-21, στήν § III γιά τόν ἀπριορισμό, καί S. 103 - 104, στήν § XI γιά τήν ἐλευθερία καί τήν ἀναγκαιότητα)[6].

8. Ξέρει ὁ ὁμιλητής ὅτι ὁ Μάχ δήλωσε πώς εἶναι σύμφωνος μέ τόν ἀρχηγό τῆς σχολῆς τῶν ἐνυπαρξιστῶν Σοῦππε καί μάλιστα ὅτι τοῦ ἀφιέρωσε τήν τελευταία καί βασική του φιλοσοφική ἐργασία;[7] Πῶς ἐξηγεῖ ὁ ὁμιλητής τήν προσχώρηση αὐτή τοῦ Μάχ στήν καθαρά ἰδεαλιστική φιλοσοφία τοῦ Σοῦππε, συνήγορου τῆς *παπαδοκρατίας* καί γενικά φανεροῦ ἀντιδραστικοῦ στή φιλοσοφία;

9. Γιατί ὁ ὁμιλητής ἀποσιώπησε τό «ἐπεισόδιο» πού ἔγινε μέ τό χθεσινό σύντροφό του (στά «Δοκίμια»), τόν μενσεβίκο Γιουσκέβιτς, πού χαρακτήρισε σήμερα τόν Μπογκντάνοφ (ὕστερα ἀπό τόν Ραχμέτοφ) *ἰδεαλιστή;*[8] Ξέρει ὁ ὁμιλητής ὅτι ὁ Πέτσολντ στό τελευταῖο του βιβλίο[9] κατάταξε ὁλόκληρη σειρά μαθητές τοῦ Μάχ στούς *ἰδεαλιστές;*

10. Ἐπιβεβαιώνει ὁ ὁμιλητής τό γεγονός ὅτι ὁ μαχισμός δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τό μπολσεβικισμό; Ὅτι ὁ Λένιν[10] διαμαρτυρήθηκε ἐπανειλημμένα κατά τοῦ μαχισμοῦ, ὅτι οἱ μενσεβίκοι Γιουσκέβιτς καί Βαλεντίνοφ εἶναι «γνήσιοι» ἐμπειριοκριτικοί;

ΥΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΤΙΔΡΑΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ [11]

Γράφτηκε τό Φλεβάρη μέ Όχτώβρη τοῦ 1908· ή συμπλήρωση στήν 1η § τοῦ κεφαλαίου IV γράφτηκε τό Μάρτη τοῦ 1909

Ἐκδόθηκε τό Μάη τοῦ 1909 στή Μόσχα σέ χωριστό βιβλίο ἀπό τό ἐκδοτικό «Ζβενό»

Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό κείμενο τοῦ βιβλίου τῆς ἐκδ. τοῦ 1909, ἀφοῦ παραβλήθηκε μέ τό κείμενο τοῦ βιβλίου τῆς ἐκδ. τοῦ 1920

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Μιά ὁλόκληρη σειρά συγγραφεῖς, πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, ἀνάλαβαν αὐτό τό χρόνο στή χώρα μας μιά ἀληθινή ἐκστρατεία ἐνάντια στή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. Σέ διάστημα μικρότερο ἀπό ἕξι μῆνες βγῆκαν τέσσερα βιβλία πού εἶναι ἀφιερωμένα κυρίως καί σχεδόν ἀποκλειστικά σέ ἐπιθέσεις ἐνάντια στό διαλεκτικό ὑλισμό. Σ' αὐτά ὑπάγονται πρίν ἀπ' ὅλα τά «Δοκίμια γιά τή (; θάπρεπε νά εἰπωθεῖ: ἐνάντια στή) φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ», Πετρούπολη,1908, συλλογή ἄρθρων τῶν Μπαζάροφ, Μπογκντάνοφ, Λουνατσάρσκι, Μπέρμαν, Χέλφοντ, Γιουσκέβιτς, Σουβόροφ· ἔπειτα εἶναι τά βιβλία τῶν: Γιουσκέβιτς: «Ὑλισμός καί κριτικός ρεαλισμός», Μπέρμαν: «Ἡ διαλεκτική στό φῶς τῆς σύγχρονης θεωρίας τῆς γνώσης» καί Βαλεντίνοφ: «Φιλοσοφικές θεωρίες τοῦ μαρξισμοῦ».

Ὅλα αὐτά τά ἄτομα δέν μποροῦν νά μή ξέρουν ὅτι ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς πολλές φορές ὀνόμασαν τίς φιλοσοφικές τους ἀπόψεις διαλεκτικό ὑλισμό. Καί ὅλα αὐτά τά ἄτομα, πού— παρά τίς ἔντονες διαφορές τῶν πολιτικῶν τους ἀπόψεων— τά ἑνώνει ἡ ἔχθρα ἐνάντια στό διαλεκτικό ὑλισμό, ἔχουν ταυτόχρονα τήν ἀξίωση νά θεωροῦνται μαρξιστές στή φιλοσοφία! Ἡ διαλεκτική τοῦ Ἔνγκελς,—λέει ὁ Μπέρμαν,—εἶναι «μυστικισμός». Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἔνγκελς «ἔχουν παλιώσει», ἐκτοξεύει ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὁ Μπαζάροφ σάν κάτι τό αὐτονόητο. Κι' ἔτσι ὁ ὑλισμός παρουσιάζεται σάν νά ἔχει ἀναιρεθεῖ ἀπό τούς γενναίους πολεμιστές μας, πού ἐπικαλοῦνται μέ περηφάνεια τή «σύγχρονη θεωρία τῆς γνώσης», τή «νεότερη φιλοσοφία» (ἤ τό «νεότερο θετικισμό»), «τή φιλοσοφία τῶν σύγχρονων φυσικῶν ἐπιστημῶν» ἤ ἀκόμη καί τή «φιλοσοφία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα». Οἱ δικοί μας ἐξολοθρευ-

τές τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, χρησιμοποιώντας γιά στήριγμα αὐτές τίς δῆθεν νεότερες διδασκαλίες, καταλήγουν ἄφοβα στόν ἀπροκάλυπτο φιντεϊσμό* (αὐτό φαίνεται καθαρότατα στήν περίπτωση τοῦ Λουνατσάρσκι, ἀλλά κάθε ἄλλο παρά στήν περίπτωση μόνο τοῦ Λουνατσάρσκι)[13]. Ὅταν ὅμως πρόκειται νά καθορίσουν ἀνοιχτά τή στάση τους ἀπέναντι στόν Μάρξ καί στόν Ἔνγκελς, χάνουν μεμιᾶς ὅλο τό θάρος τους καί κάθε σεβασμό στίς ἴδιες τίς πεποιθήσεις τους. Στήν πράξη ἀπαρνιοῦνται ἐντελῶς τό διαλεκτικό ὑλισμό, δηλαδή τό μαρξισμό. Στά λόγια βλέπει κανείς ἀπό μέρους τους ἀτέλειωτες ὑπεκφυγές καί προσπάθειες νά παρακάμψουν τήν οὐσία τοῦ ζητήματος, νά καλύψουν τήν ὑποχώρησή τους, νά βάλουν στή θέση τοῦ ὑλισμοῦ γενικά ἕναν κάποιο ὑλιστή· ἀρνοῦνται κατηγορηματικά νά μελετήσουν ἄμεσα τίς ἀπειράριθμες ὑλιστικές διακηρύξεις τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς. Ὅλα αὐτά εἶναι σωστή «γονυπετής ἀνταρσία», σύμφωνα μέ τήν πετυχημένη ἔκφραση κάποιου μαρξιστῆ. Ὅλα αὐτά εἶναι τυπική μορφή φιλοσοφικοῦ ἀναθεωρητισμοῦ, γιατί μόνο οἱ ἀναθεωρητές ἀπόκτησαν θλιβερή φήμη μέ τήν ἐγκατάλειψη τῶν βασικῶν ἀντιλήψεων τοῦ μαρξισμοῦ καί μέ τό φόβο τους ἤ μέ τήν ἀνικανότητά τους νά «κανονίσουν» ἀνοιχτά, εἰλικρινά, ἀποφασιστικά καί ξεκάθαρα «τούς λογαριασμούς τους» μέ τίς ἀπόψεις πού ἐγκατέλειψαν. Ὅταν τύχαινε ὀρθόδοξοι μαρξιστές νά ταχθοῦν ἐνάντια σέ παλιωμένες ἀπόψεις τοῦ Μάρξ (ὅπως ἔκανε λ.χ. ὁ Μέρινγκ μέ ὁρισμένες ἱστορικές θέσεις[14] τοῦ Μάρξ), αὐτό γινόταν πάντα τόσο ἀκριβολογημένα καί διεξοδικά, πού κανείς δέν μποροῦσε ποτέ νά βρεῖ τίποτε τό διφορούμενο στίς φιλολογικές αὐτές ἐκδηλώσεις τους.

Ὡστόσο, στά «Δοκίμια "γιά" τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ» ὑπάρχει μιά φράση πού μοιάζει μέ τήν ἀλήθεια. Εἶναι ἡ φράση τοῦ Λουνατσάρσκι: «Ἴσως νά βρισκόμαστε (δηλ., ὅπως φαίνεται, ὅλοι οἱ συνεργάτες τῶν «Δοκιμίων») σέ πλάνη, ὅμως ψάχνουμε» (σελ. 161). Στό βιβλίο πού παρουσιάζω στόν ἀναγνώστη θά προσπαθήσω νά δείξω μέ τόν πιό διεξοδικό τρόπο ὅτι τό πρῶτο μέρος τῆς φράσης αὐτῆς περιέχει μιάν ἀπόλυτη καί τό δεύτερο μιά σχετική ἀλήθεια. Πρός τό παρόν ὅμως θάθελα μόνο νά σημειώσω ὅτι, ἄν οἱ φιλόσοφοί μας δέν μιλοῦσαν ἐξονόματος τοῦ μαρξισμοῦ, ἀλλά ἐξονόματος ὁρισμένων

---

* Φιντεϊσμός εἶναι ἡ θεωρία πού βάζει τήν πίστη στή θέση τῆς γνώσης ἤ πού ἀποδίδει γενικά κάποια σημασία στήν πίστη[12].

ВЛ. ИЛЬИНЪ.

МАТЕРІАЛИЗМЪ
И
ЭМПИРІОКРИТИЦИЗМЪ

критическія замѣтки объ одной реакціонной философіи.

ИЗДАНІЕ „ЗВЕНО"
МОСКВА
1909

Τό ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἔκδοσης
τοῦ βιβλίου τοῦ Β.Ι. Λένιν
«Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». — 1909

Σμίκρυνση

μαρξιστῶν πού «ψάχνουν», θά ἔδειχναν περισσότερο σεβασμό καί ἀπέναντι στόν ἑαυτό τους καί ἀπέναντι στό μαρξισμό.

Ὅσο γιά μένα τόν ἴδιο, εἶμαι κι' ἐγώ ἕνας «ἀναζητητής» στή φιλοσοφία. Δηλαδή: ἔβαλα γιά σκοπό μου σ' αὐτά τά σημειώματα νά ψάξω νά βρῶ πῶς ὁρισμένοι ἄνθρωποι πελάγωσαν κυριολεκτικά, στήν προσπάθειά τους νά μᾶς παρουσιάσουν γιά μαρξισμό κάτι τό ἀπίστευτα ἀσυνάρτητο, μπερδεμένο καί ἀντιδραστικό.

Ὁ συγγραφέας

Σεπτέμβρης τοῦ 1908.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τούτη ἡ ἔκδοση, ἐκτός ἀπό ὁρισμένες διορθώσεις στό κείμενο, δέν διαφέρει ἀπό τήν προηγούμενη. Ἐλπίζω ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πολεμική μέ τούς ρώσους «μαχιστές», ἡ ἔκδοση αὐτή δέν θά εἶναι ἄχρηστη σάν βοήθημα γιά νά γνωρίσει κανείς τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ, τό διαλεκτικό ὑλισμό, καθώς καί τά φιλοσοφικά πορίσματα πού βγαίνουν ἀπό τίς νεότερες ἀνακαλύψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὅσο γιά τά τελευταῖα ἔργα τοῦ Α. Α. Μπογκντάνοφ, πού δέν εἶχα τή δυνατότητα νά τά γνωρίσω, γι'αὐτά δίνει τά ἀναγκαῖα στοιχεῖα[15] τό ἄρθρο τοῦ Β.Ι. Νιέβσκι, πού δημοσιεύεται παρακάτω. Ὁ σ. Β. Ι. Νιέβσκι πού ἐργάζεται ὄχι μόνο σάν προπαγανδιστής γενικά, ἀλλά καί σάν στέλεχος τῆς κομματικῆς σχολῆς ἰδιαίτερα, εἶχε ὅλη τή δυνατότητα νά πειστεῖ ὅτι μέ τή μάσκα τῆς «προλεταριακῆς κουλτούρας»[16] ὁ Α. Α. Μπογκντάνοφ σερβίρει ἀπόψεις ἀστικές καί ἀντιδραστικές.

Ν. Λένιν

2 τοῦ Σεπτέμβρη 1920.

ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

ΠΩΣ ΑΝΑΙΡΟΥΣΑΝ ΜΕΡΙΚΟΙ «ΜΑΡΞΙΣΤΕΣ» ΤΟΝ ΥΛΙΣΜΟ ΤΟ 1908 ΚΑΙ ΠΩΣ ΤΟΝ ΑΝΑΙΡΟΥΣΑΝ ΜΕΡΙΚΟΙ ΙΔΕΑΛΙΣΤΕΣ ΤΟ 1710

Ὅποιος ἔχει κάπως γνωριστεῖ μέ τά φιλοσοφικά βιβλία, θά ξέρει δίχως ἄλλο ὅτι δύσκολα θά βρεθεῖ ἔστω κι' ἕνας σύγχρονος καθηγητής τῆς φιλοσοφίας (καί τῆς θεολογίας), πού νά μήν καταπιάστηκε ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ν' ἀναιρέσει τόν ὑλισμό. Ἑκατοντάδες καί χιλιάδες φορές διακήρυξαν ὅτι ὁ ὑλισμός ἔχει ἀναιρεθεῖ κι' ἐξακολουθοῦν καί σήμερα γιά ἑκατοστή πρώτη καί χιλιοστή πρώτη φορά νά τόν ἀναιροῦν. Ὅλοι οἱ ἀναθεωρητές μας ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀναίρεση τοῦ ὑλισμοῦ καί ταυτόχρονα προσποιοῦνται πώς ἀναιροῦν στήν πραγματικότητα μόνο τόν ὑλιστή Πλεχάνοφ, καί ὄχι τόν ὑλιστή Ἔνγκελς, οὔτε τόν ὑλιστή Φόϋερμπαχ, οὔτε τίς ὑλιστικές ἀντιλήψεις τοῦ Ι. Ντίτσγκεν, καί ἐπιπλέον ὅτι ἀναιροῦν τόν ὑλισμό ἀπό τήν ἄποψη τοῦ «νεότερου», τοῦ «σύγχρονου» θετικισμοῦ[17], τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κτλ. Χωρίς νά παραθέσω περικοπές, μιά καί ὅποιος θέλει μπορεῖ νά βρεῖ ἑκατοντάδες στά βιβλία πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω, θά θυμίσω ἐδῶ τά ἐπιχειρήματα πού χρησιμοποιοῦν ὁ Μπαζάροφ, ὁ Μπογκντάνοφ, ὁ Γιουσκέβιτς, ὁ Βαλεντίνοφ, ὁ Τσερνόφ* καί ἄλλοι μαχιστές γιά νά χτυπήσουν τόν ὑλισμό. Τόν ὅρο «μαχιστές», σάν τόν πιό σύντομο καί πιό ἁπλό καί ἐπιπλέον ἐπειδή ἔχει ἤδη πολιτογραφηθεῖ στή ρωσική φιλολογία, θά τόν χρησιμοποιήσω κι' ἐγώ παντοῦ σάν συνώνυμο τοῦ ὅρου «ἐμπειριοκριτικοί». Στά συγγράμματα τῆς φιλοσοφίας** ὁ Ἔρνστ Μάχ ἔχει ἀναγνωριστεῖ

* *Β. Τσερνόφ.* «Φιλοσοφικές καί κοινωνιολογικές μελέτες», Μόσχα, 1907. Ὁ Τσερνόφ εἶναι ἐξίσου φλογερός θιασώτης τοῦ Ἀβενάριους καί ἐχθρός τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, ὅπως ὁ Μπαζάροφ καί Σία.

** Βλ., λογουχάρη, *Dr. Richard Hönigswald.* «Über die Lehre Hume's von der Realität der Außendinge», Brl., 1904, S. 26 (*Δρ. Ρίχαρντ Χαίνιγκσβαλντ.* «Ἡ διδασκαλία τοῦ Χιούμ γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου», Βερολίνο, 1904, σελ. 26. *Ἡ Σύντ.*).

ἀπ' ὅλους σάν ὁ πιό γνωστός σήμερα ἐκπρόσωπος τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, ἐνῶ οἱ ἐκτροπές τοῦ Μπογκντάνοφ καί τοῦ Γιουσκέβιτς ἀπό τόν «καθαρό» μαχισμό ἔχουν, ὅπως θά δείξω παρακάτω, ἐντελῶς δευτερεύουσα σημασία.

Οἱ ὑλιστές, μᾶς λένε, παραδέχονται κάτι τό ἀδιανόητο καί ἀγνώσιμο, «τά πράγματα καθεαυτά», τήν ὕλη, «ἔξω ἀπό τήν πείρα», ἔξω ἀπό τή γνώση μας. Μέ τό νά παραδέχονται ὅτι ὑπάρχει κάτι τό παραπέρα, πού ξεπερνᾶ τά ὅρια τῆς «ἐμπειρίας» καί τῆς γνώσης, οἱ ὑλιστές κατρακυλᾶνε σ' έναν πραγματικό μυστικισμό. Ὅταν οἱ ὑλιστές λένε ὅτι ἡ ὕλη, ἐπενεργώντας στά αἰσθητήρια ὄργανά μας παράγει αἰσθήματα, παίρνουν σάν βάση τό «ἄγνωστο», τό μηδέν, γιατί, λέει, οἱ ἴδιοι διακηρύσσουν ὅτι μοναδική πηγή τῆς γνώσης εἶναι τά αἰσθήματά μας. Οἱ ὑλιστές κατρακυλᾶνε στόν «καντιανισμό» (ὁ Πλεχάνοφ, λογουχάρη, μέ τό νά παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν «πράγματα καθεαυτά», δηλαδή πράγματα ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας), «διχάζουν» τόν κόσμο, κηρύσσουν τό «δυϊσμό», ἐφόσον γι' αὐτούς πίσω ἀπ' τά φαινόμενα ὑπάρχει καί τό πράγμα καθεαυτό, πίσω ἀπό τά ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ὑπάρχει κάτι ἄλλο, κάποιο φετίχ, ἕνα «εἴδωλο», ἕνα ἀπόλυτο, μιά πηγή τῆς «μεταφυσικῆς», ἕνας σωσίας τῆς θρησκείας (ἡ «ἁγία ὕλη», ὅπως λέει ὁ Μπαζάροφ).

Αὐτά εἶναι τά ἐπιχειρήματα τῶν μαχιστῶν ἐνάντια στόν ὑλισμό, ἐπιχειρήματα πού τά λένε καί τά ξαναλένε οἱ παραπάνω συγγραφεῖς σέ διάφορους τόνους.

Γιά νά ἐλέγξουμε ἄν τά ἐπιχειρήματα αὐτά εἶναι νέα ἤ ὄχι καί ἄν στρέφονται πραγματικά ἐνάντια σ' ἕνα ρῶσο ὑλιστή «πού περιέπεσε στόν καντιανισμό», θά παραθέσουμε λεπτομερειακές περικοπές ἀπό τό ἔργο ἑνός παλιοῦ ἰδεαλιστῆ, τοῦ Τζώρτζ Μπέρκλεϋ. Ἡ ἱστορική αὐτή ἀναδρομή εἶναι ἀπαραίτητη στήν εἰσαγωγή τῶν σημειωμάτων μας καί γιά τόν πρόσθετο λόγο ὅτι θά χρειαστεῖ πιό κάτω ν' ἀναφερθοῦμε ἐπανειλημμένα στόν Μπέρκλεϋ καί στή φιλοσοφική κατεύθυνσή του, ἐπειδή οἱ μαχιστές ἐκθέτουν λαθεμένα καί τή στάση τοῦ Μάχ ἀπέναντι στόν Μπέρκλεϋ καί τήν οὐσία τῆς φιλοσοφικῆς γραμμῆς τοῦ Μπέρκλεϋ.

Τό ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Τζώρτζ Μπέρκλεϋ πού βγῆκε τό 1710 μέ τόν τίτλο «Πραγματεία γιά τίς ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης γνώσης»* ἀρχίζει μέ τόν παρακάτω συλλογισμό: «Γιά τόν

---

* *George Berkeley.* «Treatise concerning the Principles of Human

καθένα πού ἐξετάζει τά *ἀντικείμενα* τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, εἶναι φανερό ὅτι τά ἀντικείμενα αὐτά ἀποτελοῦν εἴτε ἰδέες (ideas), πού ἀποτυπώνονται πραγματικά στίς αἰσθήσεις μας, εἴτε ἰδέες πού δεχόμαστε, παρακολουθώντας τίς συγκινήσεις καί τίς ἐνέργειες τοῦ νοῦ, ἤ τέλος ἰδέες πού σχηματίζουμε μέ τή μνήμη καί τή φαντασία... Μέ τήν ὅραση σχηματίζω τίς ἰδέες τοῦ φωτός καί τῶν χρωμάτων μέ τίς διάφορες διαβαθμίσεις καί ποικιλίες τους. Μέ τήν ἀφή ἀντιλαμβάνομαι τό σκληρό καί τό μαλακό, τό θερμό καί τό κρύο, τήν κίνηση καί τήν ἀντίσταση... Ἡ ὄσφρηση μοῦ δίνει τίς μυρωδιές, ἡ γεύση τό αἴσθημα τῆς γεύσης καί ἡ ἀκοή μεταβιβάζει τούς ἤχους... Καί ἐπειδή κάμποσες ἀπό τίς ἰδέες τίς παρατηροῦμε μαζί τή μιά μέ τήν ἄλλη, συνηθίζουμε νά τίς σημειώνουμε μ' ἕνα μόνο ὄνομα καί νά τίς θεωροῦμε σάν ἕνα πράγμα. Λογουχάρη, παρατηροῦμε ἑνωμένα μαζί (to go together) ἕνα ὁρισμένο χρῶμα, μιά γεύση, ἕνα ἄρωμα, μιά μορφή, μιά συμπαγή μάζα καί ὅλα αὐτά τά θεωροῦμε σάν ἕνα ξεχωριστό πράγμα, πού τό ὀνομάζουμε *μῆλο*. Ἄλλες συλλογές ἰδεῶν (collections of ideas) ἀποτελοῦν μιά πέτρα, ἕνα δένδρο, ἕνα βιβλίο καί τά παρόμοια αἰσθητά πράγματα...»(§ 1).

Αὐτό εἶναι τό περιεχόμενο τῆς πρώτης παραγράφου τοῦ ἔργου τοῦ Μπέρκλεϋ. Πρέπει νά θυμόμαστε ὅτι ὁ Μπέρκλεϋ παίρνει σάν βάση τῆς φιλοσοφίας του «τό σκληρό, τό μαλακό, τό θερμό, τό κρύο, τά χρώματα, τίς γεύσεις, τίς μυρωδιές» κτλ. Γιά τόν Μπέρκλεϋ τά πράγματα εἶναι «συλλογές ἰδεῶν», καί μέ τήν τελευταία αὐτή λέξη ἐννοεῖ ἀκριβῶς τίς ἰδιότητες ἤ τά αἰσθήματα πού ἀπαριθμήσαμε πιό πάνω, καί ὄχι ἀφηρημένες ἔννοιες.

Συνεχίζοντας ὁ Μπέρκλεϋ λέει ὅτι, ἐκτός ἀπ' αὐτές τίς «ἰδέες ἤ ἀντικείμενα τῆς γνώσης», ὑπάρχει κι' ἐκεῖνο πού τίς προσλαμβάνει: «ὁ νοῦς, τό πνεῦμα, ἡ ψυχή ἤ τό *ἐγώ*» (§ 2). Εἶναι αὐτονόητο, συμπεραίνει ὁ φιλόσοφος, ὅτι δέν μποροῦν νά ὑπάρξουν «ἰδέες» ἔξω ἀπό τό νοῦ πού τίς προσλαμβάνει. Γιά νά πειστοῦμε γι' αὐτό, ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε τί σημαίνει ἡ λέξη: ὑπάρχω. «Ὅταν λέω ὅτι τό τραπέζι πού γράφω ὑπάρχει, αὐτό σημαίνει ὅτι τό βλέπω καί τό αἰσθάνομαι. Ἄν ἔβγαινα ἔξω ἀπό τό δωμάτιό μου, θἄλεγα ὅτι τό τραπέζι ὑπάρχει, ἐννο-

---

Knowledge», vol. I of Works, edited by *A. Fraser*, Oxford, 1871. Ὑπάρχει ρωσική μετάφραση (*Τζώρτζ Μπέρκλεϋ*. «Πραγματεία γιά τίς ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης γνώσης», τόμ. I Ἁπάντων, ἔκδ. *Α. Φρέϊζερ*, Ὀξφόρδη, 1871. *Ἡ Σύντ.*).

ώντας μ' αὐτό ὅτι, ἄν ἤμουνα στό δωμάτιό μου, θά μποροῦσα νά τό ἀντιληφθῶ...». Αὐτά λέει ὁ Μπέρκλεϋ στήν §3 τοῦ ἔργου του, κι' ἐδῶ ἀκριβῶς ἀρχίζει τήν πολεμική ἐνάντια σ' ἐκείνους πού ὀνομάζει ὑλιστές (§ § 18, 19 κ.ἄ.). Γιά μένα,—λέει,—εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητο πῶς μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά ἀπόλυτη ὕπαρξη τῶν πραγμάτων χωρίς νά τά συσχετίζει μέ τό γεγονός ὅτι κάποιος τά ἀντιλαμβάνεται. Ὑπάρχω σημαίνει εἶμαι ἀντιληπτός (their, δηλ. τῶν πραγμάτων *esse* is *percipi*, § 3, ἀπόφθεγμα τοῦ Μπέρκλεϋ πού παρατίθεται στά ἐγχειρίδια ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας). «Ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους κυριαρχεῖ μ' ἕνα τρόπο περίεργο ἡ γνώμη πώς τά σπίτια, τά βουνά, τά ποτάμια, μέ μιά λέξη ὅλα τά αἰσθητά ἀντικείμενα, ἔχουν ὕπαρξη φυσική ἤ πραγματική, διαφορετική ἀπό ὅτι τά ἀντιλαμβάνεται τό λογικό» (§ 4). Αὐτή ἡ γνώμη, λέει ὁ Μπέρκλεϋ, ἀποτελεῖ «ἔκδηλη ἀντίφαση». «Γιατί τί ἄλλο εἶναι τά παραπάνω ἀντικείμενα παρά τά πράγματα πού ἀντιλαμβανόμαστε μέ τίς αἰσθήσεις μας; Καί τί ἄλλο ἀντιλαμβανόμαστε παρά τίς δικές μας ἰδέες ἤ τά αἰσθήματά μας (ideas or sensations); Καί δέν εἶναι ὁλότελα παράλογο νά σκέπτεται κανείς ὅτι ὁποιεσδήποτε ἰδέες ἤ αἰσθήματα ἤ ὁποιοιδήποτε συνδυασμοί τους μποροῦν νά ὑπάρχουν χωρίς νά εἶναι ἀντιληπτοί;» (§ 4).

Τήν ἔκφραση «συλλογές ἰδεῶν» ὁ Μπέρκλεϋ τήν ἀντικαθιστᾶ τώρα μέ τήν ἰσοδύναμη, κατά τή γνώμη του, ἔκφραση: *συνδυασμοί αἰσθημάτων* καί κατηγορεῖ τούς ὑλιστές ὅτι ἔχουν μιά «παράλογη» τάση νά προχωροῦν πιό πέρα ἀκόμη καί νά ἀναζητοῦν κάποια πηγή αὐτοῦ τοῦ συμπλέγματος... δηλαδή, αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ αἰσθημάτων. Στήν § 5 κατηγοροῦνται οἱ ὑλιστές ὅτι χάνουν τόν καιρό τους μέ τίς ἀφαιρέσεις, γιατί τό νά ξεχωρίζει κανείς τό αἴσθημα ἀπό τό ἀντικείμενο εἶναι, κατά τή γνώμη τοῦ Μπέρκλεϋ, κούφια ἀφαίρεση. «Στήν πραγματικότητα», λέει στό τέλος τῆς § 5, πού παραλείφθηκε στή δεύτερη ἔκδοση, «ἀντικείμενο καί αἴσθημα εἶναι τό ἴδιο πράγμα (are the same thing) καί γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά κάνει κανείς ἀφαίρεση τοῦ ἑνός ἀπό τό ἄλλο». «Θά μοῦ πεῖτε,—γράφει ὁ Μπέρκλεϋ,—ὅτι οἱ ἰδέες μποροῦν νά εἶναι ἀντίγραφα ἤ ἀπεικονίσεις (resemblances) τῶν πραγμάτων πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τό νοῦ σέ μιά οὐσία πού δέν σκέπτεται. Ἐγώ ἀπαντῶ ὅτι ἡ ἰδέα δέν μπορεῖ νά μοιάζει μέ τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό μιά ἰδέα. Ἕνα χρῶμα ἤ μιά μορφή δέν μποροῦν νά μοιάζουν μέ τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό ἕνα ἄλλο χρῶμα, ἀπό μιά ἄλλη μορφή... Καί ρωτῶ, μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε αὐτά τά

ὑποτιθέμενα πρωτότυπα ἤ ἐξωτερικά πράγματα, πού οἱ ἰδέες μας ἀποτελοῦν τάχα φωτογραφίες τους ἤ ἀναπαραστάσεις τους, ἤ δέν μποροῦμε; Ἄν ναί, σημαίνει ὅτι αὐτά τά πράγματα εἶναι ἰδέες καί τότε πετύχαμε ἐκεῖνο πού θέλαμε. Ἄν ὅμως πεῖτε ὄχι, τότε θ' ἀπευθυνθῶ σ' ὁποιονδήποτε καί θά τόν ρωτήσω ἄν ἔχει νόημα νά λέει κανείς ὅτι ἕνα χρῶμα μοιάζει μέ κάτι πού εἶναι ἀόρατο, ὅτι τό σκληρό ἤ τό μαλακό μοιάζει μέ κάτι πού δέν μπορῶ νά τό ἀγγίξω κτλ.» (§ 8).

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, τά «ἐπιχειρήματα» τοῦ Μπαζάροφ κατά τοῦ Πλεχάνοφ γιά τό ζήτημα ἄν μποροῦν ἔξω ἀπό μᾶς νά ὑπάρχουν πράγματα ξέχωρα ἀπό τήν ἐπενέργειά τους πάνω μας, δέν διαφέρουν οὔτε μιά τρίχα ἀπό τά ἐπιχειρήματα τοῦ Μπέρκλεϋ ἐνάντια στούς ὑλιστές, πού ὁ ἴδιος δέν τούς ἀναφέρει μέ τό ὄνομά τους. Ὁ Μπέρκλεϋ θεωρεῖ τή γνώμη γιά τήν ὕπαρξη «ὕλης ἤ σωματικῆς οὐσίας» (§ 9) τόσο «ἀντιφατικό» πράγμα καί τόσο «παράλογο», πού δέν ἀξίζει στ' ἀλήθεια νά χάνει κανείς τόν καιρό του γιά νά τό ἀναιρέσει. «Ἀλλά, ἐπειδή, —λέει, —ἡ δοξασία (tenet) γιά τήν ὕπαρξη τῆς ὕλης ἔχει, ὅπως φαίνεται, ριζώσει βαθιά στά μυαλά τῶν φιλοσόφων καί συνεπάγεται τόσο πολλά βλαβερά συμπεράσματα, προτιμῶ νά θεωρηθῶ μακρολόγος καί κουραστικός, παρά νά παραλείψω, ὅ,τιδήποτε πού θά μποροῦσε νά ξεσκεπάσει πέρα γιά πέρα καί νά ξεριζώσει αὐτή τήν πρόληψη» (§ 9).

Θά δοῦμε τώρα γιά ποιά βλαβερά συμπεράσματα μιλάει ὁ Μπέρκλεϋ. Ἄς τελειώνουμε ὅμως πρῶτα μέ τά θεωρητικά ἐπιχειρήματά του ἐνάντια στούς ὑλιστές. Ὁ Μπέρκλεϋ, ἀρνούμενος τήν «ἀπόλυτη» ὕπαρξη ἀντικειμένων, δηλαδή τήν ὕπαρξη πραγμάτων ἔξω ἀπό τήν ἀνθρώπινη γνώση, ἐκθέτει ἄμεσα τίς ἀντιλήψεις τῶν ἀντιπάλων του μέ τέτιο τρόπο, πού νά φαίνεται ὅτι ἀναγνωρίζουν τάχα τό «πράγμα καθεαυτό». Στήν § 24 ὁ Μπέρκλεϋ γράφει καί ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ γνώμη πού ἀνασκευάζει ὁ ἴδιος, παραδέχεται *«τήν ἀπόλυτη ὕπαρξη αἰσθητῶν ἀντικειμένων καθεαυτά* (objects in themselves) *ἤ ἔξω ἀπό τό νοῦ»,* (σελ. 167-168 τῆς ἀναφερ. ἔκδοσης). Οἱ δυό βασικές γραμμές ἀντιλήψεων στή φιλοσοφία διατυπώνονται ἐδῶ μέ τήν εὐθύτητα, σαφήνεια καί ἀκρίβεια, πού ξεχωρίζουν τούς κλασικούς φιλοσόφους ἀπό τούς σημερινούς κατασκευαστές «νέων» συστημάτων. Ὁ ὑλισμός σημαίνει ἀναγνώριση ὅτι ὑπάρχουν «ἀντικείμενα καθεαυτά» ἤ ἔξω ἀπό τό νοῦ καί ὅτι οἱ ἰδέες καί τά αἰσθήματα εἶναι ἀντίγραφα ἤ ἀπεικονίσεις αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων. Ἡ ἀντίθετη διδασκαλία (ἰδεαλισμός):

θεωρεῖ ὅτι τά ἀντικείμενα δέν ὑπάρχουν «ἔξω ἀπό τό νοῦ» κι' ὅτι εἶναι «συνδυασμοί αἰσθημάτων».

Αὐτά γράφτηκαν στά 1710, δηλαδή 14 χρόνια πρίν ἀπό τή γέννηση τοῦ Ἐμμανουήλ Κάντ. Οἱ μαχιστές μας, ὅμως, στηριγμένοι στή «νεότερη» τάχα φιλοσοφία, κάνανε τήν ανακάλυψη ὅτι τό νά ἀναγνωρίζει κανείς «πράγματα καθεαυτά» εἶναι ἀποτέλεσμα μόλυνσης ἤ διαστρέβλωσης τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν καντιανισμό! Οἱ «νέες» ἀνακαλύψεις τῶν μαχιστῶν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς καταπληκτικῆς τους ἀμάθειας στόν τομέα τῆς ἱστορίας τῶν βασικῶν κατευθύνσεων τῆς φιλοσοφίας.

Ἡ ἑπομένη «νέα» σκέψη τους εἶναι ὅτι οἱ ἔννοιες «ὕλη» ἤ «οὐσία» ἀποτελοῦν ὑπόλειμμα ἀπό παλιές μή κριτικές ἀντιλήψεις. Ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους, βλέπετε, ἀνάπτυξαν παραπέρα τή φιλοσοφική σκέψη, βάθυναν τήν ἀνάλυση καί απομάκρυναν αὐτά τά «ἀπόλυτα», τίς «ἀναλλοίωτες οὐσίες» κτλ. Ἄν θέλετε ὅμως νά ἐπαληθεύσετε ἀπό πρώτη πηγή κατά πόσο εἶναι σωστοί τέτιου εἴδους ἰσχυρισμοί, πάρτε τόν Μπέρκλεϋ καί θά δεῖτε ὅτι οἱ ἰσχυρισμοί τους αὐτοί εἶναι ὑπολογισμένη καί μέ ἀξιώσεις ἐπινόηση. Ὁ Μπέρκλεϋ λέει πεντακάθαρα ὅτι ἡ ὕλη εἶναι «nonentity» (μή ὄν, § 68), ὅτι ἡ ὕλη εἶναι *μηδέν* (§ 80). «Μπορεῖτε, —λέει ὁ Μπέρκλεϋ εἰρωνικά στούς ὑλιστές, — ἄν σᾶς ἀρέσει νά χρησιμοποιεῖτε τή λέξη "ὕλη" μέ τήν ἴδια ἔννοια πού ἄλλοι ἄνθρωποι χρησιμοποιοῦν τή λέξη "μηδέν"» (p. 196-197 τῆς ἀναφερ. ἔκδ.). Στήν ἀρχή, —λέει ὁ Μπέρκλεϋ, — οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ὅτι τά χρώματα, οἱ μυρωδιές κτλ. «πραγματικά ὑπάρχουν», ὕστερα ὅμως ἐγκατάλειψαν αὐτή τήν ἀντίληψη καί ἀναγνώρισαν ὅτι ὅλα αὐτά ὑπάρχουν μόνο σέ ἐξάρτηση ἀπό τά αἰσθήματά μας. Αὐτή ὅμως ἡ ἀπαλλαγή ἀπό παλιές λαθεμένες ἔννοιες δέν ὁλοκληρώθηκε: ἔμεινε ὑπόλειμμα ἡ ἔννοια «οὐσία» (§ 73), πού εἶναι ἐπίσης «πρόληψη» (p. 195) καί πού τήν ξεσκέπασε ὁριστικά ὁ ἐπίσκοπος Μπέρκλεϋ τό 1710! Καί τό 1908 βρίσκονται ἀκόμη στή χώρα μας χαριτολόγοι πού πίστεψαν στά σοβαρά τόν Ἀβενάριους, τόν Πέτσολντ, τόν Μάχ καί Σία, ὅτι δηλαδή μόνο ὁ «νεότερος θετικισμός» καί οἱ «νεότερες φυσικές ἐπιστῆμες» πέτυχαν τελικά ν' ἀπομακρύνουν αὐτές τίς «μεταφυσικές» ἔννοιες.

Κι' αὐτοί οἱ χαριτολόγοι (μαζί καί ὁ Μπογκντάνοφ) διαβεβαιώνουν τούς ἀναγνῶστες τους ὅτι ἀκριβῶς ἡ νέα φιλοσοφία εἶναι ἐκείνη πού ξεκαθάρισε τό λάθος τοῦ «διχασμοῦ τοῦ κόσμου» στή διδασκαλία τῶν αἰώνια ἀνασκευαζόμενων ὑλιστῶν, πού μιλᾶνε γιά κάποια «ἀντανάκλαση» στή συνεί-

δηση τοῦ ἀνθρώπου, πραγμάτων πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τή συνείδησή του. Οἱ παραπάνω συγγραφεῖς μας ἔγραψαν ἕνα σωρό συγκινητικά λόγια γι' αὐτό τό «διχασμό». Ἀπό λησμοσύνη ἤ ἀπό ἄγνοια παράλειψαν ὡστόσο νά προσθέσουν ὅτι οἱ νέες αὐτές ἀνακαλύψεις εἶχαν ἤδη ἀνακαλυφθεῖ ἀπό τό 1710.

«Τή γνώση μας γι' αὐτά (ἰδέες ἤ πράγματα), —γράφει ὁ Μπέρκλεϋ, —τή θόλωσαν καί τήν μπέρδεψαν, καί ὁδηγηθήκαμε στίς πιό ἐπικίνδυνες πλάνες ἀπό τήν ὑπόθεση γιά διττή (twofold) ὕπαρξη τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων, δηλαδή: ἀπό τό ἕνα μέρος *νοητή* ὕπαρξη ἤ ὕπαρξη στό νοῦ καί ἀπό τό ἄλλο μέρος *πραγματική* ὕπαρξη, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό νοῦ» (δηλ. ἔξω ἀπό τή συνείδηση). Καί ὁ Μπέρκλεϋ κοροϊδεύει αὐτή τήν «παράλογη» γνώμη πού παραδέχεται πώς εἶναι δυνατό νά νοήσει κανείς τό μή νοητό! Πηγή τοῦ «παραλογισμοῦ» αὐτοῦ εἶναι, βέβαια, ἡ διάκριση πού γίνεται ἀνάμεσα σέ «πράγματα» καί «ἰδέες» (§ 87), εἶναι ἡ «παραδοχή τῆς ὕπαρξης ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων». Ἡ ἴδια αἰτία γεννάει, ὅπως ἀνακάλυψε ὁ Μπέρκλεϋ τό 1710 καί ξανά ὁ Μπογκντάνοφ τό 1908, τήν πίστη στά φετίχ καί στά εἴδωλα. Ἡ ὕπαρξη τῆς ὕλης, —λέει ὁ Μπέρκλεϋ, —ἤ πραγμάτων πού δέν μπορεῖ νά τά ἀντιληφθεῖ κανείς, δέν ἦταν μόνο τό κύριο στήριγμα τῶν ἀθεϊστῶν καί τῶν μοιρολατρῶν. Στήν ἴδια ἀρχή στηρίζεται καί ἡ εἰδωλολατρεία μέ ὅλες τίς ποικιλομορφίες της» (§ 94).

Ἐδῶ φτάνουμε καί στά «βλαβερά» ἐκεῖνα συμπεράσματα τῆς «παράλογης» διδασκαλίας γιά τήν ὕπαρξη ἐξωτερικοῦ κόσμου, πού ἀνάγκασαν τόν ἐπίσκοπο Μπέρκλεϋ ὄχι μόνο ν' ἀνασκευάσει θεωρητικά αὐτή τή διδασκαλία, ἀλλά καί νά καταδιώξει μέ πάθος σάν ἐχθρούς τούς ὀπαδούς της. «Μέ βάση τή διδασκαλία γιά τήν ὕλη ἤ γιά τήν ὑλική οὐσία, —λέει ὁ Μπέρκλεϋ, —χτίστηκαν ὅλα τά ἀσεβῆ κατασκευάσματα τοῦ ἀθεϊσμοῦ καί τῆς ἀρνησιθρησκείας... Δέν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ πόσο ἀγαπητή στούς ἄθεους ὅλων τῶν ἐποχῶν ἦταν ἡ ὑλική οὐσία. Ὅλα τά τερατώδη συστήματά τους ἐξαρτῶνται τόσο φανερά καί ἀναγκαῖα ἀπ' αὐτήν, ὥστε, μόλις ἀπομακρυνθεῖ αὐτό τό ἀγκωνάρι, θά γκρεμιστεῖ δίχως ἄλλο καί ὁλόκληρο τό οἰκοδόμημα. Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει λόγος νά δόσουμε καί ἰδιαίτερη προσοχή στίς παράλογες διδασκαλίες τῆς κάθε ἄθλιας αἵρεσης τῶν ἀθέων» (§ 92, σελ. 203 - 204 τῆς ἀναφερ. ἔκδ.).

«Ἡ ὕλη, μόλις διωχτεῖ ἀπό τή φύση, θά πάρει μαζί της καί τόσες σκεπτικιστικές καί ἀσεβεῖς θεωρίες καί τέτιο ἀπίστευτο ἀριθμό φιλονικιῶν καί μπερδεμένων ζητημάτων» (ἤ

«ἀρχή τῆς οἰκονομίας τῆς σκέψης», πού ἀνακαλύφθηκε στήν 8η δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα ἀπό τόν Μάχ! ἡ «φιλοσοφία σάν ἀντίληψη τοῦ κόσμου σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς μικρότερης προσπάθειας» τοῦ Ἀβενάριους τό 1876!), «πού ἤτανε ὥς τώρα ἀγκάθι στά μάτια τῶν θεολόγων καί φιλοσόφων· ἡ ὕλη φόρτωσε τόση ἄκαρπη ἐργασία στό ἀνθρώπινο γένος, ὥστε κι' ἄν ἀκόμη δέν κριθοῦν ἀρκετά ἀποδεικτικά τά ἐπιχειρήματα πού φέραμε ἐναντίον της (ὅσο γιά μένα τά θεωρῶ ὁλοφάνερα), πάλι εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅλοι οἱ φίλοι τῆς ἀλήθειας, τῆς εἰρήνης καί τῆς θρησκείας ἔχουν κάθε λόγο νά εὔχονται νά θεωρηθοῦν ἐπαρκῆ» (§ 96).

Πόσο εἰλικρινά, πόσο ἁπλά διαλογιζόταν ὁ ἐπίσκοπος Μπέρκλεϋ! Στήν ἐποχή μας τίς ἴδιες σκέψεις γιά τήν «οἰκονομική» ἀπομάκρυνση τῆς «ὕλης» ἀπό τή φιλοσοφία τίς περιβάλλουν μέ μορφή πολύ πιό πονηρή καί πιό μπερδεμένη, χρησιμοποιώντας «νέα» ὁρολογία, γιά νά θεωρηθοῦν οἱ σκέψεις αὐτές ἀπό τούς ἀφελεῖς σάν «νεότερη» φιλοσοφία!

Ὁ Μπέρκλεϋ ὅμως δέν ἦταν μονάχα εἰλικρινής σχετικά μέ τίς τάσεις τῆς φιλοσοφίας του. Προσπάθησε ἐπίσης νά σκεπάσει τήν ἰδεαλιστική γύμνια της, νά τήν παρουσιάσει σάν ἀπαλλαγμένη ἀπό παραλογισμούς καί παραδεκτή γιά τόν «κοινό νοῦ». Μέ τή φιλοσοφία μας,—λέει, ὑπερασπίζοντας ἐνστικτωδῶς τόν ἑαυτό του ἀπό τήν κατηγορία γιά ἐκεῖνο πού σήμερα θά τό λέγαμε ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό καί σολιψισμό, — μέ τή φιλοσοφία μας «δέν στερούμαστε ἀπό κανένα πράγμα στή φύση» (§34). Ἡ φύση παραμένει, παραμένει καί ἡ διάκριση ἀνάμεσα στά ἀντικειμενικά πράγματα καί στίς χίμαιρες, μόνο πού «καί τό ἕνα καί τό ἄλλο ὑπάρχουν ἐξίσου στή συνείδησή μας». «Δέν διαμφισβητῶ καθόλου τήν ὕπαρξη ἑνός ὁποιουδήποτε πράγματος πού μποροῦμε νά τό γνωρίσουμε μέ τίς αἰσθήσεις ἤ μέ τή σκέψη μας. Δέν ἀμφιβάλλω καθόλου ὅτι τά πράγματα πού βλέπω μέ τά μάτια μου καί πού ἀγγίζω μέ τά χέρια μου ὑπάρχουν, πραγματικά ὑπάρχουν. Τό μοναδικό πράγμα πού ἀρνούμαστε τήν ὕπαρξή του, εἶναι ἐκεῖνο πού οἱ *φιλόσοφοι* (ὑπογράμμιση τοῦ Μπέρκλεϋ) τό λένε ὕλη ἤ ὑλική οὐσία. Ἡ ἄρνηση τῆς ὕλης ἤ τῆς ὑλικῆς οὐσίας δέν φέρνει καμιά ζημιά στό ὑπόλοιπο ἀνθρώπινο γένος πού, τολμῶ νά πῶ, δέν θά προσέξει ποτέ τήν ἀπουσία της... Ὁ ἄθεος χρειάζεται πραγματικά αὐτό τό φάντασμα μιᾶς κούφιας ὀνομασίας γιά νά στηρίξει σ' αὐτήν τήν ἀθεΐα του...».

Ὁ Μπέρκλεϋ ἐκφράζει πιό καθαρά ἀκόμη αὐτή τή σκέψη

του στήν § 37, ὅπου ἀπαντάει στήν κατηγορία ὅτι ἡ φιλοσοφία του καταργεῖ τίς ὑλικές οὐσίες: «ἄν τή λέξη *οὐσία* τήν πάρουμε στήν κοινή (vulgar) της ἔννοια, δηλαδή σάν συνδυασμό αἰσθητηριακῶν ἰδιοτήτων, ὅπως εἶναι ἡ ἔκταση, ἡ στερεότητα, τό βάρος κτλ. τότε δέν πρέπει νά μέ κατηγοροῦν ὅτι τήν καταργῶ. Ἄν ὅμως τή λέξη οὐσία τήν πάρουμε στή φιλοσοφική της ἔννοια, σάν βάση τυχαίων περιστατικῶν ἤ ἰδιοτήτων (πού ὑπάρχουν) ἔξω ἀπό τή συνείδηση, τότε πραγματικά ἀναγνωρίζω ὅτι τήν καταργῶ, ἄν μπορεῖ κανείς νά μιλάει γιά κατάργηση ἑνός πράγματος πού δέν ὑπῆρξε ποτέ, πού δέν ὑπῆρξε οὔτε κάν στή φαντασία».

Ὁ ἄγγλος φιλόσοφος Φρέϊζερ, ἰδεαλιστής καί ὀπαδός τοῦ μπερκλεϊσμοῦ, πού ἐξέδοσε τά ἔργα τοῦ Μπέρκλεϋ καί τά συνόδευε μέ δικές του σημειώσεις, δέν ὀνομάζει ἄδικα «φυσικό ρεαλισμό» τή διδασκαλία τοῦ Μπέρκλεϋ (p. X τῆς ἀναφερ. ἔκδ.). Θά πρέπει δίχως ἄλλο νά προσέξουμε αὐτή τήν ἀστεία ορολογία, γιατί ἐκφράζει πραγματικά τήν πρόθεση τοῦ Μπέρκλεϋ νά περάσει τή διδασκαλία του γιά ρεαλισμό. Θά δοῦμε ἐπανειλημμένα πιό κάτω τούς «νεότερους» «θετικιστές» νά ἐπαναλαβαίνουν μέ ἄλλη μορφή, μέ ἄλλο λεκτικό περίβλημα τό ἴδιο τέχνασμα ἤ τήν ἴδια παραποίηση. Ὁ Μπέρκλεϋ δέν ἀρνιέται ὅτι ὑπάρχουν ἀντικειμενικά πράγματα! Ὁ Μπέρκλεϋ δέν διαφωνεῖ μέ τή γνώμη ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας! Ὁ Μπέρκλεϋ ἀρνιέται «μόνο» τή διδασκαλία τῶν φιλοσόφων, δηλαδή τή θεωρία τῆς γνώσης πού παίρνει γιά βάση ὅλων τῶν συλλογισμῶν της σοβαρά καί κατηγορηματικά τήν ἀναγνώριση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τῆς ἀντανάκλασής του στή συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Μπέρκλεϋ δέν ἀρνιέται τίς φυσικές ἐπιστῆμες πού στηρίζονταν πάντα καί στηρίζονται (στό μεγαλύτερο μέρος τους ἀσυνείδητα) σ' αὐτήν, δηλαδή στήν ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης: «Μποροῦμε, —διαβάζουμε στήν § 59, —ἀπό τήν ἐμπειρία μας» (φιλοσοφία τῆς «καθαρῆς ἐμπειρίας» τοῦ Μπέρκλεϋ)* «πού ἔχουμε σχετικά μέ τή συνύπαρξη καί τή διαδοχή τῶν ἰδεῶν στή συνείδησή μας... νά βγάλουμε σωστά συμπεράσματα γιά τό τί θά δοκιμάζαμε (ἤ τί θά βλέπαμε), ἄν εἴχαμε τοποθετηθεῖ σέ συνθῆκες πολύ διαφορετικές ἀπό ἐκεῖνες πού βρισκόμαστε σήμερα. Σ' αὐτό ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ γνώση τῆς φύσης, πού» (ἀκοῦστε!) «μπορεῖ

---

* Στόν πρόλογό του ὁ Φρέϊζερ ἐπιμένει ὅτι ὁ Μπέρκλεϋ, ὅπως καί ὁ Λόκ, «ἐπικαλεῖται ἀποκλειστικά τήν ἐμπειρία» (p. 117).

νά διατηρήσει τήν ὠφελιμότητα καί τήν ἐγκυρότητά της μέ ἀπόλυτη συνέπεια σχετικά μέ τό ὅ,τι εἴπαμε πιό πάνω».

Ἄς θεωρήσουμε τόν ἐξωτερικό κόσμο, τή φύση σάν «ἕνα συνδυασμό αἰσθημάτων», πού τά προκαλεῖ μιά θεότητα στό νοῦ μας. Ἀναγνωρίστε το αὐτό, παραιτηθεῖτε ἀπό τό ν' ἀναζητᾶτε ἔξω ἀπό τή συνείδηση, ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο τό «θεμέλιο» αὐτῶν τῶν αἰσθημάτων καί τότε θ' ἀναγνωρίσω κι' ἐγώ μέσα στά πλαίσια τῆς ἰδεαλιστικῆς θεωρίας μου τῆς γνώσης *ὅλες* τίς φυσικές ἐπιστῆμες, ὅλη τή σημασία καί τήν ἐγκυρότητα τῶν συμπερασμάτων τους. Μοῦ χρειάζονται ἀκριβῶς αὐτά τά πλαίσια καί μόνον αὐτά γιά νά στηρίξω τά συμπεράσματά μου ὑπέρ τῆς «εἰρήνης καί τῆς θρησκείας». Αὐτή εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Μπέρκλεϋ. Κι' αὐτή τή σκέψη, πού ἐκφράζει σωστά τήν οὐσία τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας καί τήν κοινωνική της σημασία, θά τή συναντήσουμε πιό κάτω, ὅταν θά μιλήσουμε γιά τή στάση τοῦ μαχισμοῦ ἀπέναντι στίς φυσικές ἐπιστῆμες.

Καί τώρα ἄς σημειώσουμε ἀκόμη μιά νεότερη ἀνακάλυψη, πού τή δανείστηκε στόν 20ό αἰώνα ἀπό τόν ἐπίσκοπο Μπέρκλεϋ ὁ νεότερος θετικιστής καί κριτικός ρεαλιστής Π. Γιουσκέβιτς. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή εἶναι ὁ «ἐμπειριοσυμβολισμός». «Ἡ πιό ἀγαπημένη θεωρία» τοῦ Μπέρκλεϋ, λέει ὁ Α. Φρέϊζερ, εἶναι ἡ θεωρία τοῦ «καθολικοῦ φυσικοῦ συμβολισμοῦ» (p. 190 τῆς ἀναφερ. ἔκδ.) ἤ τοῦ «συμβολισμοῦ τῆς φύσης» (Natural Symbolism). Ἄν οἱ λέξεις αὐτές δέν βρίσκονταν σέ μιά ἔκδοση τοῦ 1871, θά μποροῦσε κανείς νά ὑποψιαστεῖ τόν ἄγγλο φιντεϊστή φιλόσοφο Φρέϊζερ γιά λογοκοπία ἀπό τό σύγχρονο μαθηματικό καί φυσικό Πουανκαρέ καί ἀπό τό ρῶσο «μαρξιστή» Γιουσκέβιτς!

Ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος Μπέρκλεϋ ἐκθέτει τή θεωρία του, πού προκάλεσε τίς ἐκρήξεις θαυμασμοῦ τοῦ Φρέϊζερ, μέ τά παρακάτω λόγια:

«Ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στίς ἰδέες» (μήν ξεχνᾶτε ὅτι ἰδέες καί πράγματα γιά τόν Μπέρκλεϋ εἶναι ταυτόσημα) «δέν προϋποθέτει σχέσεις *αἰτίας πρός ἀποτέλεσμα*, ἀλλά μόνο σχέσεις ἀνάμεσα σ' ἕνα σημάδι ἤ *σύμβολο* καί σ' ἕνα πράγμα, πού *σημειώνεται* μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο» (§ 65). «Ἀπό δῶ εἶναι φανερό ὅτι τά πράγματα ἐκεῖνα —πού ἀπό τήν ἄποψη τῆς κατηγορίας τῆς αἰτίας (under the notion of a cause), ἡ ὁποία συντελεῖ ἤ συντρέχει στή δημιουργία ἀποτελέσματος, εἶναι ἐντελῶς ἀνεξήγητα καί μᾶς ὁδηγοῦν σέ μεγάλους παραλογισμούς —μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν μ' ἕνα τρόπο ὁλότελα φυσικό...

ἄν τά θεωρήσουμε σάν σημάδια ἤ σύμβολα πού χρησιμεύουν γιά τήν ἐνημέρωσή μας» (§ 66). Ἐννοεῖται ὅτι, σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ Μπέρκλεϋ καί τοῦ Φρέϊζερ, ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνημερώνει μέσω αὐτῶν τῶν «ἐμπειριοσυμβόλων» δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τή θεότητα. Καί ἡ γνωσιολογική σημασία τοῦ *συμβολισμοῦ* στή θεωρία τοῦ Μπέρκλεϋ βρίσκεται στό ὅτι ὁ συμβολισμός εἶναι προορισμένος ν' ἀντικαταστήσει τό «δόγμα» «πού ἔχει τήν ἀξίωση νά ἐξηγεῖ τά πράγματα μέ ὑλικές αἰτίες» (§ 66).

Ἔχουμε μπροστά μας δυό φιλοσοφικές κατευθύνσεις στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας. Ἡ μιά «ἔχει τήν ἀξίωση νά ἐξηγεῖ τά πράγματα μέ ὑλικές αἰτίες» καί εἶναι φανερό ὅτι συνδέεται μέ τό «παράλογο» «δόγμα τῆς ὕλης» πού τό ἀντέκρουσε ὁ ἐπίσκοπος Μπέρκλεϋ. Ἡ ἄλλη ἀνάγει τήν «ἔννοια αἰτία» στήν ἔννοια «σημεῖο ἤ σύμβολο» πού χρησιμεύει «γιά τήν ἐνημέρωσή μας» (ἀπό τό θεό). Αὐτές τίς δυό κατευθύνσεις θά τίς ξανασυναντήσουμε μέ περιβολή τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅταν θ' ἀναλύσουμε τή στάση τοῦ μαχισμοῦ καί τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ ἀπέναντι στό παραπάνω ζήτημα.

Πρέπει σέ συνέχεια νά σημειώσουμε ἀκόμη, σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς πραγματικότητας, ὅτι ὁ Μπέρκλεϋ, ἐνῶ ἀρνιέται ν' ἀναγνωρίσει ὅτι τά πράγματα ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας, προσπαθεῖ ταυτόχρονα νά βρεῖ ἕνα κριτήριο γιά τή διάκριση τοῦ πραγματικοῦ ἀπό τό πλασματικό. Στήν § 36 λέει ὅτι οἱ «ἰδέες» ἐκεῖνες πού προκαλεῖ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς κατά τήν κρίση του εἶναι «ἄτονες, ἀδύνατες, ἀσταθεῖς, σέ σύγκριση μ' ἐκεῖνες πού δεχόμαστε μέ τίς αἰσθήσεις. Οἱ τελευταῖες αὐτές ἰδέες, πού ἀποτυπώνονται μέσα μας σύμφωνα μέ ὁρισμένους κανόνες ἤ νόμους τῆς φύσης, μιλᾶνε μόνες τους γιά τήν ἐπενέργεια ἑνός νοῦ, πιό δυνατοῦ καί πιό σοφοῦ ἀπ' ὅ,τι εἶναι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς. Οἱ ἰδέες αὐτές ἔχουν, ὅπως λένε, μέσα τους περισσότερη *πραγματικότητα* ἀπ' ὅ,τι οἱ προηγούμενες· αὐτό σημαίνει ὅτι εἶναι πιό καθαρές, ἔχουν μεγαλύτερη τάξη, ξεχωρίζουν ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη καί δέν εἶναι πλάσματα τοῦ νοῦ, πού τίς ἀντιλαμβάνεται...». Ἀλλοῦ (στήν § 84), ὁ Μπέρκλεϋ προσπαθεῖ νά συνδέσει τήν ἔννοια τοῦ πραγματικοῦ μέ τήν ταυτόχρονη ἀντίληψη τῶν ἴδιων αἰσθημάτων ἀπό πολλά πρόσωπα μαζί. Πῶς θά λυθεῖ, λογουχάρη, τό πρόβλημα: ἦταν ἄραγε πραγματική ἡ μετατροπή, ἄς ὑποθέσουμε, τοῦ νεροῦ σέ κρασί πού μᾶς διηγοῦνται; «Ἄν ὅλοι οἱ παρόντες στό τραπέζι ἔβλεπαν τό κρασί, δοκιμάζανε τή μυρωδιά του, τό γεύονταν καί τό ἔπιναν καί δοκίμαζαν τά ἀποτελέσματά του, δέν

θά ὑπῆρχε, κατά τή γνώμη μου, ἀμφιβολία γιά τήν πραγματική ὕπαρξη τοῦ κρασιοῦ». Καί ὁ Φρέϊζερ ἐπεξηγεῖ: «Ἡ ταυτόχρονη συνειδητοποίηση ἀπό διάφορα πρόσωπα τῶν ἴδιων ἀκριβῶς *αἰσθητηριακῶν* ἰδεῶν, σέ ἀντίθεση μέ τήν καθαρά ἀτομική ἤ προσωπική συνείδηση *φανταστικῶν* ἀντικειμένων ἤ συγκινήσεων, θεωρεῖται ἐδῶ σάν ἀπόδειξη τῆς *πραγματικότητας* τῶν ἰδεῶν τοῦ πρώτου εἴδους».

Ἀπό δῶ βλέπουμε ὅτι τόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό τοῦ Μπέρκλεϋ δέν πρέπει νά τόν καταλαβαίνουμε σάν νά ἀγνοεῖ τάχα αὐτός τή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀτομική καί στήν ὁμαδική ἀντίληψη, Ἀντίθετα, ὁ Μπέρκλεϋ πάνω σ' αὐτή τή διάκριση προσπαθεῖ νά οἰκοδομήσει ἕνα κριτήριο τῆς πραγματικότητας. Ὁ Μπέρκλεϋ, συνάγοντας τίς «ἰδέες» ἀπό τήν ἐπενέργεια τῆς θεότητας πάνω στόν ἀνθρώπινο νοῦ, πλησιάζει ἔτσι στόν ἀντικειμενικό ἰδεαλισμό: ὁ κόσμος δέν εἶναι παράστασή μου, ἀλλά τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀνώτερης πνευματικῆς αἰτίας, πού δημιουργεῖ καί τούς «νόμους τῆς φύσης» καί τούς νόμους, σύμφωνα μέ τούς ὁποίους διακρίνουμε τίς «πιό πραγματικές» ἰδέες ἀπό τίς λιγότερο πραγματικές κτλ.

Σ' ἕνα ἄλλο ἔργο του «Τρεῖς διάλογοι μεταξύ Ὕλα καί Φιλόνου» (1713), ὅπου ὁ Μπέρκλεϋ προσπαθεῖ νά ἐκθέσει τίς ἀπόψεις του σέ μιά πολύ ἐκλαϊκευτική μορφή, διατυπώνει ὡς ἑξῆς τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στή δική του διδασκαλία καί στήν ὑλιστική διδασκαλία:

«Κι' ἐγώ ὑποστηρίζω ὅπως κι' ἐσεῖς» (οἱ ὑλιστές) «ὅτι ἐφόσον κάτι ἀπέξω ἐπενεργεῖ πάνω μας, πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχουν δυνάμεις (ἔξω ἀπό μᾶς), πού ἀνήκουν σ' ἕνα ὄν διαφορετικό ἀπό μᾶς. Ἐδῶ ὅμως μᾶς χωρίζει τό ζήτημα, τί εἴδους εἶναι αὐτό τό ἰσχυρό ὄν. Ἐγώ ὑποστηρίζω ὅτι εἶναι πνεῦμα, ἐσεῖς ὅτι εἶναι ὕλη ἤ δέν ξέρω ποιά (μπορῶ νά προσθέσω ὅτι καί σεῖς δέν ξέρετε ποιά) τρίτη φύση...» (p. 335 τῆς ἀναφερ. ἔκδ.).

Ὁ Φρέϊζερ σχολιάζει: «Ἐδῶ βρίσκεται ἡ οὐσία ὅλου τοῦ ζητήματος. Σύμφωνα μέ τή γνώμη τῶν ὑλιστῶν τά αἰσθητά φαινόμενα προκαλοῦνται ἀπό μιά *ὑλική οὐσία* ἤ ἀπό κάποια ἄγνωστη "τρίτη φύση". Κατά τή γνώμη τοῦ Μπέρκλεϋ προκαλοῦνται ἀπό τή Λογική Βούληση. Κατά τή γνώμη τοῦ Χιούμ καί τῶν θετικιστῶν ἡ προέλευσή τους εἶναι ἀπόλυτα ἄγνωστη καί τό μόνο πού μποροῦμε νά κάνουμε εἶναι νά τά γενικεύουμε, ὅπως συνηθίζεται, ἐπαγωγικά, σάν γεγονότα».

Ὁ ἄγγλος μπερκλεϊστής Φρέϊζερ πλησιάζει ἐδῶ, μέ τή

συνεπή ἰδεαλιστική ἄποψή του, στίς ἴδιες βασικές «γραμμές» τῆς φιλοσοφίας, πού τίς χαρακτήρισε μέ τόση σαφήνεια ὁ ὑλιστής Ἔνγκελς. Στό ἔργο του «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ» ὁ Ἔνγκελς χωρίζει τούς φιλόσοφους σέ «δυό μεγάλα στρατόπεδα»: τούς ὑλιστές καί τούς ἰδεαλιστές. Ὁ Ἔνγκελς, ἐξετάζοντας πιό βαθιά ἀπό τόν Φρέϊζερ τίς πολύ πιό ἀναπτυγμένες, πιό ποικιλόμορφες καί πιό πλούσιες σέ περιεχόμενο θεωρίες καί τῶν δυό κατευθύνσεων, βρίσκει ὅτι βασική διαφορά ἀνάμεσά τους εἶναι ὅτι γιά τούς ὑλιστές ἡ φύση εἶναι τό πρωτεῦον καί τό πνεῦμα τό δευτερεῦον, ἐνῶ γιά τούς ἰδεαλιστές συμβαίνει τό ἀντίστροφο. Ἀνάμεσα στούς πρώτους καί στούς δεύτερους ὁ Ἔνγκελς τοποθετεῖ τούς ὀπαδούς τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ, πού ἀρνιοῦνται τή δυνατότητα νά γνωρίσουμε τόν κόσμο ἤ τουλάχιστο νά τόν γνωρίσουμε πέρα γιά πέρα καί τούς ὀνομάζει *ἀγνωστικιστές*[18]. Στό ἔργο του «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ» ὁ Ἔνγκελς χρησιμοποιεῖ τόν τελευταῖο αὐτό ὅρο μόνο γιά τούς ὀπαδούς τοῦ Χιούμ (γιά κείνους πού ὁ Φρέϊζερ ὀνομάζει «θετικιστές», ὅπως ἀρέσει καί στούς ἴδιους νά ὀνομάζονται). Στό ἄρθρο του ὅμως, «Γιά τόν ἱστορικό ὑλισμό», ὁ Ἔνγκελς μιλάει καθαρά γιά τίς ἀπόψεις τοῦ *«νεοκαντιανοῦ ἀγνωστικιστῆ»*[19] θεωρώντας τό νεοκαντιανισμό[20] παραλλαγή τοῦ ἀγνωστικισμοῦ*.

Δέν μποροῦμε ἐδῶ νά σταθοῦμε σ' αὐτή τήν ἐξαιρετικά σωστή καί βαθιά κρίση τοῦ Ἔνγκελς (κρίση πού ξεδιάντροπα τήν ἀγνοοῦν οἱ μαχιστές). Θά μιλήσουμε γι' αὐτό τό σημεῖο διεξοδικά πιό κάτω. Γιά τήν ὥρα περιοριζόμαστε νά ὑπογραμμίσουμε αὐτή τή μαρξιστική ὁρολογία καί τή σύμπτωση τῶν δυό ἄκρων: τῆς ἄποψης τοῦ συνεπῆ ὑλιστῆ καί τῆς ἄποψης τοῦ συνεπῆ ἰδεαλιστῆ πάνω στίς βασικές κατευθύνσεις τῆς φιλοσοφίας. Γιά νά δείξουμε παραστατικά αὐτές τίς φιλοσοφικές κατευθύνσεις (μέ τίς ὁποῖες θά ἔχουμε συνεχῶς νά κάνουμε πιό κάτω), θ' ἀναφέρουμε σέ συντομία τίς ἀπόψεις τῶν μεγαλύτερων φιλοσόφων τοῦ 18ου αἰώνα, πού ἀκολούθησαν διαφορετικό δρόμο ἀπό τό δρόμο τοῦ Μπέρκλεϋ.

Νά τά ἐπιχειρήματα τοῦ Χιούμ στό βιβλίο του «Ἔρευνα

---

* *Fr. Engels.* «Über historischen Materialismus», «Neue Zeit»[21], XI. Jg., Bd. I (1892 - 1893), Nr. 1, S. 18 (*Φρ. Ἔνγκελς.* «Γιά τόν ἱστορικό ὑλισμό», «Νέα ἐποχή», XI χρ. ἔκδ., τ. I (1892 - 1893), ἀρ. 1, σελ. 18. *Ἡ Σύντ.*). Τή μετάφραση ἀπό τά ἀγγλικά τήν ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Ἔνγκελς. Ἡ ρωσική μετάφραση στή συλλογή «Ἱστορικός ὑλισμός» (Πετρούπολη, 1908, σελ. 167) ἔχει λάθη.

γιά τήν ἀνθρώπινη γνώση» στό κεφάλαιο (12ο) γιά τή φιλοσοφία τοῦ σκεπτικισμοῦ: «Μποροῦμε νά θεωρήσουμε σάν ὁλοφάνερο ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τήν τάση ἀπό φυσικό ἔνστικτο ἤ προδιάθεση νά ἔχουν ἐμπιστοσύνη στίς αἰσθήσεις τους καί ὅτι χωρίς κανένα συλλογισμό ἤ ἀκόμη καί πρίν νά καταφύγουμε σέ συλλογισμό, προϋποθέτουμε πάντα ἕναν ἐξωτερικό κόσμο (external universe), πού δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀντίληψή μας καί πού θά ὑπῆρχε καί ἄν ἀκόμη ἐμεῖς καί κάθε πλάσμα προικισμένο μέ αἰσθήσεις ἀπουσιάζαμε ἤ ἐκμηδενιζόμασταν. Ἀκόμη καί τά ζῶα κυριαρχοῦνται ἀπό μιά παρόμοια γνώμη καί διατηροῦν αὐτή τήν πίστη στά ἐξωτερικά ἀντικείμενα σέ ὅλες τίς σκέψεις, τά σχέδια καί τίς ἐνέργειές τους... Αὐτήν ὅμως τήν καθολική καί πρωταρχική γνώμη ὅλων τῶν ἀνθρώπων τήν ἀνατρέπει γρήγορα καί ἡ πιό ἐπιπόλαιη (slightest) φιλοσοφία, πού μᾶς διδάσκει ὅτι τίποτε ἄλλο δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι προσιτό στό νοῦ, ἐκτός ἀπό μιά εἰκόνα ἤ ἀντίληψη καί ὅτι οἱ αἰσθήσεις δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό κανάλια (inlets) μέσω τῶν ὁποίων μεταβιβάζονται αὐτές οἱ εἰκόνες, χωρίς οἱ ἴδιες νά εἶναι σέ θέση νά δημιουργήσουν ὁποιαδήποτε ἄμεση σχέση (intercourse) ἀνάμεσα στό νοῦ καί στό ἀντικείμενο. Τό τραπέζι πού βλέπουμε φαίνεται μικρότερο, ὅταν ἀπομακρυνόμαστε ἀπ' αὐτό, τό πραγματικό ὅμως τραπέζι πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς δέν παθαίνει καμμιά ἀλλαγή. Συνεπῶς στό νοῦ μας δέν παρουσιάστηκε παρά ἡ εἰκόνα (image) τοῦ τραπεζιοῦ. Αὐτά κατά τρόπο φανερό μᾶς ὑπαγορεύει τό λογικό μας. Καί κανένας ἄνθρωπος πού σκέπτεται, δέν ἔχει ποτέ ἀμφιβολία ὅτι τά ἀντικείμενα (existences), γιά τά ὁποῖα μιλᾶμε, δηλαδή «αὐτό τό τραπέζι», «αὐτό τό δέντρο», δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἀντιλήψεις τοῦ νοῦ μας... Μέ τί ἐπιχείρημα μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τοῦ νοῦ μας προκαλοῦνται κατ' ἀνάγκη ἀπό ἐξωτερικά ἀντικείμενα ἐντελῶς διαφορετικά ἀπ' αὐτές τίς ἀντιλήψεις, ἄν καί ὅμοια μ' αὐτές (ἄν αὐτό εἶναι δυνατό), καί δέν ἀπορέουν εἴτε ἀπό τήν ἐνέργεια τοῦ ἴδιου τοῦ νοῦ, εἴτε ἀπό τή δράση κάποιου ἀόρατου καί ἄγνωστου πνεύματος, εἴτε ἀπό κάποια ἄλλη αἰτία ἀκόμη πιό ἄγνωστη σέ μᾶς;.. Πῶς μπορεῖ νά λυθεῖ αὐτό τό ζήτημα; Ἀσφαλῶς μέ τήν ἐμπειρία, ὅπως καί ὅλα τά ἄλλα παρόμοια ζητήματα. Ἡ ἐμπειρία ὅμως σ'αὐτό τό σημεῖο σιωπᾶ καί δέν μπορεῖ παρά νά σιωπᾶ. Ὁ νοῦς ποτέ δέν ἔχει τίποτε ἄλλο μπροστά του, ἐκτός ἀπό τίς ἀντιλήψεις καί δέν εἶναι σέ θέση μέ κανένα τρόπο νά γεννήσει καμιάν ἐμπειρία γιά τή

σχέση ἀνάμεσα στίς ἀντιλήψεις καί στά ἀντικείμενα. Γι' αὐτό καί ἡ ὑπόθεση γιά τήν ὕπαρξη παρόμοιας σχέσης δέν μπορεῖ νά ἔχει καμιά λογική βάση. Τό νά καταφεύγει κανείς στήν ἀληθινότητα τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος γιά νά ἀποδείξει τήν ἀληθινότητα τῶν αἰσθήσεών μας, σημαίνει ὅτι παρακάμπτει ἐντελῶς ἀπροσδόκητα τό ζήτημα... Ἀπό τή στιγμή πού θά θέσουμε τό ζήτημα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, θά χάσουμε ὅλα τά ἐπιχειρήματα, μέ τά ὁποῖα θά μποροῦσε ν' ἀποδειχτεῖ ἡ ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ Ὄντος»*.

Ὁ Χιούμ ἐπαναλαβαίνει τά ἴδια πράγματα στό ἔργο του: «Πραγματεία γιά τήν ἀνθρώπινη φύση», μέρος IV, τμῆμα II: «Γιά τό σκεπτικισμό ἀπέναντι στίς αἰσθήσεις». «Οἱ ἀντιλήψεις μας εἶναι τά μοναδικά ἀντικείμενα» (p. 281 τῆς γαλλ. μετάφρασης τοῦ Ρενουβιέ καί Πιγιόν, 1878). Ὁ Χιούμ ὀνομάζει σκεπτικισμό τήν ἄρνηση νά ἐξηγήσει κανείς τά αἰσθήματα μέ τήν ἐπενέργεια τῶν πραγμάτων, τοῦ πνεύματος κτλ., τήν ἄρνηση νά ἀναγάγει κανείς τίς ἀντιλήψεις ἀπό τό ἕνα μέρος στόν ἐξωτερικό κόσμο καί ἀπό τό ἄλλο μέρος στή θεότητα ἤ σέ κάποιο ἄγνωστο πνεῦμα. Καί ὁ Πιγιόν (F. Pillon), συντάκτης τοῦ προλόγου τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ Χιούμ, φιλόσοφος μέ κατεύθυνση συγγενική πρός τήν κατεύθυνση τοῦ Μάχ (ὅπως θά δοῦμε παρακάτω), γράφει πολύ σωστά ὅτι τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο γιά τόν Χιούμ ἀνάγονται σέ «ὁμάδες διαφορετικῶν ἀντιλήψεων», σέ «στοιχεῖα τῆς συνείδησης, ἐντυπώσεις, ἰδέες κτλ.» καί ὅτι ἐδῶ πρόκειται μονάχα γιά «ταξινόμηση καί συνδυασμό αὐτῶν τῶν στοιχείων»**. Τό ἴδιο καί ὁ Χάξλεϋ, ἄγγλος ὀπαδός τοῦ Χιούμ καί δημιουργός τοῦ εὔστοχου καί σωστοῦ ὅρου «ἀγνωστικισμός», στό βιβλίο του γιά τόν Χιούμ τονίζει ὅτι ὁ τελευταῖος, θεωρώντας τά «αἰσθήματα» σάν «πρωταρχικές καί μή ἀποσυντιθέμενες καταστάσεις τῆς συνείδησης», δέν εἶναι ὁλότελα συνεπής μέ τόν ἑαυτό του στό ζήτημα, ἄν πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ἡ προέλευση τῶν αἰσθημάτων μέ τήν ἐπενέργεια τῶν ἀντικειμένων πάνω

---

* *David Hume*. «An Enquiry concerning Human Understanding», Essays and Treatises, vol. II, Lond., 1822, pp. 150 - 153. (*Νταβίντ Χιούμ*. «Ἔρευνα γιά τήν ἀνθρώπινη γνώση», Δοκίμια καί πραγματεῖες, τόμ. II, Λονδίνο, 1822, σελ. 150 - 153. *Ἡ Σύντ.*).

** Psychologie de Hume. Traité de la nature humaine etc. Trad. par Ch. Renouvier et F. Pillon, Paris, 1878. Introduction, p. X (Ψυχολογικές ἔρευνες τοῦ Χιούμ. Πραγματεία γιά τήν ἀνθρώπινη φύση κτλ. Μετάφραση Σ. Ρενουβιέ καί Φ. Πιγιόν, Παρίσι, 1878. Εἰσαγωγή, σελ. X. *Ἡ Σύντ.*).

στόν ἄνθρωπο ἤ μέ τή δημιουργική δύναμη τοῦ νοῦ. «Αὐτός (ὁ Χιούμ) παραδέχεται καί τό ρεαλισμό καί τόν ἰδεαλισμό σάν δυό ὑποθέσεις ἐξίσου πιθανές»*. Ὁ Χιούμ δέν προχωρεῖ πέρα ἀπό τά αἰσθήματα. «Τό κόκκινο καί τό μπλέ χρῶμα καί ἡ μυρωδιά τοῦ τριαντάφυλλου εἶναι ἁπλές ἐντυπώσεις... Ἕνα κόκκινο τριαντάφυλλο μᾶς δίνει σύνθετη ἐντύπωση (complex impression), πού μποροῦμε νά τήν ἀποσυνθέσουμε στίς ἁπλές ἐντυπώσεις τοῦ κόκκινου χρώματος, τῆς μυρωδιᾶς τοῦ τριαντάφυλλου κτλ.» (pp. 64-65, στό ἴδιο). Ὁ Χιούμ παραδέχεται καί τήν «ὑλιστική θέση» καί τήν «ἰδεαλιστική» (p. 82): «ἡ συλλογή ἀντιλήψεων» μπορεῖ νά γεννηθεῖ ἀπό τό «ἐγώ» τοῦ Φίχτε, μπορεῖ νά εἶναι «ἀπεικόνιση ἤ ἀκόμη καί σύμβολο» κάτι τοῦ πραγματικοῦ (real something). Ἔτσι ἑρμηνεύει ὁ Χάξλεϋ τόν Χιούμ.

Ὅσο γιά τούς ὑλιστές, νά τί λέει γιά τόν Μπέρκλεϋ ὁ ἀρχηγός τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν[22] Ντιντερό: «Ὀνομάζουν *ἰδεαλιστές* τούς φιλόσοφους, οἱ ὁποῖοι, ἀναγνωρίζοντας γιά γνωστή μόνο τή δική τους ὕπαρξη καί τήν ὕπαρξη τῶν αἰσθημάτων πού διαδέχονται τό ἕνα τό ἄλλο μέσα τους, δέν παραδέχονται τίποτε ἄλλο ἔξω ἀπό αὐτά. Ἀλλόκοτο σύστημα πού, κατά τή γνώμη μου, μόνο τυφλοί θά μποροῦσαν νά δημιουργήσουν! Καί αὐτό τό σύστημα, πρός αἶσχος τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, πρός αἶσχος τῆς φιλοσοφίας, εἶναι δυσκολότερο ἀπό καθετί ἄλλο νά τό καταπολεμήσεις, ἄν καί εἶναι τό πιό παράλογο ἀπ' ὅλα»**. Καί ὁ Ντιντερό, πλησιάζοντας πολύ κοντά στήν ἄποψη τοῦ σύγχρονου ὑλισμοῦ (ὅτι δέν εἶναι ἀρκετά μόνο τά ἐπιχειρήματα καί οἱ συλλογισμοί γιά ν' ἀνασκευάσει κανείς τόν ἰδεαλισμό καί ὅτι ἐδῶ δέν πρόκειται γιά θεωρητικά ἐπιχειρήματα), σημειώνει τήν ὁμοιότητα ἀνάμεσα στίς ἀφετηριακές θέσεις τοῦ ἰδεαλιστῆ Μπέρκλεϋ καί τοῦ αἰσθησιοκράτη Κοντιγιάκ. Κατά τή γνώμη τοῦ Ντιντερό, ὁ Κοντιγιάκ θά ἔπρεπε νά ἐπιχειρήσει ν' ἀντικρούσει τόν Μπέρκλεϋ, γιά ν' ἀποφύγει τέτια παράλογα συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπό τήν ἄποψη ὅτι τά αἰσθήματα εἶναι ἡ μοναδική πηγή τῶν γνώσεών μας.

Στό «Διάλογο τοῦ Ντ' Ἀλαμπέρ μέ τόν Ντιντερό» ὁ τελευταῖος ἐκθέτει ὡς ἑξῆς τίς φιλοσοφικές ἀπόψεις του: «...Ὑπο-

---

* *Th. Huxley*. «Hume», Lond., 1879, p. 74 (*Τ. Χάξλεϋ*. «Χιούμ», Λονδίνο, 1879, σελ. 74. *Ἡ Σύντ.*).

** Œuvres complètes de Diderot, éd. par J. Assézat, Paris, 1875, vol. I, p. 304 (*Ντιντερό*. Ἅπαντα, ἔκδ. Ζ. Ἀσεζά, Παρίσι, 1875, τόμ. I, σελ. 304. *Ἡ Σύντ.*).

θέστε ὅτι τό πιάνο ἔχει τήν ἱκανότητα τῆς αἴσθησης καί τῆς μνήμης, καί πέστε μου ἄν δέν θά ἐπαναλάβει παρά μόνο τίς ἴδιες ἄριες πού θά ἐκτελέσετε στά πλῆκτρα του. Εἴμαστε ὄργανα, προικισμένα μέ τήν ἱκανότητα νά αἰσθανόμαστε καί νά θυμόμαστε. Οἱ αἰσθήσεις μας εἶναι τά πλῆκτρα πού χτυπάει πάνω τους ἡ φύση, ἡ ὁποία μᾶς περιβάλλει καί πού χτυπᾶνε συχνά καί μόνα τους. Νά, κατά τή γνώμη μου, τί συμβαίνει μ' ἕνα πιάνο κατασκευασμένο ὅπως ἐγώ κι' ἐσεῖς». Ὁ Ντ' Ἀλαμπέρ ἀπαντάει ὅτι ἕνα τέτιο πιάνο θά ἔπρεπε νά ἔχει τήν ἱκανότητα νά τρέφεται καί νά γεννάει μικρά πιάνα. Ἀναμφίβολα, ἀπαντάει ὁ Ντιντερό. Κοιτάξτε ὅμως αὐτό τό αὐγό. «Μ' αὐτό ἀνατρέπει κανείς ὅλες τίς σχολές τῆς θεολογίας καί ὅλους τούς ναούς τῆς γῆς. Τί εἶναι αὐτό τό αὐγό; Μιά μάζα πού δέν αἰσθάνεται προτοῦ μπεῖ μέσα της τό σπέρμα. Ὅταν ὅμως μπεῖ μέσα της τό σπέρμα, τί εἶναι τότε; Μάζα πού δέν αἰσθάνεται, γιατί καί τό σπέρμα αὐτό μέ τή σειρά του δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἕνα ὑγρό ἀδρανές καί παχύ. Μέ ποιόν τρόπο ἡ μάζα αὐτή θά περάσει σέ μιά ἄλλη ὀργάνωση, στήν ἱκανότητα νά αἰσθάνεται στή ζωή; Μέ τή θερμότητα. Καί τί εἶναι ἐκεῖνο πού παράγει τή θερμότητα; Ἡ κίνηση». Τό ζῶο πού ἔχει βγεῖ ἀπό τό αὐγό εἶναι προικισμένο μέ ὅλες τίς συγκινήσεις σας καί κάνει ὅλες τίς ἐνέργειες πού κάνετε καί σεῖς. «Μήπως θά ἰσχυρισθεῖτε μαζί μέ τόν Ντεκάρτ ὅτι εἶναι μιά ἁπλή μιμητική μηχανή; Μά θά σᾶς κοροϊδεύουν τά μικρά παιδιά, καί οἱ φιλόσοφοι θά σᾶς ἀπαντήσουν ὅτι, ἄν εἶναι μηχανή, καί σεῖς εἶστε τότε μιά παρόμοια μηχανή. Ἄν ἀναγνωρίζετε ὅτι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά ζῶα αὐτά καί σέ σᾶς συνίσταται μόνο στήν ὀργάνωση, θά δείξετε ὅτι εἶστε ἄνθρωπος μέ ὀρθοφροσύνη καί λογικός, θά ἔχετε δίκιο. Ἀπό δῶ ὅμως θά βγεῖ τό συμπέρασμα ἐνάντιά σας, ὅτι ἀπό μιάν ὕλη ἀδρανή, ὀργανωμένη μ' ἕνα ὁρισμένο τρόπο, μπορεῖ, μέ τή διαπότισή της ἀπό μιάν ἄλλη ἀδρανή ὕλη καί μέ τήν ἐπενέργεια τῆς θερμότητας καί τῆς κίνησης νά προκύψει ἱκανότητα αἴσθησης καί ζωῆς, μνήμης καί συνείδησης, συγκινήσεων καί σκέψης». Καί τότε, συνεχίζει ὁ Ντιντερό, δέν σᾶς μένει παρά ἕνα ἀπό τά δυό: ἤ πρέπει νά παραδεχτεῖτε μέσα στό αὐγό κάποιο «κρυμμένο στοιχεῖο», πού μέ ἄγνωστο τρόπο μπαίνει μέσα του σ' ἕνα ὁρισμένο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής του, ἕνα στοιχεῖο πού εἶναι ἄγνωστο ἄν κατέχει ἔκταση, ἄν εἶναι ὑλικό ἤ ἄν δημιουργήθηκε ἐπίτηδες γι' αὐτό τό σκοπό, πράγμα πού ἀντιφάσκει μέ τήν κοινή λογική καί ὁδηγεῖ σέ ἀντιφάσεις καί πα-

ραλογισμούς. Ἤ μένει νά κάνετε μιάν «ἁπλή ὑπόθεση πού τά ἐξηγεῖ ὅλα, ὅτι δηλαδή ἡ ἱκανότητα αἴσθησης εἶναι γενική ἰδιότητα τῆς ὕλης ἤ προϊόν τῆς ὀργάνωσής της». Καί στήν ἀντίρηση τοῦ Ντ' Ἀλαμπέρ ὅτι ἡ τέτια ὑπόθεση παραδέχεται μιάν ἰδιότητα πού εἶναι οὐσιαστικά ἀσυμβίβαστη μέ τήν ὕλη, ὁ Ντιντερό ἀπαντάει ὡς ἑξῆς:

«Καί ἀπό ποῦ ξέρετε ὅτι ἡ ἱκανότητα αἴσθησης εἶναι οὐσιαστικά ἀσυμβίβαστη μέ τήν ὕλη, ἀφοῦ δέν ξέρετε γενικά τήν οὐσία κανενός πράγματος, οὔτε τήν οὐσία τῆς ὕλης, οὔτε τήν οὐσία τῆς αἴσθησης; Καταλαβαίνετε μήπως καλύτερα τή φύση τῆς κίνησης, τήν ὕπαρξή της μέσα σ' ἕνα ὁποιοδήποτε σῶμα, τή μεταβίβασή της ἀπό ἕνα σῶμα σέ ἄλλο;» Ντ' Ἀλαμπέρ: «Χωρίς νά γνωρίζω τή φύση οὔτε τῆς αἴσθησης οὔτε τῆς ὕλης, βλέπω ὅτι ἡ ἱκανότητα αἴσθησης εἶναι μιά ἰδιότητα ἁπλή, ἑνιαία, ἀδιαίρετη καί ἀσυμβίβαστη μ' ἕνα διαιρετό ὑποκείμενο ἤ ὑπόβαθρο (suppôt)». Ντιντερό: «Μεταφυσικές - θεολογικές ἀσυναρτησίες! Τί; Δέν βλέπετε μήπως ὅτι ὅλες οἱ ἰδιότητες τῆς ὕλης, ὅλες οἱ προσιτές στήν αἴσθησή μας μορφές της εἶναι οὐσιαστικά ἀδιαίρετες; Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει μεγαλύτερος ἤ μικρότερος βαθμός ἀδιαχώρητου. Μπορεῖ νά ὑπάρχει τό μισό ἑνός στρογγυλοῦ σώματος, ἀλλά δέν ὑπάρχει τό μισό τῆς στρογγυλότητας...». «Νά εἶστε φυσικός καί νά ἀναγνωρίστε μαζί μου τόν παράγωγο χαρακτήρα ἑνός ἀποτελέσματος, ὅταν βλέπετε πῶς παράγεται, ἄν καί δέν μπορεῖτε νά ἐξηγήσετε τή σχέση αἰτίας καί ἀποτελέσματος. Νά εἶστε λογικός καί νά μήν ὑποκαθιστᾶτε μιάν αἰτία πού ὑπάρχει καί πού ἐξηγεῖ τό καθετί μέ κάποιαν ἄλλη αἰτία πού δέν μπορεῖτε νά τή συλλάβετε, πού ἡ σχέση της μέ τό ἀποτέλεσμα εἶναι λιγότερο ἀκόμη κατανοητή καί πού γεννάει ἀτέλειωτο πλῆθος δυσκολίες, χωρίς νά λύνει οὔτε μιά ἀπ' αὐτές». Ντ' Ἀλαμπέρ: «Καί ἄν ξεκινήσω ἀπ' αὐτήν τήν αἰτία;». Ντιντερό: «Στό σύμπαν ὑπάρχει μόνο μιά οὐσία καί στόν ἄνθρωπο καί στό ζῶο. Τό ὀργανάκι εἶναι ἀπό ξύλο, ὁ ἄνθρωπος ἀπό σάρκα. Τό καναρίνι εἶναι ἀπό σάρκα καί ὁ μουσικός ἀπό σάρκα διαφορετικά ὀργανωμένη. Κι' ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος ὅμως ἔχουν τήν ἴδια προέλευση, ἔχουν τήν ἴδια σύνθεση, ἔχουν τίς ἴδιες λειτουργίες καί τόν ἴδιο σκοπό». Ντ' Ἀλαμπέρ: «Καί πῶς πραγματοποιεῖται ἡ συμφωνία τῶν ἤχων ἀνάμεσα στά δυό σας πιάνα;». Ντιντερό: «...Τό μουσικό ὄργανο, πού εἶναι προικισμένο μέ τήν ἱκανότητα νά αἰσθάνεται ἤ τό ζῶο, πείστηκε ἀπό τήν πεῖρα του ὅτι, ὕστερα ἀπό ἕνα ὁρισμένο ἦχο ἀκολουθοῦν

ὁρισμένα ἀποτελέσματα ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του, ὅτι ἄλλα ὅμοια μ' αὐτό μουσικά ὄργανα πού αἰσθάνονται ἤ ζῶα πλησιάζουν ἤ ἀπομακρύνονται, ζητοῦν ἤ προσφέρουν, πληγώνουν ἤ χαϊδεύουν. Καί ὅλα αὐτά τά ἀποτελέσματα συνδέονται στή μνήμη του καί στή μνήμη τῶν ἄλλων ζώων μέ τό σχηματισμό ὁρισμένων ἤχων· σημειῶστε ὅτι στίς σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων δέν ὑπάρχει τύποτε ἄλλο ἀπό ἤχους καί ἐνέργειες. Καί γιά νά ἐκτιμηθεῖ ὅλη ἡ δύναμη τοῦ συστήματός μου, σημειῶστε ἀκόμη ὅτι μπροστά του βρίσκεται ἡ ἴδια ἀνυπέρβλητη δυσκολία πού εἶχε προβάλλει ὁ Μπέρκλεϋ ἐνάντια στήν ὕπαρξη τῶν σωμάτων. Ὑπῆρξε μιά στιγμή τρέλλας, πού τό αἰσθανόμενο πιάνο φαντάστηκε ὅτι εἶναι τό μοναδικό πιάνο πού ὑπάρχει στόν κόσμο κι' ὅτι ὅλη ἡ ἁρμονία τοῦ σύμπαντος συντελεῖται μέσα του»*.

Αὐτά γράφτηκαν στά 1769. Καί μ' αὐτά κλείνουμε τή σύντομη ἱστορική ἀναδρομή μας. Θά ξανασυναντήσουμε πολλές φορές τό «τρελλό πιάνο» καί τήν ἁρμονία τοῦ σύμπαντος πού συντελεῖται μέσα στόν ἄνθρωπο, ὅταν θά κάνουμε τήν ἀνάλυση τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ».

Γιά τήν ὥρα ἄς περιοριστοῦμε σ' ἕνα μόνο συμπέρασμα: «οἱ νεότεροι» μαχιστές δέν πρόβαλαν ἐνάντια στούς ὑλιστές κανένα, μά κυριολεκτικά κανένα ἐπιχείρημα πού νά μήν τό χρησιμοποίησε ὁ ἐπίσκοπος Μπέρκλεϋ.

Ἄς σημειωθεῖ σάν ἀξιοπερίεργο ὅτι ἕνας ἀπ' αὐτούς τούς μαχιστές, ὁ Βαλεντίνοφ, νιώθοντας θολά πόσο λαθεμένη εἶναι ἡ θέση του, προσπάθησε νά «ἐξαλείψει κάθε ἴχνος» τῆς συγγένειάς του μέ τόν Μπέρκλεϋ κι' αὐτό τό ἔκανε μέ τρόπο ἀρκετά διασκεδαστικό. Στή σελ. 150 τοῦ βιβλίου του διαβάζουμε τά παρακάτω: «...Ὅταν, μιλώντας γιά τόν Μάχ, ἀναφέρονται στόν Μπέρκλεϋ, ρωτᾶμε γιά ποιόν Μπέρκλεϋ πρόκειται; Γιά τόν Μπέρκλεϋ πού κατά παράδοση θεωρεῖ τόν ἑαυτό του (ὁ Βαλεντίνοφ θέλει νά πεῖ: πού τόν θεωροῦν) σολιψιστή ἤ γιά τόν Μπέρκλεϋ πού ὑποστηρίζει τήν ἄμεση παρουσία τῆς θεότητας καί τῆς θείας Πρόνοιας; Καί γενικότερα(;), πρόκειται γιά τόν φιλοσοφούντα ἐπίσκοπο Μπέρκλεϋ πού συντρίβει τόν ἀθεϊσμό ἤ γιά τόν Μπέρκλεϋ σάν βαθυστόχαστο ἀναλυτή; Μέ τόν Μπέρκλεϋ τόν σολιψιστή καί κήρυκα τῆς θρησκευτικῆς μεταφυσικῆς ὁ Μάχ δέν ἔχει στήν πραγματικότητα τίποτε τό κοινό». Ἐδῶ ὁ Βαλεντίνοφ τά μπερδεύει, δέν εἶναι

* Στό ἴδιο, τόμ. II, pp. 114 - 118.

σέ θέση ν' ἀντιληφθεῖ καθαρά τούς λόγους πού βρέθηκε ὑποχρεωμένος νά ὑπερασπίσει τό «βαθυστόχαστο ἀναλυτή» καί ἰδεαλιστή Μπέρκλεϋ ἀπέναντι στόν ὑλιστή Ντιντερό. Ὁ Ντιντερό ἔκανε μιά ξεκάθαρη ἀντιπαράθεση τῶν βασικῶν κατευθύνσεων τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Βαλεντίνοφ τίς μπερδεύει καί παράλληλα προσπαθεῖ νά μᾶς παρηγορήσει μέ τρόπο ἀστεῖο: «Δέν θεωροῦμε, —γράφει, — φιλοσοφικό ἔγκλημα τή "συγγένεια" τοῦ Μάχ μέ τίς ἰδεαλιστικές ἀντιλήψεις τοῦ Μπέρκλεϋ κι' ἄν ἀκόμη ὑπῆρχε μιά τέτια συγγένεια στ' ἀλήθεια» (149). Μά καί τί «ἔγκλημα» εἶναι νά μπερδέψει κανείς τίς δυό ἀσυμβίβαστες βασικές κατευθύνσεις τῆς φιλοσοφίας; Γιατί ἐκεῖ καταντάει ὅλη ἡ σοφία τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους. Καί περνᾶμε τώρα στήν ἐξέταση αὐτῆς τῆς σοφίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ. Ι

1. ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους ἐκθέτουν τίς θεμελιακές θέσεις τῆς γνωσιοθεωρίας τους μέ εἰλικρίνεια, ἁπλότητα καί σαφήνεια στά πρῶτα φιλοσοφικά τους ἔργα. Σ' αὐτά λοιπόν τά ἔργα θά στρέψουμε τώρα τήν προσοχή μας, ἀναβάλλοντας γιά ἀργότερα τήν ἐξέταση τῶν διορθώσεων καί τῶν σβησιμάτων πού ἔκαναν σ' αὐτά οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς.

«Τό καθῆκον τῆς ἐπιστήμης, — ἔγραφε ὁ Μάχ τό 1872, — μπορεῖ νά εἶναι μόνο τά παρακάτω: 1. Νά ἐρευνᾶ τούς νόμους τῆς αἰτιακῆς σχέσης ἀνάμεσα στίς παραστάσεις (ψυχολογία).— 2. Νά ἀνακαλύπτει τούς νόμους τῆς σχέσης ἀνάμεσα στά αἰσθήματα (φυσική).—3. Νά ἐξηγεῖ τούς νόμους τῆς σχέσης αἰσθημάτων καί παραστάσεων (ψυχοφυσική)»*.Αὐτό εἶναι ὁλοκάθαρο.

Ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς εἶναι ἡ σχέση τῶν αἰσθημάτων κι' ὄχι οἱ σχέσεις τῶν πραγμάτων ἤ σωμάτων πού εἰκόνα τους ἀποτελοῦν τά αἰσθήματά μας. Τήν ἴδια σκέψη τήν ἐπαναλαβαίνει ὁ Μάχ καί τό 1883 στή «Μηχανική» του: «Τά αἰσθήματα δέν εἶναι "σύμβολα τῶν πραγμάτων". Μᾶλλον τό "πράγμα" εἶναι νοητό σύμβολο ἑνός συμπλέγματος αἰσθημάτων σχετικά σταθεροῦ. Δέν εἶναι τά πράγματα (σώματα), παρά τά χρώματα, οἱ ἦχοι, οἱ πιέσεις, οἱ χῶροι, οἱ χρόνοι (ὅ,τι συνήθως ὀνομά-

---

* *E. Mach.* «Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit». Vortrag gehalten in der K. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften am 15. Nov. 1871, Prag, 1872,S. 57 - 58 (*Ε. Μάχ.*« Ἡ ἱστορία καί ἡ ρίζα τοῦ νόμου τῆς διατήρησης τοῦ ἔργου». Ὁμιλία πού ἔγινε στή Βασιλ. Ἐπιστημονική Ἑταιρεία τῆς Βοημίας, 15 τοῦ Νοέμβρη 1871, Πράγα, 1872, σελ. 57 - 58. *Ἡ Σύντ.*).

ζουμε αἰσθήματα) πού ἀποτελοῦν τά πραγματικά *στοιχεῖα* τοῦ κόσμου»*.

Γι' αὐτή τή λεξούλα «στοιχεῖα», πού εἶναι καρπός δωδεκάχρονων «σκέψεων» θά μιλήσουμε πιό κάτω. Τώρα πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ Μάχ ἀναγνωρίζει ἐδῶ καθαρά πώς τά πράγματα ἤ σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων καί ὅτι ἀντιπαραθέτει ξεκάθαρα τή φιλοσοφική του ἄποψη στήν ἀντίθετη θεωρία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά αἰσθήματα εἶναι «σύμβολα» τῶν πραγμάτων (θά ἦταν ἀκριβέστερα νά ποῦμε: εἴδωλα ἤ ἀπεικονίσεις τῶν πραγμάτων). Ἡ τελευταία αὐτή θεωρία εἶναι ὁ *φιλοσοφικός ὑλισμός*. Λογουχάρη, ὁ ὑλιστής Φρίντριχ Ἔνγκελς, ὁ γνωστός συνεργάτης τοῦ Μάρξ καί ἕνας ἀπό τούς θεμελιωτές τοῦ μαρξισμοῦ, μιλάει συνεχῶς καί χωρίς ἐξαίρεση στά ἔργα του γιά τά πράγματα καί τίς νοητικές τους ἀπεικονίσεις ἤ ἀντανακλάσεις (Gedanken - Abbilder), κι' ἐδῶ εἶναι αὐτόδηλο ὅτι αὐτές οἱ νοητικές ἀπεικονίσεις δέν προέρχονται ἀπό τίποτε ἄλλο, παρά ἀπό τά αἰσθήματα. Θά ἔλεγε κανείς ὅτι ἡ θεμελιακή αὐτή ἄποψη τῆς «φιλοσοφίας τοῦ μαρξισμοῦ» ἔπρεπε νά εἶναι γνωστή στόν καθένα πού μιλάει γι' αὐτήν καί ἰδιαίτερα στόν καθένα πού γράφει *ἐξονόματος* αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας στόν τύπο. Ἐπειδή ὅμως ἔχει δημιουργηθεῖ ἀσυνήθιστη σύγχυση ἀπό τούς δικούς μας μαχιστές, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐπαναλάβουμε πράγματα πασίγνωστα. Ἀνοίγουμε τό «Ἀντι-Ντύρινγκ» στήν πρώτη παράγραφο καί διαβάζουμε: «...τά πράγματα καί οἱ νοητικές τους ἀπεικονίσεις...»**. Ἤ στήν πρώτη παράγραφο τοῦ φιλοσοφικοῦ μέρους: «Ἀπό ποῦ παίρνει ἡ νόηση αὐτές τίς ἀρχές;» (πρόκειται γιά τίς βασικές ἀρχές κάθε γνώσης). «Ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της; Ὄχι...Τίς μορφές τοῦ Εἶναι ἡ νόηση δέν μπορεῖ ποτέ νά τίς ἀντλήσει καί νά τίς συναγάγει ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της, παρά μόνο ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο... Οἱ ἀρχές δέν εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς ἔρευνας» (ὅπως συνάγεται ἀπό τά λεγόμενα τοῦ Ντύρινγκ, πού θέλει νά εἶναι ὑλιστής, χωρίς ὅμως νά μπορεῖ νά ἐφαρμόσει μέ συνέπεια

* *E. Mach*. «Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt», 3. Auflage., Leipz., 1897, S. 473 (*Ε. Μάχ*. «Μηχανική. Ἱστορικο-κριτικό Δοκίμιο τῆς ἀνάπτυξής της», 3η ἔκδ., Λειψία, 1897, σελ. 473. *Ἡ Σύντ.*).

** *Fr. Engels*. «Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft», 5. Auflage, Stuttg., 1904, S. 6 (*Φρ. Ἔνγκελς*. «Ἡ ἀνατροπή τῆς ἐπιστήμης ἀπό τόν κύριο Εὐγένιο Ντύρινγκ», 5η ἔκδ., Στουτγάρδη, 1904, σελ. 6. *Ἡ Σύντ.*).

Н. ЛЕНИН =Вл. Ульянов=

МАТЕРИАЛИЗМ И ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ

КРИТИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ ОБ ОДНОЙ РЕАКЦИОННОЙ ФИЛОСОФИИ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1920

Τό ἐξώφυλλο τῆς δεύτερης ἔκδοσης
τοῦ βιβλίου τοῦ Β.Ι. Λένιν
«Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». — 1920

Σμίκρυνση

τόν ὑλισμό), «ἀλλά τό τελικό ἀποτέλεσμά της. Οἱ ἀρχές αὐτές δέν ἐφαρμόζονται στή φύση καί στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ἀλλά ἐξάγονται ἀπό αὐτές μέ ἀφαίρεση. Δέν συμμορφώνονται ἡ φύση καί ἡ ἀνθρωπότητα μέ τίς ἀρχές αὐτές, ἀλλά ἀντίθετα οἱ ἀρχές εἶναι σωστές μόνο στό μέτρο πού ἀνταποκρίνονται στή φύση καί στήν ἱστορία. Αὐτή εἶναι ἡ μοναδικά ὑλιστική ἀντίληψη τοῦ πράγματος, ἐνῶ ἡ ἀντίθετη ἄποψη τοῦ Ντύρινγκ εἶναι ἄποψη ἰδεαλιστική, πού ἀναποδογυρίζει κυριολεκτικά τά πράγματα καί οἰκοδομεῖ τόν πραγματικό κόσμο ἀπό τίς ἰδέες...» (στό ἴδιο, S. 21)[23]. Κι' αὐτή τή «μοναδικά ὑλιστική ἄποψη» ὁ Ἔνγκελς, τό ἐπαναλαβαίνουμε, τήν ἐφαρμόζει παντοῦ καί χωρίς ἐξαίρεση, καταπολεμώντας ἀμείλικτα τόν Ντύρινγκ καί γιά τίς πιό παραμικρές παρεκκλίσεις του ἀπό τόν ὑλισμό πρός τόν ἰδεαλισμό. Ὅποιος διαβάσει μέ λίγη ἔστω προσοχή τό «Ἀντι-Ντύρινγκ» καί τόν «Λουδοβίκο Φόϋερμπαχ» θά βρεῖ δεκάδες παραδείγματα, ὅπου ὁ Ἔνγκελς μιλάει γιά πράγματα καί ἀπεικονίσεις τους στό μυαλό τοῦ ἀνθρώπου, στή συνείδησή μας, στή νόηση κτλ. Ὁ Ἔνγκελς δέν λέει ὅτι τά αἰσθήματα ἤ οἱ παραστάσεις εἶναι «σύμβολα» τῶν πραγμάτων, ἐπειδή ὁ συνεπής ὑλισμός πρέπει νά χρησιμοποιεῖ ἐδῶ «εἴδωλα», εἰκόνες ἤ ἀπεικόνιση ἀντί «σύμβολα», ὅπως θά δείξουμε λεπτομερειακά στό κατάλληλο μέρος. Ἐδῶ ὅμως δέν γίνεται λόγος γιά τή μιά ἤ τήν ἄλλη διατύπωση τοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλά γιά τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν ἰδεαλισμό, γιά τή διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό βασικές *γραμμές* τῆς φιλοσοφίας. Νά πηγαίνουμε ἀπό τά πράγματα πρός τό αἴσθημα καί τή σκέψη; Ἤ ἀπό τή σκέψη καί τό αἴσθημα πρός τά πράγματα; Ὁ Ἔνγκελς ἀκολουθεῖ τήν πρώτη γραμμή, τήν ὑλιστική. Ὁ Μάχ τή δεύτερη, δηλαδή τήν ἰδεαλιστική. Καμιά ὑπεκφυγή, κανένα σόφισμα (πού θά συναντήσουμε ἀκόμη πολλά πιό κάτω) δέν μπορεῖ νά σβήσει τό φανερό καί ἀδιαμφισβήτητο γεγονός ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ε. Μάχ γιά τά πράγματα σάν σύμπλεγμα αἰσθημάτων εἶναι ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός, εἶναι ἁπλό ἀναμάσημα τῆς διδασκαλίας τοῦ Μπέρκλεϋ. Ἄν τά σώματα εἶναι «συμπλέγματα αἰσθημάτων», ὅπως λέει ὁ Μάχ, ἤ «συνδυασμοί αἰσθημάτων», ὅπως ἔλεγε ὁ Μπέρκλεϋ, τότε βγαίνει ἀναπόφευκτα τό συμπέρασμα ὅτι ὅλος ὁ κόσμος δέν εἶναι παρά ἡ παράστασή μου γι' αὐτόν. Ξεκινώντας ἀπό μιά τέτια βασική ἀφετηρία, δέν μποροῦμε παρά νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι δέν ὑπάρχουν ἄλλοι ἄνθρωποι ἐκτός ἀπό τόν ἑαυτό μας, αὐτό ὅμως εἶναι καθαρότατος σολιψισμός. Ὅσο καί νά τόν ἀπαρνιοῦνται τόν

σολιψισμό οἱ Μάχ, 'Αβενάριους, Πέτσολντ καί Σία, δέν μποροῦν στήν πραγματικότητα νά ξεφύγουν ἀπ' αὐτόν χωρίς νά πέσουν σέ κατάφωρους παραλογισμούς. Γιά νά ἐξηγήσουμε ἀκόμη πιό καθαρά τό βασικό αὐτό στοιχεῖο τῆς φιλοσοφίας τοῦ μαχισμοῦ, θά παραθέσουμε μερικές συμπληρωματικές περικοπές ἀπό τά ἔργα τοῦ Μάχ. Νά ἕνα δειγματάκι ἀπό τό ἔργο του «'Ανάλυση τῶν αἰσθημάτων» (ρωσ. μετάφρ. Κοτλιάρ, ἔκδ. Σκιρμούντ, Μόσχα, 1907):

«Ἔχουμε μπροστά μας ἕνα σῶμα μέ τήν αἰχμή S. Ὅταν ἀγγίζουμε τήν αἰχμή, ὅταν τή φέρνουμε σέ ἐπαφή μέ τό σῶμα μας, νιώθουμε ἕνα τσίμπημα. Μποροῦμε νά δοῦμε τήν αἰχμή, χωρίς νά νιώσουμε τσίμπημα. Μόλις ὅμως νιώσουμε τό τσίμπημα θά βροῦμε καί τήν αἰχμή. Ἔτσι ἡ ὁρατή αἰχμή ἀποτελεῖ τό μόνιμο πυρήνα, ἐνῶ τό τσίμπημα εἶναι κάτι τό τυχαῖο πού, κατά τίς περιστάσεις, μπορεῖ νά συνδέεται ἤ ὄχι μ' αὐτόν τόν πυρήνα. Μέ τή συχνή ἐπανάληψη ἀνάλογων φαινομένων συνηθίζει κανείς, τελικά, νά θεωρεῖ *ὅλες* τίς ἰδιότητες τῶν σωμάτων "ἐνέργειες" πού προέρχονται ἀπό τέτιους μόνιμους πυρῆνες καί πού μεταβιβάζονται στό *'Εγώ* μας διά μέσου τοῦ σώματός μας, "ἐνέργειες" πού τίς ὀνομάζουμε "*αἰσθήματα*"...» (σελ. 20).

Μ' ἄλλα λόγια: οἱ ἄνθρωποι «συνηθίζουν» ν' ἀκολουθοῦν τήν ἄποψη τοῦ ὑλισμοῦ, νά θεωροῦν τά αἰσθήματα ἀποτέλεσμα τῆς ἐπενέργειας τῶν σωμάτων, τῶν πραγμάτων, τῆς φύσης πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Αὐτή ἡ «συνήθεια», ἡ βλαβερή γιά τούς ἰδεαλιστές φιλόσοφους (συνήθεια πού τήν ἀπόκτησε ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα καί ὅλες οἱ φυσικές ἐπιστῆμες!), δέν ἀρέσει καθόλου στόν Μάχ καί γι' αὐτό ἀρχίζει νά τήν καταστρέφει:

«...Ἔτσι ὅμως οἱ πυρῆνες αὐτοί χάνουν ὁλόκληρο τό αἰσθητηριακό περιεχόμενό τους καί μετατρέπονται σέ γυμνά ἀφηρημένα σύμβολα...».

Παλιό τροπάριο, ἀξιότιμε κύριε καθηγητά! Εἶναι μιά κατά λέξη ἐπανάληψη τοῦ Μπέρκλεϋ, πού εἶπε ὅτι ἡ ὕλη εἶναι γυμνό ἀφηρημένο σύμβολο. Στήν πραγματικότητα ὅμως γυμνός εἶναι ὁ Ἔρνστ Μάχ, γιατί ἐφόσον δέν ἀναγνωρίσει ὅτι «τό αἰσθητηριακό περιεχόμενο» εἶναι ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς, τότε στή διδασκαλία του ἀπομένει ἕνα «γυμνό ἀφηρημένο» *'Εγώ*, ἕνα *'Εγώ* γραμμένο ὁπωσδήποτε μέ κεφαλαῖα καί ὑπογραμμισμένο, ἕνα *'Εγώ* πού ἰσοδυναμεῖ μέ τό «τρελλό πιάνο πού φαντάστηκε ὅτι μόνο αὐτό ὑπάρχει στόν κόσμο». Ἄν τό «αἰσθητηριακό περιεχόμενο» τῶν

αἰσθημάτων μας δέν εἶναι ὁ ἐξωτερικός κόσμος, αὐτό σημαίνει ὅτι τίποτε ἄλλο δέν ὑπάρχει ἐξόν ἀπ' αὐτό τό γυμνό *'Εγώ*, πού ἀσχολεῖται μέ κούφιες «φιλοσοφικές» ἀκροβασίες. 'Ανόητη καί στείρα ἀπασχόληση!

«...Τότε εἶναι σωστό ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τά αἰσθήματά μας. Μά τότε ξέρουμε *μόνο* τά αἰσθήματά μας καί ἡ ὑπόθεση γιά τήν ὕπαρξη πυρήνων, καθώς καί μιᾶς ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσά τους, ἀπό τήν ὁποία μόνο προέρχονται τά αἰσθήματα, ἀποδείχνεται ἐντελῶς ἀνώφελη καί περιττή. Μιά τέτια ἄποψη μπορεῖ νά ταιριάζει μόνο σ' ἕνα *μεσοβέζικο* ρεαλισμό ἤ σ' ἕνα *μεσοβέζικο* κριτικισμό».

Παραθέσαμε ὁλόκληρη τήν 6η παράγραφο τῶν «ἀντιμεταφυσικῶν παρατηρήσεων» τοῦ Μάχ. Πρόκειται γιά καθαρή λογοκλοπή ἀπό τόν Μπέρκλεϋ. Καμιά πρωτότυπη ἰδέα, καμιά ἀναλαμπή σκέψης, ἐξόν ἀπό τό ὅτι «αἰσθανόμαστε μόνο τά αἰσθήματά μας». 'Απ' ὅλα αὐτά βγαίνει μόνο ἕνα συμπέρασμα, δηλαδή ὅτι «ὁ κόσμος ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τά αἰσθήματά *μου»*. Τή λέξη «μας», πού τή χρησιμοποιεῖ ὁ Μάχ ἀντί τῆς λέξης «μου», τή χρησιμοποιεῖ παράνομα. Μ' αὐτή μόνο τή λέξη ὁ Μάχ ἀποκαλύπτει τή «μεσοβέζικη θέση του» γιά τήν ὁποία κατηγορεῖ τούς ἄλλους. Γιατί, ἄν εἶναι «ἀνώφελη» ἡ «παραδοχή» τῆς ὕπαρξης ἑνός ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἄν εἶναι ἀνώφελο τό νά παραδέχεται κανείς ὅτι ἡ βελόνα ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μένα καί ὅτι ἀνάμεσα στό σῶμα μου καί στή μύτη τῆς βελόνας συντελεῖται κάποια ἀλληλεπίδραση, ἄν εἶναι πραγματικά «ἀνώφελη καί περιττή» ἡ παραδοχή αὐτή, τότε εἶναι ἀνώφελη καί περιττή πρῶτ' ἀπ' ὅλα καί ἡ «παραδοχή» τῆς ὕπαρξης ἄλλων ἀνθρώπων. 'Υπάρχω μόνο *'Εγώ* καί ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ὅπως κι' ὅλος ὁ ἄλλος ἐξωτερικός κόσμος, ὑπάγονται στήν κατηγορία τῶν ἀνώφελων «πυρήνων». 'Από τήν ἄποψη αὐτή δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά αἰσθήματά *«μας»*, κι' ἐφόσον ὁ Μάχ μιλάει γι' αὐτά, προδίνει ἁπλούστατα τή μεσοβέζικη θέση του πού φωνάζει ἀπό μακριά. Αὐτό ἀποδείχνει ἁπλῶς ὅτι ἡ φιλοσοφία του δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἀνώφελα καί κούφια λόγια, πού δέν τά πιστεύει οὔτε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τους.

Νά ἕνα πολύ χτυπητό παράδειγμα γιά τή μεσοβέζικη θέση καί τή σύγχυση πού χαρακτηρίζει τόν Μάχ. Στήν 6η § τοῦ XI κεφαλαίου τοῦ ἴδιου ἔργου του «'Ανάλυση τῶν αἰσθημάτων», διαβάζουμε: «Ἄν τή στιγμή πού αἰσθάνομαι κάτι, ἐγώ ὁ ἴδιος ἤ ἕνας ἄλλος μποροῦσε νά παρατηρήσει μέ διάφορα φυσικά ἤ χημικά μέσα τόν ἐγκέφαλό μου, θά ἦταν δυνατό νά καθοριστεῖ

μέ ποιά προτσές τοῦ ὀργανισμοῦ συνδέονται τά αἰσθήματα τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου εἴδους...»(197).

Θαυμάσια! Ἄρα τά αἰσθήματά μας συνδέονται μέ ὁρισμένα προτσές πού συντελοῦνται στόν ὀργανισμό γενικά καί στόν ἐγκέφαλό μας ἰδιαίτερα; Ναί, ὁ Μάχ κάνει ξεκάθαρα αὐτή «τήν παραδοχή» καί θά ἦταν λιγάκι δύσκολο νά μήν τήν κάνει, ὅταν ξεκινάει ἀπό τήν ἄποψη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἀλλά, μᾶς συγχωρεῖτε, ἐδῶ ἔχουμε τήν ἴδια «παραδοχή» τῶν ἴδιων «πυρήνων καί τῆς ἀλληλεπίδρασής τους», πού ὁ φιλόσοφός μας τή χαρακτήρισε περιττή καί ἀνώφελη! Μᾶς λένε πώς τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων. Τό νά προχωρεῖς πιό πέρα ἀπ' αὐτό, μᾶς διαβεβαιώνει ὁ Μάχ, τό νά θεωρεῖς τά αἰσθήματα προϊόν τῆς ἐπενέργειας τῶν ὑλικῶν σωμάτων πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας, εἶναι μεταφυσική, ἀνώφελη καί περιττή ὑπόθεση κτλ. ἀλά Μπέρκλεϋ. Μά ὁ ἐγκέφαλος εἶναι σῶμα. Ἄρα καί ὁ ἐγκέφαλος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἕνα σύμπλεγμα αἰσθημάτων. Κι' ἔτσι βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι μέ ἕνα σύμπλεγμα αἰσθημάτων ἐγώ (κι' *ἐγώ* ἐπίσης δέν εἶμαι τίποτε ἄλλο παρά σύμπλεγμα αἰσθημάτων) αἰσθάνομαι συμπλέγματα αἰσθημάτων. Θαῦμα φιλοσοφία! Στήν ἀρχή τά αἰσθήματα χαρακτηρίζονται σάν «τά πραγματικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου» καί πάνω σ' αὐτή τή βάση οἰκοδομεῖται ἕνας «πρωτότυπος» μπερκλεϋσμός, καί κατόπιν εἰσάγονται λαθραῖα οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις, ὅτι δηλαδή τά αἰσθήματα συνδέονται μέ ὁρισμένα προτσές πού συντελοῦνται μέσα στόν ὀργανισμό μας. Μά αὐτά τά «προτσές» δέν συνδέονται μήπως μέ τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης ἀνάμεσα στόν «ὀργανισμό» καί στόν ἐξωτερικό κόσμο; Θά μποροῦσε νά γίνει αὐτή ἡ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης, ἄν τά αἰσθήματα ἑνός δοσμένου ὀργανισμοῦ δέν τοῦ ἔδιναν μιάν ἀντικειμενικά σωστή παράσταση αὐτοῦ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου;

Ὁ Μάχ δέν βάζει στόν ἑαυτό του τέτια ἄβολα ἐρωτήματα, ὅταν συνενώνει μηχανικά διάφορες περικοπές ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Μπέρκλεϋ μέ ἀντιλήψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού ἀκολουθοῦν αὐθόρμητα τήν ἄποψη τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς γνώσης... «Κάποτε βάζουν ἐπίσης τό ἐρώτημα,—γράφει ὁ Μάχ στήν ἴδια παράγραφο,—ἄν ἡ (ἀνόργανη) "ὕλη" αἰσθάνεται κι' αὐτή»... Μέ ἄλλα λόγια οὔτε κάν μπαίνει τό ἐρώτημα ἄν αἰσθάνεται ἡ *ὀργανική* ὕλη; Μέ ἄλλα λόγια τά αἰσθήματα δέν εἶναι κάτι τό πρωτεῦον, ἀλλά εἶναι μιά ἀπό τίς ἰδιότητες τῆς ὕλης; Ὁ Μάχ ὑπερπηδάει ὅλους τούς παραλογισμούς τοῦ μπερκλεϋσμοῦ! «Αὐτό τό ἐρώτημα, γράφει, εἶναι πολύ φυσικό,

ὅταν ξεκινᾶμε ἀπό τίς συνηθισμένες, τίς πλατιά διαδομένες ἀντιλήψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ ὕλη εἶναι ἡ *ἄμεση* καί ἀναμφίβολα δοσμένη *πραγματικότητα*, πάνω στήν ὁποία οἰκοδομεῖται καί τό ὀργανικό καί τό ἀνόργανο»... Νά θυμόμαστε καλά αὐτή τήν ἀληθινά πολύτιμη ὁμολογία τοῦ Μάχ, ὅτι δηλαδή οἱ συνηθισμένες καί πλατιά διαδομένες ἀντιλήψεις τῶν *φυσικῶν ἐπιστημῶν* θεωροῦν τήν ὕλη σάν τήν ἄμεση πραγματικότητα, καί ὅτι μόνο μιά παραλλαγή αὐτῆς τῆς πραγματικότητας (ἡ ὀργανική ὕλη) ἔχει πολύ ἔκδηλη τήν ἰδιότητα νά αἰσθάνεται... Καί ὁ Μάχ συνεχίζει: «Τότε πραγματικά τό αἴσθημα πρέπει νά ἐμφανίζεται κάπως ξαφνικά στό οἰκοδόμημα πού εἶναι φτιαγμένο ἀπό ὕλη ἤ πρέπει νά βρίσκεται, μπορεῖ νά πεῖ κανείς, στά ἴδια τά θεμέλια τοῦ οἰκοδομήματος. Κατά τή γνώμη *μας*, αὐτό τό πρόβλημα εἶναι στή βάση του ἐσφαλμένο. Γιά μᾶς ἡ ὕλη δέν εἶναι τό πρῶτο δεδομένο. Τέτιο πρωταρχικό δεδομένο εἶναι μᾶλλον τά *στοιχεῖα*(πού μέ μιά γνωστή καθορισμένη ἔννοια ὀνομάζονται αἰσθήματα)»...

Ἔτσι λοιπόν τά αἰσθήματα εἶναι πρωταρχικά δεδομένα, ἄν καί «συνδέονται» μόνο μέ ὁρισμένα προτσές πού συντελοῦνται στήν ὀργανική ὕλη! Καί, λέγοντας τέτιες ἀνοησίες, ὁ Μάχ εἶναι σάν νά θέλει νά κατηγορήσει τόν ὑλισμό («τή συνηθισμένη, πλατιά διαδομένη ἀντίληψη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν») πώς δέν ἔλυσε τό ζήτημα τῆς «προέλευσης» τῶν αἰσθημάτων. Αὐτό εἶναι ἕνα μικρό δεῖγμα γιά τό πῶς «ἀνασκευάζουν» τόν ὑλισμό οἱ φιντεϊστές καί τά τσιράκια τους. Ὑπάρχει μήπως καμιά ἄλλη φιλοσοφική ἄποψη πού νά μπορεῖ νά «λύσει» ἕνα πρόβλημα, πρίν νά ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀρκετά στοιχεῖα γιά τή λύση του; Καί μήπως ὁ ἴδιος ὁ Μάχ δέν λέει στήν ἴδια παράγραφο ὅτι «ἐφόσον αὐτό τό πρόβλημα («ὥς ποιό σημεῖο ἐκτείνονται τά αἰσθήματα στόν ὀργανικό κόσμο») δέν ἔχει λυθεῖ οὔτε σέ μιά εἰδική περίπτωση, εἶναι ἀδύνατο νά λυθεῖ»;

Ὥστε ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στό «μαχισμό» πάνω σ' αὐτό τό πρόβλημα ἀνάγεται στά ἀκόλουθα: Ὁ ὑλισμός, συμφωνώντας πέρα γιά πέρα μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες, θεωρεῖ τήν ὕλη σάν πρωτεῦον καί τή συνείδηση, τή νόηση, τήν αἴσθηση σάν δευτερεῦον, γιατί ἡ αἴσθηση στή σαφῶς ἐκφρασμένη μορφή της, συνδέεται μόνο μέ τίς ἀνώτερες μορφές τῆς ὕλης (ὀργανική ὕλη), ἐνῶ «στό θεμέλιο τοῦ ἴδιου τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ὕλης» μποροῦμε ἁπλῶς νά εἰκάσουμε ὅτι ὑπάρχει κάποια ἱκανότητα συγγενική μέ τήν αἴσθηση. Τέτια ὑπόθεση, κάνει λογουχάρη, ὁ γνωστός γερμανός φυσικός Ἔρνστ Χαῖκκελ, ὁ

ἄγγλος βιολόγος Λόϋντ Μόργκαν κ.ἄ., χωρίς νά μιλήσουμε κάν ἐδῶ γιά τήν εἰκασία τοῦ Ντιντερό πού ἀναφέραμε παραπάνω. Ὁ μαχισμός εἶναι μέ τήν ἀντίθετη, τήν ἰδεαλιστική ἄποψη καί ὁδηγεῖ ἀμέσως σέ παραλογισμό, γιατί πρῶτο, θεωρεῖ σάν πρωτεῦον τό αἴσθημα, παρόλο πού τό αἴσθημα συνδέεται μόνο μέ ὁρισμένα προτσές πού συντελοῦνται στήν μέ καθορισμένο τρόπο ὀργανωμένη ὕλη· καί γιατί, δεύτερο, ἡ βασική ἀφετηρία ὅτι τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων, παραβιάζεται ἀπό τήν ὑπόθεση ὅτι ὑπάρχουν κι' ἄλλα ζωντανά ὄντα καί γενικά κι' ἄλλα «συμπλέγματα», ἐκτός ἀπό τό μεγάλο αὐτό *Ἐγώ*.

Ἡ λεξούλα «στοιχεῖο», πού πολλοί ἀφελεῖς τήν παίρνουν (ὅπως θά δοῦμε) γιά νεωτερισμό ἤ γιά ἀνακάλυψη, στήν πραγματικότητα ἁπλῶς μπερδεύει τό ζήτημα, γιατί εἶναι ἕνας ὅρος πού δέν λέει τίποτε, δημιουργεῖ τήν ἀπατηλή ἐντύπωση ὅτι δίνεται κάποια λύση ἤ ὅτι συντελεῖται ἕνα βῆμα πρός τά μπρός. Αὐτή ἡ ἐντύπωση εἶναι ἀπατηλή, γιατί στήν πραγματικότητα μένει ἀκόμη νά ἐρευνηθεῖ ξανά καί ξανά μέ ποιό τρόπο ἡ ὕλη, πού δῆθεν δέν αἰσθάνεται καθόλου, συνδέεται μέ μιάν ἄλλη ὕλη πού ἀποτελεῖται ἀπό τά ἴδια ἄτομα (ἤ ἠλεκτρόνια) καί πού ταυτόχρονα κατέχει τήν ἔντονα ἔκδηλη ἰδιότητα τῆς αἴσθησης. Ὁ ὑλισμός θέτει ξεκάθαρα αὐτό τό ἄλυτο ἀκόμη πρόβλημα κι' ἔτσι σπρώχνει στή λύση του, σπρώχνει σέ νέες πειραματικές ἔρευνες. Ἀντίθετα ὁ μαχισμός, δηλαδή ἡ παραλλαγή αὐτή τοῦ γεμάτου σύγχυση ἰδεαλισμοῦ, μπερδεύει τό ζήτημα καί μᾶς βγάζει ἀπό τό σωστό δρόμο, μέ τό κούφιο λεκτικό τέχνασμα: «στοιχεῖο».

Νά μιά περικοπή ἀπό τό τελευταῖο, συνοπτικό καί συμπερασματικό φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Μάχ, πού δείχνει ὅλη τήν ψευτιά πού ὑπάρχει σ' αὐτό τό ἰδεαλιστικό τέχνασμα. Στό ἔργο του «Γνώση καί πλάνη» διαβάζουμε: «Ἐνῶ δέν ὑπάρχει καμιά δυσκολία νά οἰκοδομήσει κανείς (aufzubauen) *κάθε φυσικό* στοιχεῖο ἀπό αἰσθήματα, δηλαδή ἀπό *ψυχικά* στοιχεῖα, ἀντίθετα δέν μπορεῖ οὔτε νά φαντασθεῖ κανείς (ist keine Möglichkeit abzusehen) μέ τί τρόπο θά ἦταν δυνατό νά ἐμφανιστεῖ (darstellen) ἕνα ὁποιοδήποτε *ψυχικό* βίωμα ἀπό τά στοιχεῖα πού χρησιμοποιεῖ ἡ σύγχρονη φυσική, δηλαδή ἀπό μάζες καί κινήσεις (στήν ἀκαμψία — Starrheit — αὐτῶν τῶν στοιχείων, πού ταιριάζει μόνο γι' αὐτή τήν εἰδική ἐπιστήμη)»*.

* *E. Mach.* «Erkenntnis und Irrtum», 2. Auflage, 1906, S. 12, Anmerkung (*Ε. Μάχ.* «Γνώση καί πλάνη», 2η ἔκδ., 1906, σελ. 12, ὑποσημείωση. *Ἡ Σύντ.*).

Ὁ Ἔνγκελς μιλάει ἐπανειλημμένα καί μέ τή μεγαλύτερη σαφήνεια γιά τήν ἀκαμψία πού ὑπάρχει στίς ἀντιλήψεις πολλῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί γιά τίς μεταφυσικές τους ἀπόψεις (μεταφυσικές μέ τή μαρξιστική ἔννοια, δηλ. ἀντιδιαλεκτικές). Θά δοῦμε πιό κάτω ὅτι σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο ὁ Μάχ ἔπεσε ἔξω, γιατί δέν κατάλαβε ἤ δέν γνώριζε τή σχέση ἀνάμεσα στό ρελατιβισμό (σχετικισμό) καί τή διαλεκτική. Μά τώρα δέν πρόκειται γι' αὐτό. Σημασία ἔχει γιά μᾶς νά σημειώσουμε ἐδῶ πόσο χτυπητά ἐμφανίζεται ὁ *ἰδεαλισμός* τοῦ Μάχ, παρόλη τή συγχυσμένη, δῆθεν νέα, ὁρολογία του. Δέν ὑπάρχει, βλέπετε, καμιά δυσκολία νά οἰκοδομήσει κανείς κάθε λογῆς φυσικό στοιχεῖο ἀπό τά αἰσθήματα, δηλαδή ἀπό τά ψυχικά στοιχεῖα! Ἄ, βέβαια, δέν εἶναι δύσκολα τέτια κατασκευάσματα, γιατί εἶναι ἁπλῶς λεκτικά κατασκευάσματα, κούφιος σχολαστικισμός, πού χρησιμεύει γιά νά εἰσάγει κανείς λαθραῖα τό φιντεϊσμό. Δέν εἶναι ἐκπληκτικό ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά ὅτι ὁ Μάχ ἀφιερώνει τά ἔργα του στούς ἐνυπαρξιστές, ὅτι τόν Μάχ ὑποδέχονται μέ ἀνοιχτές ἀγκάλες οἱ ἐνυπαρξιστές, δηλαδή οἱ ὀπαδοί τοῦ πιό ἀντιδραστικοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Μόνο πού ὁ «νεότερος θετικισμός» τοῦ Ἔρνστ Μάχ καθυστέρησε διακόσια χρόνια. Γιατί ὁ Μπέρκλεϋ ἔδειξε κιόλας ἀρκετά καλά ὅτι «ἀπό τά αἰσθήματα, δηλαδή ἀπό τά ψυχικά στοιχεῖα» δέν μπορεῖ νά «οἰκοδομηθεῖ» τίποτε ἄλλο ἐξόν ἀπό τό *σολιψισμό*. Ὅσο γιά τόν ὑλισμό, πού ὁ Μάχ τοῦ ἀντιπαραθέτει ἐδῶ τίς δικές του ἀπόψεις χωρίς νά κατονομάζει τόν «ἀντίπαλο» καθαρά καί ξάστερα, εἴδαμε ἤδη ἀπό τό παράδειγμα τοῦ Ντιντερό τίς ἀληθινές ἀπόψεις τῶν ὑλιστῶν. Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν συνίστανται στό νά συνάγεται ἡ αἴσθηση ἀπό τήν κίνηση τῆς ὕλης ἤ νά ἀνάγεται ἡ αἴσθηση στήν κίνηση τῆς ὕλης, ἀλλά στό νά θεωρεῖται ἡ αἴσθηση σάν μιά ἀπό τίς ἰδιότητες τῆς κινούμενης ὕλης. Σ' αὐτό τό ζήτημα ὁ Ἔνγκελς συμμεριζόταν τήν ἄποψη τοῦ Ντιντερό. Ὁ Ἔνγκελς διαχώριζε τή θέση του ἀπό τούς «χυδαίους» ὑλιστές Φόχτ, Μπύχνερ καί Μόλεσοτ, ἐπειδή ἀκριβῶς, ἀνάμεσα στά ἄλλα, ἔπεφταν ἔξω, πιστεύοντας ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἐκκρίνει δῆθεν τή σκέψη μέ τόν *ἴδιο τρόπο* πού τό συκώτι ἐκκρίνει τή χολή. Ὁ Μάχ, ὅμως, πού ἀντιπαραθέτει διαρκῶς τίς ἀπόψεις του στόν ὑλισμό, ἀγνοεῖ, ἐννοεῖται, ὅλους τούς μεγάλους ὑλιστές, καί τόν Ντιντερό καί τόν Φόϋερμπαχ καί τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς, ὅπως ἀκριβῶς τούς ἀγνοοῦν καί ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐπίσημοι καθηγητές τῆς ἐπίσημης φιλοσοφίας.

Γιά νά χαρακτηρίσουμε τήν άρχική καί βασική άποψη τοῦ 'Αβενάριους ἄς πάρουμε τήν πρώτη του αὐτοτελή φιλοσοφική ἐργασία πού βγῆκε τό 1876: «Ἡ φιλοσοφία σάν σύλληψη τοῦ κόσμου σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς μικρότερης προσπάθειας» («Προλεγόμενα στήν Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας»). Στόν «Ἐμπειριομονισμό» του (βιβλ. I, ἔκδ. 2η, 1905, σελ. 9, ὑποσημ.) ὁ Μπογκντάνοφ γράφει ὅτι «ἀφετηρία στήν ἐξέλιξη τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάχ ἦταν ὁ φιλοσοφικός ἰδεαλισμός, ἐνῶ ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει ἀπό τήν ἀρχή τόν 'Αβενάριους εἶναι ἡ ρεαλιστική ἀπόχρωση». Ὁ Μπογκντάνοφ τά εἶπε αὐτά, γιατί πῆρα τοῖς μετρητοῖς τά λόγια τοῦ Μάχ: βλ. «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», ρωσ. μετάφραση, σελ. 288. Ἄδικα ὅμως ὁ Μπογκντάνοφ πίστεψε τόν Μάχ, καί ὁ ἰσχυρισμός του εἶναι διαμετρικά ἀντίθετος μέ τήν ἀλήθεια. 'Απεναντίας, ὁ ἰδεαλισμός τοῦ 'Αβενάριους προβάλλει τόσο καθαρά στήν ἐργασία του τοῦ 1876 πού ἀναφέραμε, ὥστε καί ὁ ἴδιος ὁ 'Αβενάριους ἀναγκάστηκε τό 1891 νά τό ὁμολογήσει. Στόν πρόλογο τῆς «Ἀνθρώπινης ἀντίληψης τοῦ κόσμου» ὁ 'Αβενάριους γράφει: «Ὅποιος διάβασε τήν πρώτη συστηματική ἐργασία μου "Ἡ φιλοσοφία κτλ." θά ὑποθέσει ἀμέσως ὅτι προσπάθησα νά πραγματευθῶ τά προβλήματα τῆς "Κριτικῆς τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας" πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀπό ἰδεαλιστική σκοπιά» («Der menschliche Weltbegriff», 1891, Vorwort, S. IX*), «ἡ στειρότητα ὅμως τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ» μέ ὑποχρέωσε νά «ἀμφιβάλω ἄν ἦταν σωστός ὁ προηγούμενος δρόμος μου» (S. X). Ἡ ἰδεαλιστική αὐτή ἀφετηρία τοῦ 'Αβενάριους ἀναγνωρίζεται ἀπό ὅλους στή σχετική φιλοσοφική φιλολογία. 'Από τούς γάλλους συγγραφεῖς θ' ἀναφέρω ἐδῶ τόν Κωβελάρ πού ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φιλοσοφική ἄποψη τοῦ 'Αβενάριους στά «Προλεγόμενα» εἶναι «μονιστικός ἰδεαλισμός»**. 'Από τούς γερμανούς συγγραφεῖς θ' ἀναφέρω τό μαθητή τοῦ 'Αβενάριους Ροῦντολφ Βίλλυ πού λέει ὅτι «τόν 'Αβενάριους τόν εἶχε κυριολεκτικά μαγέψει (ganz im Banne) στά νιάτα του καί κυρίως στήν ἐργασία του τοῦ 1876 ὁ λεγόμενος γνωσιοθεωρητικός ἰδεαλισμός»***.

* «Ἡ ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου» 1891, Πρόλογος, σελ. IX. *Ἡ Σύντ.*

** *F. Van Cauwelaert.* «L'empiriocriticisme» στή «Revue Néo-Scolastique» [24], 1907, Φλεβάρης, σελ. 51 (*Φ. Βάν Κωβελάρ.* «Ὁ ἐμπειριοκριτικισμός» στή «Νεο-σχολαστική Ἐπιθεώρηση». *Ἡ Σύντ.*).

*** *Rudolf Willy.* «Cegen die Schulweisheit. Eine Kritik der Philosophie, München, 1905, S. 170 (*Ροῦντολφ Βίλλυ.* «Ἐνάντια στή δασκαλίστικη σοφία. Κριτική τῆς φιλοσοφίας», Μόναχο, 1905, σελ. 170. *Ἡ Σύντ.*).

Καί πραγματικά θά ἦταν ἀστεῖο ν' ἀρνηθεῖ κανείς τόν ἰδεαλισμό στά «Προλεγόμενα» τοῦ 'Αβενάριους, ὅταν ὁ ἴδιος λέει καθαρά σ' αὐτό τό ἔργο του ὅτι *«μόνο τό αἴσθημα μπορεῖ νά νοηθεῖ σάν ὑπάρχον»* (σελ. 10 καί 65 τῆς 2ης γερμανικῆς ἔκδοσης· οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι παντοῦ δικές μας). Ἔτσι ἐκθέτει ὁ ἴδιος ὁ 'Αβενάριους τό περιεχόμενο τῆς § 116 τῆς ἐργασίας του. Νά καί ὁλόκληρη ἡ παράγραφος: «'Αναγνωρίσαμε ὅτι τό ὑπάρχον (ἤ τό ὄν, das Seiende) εἶναι οὐσία προικισμένη μέ αἴσθημα· ἐκπίπτει ἡ οὐσία...» (εἶναι, βλέπετε, «οἰκονομικότερο» καί ἀπαιτεῖται «μικρότερη προσπάθεια» νά σκέπτεται κανείς ὅτι δέν ὑπάρχει «οὐσία» καί ὅτι δέν ὑπάρχει κανένας ἐξωτερικός κόσμος!) «...παραμένει τό αἴσθημα: τό ὄν πρέπει γι' αὐτό νά τό νοοῦμε σάν αἴσθημα, πού στή βάση του δέν ὑπάρχει τίποτε τό ξένο πρός τό αἴσθημα» (nichts Empfindungsloses).

Ὥστε ὑπάρχει τό αἴσθημα χωρίς «οὐσία», δηλαδή ἡ σκέψη ὑπάρχει χωρίς ἐγκέφαλο! Ὑπάρχουν στ' ἀλήθεια φιλόσοφοι, ἱκανοί νά ὑποστηρίξουν αὐτή τήν ἀνόητη φιλοσοφία; Κι' ὅμως ὑπάρχουν. Ἕνας ἀπ' αὐτούς εἶναι καί ὁ καθηγητής Ρίχαρντ 'Αβενάριους. Θά πρέπει νά σταθοῦμε λιγάκι γιά νά δοῦμε πῶς γίνεται ἡ ὑπεράσπιση αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας, ὅσο κι' ἄν εἶναι, βέβαια, δύσκολο γιά ἕναν ὁμαλά σκεπτόμενο ἄνθρωπο νά τήν πάρει στά σοβαρά. Νά τό ἐπιχείρημα πού φέρνει ὁ 'Αβενάριους στίς § § 89-90 τοῦ ἴδιου ἔργου του:

«...Ἡ θέση πώς ἡ κίνηση προκαλεῖ τό αἴσθημα στηρίζεται μόνο σέ φαινομενική ἐμπειρία. Αὐτή ἡ ἐμπειρία, πού χωριστή πράξη της εἶναι ἡ ἀντίληψη, φαίνεται νά συνίσταται στό γεγονός ὅτι τό αἴσθημα γεννιέται σέ μιά οὐσία ὁρισμένου εἴδους (στόν ἐγκέφαλο) σάν ἀποτέλεσμα μιᾶς μεταβιβασμένης κίνησης (ἐρεθισμῶν) καί μέ τή συμβολή ἄλλων ὑλικῶν ὅρων (πχ. τοῦ αἵματος). Ὅμως — ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός ὅτι κανείς δέν παρατήρησε ποτέ ἄμεσα (selbst) αὐτή τή γέννηση τοῦ αἰσθήματος — γιά νά δημιουργηθεῖ ἡ ὑποτιθέμενη ἐμπειρία σάν ἐμπειρία πού ὑπάρχει πραγματικά σέ ὅλα τά συστατικά της μέρη, εἶναι ἀναγκαία τουλάχιστο ἡ ἐμπειρική ἀπόδειξη ὅτι τό αἴσθημα πού φαίνεται νά προκαλεῖται σέ μιά ὁρισμένη οὐσία διά μέσου μιᾶς ὁρισμένης μεταβιβαζόμενης κίνησης δέν ὑπῆρξε ἤδη, προηγούμενα, κατά κάποιο τρόπο, μέσα σ' αὐτή τήν οὐσία· ἔτσι πού ἡ ἐμφάνιση τοῦ αἰσθήματος νά μήν μπορεῖ νά νοηθεῖ διαφορετικά, παρά διαμέσου μιᾶς δημιουργικῆς πράξης ἀπό μέρους τῆς μεταβιβαζόμενης κίνησης. Συνεπῶς, μόνο

ἀποδείχνοντας ὅτι ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζεται τώρα ἕνα αἴσθημα, δέν ὑπῆρχε προηγούμενα κανένα αἴσθημα, οὔτε καί τό ἐλάχιστο, μόνο ἀποδείχνοντάς το αὐτό θά μπορούσαμε νά καθορίσουμε ἕνα γεγονός, πού ἐφόσον ἀποτελεῖ πράξη δημιουργική, ἀντιφάσκει σέ ὅλη τήν ὑπόλοιπη ἐμπειρία μας καί ἀλλάζει ριζικά ὅλες τίς ἄλλες ἀντιλήψεις μας γιά τή φύση (Naturanschauung). Καμιά ἐμπειρία ὅμως δέν μᾶς δίνει κι' οὔτε μπορεῖ νά μᾶς δόσει αὐτή τήν ἀπόδειξη· ἀντίθετα, ἡ κατάσταση μιᾶς οὐσίας πού δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά αἴσθηση καί πού ἀργότερα τήν ἀποκτᾶ, δέν ἀποτελεῖ παρά ὑπόθεση. Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτή περιπλέκει καί συσκοτίζει τή γνώση μας, ἀντί νά τήν ἁπλουστεύει καί νά τήν διασαφηνίζει.

Ἄν ἡ λεγόμενη ἐμπειρία (ὅτι δηλαδή διαμέσου τῆς μεταβιβαζόμενης κίνησης *γεννιέται* τάχα τό αἴσθημα μέσα σέ μιάν οὐσία πού ἀρχίζει ἀπ' αὐτή τή στιγμή νά αἰσθάνεται) ἔχει ἀποδειχτεῖ μέ μιά προσεκτικότερη ἐξέταση ὅτι εἶναι μόνο φαινομενική, ὡστόσο παραμένει πάντα στό ὑπολειπόμενο περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας ἀρκετό ἀκόμη ὑλικό, γιά νά διαπιστωθεῖ ἡ ἔστω καί σχετική προέλευση τοῦ αἰσθήματος ἀπό τούς ὅρους τῆς κίνησης, δηλαδή: νά διαπιστωθεῖ ὅτι τό αἴσθημα πού ἔχουμε μπροστά μας, ἄν καί σέ λανθάνουσα κατάσταση ἤ σέ ἐλάχιστη ποσότητα ἤ πού γιά διάφορους λόγους δέν ὑποπίπτει στή συνείδησή μας, ἀπελευθερώνεται ἤ μεγαλώνει ἤ συνειδητοποιεῖται χάρη στή μεταβιβαζόμενη κίνηση. Ὅμως, κι' αὐτό τό κομματάκι ἀπό τό ὑπολειπόμενο περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας μας εἶναι μόνο φαινομενικό. Ἄν μέ μιά ἰδανική παρατήρηση παρακολουθήσουμε τήν κίνηση πού ξεκινάει ἀπό τήν κινούμενη οὐσία Α, μεταδίνεται ἀπό διάφορα ἐνδιάμεσα κέντρα καί φτάνει στήν οὐσία Β, πού εἶναι προικισμένη μέ αἴσθηση, θά βροῦμε στήν καλύτερη περίπτωση ὅτι τό αἴσθημα στήν οὐσία Β ἀναπτύσσεται ἤ μεγαλώνει ταυτόχρονα μέ τή λήψη τῆς καταφθάνουσας κίνησης, μά δέν θά διαπιστώσουμε ὅτι αὐτό συντελέστηκε σάν *ἀποτέλεσμα* τῆς κίνησης...».

Παραθέσαμε ἐπίτηδες ὁλόκληρη τήν περικοπή αὐτή, ὅπου ὁ 'Αβενάριους ἐπιχειρεῖ ν' ἀνασκευάσει τόν ὑλισμό, κι' αὐτό γιά νά δεῖ ὁ ἀναγνώστης τί οἰκτρά στ' ἀλήθεια σοφίσματα χρησιμοποιεῖ ἡ «νεότερη» φιλοσοφία τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ. Καί τώρα θά συγκρίνουμε τό ἐπιχείρημα τοῦ ἰδεαλιστῆ 'Αβενάριους μέ τό *ὑλιστικό* ἐπιχείρημα... τοῦ Μπογκντάνοφ, ἔστω καί μόνο γιά νά τόν τιμωρήσουμε πού πρόδοσε τόν ὑλισμό!

Πρίν ἀπό πολύ καιρό, ἐδῶ καί ἐννιά ὁλόκληρα χρόνια, τό-

τε πού ὁ Μπογκντάνοφ ἦταν κατά τό μισό «φυσικοϊστορικός ὑλιστής» (δηλαδή ὀπαδός τῆς ὑλιστικῆς γνωσιοθεωρίας, πού τήν ἀκολουθεῖ αὐθόρμητα ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν σύγχρονων φυσιοδιφῶν), τότε πού εἶχε παραπλανηθεῖ μόνο ὥς τά μισά ἀπό τόν συσκοτιστή Ὄστβαλντ, ἔγραφε ὁ Μπογκντάνοφ τά παρακάτω: «Ἀπό τήν ἀρχαιότητα κι' ὥς τά σήμερα ἡ περιγραφική ψυχολογία διατηρεῖ τή συνήθεια νά ταξινομεῖ τά γεγονότα τῆς συνείδησης σέ τρεῖς ὁμάδες: περιοχή τῶν αἰσθημάτων καί τῶν παραστάσεων, περιοχή τοῦ συναισθήματος, περιοχή τῶν ὁρμῶν... Στήν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν οἱ *εἰκόνες* τῶν φαινομένων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἤ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, πού παίρνονται στή συνείδηση αὐτές καθεαυτές. Αὐτή τήν εἰκόνα τήν ὀνομάζουμε "αἴσθημα", ὅταν τήν προκαλεῖ κατευθείαν τό ἀντίστοιχό της ἐξωτερικό φαινόμενο διαμέσου τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθητήριων ὀργάνων»*. Λίγο πιό κάτω γράφει: «Τό αἴσθημα... ἐμφανίζεται στή συνείδηση σάν ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας ὤθησης ἀπό τό ἐξωτερικό περιβάλλον, πού μεταδίδεται μέσω τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθητήριων ὀργάνων» (222). Ἤ ἀκόμη: «Τά αἰσθήματα ἀποτελοῦν τό θεμέλιο τῆς ζωῆς τῆς συνείδησης, τόν ἄμεσο σύνδεσμο τῆς συνείδησης μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο» (240). «Σέ κάθε βῆμα τοῦ προτσές τῆς αἴσθησης συντελεῖται μιά μετατροπή τῆς ἐνέργειας τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ σέ γεγονός συνείδησης» (133). Ἀκόμη καί τό 1905 πού ὁ Μπογκντάνοφ τά κατάφερε, μέ τήν εὐμενή συνδρομή τοῦ Ὄστβαλντ καί τοῦ Μάχ, νά περάσει ἀπό τήν ὑλιστική στήν ἰδεαλιστική ἄποψη τῆς φιλοσοφίας, ἔγραφε (ἀπό λησμοσύνη!) τά παρακάτω στό ἔργο του «Ἐμπειριομονισμός»: «Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐνέργεια τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ, μετατρεπόμενη στήν ἀκραία συσκευή τοῦ νεύρου σέ "τηλεγραφική" μορφή νευρικοῦ ρεύματος, πού δέν μελετήθηκε ἀκόμη ἀρκετά, ἀλλά εἶναι ξένη πρός κάθε μυστικισμό, φτάνει πρῶτα στούς νευρῶνες, πού εἶναι τοποθετημένοι στά λεγόμενα "κατώτερα" κέντρα - γαγγλιακά, κέντρα τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, ὑποφλοιώδη κέντρα» (βιβλ. Ι, 2η ἔκδ., 1905, σελ. 118).

Γιά κάθε φυσιοδίφη πού δέν παραπλανήθηκε ἀπό τήν καθηγητική φιλοσοφία, ὅπως καί γιά κάθε ὑλιστή, τό αἴσθημα εἶναι πραγματικά ὁ ἄμεσος σύνδεσμος τῆς συνείδησης μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο, εἶναι ἡ μετατροπή τῆς ἐνέργειας τοῦ ἐξωτε-

---

* *Α. Μπογκντάνοφ.* «Τά βασικά στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ἀντίληψης τῆς φύσης», Πετρούπολη, 1899, σελ. 216.

ρικοῦ ἐρεθισμοῦ σέ γεγονός τῆς συνείδησης. Αὐτή τή μετατροπή τήν παρατήρησε ὁ καθένας μας ἑκατομμύρια φορές καί τήν παρατηρεῖ πραγματικά σέ κάθε του βῆμα. Τό σόφισμα τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας βρίσκεται στό γεγονός ὅτι θεωρεῖ τό αἴσθημα ὄχι σάν σύνδεσμο τῆς συνείδησής μας μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο, ἀλλά σάν φράγμα, σάν τεῖχος πού χωρίζει τή συνείδηση ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο, ὄχι σάν εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ φαινομένου πού ἀντιστοιχεῖ στό αἴσθημα, ἀλλά σάν τό «μοναδικά ὑπάρχον». Ὁ Ἀβενάριους δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο, παρά νά δόσει μιά ἐλαφρά παραλλαγμένη μορφή σ' αὐτό τό πολυτριμένο ἤδη ἀπό τόν ἐπίσκοπο Μπέρκλεϋ παλιό σόφισμα. Μιά καί δέν ξέρουμε ἀκόμη ὅλους τούς ὅρους τῆς σύνδεσης πού παρατηροῦμε κάθε στιγμή ἀνάμεσα στό αἴσθημα καί στήν ὀργανωμένη μ' ἕνα καθορισμένο τρόπο ὕλη, γι' αὐτό τό λόγο δεχόμαστε μονάχα τήν ὕπαρξη τοῦ αἰσθήματος. Νά ποῦ καταλήγει τό σόφισμα τοῦ Ἀβενάριους.

Γιά νά τελειώνουμε μέ τό χαρακτηρισμό τῶν βασικῶν ἰδεαλιστικῶν θέσεων τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, ἄς ἀναφέρουμε σύντομα τούς ἄγγλους καί γάλλους ἐκπρόσωπους τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ρεύματος. Ὁ Μάχ, μιλώντας γιά τόν ἄγγλο Κάρλ Πήρσον, λέει καθαρά ὅτι «εἶναι σύμφωνος μέ τίς γνωσιολογικές (erkenntniskritischen) ἀπόψεις του σέ ὅλα τά οὐσιαστικά σημεῖα» («Μηχανική», ἀναφερ. ἔκδ., σελ. IX). Μέ τή σειρά του καί ὁ Κ. Πήρσον δηλώνει ὅτι εἶναι σύμφωνος μέ τόν Μάχ*. Γιά τόν Πήρσον «ἀντικειμενικά πράγματα» εἶναι οἱ «αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις» (sense impressions). Καί ὁ Πήρσον χαρακτηρίζει τήν παραδοχή πραγμάτων πέρα ἀπό τά σύνορα τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων σάν μεταφυσική. Ὁ Πήρσον πολεμάει μέ τόν πιό ἀποφασιστικό τρόπο τόν ὑλισμό (χωρίς νά ξέρει οὔτε τόν Φόϋερμπαχ, οὔτε τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς). Τά ἐπιχειρήματά του δέν διαφέρουν ἀπό ἐκεῖνα πού ἀναλύσαμε πιό πάνω. Ὅμως εἶναι τόσο ξένη στόν Πήρσον κάθε ἐπιθυμία νά προσποιηθεῖ τόν ὑλιστή (εἰδικότητα τῶν ρώσων μαχιστῶν) καί εἶναι τόσο πολύ... ἀπρόσεκτος, ὥστε χωρίς νά σοφίζεται «νέες» ὀνομασίες γιά τή φιλοσοφία του, χαρακτηρίζει ἁπλῶς τίς ἀπόψεις τόσο τίς δικές του, ὅσο καί τοῦ Μάχ *«ἰδεαλιστικές»* (p. 326 τῆς ἀναφερ. ἔκδ.)! Ὁ Πήρσον ἀνάγει τή γενεαλογία

* *Karl Pearson.* «The Grammar of Sciense», 2nd ed., Lond., 1900, p. 326 (*Κάρλ Πήρσον.* «Ἡ Γραμματική τῆς Ἐπιστήμης», 2η ἔκδ., Λονδίνο, 1900, σελ. 326. *Ἡ Σύντ.*).

του κατευθείαν στόν Μπέρκλεϋ καί τόν Χιούμ. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πῆρσον, ὅπως θά δοῦμε ἐπανειλημμένα παρακάτω, ξεχωρίζει γιά τό ὅτι εἶναι πολύ πιό ὁλοκληρωμένη καί πιό καλομελετημένη ἀπ' ὅ,τι ἡ φιλοσοφία τοῦ Μάχ.

Ὁ Μάχ ἐκφράζει τήν ἀλληλεγγύη του ἰδιαίτερα μέ τούς γάλλους φυσικούς Π. Ντυέμ καί Ἀνρί Πουανκαρέ*. Θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία στό κεφάλαιο γιά τή νέα φυσική νά μιλήσουμε γιά τίς φιλοσοφικές ἀπόψεις αὐτῶν τῶν συγγραφέων, ἀπόψεις πολύ ἀσυνάρτητες καί ἀσυνεπεῖς. Ἐδῶ εἶναι ἀρκετό ν' ἀναφέρουμε ὅτι γιά τόν Πουανκαρέ τά πράγματα εἶναι «ὁμάδες αἰσθημάτων»** κι' ὅτι μιά παρόμοια ἄποψη ἐκφράζει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί ὁ Ντυέμ***.

Καί τώρα ἄς ἐξετάσουμε πῶς ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους, ἀφοῦ ἀναγνώρισαν τόν ἰδεαλιστικό χαρακτήρα τῶν ἀρχικῶν τους ἀπόψεων, τίς *διόρθωναν* στά κατοπινά ἔργα τους.

2. «Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ»

Μ' αὐτό τόν τίτλο γράφει γιά τόν Μάχ ὁ ὑφηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης Φρίντριχ Ἄντλερ, ὁ μοναδικός ἴσως γερμανός συγγραφέας πού θέλει νά συμπληρώσει κι' αὐτός τόν Μάρξ μέ τό μαχισμό****. Καί γιά νά εἴμαστε δίκαιοι ἀπέναντι στόν ἀφελή αὐτόν ὑφηγητή πρέπει νά ποῦμε ὅτι μέ τήν ἁπλοϊκότητά του προσφέρει πολύ ἄσχημη ὑπηρεσία στό μαχισμό. Τουλάχιστον ὁ Φρίντριχ Ἄντλερ θέτει τό ζήτημα καθαρά καί σταράτα: «ἀνακάλυψε» πραγματικά ὁ Μάχ «τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου»; Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε μόνο πολύ καθυστερημένοι καί ἀγράμματοι ἄνθρωποι μποροῦν βέβαια νά παραμένουν σήμερα

---

* «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 4. Πρβλ. πρόλογο στό ἔργο «Erkenntnis und Irrtum», 2η ἔκδ.

** *Henri Poincaré.* «La Valeur de la Science»,Paris, 1905, (ὑπάρχει ρωσική μετάφραση), passim (*Ἀνρί Πουανκαρέ.* «Ἡ ἀξία τῆς ἐπιστήμης». Παρίσι, 1905, σέ διάφορα μέρη. *Ἡ Σύντ.).*

*** *P.Duhem.* «La théorie physique, son objet et sa structure». P., 1906. Πρβλ. pp. 6, 10 (*Π. Ντυέμ.* «Ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς, τό ἀντικείμενό της καί ἡ διάρθρωσή της». Παρίσι, 1906, Πρβλ. σελ. 6, 10. *Ἡ Σύντ.*).

**** *Friedrich W. Adler.* «Die Entdeckung der Weltelemente (Zu E. Machs 70 Geburtstag)», «Der Kampf» [25], 1908, N 5 (Februar). Μεταφράστηκε στή «The International Socialist Review» [26], 1908, N 10 (April) (*Φρίντριχ Β. Ἄντλερ.* «Ἡ ἀνακάλυψη τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου (στά ἑβδομηντάχρονα τοῦ Ε. Μάχ)», «Ὁ ἀγώνας», 1908, ἀρ. τεύχ. 5 (Φλεβάρης). Μεταφράστηκε στό περιοδικό «Δεθνής Σοσιαλιστική Ἐπιθεώρηση», 1908, ἀρ. τεύχ. 10 (Ἀπρίλης). *Ἡ Σύντ.*). Ἕνα ἄρθρο αὐτοῦ τοῦ Ἄντλερ μεταφράστηκε στά ρωσικά στή συλλογή «Ἱστορικός ὑλισμός».

ὑλιστές. Ἤ μήπως ἡ ἀνακάλυψη αὐτή τοῦ Μάχ ἀποτελεῖ ἐπιστροφή σέ παλιά φιλοσοφικά λάθη;

Εἴδαμε ὅτι ὁ Μάχ τοῦ 1872 καί ὁ Ἀβενάριους τοῦ 1876 ἀκολουθοῦν μιά καθαρά ἰδεαλιστική ἄποψη. Ὁ κόσμος γι' αὐτούς εἶναι τό αἴσθημά μας. Στά 1883 ἐκδόθηκε ἡ «Μηχανική» τοῦ Μάχ, καί στόν πρόλογο τῆς πρώτης ἔκδοσης ὁ Μάχ ἀναφέρεται ἀκριβῶς στά «Προλεγόμενα» τοῦ Ἀβενάριους, χαιρετίζοντας τίς ἰδέες του σάν «πολύ συγγενικές» (sehr verwandte) μέ τή δική του φιλοσοφία. Νά ἡ ἄποψη γιά τά στοιχεῖα πού τήν ἐκθέτει ὁ Μάχ στή «Μηχανική» του: «Ὅλες οἱ φυσικές ἐπιστῆμες μποροῦν ἁπλῶς ν' ἀναπαριστάνουν ἤ ν' ἀπεικονίζουν (nachbilden und vorbilden) τά συμπλέγματα τῶν *στοιχείων* ἐκείνων πού τά ὀνομάζουμε συνήθως *αἰσθήματα*. Πρόκειται γιά τή σύνδεση αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στό Α (θερμότητα) καί στό Β (φωτιά) ἀνήκει στή *φυσική*, ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στό Α καί στό Ν (νεῦρα) ἀνήκει στή φυσιολογία. Οὔτε ἡ πρώτη οὔτε ἡ δεύτερη κατηγορία συνδέσεων ὑπάρχει *χωριστά*, ὑπάρχουν καί οἱ δυό μαζί. Μόνο προσωρινά μποροῦμε νά κάνουμε ἀφαίρεση τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης. Ἔτσι ἀκόμη καί τά φαινομενικά καθαρά μηχανικά προτσές εἶναι πάντα καί φυσιολογικά» (S. 499, γερμ. ἀναφερ. ἔκδ.). Τά ἴδια γράφει καί στήν «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων»: «...Ἐκεῖ πού πλάϊ στούς ὅρους: "στοιχεῖο", "σύμπλεγμα στοιχείων", ἤ ἀντί τῶν ὅρων αὐτῶν, χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι: "αἴσθημα", "σύμπλεγμα αἰσθημάτων", πρέπει νά ἔχουμε πάντα ὑπόψη μας ὅτι τά στοιχεῖα εἶναι *αἰσθήματα μόνο* σ' αὐτή *τή σύνδεση*» (δηλαδή στή σύνδεση τοῦ A, B, C μέ τό K, L, M, δηλαδή στή σύνδεση «τῶν συμπλεγμάτων, πού ὀνομάζονται συνήθως σώματα», μέ «τό σύμπλεγμα πού τό ὀνομάζουμε σῶμα μας»), «σ' αὐτή τή συνάφεια, σ' αὐτή τή συναρτησιακή σχέση. Σέ μιά ἄλλη συναρτησιακή σχέση αὐτά εἶναι ταυτόχρονα φυσικά ἀντικείμενα» (ρωσ. μετ., σελ. 23 καί 17). «Ἕνα χρῶμα εἶναι φυσικό ἀντικείμενο, ὅταν λογουχάρη, στρέφουμε τήν προσοχή μας στήν ἐξάρτησή του ἀπό τήν πηγή φωτός πού τό φωτίζει (ἄλλα χρώματα, ἄλλη θερμότητα, ἄλλο διάστημα κτλ.). Ἄν ὅμως στρέφουμε τήν προσοχή μας στήν *ἐξάρτησή* του ἀπό τόν *ἀμφιβληστροειδῆ* (ἀπό τά στοιχεῖα K, L, M...), ἔχουμε μπροστά μας ἕνα *ψυχολογικό* ἀντικείμενο, ἕνα *αἴσθημα*» (στό ἴδιο, σελ. 24).

Ἔτσι λοιπόν ἡ ἀνακάλυψη τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου συνίσταται στά παρακάτω:

1) Τό καθετί πού ὑπάρχει θεωρεῖται αἴσθημα.

2) Τά αἰσθήματα ὀνομάζονται στοιχεῖα.

3) Τά στοιχεῖα διαιροῦνται σέ φυσικά καί ψυχικά. Τά ψυχικά στοιχεῖα εἶναι ἐκεῖνα πού ἐξαρτῶνται ἀπό τά νεῦρα τοῦ ἀνθρώπου καί γενικά ἀπό τόν ἀνθρώπινο ὀργανισμό. Τά φυσικά δέν ἐξαρτῶνται.

4) Ἡ σύνδεση τῶν φυσικῶν στοιχείων καί ἡ σύνδεση τῶν ψυχικῶν στοιχείων θεωρεῖται ὅτι δέν ὑπάρχουν χωριστά ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, παρά μόνο μαζί.

5) Μόνο προσωρινά μπορεῖ νά κάνει κανείς ἀφαίρεση τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης κατηγορίας συνδέσεων.

6) Ἡ «νέα» αὐτή θεωρία χαρακτηρίζεται σάν μή «μονόπλευρη»*.

Πραγματικά, στή θεωρία αὐτή δέν ἔχουμε τίποτε τό μονόπλευρο, ἔχουμε ὅμως ἕνα σωστό κυκεώνα τῶν πιό ἀσυνάρτητων καί ἀντιφατικῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων. Ἀπό τή στιγμή πού παίρνετε γιά ἀφετηρία *μόνο* τά αἰσθήματα, δέν διορθώνετε καθόλου τό «μονόπλευρο» χαρακτήρα τοῦ ἰδεαλισμοῦ σας μέ τή λεξούλα «στοιχεῖο», ἀλλά μπερδεύετε ἁπλῶς ὅλο τό ζήτημα καί ξεφεύγετε δειλά ἀπό τήν ἴδια σας τή θεωρία. Στά λόγια ἀπομακρύνετε τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό φυσικό καί στό ψυχικό**, ἀνάμεσα στόν ὑλισμό (πού θεωρεῖ σάν πρωτεῦον τή φύση, τήν ὕλη) καί στόν ἰδεαλισμό (πού θεωρεῖ σάν πρωτεῦον τό πνεῦμα, τή συνείδηση, τό αἴσθημα), στήν πράξη ὅμως ἐπαναφέρετε ἀμέσως αὐτή τήν ἀντίθεση, τήν ἐπαναφέρετε λαθραῖα, ὑποχωρώντας ἀπό τή βασική ἀφετηρία σας! Γιατί, ἄν τά στοιχεῖα εἶναι αἰσθήματα, δέν ἔχετε τό δικαίωμα νά δεχθεῖτε οὔτε γιά μιά στιγμή τήν ὕπαρξη «στοιχείων» *ἀνεξάρτητα* ἀπό τά νεῦρα μου, ἀπό τή συνείδησή μου. Ἐφόσον ὅμως δέχεστε τήν ὕπαρξη φυσικῶν ἀντικειμένων ἀνεξαρτήτων ἀπό τά νεῦρα μου, ἀπό τά αἰσθήματά μου, καί πού παράγουν αἰσθήματα μόνο μέ τήν ἐπενέργειά τους πάνω στόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα μου, ἐγκαταλείπετε ἐπαίσχυντα τό «μονόπλευρο» ἰδεαλισμό

---

* Ὁ Μάχ γράφει στήν «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων»: «Τά στοιχεῖα συνήθως ὀνομάζονται αἰσθήματα. Ἐπειδή ὅμως ἡ ὀνομασία αὐτή ἐξυπονοεῖ μιά ὁρισμένη μονόπλευρη θεωρία, προτιμᾶμε νά μιλᾶμε ἁπλῶς γιά στοιχεῖα» (27 - 28).

** «Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό *Ἐγώ* καί στόν κόσμο, ἀνάμεσα στό αἴσθημα ἤ στό φαινόμενο καί στό πράγμα ἐξαφανίζεται τότε, καί τό ἴδιο ζήτημα ἀνάγεται ἁπλῶς στή συνάφεια τῶν στοιχείων». («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 21).

σας καί υἱοθετεῖτε τήν ἄποψη τοῦ «μονόπλευρου» ὑλισμοῦ! Ἄν τό χρῶμα εἶναι αἴσθημα μόνο σέ ἐξάρτηση ἀπό τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα (ὅπως σᾶς ὑποχρεώνουν νά παραδεχθεῖτε οἱ φυσικές ἐπιστῆμες), αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ ἀκτίνες φωτός, πέφτοντας πάνω στόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα, προκαλοῦν τό αἴσθημα τοῦ χρώματος. Ἄρα, ἔξω ἀπό μᾶς, ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς καί ἀπό τή συνείδησή μας ὑπάρχει ἡ κίνηση τῆς ὕλης, τά κύματα, λογουχάρη τοῦ αἰθέρα, ἑνός καθορισμένου μήκους καί μιᾶς καθορισμένης ταχύτητας, πού ἐπενεργώντας πάνω στόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα, προκαλοῦν στόν ἄνθρωπο τό αἴσθημα τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου χρώματος. Ἔτσι ἀκριβῶς βλέπουν τό ζήτημα οἱ φυσικές ἐπιστῆμες. Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες ἐξηγοῦν τά διάφορα αἰσθήματα τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου χρώματος μέ τό διαφορετικό μῆκος τῶν κυμάτων φωτός, πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα τοῦ ἀνθρώπου, ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἄνθρωπο. Αὐτός ἀκριβῶς εἶναι ὁ ὑλισμός: ἡ ὕλη, ἐπενεργώντας στά αἰσθητήρια ὄργανά μας, παράγει τό αἴσθημα. Τό αἴσθημα ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἐγκέφαλο, ἀπό τά νεῦρα, ἀπό τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα κτλ., δηλαδή ἀπό μιά ὕλη ὀργανωμένη μ'ἕναν ὁρισμένο τρόπο. Ἡ ὕπαρξη τῆς ὕλης δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τό αἴσθημα. Ἡ ὕλη εἶναι τό πρωτεῦον. Τό αἴσθημα, ἡ σκέψη, ἡ συνείδηση εἶναι τό ἀνώτατο προϊόν τῆς μέ ἰδιαίτερο τρόπο ὀργανωμένης ὕλης. Αὐτές εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ ὑλισμοῦ γενικά καί τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς ἰδιαίτερα. Ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους μπάζουν *λαθραῖα* τόν ὑλισμό μέ τή λεξούλα «στοιχεῖο», ἡ ὁποία *τάχα* ἀπαλλάσσει τή θεωρία τους ἀπό τή «μονομέρεια» τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ καί ἐπιτρέπει *τάχα* νά παραδεχτοῦμε τήν ἐξάρτηση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου ἀπό τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα, τά νεῦρα κτλ., νά παραδεχτοῦμε τήν ἀνεξαρτησία τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπό τόν ἀνθρώπινο ὀργανισμό. Στήν πραγματικότητα, βέβαια, τό τέχνασμα μέ τή λεξούλα «στοιχεῖο» ἀποτελεῖ ἕνα ἀθλιότατο σόφισμα, γιατί ὁ ὑλιστής πού θά διαβάσει τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους θά θέσει ἀμέσως τό ἐρώτημα: τί εἶναι τά «στοιχεῖα»; Θά ἦταν, πραγματικά, καθαρή παιδική ἀφέλεια νά πιστεύει κανείς ὅτι μέ τήν ἐπινόηση μιᾶς καινούργιας λεξούλας εἶναι δυνατό ν' ἀπαλλαχτεῖ ἀπό τά βασικά φιλοσοφικά ρεύματα. Ἤ τό «στοιχεῖο» εἶναι *αἴσθημα*, ὅπως ὑποστηρίζουν ὅλοι οἱ ἐμπειριοκριτικοί, καί ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους καί ὁ Πέτσολντ* κτλ., ὁπότε ἡ φιλοσοφία σας,

* *Joseph Petzoldt.* «Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung»,

κύριοι, εἶναι *ἰδεαλισμός* πού προσπαθεῖ μάταια νά καλύψει τή γύμνια τοῦ σολιψισμοῦ του κάτω ἀπό τό μανδύα μιᾶς πιό «ἀντικειμενικῆς» ὁρολογίας. Ἤ τό «στοιχεῖο» δέν εἶναι αἴσθημα, ὁπότε ἡ «νέα» σας λεξούλα δέν ἔχει *ἀπολύτως κανένα νόημα* καί κάνετε ἁπλῶς τόν σπουδαῖο μέ τό τίποτε.

Πάρτε, λογουχάρη, τόν Πέτσολντ πού εἶναι, σύμφωνα μέ τό χαρακτηρισμό τοῦ πρώτου καί τοῦ μεγαλύτερου ρώσου ἐμπειριοκριτικοῦ Β. Λεσέβιτς*, ἡ τελευταία λέξη τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ. Ἀφοῦ ὅρισε τά στοιχεῖα σάν αἰσθήματα δηλώνει στό δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου του πού ἀναφέραμε πιό πάνω: «Στήν πρόταση "τά αἰσθήματα εἶναι τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου" πρέπει νά προσέξετε νά μήν θεωρήσετε τόν ὅρο "αἴσθημα" ὅτι σημαίνει κάτι μονάχα τό ὑποκειμενικό καί ἑπομένως κάτι τό αἰθέριο, πού μετατρέπει τή συνηθισμένη εἰκόνα τοῦ κόσμου σέ αὐταπάτη (verflüchtigendes)»**.

Ὁ καθένας μιλάει γι' αὐτό πού τόν πονάει! Ὁ Πέτσολντ αἰσθάνεται ὅτι ὁ κόσμος «ἐξατμίζεται» (verflüchtigt sich) ἤ μετατρέπεται σέ αὐταπάτη, ἄν τά αἰσθήματα θεωρηθοῦν σάν στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Καί ὁ ἀγαθός Πέτσολντ φαντάζεται ὅτι θά διορθώσει τήν κατάσταση, ἄν διατυπώσει τήν ἐπιφύλαξη ὅτι ἡ λέξη αἴσθημα δέν πρέπει νά θεωρεῖται σάν κάτι μονάχα τό ὑποκειμενικό! Δέν εἶναι αὐτό ἀστεῖο σόφισμα; Μήπως θ' ἀλλάξει καθόλου ἡ κατάσταση ἄν «δεχτοῦμε» τόν ὅρο αἴσθημα γιά αἴσθημα ἤ ἄν προσπαθήσουμε νά ἐπεκτείνουμε τήν ἔννοια αὐτῆς τῆς λέξης; Καί μήπως αὐτό θ' ἀναιρέσει τό γεγονός ὅτι τά αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου συνδέονται μέ τήν ὁμαλή λειτουργία τῶν νεύρων, τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτώνα, τοῦ ἐγκεφάλου κτλ., ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τά αἰσθήματά μας; Ἄν δέν θέλετε νά ξεφύγετε μέ ὑπεκφυγές, ἄν θέλετε στά σοβαρά νά «φυλαχτεῖτε» ἀπό τόν ὑποκειμενισμό καί τό σολιψισμό, τότε πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νά φυλαχτεῖτε ἀπό τίς βασικές ἰδεαλιστικές θέσεις τῆς φιλοσοφίας σας, πρέπει ν' ἀντικαταστήσετε τήν ἰδεαλιστική γραμμή τῆς φιλοσοφί-

---

Bd. I, Leipz., 1900, S. 113 (*Γιόζεφ Πέτσολντ.* «Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας», τόμ. I, Λειψία, 1900, σελ. 113. *Ἡ Σύντ.*): «Στοιχεῖα λέγονται τά αἰσθήματα στή συνηθισμένη ἔννοια τῶν ἁπλῶν ἀντιλήψεων (Wahrnehmungen) πού δέν ἐπιδέχονται ἄλλη ἀποσύνθεση».

* *Β. Λεσέβιτς.* «Τί εἶναι ἐπιστημονική» (διάβαζε: τῆς μόδας, καθηγητική, ἐκλεκτική) «φιλοσοφία;», Πετρούπολη, 1891, σελ. 229 καί 247.

** *Πέτσολντ.* Bd. 2, Lpz., 1904, S. 329 (τόμ. 2, Λειψία, 1904, σελ. 329. *Ἡ Σύντ.*).

ας σας (ἀπό τά αἰσθήματα πρός τόν ἐξωτερικό κόσμο) μέ τήν ὑλιστική (ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο πρός τά αἰσθήματα), πρέπει νά πετάξετε μακριά τό κούφιο καί μπερδεμένο λεκτικό στολίδι: τή λέξη «στοιχεῖο», καί νά πεῖτε ἁπλά: τό χρῶμα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπενέργειας ἑνός φυσικοῦ ἀντικειμένου πάνω στόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα=τό αἴσθημα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπενέργειας τῆς ὕλης πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως στόν Ἀβενάριους. Τό πιό πολύτιμο ὑλικό σχετικά μέ τό ζήτημα τῶν «στοιχείων» μποροῦμε νά τό βροῦμε στήν τελευταία (καί τήν πιό σπουδαία ἴσως γιά τήν κατανόηση τῆς φιλοσοφίας του) ἐργασία του: «Παρατηρήσεις γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου τῆς ψυχολογίας»*. Ὁ συγγραφέας ἀνάμεσα στ' ἄλλα μᾶς παρουσιάζει στό ἔργο του αὐτό ἕνα ἐξαιρετικά «παραστατικό» πίνακα (σελ. 410 στό XVIII τόμο) πού τόν παραθέτουμε στά βασικά του μέρη:

	«Στοιχεῖα, συμπλέγματα στοιχείων:
I. Πράγματα ἤ ἐμπράγματο.....	σωματικά πράγματα.
II. Σκέψεις ἤ νοητικό (Gedankenhaftes)...........	ἀσώματα πράγματα, ἀναμνήσεις καί φαντασίες».

Συγκρίνετε τώρα μ' αὐτά, ὅσα λέει ὁ Μάχ, ὕστερα ἀπ' ὅλες τίς διασαφηνίσεις του, γιά τά «στοιχεῖα» («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 33): «Δέν εἶναι τά σώματα πού παράγουν τά αἰσθήματα, ἀλλά τά συμπλέγματα στοιχείων (συμπλέγματα αἰσθημάτων) πού σχηματίζουν τά σώματα». Νά ποιά εἶναι ἡ «ἀνακάλυψη τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου», πού ξεπέρασε τή μονομέρεια τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ὑλισμοῦ! Στήν ἀρχή μᾶς βεβαιώνουν ὅτι τά «στοιχεῖα»=κάτι τό καινούργιο, φυσικό καί ψυχικό μαζί, κι' ὕστερα, κρυφά - κρυφά, κάνουν μιά μικρή διορθωσούλα: ἀντί τῆς χοντροκομμένης ὑλιστικῆς διάκρισης ἀνάμεσα στήν ὕλη (σώματα, πράγματα) καί στόν ψυχικό κόσμο (αἰσθήματα, ἀναμνήσεις, φαντασίες) μᾶς προσφέρουν τή διδασκαλία τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ» γιά τά στοιχεῖα τά ἐμπράγματα καί τά στοιχεῖα τά νοητικά. Δέν κέρδισε πολλά πράγματα ὁ Ἄντλερ (Φρίτς) ἀπό τήν «ἀνακάλυψη τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου»!

---

* *R. Avenarius.* «Bemerkungen zum Begriff des Gegenstandes der Psychologie» στήν «Vierteljahrsschrift für wissenchaftliche Philosophie» [27], Bd. XVIII (1894) καί XIX (1895) (*Ρ. Ἀβενάριους.* «Παρατηρήσεις γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου τῆς ψυχολογίας» στήν «Τρίμηνη Ἐπιθεώρηση Ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας», τόμ. XVIII (1894) καί XIX (1895). *Ἡ Σύντ.*).

῾Ο Μπογκντάνοφ, ἀντιλέγοντας στόν Πλεχάνοφ, ἔγραφε τό 1906: «...Δέν μπορῶ νά παραδεχτῶ τόν ἑαυτό μου ὀπαδό τοῦ Μάχ στή φιλοσοφία. Στό γενικό φιλοσοφικό σύστημά μου πῆρα ἀπό τόν Μάχ μονάχα ἕνα πράγμα: τήν ἰδέα τῆς οὐδετερότητας τῶν στοιχείων τῆς ἐμπειρίας ἀπέναντι στό "φυσικό" καί στό "ψυχικό", τήν ἰδέα ὅτι τά χαρακτηριστικά αὐτά ἐξαρτῶνται μόνο ἀπό τή *σύνδεσή* τους μέ τήν ἐμπειρία» («Ἐμπειριομονισμός», βιβλ. III, Πετρούπολη, 1906, σελ. X-LI). Εἶναι τό ἴδιο σάν νά ἔλεγε ἕνας θρῆσκος: δέν μπορῶ ν' ἀναγνωρίσω τόν ἑαυτό μου ὀπαδό τῆς θρησκείας, γιατί πῆρα ἀπό τούς ὀπαδούς της «μόνο ἕνα πράγμα»: τήν πίστη στό θεό. Αὐτό τό «μόνο ἕνα πράγμα» πού πῆρε ὁ Μπογκντάνοφ ἀπό τόν Μάχ εἶναι ἀκριβῶς τό *βασικό λάθος* τοῦ μαχισμοῦ, τό βασικό σφάλμα ὁλόκληρης αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας. Οἱ παρεκκλίσεις τοῦ Μπογκντάνοφ ἀπό τόν ἐμπειριοκριτικισμό, πού ὁ ἴδιος ὁ Μπογκντάνοφ τούς δίνει πολύ μεγάλη σημασία, εἶναι στήν πραγματικότητα ἐντελῶς δευτερεύουσας σημασίας καί περιορίζονται σέ διαφορές στίς λεπτομέρειες, σέ ἐπιμέρους καί ἀτομικές διαφορές ἀνάμεσα στούς διάφορους ἐμπειριοκριτικούς, πού τούς ἐπιδοκιμάζει ὁ Μάχ καί πού ἐπιδοκιμάζουν καί οἱ ἴδιοι τόν Μάχ (γιά τό ζήτημα αὐτό θά μιλήσουμε πιό λεπτομερειακά παρακάτω). Γι' αὐτό, ὅταν θύμωσε ὁ Μπογκντάνοφ γιατί τόν συγχέουν μέ τούς μαχιστές, ἔδειξε ἔτσι μόνο ὅτι δέν καταλαβαίνει τίς *ριζικές* διαφορές τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό ἐκεῖνο πού εἶναι κοινό στόν Μπογκντάνοφ καί σ' ὅλους τούς ἄλλους μαχιστές. Σημασία δέν ἔχει τό πῶς ἀνάπτυξε, ἤ πῶς διόρθωσε, ἤ πῶς χειροτέρεψε ὁ Μπογκντάνοφ τό μαχισμό. Σημασία ἔχει τό ὅτι ἐγκατέλειψε τήν ὑλιστική ἄποψη κι' ἔτσι καταδίκασε ἀναπότρεπτα τόν ἑαυτό του στή σύγχυση καί στίς ἰδεαλιστικές περιπλανήσεις.

Τό 1899 ὁ Μπογκντάνοφ ἀκολουθοῦσε, ὅπως εἴδαμε, σωστή ἄποψη, ὅταν ἔγραφε: «῾Η εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου πού βρίσκεται μπροστά μου, εἰκόνα πού μοῦ δίνεται ἄμεσα ἀπό τήν ὅροση, εἶναι ἕνα αἴσθημα»*. ῾Ο Μπογκντάνοφ δέν ἔκανε τόν κόπο νά ἐπικρίνει αὐτή τήν παλιά θέση του. Πίστεψε κατά λέξη, τυφλά τόν Μάχ, κι' ἄρχισε νά ἐπαναλαβαίνει κι' αὐτός τήν ἄποψη τοῦ Μάχ ὅτι τά «στοιχεῖα» τῆς ἐμπειρίας εἶναι οὐδέτερα ἀπέναντι καί στό φυσικό καί στόν ψυχικό κόσμο. «῞Οπως ἀπόδειξε ἡ

* «Τά βασικά στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ἀντίληψης τῆς φύσης», σελ. 216. Πρβλ. τά ἀποσπάσματα πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

νεότερη φιλοσοφία τοῦ θετικισμοῦ,—ἔγραφε ὁ Μπογκντάνοφ στό βιβλίο Ι τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ» (2η ἔκδ., σελ. 90)—τά στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας εἶναι ταυτόσημα μέ τά στοιχεῖα κάθε ἐμπειρίας γενικά, γιατί εἶναι ταυτόσημα μέ τά στοιχεῖα τῆς φυσικῆς ἐμπειρίας». Ἤ τό 1906 (βιβλ. III, σελ. XX): «ὅσο γιά τόν "ἰδεαλισμό", μπορεῖ κανείς νά μιλάει γι' αὐτόν μόνο γιά τό λόγο ὅτι τά στοιχεῖα τῆς "φυσικῆς ἐμπειρίας" θεωροῦνται ταυτόσημα μέ τά στοιχεῖα τῆς "ψυχικῆς ἐμπειρίας" ἤ μέ τά στοιχειώδη αἰσθήματα, πράγμα πού ἀποτελεῖ γεγονός ἀναμφισβήτητο».

Νά ποιά εἶναι ἡ ἀληθινή πηγή ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν ἀτυχημάτων τοῦ Μπογκντάνοφ, πηγή κοινή γι' αὐτόν καί γιά ὅλους τούς ὀπαδούς τοῦ Μάχ. Μποροῦμε καί πρέπει νά μιλᾶμε γιά ἰδεαλισμό, ὅταν «τά στοιχεῖα τῆς φυσικῆς ἐμπειρίας» (δηλαδή ὁ φυσικός, ὁ ἐξωτερικός κόσμος, ἡ ὕλη) θεωροῦνται ταυτόσημα μέ τά αἰσθήματα, γιατί αὐτό δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μπερκλεϋσμός. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει ἴχνος οὔτε ἀπό νεότερη, οὔτε ἀπό θετική φιλοσοφία, οὔτε ἀπό κανένα ἀναμφισβήτητο γεγονός, γιατί ἁπλούστατα ἐδῶ πρόκειται γιά ἕνα παλιό, παμπάλαιο ἰδεαλιστικό σόφισμα. Κι' ἄν ρωτούσατε τόν Μπογκντάνοφ, πῶς μπορεῖ ν' ἀποδείξει «τό ἀναμφισβήτητο» αὐτό «γεγονός», ὅτι τό φυσικό εἶναι ταυτόσημο μέ τά αἰσθήματα, δέν θ' ἀκούγατε ἀπ' αὐτόν οὔτε ἕνα ἐπιχείρημα, ἐκτός ἀπό τήν αἰώνια ἐπωδό τῶν ἰδεαλιστῶν: αἰσθάνομαι μόνο τά αἰσθήματά μου· «ἡ μαρτυρία τῆς αὐτοσυνείδησης» (die Aussage des Selbstbewußtseins, στά «Προλεγόμενα» τοῦ Ἀβενάριους, σελ. 56 τῆς 2ης γερμ. ἔκδ., § 93)· ἤ: «στήν ἐμπειρία μας» (πού μᾶς λέει ὅτι «εἴμαστε οὐσίες προικισμένες μέ αἴσθηση») «τό αἴσθημα μᾶς εἶναι δοσμένο μέ περισσότερη βεβαιότητα, παρά ἡ ὑποστατικότητα» (στό ἴδιο, σελ. 55, § 91) κτλ. κτλ. κ.ο.κ. Ὁ Μπογκντάνοφ (δίνοντας πίστη στά λόγια τοῦ Μάχ) πῆρε ἕνα ἀντιδραστικό φιλοσοφικό τέχνασμα γιά «ἀναμφισβήτητο γεγονός», γιατί στήν πραγματικότητα δέν παρατέθηκε καί οὔτε μπορεῖ νά παρατεθεῖ οὔτε ἕνα γεγονός πού ν' ἀνασκευάζει τήν ἄποψη ὅτι τό αἴσθημα εἶναι εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἄποψη πού τή συμμεριζόταν ὁ Μπογκντάνοφ στά 1899 καί πού τή συμμερίζονται ὥς τά σήμερα οἱ φυσικές ἐπιστῆμες. Στίς φιλοσοφικές του περιπλανήσεις ὁ φυσικός Μάχ ἀπομακρύνθηκε ἐντελῶς ἀπό τίς «σύγχρονες φυσικές ἐπιστῆμες». Γιά τό σπουδαῖο αὐτό γεγονός, πού πέρασε ἀπαρατήρητο ἀπό τόν Μπογκντάνοφ, θά χρειαστεῖ ἀργότερα νά ποῦμε ἀκόμη πολλά.

Ἕνα ἀπό τά περιστατικά πού συντέλεσαν ὥστε ὁ Μπογκντάνοφ νά μεταπηδήσει τόσο γρήγορα ἀπό τόν ὑλισμό τῶν φυσιοδιφῶν στόν μπερδεμένο ἰδεαλισμό τοῦ Μάχ εἶναι (ἐκτός ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ Ὄστβαλντ) καί ἡ θεωρία τοῦ Ἀβενάριους γιά τήν ἐξαρτημένη καί ἀνεξάρτητη σειρά τῆς ἐμπειρίας. Ὁ ἴδιος ὁ Μπογκντάνοφ στό 1ο βιβλίο τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ», ἐκθέτει ὡς ἑξῆς τά πράγματα: «Ἐφόσον τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας ἐμφανίζονται *ἐξαρτημένα ἀπό τήν κατάσταση ἑνός ὁρισμένου νευρικοῦ συστήματος*, ἀποτελοῦν *τόν ψυχικό κόσμο* μιᾶς ὁρισμένης προσωπικότητας· ἐφόσον τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας τά παίρνουμε *ἔξω ἀπό μιά τέτια ἐξάρτηση*, ἔχουμε μπροστά μας *τό φυσικό κόσμο*. Γι' αὐτό ὁ Ἀβενάριους χαρακτηρίζει τά δυό αὐτά πεδία τῆς ἐμπειρίας *ἐξαρτημένη σειρά* καί *ἀνεξάρτητη σειρά* τῆς ἐμπειρίας» (σελ. 18).

Τό δυστύχημα ἀκριβῶς εἶναι ὅτι αὐτή ἡ θεωρία γιά τήν *ἀνεξάρτητη* (ἀπό τήν αἴσθηση τοῦ ἀνθρώπου) «σειρά» εἰσάγει λαθραῖα τόν ὑλισμό, μ' ἕνα τρόπο παράνομο,, αὐθαίρετο, ἐκλεκτικό, ἀπό τήν ἄποψη ἐκείνης τῆς φιλοσοφίας, πού ἰσχυρίζεται ὅτι τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων καί ὅτι τά αἰσθήματα εἶναι ταυτόσημα μέ τά «στοιχεῖα» τοῦ φυσικοῦ. Γιατί ἀπό τή στιγμή πού ἀναγνωρίζετε ὅτι ἡ πηγή τοῦ φωτός καί τά κύματα φωτός ὑπάρχουν *ἀνεξάρτητα* ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση καί ὅτι τό χρῶμα ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐπενέργεια αὐτῶν τῶν κυμάτων στόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα, ἔχετε δεχτεῖ οὐσιαστικά τήν ὑλιστική ἄποψη καί *καταστρέψατε συθέμελα* ὅλα τά «ἀναμφισβήτητα γεγονότα» τοῦ ἰδεαλισμοῦ μαζί μέ ὅλα τά «συμπλέγματα αἰσθημάτων», μέ τά στοιχεῖα πού ἀνακάλυψε ὁ νεότερος θετικισμός καί μέ τίς ἄλλες παρόμοιες ἀνοησίες.

Τό δυστύχημα ἀκριβῶς εἶναι ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ (μαζί μέ ὅλους τούς ἄλλους ρώσους μαχιστές) δέν βάθυνε στίς ἰδεαλιστικές ἀπόψεις πού εἶχαν ἀρχικά ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους, δέν κατανόησε τίς βασικές ἰδεαλιστικές ἀφετηριακές θέσεις τους καί γι' αὐτό δέν πρόσεξε καί τόν παράνομο καί ἐκλεκτικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο προσπάθησαν ἀργότερα νά μπάσουν λαθραῖα τόν ὑλισμό. Ὅπως ὅμως ἀναγνωρίζεται γενικά στή φιλοσοφική φιλολογία ὁ ἀρχικός ἰδεαλισμός τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους, ἔτσι γενικά ἀναγνωρίζεται καί τό ὅτι ἀργότερα ὁ ἐμπειριοκριτικισμός προσπάθησε νά στραφεῖ πρός τήν πλευρά τοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ γάλλος συγγραφέας Κωβελάρ, πού τόν ἀναφέραμε πιό πάνω, βλέπει στά «Προλεγόμενα» τοῦ Ἀβενά-

ριους «μονιστικό ἰδεαλισμό», καί στήν« Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» (1888 - 1890) «ἀπόλυτο ρεαλισμό», ἐνῶ στήν «Ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου» (1891) προσπάθεια τοῦ Ἀβενάριους «νά ἐξηγήσει» αὐτή τή μεταβολή. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὅρος ρεαλισμός χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τῆς ἀντίθεσης πρός τόν ἰδεαλισμό. Ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ Ἔνγκελς, χρησιμοποιῶ μ' αὐτή τήν ἔννοια *μόνο* τή λέξη ὑλισμός καί θεωρῶ αὐτό τόν ὅρο σάν τό μοναδικά σωστό, ἰδιαίτερα γιατί τόν ὅρο «ρεαλισμός» τόν ἔχουν υἱοθετήσει οἱ θετικιστές καί οἱ ἄλλοι ἀσυνάρτητοι πού ταλαντεύονται ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν ἰδεαλισμό. Ἀρκεῖ νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Κωβελάρ ἔχει ὑπόψη του τό ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι στά «Προλεγόμενα» (1876) ὁ Ἀβενάριους θεωρεῖ τό αἴσθημα σάν τό μοναδικό ὄν, ἐνῶ τήν «οὐσία», — σύμφωνα μέ τήν ἀρχή «τῆς οἰκονομίας τῆς σκέψης»! — τή βγάζει ἀπό τή μέση καί ὅτι στήν «Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» θεωρεῖ τό φυσικό σάν *ἀνεξάρτητη σειρά*, ἐνῶ τό ψυχικό καί ἑπομένως καί τά αἰσθήματα σάν ἐξαρτημένη σειρά.

Ὁ μαθητής τοῦ Ἀβενάριους Ροῦντολφ Βίλλυ παραδέχεται ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀβενάριους ἦταν τό 1876 «ἐξολοκλήρου» ἰδεαλιστής καί ὅτι ἀργότερα «συμβίβαζε» (Ausgleich) μέ τή θεωρία του αὐτή τόν «ἁπλοϊκό ρεαλισμό» (στό ἴδιο μέρος τοῦ ἔργου πού ἀναφ. παραπάνω), δηλαδή τήν αὐθόρμητη καί ἀσυνείδητα ὑλιστική ἄποψη, πού τή συμμερίζεται ὅλος ὁ κόσμος, ὁ ὁποῖος παραδέχεται τήν ὕπαρξη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας.

Ὁ Ὄσκαρ Ἔβαλντ, συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Ὁ Ἀβενάριους σάν θεμελιωτής τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ», γράφει ὅτι ἡ φιλοσοφία αὐτή συνενώνει μέσα της ἀντιφατικά ἰδεαλιστικά καί «ρεαλιστικά» (θά ἔπρεπε νά πεῖ ὑλιστικά) στοιχεῖα (ὄχι μέ τήν ἔννοια πού τούς δίνει ὁ Μάχ, ἀλλά μέ τήν ἔννοια πού δίνει ὁ κόσμος στή λέξη στοιχεῖο). Λογουχάρη, «ἡ ἀπόλυτη (μέθοδος ἐξέτασης) θά διαιώνιζε τόν ἁπλοϊκό ρεαλισμό, ἐνῶ ἡ σχετική (μέθοδος ἐξέτασης) θ' ἀνακήρυσσε μόνιμο τόν ἀποκλειστικό ἰδεαλισμό»*. Ὁ Ἀβενάριους ὀνομάζει ἀπόλυτη μέθοδο ἐξέτασης ἐκεῖνο πού στόν Μάχ ἀντιστοιχεῖ στή σύνδεση τῶν «στοιχείων» ἔξω ἀπό τό σῶμα μας, καί σχε-

* *Oskar Ewald.* «Richard Avenarius als Begründer des Empiriokritizismus», Brl. 1905, S. 66 (*Ὄσκαρ Ἔβαλντ.* «Ὁ Ρίχαρντ Ἀβενάριους σάν θεμελιωτής τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ», Βερολίνο, 1905, σελ. 66. *Ἡ Σύντ.*).

τική μέθοδο ἐκεῖνο πού στόν Μάχ ἀντιστοιχεῖ στή σύνδεση τῶν «στοιχείων» πού ἐξαρτῶνται ἀπό τό σῶμα μας.

Ὅμως, ἀπό τήν ἄποψη πού ἐξετάζουμε τό ζήτημα,παρουσιάζει γιά μᾶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ γνώμη τοῦ Βούντ, πού ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ — ὅπως καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς πιό πάνω συγγραφεῖς — μιά μπερδεμένη ἰδεαλιστική ἄποψη, ὡστόσο ἔχει ἴσως ἀναλύσει τόν ἐμπειριοκριτικισμό πιό προσεκτικά ἀπ' ὅλους τούς ἄλλους. Ὁ Π. Γιουσκέβιτς γράφει σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό τά παρακάτω: «Τό περίεργο εἶναι πώς ὁ Βούντ θεωρεῖ τόν ἐμπειριοκριτικισμό σάν τήν πιό ἐπιστημονική μορφή τοῦ ὑλισμοῦ τελευταίου τύπου»*, δηλαδή τοῦ τύπου ἐκείνου τῶν ὑλιστῶν πού θεωροῦν τό πνευματικό σάν λειτουργία σωματικῶν προτσές (καί πού σύμφωνα μέ τόν Βούντ —ἄς προσθέσουμε ἐμεῖς— στέκονται ἀνάμεσα στό σπινοζισμό [28] καί στόν ἀπόλυτο ὑλισμό**).

Ἡ γνώμη τοῦ Β. Βούντ εἶναι πολύ περίεργη, αὐτό εἶναι ἀλήθεια. Πιό «περίεργη» ὅμως εἶναι ἡ στάση τοῦ κ. Γιουσκέβιτς ἀπέναντι στά βιβλία καί τά ἄρθρα τῆς φιλοσοφίας, τά ὁποῖα πραγματεύεται. Πρόκειται γιά ἕνα τυπικό δεῖγμα τῆς στάσης τῶν μαχιστῶν μας ἀπέναντι σέ παρόμοια ζητήματα. Ὁ Πετρούσκα*** τοῦ Γκόγκολ διάβαζε κι' ἔβρισκε περίεργο πῶς ἀπό τά γράμματα σχηματίζονται πάντα λέξεις. Ὁ κ. Γιουσκέβιτς διάβασε τόν Βούντ καί βρῆκε «περίεργο» τό ὅτι ὁ Βούντ κατηγόρησε τόν Ἀβενάριους γιά ὑλισμό. Ἄν δέν ἔχει δίκιο ὁ Βούντ γιατί νά μήν ἀντικρούεται; Ἄν ὅμως ἔχει δίκιο, γιατί νά μήν ἐξηγηθεῖ ἡ ἀντίθεση τοῦ ὑλισμοῦ πρός τόν ἐμπειριοκριτικισμό; Ὁ κ. Γιουσκέβιτς βρίσκει «περίεργα» τά λόγια τοῦ ἰδεαλιστῆ Βούντ, ὅμως ὁ μαχιστής αὐτός θεωρεῖ ὅτι ἡ διευκρίνιση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἕναν ἐντελῶς περιττό κόπο (σύμφωνα, ὅπως φαίνεται, μέ τήν ἀρχή τῆς «οἰκονομίας τῆς σκέψης»)...

Τό ζήτημα εἶναι ὅτι, πληροφορώντας τόν ἀναγνώστη πώς ὁ Βούντ κατηγορεῖ τόν Ἀβενάριους γιά ὑλισμό, ἀλλά παρα-

---

* *Π. Γιουσκέβιτς.* «Ὑλισμός καί κριτικός ρεαλισμός». Πετρούπολη, 1908, σελ. 15.

** *W. Wundt.* «Über naiven und kritischen Realismus» στά «Philosophische Studien» [29], Bd. XIII, 1897, S. 334 (*Β. Βούντ.* «Ἁπλοϊκός καί κριτικός ρεαλισμός» στά «Φιλοσοφικά Μελετήματα», τόμ. XIII, 1897, σελ. 334. *Ἡ Σύντ.*).

*** Πρόσωπο ἀπό τό μυθιστόρημα τοῦ Γκόγκολ: «Οἱ νεκρές ψυχές», τύπος ἁπλοϊκοῦ ὑπηρέτη. Τό πάθος του ἦταν νά διαβάζει βιβλία, πού ὅμως δέν τά καταλάβαινε. (*Σημ. μετ.*)

σιωπώντας ὅτι ὁ Βούντ θεωρεῖ ὁρισμένες πλευρές τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ σάν ὑλισμό καί ἄλλες σάν ἰδεαλισμό, καί τή σύνδεση τῶν πρώτων μέ τίς δεύτερες τεχνητή, ὁ Γιουσκέβιτς *διαστρέβλωσε ἐντελῶς τά πράγματα*. Ἤ αὐτός ὁ κύριος δέν καταλαβαίνει οὔτε λέξη ἀπ' ὅσα διαβάζει, ἤ τόν κυβερνάει ἡ ἐπιθυμία νά παινέψει ὑποκριτικά τόν ἑαυτό του μέσω τοῦ Βούντ: βλέπετε κι' ἐμᾶς οἱ ἐπίσημοι καθηγητές δέν μᾶς θεωροῦν τίποτε ἀνερμάτιστους, ἀλλά ὑλιστές.

Ἡ μελέτη τοῦ Βούντ πού ἀναφέραμε ἀποτελεῖ ἕνα μεγάλο βιβλίο (μέ πάνω ἀπό 300 σελίδες) ἀφιερωμένο σέ μιά λεπτομερειακή ἀνάλυση πρῶτα τῆς σχολῆς τῶν ἐνυπαρξιστῶν καί ὕστερα τῶν ἐμπειριοκριτικῶν. Γιατί ὁ Βούντ συνδέει στή μελέτη του τίς δυό αὐτές σχολές; Γιατί τίς θεωρεῖ ὅτι *συγγενεύουν στενά* καί ἡ γνώμη αὐτή πού τή συμμερίζονται ὁ Μάχ, ὁ 'Αβενάριους, ὁ Πέτσολντ καί οἱ ἐνυπαρξιστές εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω. Στό πρῶτο μέρος τῆς μελέτης του ὁ Βούντ δείχνει ὅτι οἱ ἐνυπαρξιστές εἶναι ἰδεαλιστές, ὑποκειμενιστές, ὀπαδοί τοῦ φιντεϊσμοῦ. Κι' αὐτή ἡ γνώμη του, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, εἶναι ἐπίσης ἀπόλυτα σωστή, μόνο πού ἐκφράζεται ἀπό τόν Βούντ μέ ἄχρηστη σαβούρα καθηγητίστικης σοφίας, μέ ἄχρηστες λεπτολογίες καί ἐπιφυλάξεις, πού ἐξηγοῦνται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βούντ εἶναι ἰδεαλιστής καί φιντεϊστής. Ὁ Βούντ κατηγορεῖ τούς ἐνυπαρξιστές ὄχι γιατί εἶναι ἰδεαλιστές καί ὀπαδοί τοῦ φιντεϊσμοῦ, ἀλλά γιατί, κατά τή γνώμη του, λαθεμένα συνάγουν αὐτές τίς μεγάλες ἀρχές. Σέ συνέχεια, τό δεύτερο καί τό τρίτο μέρος τῆς μελέτης τοῦ Βούντ εἶναι ἀφιερωμένο στόν ἐμπειριοκριτικισμό. Κι' ἐδῶ δείχνει πολύ καθαρά ὅτι πολύ σπουδαῖες θεωρητικές θέσεις τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ (τρόπος κατανόησης τῆς «ἐμπειρίας» καί ἀρχική συστοιχία πού γι' αὐτήν θά μιλήσουμε παρακάτω) εἶναι *ταυτόσημες* μέ τίς θέσεις τῶν ἐνυπαρξιστῶν (die empiriokritische in Übereinstimmung mit der immanenten Philosophie annimmt, S. 382 τῆς μελέτης τοῦ Βούντ). Τίς ἄλλες θεωρητικές θέσεις του ὁ 'Αβενάριους τίς δανείστηκε ἀπό τόν ὑλισμό κι' ἔτσι στό σύνολό του ὁ ἐμπειριοκριτικισμός εἶναι ἕνα *«παρδαλό μίγμα»* (bunte Mischung, S. 57 τῆς παραπάνω μελέτης), ὅπου τά «διάφορα συστατικά μέρη του εἶναι *πέρα γιά πέρα ἑτερογενῆ»* (an sich einander völlig heterogen sind, σελ. 56).

'Ανάμεσα στά ὑλιστικά κομματάκια τοῦ μίγματος 'Αβενάριους καί Μάχ ὁ Βούντ κατατάσσει κυρίως τή διδασκαλία

τοῦ 'Αβενάριους γιά τήν *«ἀνεξάρτητη ζωτική σειρά»*. Ἄν πάρετε γιά ἀφετηρία «τό σύστημα C» (ἔτσι ὀνομάζει τόν ἐγκέφαλο τοῦ ἀνθρώπου ἤ γενικά τό νευρικό σύστημα ὁ 'Αβενάριους, μέγας ἐραστής τοῦ σχολαστικοῦ παιχνιδιοῦ τῶν νέων ὅρων) καί, ἄν τό ψυχικό εἶναι γιά σᾶς μιά λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, τότε «τό σύστημα C» εἶναι «μιά μεταφυσική οὐσία», γράφει ὁ Βούντ (σελ. 64 τῆς παραπάνω μελέτης), κι' ἡ διδασκαλία σας εἶναι ὑλισμός. 'Εδῶ πρέπει νά ποῦμε ὅτι πολλοί ἰδεαλιστές καί ὅλοι οἱ ἀγνωστικιστές (ἀνάμεσά τους καί οἱ καντιανοί καί οἱ χιουμιστές) χαρακτηρίζουν μεταφυσικούς τούς ὑλιστές, γιατί, κατά τή γνώμη τους, τό νά παραδέχεται κανείς ὅτι ὑπάρχει ἐξωτερικός κόσμος, ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, σημαίνει ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρίας. Στήν κατάλληλη θέση θά μιλήσουμε γι' αὐτή τήν ὁρολογία καί θά δείξουμε ὅτι εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένη ἀπό μαρξιστική ἄποψη. 'Εδῶ ἔχει σημασία νά σημειώσουμε ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἀποδοχή μιᾶς «ἀνεξάρτητης» σειρᾶς ἀπό τόν 'Αβενάριους (καί τόν Μάχ πού ἐκφράζει μέ ἄλλα λόγια τήν ἴδια ἰδέα), εἶναι, σύμφωνα μέ τή γενική γνώμη τῶν φιλοσόφων τῶν διαφόρων κομμάτων, δηλαδή τῶν διαφόρων τάσεων τῆς φιλοσοφίας, κάτι πού τό *δανείστηκαν ἀπό τόν ὑλισμό*. Ἄν πάρετε σάν ἀφετηρία ὅτι τό καθετί πού ὑπάρχει εἶναι αἴσθημα ἤ ὅτι τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων, δέν μπορεῖτε χωρίς νά καταστρέψετε ὅλες τίς βασικές θέσεις σας, ὅλη «σας» τή φιλοσοφία, νά φτάσετε στό συμπέρασμα ὅτι τό *φυσικό* ὑπάρχει *ἀνεξάρτητα* ἀπό τή συνείδησή μας κι' ὅτι ἡ αἴσθηση εἶναι *λειτουργία* τῆς ὀργανωμένης μ' ἕνα ὁρισμένο τρόπο ὕλης. 'Ο Μάχ καί ὁ 'Αβενάριους συνταιριάζουν στή φιλοσοφία τους τίς βασικές ἰδεαλιστικές θέσεις μέ ὁρισμένα ὑλιστικά συμπεράσματα ἀκριβῶς γιατί ἡ θεωρία τους εἶναι ἕνα δεῖγμα ἀπό ἐκεῖνο τό «ἐκλεκτικό πενιχρό νεροζούμι»[30], γιά τό ὁποῖο μίλησε μέ ἀντάξια περιφρόνηση ὁ Ἔνγκελς*.

* Πρόλογος στόν «Λουδοβίκο Φόϋερμπαχ» πού χρονολογεῖται ἀπό τό Φελβάρη τοῦ 1888. Τά λόγια αὐτά τοῦ Ἔνγκελς ἀναφέρονται στή γερμανική πανεπιστημιακή φιλοσοφία γενικά. Οἱ μαχιστές, πού θέλουν νά θεωροῦνται μαρξιστές, ὄντας ἀνίκανοι νά συλλάβουν τό νόημα καί τό περιεχόμενο τῆς σκέψης αὐτῆς τοῦ Ἔνγκελς, προσπαθοῦν κάποτε νά ξεγλυστρήσουν μέ μιάν ἀξιοθρήνητη δικαιολογία: «'Ο Ἔνγκελς δέν εἶχε γνωρίσει ἀκόμη τόν Μάχ» (Φρίτς Ἄντλερ. *«'Ιστορικός ὑλισμός»*, σελ. 370). Ποῦ στηρίζεται αὐτή ἡ γνώμη; Μήπως στό γεγονός ὅτι ὁ Ἔνγκελς δέν ἀναφέρει τόν Μάχ καί τόν 'Αβενάριους; Δέν ὑπάρχουν ἄλλοι λόγοι γι' αὐτή τήν ἐξήγηση. Κι' ὁ λόγος αὐτός δέν στέκει καθόλου, γιατί ὁ Ἔνγκελς δέν ἀναφέρει μέ

Αὐτός ὁ ἐκλεκτικισμός χτυπάει ἰδιαίτερα στό μάτι στό τελευταῖο φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Μάχ «Γνώση καί πλάνη», 2η ἔκδ., 1906. Ὅπως εἴδαμε ἤδη, σ' αὐτό τό ἔργο ὁ Μάχ δηλώνει: «δέν ὑπάρχει καμιά δυσκολία νά οἰκοδομήσει κανείς κάθε φυσικό στοιχεῖο ἀπό αἰσθήματα, δηλαδή ἀπό ψυχικά στοιχεῖα». Στό ἴδιο βιβλίο διαβάζουμε ἐπίσης: «Οἱ συναρτήσεις ἔξω ἀπό τό ὅριο U (= Umgrenzung, περίοδο, δηλ. «τά χωρικά σύνορα τοῦ σώματός μας», Seite 8) ἀποτελοῦν τή φυσική στήν πιό πλατιά ἔννοια τῆς λέξης» (S. 323, § 4). «Γιά νά πετύχουμε αὐτές τίς συναρτήσεις στήν καθαρή τους μορφή (rein erhalten) εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποκλείσουμε, ὅσο εἶναι δυνατό, τήν ἐπίδραση τοῦ παρατηρητῆ, δηλαδή τῶν στοιχείων πού βρίσκονται μέσα στό U» (στό ἴδιο). Ὡραῖα. Πολύ ὡραῖα. Τό πουλάκι μας ὑποσχέθηκε στήν ἀρχή νά βάλει φωτιά στή θάλασσα, δηλαδή νά οἰκοδομήσει τά φυσικά στοιχεῖα ἀπό τά ψυχικά, ὕστερα ὅμως ἀποδείχτηκε ὅτι τά φυσικά στοιχεῖα βρίσκονται ἔξω ἀπό τά ὅρια τῶν ψυχικῶν στοιχείων «πού βρίσκονται μέσα στό σῶμα μας»! Ὡραία φιλοσοφία, δέν μπορεῖς τίποτε ἄλλο νά πεῖς!

Κι' ἄλλο παράδειγμα: «Τέλειο (ἰδανικό, vollkommenes) ἀέριο, τέλειο ὑγρό, τέλειο ἐλαστικό σῶμα δέν ὑπάρχει: ὁ φυσικός ξέρει ὅτι τά πλάσματα τῆς φαντασίας του ἀνταποκρίνονται μόνο κατά προσέγγιση στά γεγονότα, καί αὐθαίρετα τά ἁπλοποιεῖ· γνωρίζει αὐτή τήν παρέκκλιση, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ» (S. 418, § 30).

Γιά ποιά παρέκκλιση (Abweichung) γίνεται ἐδῶ λόγος; Γιά τήν παρέκκλιση ποιοῦ καί ἀπό τί; Γιά τήν παρέκκλιση τῆς σκέψης (τῆς φυσικῆς θεωρίας) ἀπό τά γεγονότα. Καί τί εἶναι οἱ σκέψεις, οἱ ἰδέες; Ἰδέες εἶναι τά «ἴχνη αἰσθημάτων» (S. 9). Καί τί εἶναι γεγονότα; Γεγονότα εἶναι τά «συμπλέγματα αἰσθημάτων». Κι' ἔτσι ἡ παρέκκλιση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά ἴχνη αἰσθημάτων καί στά συμπλέγματα αἰσθημάτων δέν μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ.

Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Σημαίνουν ὅτι ὁ Μάχ *ξεχνάει* τήν ἴδια τή θεωρία του καί, ὅταν ἀρχίζει νά μιλάει γιά τά διάφορα προβλήματα τῆς φυσικῆς, σκέπτεται ἁπλά, χωρίς ἰδεαλιστικά ρητορικά σχήματα, δηλαδή σκέπτεται ὑλιστικά. Τότε ἐξαφανίζονται ὅλα τά «συμπλέγματα αἰσθημάτων» κι' ὅλη αὐτή

τό ὄνομά του *κανέναν* ἀπό τούς ἐκλεκτικούς. Ἐξάλλου εἶναι ζήτημα ἄν ὁ Ἔνγκελς δέν γνώριζε τόν Ἀβενάριους πού ἔβγαζε ἀπό τό 1876 τήν τρίμηνή του ἐπιθεώρηση «ἐπιστημονικῆς» φιλοσοφίας.

ἡ μπερκλεϋκή σοφία. Ἡ θεωρία τῶν φυσικῶν ἀποδείχνεται ὅτι εἶναι ἀντανάκλαση τῶν σωμάτων, τῶν ὑγρῶν, τῶν ἀερίων, πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπό μᾶς καί ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς, ἀντανάκλαση κατά προσέγγιση βέβαια. Δέν εἶναι ὅμως σωστό αὐτή τήν προσέγγιση ἤ ἁπλοποίηση νά τήν ὀνομάζουμε «αὐθαίρετη». *Στήν πράξη* ὁ Μάχ βλέπει ἐδῶ τό αἴσθημα ὅπως ἀκριβῶς τό βλέπουν ὅλες οἱ φυσικές ἐπιστῆμες, πού δέν τίς «καθάρισαν» οἱ ὀπαδοί τοῦ Μπέρκλεϋ καί τοῦ Χιούμ, δηλαδή *σάν εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου*. Ἡ ἴδια ἡ θεωρία τοῦ Μάχ εἶναι ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός, ὅταν ὅμως χρειάζεται τό στοιχεῖο τῆς ἀντικειμενικότητας, ὁ Μάχ χωρίς νά στενοχωριέται καθόλου χρησιμοποιεῖ στούς συλλογισμούς του τίς ἀφετηριακές θέσεις τῆς ἀντίθετης γνωσιοθεωρίας, δηλαδή τῆς ὑλιστικῆς. Ὁ Ἔντουαρντ Χάρτμαν*, ἕνας συνεπής ἰδεαλιστής καί συνεπής ἀντιδραστικός στή φιλοσοφία, *πού συμπαθεῖ τόν ἀγώνα τοῦ Μάχ κατά τοῦ ὑλισμοῦ*, πλησιάζει πολύ τήν ἀλήθεια, ὅταν λέει ὅτι ἡ φιλοσοφική θέση τοῦ Μάχ ἀποτελεῖ «ἕνα ἀνακάτεμα (Nichtunterscheidung) ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ καί ἀπόλυτου ἰλιζιονισμοῦ»**. Αὐτό εἶναι ἀλήθεια. Ἡ διδασκαλία ὅτι τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων κτλ. εἶναι ἀπόλυτος ἰλιζιονισμός, δηλ. σολιψισμός, γιατί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ὅλος ὁ κόσμος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά αὐταπάτη μου. Ὅσο γιά τίς σκέψεις τοῦ Μάχ, πού ἀναφέραμε παραπάνω, καθώς καί μιά ὁλόκληρη σειρά ἄλλες ἀποσπασματικές σκέψεις του, ἀποτελοῦν τό λεγόμενο «ἁπλοϊκό ρεαλισμό», δηλαδή τή μή συνειδητή καί αὐθόρμητα δανεισμένη ἀπό τούς φυσιοδίφες ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης.

Ὁ Ἀβενάριους καί οἱ καθηγητές πού ἀκολουθοῦν τά χνάρια του προσπαθοῦν νά συγκαλύψουν αὐτό τό ἀνακάτεμα χρησιμοποιώντας τή θεωρία τῆς «ἀρχικῆς συστοιχίας». Θά περάσουμε τώρα στήν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἄς τελειώνουμε ὅμως πρῶτα μέ τήν κατηγορία πού ἀπευθύνουν κατά τοῦ Ἀβενάριους ὅτι εἶναι ὑλιστής. Ὁ κ. Γιουσκέβιτς, πού τοῦ φάνηκε περίεργη ἡ γνώμη τοῦ Βούντ, πού ἄλλωστε δέν τήν κατάλαβε, δέν εἶχε τήν περιέργεια νά μάθει ὁ ἴδιος ἤ δέν εὐαρεστήθηκε νά πληροφορήσει τούς ἀναγνῶστες του γιά τή στάση

---

* *Eduard von Hartmann*. «Die Weltanschauung der modernen Physik», Lpz., 1902, S. 219 (*Ἔντουαρντ φόν Χάρτμαν*. «Ἡ κοσμοθεωρία τῆς σύγχρονης φυσικῆς», Λειψία, 1902, σελ. 219. *Ἡ Σύντ.*).

** —ἰλιζιονισμός—ἀκραία μορφή ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Σημαίνει προσπάθεια καλλιέργειας αὐταπατῶν. *Σημ. μετ.*

πού κράτησαν ἀπέναντι σ' αὐτή τήν κατηγορία οἱ πιό στενοί μαθητές καί διάδοχοι τοῦ 'Αβενάριους. Κι' ὅμως αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο, γιά νά ξεκαθαριστεῖ τό ζήτημα, ἄν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μάρξ, δηλαδή τοῦ ὑλισμοῦ, ἀπέναντι στή φιλοσοφία τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ. Κι' ἔπειτα, ἄν ἡ διδασκαλία τοῦ Μάχ εἶναι ἕνα μπέρδεμα, ἕνα ἀνακάτεμα ὑλισμοῦ καί ἰδεαλισμοῦ, ἔχει σημασία νά μάθουμε πρός τά ποῦ στράφηκε— ἄν μποροῦμε νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι— αὐτό τό ρεῦμα, ὅταν οἱ ἐπίσημοι ἰδεαλιστές ἄρχισαν νά τό ἀποκρούουν, ἐξαιτίας τῶν παραχωρήσεων πού ἔκανε στόν ὑλισμό.

Στόν Βούντ ἀπάντησαν ἀνάμεσα στούς ἄλλους καί δυό ἀπό τούς γνήσιους καί τούς πιό ὀρθόδοξους μαθητές τοῦ 'Αβενάριους, ὁ Ι. Πέτσολντ κι' ὁ Φρ. Καρστάνιεν. 'Ο Πέτσολντ μέ μιά ὑπεροπτική ἀγανάκτηση ἀπόριψε τήν κατηγορία αὐτή γιά ὑλισμό, πού ἀτιμάζει ἕνα γερμανό καθηγητή καί ἀναφέρθηκε... ποῦ νομίζετε;.. στά «Προλεγόμενα» τοῦ 'Αβενάριους, ὅπου, λέει, ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας! Κατάλληλη πραγματικά θεωρία, ἐφόσον μπορεῖ νά συμπεριλάβεις σ' αὐτήν καί ἔργα καθαρά ἰδεαλιστικά καί θέσεις ὑλιστικές, αὐθαίρετα ἀποδεκτές! 'Η «Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» τοῦ 'Αβενάριους δέν ἀντιφάσκει βέβαια μ' αὐτή τή διδασκαλία, δηλαδή τόν ὑλισμό,—ἔγραφε ὁ Πέτσολντ,—ἄλλο τόσο ὅμως δέν ἀντιφάσκει καί μέ τή διαμετρικά ἀντίθετη διδασκαλία, τή σπιριτουαλιστική διδασκαλία*. Θαυμάσια ὑπεράσπιση! Αὐτό ἀκριβῶς ὁ Ἔνγκελς τό ὀνόμαζε ἐκλεκτικιστικό πενιχρό νεροζούμι. 'Ο Μπογκντάνοφ πού δέν θέλει νά παραδεχτεῖ ὅτι εἶναι μαχιστής καί τοῦ ἀρέσει νά τόν θεωροῦν μαρξιστή *(στή φιλοσοφία)*, ἀκολουθεῖ τόν Πέτσολντ. Νομίζει ὅτι ὁ «ἐμπειριοκριτικισμός δέν ἔχει... νά κάνει οὔτε μέ τόν ὑλισμό, οὔτε μέ τόν σπιριτουαλισμό, οὔτε μέ ὁποιαδήποτε μεταφυσική γενικά»**, ὅτι «ἡ ἀλήθεια... δέν βρίσκεται "στή χρυσή μέση ὁδό" ἀνάμεσα στά δυό ρεύματα πού συγκρούονται» (ὑλισμό καί σπιριτουαλισμό), «ἀλλά ἔξω κι' ἀπό τά δυό»***. Στήν πραγματικότητα ὅμως, ἐκεῖνο πού ὁ Μπογκντάνοφ παίρνει γιά ἀλήθεια εἶναι σύγχυση, ταλάντευση ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν ἰδεαλισμό.

'Ο Καρστάνιεν, ἀντικρούοντας τόν Βούντ, ἔγραφε ὅτι ἀπο-

---

* *J. Petzoldt.* «Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung», Bd. I., 351, 352.

** «'Εμπειριομονισμός», βιβλ. Ι, ἔκδ. 2η, σελ. 21.

*** Στό ἴδιο, σελ. 93.

ρίπτει τελείως «τή λαθραία εἰσαγωγή (Unterschiebung) ἑνός ὑλιστικοῦ στοιχείου», «πού εἶναι ἐντελῶς ξένο πρός τήν κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας»*. «Ὁ ἐμπειριοκριτικισμός εἶναι κατ' ἐξοχήν** σκεπτικισμός σέ σχέση μέ τό περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν». Ὑπάρχει ἕνας κόκκος ἀλήθειας σ' αὐτή τήν ἔντονη ὑπογράμμιση τῆς οὐδετερότητας τοῦ μαχισμοῦ: οἱ βελτιώσεις πού ἐπέφεραν ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους στόν ἀρχικό τους ἰδεαλισμό δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μεσοβέζικες παραχωρήσεις ἀπέναντι στόν ὑλισμό. Στή θέση τῆς συνεποῦς ἄποψης τοῦ Μπέρκλεϋ: ὁ ἐξωτερικός κόσμος εἶναι αἴσθημά μου, ἔχουμε κάποτε τήν ἄποψη τοῦ Χιούμ: παραμερίζω τό ζήτημα ἄν ὑπάρχει ἤ ὄχι κάτι πέρα ἀπό τά αἰσθήματά μου. Καί ἡ ἄποψη αὐτή τοῦ ἀγνωστικισμοῦ τούς καταδικάζει ἀναπόφευκτα νά ταλαντεύονται ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν ἰδεαλισμό.

3. ΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΤΟΙΧΙΑ ΚΑΙ «ΑΠΛΟΪΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ»

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀβενάριους γιά τήν ἀρχική συστοιχία ἐκτέθηκε ἀπό τόν ἴδιο στά ἔργα του «Ἡ ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου» καί «Παρατηρήσεις». Τό τελευταῖο αὐτό ἔργο του γράφτηκε ἀργότερα, κι' ὁ Ἀβενάριους τονίζει σ' αὐτό ὅτι ἐκθέτει, εἶναι ἀλήθεια κάπως παραλλαγμένα, κάτι πού δέν εἶναι διαφορετικό ἀπό τήν «Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» καί τήν «Ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου», ἀλλ' *ἀκριβῶς τό ἴδιο* («Bemerk.»***, 1894, S. 137 τοῦ περιοδ. πού ἀναφερ.). Ἡ οὐσία τῆς διδασκαλίας αὐτῆς εἶναι ἡ θέση γιά τήν *«ἀδιάρρηκτη* (unauflösliche) *συστοιχία»* (δηλ. σύστοιχη σύνδεση) «τοῦ *Ἐγώ μας* (des Ich) *καί τοῦ περιβάλλοντος»* (S. 146). «Μιλώντας φιλοσοφικά, —λέει στό ἴδιο μέρος ὁ Ἀβενάριους, —μποροῦμε νά ποῦμε: "*Ἐγώ* καί *ὄχι-Ἐγώ*"». Καί τό ἕνα καί τό ἄλλο, καί τό *Ἐγώ* μας καί τό περιβάλλον «τά βρίσκουμε *πάντα* μαζί» (immer ein Zusammen-Vorgefundenes). «Καμιά πλήρης περιγραφή τοῦ δοσμένου πράγματος (ἤ τοῦ πράγματος πού ἐμεῖς βρίσκουμε: des Vorgefundenen) δέν μπορεῖ νά περιλαβαίνει "ἕνα περι-

---

* *Fr. Carstanjen.* «Der Empiriokritizismus, zugleich eine Erwiderung auf W. Wundt's Aufsätze», «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Jahrg. 22 (1898), SS. 73 καί 213. (*Φρ. Καρστάνιεν.* «Ὁ ἐμπειριοκριτικισμός καί ταυτόχρονα ἀπάντηση στά ἄρθρα τοῦ Β. Βούντ», «Τρίμηνη Ἐπιθεώρηση Ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας», 22ο ἔτος ἔκδ. (1898), σελ. 73 καί 213. *Ἡ Σύντ.*).

** —«κατ' ἐξοχήν»· ὁ Λένιν τό γράφει στά ἑλληνικά. *Σημ. μετ.*

*** —«Bemerkungen zum Begriff des Gegenstandes der Psychologie». *Ἡ Σύντ.*

βάλλον" χωρίς νά περιλαβαίνει καί ἕνα *'Εγώ* (ohne ein Ich), περίγυρο *τοῦ ὁποίου* καί ἀποτελεῖ αὐτό τό περιβάλλον, τουλάχιστο χωρίς τό *'Εγώ* ἐκεῖνο πού περιγράφει αὐτό τό πράγμα πού βρίσκουμε» (ἤ τό δοσμένο πράγμα: das Vorgefundene, S. 146). 'Εδῶ τό *'Εγώ* ὀνομάζεται *κεντρικό μέλος* τῆς συστοιχίας καί τό περιβάλλον *ἀντιμέλος* (Gegenglied). (Βλ. «Der menschliche Weltbegriff». 2η ἔκδ., 1905, σελ. 83 - 84, § 148 καί ἑπόμ.).

'Ο 'Αβενάριους ἰσχυρίζεται ὅτι μέ τή διδασκαλία αὐτή ἀναγνωρίζει ὅλη τήν ἀξία τοῦ λεγόμενου *ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ*, δηλαδή τήν ἀξία τῆς συνηθισμένης, μή φιλοσοφικῆς, ἁπλοϊκῆς σκέψης ὅλων τῶν ἀνθρώπων πού δέν κάνουν τόν κόπο νά σκεφτοῦν ἄν ὑπάρχουν οἱ ἴδιοι κι' ἄν ὑπάρχει τό περιβάλλον, ὁ ἐξωτερικός κόσμος. 'Ο Μάχ, ἐκφράζοντας τήν ἀλληλεγγύη του πρός τόν 'Αβενάριους, προσπαθεῖ κι' αὐτός νά παρουσιαστεῖ ὑπερασπιστής τοῦ «ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ» («'Ανάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 39). Κι' οἱ ρῶσοι μαχιστές πίστεψαν ὅλοι, χωρίς ἐξαίρεση, τά λόγια τοῦ Μάχ καί τοῦ 'Αβενάριους, ὅτι αὐτό ἀποτελεῖ πραγματική ὑπεράσπιση τοῦ «ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ»: ἀναγνωρίζεται τό *'Εγώ*, ἀναγνωρίζεται καί τό περιβάλλον, τί ἄλλο θέλετε;

Γιά νά κρίνουμε ποιός δείχνει πραγματικά τή μεγαλύτερη *ἁπλοϊκότητα* στήν περίπτωση αὐτή, ἄς ἀρχίσουμε ἀπό κάπως πιό μακριά. Παραθέτουμε πιό κάτω τόν ἁπλό διάλογο ἀνάμεσα σ' ἕνα φιλόσοφο καί στόν ἀναγνώστη του:

«'Ο ἀναγνώστης: πρέπει νά ὑπάρχει κάποιο σύστημα πραγμάτων (ὅπως παραδέχεται ἡ κοινή φιλοσοφία) κι' ἀπό τά πράγματα νά παράγεται ἡ συνείδηση».

«'Ο φιλόσοφος: Τώρα μιλᾶς σάν τούς ἐξ ἐπαγγέλματος φιλόσοφους... κι' ὄχι ἀπό τήν ἄποψη τῆς κοινῆς ἀνθρώπινης λογικῆς καί τῆς πραγματικῆς συνείδησης...

Πές μου καί σκέψου καλά πρίν μοῦ ἀπαντήσεις: παρουσιάζεται μέσα σου ἤ μπροστά σου ἕνα ὁποιοδήποτε πράγμα διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι μαζί μέ τή συνείδηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἤ μέσω τῆς συνείδησης τοῦ πράγματος;...»

«'Ο ἀναγνώστης: Ἄν τό καλοσκέφτηκα, πρέπει νά συμφωνήσω μαζί σου».

«'Ο φιλόσοφος: Τώρα μάλιστα, μιλᾶς ἐσύ ὁ ἴδιος, ἀπό τήν ψυχή σου, μέ τήν ψυχή σου. Γι' αὐτό μήν προσπαθεῖς νά βγεῖς ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό σου, νά συλλάβεις περισσότερα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖς νά συλλάβεις (ἤ νά κατανοήσεις), δηλαδή: τή συνεί-

δηση *καί* (ὑπογράμμιση τοῦ φιλόσοφου) τό πράγμα, τό πράγμα *καί* τή συνείδηση· ἤ ἀκριβέστερα: οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο χωριστά, ἀλλά ἐκεῖνο πού μονάχα ἀργότερα ἀναλύεται στό ἕνα καί στό ἄλλο, ἐκεῖνο πού εἶναι ὁπωσδήποτε ὑποκειμενικό-ἀντικειμενικό καί ἀντικειμενικό-ὑποκειμενικό».

Νά την μπροστά σας ὅλη ἡ οὐσία τῆς ἐμπειριοκριτικῆς ἀρχικῆς συστοιχίας τῆς νεότερης αὐτῆς ὑπεράσπισης τοῦ «ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ» πού κάνει ὁ νεότερος θετικισμός! Ἐδῶ ἐκτίθεται πολύ καθαρά ἡ ἰδέα τῆς «ἀδιάρηκτης» συστοιχίας καί μάλιστα μέ βάση τήν ἄποψη ὅτι αὐτή εἶναι τάχα ἡ ἀληθινή ὑπεράσπιση τῆς κοινῆς ἀνθρώπινης ἀντίληψης πού δέν ἔχει διαστρεβλωθεῖ ἀπό τίς φιλολογίες τῶν «ἐξ ἐπαγγέλματος φιλοσόφων». Κι' ὅμως, ὁ διάλογος πού ἀναφέραμε πιό πάνω εἶναι παρμένος ἀπό ἔργο *πού ἐκδόθηκε στά 1801*, ἔργο πού γράφτηκε ἀπό ἕνα κλασικό ἐκπρόσωπο τοῦ *ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ*, τόν Γιόχαν Γκότλιμπ *Φίχτε**.

Στή διδασκαλία τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους πού ἐξετάζουμε δέν βρίσκουμε τίποτε ἄλλο, παρά μιά παράφραση τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Οἱ ἰσχυρισμοί τους ὅτι ὑψώθηκαν τάχα πάνω ἀπό τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό κι' ὅτι ἀπομάκρυναν τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἄποψη πού πηγαίνει ἀπό τά πράγματα *πρός τή* συνείδηση, καί στήν ἀντίστροφη ἄποψη, εἶναι κούφιοι ἰσχυρισμοί ἑνός ἀνανεωμένου φιχτεϊσμοῦ. Κι' ὁ Φίχτε ἐπίσης φαντάστηκε ὅτι σύνδεσε τάχα «ἀδιάρηκτα» τό *«Ἐγώ»* μέ τό «περιβάλλον», τή συνείδηση μέ τό πράγμα κι' ὅτι «ἔλυσε» τό πρόβλημα, προβάλλοντας τόν ἰσχυρισμό, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά βγεῖ ἔξω ἀπό τόν εαυτό του. Μ' ἄλλα λόγια ἐπαναλαβαίνεται τό ἐπιχείρημα τοῦ Μπέρκλεϋ: αἰσθάνομαι μόνο τά αἰσθήματά μου, δέν ἔχω τό δικαίωμα νά ὑποθέσω ὅτι ὑπάρχουν «ἀντικείμενα καθεαυτά» ἔξω ἀπό τά αἰσθήματά μου. Οἱ διαφορετικοί τρόποι ἔκφρασης τοῦ Μπέρκλεϋ τό 1710, τοῦ Φίχτε τό 1801 καί τοῦ Ἀβενάριους στά 1891 - 1894 δέν ἀλλάζουν καθόλου τήν οὐσία τοῦ πράγματος, δηλαδή τήν οὐσία τῆς βασικῆς φιλοσοφικῆς γραμμῆς τοῦ ὑποκειμε-

* *Johann Gottlieb Fichte*. «Sonnenklarer Bericht an das größere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie.—Ein Versuch die Leser zum Verstehen zu zwingen». Berlin, 1801, SS. 178 - 180. (*Γιόχαν Γκότλιμπ Φίχτε*. «Φωτεινή σάν τόν ἥλιο ἔκθεση στό πλατύ κοινό σχετικά μέ τήν ἀληθινή οὐσία τῆς νεότερης φιλοσοφίας.— Μιά προσπάθεια ἐξαναγκασμοῦ τῶν ἀναγνωστῶν νά τήν κατανοήσουν», Βερολίνο, 1801, σελ. 178 - 180. *Ἡ Σύντ.*).

νικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁ κόσμος εἶναι τό αἴσθημά μου. Τό ὄχι-*Ἐγώ* «τίθεται» (δημιουργεῖται, παράγεται) ἀπό τό *Ἐγώ* μας. Τό πράγμα συνδέεται ἀδιάρηκτα μέ τή συνείδηση. Ἡ ἀδιάρηκτη συστοιχία τοῦ *Ἐγώ* μας μέ τό περιβάλλον εἶναι ἡ ἐμπειριοκριτική ἀρχική συστοιχία. Ὅλα αὐτά εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς θέση, τά ἴδια παλιόρουχα πού μᾶς τά παρουσιάζουν μέ μιά ταμπέλα κάπως φρεσκαρισμένη ἤ ξαναβαμμένη.

Ἡ παραπομπή στόν «ἁπλοϊκό ρεαλισμό», πού τόν ὑπερασπίζει τάχα μιά τέτια φιλοσοφία, εἶναι σόφισμα ἀπό τά φτηνότερα. Ὁ «ἁπλοϊκός ρεαλισμός» κάθε ὑγιοῦς ἀνθρώπου, πού δέν ἔκανε σέ τρελλοκομεῖο ἤ στή σχολή τῶν ἰδεαλιστῶν φιλοσόφων, συνίσταται στήν ἄποψη ὅτι τά πράγματα, τό περιβάλλον, ὁ κόσμος ὑπάρχουν *ἀνεξάρτητα* ἀπό τά αἰσθήματά μας, ἀπό τή συνείδησή μας, ἀπό τό *Ἐγώ* μας κι' ἀπό τόν ἄνθρωπο γενικά. Ἡ ἴδια *πείρα* (μέ τήν ἀνθρώπινη ἔννοια κι' ὄχι μέ τήν ἔννοια πού τῆς δίνουν οἱ μαχιστές), πού δημιούργησε μέσα μας τήν ἀκλόνητη πεποίθηση ὅτι *ἀνεξάρτητα* ἀπό μᾶς ὑπάρχουν ἄλλοι ἄνθρωποι κι' ὄχι ἁπλά συμπλέγματα τῶν αἰσθημάτων μου τοῦ ψηλοῦ, τοῦ χαμηλοῦ, τοῦ κίτρινου, τοῦ σκληροῦ κτλ., αὐτή ἡ ἴδια *πείρα* δημιουργεῖ μέσα μας τήν πεποίθηση ὅτι τά πράγματα, ὁ κόσμος, τό περιβάλλον ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς. Τά αἰσθήματά μας, ἡ συνείδησή μας ἀποτελοῦν ἁπλῶς *εἰκόνα* τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀπεικόνιση χωρίς ἀπεικονιζόμενο, ἀλλά τό ἀπεικονιζόμενο ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτό πού τό ἀπεικονίζει. Ὁ ὑλισμός βάζει *συνειδητά* τήν «ἁπλοϊκή» πεποίθηση τῆς ἀνθρωπότητας θεμέλιο τῆς γνωσιοθεωρίας του.

Ἀλλά μήπως ἡ ἐκτίμηση αὐτή τῆς «ἀρχικῆς συστοιχίας» εἶναι ἀποτέλεσμα ὑλιστικῆς προκατάληψης ἐνάντια στό μαχισμό; Ὄχι, κάθε ἄλλο. Οἱ εἰδικοί τῆς φιλοσοφίας, πού δέν μποροῦν νά κατηγορηθοῦν ὅτι μεροληπτοῦν ὑπέρ τοῦ ὑλισμοῦ, πού μάλιστα τόν μισοῦν καί παραδέχονται τό ἕνα ἤ τό ἄλλο ἰδεαλιστικό σύστημα, συμφωνοῦν ὅτι ἡ ἀρχική συστοιχία τοῦ Ἀβενάριους καί Σίας εἶναι ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός. Ὁ Βούντ, λογουχάρη, πού τήν περίεργη γνώμη του δέν τήν κατάλαβε ὁ κ. Γιουσκέβιτς, λέει ξεκάθαρα πώς ἡ θεωρία τοῦ Ἀβενάριους—ὅτι ἡ πλήρης περιγραφή ἑνός δοσμένου πράγματος ἤ ἑνός πράγματος πού βρέθηκε δέν μπορεῖ νά γίνει τάχα χωρίς κάποιο *Ἐγώ*, χωρίς κάποιο παρατηρητή ἤ ἀφηγητή—εἶναι «μιά λαθεμένη σύγχυση τοῦ περιεχομένου τῆς πραγματικῆς ἐμπειρίας μέ τίς κρίσεις πάνω σ' αὐτή τήν ἐμπειρία». Οἱ φυ-

σικές ἐπιστῆμες, λέει ὁ Βούντ, κάνουν ἀφαίρεση ἀπό κάθε παρατηρητή. «Μιά τέτια ὅμως ἀφαίρεση μπορεῖ νά γίνει μόνο γιατί ἡ ἀνάγκη νά δεῖ κανείς (hinzudenken, ἐπιλέξει —νά προσνοήσει) τό ἄτομο πού ζεῖ τήν ἐμπειρία, σέ κάθε περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας, ἡ ἀνάγκη αὐτή πού τήν παραδέχεται ἡ φιλοσοφία τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ σέ συμφωνία μέ τή φιλοσοφία τῶν ἐνυπαρξιστῶν, εἶναι γενικά μιά ἐμπειρικά ἀστήρικτη ὑπόθεση, πού πηγάζει ἀπό μιά λαθεμένη σύγχυση τοῦ περιεχομένου τῆς πραγματικῆς ἐμπειρίας μέ τίς κρίσεις πάνω σ' αὐτή τήν ἐμπειρία» (μελέτη πού ἀναφέραμε, S. 382). Γιατί οἱ ἐνυπαρξιστές (Σοῦππε, Ρέμκε, Λεκλαίρ, Σοῦμπερτ-Ζόλντερν), πού, ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω, ἐκφράζουν οἱ ἴδιοι τή θερμή τους συμπάθεια πρός τόν 'Αβενάριους, ξεκινοῦν *ἀκριβῶς* απ' αὐτή τήν ἰδέα τῆς «ἀδιάρηκτης» σύνδεσης ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου. Ὁ Β. Βούντ ὅμως πρίν νά ἀναλύσει τόν 'Αβενάριους, ἔδειξε λεπτομερειακά ὅτι ἡ φιλοσοφία τῶν ἐνυπαρξιστῶν ἀποτελεῖ ἁπλούστατα μιά «τροποποίηση» τοῦ μπερκλεϋσμοῦ κι' ὅτι, ὅσο κι' ἄν ἀρνιοῦνται οἱ ἐνυπαρξιστές τή συγγένειά τους μέ τόν Μπέρκλεϋ, δέν θά πρέπει οἱ λεκτικές διαφορές νά μᾶς κρύβουν τό «βαθύτερο περιεχόμενο αὐτῶν τῶν φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν», δηλαδή τῆς διδασκαλίας τοῦ Μπέρκλεϋ καί τοῦ Φίχτε*.

Ὁ ἄγγλος συγγραφέας Νόρμαν Σμίθ, ἀναλύοντας τή «Φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» τοῦ 'Αβενάριους, διατυπώνει τό ἴδιο συμπέρασμα ἀκόμη πιό καθαρά καί πιό κατηγορηματικά:

«Οἱ περισσότεροι γνῶστες τῆς "'Ανθρώπινης ἀντίληψης τοῦ κόσμου" τοῦ 'Αβενάριους, θά συμφωνήσουν, πιθανότατα, ὅτι ὅσο πειστική κι' ἄν ἦταν ἡ κριτική του (τοῦ ἰδεαλισμοῦ), τά θετικά ἀποτελέσματά της εἶναι ἐντελῶς ἀπατηλά. Ὅταν ἐπιχειρήσουμε νά ἑρμηνεύσουμε τή θεωρία του τῆς ἐμπειρίας, ὅπως θέλουν νά μᾶς τήν παρουσιάσουν, δηλαδή σάν μιά θεωρία ἀληθινά ρεαλιστική (genuinely realistic), ἡ θεωρία του αὐτή ξεφεύγει ἀπό κάθε σαφή περιγραφή: ὅλη της ἡ σημασία ἐξαντλεῖται μέ τήν ἄρνηση ἀπό μέρους της τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, πού τάχα τόν ἀνασκευάζει. Μόνον ὅταν μεταφράσουμε τούς τεχνικούς ὅρους τοῦ 'Αβενάριους σέ γλώσσα πιό συνηθισμέ-

* Μερ., πού ἀναφ. § C: «Ἡ ἐνυπαρξική φιλοσοφία καί ὁ ἰδεαλισμός τοῦ Μπέρκλεϋ», SS. 373, 375. Πρβλ. 386 καί 407. Γιά τό ἀναπόφευκτο τοῦ σολιψισμοῦ ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη: S. 381.

νη, ἀνακαλύπτουμε ποιά εἶναι ἡ ἀληθινή πηγή αὐτῆς τῆς ἀπάτης. Ὁ Ἀβενάριους τράβηξε τήν προσοχή μας μακριά ἀπό τά ἀδύνατα σημεῖα τῆς θέσης του μέ τό νά κατευθύνει τά κύρια πυρά του σ' ἐκεῖνο ἀκριβῶς τό ἀδύνατο σημεῖο» (δηλαδή τό ἰδεαλιστικό σημεῖο) «πού εἶναι μοιραῖο γιά τήν ἴδια τή θεωρία του»*. «Ἡ ἀοριστία τοῦ ὅρου "ἐμπειρία" ἐξυπηρετεῖ πολύ τόν Ἀβενάριους σ' ὅλη τήν πορεία τῶν συλλογισμῶν του. Ὁ ὅρος αὐτός (experience) ἄλλοτε σημαίνει ἐκεῖνον πού δοκιμάζει μέ τήν πείρα κι' ἄλλοτε ἐκεῖνο πού δοκιμάζεται· ἡ τελευταία σημασία τονίζεται, ὅταν γίνεται λόγος γιά τή φύση τοῦ *Ἐγώ* (of the self). Οἱ δυό αὐτές σημασίες τοῦ ὅρου "ἐμπειρία" συμπίπτουν στήν πράξη μέ τή σπουδαία διαστολή πού κάνει ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτη καί στή σχετική ἐξέταση» (πιό πάνω ἔδειξα τή σημασία πού ἔχει αὐτή ἡ διαστολή γιά τόν Ἀβενάριους)· «καί οἱ δυό αὐτές ἀπόψεις στήν πραγματικότητα δέν συμβιβάζονται στή φιλοσοφία του. Γιατί, ὅταν δέχεται σάν δικαιολογημένη τή θέση ὅτι ἡ πείρα συμπληρώνεται ἰδεατά ἀπό τή σκέψη» (ἡ πλήρης περιγραφή τοῦ περιβάλλοντος συμπληρώνεται ἰδεατά ἀπό τή σκέψη γιά τό παρατηροῦν *Ἐγώ*), «κάνει μιά ὑπόθεση πού δέν εἶναι σέ θέση νά τή συμβιβάσει μέ τόν ἴδιο τόν ἰσχυρισμό του, ὅτι τάχα τίποτε δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπό τή σχέση πρός τό *Ἐγώ* μας (to the self). Ἡ ἰδεατή συμπλήρωση τῆς δοσμένης πραγματικότητας, πού προκύπτει ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν ὑλικῶν σωμάτων σέ στοιχεῖα ἀπρόσιτα στά αἰσθητήρια ὄργανά μας» (πρόκειται γιά τά ὑλικά στοιχεῖα πού ἀνακάλυψαν οἱ φυσικές ἐπιστῆμες, γιά τά ἄτομα, τά ἠλεκτρόνια κτλ. κι' ὄχι γιά τά πλασματικά στοιχεῖα πού ἐπινόησαν ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους), «ἤ ἀπό τήν περιγραφή τῆς γῆς ὅπως ἦταν στά χρόνια πού κανένα ἀνθρώπινο ὄν δέν ὑπῆρχε σ' αὐτήν, δέν εἶναι, γιά νά κυριολεκτήσουμε, συμπλήρωση τῆς πείρας, ἀλλά συμπλήρωση ἐκείνου πού δοκιμάζουμε μέ τήν πείρα. Αὐτό συμπληρώνει μόνο μιά ἀπό τίς δυό ὄψεις τῆς συστοιχίας πού ὁ Ἀβενάριους ἰσχυρίστηκε ὅτι εἶναι ἀχώριστες. Αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ ὄχι μόνο σ'ἐκεῖνο πού δέν ἔχει ποτέ δοκιμαστεῖ (δέν ὑπῆρξε ἀντικείμενο πείρας, has not been experienced), ἀλλά καί σ' ἐκεῖνο πού δέν εἶναι ποτέ, μέ κανένα τρόπο δυνατό

---

* *Norman Smith.* «Avenarius' Philosophy of Pure Experience» στό *«Mind»* [31], vol. XV, 1906, pp. 27-28 *(Νόρμαν Σμίθ.* «Ἡ φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας τοῦ Ἀβενάριους», περιοδικό *«Νοῦς»,* τόμ. XV, 1906, σελ. 27-28. *Ἡ Σύντ.).*

νά δοκιμαστεῖ ἀπό ὄντα παρόμοια μέ μᾶς. Ἐδῶ ὅμως ἀκριβῶς ἔρχεται νά σώσει τόν Ἀβενάριους ἡ διφορούμενη σημασία τοῦ ὅρου: ἐμπειρία. Ὁ Ἀβενάριους φέρνει τό ἐπιχείρημα ὅτι ἡ σκέψη εἶναι ἐξίσου ἀληθινή (γνήσια, genuine) μορφή ἐμπειρίας, ὅπως καί ἡ ἀντίληψη μέ τίς αἰσθήσεις, κι' ἔτσι καταλήγει νά γυρίσει πίσω στό παλιό τριμμένο (time-worn) ἐπιχείρημα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅτι δηλαδή σκέψη καί πραγματικότητα εἶναι ἀξεχώριστες, γιατί τήν πραγματικότητα μποροῦμε νά τή συλλάβουμε μόνο στή σκέψη, κι' ἡ σκέψη προϋποθέτει τήν ὕπαρξη ἐκείνου πού σκέπτεται. Κι' ἔτσι τελικό ἀποτέλεσμα τῶν θετικιστικῶν συλλογισμῶν τοῦ Ἀβενάριους δέν εἶναι καμιά πρωτότυπη καί βαθιά ἀποκατάσταση τοῦ ρεαλισμοῦ, ἀλλά ἁπλούστατα ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ στήν πιό χοντροκομμένη (crudest) μορφή του» (p. 29).

Ἐδῶ ξεσκεπάζεται θαυμάσια ἡ ἀπάτη τοῦ Ἀβενάριους πού ἐπαναλαβαίνει ὁλοκληρωτικά τό λάθος τοῦ Φίχτε. Μόλις ἀρχίσαμε νά περνᾶμε σέ ὁρισμένα συγκεκριμένα ζητήματα, ἀποδείχτηκε ἀμέσως μύθος ἡ περίφημη ἄρση τῆς ἀντίθεσης μεταξύ ὑλισμοῦ (ὁ Σμίθ λαθεμένα λέει: ρεαλισμοῦ) καί ἰδεαλισμοῦ μέ τή λεξούλα: «ἐμπειρία». Τέτιο, λογουχάρη, εἶναι τό ζήτημα τῆς ὕπαρξης τῆς γῆς *πρίν* ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου, *πρίν* ἀπό κάθε αἰσθανόμενο ὄν. Θά μιλήσουμε σέ λίγο γιά τό ζήτημα αὐτό λεπτομερέστερα. Γιά τήν ὥρα ὅμως ἄς σημειώσουμε ὅτι ὄχι μόνο ὁ Ν. Σμίθ, ὁ ἀντίπαλος τῆς θεωρίας του, ἀλλά καί ὁ ἐνυπαρξιστής Β. Σοῦππε, πού χαιρέτισε θερμά τήν ἐμφάνιση τῆς «Ἀνθρώπινης ἀντίληψης τοῦ κόσμου» *σάν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ**, ξεσκεπάζει τόν Ἀβενάριους μέ τόν πλαστό «ρεαλισμό» του. Τό γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Β. Σοῦππε εἶναι *ἐντελῶς* σύμφωνος μ' ἕναν *τέτιο* «ρεαλισμό», δηλ. μέ μιά τέτια ταχυδακτυλουργική διαστρέβλωση τοῦ ὑλισμοῦ πού μᾶς σέρβιρε ὁ Ἀβενάριους. Πάντα διεκδικοῦσα μέ τό ἴδιο δικαίωμα, ὅπως κι' ἐσεῖς, hochverehrter Herr College (ἐντιμότατε κύριε συνάδελφε) ἕναν τέτιο «ρεαλισμό», —ἔγραφε στόν Ἀβενάριους, —γιατί μέ συκοφάντησαν ἐμένα τόν ἐνυπαρξιστή γιά ὑποκειμενικό ἰδεαλιστή. «Ἡ ἀντίληψή μου γιά τή νόηση...συμβιβάζεται θαυμάσια (verträgt sich vortrefflich) μέ τή δική σας "Θεωρία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας", ἐντιμότατε

* Βλ. τό ἀνοιχτό γράμμα τοῦ Β. Σοῦππε πρός τόν Ρ. Ἀβενάριους πού δημοσιεύτηκε στή «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Bd. 17, 1893, SS. 364-388.

κύριε συνάδελφε» (σελ. 384). Στήν πραγματικότητα μόνο τό *'Εγώ* μας (das Ich, δηλαδή ή άφηρημένη αὐτοσυνείδηση τοῦ Φίχτε, ή ἀποσπασμένη ἀπό τόν ἐγκέφαλο σκέψη) μᾶς δίνει «τή σύνδεση καί τό ἀδιαχώριστο τῶν δυό μελῶν τῆς συστοιχίας». «'Εκεῖνο πού θελήσατε ν' ἀπομακρύνετε, τό προϋποθέσατε σιωπηρά», ἔγραφε ὁ Σοῦππε (σελ. 388) στόν 'Αβενάριους. Καί εἶναι δύσκολο νά πεῖς ποιός βγάζει πιό ἐπώδυνα τή μάσκα ἀπό τόν ἀπατεώνα 'Αβενάριους, ὁ Σμίθ μέ τήν ἀνοιχτή καί ξεκάθαρη ἀνασκευή πού τοῦ κάνει, ἤ ὁ Σοῦππε μέ τήν ἐνθουσιαστική κρίση του γιά τήν τελική ἐργασία τοῦ 'Αβενάριους. Τό φίλημα τοῦ Βίλχελμ Σοῦππε στή φιλοσοφία δέν εἶναι καθόλου καλύτερο ἀπό τό φίλημα τοῦ Πιότρ Στροῦβε ἤ τοῦ Μένσικοφ στήν πολιτική.

Κι' ὁ Ο. Ἔβαλντ ἐπίσης, πού ἐπαινεῖ τόν Μάχ γιατί δέν ὑπόκυψε στήν ἐπίδραση τοῦ ὑλισμοῦ, μιλάει γιά τήν ἀρχική συστοιχία μέ τόν ἴδιο τρόπο: «Ἄν ὁ συσχετισμός τοῦ κεντρικοῦ μέλους μέ τό ἀντιμέλος θεωρηθεῖ ἀναπόφευκτη γνωσιολογική ἀνάγκη, τότε, μέ ὅσο μεγάλα καί κραυγαλέα γράμματα κι' ἄν χαραχτεῖ στήν ἐπιγραφή ἡ λέξη" ἐμπειριοκριτικισμός", υἱοθετοῦμε μιάν ἄποψη πού δέν διαφέρει κατά τίποτε ἀπό τόν ἀπόλυτο ἰδεαλισμό». (Ὁ ὅρος αὐτός δέν εἶναι ὁ σωστός· θά ἔπρεπε νά πεῖ: ἀπό τόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό, γιατί ὁ ἀπόλυτος ἰδεαλισμός τοῦ Χέγγελ συμβιβάζεται μέ τήν ὕπαρξη τῆς γῆς, τῆς φύσης, τοῦ φυσικοῦ κόσμου χωρίς τόν ἄνθρωπο, θεωρώντας τή φύση μόνο σάν «διαφορετικό εἶναι» τῆς ἀπόλυτης ἰδέας.) «Ἄν ἀπεναντίας δέν ἐπιμένουμε μέ συνέπεια σ' αὐτή τή συστοιχία καί παραχωρήσουμε στά ἀντιμέλη τήν ἀνεξαρτησία τους, τότε βγαίνουν μονομιᾶς στήν ἐπιφάνεια ὅλες οἱ μεταφυσικές δυνατότητες, ἰδιαίτερα πρός τήν πλευρά τοῦ ὑπερβατικοῦ ρεαλισμοῦ» (στό ἔργ. πού ἀναφ., σελ. 56 - 57).

Λέγοντας μεταφυσική καί ὑπερβατικός ρεαλισμός ὁ κ. Φρίντλεντερ, πού κρύβεται κάτω ἀπό τό ψευδώνυμο Ἔβαλντ, ἐννοεῖ τόν *ὑλισμό*. Ὁ ἴδιος, ὑποστηρίζοντας μιά ἀπό τίς παραλλαγές τοῦ ἰδεαλισμοῦ, εἶναι ἐντελῶς σύμφωνος μέ τούς μαχιστές καί τούς καντιανούς πού λένε ὅτι ὁ ὑλισμός εἶναι μεταφυσική, «ἡ πιό χοντροκομμένη μεταφυσική ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος» (σελ. 134). Σχετικά μέ τήν «ὑπέρβαση» καί τή μεταφυσικότητα τοῦ ὑλισμοῦ ἔχει τήν ἴδια γνώμη μέ τόν Μπαζάροφ καί μέ ὅλους τούς μαχιστές μας, γι' αὐτό ὅμως τό ζήτημα θά χρειαστεῖ νά μιλήσουμε ἰδιαίτερα πιό κάτω. 'Εδῶ ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι νά τονίσουμε ἀκόμη μιά

φορά μέ τί τρόπο *στήν πράξη* ἐξανεμίζεται ἡ κούφια καί σχολαστική ἀξίωση νά ξεπεραστεῖ ὁ ἰδεαλισμός κι' ὁ ὑλισμός καί μέ τί τρόπο τό ζήτημα μπαίνει μπροστά μας μέ ἄκαμπτη ἀδιαλλαξία. «Τό νά παραχωροῦμε ἀνεξαρτησία στά ἀντιμέλη» σημαίνει (ἄν αὐτό μεταφραστεῖ ἀπό τήν ἐπιτηδευμένη γλώσσα τοῦ ἀκκιζόμενου 'Αβενάριους στήν ἁπλή γλώσσα τῶν ἀνθρώπων) νά θεωροῦμε τή φύση, τόν ἐξωτερικό κόσμο σάν κάτι τό ἀνεξάρτητο ἀπό τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καί ἀπό τίς αἰσθήσεις του, κι' αὐτό δέν εἶναι παρά ὑλισμός. Τό νά οἰκοδομεῖς μιά θεωρία τῆς γνώσης πάνω στήν ὑπόθεση τοῦ ἀδιάρηκτου δεσμοῦ ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο καί στά αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου («συμπλέγματα αἰσθημάτων»=σώματα· «στοιχεῖα τοῦ κόσμου» ταυτόσημα ἀπό ψυχική καί φυσική ἄποψη· συστοιχία τοῦ 'Αβενάριους κτλ.) σημαίνει νά κατρακυλᾶς ἀναπόφευκτα στόν ἰδεαλισμό. Αὐτή εἶναι ἡ ἁπλή καί ἀναπότρεπτη ἀλήθεια, πού εἶναι εὔκολο μέ λίγη προσοχή νά τήν ἀνακαλύψεις, κάτω ἀπό τό σωρό τῆς στρυφνῆς, δῆθεν ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας τοῦ 'Αβενάριους, τοῦ Σοῦππε, τοῦ Ἔβαλντ καί τῶν ἄλλων, ὁρολογίας πού συσκοτίζει σκόπιμα τά ζητήματα καί ἀπομακρύνει τό πλατύ κοινό ἀπό τή φιλοσοφία.

Ὁ «συμβιβασμός» τῆς θεωρίας τοῦ 'Αβενάριους μέ τόν «ἁπλοϊκό ρεαλισμό» προκάλεσε στό τέλος ἀμφιβολίες ἀκόμη καί στούς ἴδιους τούς μαθητές του. Ὁ Ρ. Βίλλυ, λογουχάρη, μᾶς λέει ὅτι πρέπει νά δεχτοῦμε cum grano salis* τό συνηθισμένο ἰσχυρισμό ὅτι τάχα ὁ 'Αβενάριους κατέληξε στόν «ἁπλοϊκό ρεαλισμό». «Σάν δόγμα ὁ ἁπλοϊκός ρεαλισμός δέν θά ἦταν τίποτε ἄλλο παρά ἡ πίστη στά πράγματα καθεαυτά, πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο (außerpersönliche), στήν αἰσθητή-ἁπτή μορφή τους»**. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μοναδική θεωρία τῆς γνώσης, πού δημιουργήθηκε πραγματικά σέ ἀληθινή καί ὄχι φανταστική συμφωνία μέ τόν «ἁπλοϊκό ρεαλισμό» εἶναι, κατά τή γνώμη τοῦ Βίλλυ, ὁ ὑλισμός! Ὁ Βίλλυ, βέβαια, ἀποκρούει τόν ὑλισμό. Εἶναι ὅμως ὑποχρεωμένος ν' ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ 'Αβενάριους στήν «'Ανθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου» ἀποκαθιστᾶ τήν ἑνότητα τῆς «ἐμπειρίας», τήν ἑνότητα τοῦ «ἐγώ» καί τοῦ περιβάλλοντος, «χρησιμοποιώντας μιά σειρά περίπλοκες καί ἐνμέρει ἐξαιρετικά τεχνητές βοηθητικές καί ἐνδιά-

* Κατά λέξη: μ' ἕνα κόκκο ἀλατιοῦ· μ' ἐπιφύλαξη, ὄχι τελείως κυριολεκτικά. *Ἡ Σύντ.*

** *R. Willy.* «Gegen die Schulweisheit», S. 170.

μεσες έννοιες» (171). Ἡ «Ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου», ὄντας μιά ἀντίδραση στόν ἀρχικό ἰδεαλισμό τοῦ Ἀβενάριους «ἔχει ὁλότελα τό χαρακτήρα ἑνός *συμβιβασμοῦ* (eines Ausgleiches) ἀνάμεσα στόν ἁπλοϊκό ρεαλισμό τοῦ κοινοῦ νοῦ καί στό γνωσιοθεωρητικό ἰδεαλισμό τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Δέν θά τολμοῦσα ὅμως νά ἰσχυριστῶ πώς ἕνας τέτιος συμβιβασμός θά μποροῦσε ν' ἀποκαταστήσει τήν ἑνότητα καί τήν ἀκεραιότητα τῆς ἐμπειρίας (ὁ Βίλλυ γράφει: Grunderfahrung, δηλαδή θεμελιακῆς ἐμπειρίας· ἄλλη καινούργια λεξούλα!)»170.

Πολύτιμη ὁμολογία! Ἡ «ἐμπειρία» τοῦ Ἀβενάριους δέν πέτυχε νά συμβιβάσει τόν ἰδεαλισμό μέ τόν ὑλισμό Ὅπως φαίνεται, ὁ Βίλλυ ἀπαρνεῖται τήν *καθηγητίστικη φιλοσοφία* τῆς ἐμπειρίας, γιά νά τήν ἀντικαταστήσει μέ τήν τριπλά μπερδεμένη φιλοσοφία τῆς «θεμελιακῆς» ἐμπειρίας...

4. ΥΠΗΡΞΕ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ Η ΦΥΣΗ;

Ὅπως εἴδαμε, αὐτό τό ζήτημα εἶναι ἐξαιρετικά τσουχτερό γιά τή φιλοσοφία τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους. Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες ὑποστηρίζουν θετικά ὅτι ἡ γῆ βρισκόταν κάποτε σέ μιά κατάσταση, πού οὔτε ὁ ἄνθρωπος, οὔτε ὁποιοδήποτε ἄλλο ζωντανό ὄν γενικά δέν ὑπῆρχε καί οὔτε μποροῦσε νά ὑπάρχει πάνω σ' αὐτήν. Ἡ ὀργανική ὕλη εἶναι φαινόμενο μεταγενέστερο, καρπός μιᾶς πολύχρονης ἐξέλιξης. Ἄρα δέν ὑπῆρχε ἐκείνη τήν ἐποχή ὕλη προικισμένη μέ αἰσθήσεις, δέν ὑπῆρχαν «συμπλέγματα αἰσθημάτων», οὔτε κανένα *Ἐγώ*, πού νά εἶναι τάχα συνδεμένο «ἀδιάρηκτα» μέ τό περιβάλλον, σύμφωνα μέ τή διδασκαλία τοῦ Ἀβενάριους. Ἡ ὕλη εἶναι τό πρωταρχικό, ἡ σκέψη, ἡ συνείδηση, τό αἴσθημα, εἶναι προϊόντα μιᾶς πολύ προχωρημένης ἐξέλιξης. Αὐτή εἶναι ἡ ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης, πού πάνω της στηρίζονται αὐθόρμητα οἱ φυσικές ἐπιστῆμες

Καί μπαίνει τό ἐρώτημα: πρόσεξαν οἱ ἐπιφανεῖς ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ αὐτή τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στή θεωρία τους καί στίς φυσικές ἐπιστῆμες; Ναί, τήν πρόσεξαν κι' ἔβαλαν ξεκάθαρα τό ζήτημα μέ ποιά ἐπιχειρήματα νά τή βγάλουν ἀπό τή μέση. Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ὑλισμοῦ τρεῖς ἀπόψεις πάνω στό ζήτημα αὐτό παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον: ἡ ἄποψη τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀβενάριους κι' ἔπειτα οἱ ἀπόψεις τῶν μαθητῶν του Ι. Πέτσολντ καί Ρ. Βίλλυ.

Ὁ Ἀβενάριους προσπαθεῖ νά ἄρει αὐτή τήν ἀντίφαση μέ

τίς φυσικές ἐπιστῆμες, χρησιμοποιώντας τή θεωρία τοῦ «δυναμικοῦ» κεντρικοῦ μέλους τῆς συστοιχίας. Συστοιχία, ὅπως ξέρουμε, εἶναι ἡ «ἀδιάρηκτη» σύνδεση τοῦ *'Εγώ* μέ τό περιβάλλον. Γιά νά ἀρθεῖ ὁ ὁλοφάνερος παραλογισμός τῆς θεωρίας αὐτῆς εἰσάγεται ἡ ἔννοια τοῦ «δυνάμει» κεντρικοῦ μέλους. Τί γίνεται, λογουχάρη, μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό ἔμβρυο; Ὑπάρχει μήπως τό περιβάλλον (=«ἀντιμέλος»), ὅταν τό «κεντρικό μέλος» εἶναι ἔμβρυο; Τό ἐμβρυακό σύστημα C,—ἀπαντάει ὁ 'Αβενάριους,—εἶναι «τό δυνάμει κεντρικό μέλος σέ σχέση μέ τό μελλοντικό ἀτομικό περιβάλλον» («Παρατηρήσεις», σελ. 140, τοῦ ἄρθρ. πού ἀναφ.). Τό δυνάμει κεντρικό μέλος δέν εἶναι ποτέ ἴσο πρός τό μηδέν κι' ὅταν ἀκόμη δέν ὑπάρχουν γεννήτορες (elterliche Bestandteile), ἀλλά μόνο τά «συστατικά μέλη τοῦ περιβάλλοντος», πού εἶναι ἱκανά νά γίνουν γεννήτορες (S. 141).

Ἔτσι, ἡ συστοιχία εἶναι ἀδιάρηκτη. Ὁ ἐμπειριοκριτικός εἶναι ὑποχρεωμένος νά τά ἰσχυριστεῖ ὅλα αὐτά γιά νά σώσει τίς βάσεις τῆς φιλοσοφίας του, τῶν αἰσθημάτων καί τῶν συμπλεγμάτων τους. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τό κεντρικό μέλος αὐτῆς τῆς συστοιχίας. 'Αλλά καί τότε πού δέν ὑπάρχει ἀκόμη ὁ ἄνθρωπος, καί τότε πού δέν ἔχει ἀκόμη γεννηθεῖ, τό κεντρικό μέλος δέν εἶναι ἴσο πρός τό μηδέν, ἔχει γίνει μόνο ἕνα *δυνάμει* κεντρικό μέλος! Εἶναι ν' ἀπορεῖ κανείς πῶς βρίσκονται ἄνθρωποι πού μποροῦν νά παίρνουν στά σοβαρά ἕνα φιλόσοφο πού παρουσιάζει τέτια ἐπιχειρήματα! 'Ακόμη κι' ὁ Βούντ, πού δηλώνει ὅτι δέν εἶναι διόλου ἐχθρός κάθε εἴδους μεταφυσικῆς (δηλαδή κάθε φιντεϊσμοῦ), ἀναγκάστηκε νά παραδεχτεῖ ὅτι ἐδῶ γίνεται «μιά μυστικιστική συσκότιση τῆς ἔννοιας ἐμπειρία» μέ τή χρησιμοποίηση τῆς λεξούλας «δυνάμει», λεξούλας πού ἐκμηδενίζει κάθε συστοιχία (ἔργ. πού ἀναφ., σελ. 379).

Καί πραγματικά πῶς μποροῦμε νά μιλοῦμε στά σοβαρά γιά συστοιχία πού τό ἀδιάρηκτό της συνίσταται στό γεγονός ὅτι ἕνα ἀπό τά μέλη της εἶναι δυνάμει μέλος;

Δέν εἶναι τοῦτο μυστικισμός, δέν εἶναι σωστός προθάλαμος τοῦ φιντεϊσμοῦ; Ἄν μπορεῖ νά νοήσει κανείς ἕνα δυνάμει κεντρικό μέλος σέ σχέση μέ ἕνα μελλοντικό περιβάλλον, γιατί νά μήν μπορεῖ νά νοήσει καί ἕνα δυνάμει κεντρικό μέλος σέ σχέση μέ τό *περασμένο* περιβάλλον, δηλαδή *μετά τό θάνατο* τοῦ ἀνθρώπου; Θά πεῖτε: ὁ 'Αβενάριους δέν ἔβγαλε ἀπό τή θεωρία του αὐτό τό πόρισμα. Σύμφωνοι, μά ἀπ' αὐτό δέν ἔγινε καλύτερη ἡ παράλογη καί ἀντιδραστική θεωρία του, ἔγινε

ἁπλῶς πιό δειλή. Τό 1894 ὁ ᾿Αβενάριους δέν εἶχε ὁλοκληρώσει τή θεωρία του αὐτή ἤ ἴσως φοβήθηκε νά τήν ὁλοκληρώσει, νά τή σκεφτεῖ ὥς τίς τελευταῖες της συνέπειες. Ὁ Ρ. Σοῦμπερτ - Ζόλντερν, ὅμως, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἐπικαλέστηκε *αὐτήν ἀκριβῶς τή θεωρία* τό 1896, γιά νά καταλήξει σέ θεολογικά *ἀκριβῶς* συμπεράσματα, πού κέρδισαν τό 1906 τήν *ἐπιδοκιμασία* τοῦ Μάχ, ὁ ὁποῖος εἶπε: ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν βαδίζει σέ *«πολύ κοντινούς»* (στό μαχισμό) *«δρόμους»* («᾿Ανάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 4). Ὁ Ἔνγκελς εἶχε ἀπόλυτα δίκιο νά ἐπιτίθεται ἐνάντια στόν Ντύρινγκ, ἕναν φανερό ἄθεο, γιατί μέ τήν ἀσυνέπειά του *ἄφηνε* στή φιλοσοφία του *παραθυράκια* γιά τό φιντεϊσμό. Ὁ Ἔνγκελς κατηγορεῖ γι' αὐτό τό ζήτημα πολλές φορές, καί ἀπόλυτα δικαιολογημένα, τόν ὑλιστή Ντύρινγκ πού στό κάτω-κάτω δέν ἔβγαλε στά 1870 -1880 θεολογικά συμπεράσματα. Βρίσκονται ὅμως ἀνάμεσά μας ἄνθρωποι πού θέλουν νά θεωροῦνται μαρξιστές κι' ὡστόσο προπαγανδίζουν στίς μάζες μιά φιλοσοφία πού πλησιάζει πολύ κοντά στό φιντεϊσμό.

«...Θά μποροῦσε νά φανεῖ,—ἔγραφε στό ἴδιο μέρος ὁ ᾿Αβενάριους,—ὅτι ἀπό τήν ἐμπειριοκριτική ἀκριβῶς ἄποψη οἱ φυσικές ἐπιστῆμες δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά θέτουν τό ἐρώτημα γιά ἐκεῖνες τίς περιόδους τοῦ σημερινοῦ περιβάλλοντός μας, πού χρονικά προηγήθηκαν ἀπό τήν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου» (S. 144). Καί ὁ ᾿Αβενάριους ἀπαντάει: «Ὅποιος βάζει αὐτό τό ἐρώτημα δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει νά προσνοήσει καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του» (sich hinzuzudenken, δηλαδή νά φανταστεῖ, παρόντα καί τόν ἑαυτό του). «Πραγματικά,—συνεχίζει ὁ ᾿Αβενάριους,—ἐκεῖνο πού θέλει ὁ φυσιοδίφης (κι' ἄν ἀκόμη δέν τό ἔχει ξεκαθαρισμένο καλά μέσα του) εἶναι οὐσιαστικά μόνο τό ἑξῆς: μέ ποιόν τρόπο πρέπει νά ὁριστεῖ ἡ γῆ ἤ ὁ κόσμος πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν ζωντανῶν ὄντων ἤ τοῦ ἀνθρώπου, ἄν προσνοήσω καί τόν ἑαυτό μου μέ τήν ἰδιότητα τοῦ θεατῆ, ὅπως περίπου θά ἦταν νοητό νά παρατηρήσουμε ἀπό τή γῆ τήν ἱστορία ἑνός ἄλλου πλανήτη ἤ ἑνός ἄλλου ἡλιακοῦ συστήματος μέ τελειοποιημένα ὄργανα».

Τό πράγμα δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας. «Πάντα προσνοοῦμε καί τόν ἑαυτό μας σάν διάνοια πού τείνει νά γνωρίσει αὐτό τό πράγμα».

Αὐτή τή θεωρία τῆς ἀνάγκης νά «προσνοεῖται» καί ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου σέ κάθε πράγμα καί στή φύση πού ὑπῆρχε πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἐκθέτω στήν πρώτη

παράγραφο μέ τά λόγια «τοῦ νεότερου θετικιστῆ» Ρ. ᾿Αβενάριους καί στή δεύτερη μέ τά λόγια τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλιστῆ Ι. Γκ. Φίχτε*. Ἡ σοφιστική αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι τόσο ἐξώφθαλμη, πού βρίσκεται κανείς σέ δύσκολη θέση νά τήν ἀναλύσει. Ἄν «προσνοήσουμε» τόν ἑαυτό μας, ἡ παρουσία μας θά εἶναι κάτι τό *φανταστικό*, ἐνῶ ἡ ὕπαρξη τῆς γῆς πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο εἶναι κάτι τό *πραγματικό*. Ὁ ἄνθρωπος *δέν μποροῦσε* στήν πραγματικότητα νά εἶναι, λογουχάρη, θεατής τῆς διάπυρης γῆς, καί τό νά τόν «νοοῦμε» παρόντα σέ μιά τέτια κατάσταση εἶναι τό ἴδιο *σκοταδισμός*, ὅπως ἀκριβῶς ἄν προσπαθοῦσα ν' ἀποδείξω ὅτι ὑπάρχει κόλαση μέ τό ἐπιχείρημα: ἄν «προσνοοῦσα» τόν ἑαυτό μου σάν παρατηρητή, θά μποροῦσα νά παρατηρῶ τήν κόλαση. Ὁ «συμβιβασμός» τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες συνίσταται στό ὅτι ὁ ᾿Αβενάριους συμφωνεῖ μέ ἀβροφροσύνη νά «προσνοήσει» ἐκεῖνο πού τή δυνατότητα τῆς ἀποδοχῆς του τήν *ἀποκλείουν* οἱ φυσικές ἐπιστῆμες. Κανείς κάπως μορφωμένος καί λογικός ἄνθρωπος δέν ἀμφιβάλλει ὅτι ἡ γῆ ὑπῆρχε τότε πού *δέν μποροῦσε* νά ὑπάρχει πάνω σ' αὐτήν καμιά ζωή, καμιά αἴσθηση, κανένα «κεντρικό μέλος», καί ἑπομένως ὁλόκληρη ἡ θεωρία τοῦ Μάχ καί τοῦ ᾿Αβενάριους, ἀπό τήν ὁποία προκύπτει ὅτι ἡ γῆ εἶναι σύμπλεγμα αἰσθημάτων («τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων»), ἤ «σύμπλεγμα στοιχείων, ὅπου τό ψυχικό εἶναι ταυτόσημο μέ τό φυσικό», ἤ ἕνα «ἀντιμέλος, τοῦ ὁποίου τό κεντρικό μέλος δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι ἴσο πρός τό μηδέν», ὅλη αὐτή ἡ θεωρία εἶναι *φιλοσοφικός σκοταδισμός*, εἶναι ἕνας ὁδηγημένος ὥς τόν παραλογισμό ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός.

Ὁ Ι. Πέτσολντ εἶδε τόν παραλογισμό τῆς θέσης ὅπου περιέπεσε ὁ ᾿Αβενάριους καί ντράπηκε. Στήν «Εἰσαγωγή του στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» (τόμ. II) ἀφιερώνει ὁλόκληρη παράγραφο (τήν 65η) «στό ζήτημα γιά τήν πραγματικότητα τῶν προηγούμενων (ἤ: ἀρχικῶν, —frühere) περιόδων τῆς γῆς».

«Στή διδασκαλία τοῦ ᾿Αβενάριους, —λέει ὁ Πέτσολντ, —τό *᾿Εγώ* (das Ich) παίζει διαφορετικό ρόλο ἀπ' ὅ,τι στή διδασκαλία τοῦ Σοῦππε» (ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ Πέτσολντ δηλώνει ἐπανειλημμένα καί ξεκάθαρα: τή φιλοσοφία μας τή θεμελίωσαν

---

* *J. G. Fichte.* «Rezension des "Aenesidemus"», 1794, στά Sämtliche Werke, Bd. I, S. 19 *(Ι. Γκ. Φίχτε.* «Κριτική ἀνάλυση γιά τόν "Αἰνησίδημο"», 1794, Ἅπαντα, τόμ. Ι, σελ. 19. *Ἡ Σύντ.).*

τρεῖς ἄνθρωποι: ὁ Ἀβενάριους, ὁ Μάχ καί ὁ Σοῦππε), «ὅμως παρόλα αὐτά πολύ ἴσως σημαντικό ἀκόμη ρόλο γιά τή θεωρία του» (εἶναι φανερό ὅτι στόν Πέτσολντ ἐπέδρασε τό πῶς ὁ Σοῦππε ξεμασκάρεψε τόν Ἀβενάριους, δείχνοντας ὅτι καί στή διδασκαλία τοῦ Ἀβενάριους τό καθετί στηρίζεται οὐσιαστικά μόνο στό *Ἐγώ*, καί ὁ Πέτσολντ θά ἤθελε νά διορθώσει τά πράγματα). «Ὁ Ἀβενάριους λέει κάπου, συνεχίζει ὁ Πέτσολντ: "Μποροῦμε, βέβαια, νά διανοηθοῦμε ἕναν τόπο ὅπου δέν πάτησε ἀκόμη πόδι ἀνθρώπου, ἀλλά γιά νά μπορέσουμε νά *διανοηθοῦμε* (ὑπογρ. τοῦ Ἀβενάριους) ἕνα παρόμοιο περιβάλλον, εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπάρχει ἐκεῖνο πού τό λέμε *Ἐγώ* (Ich - Bezeichnetes), τοῦ *ὁποίου* (ὑπογρ. τοῦ Ἀβενάριους) σκέψη νά εἶναι αὐτή ἡ σκέψη" («Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», 18. Bd., 1894, S. 146, Anmerkung)».

Ὁ Πέτσολντ ἀντιλέγει:

«Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει σημασία ἀπό γνωσιολογική ἄποψη δέν εἶναι καθόλου τό ἄν μποροῦμε γενικά νά διανοηθοῦμε ἕναν τέτιο τόπο, ἀλλά τό ἄν ἔχουμε τό δικαίωμα νά τόν σκεφτοῦμε σάν κάτι πού ὑπάρχει ἤ πού ἔχει ὑπάρξει ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιαδήποτε ἀτομική νόηση».

Τό σωστό σωστό. Ὁ καθένας μπορεῖ νά σκέπτεται καί νά «προσνοεῖ» κάθε εἶδος κόλαση καί κάθε λογῆς ξωτικά. Ὁ Λουνατσάρσκι μάλιστα «προσνόησε»..., ἄς τό ποῦμε μαλακά, θρησκευτικές ἔννοιες[32]. Ἀλλά τό καθῆκον τῆς θεωρίας τῆς γνώσης εἶναι ἀκριβῶς νά δείξει τόν μή πραγματικό, τό φανταστικό καί ἀντιδραστικό χαρακτήρα τῶν τέτιου εἴδους προσνοήσεων.

«...Γιατί εἶναι αὐτονόητο τόσο γιά τόν Ἀβενάριους, ὅσο καί γιά τή φιλοσοφία πού ὑπερασπίζω ὅτι γιά τή νόηση εἶναι ἀπαραίτητο τό σύστημα C (δηλ. ὁ ἐγκέφαλος)...».

Αὐτό δέν εἶναι σωστό. Ἡ θεωρία πού διατύπωσε ὁ Ἀβενάριους τοῦ 1876 εἶναι ἡ θεωρία τῆς σκέψης χωρίς ἐγκέφαλο. Καί στή θεωρία του τοῦ 1891 - 1894, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ὑπάρχει ἕνα παρόμοιο στοιχεῖο ἰδεαλιστικῆς ἀνοησίας.

«...Εἶναι ὅμως αὐτό τό σύστημα C *ὅρος ὕπαρξης* (ὑπογρ. τοῦ Πέτσολντ), ἄς ποῦμε, τῆς μεσοζωϊκῆς περιόδου (Sekundärzeit) τῆς γῆς»; Κι' ὁ Πέτσολντ, ἀφοῦ ἀναφέρει ἐδῶ τό συλλογισμό τοῦ Ἀβενάριους, πού ἐξέθεσα πιό πάνω γιά τό τί θέλουν πραγματικά οἱ φυσικές ἐπιστῆμες καί πῶς μποροῦμε νά «προσνοήσουμε» τόν παρατηρητή, φέρνει τίς ἑξῆς ἀντιρήσεις:

«Ὄχι, θέλουμε νά ξέρουμε, ἄν ἔχουμε τό δικαίωμα νά σκε-

πτόμαστε ὅτι ἡ γῆ ὑπῆρξε ἐκείνη τήν ἀπομακρυσμένη ἐποχή, ἔτσι ὅπως τή σκέπτομαι ὅτι ὑπῆρξε χθές ἤ πρίν ἀπό ἕνα λεπτό. Ἤ πρέπει νά ἐξαρτήσουμε στ' ἀλήθεια τήν ὕπαρξη τῆς γῆς (ὅπως θά ἤθελε ὁ *Βίλλυ*) ἀπό τό δικαίωμα νά παραδεχτοῦμε τουλάχιστο νοερά ὅτι στή δοσμένη ἐποχή συνυπῆρχε μέ τή γῆ κάποιο σύστημα C, ἔστω καί στό κατώτερο στάδιο ἀνάπτυξής του;» (θά μιλήσουμε ἀμέσως γιά τήν ἰδέα αὐτή τοῦ Βίλλυ).

«Ὁ Ἀβενάριους ἀποφεύγει τό περίεργο συμπέρασμα τοῦ Βίλλυ μέ τή σκέψη ὅτι τό πρόσωπο πού θέτει τό ἐρώτημα δέν μπορεῖ νά νοήσει τόν ἑαυτό του μακριά (sich wegdenken, δηλ. νά θεωρήσει ἀπόντα τόν ἑαυτό του) ἤ δέν μπορεῖ ν' ἀποφύγει νά προσνοήσει τόν ἑαυτό του (sich hinzuzudenken: βλ. «Ἡ ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου», S. 130 τῆς πρώτης γερμ. ἔκδ.). Ἔτσι ὅμως ὁ Ἀβενάριους μετατρέπει τό ἀτομικό *Ἐγώ*, τοῦ προσώπου πού θέτει τό ἐρώτημα ἤ τή σκέψη γιά ἕνα τέτιο *Ἐγώ* σέ ὅρο ὄχι ἁπλῶς γιά τήν πράξη τῆς σκέψης σχετικά μέ τήν ἀκατοίκητη γῆ, ἀλλά σέ ὅρο γιά τό δικαίωμά μας νά σκεπτόμαστε τήν ὕπαρξη τῆς γῆς σ' ἐκείνη τήν ἐποχή.

Εἶναι εὔκολο ν' ἀποφύγουμε αὐτούς τούς ἀπατηλούς δρόμους, ἄν δέν προσδόσουμε σ' αὐτό τό *Ἐγώ* μιά τόσο μεγάλη θεωρητική σημασία. Τό μόνο πράγμα, πού πρέπει ν' ἀπαιτεῖ ἡ θεωρία τῆς γνώσης ἀπό τίς διάφορες ἀπόψεις γιά τό ἀπομακρυσμένο ἀπό μᾶς σέ χῶρο καί χρόνο, εἶναι τό νά εἶναι αὐτό νοητό καί νά μπορεῖ νά νοηθεῖ μέ μονόσημο (eindeutig) ὁρισμό· ὅλα τά ἄλλα εἶναι δουλιά τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν» (τόμ. II, σελ. 325).

Ὁ Πέτσολντ ξαναβάφτισε τό νόμο τῆς αἰτιότητας νόμο τοῦ μονόσημου ὁρισμοῦ καί ἔμπασε στή θεωρία του, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, τόν *ἀπριορισμό* αὐτοῦ τοῦ νόμου. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Πέτσολντ προσπαθεῖ νά γλυτώσει ἀπό τόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό καί τό σολιψισμό τοῦ Ἀβενάριους («πού δίνει ὑπερβολική σημασία στό *Ἐγώ* μας», ἔτσι λέγεται στήν καθηγητική γλώσσα!) μέ τή βοήθεια τῶν ἰδεῶν τοῦ *Κάντ*. Ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ἀντικειμενικοῦ στοιχείου στή διδασκαλία τοῦ Ἀβενάριους, ἡ ἀδυναμία του νά συμβιβάσει τή διδασκαλία του μέ τίς ἀπαιτήσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού διακηρύσσουν ὅτι ἡ γῆ (τό ἀντικείμενο) ὑπῆρξε πολύ πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση ζωντανῶν ὄντων (τοῦ ὑποκειμένου), ὑποχρέωσαν τόν Πέτσολντ νά καταφύγει στήν αἰτιότητα (μονόσημο ὁρισμό). Ἡ γῆ ὑπῆρχε, γιατί ἡ ὕπαρξή της πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο

συνδέεται αἰτιακά μέ τή σημερινή της ὕπαρξη. Πρῶτα -πρῶτα, ἀπό ποῦ προῆλθε ἡ αἰτιότητα; Ὑπάρχει ἀπριόρι, λέει ὁ Πέτσολντ. Δεύτερο, μήπως δέν συνδέονται αἰτιακά καί οἱ ἰδέες μας γιά τήν κόλαση, γιά τά ξωτικά καί γιά τά «προσνοήματα» τοῦ Λουνατσάρσκι; Τρίτο, ἡ θεωρία τῶν «συμπλεγμάτων τῶν αἰσθημάτων» πάντως ἐκμηδενίζεται ἀπό τόν Πέτσολντ. Ὁ Πέτσολντ δέν ἔλυσε τήν ἀντίφαση πού παρατήρησε ὁ ἴδιος στόν Ἀβενάριους, ἀλλά μπερδεύτηκε ἀκόμη περισσότερο γιατί μιά μόνο λύση εἶναι δυνατή: ἡ ἀναγνώριση τοῦ ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος, πού ἀπεικονίζεται στή συνείδησή μας, ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας. Μόνο αὐτή ἡ ὑλιστική λύση συμβιβάζεται πραγματικά μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες καί μόνο αὐτή παραμερίζει τήν ἰδεαλιστική λύση πού δίνουν στό πρόβλημα τῆς αἰτιότητας ὁ Πέτσολντ καί ὁ Μάχ, ἀλλά γι' αὐτό θά μιλήσουμε ἰδιαίτερα.

Ὁ τρίτος ἐμπειριοκριτικός, ὁ Ρ. Βίλλυ, ἔβαλε γιά πρώτη φορά τό ζήτημα γι' αὐτή τή δυσκολία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀβενάριους τό 1896, στό ἄρθρο του: Der Empiriokritizismus als einzig wissenschaftlicher Standpunkt» («Ὁ ἐμπειριοκριτικισμός σάν ἡ μοναδικά ἐπιστημονική ἄποψη»). Πῶς πρέπει νά δοῦμε τόν κόσμο πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου; διερωτᾶται ὁ Βίλλυ*. Κι' ἀπαντάει στήν ἀρχή ὅπως κι' ὁ Ἀβενάριους: «Μεταφερόμαστε *νοερά* στό παρελθόν». Ὕστερα ὅμως προσθέτει ὅτι δέν εἶναι καθόλου ὑποχρεωτικό ὅταν λέμε *ἐμπειρία* νά ἐννοοῦμε ὁπωσδήποτε τήν ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου. «Γιατί, ἄν ἐξετάσουμε τή ζωή τῶν ζώων σέ σχέση μέ τή γενική ἐμπειρία, πρέπει νά θεωρήσουμε τό βασίλειο τῶν ζώων—ἔστω κι' ἄν πρόκειται γιά τό πιό παραμικρό σκουλήκι—σάν πρωτόγονους ἀνθρώπους (Mitmenschen)» (73-74). Ὥστε λοιπόν πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο ἡ γῆ ἦταν ἡ «ἐμπειρία» ἑνός σκουληκιοῦ πού ἐκτελοῦσε τίς λειτουργίες τοῦ «κεντρικοῦ μέλους» γιά νά σωθεῖ ἡ «συστοιχία» τοῦ Ἀβενάριους καί ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀβενάριους! Δέν εἶναι καθόλου παράξενο ὅτι ὁ Πέτσολντ προσπάθησε νά διαχωρίσει τίς εὐθύνες του ἀπό ἕνα τέτιο συλλογισμό πού ὄχι μόνον ἀποτελεῖ μαργαριτάρι ἀνοησίας (ἀποδίνονται στό σκουλήκι ἰδέες γιά τή γῆ πού ἀντιστοιχοῦν στίς θεωρίες τῶν γεωλόγων), ἀλλά καί δέν βοηθάει σέ τίποτε τό φιλόσοφό μας, γιατί ἡ γῆ ὑπῆρξε ὄχι

* «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», τόμ. 20ός, 1896, S. 72.

μόνο πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο, ἀλλά καί πρίν ἀπό κάθε ζωντανό ὄν γενικότερα.

Ὁ Βίλλυ ἐπανῆλθε στό ἴδιο ζήτημα τό 1905. Αὐτή τή φορά τό σκουλήκι βγῆκε ἀπό τή μέση*. Μά «ὁ νόμος τοῦ μονόσημου» τοῦ Πέτσολντ δέν μποροῦσε βέβαια νά ἱκανοποιήσει τόν Βίλλυ, πού θεωροῦσε τό νόμο αὐτό ἁπλῶς σάν ἕνα «λογικό φορμαλισμό». Τό ζήτημα τῆς ὕπαρξης τοῦ κόσμου πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο, λέει ὁ συγγραφέας, μέ τόν τρόπο πού τό βάζει ὁ Πέτσολντ δέν μᾶς ὁδηγεῖ τάχα «ξανά στά πράγματα καθεαυτά τοῦ λεγόμενου κοινοῦ νοῦ;» (δηλαδή στόν ὑλισμό! Τί φρίκη, ἀλήθεια!). Τί σημαίνουν ἑκατομμύρια χρόνια χωρίς ζωή; «Μήπως κι' ὁ χρόνος εἶναι πράγμα καθεαυτό;Ὄχι, βέβαια!** Ἔ, λοιπόν, μιά κι' ἔχει ἔτσι τό ζήτημα, τά πράγματα ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο εἶναι ἁπλῶς παραστάσεις, κομματάκια φαντασίας πού τά σχεδιάζουν οἱ ἄνθρωποι, χρησιμοποιώντας ὁρισμένα ἀποκόμματα πού τά βρίσκουμε γύρω μας. Καί γιατί ὄχι; Πρέπει δηλαδή ὁ φιλόσοφος νά φοβᾶται τό ρεῦμα τῆς ζωῆς;.. Ἐγώ λέω στόν ἑαυτό μου: παράτα ὅλες τίς σοφίες τῶν συστημάτων καί ἅδραξε τή στιγμή (ergreife den Augenblick), τή στιγμή πού ζεῖς· μόνο αὐτή θά σοῦ δόσει τήν εὐτυχία» (177 - 178).

Ὡραῖα, ὡραῖα. Ἤ ὑλισμός ἤ σολιψισμός, νά ποῦ καταλήγει, παρ' ὅλες τίς ἠχηρές φράσεις του, ὁ Ρ. Βίλλυ, ὅταν αναλύει τό ζήτημα τῆς ὕπαρξης τῆς φύσης πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο.

Ἀνακεφαλαίωση. Μπροστά μας παρήλασαν τρεῖς προφῆτες τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, πού μέ τόν ἱδρώτα τοῦ προσώπου τους πάσχιζαν νά συμβιβάσουν τή φιλοσοφία τους μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες, νά μπαλώσουν τίς τρύπες τοῦ σολιψισμοῦ. Ὁ Ἀβενάριους ἐπανέλαβε τό ἐπιχείρημα τοῦ Φίχτε κι' ἀντικατέστησε τόν πραγματικό κόσμο μ' ἕνα φανταστικό κόσμο. Ὁ Πέτσολντ ξεμάκρυνε ἀπό τόν ἰδεαλισμό τοῦ Φίχτε καί πλησίασε πρός τόν ἰδεαλισμό τοῦ Κάντ. Ὁ Βίλλυ, ἀφοῦ τήν ἔπαθε μέ τό «σκουλήκι», τά παράτησε κι' ἄθελά του ἄφησε νά τοῦ ξεφύγει ἡ ἀλήθεια: εἴτε ὁ ὑλισμός, εἴτε ὁ σολιψισμός ἤ ἀκόμη καί μονάχα ἀναγνώριση τῆς σημερινῆς στιγμῆς.

Καί τώρα μᾶς μένει μόνο νά δείξουμε στόν ἀναγνώστη, πῶς κατάλαβαν καί πῶς ἐκθέσανε αὐτό τό ζήτημα οἱ μαχιστές

---

* *R. Willy.* «Gegen die Schulweisheit», 1905, SS. 173 - 178.

** Γι' αὐτό τό ζήτημα θά συζητήσουμε ἰδιαίτερα μέ τούς μαχιστές παρακάτω.

τῆς χώρας μας. Νά τί λέει ὁ Μπαζάροφ στά «Δοκίμια "*γιά*" τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ», σελ. 11:

«Μᾶς μένει τώρα μέ τήν καθοδήγηση τοῦ πιστοῦ μας vademecum*» (πρόκειται γιά τόν Πλεχάνοφ) «νά κατεβοῦμε στόν τελευταῖο καί τόν πιό τρομερό κύκλο τῆς σολιψιστικῆς κόλασης, στόν κύκλο ὅπου, σύμφωνα μέ ὅσα βεβαιώνει ὁ Πλεχάνοφ, τόν κάθε ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό τόν ἀπειλεῖ ἡ ἀνάγκη νά φανταστεῖ τόν κόσμο ὅπως τόν ἔβλεπαν οἱ ἰχθυόσαυροι καί οἱ ἀρχαιοπτέρυγες. ""Ἄς μεταφερθοῦμε νοερά,—γράφει ὁ Πλεχάνοφ,— στήν ἐποχή πού στή γῆ ὑπῆρχαν μόνο πολύ ἀπομακρυσμένοι πρόγονοι τοῦ ἀνθρώπου, λογουχάρη, στή μεσοζωική ἐποχή. Μπαίνει τό ἐρώτημα: σέ ποιά κατάσταση βρισκόταν τότε ὁ χῶρος, ὁ χρόνος καί ἡ αἰτιότητα; Ποιῶν ὄντων ἦταν τότε αὐτά ὑποκειμενικές μορφές; Μήπως ὑποκειμενικές μορφές τῶν ἰχθυοσαύρων; Καί ποιοῦ ὄντος τό λογικό ὑπαγόρευε ἐκείνη τήν ἐποχή τούς νόμους του στή φύση; Τό λογικό τῆς ἀρχαιοπτέρυγας; Σ' αὐτά τά ἐρωτήματα ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ δέν μπορεῖ νά δόσει ἀπάντηση. Καί γι' αὐτό πρέπει ν' ἀποριφθεῖ σάν ὁλότελα ἀσυμβίβαστη μέ τίς σύγχρονες ἐπιστῆμες" («Λ. Φόϋερμπαχ», σελ. 117)».

Ἐδῶ ὁ Μπαζάροφ κόβει τό ἀπόσπασμα τοῦ Πλεχάνοφ ἀκριβῶς πρίν ἀπό μιά πολύ σπουδαία φράση, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, καί συγκεκριμένα πρίν ἀπό τή φράση: «Ὁ ἰδεαλισμός λέει: χωρίς ὑποκείμενο δέν ὑπάρχει ἀντικείμενο. Ἡ ἱστορία τῆς γῆς δείχνει ὅτι τό ἀντικείμενο ὑπῆρχε πολύ πρίν ἐμφανιστεῖ τό ὑποκείμενο, δηλαδή πολύ πρίν ἐμφανιστοῦν ὀργανισμοί προικισμένοι σέ αἰσθητό βαθμό μέ συνείδηση... Ἡ ἱστορία τῆς ἐξέλιξης ἀποκαλύπτει τήν ἀλήθεια τοῦ ὑλισμοῦ».

Συνεχίζουμε τό ἀπόσπασμα τοῦ Μπαζάροφ:

«...Μᾶς δίνει ὅμως τό πράγμα καθεαυτό τοῦ Πλεχάνοφ τήν ἀπάντηση πού ζητούσαμε; Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι, καί σύμφωνα μέ τόν Πλεχάνοφ ἀκόμη, δέν μποροῦμε νά ἔχουμε καμιά παράσταση γιά τά πράγματα ὅπως εἶναι καθεαυτά. Ξέρουμε μόνο τίς ἐκδηλώσεις τους, μόνο τά ἀποτελέσματα τῆς ἐπενέργειάς τους στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. ""Ἐκτός ἀπ' αὐτή τήν ἐπενέργεια, τά πράγματα δέν ἔχουν καμιά ὄψη" («Λ. Φόϋερμπαχ», σελ. 112). Καί ποιά αἰσθητήρια ὄργανα ὑπῆρχαν τήν ἐποχή τῶν ἰχθυοσαύρων; Εἶναι φανερό ὅτι ὑπῆρχαν μόνο τά αἰσθη-

* —ὁδηγοῦ. *Ἡ Σύντ.*

τήρια ὄργανα τῶν ἰχθυοσαύρων καί τῶν ὁμοίων τους. Μόνο οἱ παραστάσεις τῶν ἰχθυοσαύρων ἦταν λοιπόν τότε ἀληθινές, ἀντικειμενικές ἐκδηλώσεις τῶν πραγμάτων καθεαυτά. Ἑπομένως, σύμφωνα καί μέ τόν Πλεχάνοφ, ἄν ὁ παλαιοντολόγος θέλει νά παραμείνει στό ἔδαφος τῆς "πραγματικότητας", πρέπει νά γράψει τήν ἱστορία τῆς μεσοζωικῆς ἐποχῆς ὅπως τήν ἔβλεπαν οἱ ἰχθυόσαυροι. Καί δῶ συνεπῶς δέν προχωρήσαμε οὔτε βῆμα σέ σύγκριση μέ τό σολιψισμό».

Αὐτός εἶναι στό σύνολό του ὁ συλλογισμός (ζητᾶμε συγγνώμη ἀπό τόν ἀναγνώστη γιά τό τόσο μεγάλο αὐτό ἀπόσπασμα, δέν μπορούσαμε ὅμως νά κάνουμε διαφορετικά) ἑνός μαχιστῆ, πού θά ἄξιζε τόν κόπο νά τόν παραδόσουμε στήν αἰωνιότητα, σάν δεῖγμα τῆς μεγαλύτερης σύγχυσης.

Ὁ Μπαζάροφ φαντάζεται ὅτι τσάκωσε τόν Πλεχάνοφ ἀπό τά ἴδια του τά λόγια. Ἄν, λέει, τά πράγματα καθεαυτά ἔξω ἀπό τήν ἐπενέργεια πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας δέν ἔχουν καμιά ὄψη, τότε στή μεσοζωική ἐποχή δέν ὑπῆρχαν ἀλλιῶς παρά σάν «ὄψη» τῶν αἰσθητήριων ὀργάνων τῶν ἰχθυοσαύρων. Κι᾿ αὐτός εἶναι συλλογισμός ὑλιστῆ;! Ἄν «ὄψη» εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπενέργειας «τῶν πραγμάτων καθεαυτά» στά αἰσθητήρια ὄργανα, τότε ἀπό δῶ βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι τά πράγματα *δέν ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα* ἀπό ὁποιαδήποτε αἰσθητήρια ὄργανα;;

Ἄς δεχτοῦμε ὅμως γιά μιά στιγμή, ὅτι ὁ Μπαζάροφ πραγματικά «δέν κατάλαβε» τά λόγια τοῦ Πλεχάνοφ (ὅσο ἀπίθανη καί ἄν εἶναι μιά τέτια ὑπόθεση), ὅτι τοῦ φάνηκαν ἀσαφῆ. Ἄς εἶναι ἀκόμη κι᾿ ἔτσι. Καί ρωτᾶμε: ἡ δουλιά τοῦ Μπαζάροφ εἶναι νά κάνει ἀκροβατικές ἐπιδείξεις κατά τοῦ Πλεχάνοφ (πού οἱ μαχιστές τόν ἐκθειάζουν σάν τό μοναδικό ἐκπρόσωπο τοῦ ὑλισμοῦ!) ἤ νά ξεκαθαρίσει τό πρόβλημα τοῦ *ὑλισμοῦ;* Ἄν ὁ Πλεχάνοφ σᾶς φάνηκε ἀσαφής ἤ ἀντιφατικός κτλ., γιατί δέν καταφύγατε σέ ἄλλους ὑλιστές; Μήπως ἐπειδή δέν τούς ξέρετε; Ἀλλά ἡ ἄγνοια δέν εἶναι ἐπιχείρημα.

Ἄν ὁ Μπαζάροφ δέν ξέρει πραγματικά ὅτι ἡ θεμελιακή ἀφετηρία τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τῆς ὕπαρξης τῶν *πραγμάτων* ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας κι᾿ ἀνεξάρτητα ἀπ᾿ αὐτήν, τότε ἔχουμε πραγματικά μπροστά μας μιά ἐξαιρετική περίπτωση ἔσχατης ἀμάθειας. Θά θυμίσουμε στόν ἀναγνώστη τόν Μπέρκλεϋ, πού τό 1710 κατηγοροῦσε τούς ὑλιστές ὅτι παραδέχονται «ἀντικείμενα καθεαυτά», τά ὁποῖα ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας καί πού

τά ἀντανακλᾶ ἡ συνείδησή μας. Βέβαια ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος νά πάει μέ τόν Μπέρκλεϋ ἤ μέ ὁποιονδήποτε ἄλλον *ἐνάντια* στούς ὑλιστές. Αὐτό εἶναι ἀναμφισβήτητο. Μά εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητο ὅτι τό νά μιλᾶς γιά τούς ὑλιστές καί νά διαστρεβλώνεις ἤ νά ἀγνοεῖς τίς θεμελιακές ἀφετηριακές θέσεις *ὁλόκληρου* τοῦ ὑλισμοῦ, σημαίνει ὅτι δημιουργεῖς μιάν ἀσυγχώρητη σύγχυση πάνω στό πρόβλημα αὐτό.

Εἶχε δίκιο ὁ Πλεχάνοφ, ὅταν εἶπε ὅτι γιά τόν ἰδεαλισμό δέν ὑπάρχει ἀντικείμενο χωρίς ὑποκείμενο, ἐνῶ γιά τόν ὑλισμό τό ἀντικείμενο ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὑποκείμενο καί ἀντανακλᾶται λίγο - πολύ σωστά στή συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου; Ἄν αὐτό *δέν* εἶναι σωστό, θά ἔπρεπε ὅποιος σέβεται ἔστω καί λίγο τό μαρξισμό, νά δείξει *αὐτό* τό λάθος τοῦ Πλεχάνοφ καί νά τά βάλει *ὄχι* μέ τόν Πλεχάνοφ, ἀλλά μέ κάποιον ἄλλον, μέ τόν Μάρξ, τόν Ἔνγκελς, τόν Φόϋερμπαχ, γιά ὅ,τι ἔχει σχέση μέ τόν ὑλισμό καί τήν ὕπαρξη τῆς φύσης πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ἄν ὅμως αὐτό πού εἶπε ὁ Πλεχάνοφ εἶναι σωστό ἤ τουλάχιστο ἄν δέν εἶστε σέ θέση νά βρεῖτε ἐδῶ κανένα λάθος, τότε ἡ προσπάθειά σας ν' ἀνακατέψετε τά χαρτιά καί νά δημιουργήσετε σύγχυση στό μυαλό τοῦ ἀναγνώστη σχετικά μέ τήν πιό στοιχειώδη ἀντίληψη τοῦ ὑλισμοῦ καί τήν ἀντίθεσή του πρός τόν ἰδεαλισμό, εἶναι ἀναξιοπρέπεια γιά ἕνα διανοούμενο.

Καί γιά τούς μαρξιστές ἐκείνους πού ἐνδιαφέρονται γιά τό ζήτημα αὐτό, *ἀνεξάρτητα* ἀπό τήν κάθε λεξούλα πού εἶπε ὁ Πλεχάνοφ, θά παραθέσουμε ἐδῶ τή γνώμη τοῦ Λ. Φόϋερμπαχ, πού, ὅπως εἶναι γνωστό (ἴσως *ὄχι* στόν Μπαζάροφ;) ἦταν ὑλιστής καί πού, ὅπως εἶναι ἐπίσης γνωστό, ἀπό αὐτόν πέρασαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς γιά νά φτάσουν ἀπό τόν ἰδεαλισμό τοῦ Χέγγελ στήν ὑλιστική τους φιλοσοφία. Ὁ Φόϋερμπαχ, λοιπόν, ἀντικρούοντας τόν Ρ. Χάϋμ, ἔγραφε:

«Ἡ φύση, πού δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο γιά τόν ἄνθρωπο ἤ τή συνείδηση, εἶναι βέβαια γιά τή θεωρητική φιλοσοφία, ἤ τουλάχιστο γιά τόν ἰδεαλισμό ἕνα καντιανό πράγμα καθεαυτό» (θά μιλήσουμε παρακάτω λεπτομερειακά γιά τή σύγχυση πού κάνουν οἱ μαχιστές μας ἀνάμεσα στό πράγμα καθεαυτό τοῦ Κάντ καί στό πράγμα καθεαυτό τοῦ ὑλισμοῦ), «μιά ἀφαίρεση χωρίς πραγματικότητα, μά ἡ φύση ἀκριβῶς εἶναι κείνη πού ὁδηγεῖ τόν ἰδεαλισμό στή χρεωκοπία. Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες, τουλάχιστο στή σημερινή τους κατάσταση, μᾶς ὁδηγοῦν μέ ἀναγκαιότητα σ' ἕνα σημεῖο, ὅπου δέν ὑπῆρχαν ἀκόμη οἱ συν-

θῆκες γιά τήν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, ὅπου ἡ φύση, δηλαδή ἡ γῆ, δέν ἦταν ἀκόμη ἀντικείμενο γιά τό ἀνθρώπινο μάτι καί τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου κι' ὅπου, συνεπῶς, ἡ φύση ἦταν μιά ἀπόλυτα μή ἀνθρώπινη ὀντότητα (absolut unmenschliches Wesen). Ὁ ἰδεαλισμός μπορεῖ ἐδῶ νά φέρει τήν ἀντίρηση: ἀλλά αὐτή ἡ φύση εἶναι κάτι πού τό σκέπτεσαι ἐσύ (von dir gedachte). Ἀσφαλῶς, ἀλλ' ἀπ' αὐτό δέν βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ φύση αὐτή δέν ὑπῆρξε κάποτε πραγματικά, ἀκριβῶς ὅπως ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Σωκράτης καί ὁ Πλάτωνας δέν ὑπάρχουν γιά μένα, ἄν δέν τούς σκέπτομαι, δέν προκύπτει ὅτι δέν ὑπῆρξαν πραγματικά κάποτε χωρίς ἐμένα»*.

Νά λοιπόν πῶς σκεπτόταν ὁ Φόϋερμπαχ γιά τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό ἀπό τήν ἄποψη τῆς ὕπαρξης τῆς φύσης πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Φόϋερμπαχ ξετίναξε τό σόφισμα τοῦ Ἀβενάριους («νά προσνοηθεῖ ὁ παρατηρητής»), χωρίς νά ξέρει τό «νεότερο θετικισμό», ξέροντας ὅμως καλά τά παλιά ἰδεαλιστικά σοφίσματα. Κι' ἐδῶ πού τά λέμε, ὁ Μπαζάροφ δέν μᾶς προσφέρει ἀπολύτως τίποτε τό καινούργιο, ἀλλά ἐπαναλαβαίνει ἁπλῶς τοῦτο δῶ τό σόφισμα τῶν ἰδεαλιστῶν: «ἄν ἤμουνα ἐκεῖ (στή γῆ, τήν ἐποχή πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου), θά ἔβλεπα κάπως ἔτσι τόν κόσμο» («Δοκίμια *γιά* τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ», σελ. 29). Μ' ἄλλα λόγια: ἄν κάνω μιά ὑπόθεση ἔκδηλα ἀνόητη καί ἀντίθετη μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες (ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος μποροῦσε νά εἶναι παρατηρητής μιᾶς ἐποχῆς πού προηγήθηκε ἀπό τόν ἄνθρωπο), θά μπορέσω νά βρῶ ἄκρη μέ τή φιλοσοφία μου!

Μποροῦμε ἔτσι νά κρίνουμε γιά τό πόσο ξέρει ὁ Μπαζάροφ τό ζήτημα ἤ γιά τίς φιλολογικές μεθόδους τοῦ Μπαζάροφ πού δέν ἔκανε οὔτε κάν ὑπαινιγμό «γιά τίς δυσκολίες» τίς ὁποῖες ἀντιμετώπισαν ὁ Ἀβενάριους, ὁ Πέτσολντ κι' ὁ Βίλλυ, καί ἐπιπλέον τά ἀνακάτεψε ὅλα μαζί καί πρόσφερε στόν ἀναγνώστη ἕνα τόσο ἀπίστευτο μπέρδεμα, ὥστε νά μή φαί-

* *L. Feuerbach.* Sämtliche Werke, herausg. von Bolin und Jodl, Band VII, Stuttgart, 1903, S. 510· ἤ *Karl Grün.* «L. Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlaß, sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung», I. Band, Lpz., 1874, SS. 423 - 435 (*Λ. Φόϋερμπαχ.* Ἅπαντα, ἔκδ. Μπόλιν καί Γιόντλ, τόμ. VII, Στουτγάρδη, 1903, σελ. 510· ἤ *Κάρλ Γκρύν.* «Λ. Φόϋερμπαχ, ἡ ἀλληλογραφία του, ἡ φιλολογική του κληρονομιά, καθώς καί ἀνάλυση τῆς φιλοσοφικῆς του ἐξέλιξης», τόμ. I, Λειψία, 1874, σελ. 423 - 435. *Ἡ Σύντ.*).

νεται πιά καμιά διαφορά ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στό σολιψισμό! Τόν ἰδεαλισμό μᾶς τόν παρουσιάζει σάν «ρεαλισμό» καί στόν ὑλισμό καταλογίζει τήν ἄρνηση τῆς ὕπαρξης πραγμάτων ἔξω ἀπό τήν ἐπενέργειά τους πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας! Ἀλήθεια, ἤ ὁ Φόϋερμπαχ δέν ἤξερε τή στοιχειώδη διαφορά ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν ἰδεαλισμό, ἤ ὁ Μπαζάροφ καί Σία παραποίησαν τελείως τίς στοιχειώδεις ἀλήθειες τῆς φιλοσοφίας.

Ἤ ἄς πάρουμε ἀκόμη τόν Βαλεντίνοφ. Κοιτάξτε αὐτόν τό φιλόσοφο πού εἶναι, φυσικά, γοητευμένος μέ τόν Μπαζάροφ: 1) «Ὁ Μπέρκλεϋ εἶναι ὁ θεμελιωτής τῆς συσχετιστικῆς θεωρίας τῆς ὑπάρχουσας σχετικότητας ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου» (148). Αὐτό δέν εἶναι καθόλου ἰδεαλισμός ἀλά Μπέρκλεϋ, κάθε ἄλλο! Εἶναι μιά «πολύ βαθιά ἀνάλυση»! 2) «Ὁ Ἀβενάριους διατύπωσε τίς βασικές θέσεις τῆς θεωρίας κατά τόν πιό ρεαλιστικό τρόπο, ἔξω ἀπό τίς μορφές (!) τῆς συνηθισμένης ἰδεαλιστικῆς του ἑρμηνείας (μόνο ἑρμηνείας!)» (148). Τούς ἀφελεῖς, ὅπως βλέπει κανείς, τούς τυλίγει μιά χαρά ἡ ἀγυρτεία! 3) «Ἡ ἄποψη τοῦ Ἀβενάριους γιά τήν ἀφετηρία τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἑξῆς: κάθε ἄτομο βρίσκεται σ' ἕνα καθορισμένο περιβάλλον, μ' ἄλλα λόγια τό ἄτομο καί τό περιβάλλον μᾶς δίνονται σάν συνδεμένα καί ἀδιαχώριστα (!) μέλη μιᾶς καί τῆς ἴδιας συστοιχίας» (148). Ἔξοχα! Αὐτό δέν εἶναι ἰδεαλισμός. Ὁ Βαλεντίνοφ καί ὁ Μπαζάροφ ὑψώθηκαν πάνω ἀπό τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό, αὐτό τό «ἀδιαχώριστο» τοῦ ἀντικειμένου καί τοῦ ὑποκειμένου εἶναι καθαυτό «ρεαλισμός». 4) «Εἶναι μήπως σωστός ὁ ἀντίθετος ἰσχυρισμός, ὅτι δηλαδή δέν ὑπάρχει ἀντιμέλος, πού νά μήν τοῦ ἀντιστοιχεῖ ἕνα κεντρικό μέλος, ἕνα ἄτομο; Ὁλοφάνερα (!) δέν εἶναι σωστός... Στήν ἀρχαϊκή ἐποχή πρασίνιζαν τά δάση... ὁ ἄνθρωπος ὅμως δέν ὑπῆρχε» (148). Αὐτό σημαίνει ὅτι τό ἀδιαχώριστο *μπορεῖ* νά διαχωριστεῖ! Δέν εἶναι «ὁλοφάνερο» αὐτό; 5) «Ὡστόσο ἀπό τήν ἄποψη τῆς θεωρίας τῆς γνώσης τό ζήτημα τοῦ ἀντικειμένου αὐτό καθαυτό εἶναι παράλογο» (148). Πραγματικά λοιπόν! Ὅταν δέν ὑπῆρχαν ἀκόμη ὀργανισμοί προικισμένοι μέ αἰσθήσεις, τά ἀντικείμενα ἦταν παρ' ὅλα αὐτά «συμπλέγματα στοιχείων» *ταυτόσημων* μέ τά αἰσθήματα! 6) «Ἡ σχολή τῶν ἐνυπαρξιστῶν μέ ἐκπροσώπους της τόν Σοῦμπερτ - Ζόλντερν καί τόν Σοῦππε, περιέβαλε αὐτές (!) τίς σκέψεις μέ μιάν ἀκατάλληλη μορφή κι' ἔτσι βρέθηκε στό ἀδιέξοδο τοῦ σολιψισμοῦ» (149). Στίς ἴδιες «αὐτές τίς σκέψεις»

δέν ὑπάρχει σολιψισμός, κι' ὁ ἐμπειριοκριτικισμός δέν εἶναι διόλου ἀναμάσημα τῆς ἀντιδραστικῆς θεωρίας τῶν ἐνυπαρξιστῶν πού λένε ψέματα, ὅταν διακηρύσσουν τή συμπάθειά τους πρός τόν 'Αβενάριους!

Αὐτά δέν εἶναι φιλοσοφία, κύριοι μαχιστές, ἀλλά σωρός ἀπό ἀσυνάρτητες λέξεις.

5. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΣΚΕΠΤΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΟΥ ΕΓΚΕΦΑΛΟΥ;

Ὁ Μπαζάροφ μέ τόν πιό κατηγορηματικό τρόπο ἀπαντᾶ καταφατικά σ' αὐτό τό ἐρώτημα. Γράφει: «Ἄν τή θέση τοῦ Πλεχάνοφ ὅτι "ἡ συνείδηση εἶναι μιά ἐσωτερική (; Μπαζάροφ) κατάσταση τῆς ὕλης" τήν ἐκφράσουμε μέ πιό ἱκανοποιητική μορφή, λογουχάρη ὡς ἑξῆς: "κάθε ψυχικό προτσές εἶναι συνάρτηση ἑνός ἐγκεφαλικοῦ προτσές", τότε οὔτε ὁ Μάχ, οὔτε ὁ 'Αβενάριους θά φέρουν σ' αὐτά καμιά ἀντίρηση...» («Δοκίμια "*γιά*" τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ» 29).

Γιά τό ποντίκι δέν ὑπάρχει πιό δυνατό θηρίο ἀπό τή γάτα. Γιά τούς ρώσους μαχιστές δέν ὑπάρχει πιό γερός ὑλιστής ἀπό τόν Πλεχάνοφ. 'Αλήθεια, *μόνο* ὁ Πλεχάνοφ ἤ πρῶτος ὁ Πλεχάνοφ διατύπωσε τήν ὑλιστική θέση ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι μιά ἐσωτερική κατάσταση τῆς ὕλης; Κι' ἄν τοῦ Μπαζάροφ δέν τοῦ ἄρεσε ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο διατυπώνει τόν ὑλισμό ὁ Πλεχάνοφ, γιατί τά ἔβαλε μέ τόν Πλεχάνοφ κι' ὄχι μέ τόν Ἔνγκελς ἤ μέ τόν Φόϋερμπαχ;

Γιατί οἱ μαχιστές φοβοῦνται νά παραδεχτοῦν τήν ἀλήθεια. Πολεμοῦν τόν ὑλισμό καί καμώνονται πώς πολεμοῦν τάχα τόν Πλεχάνοφ: μέθοδος ἄνανδρη καί χωρίς ἀρχές.

Μά ἄς περάσουμε στόν ἐμπειριοκριτικισμό. Ὁ 'Αβενάριους «δέν πρόκειται ν' ἀμφισβητήσει» ὅτι ἡ σκέψη εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου. Τά λόγια αὐτά τοῦ Μπαζάροφ περιέχουν μιάν ἀπροκάλυπτη ἀναλήθεια. Ὁ 'Αβενάριους ὄχι μόνο *ἀμφισβητεῖ* τήν ὑλιστική θέση, ἀλλά καί δημιουργεῖ ὁλόκληρη «θεωρία» γιά ν' ἀνασκευάσει αὐτήν ἀκριβῶς τή θέση. «Ὁ ἐγκέφαλός μας, λέει ὁ 'Αβενάριους στήν "'Ανθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου", δέν εἶναι ἡ κατοικία, ἡ ἕδρα, ὁ δημιουργός, δέν εἶναι τό ἐργαλεῖο ἤ τό ὄργανο, ὁ φορέας ἤ τό ὑπόστρωμα κτλ. τῆς νόησης» (S. 76, τό χωρίο αὐτό τό παραθέτει ἐπιδοκιμαστικά ὁ Μάχ στήν «'Ανάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 32). «Ἡ νόηση δέν εἶναι ἕνας ἔνοικος ἤ αὐθέντης τοῦ ἐγκεφάλου, δέν εἶναι τό ἄλλο μισό ἤ ἡ ἄλλη πλευρά κτλ., μά

δέν εἶναι οὔτε καί προϊόν ἤ ἀκόμη φυσιολογική λειτουργία ἤ ἀκόμη κατάσταση γενικά τοῦ ἐγκεφάλου» (στό ἴδιο). Ἐξίσου κατηγορηματικά ἐκφράζεται ὁ Ἀβενάριους στίς «Παρατηρήσεις» του: «Οἱ παραστάσεις» «δέν εἶναι λειτουργίες (φυσιολογικές, ψυχικές, ψυχοφυσικές) τοῦ ἐγκεφάλου» (§115, S. 419 τοῦ ἔργ. πού ἀναφ.). Τά αἰσθήματα δέν εἶναι «ψυχικές λειτουργίες τοῦ ἐγκεφάλου» (§116).

Ἔτσι, σύμφωνα μέ τόν Ἀβενάριους ὁ ἐγκέφαλος δέν εἶναι τό ὄργανο τῆς σκέψης καί ἡ σκέψη δέν εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου. Ἄς ἀνατρέξουμε ὅμως στόν Ἔνγκελς καί θά δοῦμε ἀμέσως διατυπώσεις ἐντελῶς ἀντίθετες, ἀνοιχτά ὑλιστικές. «Ἡ νόηση καί ἡ συνείδηση, λέει ὁ Ἔνγκελς στό "Ἀντι-Ντύρινγκ," εἶναι προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου» (σελ. 22 τῆς πέμπτης γερμ. ἔκδ.)[33]. Ἡ ἴδια ἰδέα ἐπαναλαβαίνεται πολλές φορές σ' αὐτό τό ἔργο. Στό «Λουδοβίκο Φόϋερμπαχ» βλέπουμε νά ἐκτίθενται ὡς ἑξῆς οἱ ἀπόψεις τοῦ Φόϋερμπαχ καί τοῦ Ἔνγκελς: «Ὁ ὑλικός (stofflich), αἰσθητηριακά ἀντιληπτός ἀπό μᾶς κόσμος, ὅπου ἀνήκουμε κι' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, εἶναι ὁ μοναδικά πραγματικός κόσμος», «ὅσο ὑπεραισθητηριακές κι' ἄν φαίνονται ἡ συνείδηση καί ἡ νόησή μας, εἶναι ὡστόσο τό προϊόν (Erzeugnis) ἑνός ὑλικοῦ, σωματικοῦ ὀργάνου, τοῦ ἐγκεφάλου. Ἡ ὕλη δέν εἶναι προϊόν τοῦ πνεύματος, ἀλλά τό πνεῦμα εἶναι ἁπλῶς τό ἀνώτατο προϊόν τῆς ὕλης. Αὐτό φυσικά εἶναι καθαρός ὑλισμός» (4η γερμ. ἔκδ., σελ. 18). Ἤ ἀκόμη σελ. 4: ἀντανάκλαση τῶν προτσές τῆς φύσης στόν «σκεπτόμενο ἐγκέφαλο»[34] κτλ., κ.ο.κ.

Ὁ Ἀβενάριους ἀποκρούει αὐτή τήν ὑλιστική ἄποψη καί ὀνομάζει τή «νόηση τοῦ ἐγκεφάλου» *«φετιχισμό τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν»* («Ἡ ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου», 2η γερμ ἔκδ., σελ. 70). Ἑπομένως, ὁ Ἀβενάριους δέν ἔχει καθόλου αὐταπάτες σχετικά μέ τήν ἀπόλυτη διάστασή του μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες πάνω στό σημεῖο αὐτό. Παραδέχεται, ὅπως παραδέχεται κι 'ὁ Μάχ κι' ὅλοι οἱ ἐνυπαρξιστές, ὅτι οἱ φυσικές ἐπιστῆμες ἀκολουθοῦν αὐθόρμητα καί ἀσυνείδητα τήν ὑλιστική ἄποψη. Παραδέχεται καί διακηρύσσει ἀνοιχτά *ὅτι βρίσκεται σέ ἀπόλυτη διάσταση μέ τήν «κυριαρχούσα ψυχολογία»* («Παρατηρήσεις», σελ. 150 καί πολλ. ἄλλ.). Αὐτή ἡ κυριαρχούσα ψυχολογία κάνει μιά ἀπαράδεκτη «ἐνδοβολία» —νά μιά νέα λεξούλα, πού σκάρωσε μέ πολύ ζόρι ὁ φιλόσοφός μας — δηλαδή τό μπάσιμο τῆς σκέψης μέσα στόν ἐγκέφαλο, ἤ τῶν αἰσθημάτων ἐντός μας. Οἱ «δυό» αὐτές «λέξεις»

(ἐντός μας = in uns), λέει στό ἴδιο μέρος ὁ Ἀβενάριους, περιλαβαίνουν ἀκριβῶς τήν προϋπόθεση (Annahme) πού ἀμφισβητεῖ ὁ ἐμπειριοκριτικισμός. «Αὐτό τό *μπάσιμο* (Hineinverlegung) τοῦ ὁρατοῦ κτλ. μέσα στόν ἄνθρωπο εἶναι ἐκεῖνο πού λέμε *ἐνδοβολία*» (S. 153, § 45).

Ἡ ἐνδοβολία παρεκκλίνει «καταρχήν» ἀπό τή «φυσική ἀντίληψη τοῦ κόσμου» (natürlicher Weltbegriff), λέγοντας «ἐντός μου» ἀντί νά πεῖ «μπροστά μου» (vor mir, S. 154), «μετατρέποντας τό συστατικό μέρος τοῦ (πραγματικοῦ) περιβάλλοντος σέ συστατικό μέρος τῆς (ἰδεατῆς) νόησης» (στό ἴδιο). «Τό ἀμηχανικό» (νέα λέξη ἀντί τοῦ ψυχικοῦ) «πού ἐκδηλώνεται ἐλεύθερα καί ξεκάθαρα σέ κάτι πού μᾶς δίνεται (ἤ πού τό βρίσκουμε, im Vorgefundenen), ἡ ἐνδοβολία τό μετατρέπει σέ κάτι τό μυστηριωδῶς κρυμένο (λανθάνον — ὅπως λέει «μέ μιά νέα λέξη» ὁ Ἀβενάριους) μέσα στό κεντρικό νευρικό μας σύστημα» (στό ἴδιο).

Ἔχουμε μπροστά μας τήν ἴδια *ἀπάτη* πού συναντήσαμε καί στήν περιβόητη ὑπεράσπιση τοῦ «ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ» ἀπό τούς ἐμπειριοκριτικούς καί τούς ἐνυπαρξιστές. Ὁ Ἀβενάριους ἀκολουθεῖ στήν περίπτωση αὐτή τή συμβουλή τοῦ ἀγύρτη πού περιγράφει ὁ Τουργκένιεφ[35]: φώναζε ὅσο μπορεῖς πιό δυνατά ἐνάντια στά ἐλαττώματα πού ξέρεις ὅτι ἔχεις ὁ ἴδιος. Ὁ Ἀβενάριους καμώνεται ὅτι καταπολεμᾶ τόν ἰδεαλισμό: ἀπό τήν ἐνδοβολία συνάγουν τάχα συνήθως τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό, μετατρέπουν τόν ἐξωτερικό κόσμο σέ αἴσθημα, σέ παράσταση κτλ., ἐνῶ ἐγώ, βλέπετε, ὑπερασπίζω τόν «ἁπλοϊκό ρεαλισμό», ὅτι δηλαδή εἶναι ἐξίσου πραγματικό καθετί τό δοσμένο, καί τό *«Ἐγώ»* καί τό περιβάλλον, χωρίς νά μπάζω τόν ἐξωτερικό κόσμο μέσα στό μυαλό τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ σοφιστεία εἶναι καί δῶ ἀκριβῶς ἡ ἴδια μ' ἐκείνη πού παρατηρήσαμε στήν περίπτωση τῆς περίφημης συστοιχίας. Ὁ Ἀβενάριους, ἀποσπώντας τήν προσοχή τοῦ ἀναγνώστη μέ τίς ἐπιθέσεις του ἐνάντια στόν ἰδεαλισμό, ὑπερασπίζει στήν πραγματικότητα, ἄν καί μέ λιγάκι διαφορετικές λέξεις, πάλι τόν ἰδεαλισμό: ἡ σκέψη δέν εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, ὁ ἐγκέφαλος δέν εἶναι τό ὄργανο τῆς σκέψης, τά αἰσθήματα δέν εἶναι λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ὄχι! τά αἰσθήματα εἶναι «στοιχεῖα», μόνο ψυχικά κατά μιά ορισμένη σχέση, ἐνῶ κατά μιάν ἄλλη (ἄν καί τά στοιχεῖα εἶναι *«ταυτόσημα»*, ὡστόσο) εἶναι φυσικά. Μέ τή νέα μπερδεμένη ὁρολογία του,

μέ τίς νέες ἐπιτηδευμένες λεξοῦλες, πού ἐκφράζουν τάχα μιά καινούργια «θεωρία», ὁ Ἀβενάριους ἔκανε ἁπλῶς βῆμα σημειωτόν καί ξαναγύρισε πίσω στή βασική ἰδεαλιστική ἀφετηρία του.

Κι' ἄν οἱ ρῶσοι μαχιστές μας (λχ. ὁ Μπογκντάνοφ) δέν πρόσεξαν αὐτή τήν «ἀπάτη» καί διέκριναν στή «νέα» ὑπεράσπιση τοῦ ἰδεαλισμοῦ τήν ἀνασκευή του, οἱ εἰδικοί φιλόσοφοι στήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ μᾶς ἔδοσαν μιά νηφάλια ἐκτίμηση τῆς οὐσίας τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἀβενάριους, πού γίνεται φανερή μόλις παραμεριστεῖ ἡ ἐπιτηδευμένη ὁρολογία του.

Τό 1903 ὁ Μπογκντάνοφ ἔγραφε (ἄρθρο: «Αὔταρχη σκέψη» στή συλλογή: «Ἀπό τήν ψυχολογία τῆς κοινωνίας», σελ. 119 καί ἑπόμ.):

«Ὁ Ρίχαρντ Ἀβενάριους μᾶς ἔδοσε τήν πιό ἁρμονική καί ὁλοκληρωμένη φιλοσοφική εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ δυϊσμοῦ πνεύματος καί σώματος. Ἡ οὐσία τῆς "διδασκαλίας" του "γιά τήν ἐνδοβολία" βρίσκεται στά παρακάτω» (ἄμεσα παρατηροῦμε μόνο τά φυσικά σώματα, καί συμπεραίνουμε μόνο ὑποθετικά γιά τά ξένα βιώματα, δηλαδή γιά τόν ψυχικό κόσμο ἑνός ἄλλου προσώπου). «...Ἡ ὑπόθεση περιπλέκεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τά βιώματα τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου εἶναι τοποθετημένα μέσα στό σῶμα του, μπάζονται (ἐνδοβάλλονται) στόν ὀργανισμό του. Αὐτό εἶναι κιόλας μιά περιττή ὑπόθεση, πού προκαλεῖ μάλιστα ἕνα σωρό ἀντιφάσεις. Ὁ Ἀβενάριους σημειώνει συστηματικά αὐτές τίς ἀντιφάσεις, ξεδιπλώνοντας μπροστά μας μιά διαδοχική σειρά ἱστορικῶν σταδίων στήν ἐξέλιξη τοῦ δυϊσμοῦ καί κατόπιν καί τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἐδῶ ὅμως δέν χρειάζεται ν' ἀκολουθήσουμε τόν Ἀβενάριους...». «Ἡ ἐνδοβολία παρουσιάζεται σάν ἐξήγηση τοῦ δυϊσμοῦ πνεύματος καί σώματος».

Ὁ Μπογκντάνοφ πίστεψε ὅτι ἡ «ἐνδοβολία» στρέφεται ἐνάντια στόν ἰδεαλισμό κι' ἔτσι ἔπεσε στό δόκανο τῆς καθηγητικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μπογκντάνοφ πῆρε *τοῖς μετρητοῖς* τήν ἐκτίμηση τῆς ἐνδοβολίας, πού ἔδοσε ὁ ἴδιος ὁ Ἀβενάριους καί δέν πρόσεξε *τό κεντρί* της πού στρέφεται ἐνάντια στόν ὑλισμό. Ἡ ἐνδοβολία ἀρνιέται ὅτι ἡ σκέψη εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, ὅτι οἱ αἰσθήσεις εἶναι λειτουργία τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή, ἀρνιέται τήν πιό στοιχειώδη ἀλήθεια τῆς φυσιολογίας μόνο καί μόνο γιά νά συντρίψει τόν ὑλισμό. Ἔτσι ὁ «δυϊσμός» ἀνασκευά-

ζεται *ἰδεαλιστικά* (παρ' ὅλη τή διπλωματική ὀργή τοῦ 'Αβενάριους κατά τοῦ ἰδεαλισμοῦ), γιατί τό αἴσθημα καί ἡ σκέψη ἐμφανίζονται ἐδῶ σάν ἕνα ὄχι τό δευτερεῦον, ὄχι τό παράγωγο τῆς ὕλης, ἀλλά *τό πρωτεῦον*. Ὁ δυϊσμός ἀνασκευάζεται ἐδῶ ἀπό τόν 'Αβενάριους μόνο στό μέτρο πού «ἀνασκευάζει» ὁ ἴδιος τήν ὕπαρξη τοῦ ἀντικειμένου χωρίς ὑποκείμενο, τήν ὕπαρξη τῆς ὕλης χωρίς σκέψη, τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀνεξάρτητου ἀπό τά αἰσθήματά μας, δηλαδή ἀνασκευάζεται *ἰδεαλιστικά*. Χρειάστηκε στόν 'Αβενάριους ἡ παράλογη ἄρνηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ὀπτική εἰκόνα τοῦ δέντρου εἶναι λειτουργία τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ μου χιτώνα, τῶν νεύρων καί τοῦ ἐγκεφάλου μου γιά νά στηρίξει τή θεωρία τῆς «ἀδιάρηκτης» σύνδεσης τῆς «ὁλοκληρωτικῆς» ἐμπειρίας, πού περιλαβαίνει καί τό *«'Εγώ»* μας καί τό δέντρο, δηλ. τό περιβάλλον.

Ἡ διδασκαλία τῆς ἐνδοβολίας εἶναι σύγχυση πού μπάζει λαθραῖα ἰδεαλιστικές ἀνοησίες καί ἀντιφάσκει μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες, πού ἀκολουθοῦν σταθερά τήν ἄποψη ὅτι ἡ σκέψη εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, ὅτι τά αἰσθήματα, *δηλαδή* οἱ εἰκόνες τοῦ *ἐξωτερικοῦ κόσμου* ὑπάρχουν *ἐντός μας*, παραγόμενες ἀπό τήν ἐπενέργεια τῶν πραγμάτων πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Ἡ ὑλιστική ἄρση «τοῦ δυϊσμοῦ πνεύματος καί σώματος» (δηλ. ὁ ὑλιστικός μονισμός) συνίσταται στή θέση ὅτι τό πνεῦμα δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό σῶμα, ὅτι τό πνεῦμα εἶναι τό δευτερεῦον, ὅτι εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἡ ἰδεαλιστική ἄρση «τοῦ δυϊσμοῦ πνεύματος καί σώματος» (δηλ. ὁ ἰδεαλιστικός μονισμός) συνίσταται στή θέση ὅτι τό πνεῦμα *δέν εἶναι* λειτουργία τοῦ σώματος, ὅτι, ἑπομένως, τό πνεῦμα εἶναι τό πρωτεῦον, ὅτι «τό περιβάλλον» καί τό *«'Εγώ»* ὑπάρχουν μόνο σέ μιά ἀδιάρηκτη σύνδεση τῶν ἴδιων «συμπλεγμάτων στοιχείων». 'Εκτός ἀπ' αὐτούς τούς δυό διαμετρικά ἀντίθετους τρόπους ἄρσης «τοῦ δυϊσμοῦ πνεύματος καί σώματος» δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κανένας τρίτος τρόπος, ἐκτός ἄν λάβουμε ὑπόψη τόν ἐκλεκτικισμό, πού ἀποτελεῖ ἕνα παράλογο ἀνακάτεμα ὑλισμοῦ καί ἰδεαλισμοῦ. Καί αὐτό ἀκριβῶς τό ἀνακάτεμα πού βλέπουμε στόν 'Αβενάριους, φάνηκε στόν Μπογκντάνοφ καί Σία σάν «ἡ ἀλήθεια ἔξω ἀπό κάθε ὑλισμό καί ἰδεαλισμό».

Οἱ εἰδικοί ὅμως τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι τόσο ἀφελεῖς κι' εὔπιστοι, ὅπως οἱ ρῶσοι μαχιστές. Βέβαια ὁ καθένας ἀπό αὐτούς τούς κυρίους τακτικούς καθηγητές ὑπερασπίζει τό *«δικό του»* σύστημα ἀνασκευῆς τοῦ ὑλισμοῦ, ἤ, τουλάχιστο,

«συμβιβασμοῦ» τοῦ ὑλισμοῦ μέ τόν ἰδεαλισμό, μά ἀπέναντι στούς ἀνταγωνιστές τους οἱ καθηγητές αὐτοί ξεσκεπάζουν, χωρίς δισταγμούς, τά ἀσύνδετα κομμάτια ὑλισμοῦ καί ἰδεαλισμοῦ πού ὑπάρχουν στά κάθε εἴδους «νεότερα» καί «πρωτότυπα» συστήματα. Ἄν ὁρισμένοι νεαροί διανοούμενοι ἔπεσαν στό δόκανο τοῦ Ἀβενάριους, δέν ἦταν ὡστόσο εὔκολο νά τσιμπίσει τό δόλωμα κι' ἡ γριά ἀλεποῦ, ὁ Βούντ. Ὁ ἰδεαλιστής Βούντ ἀφαίρεσε χωρίς πολλές εὐγένειες τή μάσκα ἀπό τό ναζιάρη Ἀβενάριους. Καί αὐτό τόκανε, *ἐπαινώντας τον γιά τήν ἀντιυλιστική τάση τῆς διδασκαλίας του γιά τήν ἐνδοβολία.*

«Ἄν ὁ ἐμπειριοκριτικισμός, ἔγραφε ὁ Βούντ, κατηγορεῖ τόν ἀγοραῖο ὑλισμό ὅτι χρησιμοποιώντας ἐκφράσεις ὅπως: ὁ ἐγκέφαλος "εἶναι προικισμένος" μέ τή σκέψη ἤ "παράγει" τή νόηση, ἐκφράζει μιά σχέση πού γενικά δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ μέ τήν παρατήρηση καί περιγραφή τῶν γεγονότων» (γιά τόν Β. Βούντ εἶναι φαίνεται «γεγονός» ὅτι ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται χωρίς ἐγκέφαλο!), «...αὐτή ἡ κατηγορία εἶναι, βέβαια, βάσιμη» (στό ἄρθρο πού ἀναφ., S. 47 - 48).

Δέν μποροῦσε βέβαια νά εἶναι κι' ἀλλιῶς! Οἱ ἰδεαλιστές θά πᾶνε πάντα μέ τούς διφορούμενους Ἀβενάριους καί Μάχ ὅταν πρόκειται νά πολεμήσουν τόν ὑλισμό. Εἶναι μόνο λυπηρό—προσθέτει ὁ Βούντ—ὅτι ἡ θεωρία αὐτή τῆς ἐνδοβολίας, «δέν ἔχει καμιά ἀπολύτως σχέση μέ τή θεωρία τῆς ἀνεξάρτητης ζωτικῆς σειρᾶς, ἀλλά εἶναι φανερό ὅτι προστέθηκε ἀργότερα ἀπέξω στή θεωρία αὐτή μ' ἕναν τρόπο ἀρκετά τεχνητό» (S. 365).

Ἡ ἐνδοβολία, λέει ὁ Ο. Ἔβαλντ, «δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά ἕνα πλάσμα τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, πού τοῦ εἶναι ἀναγκαῖο γιά νά καλύψει τά σφάλματά του» (l. c.*, 44). «Ἔτσι βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά περίεργη ἀντίφαση: ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ ἐξοστράκιση τῆς ἐνδοβολίας καί ἡ ἀποκατάσταση τῆς φυσικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου πᾶνε νά ξαναδόσουν στόν κόσμο τόν χαρακτήρα ζωντανῆς πραγματικότητας· ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ ἐμπειριοκριτικισμός μέ τήν ἀρχική συστοιχία ὁδηγεῖ στήν καθαρά ἰδεαλιστική θεωρία τῆς ἀπόλυτης συστοιχίας τοῦ ἀντιμέλους καί τοῦ κεντρικοῦ μέλους. Ἔτσι ὁ Ἀβενάριους κινεῖται σέ φαῦλο κύκλο. Κηρύσσοντας τόν πόλεμο στόν ἰδεαλισμό, κατάθεσε μπροστά του τά ὅπλα στίς παραμονές τῆς ἀνοιχτῆς σύγκρουσης μαζί του. Θέλοντας νά ἐλευθερώσει

* —loco citato—στό μέρος τῆς περικοπῆς πού ἀναφέρθηκε. *Ἡ Σύντ.*

τόν κόσμο τῶν ἀντικειμένων ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ ὑποκειμένου, ξανάδεσε τόν κόσμο αὐτό στό ὑποκείμενο. Ἐκεῖνο πού πραγματικά αὐτός ἐκμηδενίζει μέ τήν κριτική του εἶναι μᾶλλον μιά γελοιογραφία τοῦ ἰδεαλισμοῦ κι' ὄχι πιστή πραγματικά γνωσιολογική ἔκφρασή του» (l. c., 64 - 65).

«Τό ἀπόφθεγμα πού παραθέτει συχνά ὁ Ἀβενάριους, — λέει ὁ Νόρμαν Σμίθ, —ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δέν εἶναι οὔτε ἡ ἕδρα, οὔτε τό ὄργανο, οὔτε ὁ φορέας τῆς σκέψης, ἀποτελεῖ ἄρνηση τῆς μοναδικῆς ὁρολογίας πού διαθέτουμε γιά νά καθορίσουμε τή σχέση πού ὑπάρχει μεταξύ τους» (στό ἄρθρο πού ἀναφ., p. 30).

Δέν εἶναι ἐπίσης παράξενο ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἐνδοβολίας, πού ἐπιδοκιμάζει ὁ Βούντ, προκαλεῖ τή σὐμπάθεια τοῦ ἀπροκάλυπτου σπιριτουαλιστῆ Τζέϊμς Γουόρντ*, πού διεξάγει συστηματικό πόλεμο κατά τοῦ «νατουραλισμοῦ καί ἀγνωστικισμοῦ», ἰδιαίτερα κατά τοῦ Τ. Χάξλεϋ (ὄχι γιατί ὁ Χάξλεϋ δέν ἦταν ἀρκετά κατηγορηματικός καί ἀποφασιστικός ὑλιστής, πράγμα γιά τό ὁποῖο τόν κατηγόρησε ὁ Ἔνγκελς, ἀλλά) γιατί πίσω ἀπό τόν ἀγνωστικισμό του κρυβόταν οὐσιαστικά ὁ ὑλισμός.

Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ ἄγγλος μαχιστής Κ. Πῆρσον, πού ἀγνοεῖ τά κάθε λογῆς φιλοσοφικά τεχνάσματα καί δέν παραδέχεται οὔτε τήν ἐνδοβολία, οὔτε τή συστοιχία, οὔτε τήν «ἀνακάλυψη τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου», καταλήγει στό ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τοῦ μαχισμοῦ, πού εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπό παρόμοιες «μεταμφιέσεις», δηλαδή στόν καθαρά ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό. Ὁ Πῆρσον δέν θέλει νά ξέρει καθόλου ἀπό τέτια «στοιχεῖα». «Οἱ αἰσθητηριακές ἐντυπώσεις» (sense - impressions) εἶναι τό ἄλφα καί τό ὠμέγα τῆς θεωρίας του. Ὁ Πῆρσον δέν ἀμφιβάλλει καθόλου ὅτι ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται μέ τόν ἐγκέφαλο. Καί ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα σ' αὐτή τή θέση (τή μόνη πού ἀνταποκρίνεται στήν ἐπιστήμη) καί τήν ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας του παραμένει ἔκδηλη, ἐξώφθαλμη. Ὁ Πῆρσον καταπολεμᾶ μέ ἔξαλλο τρόπο τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ὕλη ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τίς αἰσθητηριακές ἐντυπώσεις μας (κεφ. VII τοῦ ἔργου του «Ἡ Γραμματική τῆς Ἐπιστήμης»). Ὁ Πῆρσον, ἀφοῦ ἐπαναλαβαίνει ὅλα τά ἐπιχειρήματα τοῦ

---

* *James Ward.* «Naturalism and Agnosticism», 3nd ed., Lond., 1906, vol. II, pp. 171, 172 *(Τζέϊμς Γουόρντ.* «Νατουραλισμός καί ἀγνωστικισμός», 3η ἔκδ., Λονδίνο, 1906, τόμ. II, σελ. 171, 172. *Ἡ Σύντ.).*

Μπέρκλεϋ, διακηρύσσει ὅτι ἡ ὕλη εἶναι μηδέν. Ὅταν ὅμως πρόκειται νά μιλήσει γιά τή σχέση τοῦ ἐγκεφάλου πρός τή σκέψη, ὁ Πῆρσον δηλώνει κατηγορηματικά: «Ἀπό τή θέληση καί τή συνείδηση, πού συνδέονται μέ τόν ὑλικό μηχανισμό, δέν μποροῦμε νά συμπεράνουμε τίποτε πού νά μοιάζει μέ τή θέληση καί τή συνείδηση χωρίς αὐτό τό μηχανισμό*. Ὁ Πῆρσον προβάλλει μάλιστα τήν ἀκόλουθη θέση, πού συνοψίζει τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του στόν τομέα αὐτόν: «Ἡ συνείδηση δέν ἔχει κανένα νόημα, πέρα ἀπό τά σύνορα ἑνός νευρικοῦ συστήματος, συγγενικοῦ μέ τό δικό μας. Δέν εἶναι λογικό νά ἰσχυρίζεται κανείς ὅτι ὅλη ἡ ὕλη εἶναι συνειδητή» (μά εἶναι λογικό νά ὑποθέτει κανείς ὅτι ὅλη ἡ ὕλη ἔχει μιά ἰδιότητα πού εἶναι οὐσιαστικά συγγενική μέ τήν αἴσθηση, τήν ἰδιότητα τῆς ἀντανάκλασης), «ἀλλά πολύ περισσότερο δέν εἶναι λογικό νά ἰσχυρίζεται κανείς ὅτι ἡ συνείδηση ἤ ἡ θέληση ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τήν ὕλη» (στό ἴδιο, p. 75, θέση 2η). Ἡ σύγχυση τοῦ Πῆρσον εἶναι κραυγαλέα! Ἡ ὕλη δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά ὁμάδες αἰσθητηριακῶν ἐντυπώσεων. Αὐτή εἶναι ἡ ἀφετηριακή θέση του, αὐτή εἶναι ἡ φιλοσοφία του. Ἑπομένως τό αἴσθημα καί ἡ σκέψη εἶναι τό πρωτεῦον καί ἡ ὕλη τό δευτερεῦον. Μά ὄχι, συνείδηση χωρίς ὕλη δέν ὑπάρχει καί μάλιστα χωρίς τάχα νευρικό σύστημα! Δηλαδή ἡ συνείδηση καί τό αἴσθημα εἶναι τό δευτερεῦον. Τό νερό στηρίζεται στή γῆ, ἡ γῆ στό κῆτος, τό κῆτος στό νερό. Τά «στοιχεῖα» τοῦ Μάχ, ἡ συστοιχία καί ἡ «ἐνδοβολία» τοῦ Ἀβενάριους δέν ἀπομακρύνουν καθόλου αὐτή τή σύγχυση, ἀλλά ἁπλῶς συσκοτίζουν περισσότερο τό ζήτημα καί σβήνουν τά ἴχνη μέ τά περίφημα φιλοσοφικοεπιστημονικά ἀκαταλαβίστικά τους.

Ἐξίσου ἀκαταλαβίστικη εἶναι καί ἡ ἰδιαίτερη ὁρολογία τοῦ Ἀβενάριους γιά τήν ὁποία εἶναι ἀρκετό νά ποῦμε δυό λόγια. Ὁ Ἀβενάριους δημιούργησε μιά ἀτέλειωτη πληθώρα ἀπό διάφορα «νοτάλ», «σεκουράλ», «φιντεντσιάλ» κτλ., κτλ. Οἱ ρῶσοι μαχιστές μας στίς περισσότερες περιπτώσεις παρακάμπτουν ντροπαλά ὅλες αὐτές τίς καθηγητίστικες ἀνοησίες καί μόνο κάπου - κάπου βομβαρδίζουν τόν ἀναγνώστη (γιά νά τόν ξεκουφάνουν) μέ κανένα «ἐξιστεντσιάλ» κτλ. Μά, ἄν οἱ ἀφελεῖς παίρνουν αὐτές τίς λεξοῦλες γιά καμιά εἰδική βιομηχανική, οἱ γερμανοί φιλόσοφοι πού εἶναι κι' αὐτοί θιασῶτες τῶν «σοφῶν» ἐκφράσεων, περιγελοῦν τόν Ἀβενάριους.

---

* *«The Grammar of Science»*, 2nd ed., Lond., 1900, p. 58.

Εἴτε πῶ «νοτάλ» (notus=γνωστός) εἴτε πῶ ὅτι αὐτό ἤ ἐκεῖνο τό πράγμα μοῦ εἶναι γνωστό, εἶναι ἐντελῶς τό ἴδιο πράγμα, γράφει ὁ Βούντ στήν παράγραφο πού ἔχει τόν τίτλο «Ὁ σχολαστικός χαρακτήρας τοῦ ἐμπειριοκριτικοῦ συστήματος». Καί πραγματικά αὐτό εἶναι γνησιότατος καί κατασκότεινος σχολαστικισμός. Ὁ Ρ. Βίλλυ, ἕνας ἀπό τούς πιό ἀφοσιωμένους μαθητές τοῦ Ἀβενάριους, εἶχε τό θάρρος νά τό ἀναγνωρίσει εἰλικρινά: «Ὁ Ἀβενάριους ὀνειρευόταν, γράφει ὁ Βίλλυ, μιά βιο-μηχανική, ἀλλά στήν κατανόηση τῆς ζωῆς τοῦ ἐγκεφάλου μπορεῖ νά φτάσει κανείς μόνο μέ πραγματικές ἀνακαλύψεις... καί ὄχι μέ τόν τρόπο πού ἐπιχείρησε νά τό κάνει ὁ Ἀβενάριους. Ἡ βιο-μηχανική τοῦ Ἀβενάριους δέν στηρίζεται καθόλου σέ κανενός εἴδους νέες παρατηρήσεις. Τό χαρακτηριστικό γνώρισμά της εἶναι οἱ ἐντελῶς σχηματικές κατασκευές ἐννοιῶν, καί μάλιστα κατασκευές πού δέν ἔχουν οὔτε κάν τό χαρακτήρα ὑποθέσεων, πού νά μᾶς ἀνοίγουν μιά προοπτική, ἀλλά εἶναι ἁπλῶς καλούπια θεώρησης (blosse Spekulierschablonen), πού μᾶς φράζουν, σάν τεῖχος, τόν ὁρίζοντα»*.

Οἱ ρῶσοι μαχιστές λίγο ἀκόμη καί θά μοιάσουν μ' αὐτούς πού ἔχουν πάθος στή μόδα καί θαμπώνονται μπροστά σ' ἕνα τριμμένο πιά καπέλο τῶν ἀστῶν φιλόσοφων τῆς Εὐρώπης.

6. Ο ΣΟΛΙΨΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΧ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΒΕΝΑΡΙΟΥΣ

Εἴδαμε ὅτι ἡ ἀφετηρία καί ἡ βασική θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ εἶναι ὁ ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός. Ὁ κόσμος εἶναι τό αἴσθημά μας, αὐτή εἶναι ἡ βασική θέση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, πού συσκοτίζεται, ἀλλά δέν ἀλλάζει καθόλου μέ τή λεξούλα «στοιχεῖα» καί μέ τίς θεωρίες τῆς «ἀνεξάρτητης σειρᾶς», τῆς «συστοιχίας» καί τῆς «ἐνδοβολίας». Ὁ παραλογισμός αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ὁδηγεῖ στό σολιψισμό, στήν ἀποδοχή τῆς ὕπαρξης μόνο τοῦ ἀτόμου πού φιλοσοφεῖ. Οἱ ρῶσοι μαχιστές μας ὅμως βεβαιώνουν τόν ἀναγνώστη ὅτι τό νά «κατηγορεῖ» κανείς τόν Μάχ «γιά ἰδεαλισμό καί μάλιστα γιά σολιψισμό» εἶναι «ἄκρος ὑποκειμενισμός». Αὐτά γράφει ὁ Μπογκντάνοφ στόν πρόλογό του στήν «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. XI, καί τά

---

* *R. Willy.* «Gegen die Schulweisheit», S. 169. Ὁ σχολαστικός Πέτσολντ δέν θά κάνει βέβαια τέτιες ὁμολογίες, ἀλλά μέ αὐτοϊκανοποίηση φιλισταίου ἀναμασᾶ τή «βιολογική» σχολαστική τοῦ Ἀβενάριους (τόμ. I, κεφ. II).

ἐπαναλαβαίνει σέ ὅλους τούς τόνους ὁλόκληρη ἡ παρέα τῶν μαχιστῶν.

Ἀφοῦ ἐξετάσαμε ποιά μέσα χρησιμοποιοῦν ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους γιά νά μεταμφιέσουν τό σολιψισμό τους, πρέπει τώρα νά προσθέσουμε τοῦτο δῶ: «Ὁ ἄκρος ὑποκειμενισμός» τῶν ἰσχυρισμῶν βρίσκεται ἐξολοκλήρου στήν πλευρά τοῦ Μπογκντάνοφ καί Σίας, γιατί στίς φιλοσοφικές ἐργασίες οἱ συγγραφεῖς τῶν πιό διαφορετικῶν τάσεων ἀπό καιρό τώρα ἔχουν ἀποκαλύψει τό βασικό ἁμάρτημα τοῦ μαχισμοῦ κάτω ἀπό ὅλες τίς μεταμφιέσεις του. Θά περιοριστοῦμε ἁπλῶς νά δόσουμε *συνοπτικά* τίς γνῶμες πού δείχνουν ἀρκετά καθαρά τόν «ὑποκειμενισμό» τῆς *ἄγνοιας* τῶν μαχιστῶν μας. Ἄς σημειώσουμε παράλληλα ὅτι ὅλοι σχεδόν οἱ εἰδικοί τῆς φιλοσοφίας συμπαθοῦν τή μιά ἤ τήν ἄλλη παραλλαγή τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁ ἰδεαλισμός γι' αὐτούς δέν εἶναι διόλου μομφή, ὅπως εἶναι γιά μᾶς τούς μαρξιστές, ὡστόσο διαπιστώνουν ποιά εἶναι ἡ *πραγματική* φιλοσοφική κατεύθυνση τοῦ Μάχ καί ἀντιπαραθέτουν στό ἕνα ἰδεαλιστικό σύστημα ἕνα ἄλλο, ἐπίσης ἰδεαλιστικό σύστημα, πού τούς φαίνεται πιό συνεπές.

Ὁ Ο. Ἔβαλντ στό βιβλίο του τό ἀφιερωμένο στήν ἀνάλυση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀβενάριους γράφει τά ἑξῆς: «Ὁ δημιουργός τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ» volens-nolens* καταδικάζει τόν ἑαυτό του στό σολιψισμό (l. c., σελ. 61 - 62).

Ὁ Χάνς Κλάινπετερ, μαθητής τοῦ Μάχ, (μέ τόν ὁποῖο τάσσεται ἰδιαίτερα ἀλληλέγγυος ὁ Μάχ στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του «Erkenntnis und Irrtum», γράφει τά παρακάτω: «Ἀκριβῶς ὁ Μάχ εἶναι γιά μᾶς τό παράδειγμα πού δείχνει ὅτι ὁ γνωσιοθεωρητικός ἰδεαλισμός μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ μέ τίς ἀπαιτήσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν» (γιά τούς ἐκλεκτικούς τά πάντα «μποροῦν νά συμβιβαστοῦν»!), «εἶναι τό παράδειγμα πού δείχνει ὅτι οἱ φυσικές ἐπιστῆμες μποροῦν θαυμάσια νά ἔχουν σάν ἀφετηρία τους τό σολιψισμό, χωρίς ὅμως νά σταματᾶνε σ' αὐτόν» («Archiv für systematische Philosophie»[36]. Band VI, 1900. S. 87).

Ὁ Ε. Λούκα, διερευνώντας τήν «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων» τοῦ Μάχ, παρατηρεῖ :Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος αὐτή τήν παρανόηση (Mißverständnisse), βλέπουμε ὅτι «ὁ Μάχ τοποθετεῖται στό ἔδαφος τοῦ καθαροῦ ἰδεαλισμοῦ». «Εἶναι ἀδύνατο νά καταλάβει κανείς μέ τί τρόπο ὁ Μάχ ἀρνιέται ὅτι εἶναι ὀπαδός

* —θέλοντας καί μή. *Ἡ Σύντ.*

τοῦ Μπέρκλεϋ» («Kantstudien»[37],Band VIII, 1903, SS.416, 417).

Ὁ Β. Γερούζαλεμ, ἀπό τούς πιό ἀντιδραστικούς καντιανούς, πρός τόν ὁποῖο ὁ Μάχ ἐκφράζει στόν ἴδιο πρόλογο τήν ἀλληλεγγύη του («πιό στενή συγγένεια» ἀντιλήψεων ἀπ' ὅ,τι εἶχε φανταστεῖ πρωτύτερα ὁ Μάχ: S. X, Vorwort* στό ἔργο «Erk. u. Irrt.», 1906), γράφει τά παρακάτω: «Ὁ συνεπής φαινομεναλισμός ὁδηγεῖ στό σολιψισμό», καί γι' αὐτό πρέπει νά δανειστεῖ κανείς μέ τρόπο κάτι ἀπό τόν Κάντ! (βλ. «Der kritische Idealismus und die reine Logik», 1905, S. 26**).

Ὁ Ρ. Χαίνιγκσβαλντ γράφει τά παρακάτω: «...οἱ ἐνυπαρξιστές καί οἱ ἐμπειριοκριτικιστές ἀντιμετωπίζουν τό δίλημμα: ἤ σολιψισμός ἤ μεταφυσική στό πνεῦμα τοῦ Φίχτε, τοῦ Σέλλινγκ ἤ τοῦ Χέγγελ» («Über die Lehre Hume's von der Realität der Außendinge», 1904, S. 68***).

Ο ἄγγλος φυσικός Ὄλιβερ Λότζ στό βιβλίο του, ὅπου τά βάζει μέ τόν ὑλιστή Χαῖκκελ, μιλάει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί σάν γιά κάτι πασίγνωστο, «γιά τούς σολιψιστές σάν τόν Πῆρσον καί τόν Μάχ» (Sir Oliver Lodge. «La vie et la matière», P., 1907, p. 15****).

Ἡ «Nature» («Φύση»)[38], ὄργανο τῶν ἄγγλων φυσικῶν, διατύπωσε μέ τό στόμα τοῦ γεωμέτρη Ε. Τ. Ντίξον μιά πολύ κατηγορηματική γνώμη γιά τόν ὀπαδό τοῦ Μάχ, Πῆρσον, γνώμη πού ἀξίζει τόν κόπο νά παραθέσουμε ἐδῶ, ὄχι γιατί ἀποτελεῖ τίποτε τό καινούργιο, ἀλλά γιατί οἱ ρῶσοι μαχιστές στήν ἀφέλειά τους πῆραν τή φιλοσοφική σύγχυση τοῦ Μάχ γιά «φιλοσοφία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν» (Μπογκντάνοφ, σελ. XII, κ.ἄ. τοῦ προλόγου τῆς «Ἀνάλυσης τῶν αἰσθημάτων»).

«Ὅλο τό ἔργο τοῦ Πῆρσον,—ἔγραφε ὁ Ντίξον,—στηρίζεται στή θέση ὅτι, ἐφόσον δέν μποροῦμε νά ξέρουμε ἄμεσα τίποτε ἐκτός ἀπό τίς αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας (sense-impressions) καί τά πράγματα πού τά χαρακτηρίζουμε συνήθως σάν ἀντικειμενικά ἤ σάν ἐξωτερικά ἀντικείμενα, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά ὁμάδες ἀπό αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις. Ἀλλά ὁ καθηγητής Πῆρσον, παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν κι' ἄλλες συνειδήσεις, ἔξω ἀπό τή δική του, κι' αὐτό δέν τό παραδέχεται μόνο σιωπηρά, μέ τό ν' ἀπευθύνεται σ' αὐτές μέ τό

* —σελ. X, Πρόλογος. *Ἡ Σύντ.*

** —«Ὁ κριτικός ἰδεαλισμός καί ἡ καθαρή λογική», 1905, σελ. 26. *Ἡ Σύντ.*

*** —«Ἡ διδασκαλία τοῦ Χιούμ γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου», 1904, σελ. 68. *Ἡ Σύντ.*

**** —*Ὄλιβερ Λότζ.* «Ἡ ζωή καί ἡ ὕλη», Παρίσι, 1907, σελ. 15. *Ἡ Σύντ.*

βιβλίο του, μά καί ἀνοιχτά, σέ πολλά μέρη τοῦ βιβλίου του». Ὁ Πῆρσον συμπεραίνει κατ' ἀναλογία τήν ὕπαρξη καί ἄλλων συνειδήσεων, παρατηρώντας τίς κινήσεις πού κάνουν τά σώματα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων: ἐφόσον εἶναι πραγματική ἡ συνείδηση ἄλλων ἀνθρώπων, πρέπει λοιπόν νά παραδεχτῶ ὅτι ὑπάρχουν κι' ἄλλοι ἄνθρωποι ἔξω ἀπό μένα! «Μ' αὐτό τόν τρόπο, βέβαια, δέν θά ἦταν δυνατό νά ἀντικρούσουμε τόν συνεπή ἰδεαλιστή, πού θά ἰσχυριζόταν ὅτι ὄχι μόνο τά ἐξωτερικά πράγματα, μά καί οἱ ἄλλες συνειδήσεις δέν εἶναι πραγματικές καί ὑπάρχουν μόνο στή φαντασία του. Τό νά παραδέχεται ὅμως κανείς ὅτι οἱ ἄλλες συνειδήσεις εἶναι πραγματικές, σημαίνει ὅτι παραδέχεται πώς εἶναι πραγματικά καί ὅλα τά μέσα μέ τά ὁποῖα συμπεραίνουμε τήν ὕπαρξη αὐτῶν τῶν συνειδήσεων, δηλαδή... ἡ ἐξωτερική ὄψη τῶν ἀνθρώπινων σωμάτων». Ἡ μόνη διέξοδος ἀπ' αὐτή τή δυσκολία εἶναι ἡ παραδοχή τῆς «ὑπόθεσης» ὅτι στίς αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας ἀντιστοιχεῖ μιά ἀντικειμενική πραγματικότητα πού βρίσκεται ἔξω ἀπό μᾶς. Αὐτή ἡ ὑπόθεση ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικά τίς αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας. «Δέν μπορῶ ν' ἀμφιβάλλω σοβαρά ὅτι ὁ ἴδιος ὁ καθηγητής Πῆρσον πιστεύει σ' αὐτήν, ὅπως καί κάθε ἄλλος ἄνθρωπος. Μόνο πού ἄν ἐπρόκειτο νά τό ἀναγνωρίσει καθαρά, θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά ξαναγράψει σχεδόν κάθε σελίδα τοῦ ἔργου του "Γραμματική τῆς ἐπιστήμης"»*.

Μέ κοροϊδία, μ' αὐτό τόν τρόπο ὑποδέχονται οἱ σκεπτόμενοι φυσιοδίφες τήν ἰδεαλιστική φιλοσοφία πού προκαλεῖ τό θαυμασμό τοῦ Μάχ.

Νά τέλος ἡ γνώμη τοῦ γερμανοῦ φυσικοῦ Λ. Μπόλτσμαν. Οἱ ὀπαδοί τοῦ Μάχ θά ποῦν, ἴσως, ὅπως εἶπε κι' ὁ Φρ. Ἄντλερ, ὅτι πρόκειται γιά ἕνα φυσικό τῆς παλιᾶς σχολῆς. *Τώρα* ὅμως δέν γίνεται λόγος γιά τίς διάφορες θεωρίες τῆς φυσικῆς, μά γιά ἕνα βασικό φιλοσοφικό ζήτημα. Γιά τούς ἀνθρώπους πού τούς «παρασέρνουν τά νέα γνωσιολογικά δόγματα» ὁ Μπόλτσμαν ἔγραφε τά παρακάτω: «Ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στίς παραστάσεις πού μποροῦμε νά συναγάγουμε μόνο ἀπό τίς ἄμεσες αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας, ὁδήγησε στό διαμετρικά ἀντίθετο ἄκρο ἀπό τήν προηγούμενη ἁπλοϊκή πίστη. Ἰσχυρίζονται δηλαδή ὅτι μᾶς εἶναι δοσμένες μόνο οἱ αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις καί ὅτι δέν ἔχουμε τό δικαίωμα νά προχωρήσουμε οὔτε ἕνα βῆμα πιό πέρα ἀπ' αὐτές. Ἄν ὅμως οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἦταν

* «Nature», 1892, July 21, p. 269.

συνεπεῖς, θά ἔπρεπε νά βάλουν στόν ἑαυτό τους καί ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: μᾶς εἶναι ἄραγε δοσμένες καί οἱ χθεσινές μας αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις; Ἄμεσα μᾶς εἶναι δοσμένη μόνο μιά αἰσθητηριακή ἀντίληψη ἤ μόνο μιά σκέψη, ἡ σκέψη δηλαδή πού κάνουμε σέ μιά ὁρισμένη στιγμή. Ἑπομένως, ἄν ἤθελε κανείς νά εἶναι συνεπής, θά ἔπρεπε ν' ἀρνηθεῖ ὄχι μόνο τήν ὕπαρξη ἄλλων ἀνθρώπων ἐκτός ἀπό τό *Ἐγώ* του, ἀλλά καί τήν ὕπαρξη ὅλων τῶν προηγουμένων παραστάσεων»*.

Ὁ φυσικός αὐτός χαρακτηρίζει πολύ σωστά τήν τάχα «νέα», «φαινομενολογική» ἄποψη τοῦ Μάχ καί Σίας σάν ἕνα παλιό παραλογισμό τοῦ φιλοσοφικοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ὄχι, ἀπό «ὑποκειμενική» τύφλωση προσβλήθηκαν ἐκεῖνοι πού «δέν πρόσεξαν» ὅτι ὁ σολιψισμός ἀποτελεῖ τό βασικό λάθος τοῦ Μάχ.

---

* *Ludwig Boltzmann.* «Populäre Schriften», Lpz., 1905, S. 132. Πρβλ. SS. 168, 177, 187 κ.ἄ. *(Λούντβιχ Μπόλτσμαν.* «Ἐκλαϊκευτικά ἄρθρα», Λειψία, 1905, σελ. 132. Πρβλ. σελ. 168, 177, 187 κ.ἄ. *Ἡ Σύντ.).*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ. ΙΙ

1. ΤΟ «ΠΡΑΓΜΑ ΚΑΘΕΑΥΤΟ» Ή Ο Β. ΤΣΕΡΝΟΦ ΑΝΑΣΚΕΥΑΖΕΙ ΤΟΝ ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Οἱ μαχιστές μας ἔγραψαν τόσα πολλά γιά τό «πράγμα καθεαυτό», πού ἄν τά μαζεύαμε ὅλα μαζί, θά σχηματίζονταν ὁλόκληρες στίβες ἀπό τυπωμένο χαρτί. Τό «πράγμα καθεαυτό» εἶναι ἕνα πραγματικό bête noire* γιά τόν Μπογκντάνοφ καί τόν Βαλεντίνοφ, γιά τόν Μπαζάροφ καί τόν Τσερνόφ, γιά τόν Μπέρμαν καί τόν Γιουσκέβιτς. Δέν ὑπάρχουν «τσουχτερά» ἐπίθετα πού νά μήν τά ἐκτόξευσαν ἐνάντιά του, δέν ὑπάρχουν χλευασμοί μέ τούς ὁποίους νά μήν τό περιέλουσαν. Καί μέ ποιόν λοιπόν πολεμᾶνε ἀπ' ἀφορμή τό δύσμοιρο αὐτό «πράγμα καθεαυτό»; Σ' αὐτό τό σημεῖο οἱ ρῶσοι φιλόσοφοι πού ἀκολουθοῦν τόν Μάχ ἀρχίζουν νά χωρίζονται σέ πολιτικά κόμματα. Ὅλοι οἱ μαχιστές πού θέλουν νά θεωροῦνται μαρξιστές, πολεμᾶνε τό «πράγμα καθεαυτό» τοῦ *Πλεχάνοφ* καί κατηγοροῦν τόν Πλεχάνοφ ὅτι μπερδεύτηκε καί ξεστράτισε πρός τόν καντιανισμό καί ἐπίσης ὅτι ἀπομακρύνθηκε ἀπό τόν Ἔνγκελς. (Γιά τήν πρώτη κατηγορία θά μιλήσουμε στό τέταρτο κεφάλαιο, γιά τή δεύτερη ἐδῶ). Ὁ κ. Β. Τσερνόφ, μαχιστής, ναρόντνικος καί ἄσπονδος ἐχθρός τοῦ μαρξισμοῦ, ἐκστρατεύει ἀνοιχτά *ἐνάντια στόν Ἔνγκελς* γιά τό «πράγμα καθεαυτό».

Εἶναι ντροπή νά ὁμολογήσουμε, μά θά ἦταν καί ἁμάρτημα νά τό κρύψουμε, ὅτι ἡ ἀπροκάλυπτη ἔχθρα ἐνάντια στό μαρξισμό ἔκανε αὐτή τή φορά τόν κ. Βίκτορα Τσερνόφ *πιό* συνεπή ἀπό ἄποψη ἀρχῶν φιλολογικό ἀντίπαλο ἀπ' ὅ,τι οἱ σύντροφοί μας στό κόμμα καί ἀντίπαλοι στή φιλοσοφία[39]. Γιατί μόνο τό γεγονός ὅτι *δέν εἶχαν καθαρή τή συνείδηση* (ἤ μήπως κοντά σ' αὐτό

* Ἐπιλέξει: μαῦρο θηρίο· φόβητρο, ἀντικείμενο μίσους. *Ἡ Σύντ.*

καί ἡ ἄγνοια τοῦ ὑλισμοῦ;) οἱ μαχιστές μας, πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, ἄφησαν διπλωματικά κατά μέρος τόν Ἔνγκελς, ἀγνόησαν ἐντελῶς τόν Φόϋερμπαχ καί δέν κάνουν ἄλλο παρά νά στριφογυρνᾶνε γύρω ἀπό τόν Πλεχάνοφ. Αὐτό εἶναι ἀκριβῶς ἕνα στριφογύρισμα στό ἴδιο μέρος, μιά ἀνιαρή καί μικρόπρεπη γκρίνια καί στρεψοδικία ἀπέναντι σ' ἕνα μαθητή τοῦ Ἔνγκελς, καί συνάμα μιά ἄνανδρη ὑπεκφυγή ἀπό τήν ἄμεση ἐξέταση τῶν ἀπόψεων τοῦ δασκάλου. Καί, ἐπειδή σκοπός τῶν σύντομων αὐτῶν σημειώσεων εἶναι νά δείξουν τήν ἀντιδραστικότητα τοῦ μαχισμοῦ καί τήν ὀρθότητα τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, θ' ἀφήσουμε κατά μέρος τή φασαρία πού κάνουν οἱ μαχιστές μας—πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές —σχετικά μέ τόν Πλεχάνοφ καί θά στραφοῦμε κατευθείαν στόν Ἔνγκελς, πού τόν ἀνασκευάζει ὁ ἐμπειριοκριτικιστής κ. Β. Τσερνόφ. Στίς «Φιλοσοφικές καί κοινωνιολογικές μελέτες» του (Μόσχα, 1907, συλλογή ἄρθρων πού γράφτηκαν, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, πρίν ἀπό τό 1900) καί συγκεκριμένα στό ἄρθρο του «Ὁ μαρξισμός καί ἡ ὑπερβατική φιλοσοφία», ὁ κ. Β. Τσερνόφ ἀρχίζει χωρίς περιστροφές μέ τήν ἀπόπειρα νά ἀντιπαραθέσει τόν Μάρξ στόν Ἔνγκελς, καί μέ τήν κατηγορία κατά τοῦ Ἔνγκελς ὅτι ὁ «ὑλισμός» του εἶναι «ἀπλοϊκός - δογματικός», εἶναι ἕνας «χονδροειδέστατος ὑλιστικός δογματισμός» (σελ. 29 καί 32). Ὁ κ. Β. Τσερνόφ δηλώνει ὅτι παράδειγμα «ἀρκετά» πειστικό εἶναι τά ἐπιχειρήματα τοῦ Ἔνγκελς ἐνάντια στό πράγμα καθεαυτό τοῦ Κάντ καί στή φιλοσοφική κατεύθυνση τοῦ Χιούμ. Θ' ἀρχίσουμε ἀπ' αὐτά ἀκριβῶς τά ἐπιχειρήματα τοῦ Ἔνγκελς.

Στό ἔργο του «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ» ὁ Ἔνγκελς διακηρύσσει ὅτι ὁ ὑλισμός καί ὁ ἰδεαλισμός εἶναι οἱ βασικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις. Ὁ ὑλισμός θεωρεῖ τή φύση πρωτεῦον καί τό πνεῦμα δευτερεῦον. Στήν πρώτη θέση βάζει τό Εἶναι, στή δεύτερη τή νόηση. Ὁ ἰδεαλισμός κάνει τό ἀντίθετο. Ὁ Ἔνγκελς τοποθετεῖ στό κέντρο τῆς ἀνάλυσής του αὐτή τή ριζική διαφορά ἀνάμεσα στά «δυό μεγάλα στρατόπεδα», στά ὁποῖα χωρίζονται οἱ φιλόσοφοι «τῶν διαφόρων σχολῶν» τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ὑλισμοῦ, κατηγορώντας ἀνοιχτά σάν ὑπεύθυνους γιά τή «σύγχυση» ὅλους ἐκείνους πού χρησιμοποιοῦν μέ ἄλλη ἔννοια τούς ὅρους ἰδεαλισμός καί ὑλισμός.

«Τό ὕψιστο πρόβλημα ὅλης τῆς φιλοσοφίας», «τό μεγάλο βασικό πρόβλημα ὅλης, καί ἰδιαίτερα τῆς νεότερης, φιλοσοφίας»,—λέει ὁ Ἔνγκελς,—εἶναι τό «πρόβλημα τῆς σχέσης

τῆς νόησης μέ τό Εἶναι, τοῦ πνεύματος μέ τή φύση». Ὁ Ἔνγκελς, ἀφοῦ χωρίσει τούς φιλόσοφους σχετικά μ' αὐτό τό βασικό πρόβλημα σέ δυό «μεγάλα στρατόπεδα», τονίζει ὅτι «ὑπάρχει καί μιά ἄλλη πλευρά» τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ φιλοσοφικοῦ προβλήματος, δηλαδή: «Ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς ἰδέες μας γιά τόν κόσμο πού μᾶς περιβάλλει καί στόν ἴδιο αὐτό κόσμο; Εἶναι ἄραγε σέ θέση ἡ νόησή μας νά γνωρίσει τόν πραγματικό κόσμο; Μποροῦμε μέ τίς παραστάσεις καί τίς ἔννοιές μας γιά τόν πραγματικό κόσμο νά σχηματίσουμε μιά πιστή ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας;»*

«Ἡ καταπληκτική πλειοψηφία τῶν φιλοσόφων δίνει καταφατική ἀπάντηση σ' αὐτό τό ζήτημα» —λέει ὁ Ἔνγκελς,— καί στήν πλειοψηφία αὐτή κατατάσσει ὄχι μόνο ὅλους τούς ὑλιστές, μά καί τούς πιό συνεπεῖς ἰδεαλιστές, ὅπως λογουχάρη τόν ἀπόλυτο ἰδεαλιστή Χέγγελ, πού θεωροῦσε τόν πραγματικό κόσμο σάν τήν ἐνσάρκωση κάποιας προαιώνιας «ἀπόλυτης ἰδέας» κι' ὅτι τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, γνωρίζοντας σωστά τόν πραγματικό κόσμο, γνωρίζει σ' αὐτόν καί διαμέσου του τήν «ἀπόλυτη ἰδέα».

«Μά δίπλα σ' αὐτούς» (δηλαδή δίπλα στούς ὑλιστές καί στούς συνεπεῖς ἰδεαλιστές) «ὑπάρχουν καί μιά σειρά ἄλλοι φιλόσοφοι πού διαμφισβητοῦν τή δυνατότητα τῆς γνώσης τοῦ κόσμου ἤ τουλάχιστο τῆς ὁλοκληρωτικῆς γνώσης του. Σ' αὐτούς ἀνήκουν ἀπό τούς νεότερους φιλόσοφους ὁ Χιούμ καί ὁ Κάντ πού ἔπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στήν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας...»[40].

Παραθέτοντας αὐτά τά λόγια τοῦ Ἔνγκελς, ὁ κ. Β. Τσερνόφ ρίχνεται στή μάχη. Στή λέξη «Κάντ» κάνει τήν ἀκόλουθη παρατήρηση:

«Τό 1888 ἦταν ἀρκετά παράξενο νά ὀνομάζει κανείς "νεότερους" φιλόσοφους, φιλόσοφους σάν τόν Κάντ καί ἰδιαίτερα τόν Χιούμ. Αὐτή τήν ἐποχή ἦταν πιό φυσικό ν' ἀκούει κανείς τά ὀνόματα τοῦ Κόεν, τοῦ Λάνγκε, τοῦ Ρίλ, τοῦ Λάας,

* *Fr. Engels*. «L. Feuerbach» etc., 4η γερμ. ἔκδ., S. 15. Ρωσική μετάφρ., ἔκδ. Γενεύης, 1905, σελ. 12-15. Ὁ κ. Β. Τσερνόφ μεταφράζει τή λέξη Spiegelbild, «κατοπτρική ἀντανάκλαση», κατηγορώντας τόν Πλεχάνοφ ὅτι μεταδίνει τή θεωρία τοῦ Ἔνγκελς *«σέ πολύ ἀδυνατισμένη μορφή»*, γιατί στή ρωσική γλώσσα μιλάει ἁπλῶς γιά «ἀντανάκλαση» ἀντί γιά «κατοπτρική ἀντανάκλαση». Αὐτό εἶναι στρεψοδικία. Ἡ λέξη Spiegelbild χρησιμοποιεῖται στά γερμανικά καί ἁπλῶς μέ τήν ἔννοια Abbild (ἀντανάκλαση, ἀπεικόνιση, εἴδωλο. *Ἡ Σύντ.*).

τοῦ Λίμπμαν, τοῦ Γκαίρινγκ κ. ἄ. Μά, ὅπως φαίνεται, ὁ Ἔνγκελς δέν ἦταν δυνατός στή "νεότερη" φιλοσοφία» (σελ. 33, ὑποσ. 2).

Ὁ κ. Β. Τσερνόφ μένει πιστός στόν ἑαυτό του. Καί στά οἰκονομικά καί στά φιλοσοφικά ζητήματα ὁ κ. Τσερνόφ μοιάζει μέ τόν Βοροσίλοφ[41] τοῦ Τουργκένιεφ, πού ἄλλοτε ἐκμηδενίζει τόν ἀμαθή Κάουτσκι* καί ἄλλοτε τόν ἀμαθή Ἔνγκελς, μέ τό νά ἐπικαλεῖται ἁπλῶς «σοφά» ὀνόματα! Τό δυστύχημα εἶναι ὅμως πώς ὅλες οἱ αὐθεντίες πού ἀναφέρει ὁ κ. Τσερνόφ εἶναι οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι *νεοκαντιανοί*, πού *στήν ἴδια σελίδα* τοῦ «Λ. Φόϋερμπαχ» ὁ Ἔνγκελς τούς ἀναφέρει σάν θεωρητικούς *ἀντιδραστικούς*, γιατί προσπαθοῦν νά ξαναζωντανέψουν τό πτῶμα τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Κάντ καί τοῦ Χιούμ, διδασκαλιῶν πού ἀπό πολύν καιρό ἔχουν ἀνασκευαστεῖ. Τό παλικάρι μας ὁ κ. Τσερνόφ δέν κατάλαβε ὅτι μέ τά ἐπιχειρήματά του ὁ Ἔνγκελς ἀνασκευάζει αὐτές ἀκριβῶς τίς αὐθεντίες (γιά τό μαχισμό) αὐτούς ἀκριβῶς τούς ἀνερμάτιστους καθηγητές!

Ὁ Ἔνγκελς ἀφοῦ τόνισε ὅτι ἤδη ὁ Χέγγελ εἶχε φέρει «ἀποφασιστικά» ἐπιχειρήματα κατά τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ κι' ὅτι ὁ Φόϋερμπαχ συμπλήρωσε αὐτά τά ἐπιχειρήματα μέ ἔξυπνους μάλλον, παρά βαθιούς συλλογισμούς, συνεχίζει:

«Ἡ πιό εὔστοχη ἀναίρεση αὐτῆς, ὅπως καί κάθε ἄλλης φιλοσοφικῆς ἰδιοτροπίας (ἤ ἐπινόησης, Schrullen), εἶναι ἡ πράξη, δηλαδή τό πείραμα καί ἡ βιομηχανία. Ἄν εἴμαστε σέ θέση ν' ἀποδείξουμε τήν ὀρθότητα τῆς ἀντίληψής μας γιά ἕνα δοσμένο φυσικό φαινόμενο, φτιάχνοντάς το μόνοι μας, παράγοντάς το ἀπό τούς ὅρους του καί παράλληλα κάνοντάς το νά ἐξυπηρετεῖ τούς σκοπούς μας, τότε μπαίνει τέλος στό ἀσύλληπτο» (ἤ ἀκατάληπτο unfassbaren, αὐτή ἡ σπουδαία λέξη παραλείφθηκε καί στή μετάφραση τοῦ Πλεχάνοφ καί στή μετάφραση τοῦ κ. Β. Τσερνόφ) «"πράγμα καθεαυτό" τοῦ Κάντ. Οἱ χημικές οὐσίες πού παράγονται στά σώματα τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν ἔμεναν τέτια "πράγματα καθεαυτά" ὥς τή στιγμή πού ἡ ὀργανική χημεία ἄρχισε νά τίς παρασκευάζει τή μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη· ἔτσι τό "πράγμα καθεαυτό" ἔγινε "πράγμα γιά μᾶς", ὅπως λογουχάρη ἡ ἀλιζαρίνη, ἡ χρωστική οὐσία τοῦ ριζαριοῦ, πού δέν τή βγάζουμε πιά ἀπό τή ρίζα τοῦ ριζαριοῦ πού καλλιεργεῖται στά χωράφια, ἀλλά πολύ φθηνότερα

---

* «Τό ἀγροτικό ζήτημα» τοῦ *Β. Ἰλίν*, μέρος 1, Πετρούπολη, 1908, σελ. 195 (βλ. *Β.Ι. Λένιν*. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 5ος, σελ. 148. *Ἡ Σύντ.*).

καί άπλούστερα άπό τήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου» (σελ. 16 τοῦ παραπ. ἔργ.)[42].

Ὁ κ. Β. Τσερνόφ, παραθέτοντας αὐτό τό συλλογισμό, παραφέρεται ἐντελῶς καί ἐκμηδενίζει τελείως τόν καημένο τόν Ἔνγκελς. Ἀκοῦστε τί λέει: «Κανένας νεοκαντιανός δέν θά ἀπορήσει, ὅταν μάθει ὅτι ἀπό τήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου μπορεῖ νά παραχθεῖ "φτηνότερα καί ἁπλούστερα" ἀλιζαρίνη. Μά θά εἶναι πραγματικά ἐκπληκτική καί πρωτάκουστη ἀνακάλυψη, ὄχι μόνο γιά τούς νεοκαντιανούς, τό γεγονός ὅτι μαζί μέ τήν ἀλιζαρίνη μπορεῖ νά παραχθεῖ ἀπό τήν ἴδια πίσσα καί ἐξίσου φτηνά ἡ ἀναίρεση τοῦ "πράγματος καθεαυτοῦ"».

«Φαίνεται πώς ὁ Ἔνγκελς, ὅταν ἔμαθε ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Κάντ, τό "πράγμα καθεαυτό" εἶναι ἀγνώσιμο, ἀντέστρεψε τό θεώρημα αὐτό καί συμπέρανε ὅτι καθετί πού δέν εἶναι γνωσμένο εἶναι ἕνα πράγμα καθεαυτό...» (σελ. 33).

Ἀκοῦστε, κύριε μαχιστή: νά λέτε ψέματα, μά νά ἔχετε καί μέτρο! Γιατί, ἐδῶ - δά, μπροστά στά μάτια ὅλου τοῦ κόσμου διαστρεβλώνετε τήν ἴδια τήν περικοπή τοῦ Ἔνγκελς, πού βαλθήκατε νά τήν «ξετινάξετε» χωρίς κάν νά ἔχετε καταλάβει περί τίνος πρόκειται!

Πρῶτα - πρῶτα, δέν εἶναι σωστό ὅτι ὁ Ἔνγκελς «ἐπιδιώκει τήν ἀναίρεση τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ». Ὁ Ἔνγκελς δήλωσε καθαρά καί ξάστερα ὅτι ἀναιρεῖ τό *καντιανικό ἀσύλληπτο* (ἤ ἀγνώσιμο) πράγμα καθεαυτό. Ὁ κ. Τσερνόφ μπερδεύει τήν ὑλιστική ἄποψη τοῦ Ἔνγκελς ὅτι τά πράγματα ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας. Δεύτερο, ἄν τό θεώρημα τοῦ Κάντ λέει ὅτι τό πράγμα καθεαυτό εἶναι ἀγνώσιμο, τό *«ἀντίστροφο»* θεώρημα θά εἶναι: τό *ἀγνώσιμο* εἶναι πράγμα καθεαυτό. Ὁ κ. Τσερνόφ ὅμως *ὑποκατέστησε* τή λέξη *ἀγνώσιμο* μέ τήν ἔκφραση *μή γνωσμένο* καί δέν καταλαβαίνει ὅτι μ' αὐτή τήν ὑποκατάσταση μπέρδεψε πάλι καί παραποίησε τήν ὑλιστική ἄποψη τοῦ Ἔνγκελς!

Ὁ κ. Β. Τσερνόφ τόσο ἀποπλανήθηκε ἀπό τούς ἀντιδραστικούς τῆς ἐπίσημης φιλοσοφίας, τούς ὁποίους διάλεξε γιά καθοδηγητές του, ὥστε ἄρχισε νά θορυβεῖ καί νά φωνάζει κατά τοῦ Ἔνγκελς, *χωρίς νά ἔχει καταλάβει τίποτε, μά ἀπολύτως τίποτε* ἀπό τό παράδειγμα πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω. Ἄς δοκιμάσουμε νά ἐξηγήσουμε στόν ἐκπρόσωπο αὐτόν τοῦ μαχισμοῦ περί τίνος πρόκειται.

Ὁ Ἔνγκελς λέει καθαρά καί ξάστερα ὅτι διαφωνεῖ ταυτόχρονα καί μέ τόν Χιούμ καί μέ τόν Κάντ. Ὡστόσο στή διδα-

σκαλία τοῦ Χιούμ δέν γίνεται καθόλου λόγος γιά «ἀγνώσιμα πράγματα καθεαυτά». Τί τό κοινό λοιπόν ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς δυό φιλόσοφους; Τό ὅτι *ξεχωρίζουν καταρχήν* «τά φαινόμενα» ἀπό ἐκεῖνο πού φαίνεται, τό αἴσθημα ἀπό τό αἰσθητό, τό πράγμα γιά μᾶς ἀπό τό «πράγμα καθεαυτό». Συνάμα ὁ Χιούμ δέν θέλει οὔτε ν' ἀκούσει γιά «πράγμα καθεαυτό» καί θεωρεῖ φιλοσοφικά ἀπαράδεκτη ἀκόμη καί τή σκέψη γιά ἕνα τέτιο πράγμα, τή θεωρεῖ «μεταφυσική» (ὅπως λένε οἱ ὀπαδοί τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως ὁ Κάντ δέχεται ὅτι ὑπάρχει «πράγμα καθεαυτό», μά τό θεωρεῖ σάν κάτι τό «ἀγνώσιμο», κάτι τό καταρχήν διαφορετικό ἀπό τό φαινόμενο, κάτι πού ἀνήκει σέ μιά θεμελιακά διαφορετική περιοχή «τοῦ ἐπέκεινα» (Jenseits), κάτι πού εἶναι ἀπρόσιτο στή γνώση, ἀλλά πού μᾶς ἀποκαλύπτεται μέ τήν πίστη.

Ποιά εἶναι ἡ οὐσία τῶν ἀντιρήσεων τοῦ Ἔνγκελς; Χτές δέν ξέραμε πώς στήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου ὑπάρχει ἀλιζαρίνη. Σήμερα μάθαμε ὅτι ὑπάρχει[43]. Μπαίνει λοιπόν τό ἐρώτημα: ὑπῆρχε ἄραγε χτές ἀλιζαρίνη μέσα στήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου ἤ ὄχι;

Καί βέβαια ὑπῆρχε. Κάθε ἀμφιβολία γιά τό ζήτημα αὐτό ἰσοδυναμεῖ μέ κοροϊδία σέ βάρος τῆς σύγχρονης φυσιογνωσίας.

Ἄν λοιπόν εἶναι ἔτσι, τότε ἀπό δῶ βγαίνουν τρία σπουδαῖα γνωσιολογικά συμπεράσματα.

1) Ὑπάρχουν πράγματα ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν αἴσθησή μας, ἔξω ἀπό μᾶς, γιατί εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ἀλιζαρίνη ὑπῆρχε χθές μέσα στήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου καί εἶναι ἐξίσου ἀναμφισβήτητο ὅτι χθές δέν ξέραμε τίποτε γιά τήν ὕπαρξή της, δέν εἴχαμε κανένα αἴσθημα ἀπ' αὐτή τήν ἀλιζαρίνη.

2) Ἀσφαλῶς δέν ὑπάρχει καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά καταρχήν διαφορά ἀνάμεσα στό φαινόμενο καί στό πράγμα καθεαυτό. Ἡ διαφορά πού ὑπάρχει εἶναι ἁπλῶς ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο πού ἔχει γνωσθεῖ καί σ' ἐκεῖνο πού δέν ἔχει ἀκόμη γνωσθεῖ. Καί οἱ φιλοσοφικές ἐπινοήσεις γιά τά ἰδιαίτερα σύνορα πού ὑπάρχουν τάχα ἀνάμεσα στό ἕνα καί στό ἄλλο, ἡ ἐπινόηση γιά τό ὅτι τό πράγμα καθεαυτό βρίσκεται «ἐπέκεινα» τῶν φαινομένων (Κάντ), ἤ ὅτι μποροῦμε καί πρέπει νά ὑψώσουμε κάποιο φιλοσοφικό διαχωριστικό τεῖχος ἀνάμεσα σέ μᾶς καί στό πρόβλημα τοῦ κόσμου πού δέν ἔχει ἀκόμη γνω-

σθεῖ στό ἕνα ἤ στό ἄλλο μέρος του, ἀλλά πού ὑπάρχει ὡστόσο ἔξω ἀπό μᾶς (Χιούμ), ὅλα αὐτά εἶναι ἀερολογίες, Schrulle, ὑπεκφυγές, ἀποκυήματα τῆς φαντασίας.

3) Στή γνωσιοθεωρία, ὅπως καί σ' ὅλες τίς ἄλλες περιοχές τῆς ἐπιστήμης πρέπει νά σκεπτόμαστε διαλεκτικά, δηλαδή νά μή θεωροῦμε τίς γνώσεις μας σάν κάτι τό ἕτοιμο καί ἀμετάβλητο, ἀλλά νά ξεδιαλύνουμε μέ τί τρόπο ἀπό τήν *ἄγνοια* προκύπτει ἡ *γνώση*, μέ τί τρόπο ἡ γνώση ἡ ὄχι πλήρης κι' ὄχι ἀκριβής γίνεται πληρέστερη καί ἀκριβέστερη.

Μιά καί δεχτήκατε τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἀνθρώπινη γνώση ἀναπτύσσεται ἀπό τήν ἄγνοια, θά δεῖτε ὅτι ἑκατομμύρια παραδείγματα ἐξίσου ἁπλά, ὅπως τό παράδειγμα τῆς ἀνακάλυψης τῆς ἀλιζαρίνης στήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου, ἑκατομμύρια παρατηρήσεις ὄχι μόνο ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς, μά καί ἀπό τήν καθημερινή ζωή ὅλων μας καί τοῦ καθενός μας χωριστά, δείχνουν στόν ἄνθρωπο ὅτι τά «πράγματα καθεαυτά» μετατρέπονται σέ «πράγματα γιά μᾶς», ὅτι τά «φαινόμενα» γεννιοῦνται, ὅταν τά αἰσθητήρια ὄργανά μας δέχονται μιά ὤθηση ἀπ' ἔξω, ἀπό διάφορα ἀντικείμενα, ὅτι τά «φαινόμενα» ἐξαφανίζονται, ὅταν ἕνα ὁποιοδήποτε ἐμπόδιο δέν ἐπιτρέπει τήν ἐπενέργεια στά αἰσθητήρια ὄργανά μας ἑνός ἀντικειμένου πού ξέρουμε ὅτι ὑπάρχει. Τό μοναδικό κι' ἀναπόφευκτο συμπέρασμα ἀπ' ὅλα αὐτά — συμπέρασμα πού τό βγάζουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι στή ζωντανή ἀνθρώπινη πράξη καί πού τό βάζει συνειδητά ὁ ὑλισμός γιά θεμέλιο τῆς γνωσιολογίας του — εἶναι ὅτι ἔξω ἀπό μᾶς **καί** ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς ὑπάρχουν ἀντικείμενα, πράγματα, σώματα, ὅτι τά αἰσθήματά μας εἶναι εἰκόνες τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἡ ἀντίθετη θεωρία τοῦ Μάχ (τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων) εἶναι μιά ἀξιοθρήνητη ἰδεαλιστική ἀνοησία. Καί ὁ κ. Τσερνόφ, μέ τήν «ἀνάλυση» πού ἔκανε τοῦ Ἔνγκελς, ἀποκάλυψε ἄλλη μιά φορά τά χαρίσματά του ἀλά Βοροσίλοφ: τό ἁπλό παράδειγμα πού ἔφερε ὁ Ἔνγκελς τοῦ φάνηκε «περίεργο καί ἁπλοϊκό»! Κι' ἐπειδή δέν εἶναι σέ θέση νά κάνει διάκριση ἀνάμεσα στόν καθηγητικό ἐκλεκτικισμό καί τή συνεπή ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης, θεωρεῖ φιλοσοφία μόνο τίς σχολαστικές ἐπινοήσεις.

Δέν ἔχουμε τή δυνατότητα, μά οὔτε καί χρειάζεται νά ἀναλύσουμε τούς ἄλλους στοχασμούς τοῦ κ. Τσερνόφ. Δέν εἶναι κι' αὐτοί παρά μιά σοβαροφανής ἀνοησία (ὅπως πχ. ὁ ἰσχυρισμός ὅτι τό ἄτομο εἶναι πράγμα καθεαυτό γιά τούς ὑλιστές!).

Θά σημειώσουμε μόνο μιά κρίση του, πού ἔχει σχέση μέ τό θέμα μας (καί πού, ὅπως φαίνεται, ἔκανε ὁρισμένους νά χάσουν τόν προσανατολισμό τους), τήν κρίση ὅτι ὁ Μάρξ διαφέρει τάχα στίς γνῶμες του ἀπό τόν Ἔνγκελς. Πρόκειται γιά τή *δεύτερη* θέση τοῦ Μάρξ σχετικά μέ τόν Φόϋερμπαχ καί γιά τή μετάφραση τῆς λέξης Diesseitigkeit* ἀπό τόν Πλεχάνοφ.

Νά ἡ 2η αὐτή θέση:

«Τό ζήτημα ἄν ἡ ἀνθρώπινη νόηση μπορεῖ νά κατακτήσει τήν ἐμπράγματη ἀλήθεια δέν εἶναι καθόλου ζήτημα θεωρίας, ἀλλά πρακτικό ζήτημα. Στήν πράξη πρέπει νά ἀποδείξει ὁ ἄνθρωπος τήν ἀλήθεια, δηλαδή τήν πραγματικότητα καί τή δύναμη, τό ἐντεῦθεν τῆς νόησής του. Ἡ διαμάχη γιά τήν πραγματικότητα ἤ τή μή πραγματικότητα τῆς ἀπομονωμένης ἀπό τήν πράξη νόησης εἶναι καθαρά σχολαστικό ζήτημα»[44].

Ὁ Πλεχάνοφ ἀντί νά γράψει «ν' ἀποδείξει τό ἐντεῦθεν τῆς νόησης» (ἐπιλέξει μετάφραση), γράφει: ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ νόηση «δέν σταματᾶ ἐντεῦθεν τῶν φαινομένων». Καί ὁ κ. Β. Τσερνόφ ξεφωνίζει: «ἡ ἀντίφαση μεταξύ Ἔνγκελς καί Μάρξ αἴρεται μ' ἕναν ἐξαιρετικά ἁπλό τρόπο», «βγαίνει ὅτι τάχα ὁ Μάρξ ὑποστήριζε, ὅπως καί ὁ Ἔνγκελς, τή γνωσιμότητα τῶν πραγμάτων καθεαυτά καί τό ἐπέκεινα τῆς νόησης» (στό παραπ. ἔργο, σελ. 34, ὑποσημ.).

Νά τί σημαίνει νά ἔχεις νά κάνεις μ' αὐτόν τόν Βοροσίλοφ, πού κάθε του φράση εἶναι καί μιά ἀβυσσαλέα σύγχυση! Εἶναι ἀμάθεια, κ. Βίκτορα Τσερνόφ, νά μήν ξέρετε ὅτι ὅλοι οἱ ὑλιστές δέχονται τή γνωσιμότητα τῶν πραγμάτων καθεαυτά. Εἶναι ἀμάθεια, κ. Βίκτορα Τσερνόφ, ἤ τσαπατσουλιά χωρίς ὅρια, τό νά ὑπερπηδᾶτε τήν *πρώτη κιόλας* φράση τῆς θέσης καί νά μή σκέπτεστε ὅτι «ἐμπράγματη ἀλήθεια» (gegenständliche Wahrheit) τῆς νόησης *δέν* σημαίνει *τίποτε ἄλλο* παρά ὅτι *ὑπάρχουν* ἀντικείμενα (=«πράγματα καθεαυτά») πού ἀντανακλῶνται *ἀληθινά* ἀπό τή νόηση. Καί εἶναι καθαρή ἀγραμματοσύνη, κ. Βίκτορα Τσερνόφ, ὅταν ἰσχυρίζεστε ὅτι ἀπό τήν ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ Πλεχάνοφ (γιατί ἐλεύθερη ἀπόδοση ἔκανε ὁ Πλεχάνοφ κι' ὄχι μετάφραση), «βγαίνει» ὅτι ὁ Μάρξ ὑποστηρίζει τάχα τό *ἐπέκεινα* τῆς νόησης. Γιατί μόνο οἱ ὀπαδοί τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ σταματοῦν τήν ἀνθρώπινη νόηση «ἐντεῦθεν τῶν φαινομένων». Γιά ὅλους τούς ὑλιστές, μαζί καί γιά τούς ὑλιστές τοῦ 17ου αἰώνα, πού τούς ἐξόντωνε ὁ ἐπί-

*—τό ἐντεῦθεν. *Ἡ Σύντ.*

σκοπος Μπέρκλεϋ (βλ. «Εἰσαγωγή»), τά «φαινόμενα» εἶναι «πράγματα γιά μᾶς» ἤ *ἀντίγραφα* τῶν «ἀντικειμένων καθεαυτά». Βέβαια, ἡ ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ Πλεχάνοφ δέν εἶναι ὑποχρεωτική γιά ἐκείνους πού θέλουν νά γνωρίσουν τόν ἴδιο τόν Μάρξ. Εἶναι ὅμως ὑποχρεωτικό νά ἐμβαθύνουν στούς συλλογισμούς τοῦ Μάρξ, ἀντί νά ἐπιδίνονται σέ ἀκροβασίες ἀλά Βοροσίλοφ.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι, ἄν ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους πού λέγονται σοσιαλιστές ὑπάρχουν ὁρισμένοι πού δέν θέλουν ἤ δέν εἶναι ἱκανοί νά ἐμβαθύνουν στίς «θέσεις» τοῦ «Μάρξ, ἀπό τό ἄλλο μέρος βρίσκονται κάποτε ἀστοί συγγραφεῖς, εἰδικοί στή φιλοσοφία, πού δείχνουν περισσότερη καλή πίστη. Ξέρω ἕναν τέτιο συγγραφέα πού μελέτησε τή φιλοσοφία τοῦ Φόϋερμπαχ καί σέ σχέση μ' αὐτήν, διερεύνησε τίς «θέσεις» τοῦ Μάρξ. Πρόκειται γιά τόν 'Αλμπέρ Λεβύ πού ἀφιέρωσε τό τρίτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ βιβλίου του γιά τόν Φόϋερμπαχ στήν ἐξέταση τῆς ἐπίδρασης τοῦ Φόϋερμπαχ πάνω στόν Μάρξ*. Χωρίς νά σταματήσουμε στό ζήτημα ἄν ὁ Λεβύ ἑρμηνεύει πάντα σωστά ἤ ὄχι τόν Φόϋερμπαχ, καί πῶς ἐπικρίνει ἀπό τή συνηθισμένη ἀστική ἄποψη τόν Μάρξ, θά παραθέσουμε μονάχα τήν ἐκτίμηση πού δίνει ὁ 'Αλμπέρ Λεβύ στό φιλοσοφικό περιεχόμενο τῶν περίφημων «θέσεων» τοῦ Μάρξ. Σχετικά μέ τήν πρώτη θέση τοῦ Μάρξ ὁ Α. Λεβύ γράφει: «Μαζί μ' ὅλο τόν προηγούμενο ὑλισμό καί μέ τόν Φόϋερμπαχ, ὁ Μάρξ ἀναγνωρίζει ἀπό τό ἕνα μέρος ὅτι στίς παραστάσεις μας γιά τά πράγματα ἀντιστοιχοῦν ἀντικείμενα πραγματικά καί ξεχωριστά (αὐτοτελῆ, distincts), πού βρίσκονται ἔξω ἀπό μᾶς...».

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ 'Αλμπέρ Λεβύ ἀμέσως κατάλαβε καθαρά ὅτι ἡ βασική θέση ὄχι μόνο τοῦ μαρξιστικοῦ, ἀλλά καί τοῦ *κάθε* ὑλισμοῦ, *«ὅλου τοῦ προηγούμενου»* ὑλισμοῦ εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ὕπαρξης πραγματικῶν ἀντικειμένων ἔξω ἀπό μᾶς, στά ὁποῖα «ἀντιστοιχοῦν» οἱ παραστάσεις μας. Τή στοιχειώδη αὐτή ἀλήθεια, πού ἰσχύει γιά *ὅλο* τόν ὑλισμό γενικά, τήν ἀγνοοῦν μονάχα οἱ ρῶσοι μαχιστές. Ὁ Λεβύ συνεχίζει:

---

* *Albert Lévy*. «La philosophie de Feuerbach et son influence sur la littérature allemande», Paris, 1904 (*'Αλμπέρ Λεβύ*. «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Φόϋερμπαχ καί ἡ ἐπίδρασή της στή γερμανική φιλολογία»,Παρίσι, 1904. *Ἡ Σύντ.*), pp. 249 - 338: ἡ ἐπίδραση τοῦ Φόϋερμπαχ στόν Μάρξ καί pp. 290 - 298: ἀνάλυση τῶν «θέσεων».

«...Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ Μάρξ ἐκφράζει τή λύπη του γιά τό ὅτι ὁ ὑλισμός ἄφησε στόν ἰδεαλισμό τή φροντίδα νά ἐκτιμήσει τή σημασία πού ἔχουν οἱ δρῶσες δυνάμεις» (δηλαδή ἡ ἀνθρώπινη πράξη). «Κατά τή γνώμη τοῦ Μάρξ, αὐτές τίς δρῶσες δυνάμεις ὁ ὑλισμός πρέπει νά τίς ἀποσπάσει ἀπό τόν ἰδεαλισμό γιά νά τίς ἐνσωματώσει κι' αὐτές στό ὑλιστικό σύστημα· ἐννοεῖται ὅτι πρέπει νά δοθεῖ σ' αὐτές τίς δυνάμεις ὁ πραγματικός καί αἰσθητηριακός ἐκεῖνος χαρακτήρας, τόν ὁποῖο δέν ἦταν σέ θέση νά τούς ἀναγνωρίσει ὁ ἰδεαλισμός. Ἔτσι ἡ ἰδέα τοῦ Μάρξ εἶναι ἡ παρακάτω: ὅπως ἀκριβῶς στίς παραστάσεις μας ἀντιστοιχοῦν πραγματικά ἀντικείμενα πού βρίσκονται ἔξω ἀπό μᾶς, ἔτσι καί στή φαινομενική δράση μας ἀντιστοιχεῖ μιά πραγματική δράση ἔξω ἀπό μᾶς, μιά δράση τῶν πραγμάτων· μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ ἀνθρωπότητα συμμετέχει στό ἀπόλυτο ὄχι μόνο μέ τή θεωρητική γνώση, ἀλλά καί μέ τήν πρακτική της δράση· κι' ἔτσι, ὅλη ἡ ἀνθρώπινη δράση ἀποκτᾶ τήν ἀξία καί τό μεγαλεῖο πού τῆς ἐπιτρέπουν νά συμβαδίζει μέ τή θεωρία: ἡ ἐπαναστατική δράση ἀποκτᾶ ἀπ' αὐτή τή στιγμή μεταφυσική σημασία...».

Ὁ Α. Λεβύ εἶναι καθηγητής. Καί ἕνας καθώς πρέπει καθηγητής δέν μπορεῖ νά μή βρίζει τούς ὑλιστές, ἀποκαλώντας τους μεταφυσικούς. Γιά τούς ἰδεαλιστές, τούς ὀπαδούς τοῦ Χιούμ καί τούς καντιανούς καθηγητές κάθε ὑλισμός εἶναι «μεταφυσική», γιατί πίσω ἀπό τό φαινόμενο (τό πράγμα γιά μᾶς) βλέπει τό πραγματικό πού βρίσκεται ἔξω ἀπό μᾶς. Γι' αὐτό ἔχει δίκιο στήν οὐσία ὁ Α. Λεβύ ὅταν λέει ὅτι στή «φαινομενική δράση» τῆς ἀνθρωπότητας ἀντιστοιχεῖ, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, μιά «δράση τῶν πραγμάτων», δηλ. ἡ πράξη τῆς ἀνθρωπότητας ἔχει ὄχι μόνο φαινομενική σημασία (μέ τήν ἔννοια πού δίνουν σ' αὐτό τόν ὅρο ὁ Χιούμ καί ὁ Κάντ), ἀλλά καί ἀντικειμενική-πραγματική σημασία. Τό κριτήριο τῆς πράξης, ὅπως θά δείξουμε λεπτομερειακά στό κατάλληλο μέρος (§ 6), ἔχει γιά τόν Μάρξ ἐντελῶς διαφορετική σημασία ἀπ' ὅ,τι γιά τόν Μάχ. Ἡ «ἀνθρωπότητα συμμετέχει στό ἀπόλυτο» σημαίνει: ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου ἀντανακλᾶ τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια (βλ. παραπάνω, § 5), ἡ πράξη τῆς ἀνθρωπότητας, ἐλέγχοντας τίς ἰδέες μας, ἐπαληθεύει σ' αὐτές ἐκεῖνο πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀπόλυτη ἀλήθεια. Ὁ Α. Λεβύ συνεχίζει:

«...Φτάνοντας στό σημεῖο αὐτό ὁ Μάρξ συναντᾶ, ὅπως ἦταν φυσικό, τίς ἀντιρήσεις τῆς κριτικῆς. Δέχτηκε ὅτι ὑπάρχουν πράγματα καθεαυτά, πού σχετικά μ' αὐτά ἡ θεωρία μας εἶναι

ἡ ἀνθρώπινή τους μετάφραση· δέν μπορεῖ νά ξεφύγει τή συνηθισμένη ἀντίρηση: τί ὅμως σᾶς ἐγγυᾶται τήν πιστότητα τῆς μετάφρασης; τί ἀποδείξεις ἔχετε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη σκέψη σᾶς δίνει τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια; Σ' αὐτή τήν ἀντίρηση ὁ Μάρξ ἀπαντάει μέ τή δεύτερη θέση του» (p. 291).

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ Α. Λεβύ δέν ἀμφιβάλλει οὔτε στιγμή ὅτι ὁ Μάρξ δέχεται πώς ὑπάρχουν πράγματα καθεαυτά!

2. Η «ΥΠΕΡΒΑΣΗ» Ή Ο Β. ΜΠΑΖΑΡΟΦ «ΕΠΕΞΕΡΓΑΖΕΤΑΙ» ΤΟΝ ΕΝΓΚΕΛΣ

Ἐνῶ ὅμως οἱ ρῶσοι μαχιστές, πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, παρέκαμψαν διπλωματικά *μιά* ἀπό τίς πιό ρητές καί κατηγορηματικές δηλώσεις τοῦ Ἔνγκελς, ἀπό τήν ἄλλη μεριά «ἐπεξεργάστηκαν» ἐντελῶς ἀλά Τσερνόφ μιάν *ἄλλη* δήλωσή του. Ὅσο ἀνιαρό καί δύσκολο κι' ἄν εἶναι τό καθῆκον νά διορθώνει κανείς τίς διαστρεβλώσεις καί τίς παραμορφώσεις τοῦ νοήματος τῶν περικοπῶν πού παραθέτουν, ὡστόσο δέν μπορεῖ νά τό ἀποφύγει ὅποιος θέλει νά μιλήσει γιά τούς ρώσους μαχιστές.

Νά πῶς ἐπεξεργάζεται ὁ Μπαζάροφ τόν Ἔνγκελς.

Στό ἄρθρο του: «Γιά τόν ἱστορικό ὑλισμό»* ὁ Ἔνγκελς γράφει τά παρακάτω γιά τούς ἄγγλους ἀγνωστικιστές (τούς φιλόσοφους πού ἀκολουθοῦν τή γραμμή τοῦ Χιούμ):

«...Ὁ ἀγνωστικιστής μας παραδέχεται ὅτι ὅλη μας ἡ γνώση στηρίζεται στίς πληροφορίες (Mitteilungen) πού προσλαμβάνουμε μέ τίς αἰσθήσεις μας...».

Ἄς σημειώσουμε λοιπόν, πρός γνώση τῶν μαχιστῶν μας, ὅτι ὁ ἀγνωστικιστής (ὀπαδός τοῦ Χιούμ) ξεκινάει κι' αὐτός ἀπό τά *αἰσθήματα* καί δέν ἀναγνωρίζει καμιά ἄλλη πηγή γνώσεων. Ὁ ἀγνωστικιστής εἶναι γνήσιος *«θετικιστής»*, αὐτό ἄς τό ἔχουν ὑπόψη τους οἱ ὀπαδοί τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ»!

«...Ἀλλά — προσθέτει (ὁ ἀγνωστικιστής) — ἀπό ποῦ ξέρουμε ἄν οἱ αἰσθήσεις μας μᾶς δίνουν πιστές ἀπεικονίσεις (Abbilder) τῶν πραγμάτων πού ἀντιλαμβανόμαστε μέσω τῶν

* Πρόλογος στήν ἀγγλική ἔκδοση «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό τήν οὐτοπία σέ ἐπιστήμη» πού μεταφράστηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἔνγκελς στά γερμανικά στή *«Neue Zeit»*, XI, 1 (1892-1893, No 1), S. 15 καί ἑπ. Ἡ ρωσική μετάφραση, ἄν δέν κάνω λάθος ἡ μόνη, βρίσκεται στή συλλογή «Ἱστορικός ὑλισμός», σελ. 162 καί ἑπ. Ὁ Μπαζάροφ παραθέτει τήν περικοπή στά «Δοκίμια "*γιά*" τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ», σελ. 64.

αἰσθήσεων αὐτῶν; Καί σέ συνέχεια μᾶς πληροφορεῖ πώς, ὅταν μιλάει γιά πράγματα ἤ γιά τίς ἰδιότητές τους, δέν ἐννοεῖ στήν πραγματικότητα αὐτά τά ἴδια τά πράγματα καί τίς ἰδιότητές τους, γιά τά ὁποῖα δέν μπορεῖ νά ξέρει τίποτε τό βέβαιο, ἀλλά μόνο τίς ἐντυπώσεις πού προκάλεσαν στίς αἰσθήσεις του...»[45].

Ποιές εἶναι οἱ δυό φιλοσοφικές κατευθύνσεις πού ἀντιπαραθέτει ἐδῶ ὁ Ἔνγκελς; Ἡ μιά κατεύθυνση εἶναι ὅτι οἱ αἰσθήσεις μας μᾶς δίνουν πιστές ἀπεικονίσεις τῶν πραγμάτων, ὅτι γνωρίζουμε *αὐτά τά ἴδια τά πράγματα*, ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος ἐπενεργεῖ πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Αὐτός εἶναι ὁ ὑλισμός μέ τόν ὁποῖο δέν συμφωνεῖ ὁ ἀγνωστικιστής. Ποιά εἶναι ὅμως ἡ *οὐσία* τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἀγνωστικιστῆ; Ὅτι *δέν προχωρεῖ πέρα* ἀπό τά αἰσθήματα, ὅτι *σταματᾶ ἐντεῦθεν τῶν φαινομένων* κι' ἀρνιέται νά δεῖ ὁ,τιδήποτε τό «ἀξιόπιστο» πέρα ἀπό τά αἰσθήματα. Δέν μποροῦμε νά ξέρουμε τίποτε τό ἀξιόπιστο *γιά τά ἴδια τά πράγματα αὐτά* (δηλαδή γιά τά πράγματα καθεαυτά, γιά τά «ἀντικείμενα αὐτά καθεαυτά», ὅπως ἔλεγαν οἱ ὑλιστές, πού τούς καταπολέμησε ὁ Μπέρκλεϋ). Αὐτά δηλώνει κατά τρόπο πολύ κατηγορηματικό ὁ ἀγνωστικιστής. Ἑπομένως στή συζήτηση, γιά τήν ὁποία μιλάει ὁ Ἔνγκελς, ὁ ὑλιστής ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχουν πράγματα καθεαυτά κι' ὅτι μποροῦμε νά τά γνωρίσουμε. Ὁ ἀγνωστικιστής *δέν δέχεται οὔτε κάν τή σκέψη* γιά πράγματα καθεαυτά καί ἰσχυρίζεται ὅτι δέν μποροῦμε νά ξέρουμε τίποτε τό ἀξιόπιστο γι' αὐτά.

Μπαίνει τό ἐρώτημα: κατά τί διαφέρει ἡ ἄποψη τοῦ ἀγνωστικιστῆ, ὅπως μᾶς τήν ἐκθέτει ὁ Ἔνγκελς, ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Μάχ; Κατά τό ὅτι ὁ Μάχ προσθέτει τήν «καινούργια» λεξούλα «στοιχεῖο»; Μά εἶναι καθαρή παιδική ἀφέλεια νά πιστεύει κανείς ὅτι ἡ ὀνοματολογία μπορεῖ ν' ἀλλάξει τή φιλοσοφική γραμμή, ὅτι τά αἰσθήματα, ὅταν ὀνομάζονται «στοιχεῖα», παύουν νά εἶναι αἰσθήματα! Ἤ μήπως ἡ διαφορά βρίσκεται στή «νέα» ἰδέα πώς αὐτά τά ἴδια τά στοιχεῖα σέ μιά ὁρισμένη σύνδεσή τους ἀποτελοῦν τό φυσικό καί σέ ἄλλη σύνδεση τό ψυχικό; Μά δέν παρατηρήσατε ὅτι καί ὁ ἀγνωστικιστής τοῦ Ἔνγκελς ὑποκαθιστᾶ *ἐπίσης* τά «ἴδια τά πράγματα» μέ τόν ὅρο «ἐντυπώσεις»; Ἄρα, κι' ὁ ἀγνωστικιστής χωρίζει *οὐσιαστικά* τίς «ἐντυπώσεις» σέ φυσικές καί ψυχικές! Ἡ διαφορά καί πάλι βρίσκεται *ἀποκλειστικά* στήν ὀνοματολογία. Ὅταν ὁ Μάχ λέει ὅτι τά σώματα *εἶναι* συμπλέγ-

ματα αἰσθημάτων, εἶναι ὀπαδός τοῦ Μπέρκλεϋ. Ὅταν ὁ Μάχ «διορθώνει τόν ἑαυτό του», λέγοντας ὅτι «τά στοιχεῖα» (αἰσθήματα) μποροῦν σέ μιά ὁρισμένη σύνδεση νά εἶναι φυσικά καί σέ ἄλλη ψυχικά, τότε εἶναι ἀγνωστικιστής, χιουμιστής. Ὁ Μάχ δέν βγαίνει ἔξω ἀπό τίς δυό αὐτές *γραμμές* στή φιλοσοφία του καί χρειάζεται πολύ μεγάλη ἀφέλεια γιά νά πάρει κανείς τοῖς μετρητοῖς ὅσα λέει αὐτός πού μπερδεύει τόν ἑαυτό του καί τούς ἄλλους καί νά πιστέψει ὅτι «ξεπέρασε» πραγματικά καί τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό.

Ὁ Ἔνγκελς ἐπίτηδες δέν ἀναφέρει στήν ἔκθεσή του ὀνόματα, γιατί δέν ἐπικρίνει χωριστά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο ἐκπρόσωπο τοῦ χιουμισμοῦ (οἱ ἐξεπαγγέλματος φιλόσοφοι ἔχουν σέ μεγάλο βαθμό τήν τάση νά χαρακτηρίζουν σάν πρωτότυπα συστήματα καί τίς ἐλάχιστες τροποποιήσεις πού εἰσάγει ὁ ἕνας ἤ ὁ ἄλλος ἀπ' αὐτούς στήν ὁρολογία ἤ στήν ἐπιχειρηματολογία του), ἀλλά *ὁλόκληρη* τή γραμμή τοῦ χιουμισμοῦ. Ὁ Ἔνγκελς δέν ἐπικρίνει λεπτομέρειες, ἀλλά τήν οὐσία, ξεχωρίζει τό *βασικό* ἐκεῖνο σημεῖο πού *ἀπομακρύνονται* ἀπό τόν ὑλισμό *ὅλοι* οἱ χιουμιστές καί γι' αὐτό ἡ κριτική τοῦ Ἔνγκελς πιάνει καί τόν Μίλλ καί τόν Χάξλεϋ καί τόν Μάχ. Εἴτε λέμε ὅτι ἡ ὕλη εἶναι μιά μόνιμη δυνατότητα αἰσθημάτων (σύμφωνα μέ τόν Τζών Στούαρτ Μίλλ), εἴτε ὅτι ἡ ὕλη ἀποτελεῖ λίγο -πολύ σταθερά συμπλέγματα «στοιχείων», αἰσθημάτων (σύμφωνα μέ τόν Ε. Μάχ), παραμένουμε πάντα μέσα στά *πλαίσια* τοῦ ἀγνωστικισμοῦ ἤ τοῦ χιουμισμοῦ· καί οἱ δυό αὐτές ἀπόψεις ἤ, σωστότερα, καί οἱ δυό αὐτές διατυπώσεις *καλύπτονται* ἀπό τήν ἔκθεση τοῦ ἀγνωστικισμοῦ πού κάνει ὁ Ἔνγκελς: ὁ ἀγνωστικιστής δέν προχωρεῖ πέρα ἀπό τά αἰσθήματα, δηλώνοντας ὅτι *δέν μπορεῖ* νά ξέρει τίποτε τό ἀξιόπιστο γιά τήν πηγή τους ἤ γιά τήν προέλευσή τους κτλ. Κι' ἄν ὁ Μάχ δίνει μεγάλη σημασία στή διαφωνία του μέ τόν Μίλλ πάνω στό ζήτημα πού ἀναφέραμε, εἶναι ἀκριβῶς γιατί ὑπάγεται κι' αὐτός στό χαρακτηρισμό πού ἔδοσε ὁ Ἔνγκελς γιά τούς τακτικούς καθηγητές: Flohknacker, ναί, κύριοι καθηγητές, σπάζετε ἁπλῶς ψύλλους ὅταν κάνετε μικροδιορθώσεις καί ἀλλάζετε τήν ὀνοματολογία, ἀντί ν' ἀπορίψετε τή βασική μεσοβέζικη ἄποψή σας!

Καί πῶς ἀνασκευάζει ὁ ὑλιστής Ἔνγκελς,—στήν ἀρχή τοῦ ἄρθρου του ὁ Ἔνγκελς ἀντιπαραθέτει κατηγορηματικά καί ἀπροκάλυπτα τόν ὑλισμό του στόν ἀγνωστικισμό,—τά παραπάνω ἐπιχειρήματα;

«...Πρόκειται, βέβαια,—γράφει ὁ Ἔνγκελς,—γιά ἕνα τρό-

πο ἀντίληψης πού φαίνεται δύσκολο νά τόν ἀντιμετωπίσει κανείς μέ μιά ἁπλή ἐπιχειρηματολογία. Μά οἱ ἄνθρωποι, πρίν ἀρχίσουν νά χρησιμοποιοῦν ἐπιχειρήματα, δροῦσαν. "Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πρᾶξις". Καί ἡ ἀνθρώπινη δράση εἶχε λύσει αὐτή τή δυσκολία, πολύ πρίν τήν ἐπινοήσει ἡ ἀνθρώπινη σοφιστεία. The proof of the pudding is in the eating» (ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχει ἡ πουτίγκα, εἶναι ὅτι τήν τρῶμε).«Ἀπό τή στιγμή πού χρησιμοποιοῦμε αὐτά τά πράγματα γιά τίς ἀνάγκες μας, σύμφωνα μέ τίς ἰδιότητες πού ἀντιλαμβανόμαστε σ' αὐτά, ἀπό τή στιγμή αὐτή ὑποβάλλουμε σέ ἀλάθευτο ἔλεγχο τήν ἀληθινότητα ἤ τήν πλάνη τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεών μας. Ἄν αὐτές οἱ ἀντιλήψεις ἦταν λαθεμένες, τότε καί ἡ κρίση μας γιά τή δυνατότητα χρησιμοποίησης ἑνός τέτιου πράγματος θά εἶναι ἀπαραίτητα λαθεμένη καί θά ἀποτύχει ἀναπόφευκτα κάθε προσπάθειά μας νά τό χρησιμοποιήσουμε. Ἄν ὅμως πετύχουμε τό σκοπό μας, ἄν βροῦμε ὅτι τό πράγμα ἀνταποκρίνεται στήν παράσταση πού ἔχουμε γι' αὐτό, ὅτι μᾶς ἐξασφαλίζει τό ἀποτέλεσμα πού περιμέναμε ἀπό τή χρήση του, τότε ἔχουμε μιά θετική ἀπόδειξη ὅτι μέσα σ' αὐτά τά ὅρια οἱ ἀντιλήψεις μας γιά τό πράγμα καί γιά τίς ἰδιότητές του συμφωνοῦν μέ τήν πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς...».

Ὥστε λοιπόν ἡ ὑλιστική θεωρία, ἡ θεωρία τῆς ἀντανάκλασης τῶν ἀντικειμένων ἀπό τή σκέψη ἐκτίθεται ἐδῶ μέ πληρέστατη σαφήνεια: τά πράγματα ὑπάρχουν ἔξω ἀπό μᾶς. Οἱ ἀντιλήψεις μας καί οἱ παραστάσεις μας εἶναι εἴδωλα τῶν πραγμάτων. Τήν ἐπαλήθευση αὐτῶν τῶν εἰδώλων, τή διάκρισή τους σέ ἀληθινά καί ἀπατηλά μᾶς τή δίνει ἡ πράξη. Ἄς παρακολουθήσουμε ὅμως ἀκόμη λίγο τόν Ἔνγκελς (ὁ Μπαζάροφ κόβει σ' αὐτό τό σημεῖο τό ἀπόσπασμα ἀπό τόν Ἔνγκελς ἤ ἀπό τόν Πλεχάνοφ, γιατί, ὅπως φαίνεται, θεωρεῖ περιττό νά ἔχει νά κάνει μέ τόν ἴδιο τόν Ἔνγκελς).

«...Ἄν ὅμως, ἀντίθετα, διαπιστώσουμε ὅτι ἀστοχήσαμε, δέν ἀργοῦμε στίς περισσότερες περιπτώσεις ν' ἀνακαλύψουμε τήν αἰτία τοῦ λάθους μας. Βρίσκουμε ὅτι εἴτε ἡ ἀντίληψη πού ἀποτέλεσε τή βάση τῆς δοκιμῆς μας ἦταν ἡ ἴδια ἀνεπαρκής καί ἐπιπόλαιη, εἴτε εἶχε συνδεθεῖ μέ τά ἀποτελέσματα ἄλλων ἀντιλήψεων μέ τέτιο τρόπο πού δέν δικαιολογοῦνταν ἀπό τήν κατάσταση πραγμάτων» (ἡ ρωσική μετάφραση στόν «Ἱστορικό ὑλισμό» δέν εἶναι σωστή). «Ὅσο ἀναπτύσσουμε καί χρησιμοποιοῦμε σωστά τίς αἰσθήσεις μας, ὅσο διατηροῦμε τή δράση μας μέσα στά ὅρια πού βάζουν οἱ ἀντιλήψεις μας

—οἱ ὁποῖες ἔχουν πραγματοποιηθεῖ καί ἀξιοποιηθεῖ κανονικά— τόσο θά διαπιστώνουμε πάντα πώς οἱ ἐπιτυχίες τῶν πράξεών μας προσφέρουν τήν ἀπόδειξη ὅτι οἱ ἀντιλήψεις μας συμφωνοῦν (Übereinstimmung) μέ τήν ἀντικειμενική (gegenständlich) φύση τῶν πραγμάτων πού ἀντιλαμβανόμαστε. Ἀπ' ὅ,τι εἶναι μέχρι σήμερα γνωστό, δέν ὑπάρχει οὔτε μιά περίπτωση πού νά ἔχουμε ἀναγκαστεῖ νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας πού ἔχουν ἐλεγχθεῖ ἐπιστημονικά, δημιουργοῦν στό μυαλό μας παραστάσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πού ἀπό τή φύση τους ἀποκλίνουν ἀπό τήν πραγματικότητα, ἤ ὅτι ἀνάμεσα στόν ἐξωτερικό κόσμο καί στίς αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας γι' αὐτόν ὑπάρχει ἔμφυτη ἀσυμφωνία.

Ἔρχεται ὅμως τότε ὁ νεοκαντιανός ἀγνωστικιστής καί λέει...»[46].

Ἄς ἀφήσουμε γιά ἄλλη φορά τήν ἀνάλυση τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν νεοκαντιανῶν. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὅποιος γνωρίζει λιγάκι τό ζήτημα ἤ εἶναι ἔστω καί ἁπλῶς προσεκτικός ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά μήν καταλάβει ὅτι ὁ Ἔνγκελς ἐκθέτει ἐδῶ τόν ἴδιο ἀκριβῶς ὑλισμό πού τόν καταπολεμοῦν παντοῦ καί πάντα οἱ μαχιστές. Κοιτάχτε τώρα μέ ποιές μεθόδους ὁ Μπαζάροφ ἐπεξεργάζεται τόν Ἔνγκελς:

«Ἐδῶ πραγματικά ὁ Ἔνγκελς,—γράφει ὁ Μπαζάροφ ἀπ' ἀφορμή τό μέρος τῆς περικοπῆς πού παραθέσαμε,— ἐπιτίθεται ἐνάντια στόν καντιανικό ἰδεαλισμό...».

Δέν εἶναι ἀλήθεια. Ὁ Μπαζάροφ μπερδεύει τά ζητήματα. Στό ἀπόσπασμα πού παράθεσε καί πού τό παραθέσαμε κι' ἐμεῖς πιό ὁλοκληρωμένο, *οὔτε λέξη δέν ἀναφέρεται οὔτε* γιά τόν καντιανισμό, *οὔτε* γιά τόν ἰδεαλισμό. Ἄν ὁ Μπαζάροφ εἶχε διαβάσει πραγματικά ὅλο τό ἄρθρο τοῦ Ἔνγκελς, θά ἔβλεπε ὁπωσδήποτε ὅτι ὁ Ἔνγκελς μιλάει γιά τό νεοκαντιανισμό καί γιά ὅλη τή γραμμή τοῦ Κάντ *μόνο στήν ἑπόμενη* παράγραφο, ἐκεῖ πού σταματήσαμε τήν περικοπή μας. Καί ἄν ὁ Μπαζάροφ εἶχε διαβάσει προσεκτικά τό ἀπόσπασμα πού παραθέτει ὁ ἴδιος καί εἶχε σκεφθεῖ πάνω σ' αὐτό, θά ἔβλεπε ὁπωσδήποτε ὅτι στά ἐπιχειρήματα τοῦ ἀγνωστικιστῆ, πού τά ἀνασκευάζει ἐδῶ ὁ Ἔνγκελς, δέν *ὑπάρχει οὔτε ἴχνος* ἰδεαλισμοῦ ἤ καντιανισμοῦ, γιατί ὁ ἰδεαλισμός ἀρχίζει μόνο ἀπό τή στιγμή πού ὁ φιλόσοφος ὑποστηρίζει ὅτι τά πράγματα εἶναι τά αἰσθήματά μας, καί ὁ καντιανισμός ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή πού ὁ φιλόσοφος ὑποστηρίζει ὅτι τό πράγμα καθεαυτό ὑπάρχει, ἀλλά δέν

μπορεῖ νά γνωσθεῖ. Ὁ Μπαζάροφ μπέρδεψε τόν καντιανισμό μέ τό χιουμισμό καί τόν μπέρδεψε γιατί, ὄντας ὁ ἴδιος μισομπερκλεϋστής, μισοχιουμιστής τῆς μαχιστικῆς αἵρεσης, δέν καταλαβαίνει (ὅπως θά δείξουμε λεπτομερειακά πιό κάτω) τίς διαφορές ἀνάμεσα στή χιουμιστική καί στήν ὑλιστική ἀντίθεση πρός τόν καντιανισμό.

«...Ἀλλοίμονο, ὅμως! —συνεχίζει ὁ Μπαζάροφ,— ἡ ἐπιχειρηματολογία του στρέφεται κατά τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλεχάνοφ, στόν ἴδιο βαθμό πού στρέφεται καί κατά τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ. Στή σχολή τοῦ Πλεχάνοφ - Ὀρτοντόξ ὑπάρχει, ὅπως ἔχει τονίσει ἤδη ὁ Μπογκντάνοφ, μιά μοιραία παρανόηση σχετικά μέ τή συνείδηση. Στόν Πλεχάνοφ — ὅπως καί σέ ὅλους τούς ἰδεαλιστές — φαίνεται ὅτι καθετί τό αἰσθητηριακά δοσμένο, δηλαδή τό ἀντιληπτό, εἶναι "ὑποκειμενικό", πώς τό νά ξεκινᾶ κανείς μόνο ἀπό ἐκεῖνο πού εἶναι ἔμπρακτα δοσμένο σημαίνει ὅτι εἶναι σολιψιστής, ὅτι τό πραγματικό Εἶναι μπορεῖ νά βρεθεῖ μόνο πέρα ἀπό τά ὅρια τοῦ κάθε ἄμεσα δοσμένου...».

Ὅλα αὐτά βρίσκονται ἐντελῶς μέσα στό πνεῦμα τοῦ Τσερνόφ καί τῶν ἰσχυρισμῶν του πώς ὁ Λῆμπκνεχτ ἦταν γνήσιος ρῶσος ναρόντνικος! Ἄν ὁ Πλεχάνοφ εἶναι ἰδεαλιστής πού ἀπομακρύνθηκε ἀπό τόν Ἔνγκελς, τότε γιατί ἐσεῖς, ὁ δῆθεν ὀπαδός τοῦ Ἔνγκελς, δέν εἶστε ὑλιστής; Ὅλα αὐτά εἶναι ἁπλῶς οἰκτρή ἀγυρτεία, σύντροφε Μπαζάροφ! Χρησιμοποιώντας τήν ἔκφραση τοῦ Μάχ: *«ἄμεσα δοσμένο»* ἀρχίζετε νά μπερδεύετε τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν ἀγνωστικισμό, στόν ἰδεαλισμό καί στόν ὑλισμό. Καταλάβετε τέλος πάντων ὅτι οἱ ἐκφράσεις «ἄμεσα δοσμένο», «ἔμπρακτα δοσμένο» ἀποτελοῦν ἀσυναρτησίες τῶν μαχιστῶν, τῶν ἐνυπαρξιστῶν καί τῶν ἄλλων ἀντιδραστικῶν στή φιλοσοφία, μιά μασκαράτα, ὅπου ὁ ἀγνωστικιστής (καί κάποτε, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Μάχ, καί ὁ ἰδεαλιστής) μεταμφιέζεται σέ ὑλιστή. Γιά τόν ὑλιστή «ἔμπρακτα δοσμένος» εἶναι ὁ ἐξωτερικός κόσμος, πού εἰκόνα του εἶναι τά αἰσθήματά μας. Γιά τόν ἰδεαλιστή «ἔμπρακτα δοσμένο» εἶναι τό αἴσθημα, καί ὁ ἐξωτερικός κόσμος χαρακτηρίζεται ἀπ' αὐτόν «σύμπλεγμα αἰσθημάτων». Γιά τόν ἀγνωστικιστή «ἄμεσα δοσμένο» εἶναι ἐπίσης τό αἴσθημα, ὁ ἀγνωστικιστής ὅμως *δέν προχωρεῖ πιό πέρα,* οὔτε πρός τήν ὑλιστική ἀποδοχή τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, οὔτε πρός τήν ἰδεαλιστική ἀναγνώριση τοῦ κόσμου σάν αἰσθήματός μας. Καί γι' αὐτό ἡ ἔκφρασή σας: «τό πραγματικό Εἶναι» (κατά

τόν Πλεχάνοφ) «μπορεῖ νά βρεθεῖ μόνο πέρα ἀπό τά ὅρια *τοῦ κάθε ἄμεσα δοσμένου»* εἶναι ἀνοησία, πού ὁπωσδήποτε πηγάζει ἀπό τή μαχιστική σας θέση. Ἄν ὅμως ἔχετε τό δικαίωμα νά ἀκολουθήσετε ὅποια θέση σᾶς ἀρέσει, ἀκόμη καί μιά μαχιστική θέση, δέν ἔχετε τό δικαίωμα νά παραποιεῖτε τόν Ἔνγκελς, ὅταν μιλᾶτε γι' αὐτόν. Καί ἀπό τά λόγια τοῦ Ἔνγκελς βγαίνει πεντακάθαρα τό συμπέρασμα ὅτι γιά τόν ὑλιστή τό πραγματικό Εἶναι βρίσκεται *πέρα ἀπό τά ὅρια* τῶν «αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων», ἐντυπώσεων καί παραστάσεων τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ γιά τόν ἀγνωστικιστή εἶναι ἀδύνατο νά βγεῖ κανείς *ἔξω ἀπό τά ὅρια* αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων. Ὁ Μπαζάροφ πίστεψε στά λεγόμενα τοῦ Μάχ, τοῦ Ἀβενάριους καί τοῦ Σοῦππε, ὅτι δηλαδή τό «ἄμεσα» (ἤ τό ἔμπρακτα) δοσμένο συνενώνει τό προσλαμβάνον *Ἐγώ* μέ τό προσλαμβανόμενο περιβάλλον στήν περιβόητη «ἀδιάρηκτη» συστοιχία καί προσπαθεῖ, μέ τρόπο ἀπαρατήρητο γιά τόν ἀναγνώστη, νά φορτώσει αὐτή τήν ἀνοησία στόν ὑλιστή Ἔνγκελς!

«...Ἡ παραπάνω περικοπή τοῦ Ἔνγκελς σάν νά γράφτηκε ἐπίτηδες ἀπό τόν ἴδιο, γιά νά διαλύσει μέ πολύ ἐκλαϊκευμένη καί προσιτή γιά τόν πολύ κόσμο μορφή τήν ἰδεαλιστική αὐτή παρανόηση...».

Ὁ Μπαζάροφ δέν ἔκανε ἄδικα στή σχολή τοῦ Ἀβενάριους! Συνεχίζει τή μέθοδο ἐξαπάτησης τοῦ Ἀβενάριους: μέ τό πρόσχημα τῆς καταπολέμησης τοῦ ἰδεαλισμοῦ (γιά τόν ὁποῖο δέν μιλάει καθόλου ἐδῶ ὁ Ἔνγκελς) μπάζει λαθραῖα *τήν ἰδεαλιστική* «συστοιχία». Δέν εἶναι καί τόσο ἄσχημα, σύντροφε Μπαζάροφ!

«...Ὁ ἀγνωστικιστής ρωτάει: ἀπό ποῦ ξέρουμε ὅτι οἱ ὑποκειμενικές αἰσθήσεις μας μᾶς δίνουν μιά σωστή παράσταση τῶν πραγμάτων;..»

Μπερδεύετε τά πράγματα, σ. Μπαζάροφ! Ὁ Ἔνγκελς δέν διατυπώνει ὁ ἴδιος καί δέν ἀποδίδει οὔτε κάν στόν ἀντίπαλό του, τόν ἀγνωστικιστή, ἕναν τέτιο παραλογισμό, ὅπως εἶναι ἡ ἔκφραση *«ὑποκειμενικές»* αἰσθήσεις. Δέν ὑπάρχουν ἄλλες αἰσθήσεις ἐκτός ἀπό τίς ἀνθρώπινες, δηλ. τίς «ὑποκειμενικές», γιατί κρίνουμε ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἀνθρώπου κι' ὄχι τῶν ξωτικῶν. Καί πάλι ἀρχίζετε νά ἀποδίνετε στόν Ἔνγκελς μαχιστικές ἀντιλήψεις: σάν νά λέμε, ὁ ἀγνωστικιστής θεωρεῖ τίς αἰσθήσεις, ἤ σωστότερα, τά αἰσθήματα *μόνο* ὑποκειμενικά (ὁ ἀγνωστικιστής *δέν* ἔχει τέτια γνώμη!), ἐνῶ ἐμεῖς, μαζί μέ τόν Ἀβενάριους, «βάλαμε σέ συστοιχία» κατά τρόπο ἀδιάρηκτο τό

ἀντικείμενο μέ τό ὑποκείμενο. Δέν εἶναι καί τόσο ἄσχημα, σ. Μπαζάροφ!

«...Μά τί ὀνομάζετε "σωστό", — ἀντιλέγει ὁ Ἔνγκελς. Σωστό εἶναι ἐκεῖνο πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν πράξη μας· ἑπομένως, ἐφόσον οἱ αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας ἐπιβεβαιώνονται ἀπό τήν πείρα, δέν εἶναι "ὑποκειμενικές", δηλαδή αὐθαίρετες ἤ ἀπατηλές, ἀλλά εἶναι, σάν τέτιες, σωστές, πραγματικές...».

Μπερδεύετε τά πράγματα, σ. Μπαζάροφ! Ὑποκαθιστᾶτε τό ζήτημα τῆς ὕπαρξης τῶν πραγμάτων ἔξω ἀπό τά αἰσθήματά μας, ἔξω ἀπό τίς ἀντιλήψεις μας, ἔξω ἀπό τίς παραστάσεις μας, μέ τό ζήτημα τοῦ κριτηρίου τῆς ὀρθότητας τῶν παραστάσεών μας γι' «αὐτά τά ἴδια» τά πράγματα, ἤ ἀκριβέστερα προσπαθεῖτε νά *συγκαλύψετε* τό πρῶτο ζήτημα μέ τό δεύτερο. Ὁ Ἔνγκελς ὅμως λέει καθαρά καί ξάστερα ὅτι ἐκεῖνο πού τόν ξεχωρίζει ἀπό τόν ἀγνωστικιστή δέν εἶναι μόνο ἡ ἀμφιβολία τοῦ ἀγνωστικιστῆ γιά τήν ὀρθότητα τῶν ἀπεικονίσεων, ἀλλά καί οἱ ἀμφιβολίες του γιά τό ἄν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά *τά ἴδια τά πράγματα*, ἄν μποροῦμε νά γνωρίζουμε «μέ βεβαιότητα» ὅτι ὑπάρχουν. Γιατί χρειάστηκε στόν Μπαζάροφ αὐτό τό τέχνασμα; Γιά νά συσκοτίσει καί νά μπερδέψει τό *βασικό* γιά τόν ὑλισμό (καί γιά τόν Ἔνγκελς σάν ὑλιστή) ζήτημα τῆς ὕπαρξης τῶν πραγμάτων ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας, τά ὁποῖα προκαλοῦν αἰσθήματα μέ τήν ἐπενέργειά τους πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Δέν μπορεῖς νά εἶσαι ὑλιστής χωρίς ν' ἀπαντᾶς καταφατικά σ' αὐτό τό ἐρώτημα, μπορεῖ ὅμως νά εἶσαι ὑλιστής κι' ὡστόσο νά ἔχεις διαφορετικές ἀπόψεις γιά τό κριτήριο τῆς ὀρθότητας τῶν ἀπεικονίσεων πού μᾶς παρέχουν οἱ αἰσθήσεις.

Ὁ Μπαζάροφ καί πάλι μπερδεύει τά πράγματα, ὅταν ἀποδίδει στόν Ἔνγκελς, στή συζήτηση τοῦ τελευταίου μέ τόν ἀγνωστικιστή, τήν ἀνόητη καί ἀγράμματη διατύπωση ὅτι τάχα οἱ αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις μας ἐπιβεβαιώνονται ἀπό τήν *«ἐμπειρία»*. Ὁ Ἔνγκελς δέν χρησιμοποίησε κι' οὔτε μποροῦσε νά χρησιμοποιήσει *ἐδῶ* αὐτή τή λέξη, γιατί *ἤξερε* ὅτι κι' ὁ ἰδεαλιστής Μπέρκλεϋ καί ὁ ἀγνωστικιστής Χιούμ καί ὁ ὑλιστής Ντιντερό ἐπικαλοῦνται τήν ἐμπειρία.

«...Μέσα στά ὅρια, ὅπου στήν πράξη ἔχουμε νά κάνουμε μέ τά πράγματα, *οἱ παραστάσεις μας γιά ἕνα πράγμα καί τίς ἰδιότητές του συμπίπτουν μέ τήν ὑπάρχουσα ἔξω ἀπό μᾶς πραγματικότητα.* "Συμπίπτω" εἶναι λιγάκι διαφορετικό ἀπό τό εἶμαι

"ἱερόγλυφο". Συμπίπτουν σημαίνει ὅτι, μέσα στά δοσμένα ὅρια, ἡ αἰσθητηριακή παράσταση *εἶναι* ἀκριβῶς (ὑπογράμμιση τοῦ Μπαζάροφ) ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα...».

Τό τέλος στεφανώνει τό ἔργο! Ὁ Ἔνγκελς, ἐπεξεργασμένος στά μέτρα τοῦ Μάχ, παρασκευασμένος καί σερβιρισμένος σέ μαχιστική σάλτσα. Προσέξτε μόνο ἀξιότιμοι κύριοι μάγειροί μας μήν σᾶς καθήσει στό λαρύγγι.

«Ἡ αἰσθητηριακή παράσταση *εἶναι* ἀκριβῶς ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα»!! Αὐτή ἴσα-ἴσα ἡ διαπίστωση *εἶναι ἀκριβῶς* ὁ βασικός ἐκεῖνος παραλογισμός, ἡ βασική ἐκείνη σύγχυση καί ἀπάτη τοῦ μαχισμοῦ, ἀπ' ὅπου πηγάζουν ὅλες οἱ ὑπόλοιπες φλυαρίες τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς καί γιά τήν ὁποία γλυκοφιλοῦν τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους οἱ δηλωμένοι ἀντιδραστικοί καί ἱεροκήρυκες τῆς παπαδοκρατίας, οἱ ἐνυπαρξιστές. Ὅσο κι' ἄν στριφογύριζε, ὅση πονηριά καί διπλωματία κι' ἄν χρησιμοποίησε ὁ Β. Μπαζάροφ γιά νά παρακάμψει τά δύσκολα σημεῖα, ἄφησε ὡστόσο τελικά νά τοῦ ξεφύγει τό μυστικό καί πρόδοσε τήν πραγματική φύση του τοῦ μαχιστῆ! Τό νά λέει κανείς: «Ἡ αἰσθητηριακή παράσταση *εἶναι ἀκριβῶς* ἡ ὑπάρχουσα ἔξω ἀπό μᾶς πραγματικότητα» σημαίνει *ἐπιστροφή στό χιουμισμό ἤ ἀκόμη καί στόν μπερκλεϋσμό,* πού κρυβόταν μέσα στήν ὁμίχλη τῆς «συστοιχίας». Εἶναι ψέμα ἰδεαλιστικό ἤ ὑπεκφυγή ἀγνωστικιστῆ, σύντροφε Μπαζάροφ, γιατί ἡ αἰσθητηριακή παράσταση *δέν εἶναι* ἡ ὑπάρχουσα ἔξω ἀπό μᾶς πραγματικότητα, ἀλλά μόνο *εἰκόνα* αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Ἐσεῖς θέλετε νά πιαστεῖτε ἀπό τή διφορούμενη σημασία τῆς ρωσικῆς λέξης: *совпадать**; Θέλετε νά ἀναγκάσετε τόν ἀκατατόπιστο ἀναγνώστη νά πιστέψει ὅτι «συμπίπτω» σημαίνει ἐδῶ «εἶμαι ταυτόσημος» καί ὄχι «ἀντιστοιχῶ»; Αὐτό σημαίνει ἁπλούστατα ὅτι προσπαθεῖτε ὁλόκληρη τήν παραποίηση ἀλά Μάχ τοῦ Ἔνγκελς νά τή στηρίξετε στή διαστρέβλωση τοῦ νοήματος τῆς περικοπῆς.

Πάρτε τό γερμανικό πρωτότυπο καί θά δεῖτε ἐκεῖ τίς λέξεις «stimmen mit», πού σημαίνουν ἀντιστοιχοῦν, συμφωνοῦν. Ἡ δεύτερη μετάφραση εἶναι κατά λέξη, γιατί Stimme σημαίνει φωνή. Οἱ λέξεις «stimmen mit» *δέν μποροῦν* νά σημαίνουν *συμπίπτω* μέ τήν ἔννοια *εἶμαι* ταυτόσημος». Ἀλλά καί γιά τόν ἀναγνώστη ἀκόμη πού δέν ξέρει γερμανικά, πού διαβάζει ὅμως τόν Ἔνγκελς μέ λίγη προσοχή, εἶναι ὁλοφάνερο, δέν

* — συμπίπτω. *Σημ. μετ.*

μπορεῖ νά μήν εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι ὁ Ἔνγκελς ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος τοῦ συλλογισμοῦ του θεωρεῖ τήν «αἰσθητηριακή παράσταση» *εἰκόνα* (Abbild) τῆς πραγματικότητας πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς καί ὅτι, συνεπῶς, ἡ λέξη «συμπίπτω» μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ στά ρωσικά ἀποκλειστικά καί μόνο μέ τήν ἔννοια τῆς ἀντιστοιχίας, τῆς συμφωνίας κτλ. Τό νά ἀποδίδει κανείς στόν Ἔνγκελς τή σκέψη ὅτι «ἡ αἰσθητηριακή παράσταση *εἶναι ἀκριβῶς* ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα» εἶναι τέτιο μαργαριτάρι μαχιστικῆς διαστρέβλωσης, λαθρόχειρης ὑπεισαγωγῆς τοῦ ἀγνωστικισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ στή θέση τοῦ ὑλισμοῦ, ὥστε πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ Μπαζάροφ ἔχει καταρίψει ὅλα τά ρεκόρ!

Μπαίνει τό ἐρώτημα, πῶς μποροῦν ἄνθρωποι πού δέν τρελλάθηκαν νά ἰσχυρίζονται μέ τά σωστά τους ὅτι τάχα «ἡ αἰσθητηριακή παράστασή μας (ἀδιάφορο ὥς ποιό σημεῖο) εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα»; Ἡ γῆ εἶναι μιά πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς. Ἡ γῆ δέν μπορεῖ οὔτε νά «συμπίπτει» (μέ τή σημασία: νά εἶναι ταυτόσημη) μέ τήν αἰσθητηριακή παράστασή μας, οὔτε νά βρίσκεται σέ ἀδιάρηκτη συστοιχία μαζί της, οὔτε νά εἶναι «σύμπλεγμα στοιχείων» ταυτόσημων μέ μιάν ἄλλη σχέση μέ τό αἴσθημα, γιατί ἡ γῆ ὑπῆρχε κι' ὅταν δέν ὑπῆρχαν οὔτε ἄνθρωποι, οὔτε αἰσθητήρια ὄργανα, οὔτε ὕλη ὀργανωμένη σέ τέτια ἀνώτερη μορφή, ὥστε νά εἶναι ἀντιληπτή κάπως καθαρά ἡ ἰδιότητα τῆς ὕλης νά ἔχει αἰσθήματα.

Ἡ οὐσία λοιπόν τοῦ ζητήματος εἶναι ὅτι, γιά νά καλυφθεῖ ἀκριβῶς ὅλος ὁ ἰδεαλιστικός παραλογισμός αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, χρησιμοποιοῦνται οἱ τραβηγμένες ἀπό τά μαλλιά θεωρίες τῆς «συστοιχίας», τῆς «ἐνδοβολίας», τῶν νεοανακαλυφθέντων στοιχείων τοῦ κόσμου, πού τίς ἀναλύσαμε στό πρῶτο κεφάλαιο. Ἡ διατύπωση τοῦ Μπαζάροφ, πού τήν πέταξε ἄθελά του καί ἀπρόσεκτα, εἶναι ὑπέροχη, γιατί ἀποκαλύπτει μέ μεγάλη σαφήνεια τόν κραυγαλέο παραλογισμό, πού διαφορετικά θά χρειαζόταν νά τόν ξεθάψουμε μέσα ἀπό τό σωρό τῶν σχολαστικῶν, ψευτοεπιστημονικῶν, καθηγητικῶν μωρολογιῶν.

Εὖγε σου, σύντροφε Μπαζάροφ! Θά σοῦ στήσουμε μνημεῖο, ὅσο εἶσαι ἀκόμη στή ζωή: στή μιά πλευρά τοῦ μνημείου θά χαράξουμε τό ἀπόφθεγμά σου καί στήν ἄλλη αὐτά τά λόγια: στό ρῶσο μαχιστή πού ἔθαψε τό μαχισμό ἀνάμεσα στούς ρώσους μαρξιστές!

Γιά τά δυό σημεῖα πού ἔθιξε ὁ Μπαζάροφ στήν περικοπή πού παραθέσαμε: γιά τό κριτήριο τῆς πράξης ὅπως τό ἀντιλαμβάνονται οἱ ἀγνωστικιστές (μαζί καί οἱ μαχιστές) καί οἱ ὑλιστές καί γιά τή διαφορά τῆς θεωρίας τῆς ἀντανάκλασης (ἤ ἀπεικόνισης) ἀπό τή θεωρία τῶν συμβόλων (ἤ ἱερογλύφων), θά μιλήσουμε ἰδιαίτερα. Καί τώρα θά συνεχίσουμε τήν παράθεση ὁρισμένων ἀκόμη περικοπῶν ἀπό τόν Μπαζάροφ:

«...Μά τί βρίσκεται πέρα ἀπ' αὐτά τά σύνορα; Γιά τό ζήτημα αὐτό ὁ Ἔνγκελς δέν ἀναφέρει οὔτε λέξη. Ὁ Ἔνγκελς δέν ἐκδηλώνει πουθενά τήν ἐπιθυμία νά πραγματοποιήσει αὐτή τήν "ὑπέρβαση", αὐτή τήν ἔξοδο πέρα ἀπ' τά ὅρια τοῦ αἰσθητηριακά δοσμένου κόσμου, ἔξοδο πού ἀποτελεῖ τό θεμέλιο τῆς πλεχανοφικῆς θεωρίας τῆς γνώσης...».

Πέρα ἀπό ποιά «αὐτά» σύνορα; Πέρα ἀπό τά σύνορα τῆς «συστοιχίας» τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους, πού συγχωνεύει τάχα ἀδιάρηκτα τό *Ἐγώ* μέ τό περιβάλλον, τό ὑποκείμενο μέ τό ἀντικείμενο; Τό ἴδιο τό ζήτημα πού θέτει ὁ Μπαζάροφ δέν ἔχει νόημα. Ἄν ὅμως εἶχε θέσει τό ζήτημα ἀνθρώπινα, θά ἔβλεπε καθαρά ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος βρίσκεται «πέρα ἀπό τά σύνορα» τῶν αἰσθημάτων, τῶν ἀντιλήψεων καί τῶν παραστάσεων τοῦ ἀνθρώπου. Ὡστόσο ἡ λεξούλα «ὑπέρβαση» προδίνει τόν Μπαζάροφ γιά πολλοστή φορά. Ἡ λεξούλα αὐτή εἶναι ἕνα εἰδικό καντιανικό καί χιουμικό «τέχνασμα», εἶναι ἡ χάραξη μιᾶς *καταρχήν* διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα *στό φαινόμενο καί στό πράγμα καθεαυτό*. Τό νά περάσει κανείς ἀπό τό φαινόμενο ἤ, ἄν θέλετε, ἀπό τό αἴσθημά μας, τήν ἀντίληψή μας κτλ. στό πράγμα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό τήν ἀντίληψη, εἶναι κατά τόν Κάντ, *ὑπέρβαση* καί ἡ *ὑπέρβαση* αὐτή εἶναι παραδεκτή ὄχι γιά τή γνώση, ἀλλά γιά τήν πίστη. Ἡ ὑπέρβαση δέν εἶναι καθόλου παραδεκτή, ἀντιλέγει ὁ Χιούμ. Καί οἱ καντιανοί, ὅπως καί οἱ χιουμιστές, ὀνομάζουν τούς ὑλιστές *ὑπερβατικούς* ρεαλιστές, «μεταφυσικούς», πού πραγματοποιοῦν ἕνα ἀθέμιτο *πέρασμα* (λατινικά transcensus) ἀπό μιά περιοχή σέ μιάν ἄλλη καταρχήν διαφορετική. Στά ἔργα τῶν σύγχρονων καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας, πού ἀκολουθοῦν τήν ἀντιδραστική κατεύθυνση τοῦ Κάντ καί τοῦ Χιούμ μπορεῖτε νά συναντήσετε (πάρτε ἔστω καί μόνο τά ὀνόματα πού ἀπαριθμοῦν οἱ Βοροσίλοφ-Τσερνόφ) ἀτέλειωτες ἐπαναλήψεις σέ χίλιους δυό τόνους τῆς κατηγορίας αὐτῆς ὅτι ὁ ὑλισμός εἶναι «μεταφυσικός» καί «ὑπερβατικός». Ὁ Μπαζάροφ δανείστηκε ἀπό τούς ἀντιδραστικούς αὐτούς καθηγητές καί τή λε-

ξούλα καί τόν τρόπο σκέψης τους καί παίζει μ' αὐτά ἐξονόματος τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ»! Τό ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἴδια ἰδέα τῆς «ὑπέρβασης», δηλαδή τῆς χάραξης μιᾶς *καταρχήν* διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα στό φαινόμενο καί στό πράγμα καθεαυτό, εἶναι μιά παράλογη ἰδέα τῶν ἀγνωστικιστῶν (μαζί καί τῶν χιουμιστῶν καί τῶν καντιανῶν) καί τῶν ἰδεαλιστῶν. Αὐτό τό πράγμα τό ἐξηγήσαμε πιό πάνω φέρνοντας τό παράδειγμα τοῦ Ἔνγκελς γιά τήν ἀλιζαρίνη καί θά τό ξεκαθαρίσουμε ἀκόμη μιά φορά μέ λόγια τοῦ Φόϋερμπαχ καί τοῦ Ι. Ντίτσγκεν. Ἄς τελειώνουμε ὅμως πρῶτα μέ τήν «ἐπεξεργασία» τοῦ Ἔνγκελς ἀπό τόν Μπαζάροφ:

«...Σ' ἕνα σημεῖο τοῦ ἔργου του "Ἀντι-Ντύρινγκ" ὁ Ἔνγκελς λέει ὅτι τό ζήτημα τοῦ "Εἶναι" ἔξω ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο εἶναι "offene Frage", δηλαδή ἕνα ζήτημα γιά τό ὁποῖο δέν ἔχουμε καθόλου δεδομένα οὔτε γιά τή λύση του, οὔτε κάν γιά τήν τοποθέτησή του».

Ὁ Μπαζάροφ ἐπαναλαβαίνει αὐτό τό ἐπιχείρημα, ὕστερα ἀπό τό γερμανό μαχιστή Φρίντριχ Ἄντλερ. Καί τό τελευταῖο αὐτό παράδειγμα εἶναι ἴσως χειρότερο ἀπό τό παράδειγμα «τῆς αἰσθητηριακῆς παράστασης» πού «εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα». Στή σελ. 31 τοῦ «'Αντι-Ντύρινγκ» (5η γερμ. ἔκδ.) ὁ Ἔνγκελς γράφει:

«Ἡ ἑνότητα τοῦ κόσμου δέν βρίσκεται στό Εἶναι του, ἄν καί τό Εἶναι του ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς ἑνότητάς του, γιατί ὁ κόσμος γιά νά μπορεῖ νά εἶναι *ἑνιαῖος* πρέπει πρῶτα *νά ὑπάρχει*. Τό Εἶναι γενικά εἶναι ἀνοιχτό ζήτημα (offene Frage), ἀρχίζοντας ἀπό τό σύνορο ὅπου τελειώνει τό ὀπτικό μας πεδίο (Gesichtskreis). Ἡ πραγματική ἑνότητα τοῦ κόσμου βρίσκεται στήν ὑλικότητά του καί ἡ ὑλικότητα δέν ἀποδείχνεται μέ μερικές ταχυδακτυλουργικές φράσεις, ἀλλά μέ μιά μακρόχρονη κι' ἐπίμονη ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας καί τῆς φυσιογνωσίας»[47].

Θαυμάστε τώρα τό καινούργιο παστίτσιο πού μᾶς σερβίρει ὁ μάγειράς μας: Ὁ Ἔνγκελς μιλάει γιά τό Εἶναι *πέρα* ἀπό τό σύνορο ὅπου τελειώνει τὸ ὀπτικό μας πεδίο, λογουχάρη γιά τήν ὕπαρξη ἀνθρώπων πάνω στόν Ἄρη κτλ. Εἶναι φανερό ὅτι τό Εἶναι αὐτό εἶναι πραγματικά ἀνοιχτό ζήτημα. Ὁ Μπαζάροφ, ὅμως, πού λές κι' ἐπίτηδες δέν παραθέτει ὁλόκληρη τήν περικοπή, παραφράζει τόν Ἔνγκελς ἔτσι πού τόν παρουσιάζει σάν νά λέει ὅτι ἀνοιχτό εἶναι τό ζήτημα τοῦ *«Εἶναι ἔξω ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο»!!* Αὐτό εἶναι κορύφωμα τοῦ παραλογισμοῦ.

Ἐδῶ ἀποδίδεται στόν Ἔνγκελς ἡ ἄποψη τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας, πού ὁ Μπαζάροφ συνήθισε νά τούς παίρνει τοῖς μετρητοῖς καί πού ὁ Ι. Ντίτσγκεν δίκαια τούς ὀνομάζει διπλωματούχους λακέδες τῆς παπαδοκρατίας ἤ τοῦ φιντεϊσμοῦ. Καί πραγματικά, ὁ φιντεϊσμός ὑποστηρίζει μέ τρόπο κατηγορηματικό ὅτι ὑπάρχει κάτι «ἔξω ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο». Οἱ ὑλιστές, ὄντας σύμφωνοι μέ τή φυσιογνωσία, ἀπορίπτουν ἀποφασιστικά τήν ἄποψη αὐτή. Μιά ἐνδιάμεση θέση κατέχουν οἱ καθηγητές, οἱ καντιανοί, οἱ χιουμιστές (μαζί καί οἱ μαχιστές) κ.ἄ., πού «βρῆκαν τήν ἀλήθεια ἔξω ἀπό τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό» καί πού «συμβιβάζουν» τά πράγματα, λέγοντας πώς μένει τάχα ἀνοιχτό τό ζήτημα. Ἄν ὁ Ἔνγκελς εἶχε πεῖ ποτέ ἕνα τέτιο πράγμα, θά ἦταν ντροπή καί αἶσχος νά ὀνομάζει κανείς τόν ἑαυτό του μαρξιστή.

Ἀρκετά ὅμως! Μισή σελίδα περικοπές ἀπό τόν Μπαζάροφ ἀποτελοῦν ἕνα τέτιο κουβάρι συγχύσεων, ὥστε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά περιοριστοῦμε σέ ὅσα εἴπαμε παραπάνω καί νά μήν παρακολουθήσουμε πιό πέρα ὅλα τά τρικλίσματα τῆς μαχιστικῆς σκέψης.

3. Ο Λ. ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ Ο Ι. ΝΤΙΤΣΓΚΕΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΑΓΜΑ ΚΑΘΕΑΥΤΟ

Γιά νά δείξουμε πόσο παράλογοι εἶναι οἱ ἰσχυρισμοί τῶν μαχιστῶν μας πώς τάχα οἱ ὑλιστές Μάρξ καί Ἔνγκελς ἀρνοῦνταν τήν ὕπαρξη πραγμάτων καθεαυτά (δηλ. πραγμάτων ἔξω ἀπό τά αἰσθήματα, τίς παραστάσεις μας κτλ.) καί τή γνωσιμότητά τους, πώς τάχα παραδέχονταν τήν ὕπαρξη κάποιου καταρχήν συνόρου ἀνάμεσα στό φαινόμενο καί στό πράγμα καθεαυτό, θά παραθέσουμε μερικές ἀκόμη περικοπές ἀπό τόν Φόϋερμπαχ. Ὅλο τό κακό γιά τούς μαχιστές μας εἶναι ὅτι βάλθηκαν ν' ἀποστηθίζουν τούς ἀντιδραστικούς καθηγητές στά ζητήματα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, χωρίς νά ξέρουν *οὔτε* τή διαλεκτική, *οὔτε* τόν ὑλισμό.

«Ὁ σύγχρονος φιλοσοφικός σπιριτουαλισμός, πού αὐτοονομάζεται ἰδεαλισμός,—γράφει ὁ Λ. Φόϋερμπαχ,—ἀπευθύνει ἐνάντια στόν ὑλισμό τήν ἀκόλουθη συντριπτική, κατά τή γνώμη του, μομφή: ὁ ὑλισμός εἶναι, λέει, δογματισμός, δηλαδή ξεκινᾶ ἀπό τόν αἰσθητό (sinnlichen) κόσμο, σάν ἀπό μιά ἀδιαμφισβήτητη (ausgemacht) ἀντικειμενική ἀλήθεια, τόν θεωρεῖ σάν ἕνα κόσμο καθεαυτό (an sich), δηλ. σάν ὑπάρχοντα χωρίς

ἐμᾶς, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ὁ κόσμος δέν εἶναι παρά ἕνα προϊόν τοῦ πνεύματος» (Sämtliche Werke, X. Band, 1866, S. 185*).

Δέν εἶναι φανερό; Ὁ κόσμος καθεαυτός εἶναι ἕνας κόσμος πού ὑπάρχει *χωρίς ἐμᾶς*. Αὐτός εἶναι ὁ ὑλισμός τοῦ Φόϋερμπαχ ὅπως καί ὁ ὑλισμός τοῦ 17ου αἰώνα, πού τόν διαμφισβητοῦσε ὁ ἐπίσκοπος Μπέρκλεϋ καί πού δεχόταν ὅτι «τά ἀντικείμενα ἀφ' ἑαυτῶν» ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας. Τό «An sich» (τό ἀφ' ἑαυτοῦ ἤ τό «καθεαυτό») τοῦ Φόϋερμπαχ εἶναι τό κατευθείαν ἀντίθετο τοῦ «An sich» τοῦ Κάντ: θυμηθεῖτε τήν περικοπή τοῦ Φόϋερμπαχ, πού παραθέσαμε παραπάνω, στήν ὁποία ὁ Κάντ κατηγορεῖται ὅτι γι' αὐτόν τό «πράγμα καθεαυτό» εἶναι μιά «ἀφαίρεση χωρίς πραγματικότητα». Γιά τόν Φόϋερμπαχ τό «πράγμα καθεαυτό» εἶναι μιά «ἀφαίρεση μέ πραγματικότητα», δηλ. ἕνας κόσμος πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς, κόσμος πού μπορεῖ νά γνωσθεῖ ἐντελῶς καί πού σέ τίποτε καταρχήν δέν διαφέρει ἀπό τό «φαινόμενο».

Ὁ Φόϋερμπαχ ἐξηγεῖ μέ πολλή ὀξύνοια καί πολύ παραστατικά πόσο παράλογο εἶναι νά παραδέχεται κανείς κάποια «ὑπέρβαση» ἀπό τόν κόσμο τῶν φαινομένων στόν κόσμο καθεαυτόν, κάποιο ἀγεφύρωτο βάραθρο, πού τό ἔχουν δημιουργήσει οἱ παπάδες καί πού τό δανείστηκαν ἀπ' αὐτούς οἱ καθηγητές τῆς φιλοσοφίας. Νά μιά ἀπ' αὐτές τίς διευκρινίσεις του:

«Βέβαια, καί τά δημιουργήματα τῆς φαντασίας εἶναι δημιουργήματα τῆς φύσης, γιατί καί ἡ δύναμη τῆς φαντασίας, ὅπως καί ὅλες οἱ ἄλλες δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση (zuletzt), ὥς πρός τή βάση της καί τήν προέλευσή της, δύναμη τῆς φύσης· ὡστόσο ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ὄν πού διαφέρει ἀπό τόν ἥλιο, τό φεγγάρι καί τ' ἄστρα, ἀπό τίς πέτρες, τά ζῶα καί τά φυτά, κοντολογῆς, ἀπό ὅλα τά ὄντα (Wesen), πού τά συμπεριλαβαίνει στό γενικό ὅρο: φύση, καί, συνεπῶς, οἱ παραστάσεις (Bilder) τοῦ ἀνθρώπου γιά τόν ἥλιο, τό φεγγάρι καί τ' ἄστρα καί γιά ὅλα τά ἄλλα ὄντα τῆς φύσης (Naturwesen), παρόλο πού οἱ παραστάσεις αὐτές εἶναι δημιουργήματα τῆς φύσης, εἶναι ὡστόσο προϊόντα *ἄλλα πού διαφέρουν* ἀπό τά ἀντικείμενά τους στή φύση» (Werke, Band VII, Stuttg., 1903, S. 516).

Τά ἀντικείμενα τῶν παραστάσεών μας διαφέρουν ἀπό τίς παραστάσεις μας, τό πράγμα καθεαυτό διαφέρει ἀπό τό πράγμα γιά μᾶς, γιατί τό τελευταῖο εἶναι μόνο ἕνα μέρος, ἡ μιά πλευρά

* —Ἅπαντα, τόμ. X, 1866, σελ. 185. *Η Σύντ.*

τοῦ πράγματος καθεαυτό, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, εἶναι μόνο ἕνα μικρό κομμάτι τῆς φύσης, ἡ ὁποία ἀντανακλᾶται στίς παραστάσεις του.

«...Τό γευστικό νεῦρο μου εἶναι, ὅπως καί τό ἁλάτι, ἕνα προϊόν τῆς φύσης, ἀπ' αὐτό ὅμως δέν βγαίνει ὅτι ἡ γεύση τοῦ ἁλατιοῦ ἄμεσα, σάν τέτια, εἶναι μιά ἀντικειμενική ἰδιότητα τοῦ ἁλατιοῦ, πώς ὅ,τι εἶναι (ist) τό ἁλάτι σάν ἀντικείμενο ἁπλῶς τῆς αἴσθησης, εἶναι καί καθεαυτό (an und für sich), καί ὅτι συνεπῶς τό αἴσθημα πού μᾶς δίνει τό ἁλάτι πάνω στή γλώσσα ἀποτελεῖ καί ἰδιότητα τοῦ ἁλατιοῦ, ὅπως τό νοοῦμε χωρίς τό αἴσθημα (des ohne Empfindung gedachten Salzes)...». Καί μερικές σελίδες πιό πάνω: «Ἡ ἁρμυράδα, σάν αἴσθημα τῆς γεύσης εἶναι ἡ ὑποκειμενική ἔκφραση μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἰδιότητας τοῦ ἁλατιοῦ» (514).

Τό αἴσθημα εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπενέργειας πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας τοῦ πράγματος καθεαυτό, πού ὑπάρχει ἀντικειμενικά ἔξω ἀπό μᾶς, αὐτή εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Φόϋερμπαχ. Τό αἴσθημα εἶναι μιά ὑποκειμενική εἰκόνα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου an und für sich.

«...Ἔτσι καί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ὄν τῆς φύσης (Naturwesen), ὅπως ὁ ἥλιος, τό ἄστρο, τό φυτό, τό ζῶο, ἡ πέτρα, ὡστόσο διαφέρει ἀπό τή φύση καί, συνεπῶς, ἡ φύση στό μυαλό καί στήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου διαφέρει ἀπό τή φύση πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό μυαλό καί τήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου. ...Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μοναδικό ἀντικείμενο ὅπου, σύμφωνα μέ τή γνώμη τῶν ἴδιων τῶν ἰδεαλιστῶν, ἔχει πραγματοποιηθεῖ τό αἴτημα τῆς "ταυτότητας ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου", ἐπειδή ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντικείμενο πού ἡ ἰσότητα καί ἡ ἑνότητά του μέ τό ὄν μου εἶναι ἔξω ἀπό κάθε ἀμφιβολία... Καί μήπως ἕνας ἄνθρωπος δέν εἶναι γιά τόν ἄλλον, ἀκόμη καί γιά τόν πιό κοντινό του, ἀντικείμενο φαντασίας, ἀντικείμενο παράστασης; Δέν ἀντιλαμβάνεται κάθε ἄνθρωπος τόν ἄλλο μέ τή δική του ἔννοια, μέ τό δικό του τρόπο (in und nach seinem Sinne);.. Καί ἄν ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ ἄνθρωπο καί ἄνθρωπο, ἀνάμεσα σέ νόηση καί νόηση μιά τόση διαφορά πού δέν μποροῦμε νά τήν ἀγνοήσουμε, πόσο μεγαλύτερη πρέπει νά εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό μή - σκεπτόμενο, μή - ἀνθρώπινο καί ἀνόμοιο μέ μᾶς ὄν καθεαυτό (Wesen an sich) καί στό ἴδιο τό ὄν, ὅπως τό ἀντιλαμβανόμαστε, τό νοοῦμε, τό καταλαβαίνουμε;» (σελ. 518, στό ἴδιο).

Κάθε μυστηριώδης, σοφιστική καί πονηρή διάκριση ἀνά-

μεσα στό φαινόμενο καί στό πράγμα καθεαυτό εἶναι μιά καθαρή φιλοσοφική ἀνοησία. Στήν πραγματικότητα κάθε ἄνθρωπος παρατήρησε ἑκατομμύρια φορές τήν ἁπλή καί ὁλοφάνερη μετατροπή τοῦ «πράγματος καθεαυτό» σέ φαινόμενο, σέ «πράγμα γιά μᾶς». Αὐτή ἀκριβῶς ἡ μετατροπή εἶναι ἡ γνώση. Ἡ «διδασκαλία» τοῦ μαχισμοῦ, ὅτι ἐφόσον γνωρίζουμε *μόνο* τά αἰσθήματα, δέν μποροῦμε νά γνωρίζουμε τίποτε γιά τήν *ὕπαρξη* ὁποιουδήποτε πράγματος πέρα ἀπό τά ὅρια τῶν αἰσθημάτων, εἶναι ἕνα παλιό σόφισμα τῆς ἰδεαλιστικῆς καί ἀγνωστικιστικῆς φιλοσοφίας, πού μᾶς σερβίρεται μέ νέα σάλτσα.

Ὁ Ἰωσήφ Ντίτσγκεν εἶναι διαλεκτικός ὑλιστής. Θά δείξουμε πιό κάτω ὅτι πολλές φορές τόν χαρακτηρίζει ἀνακρίβεια στίς ἐκφράσεις του, ὅτι συχνά πέφτει σέ σύγχυση, γεγονός πού ἐκμεταλλεύτηκαν διάφοροι ὄχι ἔξυπνοι ἄνθρωποι (μαζί καί ὁ Εὐγένιος Ντίτσγκεν) καί, φυσικά, καί οἱ μαχιστές μας. Ὅμως δέν ἔκαναν τόν κόπο, ἤ δέν ἦταν σέ θέση νά διερευνήσουν τή δεσπόζουσα γραμμή τῆς φιλοσοφίας του καί νά διαχωρίσουν καθαρά τόν ὑλισμό ἀπό τά ἑτερογενῆ στοιχεῖα.

«Ἄν πάρουμε τόν κόσμο σάν "πράγμα καθεαυτό",—γράφει ὁ Ντίτσγκεν στό ἔργο του «Ἡ οὐσία τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐργασίας» (γερμ. ἔκδ., 1903, σελ. 65),— θά καταλάβουμε εὔκολα ὅτι ὁ "κόσμος *καθεαυτός*" καί ὁ κόσμος ὅπως *φαίνεται* σέ μᾶς, δηλ. τά φαινόμενα τοῦ κόσμου, δέν διαφέρουν μεταξύ τους περισσότερο ἀπ' ὅσο διαφέρει τό ὅλο ἀπό τά μέρη του». «Τό φαινόμενο δέν διαφέρει ἀπό ἐκεῖνο πού φαίνεται, οὔτε περισσότερο οὔτε λιγότερο ἀπ' ὅ,τι δέκα μίλια δρόμος ἀπό τόν ἴδιο τό δρόμο» (71 - 72). Ἐδῶ δέν ὑπάρχει οὔτε μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά διαφορά ἀρχῆς, καμιά «ὑπέρβαση», καμιά «ἔμφυτη ἀσυμφωνία». Ὅμως ὑπάρχει βέβαια μιά διαφορά, ὑπάρχει τό πέρασμα *πέρα ἀπό τά ὅρια* τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων πρός τήν *ὕπαρξη* πραγμάτων ἔξω ἀπό μᾶς.

«Μαθαίνουμε (erfahren, νιώθουμε),—γράφει ὁ Ντίτσγκεν στό ἔργο του «Ἀναδρομές ἑνός σοσιαλιστῆ στήν περιοχή τῆς γνωσιοθεωρίας» (γερμ. ἔκδ. 1903, «Kleinere philosoph. Schriften»[48], σελ. 199),—ὅτι κάθε ἐμπειρία εἶναι μέρος ἐκείνου πού— γιά νά ἐκφραστοῦμε ὅπως ὁ Κάντ—ξεπερνᾶ τά ὅρια κάθε ἐμπειρίας». «Γιά μιά συνείδηση πού ἔχει ἐπίγνωση τῆς οὐσίας της, κάθε μόριο, εἴτε μόριο σκόνης εἶναι αὐτό εἴτε πέτρας εἴτε ξύλου, εἶναι κάτι πού *δέν μποροῦμε νά τό γνωρίσουμε ὥς τό τέλος* (Unauskenntliches), δηλαδή κάθε μόριο εἶναι ὑλικό ἀνεξάντλητο γιά τήν ἀνθρώπινη γνωστική ἱκανότητα καί,

συνεπῶς, κάτι πού ξεπερνᾶ τά ὅρια τῆς ἐμπειρίας» (199).

Βλέπετε: *γιά νά ἐκφραστεῖ ὅπως ὁ Κάντ,* δηλ. δεχόμενος γιά σκοπούς ἀποκλειστικά ἐκλαϊκευτικούς, γιά σκοπούς ἀντιπαράθεσης, τήν *ἐσφαλμένη* καί μπερδεμένη ὁρολογία τοῦ Κάντ, ὁ Ντίτσγκεν ἀναγνωρίζει τήν ἔξοδο «πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς ἐμπειρίας». Νά ἕνα καλό παράδειγμα πού δείχνει ἀπό ποῦ πιάνονται οἱ ὀπαδοί τοῦ Μάχ, ὅταν περνοῦν ἀπό τόν ὑλισμό στόν ἀγνωστικισμό: ἐμεῖς δέν θέλουμε, βλέπετε, νά βγοῦμε «ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἐμπειρίας», γιά μᾶς ἡ «αἰσθητηριακή παράσταση *εἶναι ἀκριβῶς* ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα».

«Ὁ ἀρωστιάρικος μυστικισμός,—γράφει ὁ Ντίτσγκεν, ἐνάντια σέ μιά τέτια ἀκριβῶς φιλοσοφία,—χωρίζει μέ τρόπο ἀντεπιστημονικό τήν ἀπόλυτη ἀπό τή σχετική ἀλήθεια. Κάνει ἀπό τό φαινόμενο πράγμα καί ἀπό τό "πράγμα καθεαυτό", δηλ. ἀπό τό φαινόμενο καί τήν ἀλήθεια, δυό κατηγορίες πού διαφέρουν μεταξύ τους toto coelo (ὁλοκληρωτικά, σέ ὅλη τή γραμμή, θεμελιακά) καί δέν περιέχονται σέ καμιά κοινή κατηγορία» (S. 200).

Μπορεῖτε τώρα νά κρίνετε τήν ἐνημερότητα καί τήν ὀξύνοια τοῦ ρώσου μαχιστῆ Μπογκντάνοφ, πού δέν θέλει νά παραδεχτεῖ ὅτι εἶναι μαχιστής καί θέλει νά τόν θεωροῦν μαρξιστή στή φιλοσοφία.

«Τή χρυσή μέση ὁδό»—ἀνάμεσα στόν «παμψυχισμό καί στόν πανυλισμό» («Ἐμπειριομονισμός», βιβλ. II, ἔκδ. 2η, 1907, σελ. 40-41)—«τήν υἱοθέτησαν οἱ ὑλιστές μιᾶς πιό κριτικῆς ἀπόχρωσης. Οἱ φιλόσοφοι αὐτοί ἀπόριψαν τήν ἄποψη ὅτι τό "πράγμα καθεαυτό" εἶναι ἀπόλυτα ἀγνώσιμο, ἀλλά ταυτόχρονα τό θεωροῦν *καταρχήν* (ὑπογράμμιση τοῦ Μπογκντάνοφ) διαφορετικό ἀπό τό "φαινόμενο" καί γι' αὐτό πάντοτε μόνο "ἀμυδρά γνώσιμο" μέσα στό φαινόμενο, ἐξωεμπειρικό ὡς πρός τό περιεχόμενό του (δηλ. ὅπως φαίνεται ὡς πρός τά «στοιχεῖα» του, πού εἶναι διαφορετικά ἀπό τά στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας), ἀλλά πού βρίσκεται μέσα στά πλαίσια ἐκεῖνα, πού ὀνομάζουν μορφές τῆς ἐμπειρίας, δηλ. τοῦ χρόνου, τοῦ χώρου καί τῆς αἰτιότητας. Αὐτή εἶναι περίπου ἡ ἄποψη τῶν γάλλων ὑλιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα καί, ἀπό τούς νεότερους φιλόσοφους, τοῦ Ἔνγκελς καί τοῦ ρώσου ὀπαδοῦ του Μπέλτοφ».

Αὐτό εἶναι σωστό κουβάρι ἀπό συγχύσεις. 1) Οἱ ὑλιστές τοῦ *17ου αἰώνα* πού τούς κάνει πολεμική ὁ Μπέρκλεϋ, δέχονται ὅτι τά «ἀντικείμενα ἀφ' ἑαυτῶν» εἶναι ἀπόλυτα γνώσιμα, γιατί

οἱ παραστάσεις μας, οἱ ἰδέες μας ἀποτελοῦν ἁπλῶς ἀντίγραφα ἤ ἀντανακλάσεις αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, πού ὑπάρχουν «ἔξω ἀπό τό νοῦ» (βλ. «Εἰσαγωγή»). 2) Ὁ *Φόϋερμπαχ* καί ὕστερα ἀπ' αὐτόν ὁ Ι. Ντίτσγκεν ἀποκρούουν μέ κατηγορηματικό τρόπο τήν ὕπαρξη μιᾶς «καταρχήν» διαφορᾶς ἀνάμεσα στό πράγμα καθεαυτό καί στό φαινόμενο, ἐνῶ ὁ Ἔνγκελς ἀπό τήν πλευρά του ἀνασκευάζει αὐτή τή γνώμη μέ τό σύντομο παράδειγμα τῆς μετατροπῆς τοῦ «πράγματος καθεαυτό» σέ «πράγμα γιά μᾶς». 3) Τέλος, ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι οἱ ὑλιστές θεωροῦν πώς τά πράγματα καθεαυτά «πάντοτε ἀμυδρά μόνο μποροῦν νά γνωσθοῦν μέσα στό φαινόμενο» εἶναι καθαρή ἀνοησία, ὅπως τό εἴδαμε στήν ἀντίκρουση τοῦ ἀγνωστικιστῆ ἀπό τόν Ἔνγκελς. Ἡ αἰτία τῆς διαστρέβλωσης τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν Μπογκντάνοφ εἶναι τό ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ δέν καταλαβαίνει τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτη καί στή σχετική ἀλήθεια (γιά τό ζήτημα αὐτό θά μιλήσουμε παρακάτω). Ὅσο γιά τό «ἐξωεμπειρικό» πράγμα καθεαυτό καί γιά τά «στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας», ἀπό δῶ ἀκριβῶς ἀρχίζει πιά ἡ μαχιστική σύγχυση γιά τήν ὁποία μιλήσαμε ἀρκετά πιό πάνω.

Ἐπανάληψη τῶν ἀπίστευτων ἀνοησιῶν πού διατύπωσαν οἱ ἀντιδραστικοί καθηγητές γιά τούς ὑλιστές,—ἀποκήρυξη στά 1907 τοῦ Ἔνγκελς καί προσπάθεια στά 1908 νά «ἐπεξεργαστοῦν» τόν Ἔνγκελς στά μέτρα τοῦ ἀγνωστικισμοῦ,—νά ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ» τῶν ρώσων μαχιστῶν!

4. ΥΠΑΡΧΕΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ;

Ὁ Μπογκντάνοφ δηλώνει: «γιά μένα ὁ μαρξισμός περικλείνει τήν ἄρνηση τῆς ἀπόλυτης ἀντικειμενικότητας ὁποιασδήποτε ἀλήθειας, τήν ἄρνηση κάθε αἰώνιας ἀλήθειας» («Ἐμπειριομονισμός», βιβλ. III, σελ. IV - V). Τί σημαίνει *ἀπόλυτη* ἀντικειμενικότητα; «Ἡ ἀλήθεια στούς αἰῶνες τῶν αἰώνων» εἶναι «ἀντικειμενική ἀλήθεια μέ τήν ἀπόλυτη σημασία τῆς λέξης», γράφει στό ἴδιο μέρος ὁ Μπογκντάνοφ, πού εἶναι σύμφωνος ν' ἀναγνωρίσει τήν «ἀντικειμενική ἀλήθεια μόνο μέσα στά πλαίσια μιᾶς ὁρισμένης ἐποχῆς».

Ἐδῶ, ὅπως εἶναι φανερό, συγχέονται δυό ζητήματα: 1) ὑπάρχει ἄραγε ἀντικειμενική ἀλήθεια, δηλ. μποροῦν οἱ ἀνθρώπινες παραστάσεις νά ἔχουν τέτιο περιεχόμενο, πού νά μήν ἐξαρτῶνται ἀπό ἕνα ὑποκείμενο, πού νά μήν ἐξαρτῶνται οὔτε

ἀπό τόν ἄνθρωπο, οὔτε ἀπό τήν ἀνθρωπότητα; 2) Ἄν ναί, μποροῦν οἱ ἀνθρώπινες παραστάσεις, πού ἐκφράζουν τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, νά τήν ἐκφράζουν μονομιᾶς, συνολικά, χωρίς ὅρους, ἀπόλυτα, ἤ μόνο κατά προσέγγιση, σχετικά; Τό δεύτερο αὐτό ζήτημα εἶναι τό ζήτημα τῆς σχέσης ἀπόλυτης καί σχετικῆς ἀλήθειας.

Ὁ Μπογκντάνοφ ἀπαντᾶ στό δεύτερο ἐρώτημα καθαρά, ἀνοιχτά καί κατηγορηματικά· ἀρνεῖται νά δεχτεῖ ἔστω καί στόν ἐλάχιστο βαθμό τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια καί κατηγορεῖ τόν Ἔνγκελς γιά *ἐκλεκτικισμό* ἐπειδή τήν παραδέχεται. Θά μιλήσουμε πιό κάτω ἰδιαίτερα γι' αὐτή τήν ἀνακάλυψη ἐκλεκτικισμοῦ στόν Ἔνγκελς ἀπό τόν Μπογκντάνοφ. Γιά τήν ὥρα ἄς σταθοῦμε στό πρῶτο ἐρώτημα, στό ὁποῖο ὁ Μπογκντάνοφ, χωρίς νά τό λέει καθαρά, δίνει ἐπίσης ἀρνητική ἀπάντηση, γιατί μπορεῖς ν' ἀρνηθεῖς τό στοιχεῖο τῆς σχετικότητας στή μιά ἤ στήν ἄλλη ἀνθρώπινη παράσταση χωρίς ν' ἀρνηθεῖς τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, ἀλλά δέν μπορεῖς ν' ἀρνηθεῖς τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια χωρίς ν' ἀρνηθεῖς καί τήν ὕπαρξη τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας.

«...Δέν ὑπάρχει κριτήριο τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας μέ τήν ἔννοια πού τοῦ δίνει ὁ Μπέλτοφ,—γράφει ὁ Μπογκντάνοφ λίγο πιό κάτω, σελ. IX,—ἡ ἀλήθεια εἶναι μιά ἰδεολογική μορφή, ἡ ὀργανώτρια μορφή τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας...».

Ἐδῶ δέν ἔχει καμιά θέση οὔτε «ἡ ἔννοια πού τοῦ δίνει ὁ Μπέλτοφ», γιατί ἐδῶ πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά βασικά ζητήματα τῆς φιλοσοφίας καί δέν πρόκειται καθόλου γιά τόν Μπέλτοφ, οὔτε τό *κριτήριο* τῆς ἀλήθειας, γιά τό ὁποῖο θά πρέπει νά μιλήσουμε ἰδιαίτερα, χωρίς νά τό συγχέουμε μέ τό ζήτημα: *ὑπάρχει* ἀντικειμενική ἀλήθεια; Ἡ ἀρνητική ἀπάντηση τοῦ Μπογκντάνοφ στό τελευταῖο αὐτό ἐρώτημα εἶναι καθαρή: ἄν ἡ ἀλήθεια εἶναι *μόνο* μιά ἰδεολογική μορφή, τότε δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀλήθεια ἀνεξάρτητη ἀπό τό ὑποκείμενο, ἀπό τήν ἀνθρωπότητα, γιατί ὅπως ὁ Μπογκντάνοφ, ἔτσι κι' ἐμεῖς δέν ξέρουμε ἄλλη ἰδεολογία ἐκτός ἀπό τήν ἀνθρώπινη. Ἀκόμη πιό καθαρά φαίνεται ἡ ἀρνητική ἀπάντηση τοῦ Μπογκντάνοφ ἀπό τό δεύτερο κομμάτι τῆς φράσης του: ἄν ἡ ἀλήθεια εἶναι μιά μορφή τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, τότε δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀλήθεια ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀνθρωπότητα, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια.

Ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας ἀπό τόν Μπογκντάνοφ ἀποτελεῖ ἀγνωστικισμό καί ὑποκειμενισμό. Ὁ παραλογι-

σμός αὐτῆς τῆς ἄρνησης φαίνεται καθαρά, ἔστω καί ἀπό τό παραπάνω ἀναφερόμενο παράδειγμα μιᾶς φυσικοϊστορικῆς ἀλήθειας. Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες δέν ἐπιτρέπουν ν' ἀμφιβάλλει κανείς ὅτι ἡ βεβαίωσή τους γιά τήν ὕπαρξη τῆς γῆς πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο εἶναι μιά ἀλήθεια. Αὐτό ταιριάζει πέρα γιά πέρα μέ τήν ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης: ἡ ὕπαρξη τοῦ πράγματος πού ἀντανακλᾶται ἀνεξάρτητα ἀπό ἐκείνους πού τό ἀντανακλοῦν (ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀπό τή συνείδηση) εἶναι βασική θέση τοῦ ὑλισμοῦ. Ἡ ἄποψη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὅτι ἡ γῆ ὑπῆρξε πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο εἶναι ἀντικειμενική ἀλήθεια. Αὐτή ἡ θέση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τή φιλοσοφία τῶν μαχιστῶν καί τή διδασκαλία τους γιά τήν ἀλήθεια: ἄν ἡ ἀλήθεια εἶναι ὀργανώτρια μορφή τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, δέν μπορεῖ νά εἶναι σωστή ἡ ἄποψη ὅτι ἡ γῆ ὑπάρχει *ἔξω* ἀπό κάθε ἀνθρώπινη ἐμπειρία.

Κάτι περισσότερο. Ἄν ἡ ἀλήθεια εἶναι μόνο ἡ ὀργανώτρια μορφή τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, τότε καί ἡ διδασκαλία, ἄς ποῦμε, τοῦ καθολικισμοῦ[49] εἶναι ἐπίσης μιά ἀλήθεια. Γιατί δέν χωράει οὔτε ἡ παραμικρή ἀμφιβολία ὅτι ὁ καθολικισμός εἶναι μιά «ὀργανώτρια μορφή τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας». Ὁ ἴδιος ὁ Μπογκντάνοφ ἔνιωσε αὐτή τήν κραυγαλέα κιβδηλία τῆς θεωρίας του καί εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον νά δεῖ κανείς πῶς ἐπιχείρησε νά βγεῖ ἀπό τό βάλτο πού ἔπεσε.

«Ἡ βάση τῆς ἀντικειμενικότητας,—διαβάζουμε στό 1ο βιβλίο τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ»,—πρέπει νά βρίσκεται στή σφαίρα τῆς ὁμαδικῆς ἐμπειρίας. Ἀντικειμενικά ὀνομάζουμε ἐκεῖνα τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, πού ἔχουν τήν ἴδια ζωτική σημασία γιά μᾶς καί γιά τούς ἄλλους ἀνθρώπους, τά δεδομένα πού πάνω τους ὄχι μόνο θεμελιώνουμε, χωρίς ἀντίφαση, τή δράση μας, ἀλλά πρέπει, σύμφωνα μέ τήν πεποίθησή μας, νά θεμελιώνουν τή δράση τους καί οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι γιά νά μή περιπέσουν σέ καμιά ἀντίφαση. Ὁ ἀντικειμενικός χαρακτήρας τοῦ φυσικοῦ κόσμου βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ὑπάρχει ὄχι γιά μένα προσωπικά, ἀλλά γιά ὅλους» (λάθος! ὑπάρχει *ἀνεξάρτητα* ἀπ' «ὅλους») «καί ἔχει γιά ὅλους, κατά τήν πεποίθησή μου, μιά καθορισμένη σημασία, τήν ἴδια σημασία πού ἔχει καί γιά μένα. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς φυσικῆς σειρᾶς βρίσκεται *στή γενική ἰσχύ της*» (σελ. 25, ὑπογράμμιση τοῦ Μπογκντάνοφ). «Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν φυσικῶν σωμάτων, πού συναντᾶμε στήν ἐμπειρία μας, πιστοποιεῖται σέ τελευταία ἀνάλυση μέ βάση τόν ἀμοιβαῖο ἔλεγχο καί τήν ἐναρμόνιση

τῶν κρίσεων τῶν διαφόρων ἀτόμων. Γενικά, ὁ φυσικός κόσμος εἶναι ἡ κοινωνικά συμφωνημένη, ἡ κοινωνικά ἐναρμονισμένη, μέ δυό λόγια, *ἡ κοινωνικά ὀργανωμένη ἐμπειρία*» (σελ. 36, ὑπογράμμιση τοῦ Μπογκντάνοφ).

Δέν θά ἐπαναλάβουμε ὅτι αὐτός ὁ ὁρισμός εἶναι ριζικά λαθεμένος καί ἰδεαλιστικός, ὅτι ὁ φυσικός κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνθρωπότητα καί ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἐμπειρία, ὅτι ὁ φυσικός κόσμος ὑπῆρχε σέ μιά ἐποχή πού δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει καμιά «κοινωνικότητα» καί καμιά «ὀργάνωση» τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας κτλ. Καί τώρα θά ξεσκεπάσουμε ἀπό μιά ἄλλη πλευρά τή φιλοσοφία τοῦ Μάχ: ἡ ἀντικειμενικότητα ὁρίζεται κατά τρόπο πού σ'αὐτόν τόν ὁρισμό ὑπάγεται ἡ διδασκαλία τῆς θρησκείας πού ἔχει ἀναμφισβήτητα «γενική ἰσχύ» κτλ. Ἀλλά ἄς δοῦμε τί λέει παρακάτω ὁ Μπογκντάνοφ: «Ὑπενθυμίζουμε ἀκόμη μιά φορά στόν ἀναγνώστη ὅτι ἡ "ἀντικειμενική" ἐμπειρία δέν εἶναι καθόλου τό ἴδιο πράγμα μέ τήν "κοινωνική" ἐμπειρία... Ἡ κοινωνική ἐμπειρία ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά εἶναι ὁλόκληρη κοινωνικά ὀργανωμένη καί περιέχει πάντα διάφορες ἀντιφάσεις, ἔτσι πού ὁρισμένα μέρη της δέν συμφωνοῦν μέ ἄλλα· στή σφαίρα τῆς κοινωνικῆς ἐμπειρίας ἑνός ὁρισμένου λαοῦ ἤ μιᾶς ὁρισμένης ὁμάδας τοῦ λαοῦ, λογουχάρη τῆς ἀγροτιᾶς, μποροῦν νά ὑπάρχουν στοιχειά καί φαντάσματα· δέν χρειάζεται ὅμως γιά τό λόγο αὐτό νά τά περιλάβει κανείς στήν κοινωνικά ὀργανωμένη ἤ ἀντικειμενική ἐμπειρία, γιατί δέν ἐναρμονίζονται μέ τήν ὑπόλοιπη συλλογική ἐμπειρία καί δέν μποροῦν νά περιληφθοῦν στίς ὀργανώτριες μορφές της, λογουχάρη, στήν ἁλυσίδα τῆς αἰτιότητας» (45).

Βέβαια, μᾶς εἶναι πολύ εὐχάριστο ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μπογκντάνοφ «δέν περιλαβαίνει» τήν κοινωνική ἐμπειρία γιά τά στοιχειά, τά φαντάσματα κτλ. στήν ἀντικειμενική ἐμπειρία. Αὐτή ὅμως ἡ καλοπροαίρετη διορθωσούλα, πού γίνεται μέ πνεῦμα ἄρνησης τοῦ φιντεϊσμοῦ, δέν διορθώνει καθόλου τό θεμελιακό λάθος τῆς ὅλης θέσης τοῦ Μπογκντάνοφ. Ὁ μπογκντανοφικός ὁρισμός τῆς ἀντικειμενικότητας καί τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀναμφισβήτητα καταρέει, γιατί ἔχει «γενική ἰσχύ» ἡ διδασκαλία τῆς θρησκείας σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι ἡ διδασκαλία τῆς ἐπιστήμης: τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρωπότητας καί σήμερα ἀκόμη μένει προσκολλημένο στήν πρώτη διδασκαλία. Ὁ καθολικισμός «εἶναι κοινωνικά ὀργανωμένος, ἐναρμονισμένος καί συντονισμένος» χάρη στή μακραίωνη ἐξέλιξή του· *«μπορεῖ»* ἀδιαμφισβήτητα, *«νά περιληφθεῖ»*

στήν «άλυσίδα τῆς αἰτιότητας», γιατί οἱ θρησκεῖες δέν γεννήθηκαν χωρίς αἰτία, γιατί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι διατηροῦνται στίς σύγχρονες συνθῆκες μέσα στή μάζα τοῦ λαοῦ κι' ἀκόμη γιατί εἶναι πέρα γιά πέρα «νομοτελειακό» τό ὅτι οἱ καθηγητές τῆς φιλοσοφίας προσαρμόζονται σ' αὐτές. Ἄν αὐτή ἡ κοινωνικοθρησκευτική ἐμπειρία, πού ἔχει ἀναμφισβήτητα γενική ἰσχύ καί εἶναι ἀναμφισβήτητα σέ ὑψηλό βαθμό ὀργανωμένη, «δέν ἐναρμονίζεται» μέ τήν «ἐμπειρία» τῆς ἐπιστήμης, αὐτό σημαίνει ὅτι ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μιά θεμελιακή, ριζική διαφορά πού ὁ Μπογκντάνοφ τήν ἔσβησε, ὅταν ἀπόριψε τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια. Καί ὅσο καί νά προσπαθεῖ ὁ Μπογκντάνοφ νά «διορθώσει» τόν ἑαυτό του, λέγοντας ὅτι ὁ φιντεϊσμός ἤ ὁ παπαδίστικος σκοταδισμός δέν ἐναρμονίζεται μέ τήν ἐπιστήμη, παραμένει ὡστόσο γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας ἀπό τόν Μπογκντάνοφ «ἐναρμονίζεται» τελείως μέ τό φιντεϊσμό. Ὁ σύγχρονος φιντεϊσμός δέν ἀπορίπτει καθόλου τήν ἐπιστήμη· ἀπορίπτει μόνο τίς «ὑπερβολικές ἀξιώσεις» τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή τήν ἀξίωσή της γιά ἀντικειμενική ἀλήθεια. Ἄν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια (ὅπως φρονοῦν οἱ ὑλιστές), ἄν οἱ φυσικές ἐπιστῆμες, ἀντανακλώντας τόν ἐξωτερικό κόσμο στήν ἀνθρώπινη «ἐμπειρία», εἶναι οἱ μόνες ἱκανές νά μᾶς δόσουν τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, τότε κάθε φιντεϊσμός ἀπορίπτεται ἀναμφισβήτητα. Ἄν ὅμως δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια, ἄν ἡ ἀλήθεια (μαζί καί ἡ ἐπιστημονική ἀλήθεια), εἶναι ἁπλῶς ἡ ὀργανώτρια μορφή τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, τότε ἀναγνωρίζεται ἡ βασική ἀρχή τοῦ παπαδίστικου σκοταδισμοῦ, ἀνοίγεται ἡ πόρτα γι' αὐτήν καί προλειαίνεται τό ἔδαφος γιά τίς «ὀργανώτριες μορφές» τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας.

Μπαίνει τό ἐρώτημα: ἡ ἄρνηση αὐτή τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας ἀνήκει προσωπικά στόν ἴδιο τόν Μπογκντάνοφ, πού δέν θέλει ν' ἀναγνωρίσει ὅτι εἶναι μαχιστής, ἤ ἀπορέει ἀπό τίς βάσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους; Στό ἐρώτημα αὐτό μπορεῖ νά δοθεῖ ἀπάντηση μόνο μέ τήν τελευταία ἔννοια. Ἄν στόν κόσμο ὑπάρχει μόνο τό αἴσθημα (Ἀβενάριους, 1876), ἄν τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων (Μάχ στήν «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων»), εἶναι φανερό ὅτι ἔχουμε μπροστά μας ἕνα φιλοσοφικό ὑποκειμενισμό, πού ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στήν ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Καί ἄν τά αἰσθήματα ὀνομάζονται «στοιχεῖα», πού σέ μιά ὁρισμένη σύνδεση μᾶς δίνουν τό φυσικό καί σέ ἄλλη

τό ψυχικό, μέ τόν τρόπο αὐτό,ὅπως εἴδαμε, ἁπλῶς μπερδεύεται, ἀλλά δέν ἀπορίπτεται ἡ βασική ἀφετηρία τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ. Ὁ Ἀβενάριους καί ὁ Μάχ ἀναγνωρίζουν σάν πηγή τῶν γνώσεών μας τά αἰσθήματα. Ἑπομένως, υἱοθετοῦν τήν ἄποψη τοῦ ἐμπειρισμοῦ (κάθε γνώση πηγάζει ἀπό τήν ἐμπειρία) ἤ τῆς αἰσθησιαρχίας (κάθε γνώση πηγάζει ἀπό τά αἰσθήματα). Αὐτή ὅμως ἡ ἄποψη ὄχι μόνο δέν παραμερίζει τή διάκριση ἀνάμεσα στίς βασικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, τόν ἰδεαλισμό καί τόν ὑλισμό, ἀλλά ὁδηγεῖ σ' αὐτή τή διάκριση, μ' ὅποια «νέα» λεκτική περιβολή («στοιχεῖα») κι' ἄν σεῖς ντύνετε αὐτή τήν ἄποψη. Καί ὁ σολιψιστής, δηλ. ὁ ὑποκειμενικός ἰδεαλιστής, καί ὁ ὑλιστής μποροῦν νά ἀναγνωρίσουν τά αἰσθήματα σάν πηγή τῶν γνώσεών μας. Καί ὁ Μπέρκλεϋ καί ὁ ὁ Ντιντερό βγῆκαν ἀπό τόν Λόκ. Ἡ πρώτη ἀφετηριακή θέση τοῦ συλλογισμοῦ τῆς γνωσιοθεωρίας συνίσταται, ἀναμφισβήτητα, στό ὅτι μοναδική πηγή τῶν γνώσεών μας εἶναι τά αἰσθήματα. Ὁ Μάχ, παραδέχεται τήν πρώτη αὐτή θέση, ἀλλά μπερδεύει τή δεύτερη σπουδαία θέση τή σχετική μέ τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἡ ὁποία δίνεται στόν ἄνθρωπο, στά αἰσθήματά του, ἤ ἀποτελεῖ τήν πηγή τῶν αἰσθημάτων του. Ξεκινώντας ἀπό τά αἰσθήματα, μπορεῖς ν' ἀκολουθήσεις τή γραμμή τοῦ ὑποκειμενισμοῦ πού ὁδηγεῖ στό σολιψισμό («τά σώματα εἶναι συμπλέγματα ἤ συνδυασμοί αἰσθημάτων»), ἀλλά μπορεῖς ἐπίσης ν' ἀκολουθήσεις τή γραμμή τοῦ ἀντικειμενισμοῦ, πού ὁδηγεῖ στόν ὑλισμό (τά αἰσθήματα εἶναι εἰκόνες τῶν σωμάτων, τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου). Γιά τήν πρώτη ἄποψη, τοῦ ἀγνωστικισμοῦ ἤ προχωρώντας ἀκόμη πιό πέρα: τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια. Γιά τή δεύτερη ἄποψη, δηλ. τοῦ ὑλισμοῦ, τό οὐσιαστικό εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Αὐτό τό παλιό φιλοσοφικό πρόβλημα τῶν δυό τάσεων, ἤ σωστότερα τῶν δυό πιθανῶν συμπερασμάτων πού ἀπορέουν ἀπό τίς ἀφετηριακές θέσεις τοῦ ἐμπειρισμοῦ καί τῆς αἰσθησιαρχίας, ὁ Μάχ δέν τό ἔχει λύσει, δέν τό ἔχει ἄρει, δέν τό ἔχει ξεπεράσει, ἀλλά *τό ἔχει μπερδέψει* μέ τήν κατάχρηση τῆς λέξης «στοιχεῖο» κτλ. Ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας ἀπό τόν Μπογκντάνοφ εἶναι τό ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα ὅλου τοῦ μαχισμοῦ, καί ὄχι μιά ἁπλή παρέκκλιση ἀπ' αὐτόν.

Ὁ Ἔνγκελς στό ἔργο του «Λ. Φόϋερμπαχ», χαρακτηρίζει τόν Χιούμ καί τόν Κάντ φιλοσόφους πού «ἀμφισβητοῦν τή

δυνατότητα τῆς γνώσης τοῦ κόσμου ἤ τουλάχιστο τῆς ἐξαντλητικῆς του γνώσης». Συνεπῶς, ὁ Ἔνγκελς προβάλλει στήν πρώτη γραμμή ἐκεῖνο πού εἶναι κοινό στόν Χιούμ καί στόν Κάντ καί ὄχι ἐκεῖνο πού τούς χωρίζει. Ὁ Ἔνγκελς τονίζει παράλληλα ὅτι «τό ἀποφασιστικό γιά τήν ἀνασκευή αὐτῆς τῆς ἄποψης» (τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ) «τό ἔχει πεῖ κιόλας ὁ Χέγγελ» (σελ. 15 - 16 τῆς τέταρτης γερμ. ἔκδ.)[50]. Μ' αὐτή τήν εὐκαιρία, μοῦ φαίνεται πώς δέν εἶναι χωρίς ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε ὅτι ὁ Χέγγελ, χαρακτηρίζοντας τόν *ὑλισμό* σάν ἕνα «συνεπές σύστημα τοῦ ἐμπειρισμοῦ», ἔγραφε: «Γιά τόν ἐμπειρισμό τό ἐξωτερικό (das Äußerliche) γενικά εἶναι τό ἀληθινό, καί ἄν πάλι ὁ ἐμπειρισμός δέχεται ὁτιδήποτε τό ὑπεραισθητό, τότε ἀρνιέται τή γνωσιμότητά του (soll doch eine Erkenntnis desselben (d. h. des Übersinnlichen) nicht statt finden können) καί θεωρεῖ ἀπαραίτητο νά περιοριστεῖ ἀποκλειστικά σ' ἐκεῖνο πού ἀνήκει στήν ἀντίληψη (das der Wahrnehmung Angehörige). Ἡ βασική αὐτή ἀφετηρία ἔδοσε, ὡστόσο, στή συνεπή ἀνάπτυξή της (Durchführung), ἐκεῖνο πού ἀργότερα ὀνομάστηκε *ὑλισμός*. Γιά τόν ὑλισμό αὐτό ἡ ὕλη, σάν τέτια, εἶναι τό ἀληθινά ἀντικειμενικό» (das wahrhaft Objektive)*.

Ὅλες οἱ γνώσεις πηγάζουν ἀπό τήν ἐμπειρία, ἀπό τά αἰσθήματα, ἀπό τίς ἀντιλήψεις. Αὐτό εἶναι σωστό. Γεννιέται ὅμως τό ἐρώτημα: «ἀνήκει στήν ἀντίληψη», δηλ. εἶναι πηγή τῆς ἀντίληψης *ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα*; Ἄν ἀπαντήσετε καταφατικά σ' αὐτό τό ἐρώτημα, εἶστε ὑλιστής. Ἄν ἀπαντήσετε ἀρνητικά, εἶστε ἀσυνεπής καί θά καταλήξετε ἀναπόδραστα στόν ὑποκειμενισμό, στόν ἀγνωστικισμό, ἄσχετα ἄν ἀρνιέστε τή γνωσιμότητα τοῦ πράγματος καθεαυτό, τήν ἀντικειμενικότητα τοῦ χρόνου, τοῦ χώρου, τῆς αἰτιότητας (ὅπως λχ. ὁ Κάντ), ἤ ἄν δέν δέχεστε οὔτε σκέψη νά γίνεται γιά τό πράγμα καθεαυτό (ὅπως λχ. ὁ Χιούμ). Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀσυνέπεια τοῦ ἐμπειρισμοῦ σας, τῆς φιλοσοφίας σας τῆς ἐμπειρίας θά συνίσταται στό γεγονός ὅτι ἀρνιέστε τό ἀντικειμενικό περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας, τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης.

Οἱ ὀπαδοί τῆς κατεύθυνσης τοῦ Κάντ καί τοῦ Χιούμ (καί

---

* *Hegel.* «Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse», Werke, VI. Band (1843) S. 83. Πρβλ. S. 122 (*Χέγγελ.* «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, ἐπιτομή», Ἅπαντα, τόμ. VI (1843), σελ. 83. Πρβλ. σελ. 122. *Ἡ Σύντ.)*.

μέ τούς τελευταίους καί ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους, στό βαθμό πού δέν εἶναι γνήσιοι μπερκλεϋκοί) ὀνομάζουν «μεταφυσικούς» ἐμᾶς, τούς ὑλιστές, γιατί παραδεχόμαστε τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα πού μᾶς δίνεται στήν ἐμπειρία, γιατί παραδεχόμαστε ὅτι ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων μας εἶναι ἀντικειμενική, ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ἐμεῖς, οἱ ὑλιστές, ἀκολουθώντας τόν Ἔνγκελς, ὀνομάζουμε *ἀγνωστικιστές* τούς καντιανούς καί τούς χιουμιστές, γιατί ἀρνιοῦνται ὅτι ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα εἶναι ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων μας. Ὁ ὅρος ἀγνωστικιστής εἶναι ἑλληνική λέξη πού ἀποτελεῖται ἀπό τό στερητικό *α* καί τή λέξη *γνώση*. Ὁ ἀγνωστικιστής λέει: *δέν ξέρω* ἄν ὑπάρχει ἤ ὄχι ἀντικειμενική πραγματικότητα πού ν' ἀντανακλᾶται, ν' ἀπεικονίζεται ἀπό τά αἰσθήματά μας, δηλώνω ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά τό ξέρουμε αὐτό (βλ. τά ὅσα λέει πιό πάνω ὁ Ἔνγκελς, ἐκθέτοντας τή θέση τοῦ ἀγνωστικιστῆ). Ἀπό δῶ ἀπορέει ἡ ἄρνηση ἀπό τόν ἀγνωστικιστή τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας καί ἡ ἀνοχή — ἡ μικροαστική, φιλισταϊκή, δειλή ἀνοχή — τῆς διδασκαλίας γιά τά στοιχειά, τά φαντάσματα, τούς ἁγίους τοῦ καθολικισμοῦ καί ἄλλα παρόμοια πράγματα. Ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους, προβάλλοντας μέ ἀξιώσεις μιά «μοντέρνα» ὁρολογία, μιά δῆθεν «νέα» ἄποψη, ἐπαναλαβαίνουν στήν πραγματικότητα, πέφτοντας οἱ ἴδιοι σέ συγχύσεις καί ἀντιφάσεις, τήν ἀπάντηση τοῦ ἀγνωστικιστῆ: ἀπό τή μιά μεριά, τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων (καθαρός ὑποκειμενισμός, καθαρός μπερκλεϋσμός)· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἄν μεταβαπτίσουμε τά αἰσθήματα καί τά ποῦμε στοιχεῖα, μποροῦμε νά νοήσουμε τήν ὕπαρξή τους ἀνεξάρτητα ἀπό τά αἰσθητήριά μας ὄργανα!

Οἱ μαχιστές ἀγαποῦν νά διατυμπανίζουν ὅτι σάν φιλόσοφοι ἔχουν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στίς μαρτυρίες τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων μας, ὅτι τόν κόσμο τόν θεωροῦν τέτιον πραγματικά πού μᾶς φαίνεται, γεμάτον ἤχους, χρώματα κτλ., ἐνῶ γιά τούς ὑλιστές, ὅπως ἰσχυρίζονται, ὁ κόσμος εἶναι νεκρός, χωρίς ἤχους καί χρώματα κι' ὅτι αὐτός καθαυτός εἶναι διαφορετικός ἀπ' ὅ,τι φαίνεται κτλ. Σέ τέτιες ρητορίες ἐπιδίδεται, λογουχάρη, ὁ Ι. Πέτσολντ καί στό ἔργο του «Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας», καθώς καί στό ἔργο του «Τό πρόβλημα τοῦ κόσμου ἀπό θετικιστική ἄποψη» (1906). Τά ἴδια ἀναμασᾶ μετά τόν Πέτσολντ καί ὁ κ. Βίκτορ Τσερνόφ, ἐνθουσιασμένος μέ τή «νέα» ἰδέα. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, οἱ μαχιστές εἶναι ὑποκειμενιστές καί ἀγνωστικιστές, γιατί *δέν* ἔχουν

ἐπαρκή ἐμπιστοσύνη στίς μαρτυρίες τῶν αἰσθητηρίων μας καί ἐφαρμόζουν μέ ἀσυνέπεια τήν αἰσθησιαρχία. Οἱ μαχιστές δέν παραδέχονται ὅτι ὑπάρχει ἡ ἀντικειμενική, ἡ ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἄνθρωπο πραγματικότητα, σάν πηγή τῶν αἰσθημάτων μας. Δέν θεωροῦν τά αἰσθήματά μας πιστό εἴδωλο αὐτῆς τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας· ἔτσι ἔρχονται σέ ἄμεση ἀντίφαση μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες καί ἀνοίγουν τήν πόρτα στό φιντεϊσμό. Ἀντίθετα, γιά τόν ὑλιστή ὁ κόσμος εἶναι πλουσιότερος, ζωντανότερος, ποικιλομορφότερος ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, γιατί κάθε βῆμα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης ἀποκαλύπτει σ' αὐτόν καινούργιες πλευρές αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Γιά τόν ὑλιστή τά αἰσθήματά μας εἶναι εἰκόνες τῆς μοναδικῆς καί ἔσχατης ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ἔσχατης ὄχι μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ πραγματικότητα αὐτή ἔχει γνωσθεῖ ὥς τό τέλος της, ἀλλά μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐκτός ἀπ' αὐτήν δέν ὑπάρχει κι' οὔτε μπορεῖ νά ὑπάρχει ἄλλη. Αὐτή ἡ ἄποψη κλείνει ὁριστικά καί ἀμετάκλητα τήν πόρτα ὄχι μόνο στόν κάθε λογῆς φιντεϊσμό, ἀλλά καί σ' ἐκεῖνον τόν καθηγητίστικο σχολαστικισμό, πού, μή βλέποντας τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα σάν πηγή τῶν αἰσθημάτων μας, «συνάγει» μέ τραβηγμένα ἀπ' τά μαλλιά λεκτικά κατασκευάσματα τήν ἔννοια τοῦ ἀντικειμενικοῦ, θεωρώντας το γενικά ἰσχύον, κοινωνικά ὀργανωμένο κτλ., χωρίς νά εἶναι σέ θέση, καί συχνά χωρίς νά θέλει νά χωρίσει τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια ἀπό τή διδασκαλία τῶν στοιχειῶν καί τῶν φαντασμάτων.

Οἱ μαχιστές σηκώνουν περιφρονητικά τούς ὤμους, ὅταν πρόκειται γιά τίς «ἀπαρχαιωμένες» ἀπόψεις τῶν «δογματιστῶν» - ὑλιστῶν πού εἶναι προσκολλημένοι στήν ἔννοια τῆς *ὕλης*, ἔννοια πού ἀνασκευάστηκε τάχα «ἀπό τίς νεότερες ἐπιστῆμες» καί «τό νεότερο θετικισμό». Θά μιλήσουμε πιό κάτω ἰδιαίτερα γιά τίς νέες θεωρίες τῆς φυσικῆς σχετικά μέ τή δομή τῆς ὕλης. Εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἀσυγχώρητο νά συγχέει κανείς, ὅπως κάνουν οἱ μαχιστές, τή διδασκαλία γιά τή μιά ἤ τήν ἄλλη δομή τῆς ὕλης μέ μιά γνωσιολογική κατηγορία, νά συγχέει τό ζήτημα τῶν νέων ἰδιοτήτων τῶν νέων εἰδῶν τῆς ὕλης (λχ. τῶν ἠλεκτρονίων) μέ τό παλιό πρόβλημα τῆς θεωρίας τῆς γνώσης, μέ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσης μας, τῆς ὕπαρξης τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας κτλ. Ὁ Μάχ, μᾶς λένε, «ἀνακάλυψε τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου»: τό κόκκινο, τό πράσινο, τό σκληρό, τό μαλακό, τό ἠχηρό, τό μακρύ κτλ. Ρωτᾶμε: δίνεται ἤ ὄχι στόν ἄνθρωπο ἡ ἀντικειμενική πραγματι-

κότητα, ὅταν βλέπει τό κόκκινο, ὅταν αἰσθάνεται τό σκληρό κτλ.; Αὐτό τό παλιό, τό παμπάλαιο φιλοσοφικό πρόβλημα ὁ Μάχ τό περιπλέκει. Ἄν πιστεύετε ὅτι δέν δίνεται, τότε κατρακυλᾶτε ἀναπότρεπτα μαζί μέ τόν Μάχ στόν ὑποκειμενισμό καί στόν ἀγνωστικισμό, πέφτετε, ὅπως σᾶς ἀξίζει, στήν ἀγκαλιά τῶν ἐνυπαρξιστῶν, δηλ. τῶν διάφορων Μένσικοφ τῆς φιλοσοφίας. Ἄν πιστεύετε ὅτι δίνεται, χρειάζεται μιά φιλοσοφική ἔννοια γιά νά ἐκφράσει τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα καί ἡ ἔννοια αὐτή ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπό καιρό, ἀπό πάρα πολύ καιρό· ἡ ἔννοια αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἡ *ὕλη*. Ἡ ὕλη εἶναι φιλοσοφική κατηγορία πού χρησιμεύει γιά νά ὑποδηλώνει τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα πού ἔχει δοθεῖ στόν ἄνθρωπο ἀπό τά αἰσθήματά του, καί πού ἀντιγράφεται, φωτογραφίζεται, ἀπεικονίζεται ἀπό τά αἰσθήματά μας, ἐνῶ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτά. Γι' αὐτό τό νά λέει κανείς ὅτι μιά τέτια ἔννοια μπορεῖ νά «παλιώσει» εἶναι *μωρολογήματα*, εἶναι μιά ἀνόητη ἐπανάληψη τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς *ἀντιδραστικῆς* φιλοσοφίας τῆς μόδας. Μποροῦσε ἄραγε νά παλιώσει μέσα στίς δυό χιλιάδες χρόνια ἐξέλιξης τῆς φιλοσοφίας ἡ πάλη ἀνάμεσα στόν ἰδεαλισμό καί στόν ὑλισμό; Ἀνάμεσα στίς τάσεις ἤ γραμμές τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Δημόκριτου στή φιλοσοφία; Ἡ πάλη ἀνάμεσα στή θρησκεία καί στήν ἐπιστήμη; Ἀνάμεσα στήν ἄρνηση καί στήν παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας; Ἡ πάλη ἀνάμεσα στούς ὀπαδούς τῆς ὑπεραισθητηριακῆς γνώσης καί στούς ἀντιπάλους της;

Τό ζήτημα τῆς ἀποδοχῆς ἤ τῆς ἀπόριψης τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο τό ζήτημα ἐμπιστοσύνης στίς μαρτυρίες τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων του, τό ζήτημα τῆς πηγῆς τῆς γνώσης μας, ζήτημα πού τέθηκε καί συζητήθηκε ἀπό τήν πρώτη ἀρχή τῆς φιλοσοφίας, ζήτημα πού μπορεῖ νά τό ἔχουν μεταμφιέσει μέ χίλιους δυό τρόπους οἱ διάφοροι φασουλῆδες - καθηγητές, ἀλλά πού δέν μπορεῖ νά παλιώσει, ὅπως δέν μπορεῖ νά παλιώσει καί τό ζήτημα ἄν πηγή τῆς ἀνθρώπινης γνώσης εἶναι ἤ ὄχι ἡ ὅραση καί ἡ ἀφή, ἡ ἀκοή καί ἡ ὄσφρηση. Τό νά θεωροῦμε τά αἰσθήματά μας εἰκόνες τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τό νά ἀναγνωρίζουμε τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, τό νά υἱοθετοῦμε τήν ἄποψη τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς γνώσης, εἶναι ἕνα καί τό ἴδιο πράγμα. Γιά νά τό δείξω αὐτό παραστατικά θ' ἀρκεστῶ νά παραθέσω ἀποσπάσματα ἀπό τόν Φόϋερμπαχ καί ἀπό δυό ἐγχειρίδια φιλοσοφίας· ἔτσι θά δεῖ ὁ ἀναγνώστης πόσο στοιχειῶδες εἶναι τό ζήτημα αὐτό.

«Πόσο χυδαῖο εἶναι,— ἔγραφε ὁ Λ. Φόϋερμπαχ,— νά ἀρνιέται κανείς ὅτι τά αἰσθήματά μας εἶναι ὁ εὐαγγελισμός, ὁ προάγγελος (Verkündung) τοῦ ἀντικειμενικοῦ σωτήρα»*. Περίεργη, τερατώδης, ὅπως βλέπετε, ὁρολογία, ἀλλά πολύ καθαρή φιλοσοφική γραμμή: τά αἰσθήματα ἀποκαλύπτουν στόν ἄνθρωπο τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια. «Τά αἰσθήματά μου εἶναι ὑποκειμενικά, ἀλλά ἡ βάση τους ἤ αἰτία τους (Grund) εἶναι ἀντικειμενική» (S. 195). Συγκρίνετε αὐτή τήν περικοπή μέ τήν περικοπή πού παραθέσαμε πιό πάνω, ὅπου ὁ Φόϋερμπαχ λέει ὅτι ὁ ὑλισμός ἔχει σάν ἀφετηρία του τόν αἰσθητό κόσμο, σάν ἔσχατη (ausgemachte), ἀντικειμενική ἀλήθεια.

Ἡ αἰσθησιαρχία, — διαβάζουμε στό «Φιλοσοφικό λεξικό» τοῦ Φράνκ**,— εἶναι ἡ διδασκαλία πού συνάγει ὅλες τίς ἰδέες μας «ἀπό τήν πείρα τῶν αἰσθήσεών μας καί ἀνάγει τή γνώση στό αἴσθημα». Ἡ αἰσθησιαρχία μπορεῖ νά εἶναι ὑποκειμενική (σκεπτικισμός[51] καί μπερκλεϋσμός), ἠθική (ἐπικουρισμός[52]) ἤ ἀντικειμενική. «Ἡ ἀντικειμενική αἰσθησιαρχία εἶναι ὁ ὑλισμός, γιατί ἡ ὕλη ἤ τά σώματα εἶναι, κατά τή γνώμη τῶν ὑλιστῶν, τά μοναδικά ἀντικείμενα πού μποροῦν νά ἐπιδροῦν στίς αἰσθήσεις μας» (atteindre nos sens).

«Ἄν ἡ αἰσθησιαρχία,— λέει ὁ Σβέγκλερ στό ἔργο του «Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας»,— ὑποστήριζε τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἀλήθεια ἤ τό ὄν μπορεῖ νά γνωσθεῖ ἀποκλειστικά καί μόνο μέ τίς αἰσθήσεις, τότε δέν ἔμενε πιά (πρόκειται γιά τή γαλλική φιλοσοφία τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα) παρά νά διατυπωθεῖ ἀντικειμενικά αὐτή ἡ θέση, γιά νά ἔχουμε μπροστά μας τή θέση τοῦ ὑλισμοῦ: δέν ὑπάρχει παρά μόνο τό αἰσθητό. Δέν ὑπάρχει ἄλλο Εἶναι ἐκτός ἀπό τό ὑλικό Εἶναι»***.

Αὐτές ἀκριβῶς τίς στοιχειώδεις ἀλήθειες, πού μπῆκαν ἀκόμη καί στά ἐγχειρίδια, τίς ξέχασαν οἱ μαχιστές μας.

5. ΑΠΟΛΥΤΗ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ, Ή ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΕΝΓΚΕΛΣ, ΠΟΥ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕ Ο Α. ΜΠΟΓΚΝΤΑΝΟΦ

Ὁ Μπογκντάνοφ ἔκανε τήν ἀνακάλυψή του τό 1906 στόν πρόλογο τοῦ ΙΙΙ βιβλίου τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ» του. «Ὁ

* *Feuerbach.* Sämtliche Werke, X. Band, 1866, SS. 194 - 195.

** «Dictionnaire der sciences philosophiques», Paris, 1875 («Λεξικό τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν», Παρίσι, 1875. *Ἡ Σύντ.*).

*** *Dr. Albert Schwegler.* «Geschichte der Philosophie im Umriß», 15-te Aufl., S. 194 (*Δρ. Ἄλμπερτ Σβέγκλερ.* «Δοκίμιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας», 15η ἔκδ., σελ. 194. *Ἡ Σύντ.*).

Ἔνγκελς στό "Ἀντι-Ντύρινγκ", — γράφει ὁ Μπογκντάνοφ, — ἐκφράζεται *σχεδόν* μέ τήν ἴδια ἔννοια μέ τήν ὁποία ἔχω χαρακτηρίσει λίγο πιό πάνω τή σχετικότητα τῆς ἀλήθειας» (σελ. V), δηλαδή μέ τήν ἔννοια τῆς ἄρνησης κάθε αἰώνιας ἀλήθειας, τῆς «ἄρνησης τῆς ἀπόλυτης ἀντικειμενικότητας ὁποιασδήποτε ἀλήθειας». «Ὁ Ἔνγκελς δέν ἔχει δίκιο πού δείχνει αναποφασιστικότητα, δέν ἔχει δίκιο πού, παρ' ὅλη τήν εἰρωνεία του, παραδέχεται κάποιες, ἔστω καί ἀξιοθρήνητες "αἰώνιες ἀλήθειες"» (σελ. VIII). «Μόνο ἡ ἀσυνέπεια ἐπιτρέπει ἐδῶ τέτιες ἐκλεκτικές ἐπιφυλάξεις σάν τοῦ Ἔνγκελς...» (σελ. IX). Ἄς παραθέσουμε ἕνα παράδειγμα πού δείχνει μέ τί τρόπο ὁ Μπογκντάνοφ ἀνασκευάζει τόν ἐκλεκτικισμό τοῦ Ἔνγκελς. «Ὁ Ναπολέων πέθανε στίς 5 τοῦ Μάη 1821», γράφει ὁ Ἔνγκελς στό «Ἀντι-Ντύρινγκ» (κεφάλαιο γιά τίς «αἰώνιες ἀλήθειες»), ἐξηγώντας στόν Ντύρινγκ σέ τί Plattheiten, «κοινοτοπίες» εἶναι ὑποχρεωμένος νά περιοριστεῖ καί νά ἀρκεστεῖ ἐκεῖνος πού στίς ἱστορικές ἐπιστῆμες ἔχει τήν ἀξίωση ν' ἀνακαλύπτει αἰώνιες ἀλήθειες. Καί ὁ Μπογκντάνοφ διατυπώνει τήν παρακάτω ἀντίρηση στόν Ἔνγκελς: «Τί λογῆς "ἀλήθεια" εἶναι αὐτή; Καί τί τό "αἰώνιο" ὑπάρχει σ' αὐτήν; Ἡ διατύπωση ἑνός μοναδικοῦ συσχετισμοῦ, πού ἴσως δέν ἔχει πιά γιά τή γενιά μας καμιά πραγματική σημασία, δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν ἀφετηρία γιά κάποια δράση καί δέν ὁδηγεῖ πουθενά» (σελ. IX). Καί στή σελ. VIII: «Μποροῦν ἄραγε οἱ "Plattheiten" νά ὀνομάζονται ἀλήθειες "Wahrheiten"; Εἶναι οἱ "κοινοτοπίες" ἀλήθειες; Ἀλήθεια εἶναι ἡ ζωντανή ὀργανώτρια μορφή τῆς ἐμπειρίας, στή δράση μας ἡ ἀλήθεια μᾶς ὁδηγεῖ κάπου καί μᾶς δίνει ἕνα σημεῖο στήριξης στόν ἀγώνα τῆς ζωῆς».

Ἀπό τίς δυό αὐτές περικοπές φαίνεται ἀρκετά καθαρά ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ μᾶς προσφέρει ἀντί ἀνασκευή τοῦ Ἔνγκελς, *μεγαλόστομες φράσεις*. Ἄν δέν μπορεῖς νά ὑποστηρίξεις ὅτι ἡ πρόταση «ὁ Ναπολέων πέθανε στίς 5 τοῦ Μάη 1821» εἶναι λαθεμένη ἤ ἀνακριβής, παραδέχεσαι ὅτι εἶναι ἀληθινή. Ἄν δέν ὑποστηρίζεις ὅτι θά μποροῦσε ν' ἀνασκευαστεῖ στό μέλλον, ἀναγνωρίζεις ὅτι ἡ ἀλήθεια αὐτή εἶναι αἰώνια. Τό νά ὀνομάζεις ὅμως ἀντίρηση φράσεις σάν κι' αὐτήν: ἀλήθεια εἶναι «ἡ ζωντανή ὀργανώτρια μορφή τῆς ἐμπειρίας» ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά θέλεις νά παρουσιάσεις γιά φιλοσοφία μιά ἁπλή *συρραφή λέξεων*. Εἶχε ἄραγε ἡ γῆ τήν ἱστορία πού ἐκτίθεται στή γεωλογία, ἤ δημιουργήθηκε σέ ἑπτά μέρες; Ἐπιτρέπεται νά παρα-

κάμπτεται αὐτό τό ζήτημα μέ φράσεις γιά «ζωντανή» (τί σημαίνει αὐτό;) ἀλήθεια, πού «ὁδηγεῖ» κάπου κτλ.; «Δέν ἔχει» λοιπόν «πραγματική σημασία» ἡ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς γῆς καί τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας; Μά αὐτό δέν εἶναι παρά ἀνοησία μέ περικεφαλαία, πού χρησιμεύει στόν Μπογκντάνοφ γιά νά καλύψει τήν *ὑποχώρησή* του. Γιατί εἶναι ὑποχώρηση τό γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἀναλαβαίνει ν' ἀποδείξει πώς ἡ παραδοχή αἰώνιων ἀληθειῶν ἀπό τόν Ἔνγκελς ἀποτελεῖ ἐκλεκτικισμό, ταυτόχρονα προσπαθεῖ νά ξοφλήσει τό ζήτημα μόνο μέ θόρυβο καί φράσεις ἠχηρές καί ἀφήνει, χωρίς νά ἀναιρέσει τό γεγονός, ὅτι ὁ Ναπολέων πέθανε πραγματικά στίς 5 τοῦ Μάη 1821 καί ὅτι εἶναι παράλογο νά θεωρεῖ κανείς ὅτι ἡ *ἀλήθεια* αὐτή εἶναι δυνατό ν' ἀνασκευαστεῖ στό μέλλον.

Τό παράδειγμα πού μᾶς δίνει ὁ Ἔνγκελς εἶναι πολύ στοιχειῶδες καί ὁ καθένας μπορεῖ χωρίς δυσκολία νά σκεφτεῖ δεκάδες παρόμοια παραδείγματα *ἀληθειῶν* πού εἶναι αἰώνιες, ἀπόλυτες καί πού μόνο τρελλοί μποροῦν ν' ἀμφιβάλλουν γι' αὐτές (ὅπως γράφει ὁ Ἔνγκελς, παραθέτοντας ἕνα ἄλλο παρόμοιο παράδειγμα: «Τό Παρίσι βρίσκεται στή Γαλλία»). Γιατί ὁ Ἔνγκελς μιλάει ἐδῶ γιά «κοινοτοπίες»; Ἐπειδή ἀνασκευάζει καί κοροϊδεύει τόν δογματικό, μεταφυσικό ὑλιστή Ντύρινγκ, πού ἦταν ἀνίκανος νά ἐφαρμόσει τή διαλεκτική στό ζήτημα τῆς σχέσης μεταξύ ἀπόλυτης καί σχετικῆς ἀλήθειας. Τό νά εἶσαι ὑλιστής σημαίνει ν' ἀναγνωρίζεις τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, πού μᾶς ἀποκαλύπτεται μέσω τῶν αἰσθητηρίων μας. Τό νά ἀναγνωρίζεις τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, δηλαδή τήν ἀλήθεια πού δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἀπό τήν ἀνθρωπότητα, σημαίνει ν' ἀναγνωρίζεις ἔτσι ἤ ἀλλιῶς τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια. Αὐτό τό «ἔτσι ἤ ἀλλιῶς» εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τό μεταφυσικό ὑλιστή Ντύρινγκ ἀπό τό διαλεκτικό ὑλιστή Ἔνγκελς. Ὁ Ντύρινγκ σκορποῦσε δεξιά κι' ἀριστερά γιά τά πιό σύνθετα προβλήματα τῆς ἐπιστήμης γενικά καί τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἰδικότερα, λέξεις σάν τίς παρακάτω: ἡ ἔσχατη, ἡ τελική, ἡ αἰώνια ἀλήθεια. Ὁ Ἔνγκελς τόν κοροΐδευε: ὑπάρχουν, βέβαια, αἰώνιες ἀλήθειες,—ἀπαντοῦσε,— μά δέν εἶναι ἔξυπνο νά χρησιμοποιεῖτε μεγάλα λόγια (gewaltige Worte) γιά ἁπλά πράγματα. Ἄν θέλουμε νά προωθήσουμε τόν ὑλισμό, πρέπει νά τελειώνουμε μέ τό τριμμένο παιχνίδι τῶν λέξεων: αἰώνια ἀλήθεια, πρέπει νά ξέρουμε νά θέτουμε καί νά λύνουμε διαλεκτικά τό πρόβλημα τοῦ συσχετισμοῦ ἀπόλυτης καί σχετικῆς ἀλήθειας.

Νά γιά ποιό ζήτημα γινόταν ἡ πάλη πρίν ἀπό τριάντα χρόνια, ἀνάμεσα στόν Ντύρινγκ καί στόν Ἔνγκελς. Καί ὁ Μπογκντάνοφ πού τά κατάφερε «νά μήν *προσέξει*» τίς διευκρινίσεις τοῦ προβλήματος τῆς ἀπόλυτης καί τῆς σχετικῆς ἀλήθειας πού ἔδοσε ὁ Ἔνγκελς *στό ἴδιο κεφάλαιο*, ὁ Μπογκντάνοφ πού τά κατάφερε νά κατηγορήσει τόν Ἔνγκελς γιά «ἐκλεκτικισμό», ἐπειδή παραδέχτηκε μιά θέση πού εἶναι τό ἀλφάβητο γιά *κάθε* ὑλισμό, ὁ Μπογκντάνοφ ἁπλῶς ἔδειξε ἄλλη μιά φορά τήν πλήρη ἄγνοιά του καί τοῦ ὑλισμοῦ καί τῆς διαλεκτικῆς.

«Φτάνουμε στό ἐρώτημα,—γράφει ὁ Ἔνγκελς στό «Ἀντι-Ντύρινγκ», στήν ἀρχή τοῦ κεφαλαίου πού ἀναφέραμε (μέρος I, κεφ. IX),— ἄν μποροῦν καί ποιά εἶναι τά προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης γενικά πού μποροῦν νά ἔχουν κυρίαρχη ἰσχύ καί ἀπεριόριστη ἀξίωση (Anspruch) νά θεωρηθοῦν ἀληθινά» (S. 79 τῆς πέμπτης γερμ. ἔκδ.). Καί ὁ Ἔνγκελς ἀπαντάει στό ἐρώτημα αὐτό ὡς ἑξῆς:

«Ἡ κυριαρχία τῆς νόησης πραγματοποιεῖται σέ μιά σειρά ἀνθρώπους πού σκέπτονται ἐξαιρετικά ἀκυρίαρχα· ἡ γνώση πού ἔχει ἀπεριόριστη ἀξίωση ὅτι εἶναι ἀληθινή, πραγματοποιεῖται μέ μιά σειρά σχετικές (ρελατιβιστικές) πλάνες· οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο» (οὔτε ἡ ἀπόλυτη ἀληθινή γνώση, οὔτε ἡ κυρίαρχη νόηση) «μποροῦν ὁλοκληρωτικά νά πραγματοποιηθοῦν διαφορετικά, παρά μόνο μέ μιά ἐπ' ἄπειρο διάρκεια τῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητας».

Ἐδῶ βρίσκουμε ξανά τήν ἴδια ἀντίφαση πού συναντήσαμε κιόλας πιό πάνω, τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στό χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης νόησης, πού κατανάγκη νοεῖται σάν ἀπόλυτη, καί στήν πραγματοποίησή της στά ξεχωριστά ἄτομα, πού νοοῦν μόνο περιορισμένα. Αὐτή ἡ ἀντίφαση μπορεῖ νά λυθεῖ μόνο σέ μιά σειρά διαδοχικές γενιές τῆς ἀνθρωπότητας, πού γιά μᾶς τουλάχιστο εἶναι, ἀπό πρακτική ἄποψη, ἀτέλειωτη. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ἡ ἀνθρώπινη νόηση εἶναι ἐξίσου κυρίαρχη, ὅσο καί ἀκυρίαρχη, καί ἡ ἱκανότητά της γιά γνώση ἐξίσου ἀπεριόριστη, ὅσο καί περιορισμένη. Εἶναι ἀπόλυτα κυρίαρχη καί ἀπεριόριστη ἀπό τήν ἄποψη τῆς φύσης της» (τῆς σύστασής της, Anlage), «τοῦ προορισμοῦ της, τῆς δυνατότητάς της, τοῦ ἱστορικοῦ τελικοῦ σκοποῦ της· εἶναι ἀκυρίαρχη καί περιορισμένη ἀπό τήν ἄποψη τῆς ξεχωριστῆς πραγμάτωσής της καί τῆς κάθε φορά πραγματικότητας» (81)*.

* Πρβλ. *Β. Τσερνόφ*, τό παραπάνω ἔργο, σελ. 64, καί ἑπόμ. Ὁ μαχιστής

«Τό ἴδιο συμβαίνει,—συνεχίζει ὁ Ἔνγκελς,—καί μέ τίς αἰώνιες ἀλήθειες»[53].

Ὁ συλλογισμός αὐτός ἔχει ἐξαιρετική σημασία γιά τό ζήτημα τοῦ *ρελατιβισμοῦ*, τῆς ἀρχῆς τῆς σχετικότητας τῶν γνώσεών μας, πού τονίζεται ἀπ' ὅλους τούς μαχιστές. Οἱ μαχιστές ἐπιμένουν *ὅλοι τους* ὅτι εἶναι ρελατιβιστές, οἱ ρῶσοι ὅμως μαχιστές, ἐνῶ ἐπαναλαβαίνουν τίς λεξοῦλες τῶν γερμανῶν μαχιστῶν, φοβοῦνται ἤ δέν ξέρουν νά θέσουν καθαρά καί ξάστερα τό πρόβλημα τῆς σχέσης ρελατιβισμοῦ καί διαλεκτικῆς. Γιά τόν Μπογκντάνοφ (ὅπως καί γιά ὅλους τούς μαχιστές) ἡ ἀναγνώριση τῆς σχετικότητας τῶν γνώσεών μας *ἀποκλείει* καί τήν παραμικρή παραδοχή τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας. Γιά τόν Ἔνγκελς ἀπό τίς σχετικές ἀλήθειες σχηματίζεται ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια. Ὁ Μπογκντάνοφ εἶναι ρελατιβιστής, ὁ Ἔνγκελς διαλεκτικός. Νά ἕνας ἄλλος, ὄχι λιγότερο σπουδαῖος συλλογισμός τοῦ Ἔνγκελς ἀπό τό ἴδιο κεφάλαιο τοῦ «Ἀντι-Ντύρινγκ».

«Ἡ ἀλήθεια καί ἡ πλάνη, ὅπως κι' ὅλες οἱ κατηγορίες τῆς νόησης πού κινοῦνται σέ διαμετρικές ἀντιθέσεις, ἔχουν ἀπόλυτη ἰσχύ μόνο μέσα σέ μιά ἐξαιρετικά περιορισμένη περιοχή, ὅπως τό εἴδαμε ἤδη καί ὅπως θά τό ἤξερε καί ὁ κ. Ντύρινγκ, ἄν εἶχε γνωρίσει κάπως τά πρῶτα στοιχεῖα τῆς διαλεκτικῆς, τίς πρῶτες κρίσεις της, πού πραγματεύονται ἀκριβῶς τήν ἀνεπάρκεια ὅλων τῶν διαμετρικῶν ἀντιθέσεων. Μόλις ἀρχίσουμε νά ἐφαρμόζουμε τήν ἀντίθεση ἀλήθειας καί πλάνης ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς στενῆς περιοχῆς πού ἀναφέραμε, ἡ ἀντίθεση αὐτή θά γίνει σχετική (ρελατιβιστική) καί, ἐπομένως, ἀκατάλληλη γιά ἕναν ἀκριβή ἐπιστημονικό τρόπο ἔκφρασης. Ἄν ὅμως ἐπιχειρήσουμε νά τήν ἐφαρμόσουμε ἔξω ἀπό τά ὅρια αὐτῆς τῆς περιοχῆς, σάν νά ἔχει ἀπόλυτη ἰσχύ, καταλήγουμε ἀμέσως σέ πλήρη ἀποτυχία: καί οἱ δυό πόλοι τῆς ἀντίθεσης μετατρέπονται ὁ καθένας στό ἀντίθετό του, ἡ ἀλήθεια γίνεται πλάνη καί ἡ πλάνη ἀλήθεια» (86)[54]. Ἐδῶ ἀκολουθεῖ ἕνα παράδειγμα: ὁ νόμος τοῦ Μπόυλ (ὁ ὄγκος ἑνός ἀερίου εἶναι ἀντίστροφα ἀνάλογος μέ τήν πίεση). Ὁ «κόκκος ἀλήθειας» πού κλείνει μέσα του αὐτός ὁ νόμος ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ἀλήθεια

κ. Τσερνόφ συμμερίζεται ὁλοκληρωτικά τή θέση τοῦ Μπογκντάνοφ πού δέν θέλει νά παραδεχτεῖ ὅτι εἶναι μαχιστής. Ἡ διαφορά εἶναι ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ προσπαθεῖ νά *συγκαλύψει* τή διαφωνία του μέ τόν Ἔνγκελς, νά τήν παρουσιάσει σάν κάτι τό τυχαῖο κτλ., ἐνῶ ὁ Τσερνόφ νιώθει ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά ἀγώνα καί ἐνάντια στόν ὑλισμό καί ἐνάντια στή διαλεκτική.

μόνο μέσα σέ ορισμένα όρια. Ὁ νόμος αὐτός εἶναι «μόνο κατά προσέγγιση» ἀλήθεια.

Ἡ ἀνθρώπινη νόηση εἶναι, λοιπόν, ἀπό τή φύση της ἱκανή νά μᾶς δόσει καί μᾶς δίνει τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια, πού σχηματίζεται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν σχετικῶν ἀληθειῶν. Κάθε βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἐπιστήμης προσθέτει νέους κόκκους σ' αὐτό τό ἄθροισμα τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τά ὅρια ὅμως τῆς ἀλήθειας κάθε ἐπιστημονικῆς θέσης εἶναι σχετικά, γιατί πότε εὐρύνονται, πότε στενεύουν μέ τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν γνώσεων. «Τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια, —γράφει ὁ Ι. Ντίτσγκεν στό ἔργο του «Ἀναδρομές»,— μποροῦμε νά τή δοῦμε, νά τήν ἀκούσουμε, νά τήν ὀσφρανθοῦμε, νά τήν ψηλαφήσουμε καί ἀναμφισβήτητα νά τή *γνωρίσουμε*, ὅμως δέν μπαίνει ολόκληρη (geht nicht auf) στή γνώση» (S. 195). «Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ εἰκόνα δέν ἐξαντλεῖ τό ἀντικείμενο, ὅτι ὁ ζωγράφος μένει πίσω ἀπό τό μοντέλο του... Πῶς μπορεῖ ἡ εἰκόνα νά "συμπίπτει" μέ τό μοντέλο; Κατά προσέγγιση, ναί» (197). «Τή φύση καί τά μέρη της μποροῦμε νά τά γνωρίσουμε μόνο σχετικά (ρελατιβιστικά), γιατί τό κάθε μέρος, ἄν καί ἀποτελεῖ ἕνα σχετικό κομμάτι τῆς φύσης, κατέχει ὡστόσο καί τήν ἰδιότητα τοῦ ἀπόλυτου, τήν ἰδιότητα τοῦ φυσικοῦ συνόλου αὐτοῦ καθεαυτοῦ (des Naturganzen an sich), πού δέν ἐξαντλεῖται μέ τή γνώση... Ἀπό ποῦ ξέρουμε, λοιπόν, ὅτι πίσω ἀπό τά φαινόμενα τῆς φύσης, πίσω ἀπό τίς σχετικές ἀλήθειες βρίσκεται μιά καθολική, ἀπεριόριστη, ἀπόλυτη φύση, πού δέν ἀποκαλύπτεται ἐντελῶς στόν ἄνθρωπο;.. Ἀπό ποῦ πηγάζει αὐτή ἡ γνώση; Μᾶς εἶναι ἔμφυτη. Μᾶς εἶναι δοσμένη μαζί μέ τή συνείδηση» (198). Ἡ τελευταία αὐτή ἄποψη εἶναι μιά ἀπό τίς ἀνακρίβειες τοῦ Ντίτσγκεν, πού ἔκαναν τόν Μάρξ σ' ἕνα ἀπό τά γράμματά του πρός τόν Κούγκελμαν νά ἐπισημάνει τή σύγχυση πού ὑπῆρχε στίς ἀπόψεις τοῦ Ντίτσγκεν[55]. Μόνο ὅταν γαντζώνεται κανείς ἀπό τέτιες ὄχι σωστές περικοπές μπορεῖ νά μιλᾶ γιά ξεχωριστή φιλοσοφία τοῦ Ντίτσγκεν, διαφορετική ἀπό τόν διαλεκτικό ὑλισμό. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Ντίτσγκεν διορθώνει τόν ἑαυτό του *στήν ἴδια σελίδα:* «Ἄν λέω ὅτι ἡ γνώση τῆς ἀτελεύτητης, ἀπόλυτης ἀλήθειας μᾶς εἶναι ἔμφυτη, ὅτι εἶναι μιά καί ἡ μοναδική γνώση a priori, δέν εἶναι λιγότερο σωστό ὅτι καί ἡ ἐμπειρία ἐπιβεβαιώνει αὐτή τήν ἔμφυτη γνώση».

Ἀπ' ὅλες αὐτές τίς δηλώσεις τοῦ Ἔνγκελς καί τοῦ Ντίτσγκεν φαίνεται καθαρά ὅτι γιά τό διαλεκτικό ὑλισμό δέν ὑπάρ-

χουν ἀνυπέρβλητα ὅρια ἀνάμεσα στή σχετική καί στήν ἀπόλυτη ἀλήθεια. Ὁ Μπογκντάνοφ δέν τό κατάλαβε διόλου αὐτό, μιά καί μπόρεσε νά γράψει: «αὐτή (ἡ κοσμοθεωρία τοῦ παλιοῦ ὑλισμοῦ) θέλει νά εἶναι ἡ ἀπόλυτα *ἀντικειμενική γνώση τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων* (ὑπογράμμιση τοῦ Μπογκντάνοφ) καί εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τόν ἱστορικά ἐξαρτημένο χαρακτήρα κάθε ἰδεολογίας» («Ἐμπειριομονισμός», βιβλίο III, σελ. IV). Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ σύγχρονου ὑλισμοῦ, δηλαδή τοῦ μαρξισμοῦ, ἱστορικά ἐξαρτημένα εἶναι τά *ὅρια* τῆς προσέγγισης τῶν γνώσεών μας στήν ἀντικειμενική, τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια, εἶναι ὅμως *ἔξω ἀπό ὅρους* ἡ ὕπαρξη αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, εἶναι ἀπόλυτο τό ὅτι πλησιάζουμε σ' αὐτήν. Τό περίγραμμα τῆς εἰκόνας εἶναι ἱστορικά ἐξαρτημένο, εἶναι ὅμως ἀπόλυτο τό ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτή ἀπεικονίζει ἕνα μοντέλο πού ὑπάρχει ἀντικειμενικά. Εἶναι ἱστορικά ἐξαρτημένο πότε καί κάτω ἀπό ποιές συνθῆκες προχωρήσαμε στή γνώση τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων καί φτάσαμε ὡς τήν ἀνακάλυψη τῆς ἀλιζαρίνης μέσα στήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου ἤ τῶν ἠλεκτρονίων μέσα στό ἄτομο, εἶναι ὅμως ἀπόλυτο τό ὅτι κάθε τέτια ἀνακάλυψη εἶναι κι' ἕνα βῆμα πρός τά μπρός «τῆς ἀπόλυτα ἀντικειμενικῆς γνώσης». Μέ μιά λέξη, κάθε ἰδεολογία εἶναι ἱστορικά ἐξαρτημένη, μά εἶναι ἀπόλυτο τό ὅτι σέ κάθε ἐπιστημονική ἰδεολογία (σέ διάκριση, λογουχάρη, ἀπό τή θρησκευτική ἰδεολογία) ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀντικειμενική ἀλήθεια, ἡ ἀπόλυτη φύση. Θά πεῖτε: αὐτή ἡ διάκριση ἀνάμεσα στή σχετική καί στήν ἀπόλυτη ἀλήθεια εἶναι ἀπροσδιόριστη. Κι' ἐγώ θά σᾶς ἀπαντήσω: ναί, ἡ διάκριση αὐτή εἶναι ἀκριβῶς τόσο «ἀπροσδιόριστη», ὥστε νά ἐμποδίζει τή μετατροπή τῆς ἐπιστήμης σέ δόγμα μέ τήν κακή σημασία τῆς λέξης αὐτῆς, νά ἐμποδίζει τή μετατροπή της σέ κάτι τό νεκρό, τό ἀπολιθωμένο, τό ἀποστεωμένο, μά ταυτόχρονα εἶναι τόσο ἀκριβῶς «προσδιορισμένη», ὥστε νά μᾶς ἐπιτρέπει νά χαράξουμε μέ τόν πιό κατηγορηματικό καί ἀμετάκλητο τρόπο μιά διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα σέ μᾶς καί στόν φιντεϊσμό, στόν ἀγνωστικισμό, στό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό καί στή σοφιστική τῶν ὀπαδῶν τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ. Ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα σύνολο πού δέν τό προσέξατε, καί, ἐπειδή δέν τό προσέξατε, κατρακυλήσατε στό βάλτο τῆς ἀντιδραστικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι τό σύνορο ἀνάμεσα στό διαλεκτικό ὑλισμό καί στό ρελατιβισμό.

Εἴμαστε ρελατιβιστές, ἐξαγγέλλουν ὁ Μάχ, ὁ Ἀβενά-

ριους καί ὁ Πέτσολντ. Εἴμασε ρελατιβιστές ἐπαναλαβαίνουν ὁ κ. Τσερνόφ καί μερικοί ρῶσοι μαχιστές, πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές. Ναί, κύριε Τσερνόφ καί σύντροφοι - μαχιστές, αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό σφάλμα σας. Γιατί τό νά θέτει κανείς τό ρελατιβισμό σάν βάση τῆς θεωρίας τῆς γνώσης, σημαίνει ἀναπόφευκτη καταδίκη τοῦ ἑαυτοῦ του εἴτε στόν ἀπόλυτο σκεπτικισμό, τόν ἀγνωστικισμό καί τή σοφιστική, εἴτε στόν ὑποκειμενισμό. Ὁ ρελατιβισμός, σάν βάση τῆς θεωρίας τῆς γνώσης, δέν εἶναι μόνο ἡ ἀναγνώριση τῆς σχετικότητας τῶν γνώσεών μας, ἀλλά καί ἡ ἄρνηση ἑνός ὁποιουδήποτε ἀντικειμενικοῦ μέτρου ἤ πρότυπου πού νά ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνθρωπότητα καί στό ὁποῖο πλησιάζει ἡ σχετική μας γνώση. Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ καθαροῦ ρελατιβισμοῦ κάθε εἴδους σοφιστεία μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ, μπορεῖ νά δεχτεῖ κανείς ὅτι εἶναι «ἐξαρτημένο» τό ἄν πέθανε ἤ δέν πέθανε ὁ Ναπολέων στίς 5 τοῦ Μάη 1821, μπορεῖ νά θεωρήσει ἁπλή «βολικότητα» γιά τόν ἄνθρωπο ἤ τήν ἀνθρωπότητα τήν ἀποδοχή δίπλα στήν ἐπιστημονική ἰδεολογία («βολική» ἀπό μιά ὁρισμένη ἄποψη) καί τῆς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας (πολύ «βολικῆς» ἀπό μιά ἄλλη ἄποψη) κτλ.

Ἡ διαλεκτική, —ὅπως ἔχει ἐξηγήσει ἤδη ὁ Χέγγελ,—*περιλαβαίνει* τό στοιχεῖο τοῦ ρελατιβισμοῦ, τῆς ἄρνησης, τοῦ σκεπτικισμοῦ, μά *δέν ἀνάγεται* στό ρελατιβισμό. Ἡ ὑλιστική διαλεκτική τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς περιλαβαίνει ἀναμφισβήτητα μέσα της τό ρελατιβισμό, μά δέν ἀνάγεται σ' αὐτόν, δηλαδή ἀναγνωρίζει τή σχετικότητα ὅλων τῶν γνώσεών μας, ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς ἄρνησης τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, ἀλλά μέ τήν ἔννοια τοῦ ἱστορικά ἐξαρτημένου χαρακτήρα τῶν ὁρίων προσέγγισης τῶν γνώσεών μας σ' αὐτή τήν ἀλήθεια.

Ὁ Μπογκντάνοφ γράφει, ὑπογραμμίζοντας: *«Ὁ συνεπής μαρξισμός δέν ἐπιτρέπει τέτιο δογματισμό καί τέτια στατική ἀντίληψη»,* ὅπως εἶναι οἱ αἰώνιες ἀλήθειες («Ἐμπειριομονισμός», βιβλίο ΙΙΙ, σελ. IX). Αὐτό εἶναι σύγχυση. Ἄν ὁ κόσμος εἶναι αἰώνια κινούμενη καί ἀναπτυσσόμενη ὕλη (ὅπως φρονοῦν οἱ μαρξιστές), πού τήν ἀντανακλᾶ ἡ ἀναπτυσσόμενη ἀνθρώπινη συνείδηση, τότε τί σχέση ἔχει ἐδῶ ἡ «στατική ἀντίληψη»; Δέν πρόκειται ἐδῶ καθόλου οὔτε γιά ἀμετάβλητη οὐσία τῶν πραγμάτων, οὔτε γιά ἀμετάβλητη συνείδηση, ἀλλά γιά τήν *ἀντιστοιχία* ἀνάμεσα στή συνείδηση πού ἀντανακλᾶ τή φύση καί στή φύση πού ἀντανακλᾶται ἀπό τή συνείδηση. Σέ σχέση μ' αὐτό—καί μόνο σέ σχέση μ' αὐτό—τό ζήτημα, ὁ ὅρος «δογμα-

τισμός» ἔχει μιά ἰδιαίτερη χαρακτηριστική φιλοσοφική γεύση: εἶναι ἡ ἀγαπημένη λεξούλα τῶν ἰδεαλιστῶν καί τῶν ἀγνωστικιστῶν *ἐνάντια* στούς ὑλιστές, ὅπως εἴδαμε πιό πάνω μέ τό παράδειγμα τοῦ ἀρκετά «παλιοῦ» ὑλιστῆ Φόϋερμπαχ. Παλιά, παμπάλαια σαβούρα, νά τί εἶναι ὅλες οἱ ἀντιρήσεις κατά τοῦ ὑλισμοῦ, ἀντιρήσεις πού γίνονται ἀπό τή σκοπιά τοῦ περιβόητου «νεότερου θετικισμοῦ».

6. ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Εἴδαμε ὅτι ὁ Μάρξ τό 1845 καί ὁ Ἔνγκελς τό 1888 καί τό 1892 εἰσάγουν τό κριτήριο τῆς πράξης στή βάση τῆς γνωσιοθεωρίας τοῦ ὑλισμοῦ [56]. Τό νά θέτει κανείς ἔξω ἀπό τήν πράξη τό ζήτημα «ἄν στήν ἀνθρώπινη νόηση ἀντιστοιχεῖ μιά ἐμπράγματη» (δηλαδή ἀντικειμενική) «ἀλήθεια», εἶναι σχολαστικισμός, λέει ὁ Μάρξ στή 2η θέση γιά τόν Φόϋερμπαχ. Ἡ καλύτερη ἀναίρεση τοῦ καντιανικοῦ καί τοῦ χιουμικοῦ ἀγνωστικισμοῦ, ὅπως καί κάθε ἄλλης φιλοσοφικῆς λόξας (Schrullen), εἶναι ἡ πράξη, ἐπαναλαβαίνει ὁ Ἔνγκελς. «Ἡ ἐπιτυχία τῶν πράξεών μας ἀποδείχνει τή συμφωνία (ἀντιστοιχία, Übereinstimmung) τῶν ἀντιλήψεών μας μέ τήν ἐμπράγματη (ἀντικειμενική) φύση τῶν πραγμάτων πού ἀντιλαμβανόμαστε»— ἀντιτείνει ὁ Ἔνγκελς στούς ἀγνωστικιστές [57].

Συγκρίνετέ τα αὐτά μέ τό συλλογισμό τοῦ Μάχ γιά τό κριτήριο τῆς πράξης. «Στήν καθημερινή σκέψη καί στήν κοινή ὁμιλία συνηθίζουν νά ἀντιπαραθέτουν τό *φαινομενικό, τό ἀπατηλό, στήν πραγματικότητα*. Κρατώντας τό μολύβι μπροστά μας στόν ἀέρα, τό βλέπουμε εὐθύγραμμο· ἄν τό βυθίσουμε πλάγια στό νερό, τό βλέπουμε τεθλασμένο. Στήν τελευταία περίπτωση λένε: ‘‘τό μολύβι *φαίνεται τεθλασμένο, ἀλλά στήν πραγματικότητα* εἶναι ἴσιο”. Τί μᾶς δίνει ὅμως τό δικαίωμα νά χαρακτηρίζουμε τό *ἕνα* γεγονός πραγματικό καί τό *ἄλλο* νά τό ὑποβιβάζουμε στό ἐπίπεδο τοῦ φαινομενικοῦ;.. Ὅταν κάνουμε τό φυσικό λάθος νά περιμένουμε σέ ἀσυνήθιστες περιπτώσεις νά παρουσιαστοῦν ὡστόσο συνηθισμένα φαινόμενα, οἱ προσδοκίες μας, βέβαια, διαψεύδονται. Γι' αὐτό ὅμως δέν φταῖνε τά γεγονότα. Στίς περιπτώσεις αὐτές τό νά μιλᾶμε γιά *φαινομενικό* ἔχει νόημα μόνο ἀπό πρακτική ἄποψη καί καθόλου ἀπό ἐπιστημονική. Κατά τόν ἴδιο τρόπο δέν ἔχει ἀπολύτως κανένα νόημα ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη τό ἐρώτημα πού μπαίνει συχνά, ἄν ὁ κόσμος εἶναι πραγματικός ἤ εἶναι ἁπλῶς ὀπτασία

μας, ἕνα ὄνειρο καί τίποτε περισσότερο. Ἀλλά καί τό πιό παράλογο ὄνειρο εἶναι ἐξίσου γεγονός, ὅσο καί καθετί ἄλλο» («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 18 - 19).

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὄχι μόνο τό πιό παράλογο ὄνειρο, μά καί ἡ πιό παράλογη φιλοσοφία εἶναι γεγονός. Δέν μπορεῖς ν' ἀμφιβάλεις γι' αὐτό, ὅταν γνωριστεῖς μέ τή φιλοσοφία τοῦ Ἔρνστ Μάχ. Σάν τόν τελευταῖο σοφιστή, ὁ Μάχ μπερδεύει τήν ἐπιστημονική - ἱστορική καί ψυχολογική ἔρευνα τῶν ἀνθρώπινων πλανῶν, τῶν κάθε λογῆς «παράλογων ὀνείρων» τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπως ἡ πίστη στά στοιχειά, στά φαντάσματα κτλ., μέ τή γνωσιολογική διάκριση τοῦ ἀληθινοῦ ἀπό τό «παράλογο». Εἶναι τό ἴδιο σάν νά ἔλεγε ἕνας οἰκονομολόγος ὅτι καί ἡ θεωρία τοῦ Σένιορ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλο τό κέρδος στόν καπιταλιστή τό δίνει «ἡ τελευταία ὥρα» ἐργασίας τοῦ ἐργάτη, καί ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι κι' οἱ δυό ἐξίσου γεγονότα καί ὅτι ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη δέν ἔχει καμιά σημασία τό ζήτημα ποιά ἀπό τίς θεωρίες αὐτές ἐκφράζει τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια καί ποιά τίς προλήψεις τῆς ἀστικῆς τάξης καί τήν ἐξαγορά τῶν καθηγητῶν της. Ὁ βυρσοδέψης Ι. Ντίτσγκεν θεωροῦσε τήν ἐπιστημονική, δηλ. τήν ὑλιστική, θεωρία τῆς γνώσης «ἕνα καθολικό ὅπλο ἐνάντια στή θρησκευτική πίστη» («Kleinere philosophische Schriften», S. 55 *), γιά τόν τακτικό ὅμως καθηγητή Ἔρνστ Μάχ «δέν ἔχει νόημα ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη» ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης καί στήν ὑποκειμενική - ἰδεαλιστική! Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀκομμάτιστη στήν πάλη τοῦ ὑλισμοῦ κατά τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τῆς θρησκείας, αὐτή εἶναι ἡ πιό ἀγαπημένη ἰδέα ὄχι μόνο τοῦ Μάχ, μά καί ὅλων τῶν σύγχρονων ἀστῶν καθηγητῶν, αὐτῶν τῶν «λακέδων μέ δίπλωμα, πού ἀποβλακώνουν τό λαό μέ τόν τραβηγμένο ἀπό τά μαλλιά ἰδεαλισμό τους», κατά τή σωστή ἔκφραση τοῦ ἴδιου Ι. Ντίτσγκεν (S. 53, στό ἴδιο).

Καί πραγματικά πρόκειται γιά τραβηγμένο ἀπ' τά μαλλιά καθηγητίστικο ἰδεαλισμό, ὅταν ὁ Ἔρνστ Μάχ μεταθέτει πέρα ἀπ' τά ὅρια τῆς ἐπιστήμης, πέρα ἀπ' τά ὅρια τῆς θεωρίας τῆς γνώσης τό κριτήριο τῆς πράξης, ἡ ὁποία διαχωρίζει γιά ὅλους ἀνεξαίρετα τό φαινομενικό ἀπό τό πραγματικό. Ἡ ἀνθρώπινη πράξη ἀποδείχνει τήν ὀρθότητα τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς γνώσης, ἔλεγαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, χαρακτηρίζοντας «σχολαστικισμό» καί «φιλοσοφικές ὑπεκφυγές» τίς ἀπόπειρες

* —«Μικρές φιλοσοφικές ἐργασίες», σελ. 55. *Ἡ Σύντ.*

νά λυθεῖ τό βασικό γνωσιολογικό πρόβλημα ἔξω ἀπό τήν πράξη. Γιά τόν Μάχ ὅμως ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ πράξη καί ὁλωσδιόλου ἄλλο ἡ θεωρία τῆς γνώσης· μπορεῖ αὐτά τά δυό νά τά βάλεις πλάϊ - πλάϊ χωρίς τό πρῶτο νά καθορίζει τό δεύτερο. «Ἡ γνώση,—γράφει ὁ Μάχ στό τελευταῖο του ἔργο «Γνώση καί πλάνη» (σελ. 115 τῆς δεύτερης γερμ. ἔκδ.), — εἶναι μιά βιολογικά ὠφέλιμη (förderndes) ψυχική βίωση». «Μόνο ἡ ἐπιτυχία μπορεῖ νά ξεχωρίσει τή γνώση ἀπό τήν πλάνη» (116). «Ἡ ἔννοια εἶναι μιά φυσική ὑπόθεση ὠφέλιμη γιά δουλιά» (143). Στήν καταπληκτική τους ἀφέλεια, οἱ ρῶσοι μαχιστές μας, πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, παίρνουν αὐτές τίς φράσεις τοῦ Μάχ γιά ἀπόδειξη ὅτι ὁ Μάχ *πλησιάζει* τό μαρξισμό. Στήν περίπτωσή μας ὅμως ὁ Μάχ πλησιάζει τό μαρξισμό, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Βίσμαρκ πλησίαζε τό ἐργατικό κίνημα, ἤ ὁ ἐπίσκοπος Εὐλόγιος τό δημοκρατισμό. Στόν Μάχ παρόμοιες θέσεις *βρίσκονται πλάϊ - πλάϊ* μέ τήν ἰδεαλιστική γνωσιοθεωρία του καί δέν καθορίζουν τήν ἐκλογή τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης καθορισμένης γραμμῆς τῆς γνωσιολογίας. Ἡ γνώση μπορεῖ νά εἶναι βιολογικά ὠφέλιμη, ὠφέλιμη στήν πράξη τοῦ ἀνθρώπου, στή διατήρηση τῆς ζωῆς, στή διατήρηση τοῦ εἴδους, μόνο ὅταν ἀντανακλᾶ τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, τήν ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἄνθρωπο. Γιά τόν ὑλιστή ἡ «ἐπιτυχία» τῆς ἀνθρώπινης πράξης ἀποδείχνει τή συμφωνία τῶν παραστάσεών μας μέ τήν ἀντικειμενική φύση τῶν πραγμάτων πού ἀντιλαμβανόμαστε. Γιά τό σολιψιστή «ἐπιτυχία» εἶναι τό καθετί πού *μοῦ* χρειάζεται *στήν πράξη*, πού μπορεῖ νά τή βλέπει κανείς χωριστά ἀπό τή θεωρία τῆς γνώσης. Ἄν συμπεριλάβουμε στή βάση τῆς θεωρίας τῆς γνώσης τό κριτήριο τῆς πράξης, φτάνουμε ἀναπόφευκτα στόν ὑλισμό, λέει ὁ μαρξιστής. Ἡ πράξη μπορεῖ νά εἶναι ὑλιστική, ἡ θεωρία ὅμως εἶναι ἄλλο κεφάλαιο, λέει ὁ Μάχ.

«Πρακτικά,—γράφει ὁ Μάχ στήν «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων»,—ὅταν προβαίνουμε σέ κάποια ἐνέργεια, μᾶς εἶναι ἐξίσου ἀδύνατο νά κάνουμε χωρίς τήν παράσταση τοῦ *Ἐγώ*, ὅσο καί χωρίς τήν παράσταση τοῦ σώματος, ὅταν ἁπλώνουμε τό χέρι γιά ν' *ἁδράξουμε* ἕνα ἀντικείμενο. Φυσιολογικά παραμένουμε ἐγωϊστές καί ὑλιστές μέ τήν ἴδια σταθερότητα πού βλέπουμε τόν ἥλιο ν' ἀνατέλλει. Θεωρητικά ὅμως δέν πρέπει νά ἐμμένουμε σ' αὐτή τήν ἄποψη» (284 - 285).

Ὁ ἐγωϊσμός δέν ἔχει ἐδῶ καμιά θέση, γιατί δέν εἶναι καθόλου γνωσιολογική κατηγορία. Δέν ἔχει ἐπίσης θέση ἐδῶ καί

ἡ φαινομενική κίνηση τοῦ ἥλιου γύρω ἀπό τή γῆ, γιατί στήν πράξη, πού μᾶς χρησιμεύει σάν κριτήριο τῆς γνωσιοθεωρίας, πρέπει νά συμπεριλάβουμε καί τήν πράξη τῶν ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων, ἀνακαλύψεων κτλ. Μένει λοιπόν ἡ πολύτιμη ὁμολογία τοῦ Μάχ ὅτι στήν πρακτική τους δράση οἱ ἄνθρωποι καθοδηγοῦνται ὁλοκληρωτικά καί ἀποκλειστικά ἀπό τήν ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης καί κάθε προσπάθεια νά παρακαμφθεῖ «θεωρητικά» αὐτή ἡ γνωσιοθεωρία ἐκφράζει μόνο τίς ἀποσπασμένες ἀπ' τή ζωή, σχολαστικές καί τραβηγμένες ἀπ' τά μαλλιά ἰδεαλιστικές ἐπιδιώξεις τοῦ Μάχ.

Πόσο παλιές εἶναι οἱ προσπάθειες νά ξεχωριστεῖ ἡ πράξη, σάν κάτι πού δέν ὑπόκειται σέ γνωσιολογική ἔρευνα, μέ σκοπό νά ξεκαθαριστεῖ τό ἔδαφος γιά τόν ἀγνωστικισμό καί τόν ἰδεαλισμό μᾶς τό δείχνει τό ἀκόλουθο παράδειγμα ἀπό τήν ἱστορία τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας. Στό δρόμο ἀπό τόν Κάντ στόν Φίχτε βρίσκεται ὁ Γκ. Ε. Σοῦλτσε (ὁ λεγόμενος στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας Σοῦλτσε - Αἰνησίδημος). Ὁ Σοῦλτσε ὑπερασπίζει ἀπροκάλυπτα τή σκεπτικιστική κατεύθυνση στή φιλοσοφία καί αὐτοονομάζεται ὀπαδός τοῦ Χιούμ (καί ἀπό τούς ἀρχαίους τοῦ Πύρρωνα καί τοῦ Σέξτου). Ἀπορίπτει κατηγορηματικά κάθε πράγμα καθεαυτό, καθώς καί τή δυνατότητα τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης καί ἀπαιτεῖ κατηγορηματικά νά μήν προχωροῦμε πέρα ἀπό τήν «ἐμπειρία», πέρα ἀπό τά αἰσθήματα, συνάμα προβλέπει καί τήν ἀντίρηση ἀπό τό ἀντίπαλο στρατόπεδο: «Ἐπειδή ὁ σκεπτικιστής, ὅταν συμμετέχει στήν καθημερινή ζωή, ἀναγνωρίζει σάν ἀναμφισβήτητη τήν πραγματικότητα τῶν ἀντικειμενικῶν πραγμάτων, ἐνεργεῖ ἀντίστοιχα κι' ἔτσι παραδέχεται τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας, ἡ ἴδια ἡ διαγωγή του εἶναι ἡ καλύτερη καί ἡ πιό ξεκάθαρη ἀνασκευή τοῦ σκεπτικισμοῦ του»*. «Παρόμοια ἐπιχειρήματα,—ἀπαντάει ὁ Σοῦλτσε ἀγανακτισμένος,—ἔχουν ἀξία μόνο γιά τόν ὄχλο (Pöbel, S.254), γιατί ὁ σκεπτικισμός μου δέν θίγει τίς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀλλά παραμένει στά πλαίσια τῆς φιλοσοφίας» (255).

Καί ὁ ὑποκειμενικός ἰδεαλιστής Φίχτε ἐλπίζει μέ τόν ἴδιο τρόπο νά βρεῖ μέσα στά πλαίσια τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας ἔδαφος γιά τό «ρεαλισμό πού ἐπιβάλλεται (sich aufdringt) σέ ὅλους μας, ἀκόμη καί στόν πιό κατηγορηματικό ἰδεαλιστή,

---

* *G. E. Schulze.* «Aenesidemus oder über die Fundamente der von dem Prof. Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie», 1792, S. 253 (*Γκ. Ε. Σοῦλτσε.* «Αἰνησίδημος ἤ γιά τίς βάσεις τῆς στοιχειώδους φιλοσοφίας, πού προσφέρει ὁ καθηγητής Ράινχολντ τῆς Ἰένας», 1792, σελ. 253. *Η Σύντ.).*

ὅταν πρόκειται νά δράσουμε, δηλαδή γιά τό ρεαλισμό πού δέχεται ὅτι τά ἀντικείμενα ὑπάρχουν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς, ἔξω ἀπό μᾶς» (Werke, I, 455).

Ὁ νεότερος θετικισμός τοῦ Μάχ δέν ἀπομακρύνθηκε καί πολύ ἀπό τόν Σοῦλτσε καί τόν Φίχτε! Ἄς σημειώσουμε, σάν ἀξιοπερίεργο, ὅτι σ' αὐτό τό ζήτημα γιά τόν Μπαζάροφ δέν ὑπάρχει στόν κόσμο καί πάλι κανένας ἄλλος ἐκτός ἀπό τόν Πλεχάνοφ: τό πιό δυνατό θηρίο γιά τό ποντίκι εἶναι ἡ γάτα. Ὁ Μπαζάροφ κοροϊδεύει τή «φιλοσοφία σάλτο βιτάλε τοῦ Πλεχάνοφ» («Δοκίμια» σελ. 69), πού ἔγραψε τήν πραγματικά ἀτυχή φράση, ὅτι ἡ «πίστη» στήν ὕπαρξη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἶναι τάχα «ἕνα ἀναπόφευκτο salto vitale» (πήδημα ζωῆς) τῆς «φιλοσοφίας» («Παρατηρήσεις στόν Λ. Φόϋερμπαχ», σελ. 111). Δέν χωράει συζήτηση πώς ἡ λέξη «πίστη», ἄν καί ἔχει τοποθετηθεῖ σέ εἰσαγωγικά, παρμένη καθώς εἶναι ἀπό τόν Χιούμ, δείχνει σύγχυση ὅρων ἀπό μέρους τοῦ Πλεχάνοφ. Μά τί ἔχει νά κάνει μ' αὐτά ὁ Πλεχάνοφ; Γιατί ὁ Μπαζάροφ δέν ἀναφέρθηκε σ' ἕναν ἄλλο ὑλιστή, λογουχάρη, στόν Φόϋερμπαχ; Ἁπλῶς καί μόνο γιατί δέν τόν ξέρει; Ἡ ἄγνοια ὅμως δέν εἶναι ἐπιχείρημα. Καί ὁ Φόϋερμπαχ ἐπίσης, ὅπως ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, κάνει στά βασικά ζητήματα τῆς θεωρίας τῆς γνώσης ἕνα «πήδημα» πρός τήν πράξη, ἀπαράδεκτο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Σοῦλτσε, τοῦ Φίχτε καί τοῦ Μάχ. Ὁ Φόϋερμπαχ, ἐπικρίνοντας τόν ἰδεαλισμό, ἐκθέτει τήν οὐσία του, παραθέτοντας τήν παρακάτω ἀνάγλυφη περικοπή ἀπό τόν Φίχτε, ἡ ὁποία ξετινάζει θαυμάσια ὁλόκληρο τό μαχισμό. «Ὑποθέτεις,— ἔγραφε ὁ Φίχτε,—ὅτι τά πράγματα εἶναι πραγματικά, ὅτι ὑπάρχουν ἔξω ἀπό σένα, μόνο γιατί τά βλέπεις, τά ἀκοῦς καί τά ἀγγίζεις. Ἡ ὅραση ὅμως, ἡ ἀφή καί ἡ ἀκοή δέν εἶναι παρά αἰσθήσεις... Ὥστε δέν αἰσθάνεσαι τά ἀντικείμενα, ἀλλά μόνο τά αἰσθήματά σου» (Φόϋερμπαχ, Werke, X. Band, S. 185). Καί ὁ Φόϋερμπαχ ἀντιλέγει: ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἕνα ἀφηρημένο *Ἐγώ*, μά εἶναι εἴτε ἄντρας εἴτε γυναίκα, καί τό ἐρώτημα ἄν ὁ κόσμος εἶναι ἤ ὄχι αἴσθημα ἰσοδυναμεῖ μέ τό παρακάτω ἐρώτημα: ὁ ἄλλος ἄνθρωπος εἶναι αἴσθημά μου ἤ οἱ σχέσεις μας στήν πράξη ἀποδείχνουν τό ἀντίθετο; «Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό θεμελιακό λάθος τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅτι θέτει καί λύνει τό ζήτημα τῆς ἀντικειμενικότητας καί τῆς ὑποκειμενικότητας, τῆς πραγματικότητας ἤ τῆς μή πραγματικότητας τοῦ κόσμου μόνο ἀπό θεωρητική ἄποψη» (189, στό ἴδιο). Ὁ Φόϋερμπαχ παίρνει ὑπόψη τό σύνολο τῆς ἀνθρώπινης πράξης καί τό κάνει

θεμέλιο τῆς θεωρίας τῆς γνώσης. Βέβαια, λέει, καί οἱ ἰδεαλιστές ἀναγνωρίζουν στήν πράξη τήν πραγματικότητα καί τοῦ δικοῦ μας *'Εγώ* καί τοῦ ξένου *'Εσύ*. Γιά τούς ἰδεαλιστές «ἡ ἄποψη αὐτή ἰσχύει μόνο γιά τή ζωή, ὄχι ὅμως καί γιά τή σφαίρα τῆς θεωρίας. Ἡ θεωρία ὡστόσο πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή ζωή, πού τήν ἄποψη τοῦ θανάτου, τήν ἄποψη τῆς ψυχῆς, χωρισμένης ἀπό τό σῶμα, τήν κάνει ἄποψη τῆς ἀλήθειας, ἡ τέτιου εἴδους θεωρία εἶναι ἡ ἴδια νεκρή καί ψεύτικη» (192). Πρίν *αἰσθανθοῦμε*, ἀναπνέουμε· δέν μποροῦμε νά ὑπάρξουμε χωρίς ἀέρα, χωρίς τροφή καί νερό.

«Ὥστε, λοιπόν, ἔχουμε νά κάνουμε μέ τροφή καί νερό κι' ὅταν ἐξετάζουμε τό ζήτημα τῆς ἰδεατότητας ἤ τῆς πραγματικότητας τοῦ κόσμου;—ἀναφωνεῖ ἀγανακτισμένος ὁ ἰδεαλιστής.— Τί κατάντια! Τί προσβολή στά χρηστά ἤθη νά βρίζεις μ' ὅλη σου τή δύναμη τόν ὑλισμό στήν ἐπιστημονική σημασία τῆς λέξης ἀπό τήν ἕδρα τῆς φιλοσοφίας καί τήν ἕδρα τῆς θεολογίας, γιά νά ἐφαρμόζεις ὕστερα στό κοινό τραπέζι τόν ὑλισμό μέ τήν πιό χοντροκομμένη σημασία τῆς λέξης» (195). Καί ὁ Φόϋερμπαχ ἀναφωνεῖ: τό νά βάζεις στήν ἴδια μοίρα τό ὑποκειμενικό αἴσθημα μέ τόν ἀντικειμενικό κόσμο «σημαίνει νά ἐξισώνεις τήν ὀνείρωξη μέ τήν τεκνογονία» (198).

Ἡ παρατήρηση αὐτή δέν εἶναι καί ἀπό τίς πολύ εὐγενικές, χτυπάει ὅμως κατάκαρδα τούς φιλόσοφους, πού διδάσκουν ὅτι ἡ αἰσθητηριακή παράσταση εἶναι ἀκριβῶς ἡ πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς.

Ἡ ἄποψη τῆς ζωῆς, τῆς πράξης πρέπει νά εἶναι ἡ πρώτη καί ἡ βασική ἄποψη τῆς γνωσιοθεωρίας. Καί ἡ ἄποψη αὐτή μᾶς ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στόν ὑλισμό, σαρώνοντας ἀπό τή μέση τίς ἀτέλειωτες ἐπινοήσεις τῆς καθηγητικῆς σχολαστικότητας. Βέβαια, δέν πρέπει ἐδῶ νά ξεχνᾶμε ὅτι τό κριτήριο τῆς πράξης δέν μπορεῖ ποτέ—κι' αὐτό ἀπό τήν ἴδια τή φύση τοῦ ζητήματος —νά ἐπιβεβαιώσει ἤ νά ἀναιρέσει *πέρα γιά πέρα* μιά ὁποιαδήποτε ἀνθρώπινη ἀντίληψη. Κι' αὐτό ἐπίσης τό κριτήριο εἶναι τόσο «ἀπροσδιόριστο», ὥστε νά μήν ἐπιτρέπει στίς γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου νά μετατραποῦν σέ «ἀπόλυτο» καί ταυτόχρονα τόσο προσδιορισμένο, ὥστε νά μπορεῖ κανείς νά διεξάγει ἀνελέητο ἀγώνα ἐνάντια σ' ὅλες τίς παραλλαγές τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ἀγνωστικισμοῦ. Ἄν ἐκεῖνο πού ἐπιβεβαιώνει ἡ πράξη μας εἶναι ἡ μοναδική, ἡ ἔσχατη, ἡ ἀντικειμενική ἀλήθεια, τότε ἀπό δῶ πηγάζει ἡ ἀναγνώριση ὅτι ὁ μοναδικός δρόμος πρός αὐτή τήν ἀλήθεια εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἐπιστήμης,

πού στηρίζεται στήν ὑλιστική ἄποψη. Ὁ Μπογκντάνοφ, λογουχάρη, εἶναι σύμφωνος ν' ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ θεωρία τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος τοῦ Μάρξ ἀποτελεῖ ἀντικειμενική ἀλήθεια, ὅμως μόνο «γιά τήν ἐποχή μας», καί ὀνομάζει «δογματισμό» τό ὅτι ἀποδίνεται σ' αὐτή τή θεωρία ἡ ἰδιότητα μιᾶς «ὑπεριστορικῆς ἀντικειμενικῆς» ἀλήθειας («Ἐμπειριομονισμός», βιβλίο III, σελ. VII). Κι' αὐτό εἶναι πάλι σύγχυση. Τήν ἀντιστοιχία αὐτῆς τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη δέν μποροῦν νά τήν ἀλλάξουν κανενός εἴδους μελλοντικά περιστατικά, γιά τήν ἴδια ἀκριβῶς ἁπλή αἰτία, πού κάνει νά εἶναι *αἰώνια* ἀλήθεια τό γεγονός ὅτι ὁ Ναπολέων πέθανε στίς 5 τοῦ Μάη 1821. Ἐπειδή ὅμως τό κριτήριο τῆς πράξης—δηλ. ἡ πορεία τῆς ἐξέλιξης *ὅλων* τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν τίς τελευταῖες δεκαετίες—ἀποδείχνει ἁπλῶς τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια *ὅλης* τῆς κοινωνικο-οἰκονομικῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γενικά, κι' ὄχι τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου μέρους τῆς διατύπωσής της κτλ., εἶναι φανερό πώς τό νά μιλάει κανείς ἐδῶ γιά «δογματισμό» τῶν μαρξιστῶν, σημαίνει ὅτι κάνει ἀσυγχώρητη παραχώρηση στήν ἀστική οἰκονομολογία. Τό μοναδικό συμπέρασμα πού βγαίνει ἀπό τή γνώμη πού συμμερίζονται οἱ μαρξιστές, ὅτι δηλ. ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἀποτελεῖ ἀντικειμενική ἀλήθεια, εἶναι τοῦτο: ἀκολουθώντας τό *δρόμο* τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, θά προσεγγίζουμε τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια ὁλοένα καί περισσότερο (χωρίς ποτέ νά τήν ἐξαντλήσουμε), ἐνῶ, ἄν ἀκολουθήσουμε ἕναν *ὁποιονδήποτε ἄλλο δρόμο*, δέν μποροῦμε νά καταλήξουμε πουθενά ἀλλοῦ, παρά μόνο στή σύγχυση καί στό ψέμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

Η ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΥ. III

1. ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΥΛΗ; ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΑ;

Τό πρῶτο ἐρώτημα τό θέτουν διαρκῶς μέ φορτικότητα στούς ὑλιστές οἱ ἰδεαλιστές, οἱ ἀγνωστικιστές καί μαζί τους καί οἱ μαχιστές· τό δεύτερο, οἱ ὑλιστές στούς μαχιστές. Θά προσπαθήσουμε νά ξεδιαλύνουμε τό ζήτημα.

Ὁ Ἀβενάριους λέει σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς ὕλης:

«Μέσα στήν ἀποκαθαρμένη "πλήρη ἐμπειρία" δέν ὑπάρχει τίποτε τό "φυσικό", δέν ὑπάρχει "ὕλη" στή μεταφυσική ἀπόλυτη ἔννοια τῆς λέξης, γιατί ἡ "ὕλη" μ' αὐτή τήν ἔννοια δέν εἶναι παρά ἀφαίρεση: θά ἦταν τό σύνολο τῶν ἀντιμελῶν ἀφοῦ γίνει ἀφαίρεση τοῦ κάθε κεντρικοῦ μέλους. Ὅπως στήν ἀρχική συστοιχία, δηλ. στήν "πλήρη ἐμπειρία", εἶναι ἀδιανόητο (undenkbar) τό ἀντιμέλος χωρίς τό κεντρικό μέλος, ἔτσι καί ἡ "ὕλη" στή μεταφυσική ἀπόλυτη ἔννοιά της εἶναι πλήρης παραλογισμός (Unding)» («Bemerkungen», S. 2 * στό περιοδικό πού ἀναφ., § 119).

Ἀπ' αὐτά τά ἀκαταλαβίστικα ἕνα πράγμα εἶναι φανερό: ὁ Ἀβενάριους τό φυσικό ἤ τήν ὕλη τά ὀνομάζει μεταφυσική καί ἀπόλυτο, γιατί κατά τή θεωρία του τῆς ἀρχικῆς συστοιχίας (ἤ μέ τή νέα ὁρολογία: τῆς «πλήρους ἐμπειρίας») τό ἀντιμέλος εἶναι ἀξεχώριστο ἀπό τό κεντρικό μέλος, τό περιβάλλον ἀξεχώριστο ἀπό τό *Ἐγώ*, τό *μή - Ἐγώ* ἀξεχώριστο ἀπό τό *Ἐγώ* (ὅπως ἔλεγε ὁ Ι. Γκ. Φίχτε). Ὅτι ἡ θεωρία αὐτή εἶναι μεταμφιεσμένος ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός τό δείξαμε ἤδη πιό πάνω καί εἶναι ὁλοφάνερος ὁ χαρακτήρας τῶν ἐπιθέσεων τοῦ Ἀβενάριους ἐναντίον τῆς «ὕλης»: ὁ ἰδεαλιστής ἀρνιέται

---

* —«Bemerkungen zum Begriff des Gegenstandes der Psychologie», S. 2 («Παρατηρήσεις γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου τῆς ψυχολογίας», σελ. 2). *Ἡ Σύντ.*

τήν ὕπαρξη τοῦ φυσικοῦ ἀνεξάρτητα ἀπό τό ψυχικό καί γι' αὐτό ἀπορίπτει τήν ἔννοια πού ἐπεξεργάστηκε ἡ φιλοσοφία γι' αὐτή τήν ὕπαρξη. Ὅτι ἡ ὕλη εἶναι τό «φυσικό» (δηλ. τό πιό γνωστό καί τό ἄμεσα δοσμένο στόν ἄνθρωπο, πού γιά τήν ὕπαρξή του κανένας δέν ἀμφιβάλλει ἐκτός ἀπό τούς τρόφιμους τοῦ τρελλοκομείου), αὐτό ὁ Ἀβενάριους δέν τό ἀρνιέται, ἀπαιτεῖ μόνο νά γίνει δεκτή ἡ θεωρία *«του»* γιά τήν ἀδιάρηκτη σύνδεση περιβάλλοντος καί *Ἐγώ*.

Ὁ Μάχ ἐκφράζει τήν ἴδια σκέψη πιό ἁπλά, χωρίς φιλοσοφικά στριφογυρίσματα: «Ὅ,τι ὀνομάζουμε ὕλη δέν εἶναι παρά μιά ὁρισμένη νομοτελειακή ἀλληλουχία τῶν *στοιχείων* («αἰσθημάτων»)» («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 265). Ὁ Μάχ νομίζει ὅτι, διατυπώνοντας αὐτό τόν ἰσχυρισμό, προκαλεῖ «ριζική μεταστροφή» στήν τρέχουσα κοσμοθεωρία. Στήν πραγματικότητα ἔχουμε νά κάνουμε μέ τόν παλιό, παμπάλαιο ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό, πού σκεπάζει τή γύμνια του μέ τή λεξούλα «στοιχεῖο».

Τέλος, ὁ ἄγγλος μαχιστής Πῆρσον, μανιασμένος πολέμιος τοῦ ὑλισμοῦ, λέει: «Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀντίρηση, ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη, στό νά ταξινομήσουμε ὁρισμένες λίγο-πολύ σταθερές ὁμάδες αἰσθητηριακῶν ἐντυπώσεων, συνενώνοντάς τες καί ὀνομάζοντάς τες ὕλη· αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ πολύ κοντά στόν ὁρισμό τῆς ὕλης πού ἔδοσε ὁ Τζ. Στ. Μίλλ: ὕλη εἶναι μιά μόνιμη δυνατότητα αἰσθημάτων. Αὐτός ὅμως ὁ ὁρισμός τῆς ὕλης δέν μοιάζει καθόλου μέ τόν ὁρισμό: ὕλη εἶναι ἕνα πράγμα πού κινεῖται» («The Grammar of Science», 1900, 2nd ed., p. 249 *). Ὁ ἰδεαλιστής δέν καλύπτεται ἐδῶ οὔτε μέ τό φύλλο συκῆς τῶν «στοιχείων», ἀλλά δίνει ἀπροκάλυπτα τό χέρι στόν ἀγνωστικιστή.

Ὁ ἀναγνώστης βλέπει ὅτι ὅλοι αὐτοί οἱ συλλογισμοί τῶν θεμελιωτῶν τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ κινοῦνται ὁλοκληρωτικά καί ἀποκλειστικά μέσα στά πλαίσια τοῦ πανάρχαιου γνωσιολογικοῦ προβλήματος τῆς σχέσης τῆς νόησης πρός τό Εἶναι, τοῦ αἰσθήματος πρός τό φυσικό. Χρειάστηκε ἡ ἀπροσμέτρητη ἁπλοϊκότητα τῶν ρώσων μαχιστῶν, γιά νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπάρχει ἐδῶ κάτι πού ἔχει ἔστω καί μιά μικρή σχέση πρός τή «νεότερη φυσιογνωσία» ἤ πρός τό «νεότερο θετικισμό». Ὅλοι οἱ φιλόσοφοι πού ἀναφέραμε, ἄλλοι ἀπευθείας καί ἄλλοι μέ περιστροφές, ὑποκαθιστοῦν τή βασική φιλοσοφική γραμμή

---

* —«Ἡ Γραμματική τῆς Ἐπιστήμης», 1900, 2η ἔκδ., σελ. 249. *Ἡ Σύντ.*

τοῦ ὑλισμοῦ (ἀπό τό Εἶναι πρός τή νόηση, ἀπό τήν ὕλη πρός τό αἴσθημα) μέ τήν ἀντίστροφη γραμμή τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ ἄρνηση ἀπό μέρους τους τῆς ὕλης εἶναι ἡ ἀπό πολύ παλιά γνωστή λύση τῶν γνωσιοθεωρητικῶν προβλημάτων, μέ τήν ἔννοια τῆς ἄρνησης τῆς ἐξωτερικῆς, τῆς ἀντικειμενικῆς πηγῆς τῶν αἰσθημάτων μας, τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού ἀντιστοιχεῖ στά αἰσθήματά μας. Καί ἀντίστροφα, ἡ παραδοχή τῆς φιλοσοφικῆς κατεύθυνσης πού ἀρνοῦνται οἱ ἰδεαλιστές καί οἱ ἀγνωστικιστές, ἐκφράζεται στούς ὁρισμούς: ὕλη εἶναι ἐκεῖνο πού, ἐπενεργώντας στά αἰσθητήρια ὄργανά μας, παράγει τό αἴσθημα· ὕλη εἶναι ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα, πού μᾶς δίνεται στό αἴσθημα, κτλ.

Ὁ Μπογκντάνοφ, πού καμώνεται ὅτι φιλονεικεῖ μόνο μέ τόν Μπέλτοφ καί παρακάμπτει δειλά τόν Ἔνγκελς, ἀγανακτεῖ γι' αὐτούς τούς ὁρισμούς πού «ἀποδείχνονται», βλέπετε, «ἁπλές ἐπαναλήψεις» («Ἐμπειριομονισμός», III, XVI σελ.) τῆς «διατύπωσης» (τοῦ *Ἔνγκελς*, ξεχνάει νά προσθέσει ὁ «μαρξιστής» μας), σύμφωνα μέ τήν ὁποία γιά τή μιά κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας ἡ ὕλη εἶναι τό πρωτεῦον καί τό πνεῦμα τό δευτερεῦον, ἐνῶ γιά τήν ἄλλη ἰσχύει τό ἀντίθετο. Ὅλοι οἱ μαχιστές τῆς Ρωσίας ἐπαναλαβαίνουν γεμάτοι ἔκσταση τήν «ἀναίρεση» τοῦ Μπογκντάνοφ! Καί ὅμως, ὁ παραμικρότερος συλλογισμός θά μποροῦσε νά ἀποδείξει σ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους ὅτι δέν μπορεῖ, στήν οὐσία δέν μπορεῖ νά δόσει κανείς διαφορετικό ὁρισμό τῶν δυό τελευταίων ἐννοιῶν τῆς γνωσιολογίας, παρά μόνο σημειώνοντας ἐκείνη ἀπ' αὐτές πού θεωρεῖται ἡ πρωταρχική. Τί σημαίνει δίνω «ὁρισμό»; Σημαίνει πρίν ἀπόλα ὅτι ὑπάγω μιά δοσμένη ἔννοια σέ μιάν ἄλλη, πιό πλατιά. Λογουχάρη, ὅταν δίνω τόν ὁρισμό: ὁ γάϊδαρος εἶναι ζῶο, ὑπάγω τήν ἔννοια «γάϊδαρος» σέ μιά πιό πλατιά ἔννοια. Καί μπαίνει τώρα τό ἐρώτημα, ὑπάρχουν ἄραγε πιό πλατιές ἔννοιες ἀπό τίς ἔννοιες Εἶναι καί νόηση, ὕλη καί αἴσθημα, φυσικό καί ψυχικό, μέ τίς ὁποῖες ἡ θεωρία τῆς γνώσης θά μποροῦσε νά λειτουργήσει; Ὄχι! Οἱ ἔννοιες αὐτές εἶναι οἱ γενικότερες, οἱ πιό πλατιές ἔννοιες, πέρα ἀπό τίς ὁποῖες οὐσιαστικά (ἄν δέν λάβουμε ὑπόψη τίς ἀλλαγές πού μποροῦν *πάντα* νά γίνουν στήν *ὀνοματολογία*) ἡ γνωσιολογία δέν ἔχει προχωρήσει ὥς τώρα. Μόνο τσαρλατάνος ἤ πολύ φτωχόμυαλος μπορεῖ ν' ἀπαιτεῖ ἕναν τέτιο «ὁρισμό» γι' αὐτές τίς δυό «σειρές» γενικότατων ἐννοιῶν, πού νά μήν ἀποτελεῖ μιάν «ἁπλή ἐπανάληψη»: τό ἕνα ἤ τό ἄλλο θεωρεῖται πρωτεῦον. Πάρτε

τούς τρεῖς παραπάνω συλλογισμούς γιά τήν ὕλη. Σέ τί ἀνάγονται; Στό ὅτι οἱ φιλόσοφοι αὐτοί πηγαίνουν ἀπό τό ψυχικό ἤ τό *'Εγώ*, πρός τό φυσικό ἤ τό περιβάλλον, σάν ἀπό τό κεντρικό μέλος πρός τό ἀντιμέλος, — ἤ ἀπό τό αἴσθημα πρός τήν ὕλη,— ἤ ἀπό τήν αἰσθησιακή ἀντίληψη πρός τήν ὕλη. Θά μποροῦσαν ἄραγε ὁ 'Αβενάριους, ὁ Μάχ καί ὁ Πῆρσον νά δόσουν οὐσιαστικά ὁποιονδήποτε ἄλλο «ὁρισμό» τῶν βασικῶν ἐννοιῶν, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνον πού δείχνει τήν *κατεύθυνση* τῆς φιλοσοφικῆς τους γραμμῆς; Θά μποροῦσαν νά ὁρίσουν διαφορετικά, μέ κάπως ξεχωριστό τρόπο, τί εἶναι τό *'Εγώ*, τί εἶναι αἴσθημα, τί εἶναι αἰσθητηριακή ἀντίληψη; Φτάνει νά θέσει κανείς καθαρά αὐτό τό ἐρώτημα γιά νά καταλάβει τί τεράστια ἀνοησία λένε οἱ μαχιστές, ὅταν ἀπαιτοῦν ἀπό τούς ὑλιστές ἕναν ὁρισμό τῆς ὕλης πού νά μή συνοψίζεται στήν ἐπανάληψη τῆς πρότασης: ἡ ὕλη, ἡ φύση, τό Εἶναι, τό φυσικό εἶναι τό πρωτεῦον, ἐνῶ τό πνεῦμα, ἡ συνείδηση, τό αἴσθημα, τό ψυχικό εἶναι τό δευτερεῦον.

'Η μεγαλοφυΐα τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς βρῆκε ἀκριβῶς ἀνάμεσα στ' ἄλλα τήν ἐκδήλωσή της στό γεγονός ὅτι περιφρονοῦσαν τό σχολαστικό παιχνίδι μέ τίς καινούργιες λεξοῦλες, τούς περισπούδαστους ὅρους, τούς πονηρούς ἐκείνους «ισμούς», καί ὅτι ἔλεγαν ἁπλά καί καθαρά: στή φιλοσοφία ὑπάρχει ἡ ὑλιστική καί ἡ ἰδεαλιστική γραμμή καί ἀνάμεσά τους διάφορες ἀποχρώσεις τοῦ ἀγνωστικισμοῦ. Οἱ ἔντονες προσπάθειες νά βρεθεῖ μιά «νέα» ἄποψη φιλοσοφίας δείχνουν τήν ἴδια φτώχεια πνεύματος, πού δείχνουν καί οἱ προσπάθειες νά δημιουργηθεῖ μιά «νέα» θεωρία τῆς ἀξίας, μιά «νέα» θεωρία τῆς γαιοπροσόδου κτλ.

'Ο Καρστάνιεν, μαθητής τοῦ 'Αβενάριους, ἀναφέρει σχετικά μέ τό δάσκαλό του ὅτι ἐκφράστηκε σέ ἰδιωτική συζήτηση ὡς ἑξῆς: «Δέν ξέρω οὔτε τό φυσικό, οὔτε τό ψυχικό, ἀλλά μόνο κάποιο τρίτο». Σέ παρατήρηση ἑνός συγγραφέα ὅτι ἡ ἔννοια αὐτοῦ τοῦ τρίτου δέν ἔχει δοθεῖ ἀπό τόν 'Αβενάριους, ὁ Πέτσολντ ἀπάντησε: «Ξέρουμε τό λόγο πού δέν μπόρεσε νά παρουσιάσει μιά τέτια ἔννοια. Γιά τό τρίτο δέν ὑπάρχει ἀντι-ἔννοια (Gegenbegriff—σύστοιχη ἔννοια)... Τό ἐρώτημα τί εἶναι τό τρίτο; ἔχει τεθεῖ παράλογα» («Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung», II, 329*). 'Ο Πέτσολντ

---

* —«Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας», τόμ. II, σελ. 329. *'Η Σύντ.*

καταλαβαίνει ὅτι ἡ τελευταία αὐτή ἔννοια δέν μπορεῖ νά ὁριστεῖ. Δέν καταλαβαίνει ὅμως ὅτι ἡ ἐπίκληση τοῦ «τρίτου» ἀποτελεῖ ἁπλή ὑπεκφυγή, γιατί ὁ καθένας μας ξέρει καί τί εἶναι τό φυσικό καί τί εἶναι τό ψυχικό, κανένας ὅμως ἀπό μᾶς δέν ξέρει σήμερα τί εἶναι τό «τρίτο». Μέ τήν ὑπεκφυγή του αὐτή ὁ 'Αβενάριους προσπάθησε ἁπλῶς νά ἐξαλείψει τά ἴχνη, ἀνακηρύσσοντας *στήν πράξη τό 'Εγώ* πρωτεῦον (κεντρικό μέλος) καί τή φύση (περιβάλλον) δευτερεῦον (ἀντιμέλος).

Βέβαια, καί ἡ ἀντίθεση ὕλης καί συνείδησης ἔχει ἀπόλυτη σημασία μόνο μέσα στά ὅρια μιᾶς πολύ περιορισμένης περιοχῆς: στήν προκειμένη περίπτωση ἀποκλειστικά μέσα στά ὅρια τοῦ βασικοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος: ποιό πρέπει νά θεωρηθεῖ πρωτεῦον καί ποιό δευτερεῦον. Ἔξω ἀπ' αὐτά τά ὅρια ἡ σχετικότητα τῆς δοσμένης ἀντίθεσης εἶναι ἀναμφισβήτητη.

Ἄς δοῦμε τώρα προσεκτικά πῶς χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος ἐμπειρία στήν ἐμπειριοκριτική φιλοσοφία. Στήν πρώτη παράγραφο τῆς «Κριτικῆς τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» διατυπώνεται ἡ παρακάτω «ὑπόθεση»: «ὁποιοδήποτε συστατικό μέρος τοῦ περιβάλλοντός μας βρίσκεται σέ τέτια σχέση πρός τά ἀνθρώπινα ἄτομα ὥστε, ὅταν τό μέρος αὐτό παρουσιαστεῖ, τά ἀνθρώπινα ἄτομα δηλώνουν σχετικά μέ τήν ἐμπειρία τους: ἔχω τήν ἐμπειρία τοῦ τάδε ἤ τοῦ δεῖνα πράγματος· τό τάδε καί τό δεῖνα εἶναι ἐμπειρία· ἤ: ξεπήδησε ἀπό τήν ἐμπειρία, ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐμπειρία» (σελ. 1, ρωσ. μετ.). Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἐμπειρία ἐξακολουθεῖ νά ὁρίζεται μέ τίς ἴδιες ἔννοιες: *'Εγώ* καί περιβάλλον, καί συνάμα ἡ «διδασκαλία» γιά τήν «ἀδιάρηκτη» σύνδεσή τους μπαίνει γιά τήν ὥρα στό χρονοντούλαπο. Παρακάτω διαβάζουμε: «Ἡ συνθετική ἔννοια τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας»: «δηλαδή τῆς ἐμπειρίας, σάν βεβαίωσης πού σέ ὅλα τά συστατικά της στοιχεῖα ἔχει γιά προϋπόθεση ἀποκλειστικά καί μόνο τά μέρη τοῦ περιβάλλοντος» (1-2). Ἄν δεχτοῦμε ὅτι τό περιβάλλον ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τίς «βεβαιώσεις» καί τίς «κρίσεις» τοῦ ἀνθρώπου, δημιουργεῖται ἡ δυνατότητα νά ἑρμηνευθεῖ ἡ πεῖρα ὑλιστικά! Ἡ «ἀναλυτική ἔννοια τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας», «δηλαδή τῆς ἐμπειρίας σάν βεβαίωσης στήν ὁποία δέν ἔχει προσμιχθεῖ τίποτε πού νά μήν εἶναι τό ἴδιο μέ τή σειρά του ἐμπειρία καί πού, συνεπῶς, δέν εἶναι αὐτή καθαυτή τίποτε ἄλλο ἀπό ἐμπειρία»(2). Ἡ ἐμπειρία εἶναι ἐμπειρία. Κι' ὅμως ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού θεωροῦν αὐτή τήν ψευτοεπιστημονι ἡ ἀνοησία σάν κάτι τό ἀληθινά βαθυστόχαστο!

Πρέπει ἀκόμη νά προσθέσουμε ὅτι στό 2ο τόμο τῆς «Κριτικῆς τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» ὁ 'Αβενάριους θεωρεῖ τήν «ἐμπειρία» σάν «εἰδική περίπτωση» τοῦ *ψυχικοῦ*, ὅτι διαιρεῖ τήν ἐμπειρία σέ sachhafte Werte (ἐμπράγματες ἀξίες) καί gedankenhafte Werte (νοητικές ἀξίες), ὅτι ἡ «ἐμπειρία μέ τήν πλατιά σημασία τῆς λέξης» περιλαβαίνει τίς νοητικές ἀξίες, ὅτι ἡ «πλήρης ἐμπειρία» ταυτίζεται μέ τήν ἀρχική συστοιχία («Bemerkungen»). Μέ μιά λέξη: «διαλέγετε καί παίρνετε». Ὁ ὅρος «ἐμπειρία» καλύπτει καί τήν ὑλιστική καί τήν ἰδεαλιστική γραμμή στή φιλοσοφία καί καθιερώνει τό μπέρδεμά τους. 'Ενῶ οἱ μαχιστές μας παίρνουν εὐκολόπιστα τήν «καθαρή ἐμπειρία» γιά γνήσιο νόμισμα, ὡστόσο οἱ ἐκπρόσωποι τῶν διαφόρων κατευθύνσεων στή φιλοσοφική φιλολογία τονίζουν ταυτόχρονα τήν κατάχρηση αὐτῆς τῆς ἔννοιας πού κάνει ὁ 'Αβενάριους. «Τί εἶναι καθαρή ἐμπειρία, —γράφει ὁ Α. Ρήλ, —παραμένει ἀόριστο στή διδασκαλία τοῦ 'Αβενάριους καί ἡ δήλωσή του: "ἡ καθαρή ἐμπειρία εἶναι ἐμπειρία στήν ὁποία δέν ἔχει προσμιχθεῖ τίποτε πού νά μήν εἶναι τό ἴδιο μέ τή σειρά του ἐμπειρία," ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι φανερό, φαῦλο κύκλο» («Systematische Philosophie», Lpz., 1907, S. 102 *). Ἡ καθαρή ἐμπειρία γιά τόν 'Αβενάριους,— γράφει ὁ Βούντ,— πότε σημαίνει ὁποιοδήποτε πλάσμα τῆς φαντασίας, πότε κρίση μέ χαρακτήρα «ὑλικότητας» («Philosophische Studien», XIII. Band, S. 92 - 93**). Ὁ 'Αβενάριους *ἐκτείνει* τήν ἔννοια τῆς ἐμπειρίας (S. 382). «'Από τόν ἀκριβή ὁρισμό τῶν ὅρων: ἐμπειρία καί καθαρή ἐμπειρία,— γράφει ὁ Κουβελάρ,— ἐξαρτᾶται τό νόημα ὅλης αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας. Ὁ 'Αβενάριους δέν δίνει τέτιο ἀκριβή ὁρισμό» («Revue Néo-Scolastique», 1907, févr., p. 61***). «Ἡ ἀοριστία τοῦ ὅρου "ἐμπειρία" προσφέρει πολύτιμες ὑπηρεσίες στόν 'Αβενάριους», τοῦ ἐπιτρέπει νά μπάζει λαθραῖα τόν ἰδεαλισμό, προσποιούμενος ὅτι τόν καταπολεμᾶ,—λέει ὁ Νόρμαν Σμίθ («Mind», vol. XV, p. 29****).

«Δηλώνω ἐπίσημα: τό βαθύτερο νόημα, ἡ ψυχή τῆς φιλοσοφίας μου εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει γενικά τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τήν ἐμπειρία καί φτάνει παντοῦ ὅπου φτάνει, μόνο μέσω τῆς ἐμπειρίας...». Τί ἔνθερμος φιλόσοφος τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας, δέν εἶναι ἀλήθεια; Αὐτά τά λόγια τά ἔχει γράψει ὁ

* —«Συστηματική Φιλοσοφία», Λειψία, 1907, σελ. 102. *Ἡ Σύντ.*

** —«Φιλοσοφικά Μελετήματα», τόμ. XIII, σελ. 92-93. *Ἡ Σύντ.*

*** —«Νεοσχολαστική 'Επιθεώρηση», 1907, Φλεβάρης, σελ. 61. *Ἡ Σύντ.*

**** —«Νοῦς», τόμ. XV, σελ. 29. *Ἡ Σύντ.*

ὑποκειμενικός ἰδεαλιστής Ι. Γκ. Φίχτε («Sonn. Ber. etc.»,S. 12*). Ἀπό τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι γνωστό ὅτι ἡ ἑρμηνεία τῆς ἔννοιας «ἐμπειρία» χώριζε τούς κλασικούς ὑλιστές καί ἰδεαλιστές. Σήμερα ἡ καθηγητική φιλοσοφία κάθε ἀπόχρωσης περιβάλλει τήν ἀντιδραστικότητά της μέ ρητορικές διακηρύξεις σχετικά μέ τήν «ἐμπειρία». Τήν ἐμπειρία ἐπικαλοῦνται ὅλοι οἱ ἐνυπαρξιστές. Ὁ Μάχ ἐγκωμιάζει στόν πρόλογο τῆς 2ης ἔκδοσης τοῦ ἔργου του «Γνώση καί πλάνη» τό βιβλίο τοῦ καθηγητῆ Β. Γερούζαλεμ,ὅπου διαβάζουμε: «ἡ παραδοχή ἑνός θεϊκοῦ πρώτου ὄντος δέν ἀντιφάσκει σέ καμιά ἐμπειρία» («Der krit. Id. etc.», S. 222**).

Τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει κανείς εἶναι νά οἰκτείρει τούς ἀνθρώπους πού πίστεψαν στόν Ἀβενάριους καί Σία, πού πίστεψαν ὅτι μέ τή λεξούλα «ἐμπειρία» μπορεῖ τάχα νά ξεπεραστεῖ ἡ «ἀπαρχαιωμένη» διάκριση ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν ἰδεαλισμό. Κι' ὅταν ὁ Βαλεντίνοφ κι' ὁ Γιουσκέβιτς κατηγοροῦν τόν Μπογκντάνοφ, πού ἀπομακρύνθηκε ἐλαφρά ἀπό τόν καθαρό μαχισμό, ὅτι κάνει κατάχρηση τοῦ ὅρου ἐμπειρία, οἱ κύριοι αὐτοί δείχνουν ἐδῶ ἁπλῶς τήν ἀμάθειά τους. Ὁ Μπογκντάνοφ «δέν εἶναι ἔνοχος» στήν περίπτωση αὐτή: *ἁπλούστατα* ἀποδέχτηκε μέ δουλοπρέπεια τή σύγχυση τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους. Ὅταν λέει ὅτι «ἡ συνείδηση καί ἡ ἄμεση ψυχική ἐμπειρία εἶναι ταυτόσημες ἔννοιες» («Ἐμπειριομονισμός», II, 53), ἐνῶ ἡ ὕλη «δέν εἶναι ἐμπειρία», ἀλλά «κάτι τό ἄγνωστο πού προκαλεῖ καθετί τό γνωστό» («Ἐμπειριομονισμός», III, XIII), ἑρμηνεύει τήν ἐμπειρία *ἰδεαλιστικά*. Καί δέν εἶναι βέβαια ὁ *πρῶτος**** οὔτε ὁ τελευταῖος πού χτίζει ἰδεαλιστικά συστηματάκια πάνω στή λεξούλα «ἐμπειρία». Ὅταν ἀντιλέγει στούς ἀντιδραστικούς φιλοσόφους, λέγοντας ὅτι οἱ ἀπόπειρες νά βγεῖ κανείς ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἐμπειρίας οὐσιαστικά δέν ὁδηγοῦν «παρά σέ κούφιες ἀφαιρέσεις καί

* —«Sonnenklarer Bericht an das größere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie», S. 12. («Σαφής σάν τόν ἥλιο ἀνακοίνωση στό πλατύ κοινό γιά τήν ἀληθινή οὐσία τῆς νεότατης φιλοσοφίας», σελ. 12). *Ἡ Σύντ.*

** —«Der kritische Idealismus und die reine Logik», S. 222. («Ὁ κριτικός ἰδεαλισμός καί ἡ καθαρή λογική», σελ. 222). *Ἡ Σύντ.*

*** Στήν Ἀγγλία ἀπό καιρό τώρα ἐπιδίδεται σέ παρόμοιες ἀσκήσεις ὁ σύντροφος Μπέλφορδ Μπάξ. Ἕνας γάλλος κριτικός τοῦ βιβλίου του «The Roots of Reality» («Οἱ ρίζες τῆς πραγματικότητας». *Ἡ Σύντ.*) ἔγραφε τελαυταῖα μέ ἀρκετή δηκτικότητα: «Ἡ ἐμπειρία δέν εἶναι παρά μιά ἄλλη λέξη πού ἀντικαθιστᾶ τή λέξη συνείδηση», γίνετε λοιπόν ἀνοιχτά ἰδεαλιστής! («Revue de Philosophie» [58], 1907, No 10, p. 399).

ἀντιφατικές εἰκόνες πού ὅλα τά στοιχεῖα τους ἔχουν παρθεῖ πάντως ἀπό τήν πείρα» (I, 48), ἀντιπαραθέτει στίς κούφιες ἀφαιρέσεις τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης ἐκεῖνο πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή του, δηλαδή ἑρμηνεύει τήν ἐμπειρία ὑλιστικά.

Τό ἴδιο καί ὁ Μάχ, ἄν καί ἔχει γιά ἀφετηρία του τόν ἰδεαλισμό (τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων ἤ «στοιχεῖα»), συχνά παρεκκλίνει πρός μιά ὑλιστική ἑρμηνεία τῆς λέξης «ἐμπειρία». «Νά μή φιλοσοφοῦμε ἀπό τόν ἑαυτό μας (nicht aus uns herausphilosophieren),—λέει στή «Μηχανική» του (3η γερμ. ἔκδ., 1897, S. 14),—ἀλλά ν' ἀντλοῦμε ἀπό τήν ἐμπειρία». Ἐδῶ ἡ ἐμπειρία ἀντιπαρατίθεται στήν ἀπό τόν ἑαυτό μας φιλοσόφηση, δηλ. ἡ ἐμπειρία ἑρμηνεύεται σάν κάτι τό ἀντικειμενικό, πού εἶναι δοσμένο στόν ἄνθρωπο ἀπ' ἔξω, δηλ. ἑρμηνεύεται ὑλιστικά. Ἄλλο ἕνα παράδειγμα: «Ὅ,τι παρατηροῦμε στή φύση, ἐντυπώνεται στίς παραστάσεις μας, ἄν καί δέν ἔχει κατανοηθεῖ καί ἀναλυθεῖ ἀπό μᾶς, κι' ἔπειτα αὐτές οἱ παραστάσεις στά πιό γενικά καί πιό ἔντονα (stärksten) χαρακτηριστικά τους, ἀπομιμοῦνται (nachahmen) τά προτσές τῆς φύσης. Μ' αὐτή τήν ἐμπειρία κατέχουμε ἕνα θησαυρό (Schatz) πάντα πρόχειρο...» (στό ἴδιο, S. 27). Ἐδῶ ἡ φύση παίρνεται γιά πρωταρχικό καί τά αἰσθήματα καί ἡ πείρα γιά παράγωγα. Ἄν ὁ Μάχ ἀκολουθοῦσε μέ συνέπεια αὐτή τήν ἄποψη στά βασικά γνωσιολογικά προβλήματα, θά εἶχε ἀπαλλάξει τήν ἀνθρωπότητα ἀπό πολλά καί ἠλίθια ἰδεαλιστικά «συμπλέγματα». Τρίτο παράδειγμα: «Ἡ στενή σύνδεση σκέψης καί ἐμπειρίας χτίζει τή σύγχρονη φυσιογνωσία. Ἡ ἐμπειρία γεννᾶ κάποια σκέψη. Ἡ σκέψη δουλεύεται παραπέρα καί παραβάλλεται ξανά μέ τήν ἐμπειρία» κτλ. («Erkenntnis und Irrtum», S. 200 *). Ἐδῶ ἡ εἰδική «φιλοσοφία» τοῦ Μάχ ἔχει πεταχτεῖ σάν κάτι τό ἄχρηστο καί ὁ συγγραφέας ἀποδέχεται αὐθόρμητα τή συνηθισμένη ἄποψη τῶν φυσιοδιφῶν πού βλέπουν τήν ἐμπειρία ὑλιστικά.

Γιά νά συνοψίσουμε: ἡ λέξη «ἐμπειρία», πού πάνω σ' αὐτή χτίζουν τά συστήματά τους οἱ μαχιστές, χρησίμευε ἀπό πολύ παλιά σάν προκάλυμμα γιά τά ἰδεαλιστικά συστήματα καί σήμερα χρησιμεύει στόν Ἀβενάριους καί Σία γιά νά περνᾶν κατά τρόπο ἐκλεκτικό ἀπό τήν ἰδεαλιστική θέση στόν ὑλισμό καί ἀντίστροφα. Οἱ διάφοροι «ὁρισμοί» αὐτῆς τῆς ἔννοιας ἐκφράζουν ἁπλῶς τίς δυό βασικές κατευθύνσεις τῆς φιλοσοφίας, πού μέ τόση σαφήνεια τίς ἀποκάλυψε ὁ Ἔνγκελς.

* —«Γνώση καί πλάνη», σελ. 200. *Ἡ Σύντ.*

2. ΤΟ ΛΑΘΟΣ ΤΟΥ ΠΛΕΧΑΝΟΦ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ «ΕΜΠΕΙΡΙΑ»

Στίς σελ. Χ - XI τοῦ προλόγου του στό «Λ. Φόϋερμπαχ» (ἔκδ. 1905) ὁ Πλεχάνοφ γράφει:

«Ἕνας γερμανός συγγραφέας παρατηρεῖ ὅτι γιά τόν ἐμπειριοκριτικισμό ἡ *ἐμπειρία* εἶναι μόνο ἀντικείμενο ἔρευνας καί καθόλου μέσο γνώσης. Ἄν εἶναι ἔτσι, ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ στόν ὑλισμό χάνει κάθε νόημα καί ἡ συζήτηση πάνω στό ζήτημα ἄν ὁ ἐμπειριοκριτικισμός εἶναι προορισμένος ν' ἀντικαταστήσει τόν ὑλισμό εἶναι ἐντελῶς μάταιη καί ἀνώφελη».

Αὐτά σημαίνουν πλήρη σύγχυση.

Ὁ Φρ. Καρστάνιεν, ἕνας ἀπό τούς πιό «ὀρθόδοξους» ὀπαδούς τοῦ Ἀβενάριους γράφει στό ἄρθρο του γιά τόν ἐμπειριοκριτικισμό (ἀπάντηση στόν Βούντ) ὅτι «γιά τήν "Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας", ἡ ἐμπειρία δέν εἶναι μέσο γνώσης, ἀλλά μόνο ἀντικείμενο ἔρευνας»*. Ἀπ' αὐτό βγαίνει, κατά τόν Πλεχάνοφ, ὅτι ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Φρ. Καρστάνιεν στόν ὑλισμό χάνει κάθε νόημα!

Ὁ Φρ. Καρστάνιεν ἀντιγράφει σχεδόν κατά λέξη τόν Ἀβενάριους πού στίς «Παρατηρήσεις» του ἀντιπαραθέτει κατηγορηματικά τήν ἀντίληψή του γιά τήν ἐμπειρία, (τήν ὁποία θεωρεῖ σάν κάτι πού μᾶς εἶναι δοσμένο, σάν κάτι πού βρίσκουμε ἀπό πρίν (das Vorgefundene)), στήν ἄποψη περί ἐμπειρίας σάν «μέσου γνώσης» «μέ τήν ἔννοια τῶν γνωσιοθεωριῶν πού κυριαρχοῦν καί εἶναι στήν οὐσία ἐντελῶς μεταφυσικές» (l. c., S. 401). Τά ἴδια λέει, ἀκολουθώντας τόν Ἀβενάριους καί ὁ Πέτσολντ στήν «Εἰσαγωγή» του «στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» (τόμ. I, S. 170). Ὥστε, κατά τόν Πλεχάνοφ, ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Καρστάνιεν, τοῦ Ἀβενάριους καί τοῦ Πέτσολντ στόν ὑλισμό χάνει κάθε νόημα! Ἤ ὁ Πλεχάνοφ δέν «διάβασε ὥς τό τέλος» τόν Καρστάνιεν καί Σία, ἤ πῆρε τήν παραπομπή του σ' «ἕνα γερμανό συγγραφέα» ἀπό πέμπτο χέρι.

Τί σημαίνει λοιπόν αὐτός ὁ ἰσχυρισμός τῶν πιό ἐπιφανῶν ἐμπειριοκριτικῶν, πού δέν τόν κατάλαβε ὁ Πλεχάνοφ; Ὁ Καρστάνιεν θέλει νά πεῖ ὅτι ὁ Ἀβενάριους στήν «Κριτική» του «τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» παίρνει σάν *ἀντικείμενο* ἔρευ-

* «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Jahrg. 22, 1898, S. 45 («Τρίμηνη ἐπιθεώρηση ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας», 22ος χρόνος ἔκδοσης, 1898, σελ. 45. *Η Σύντ.*).

νας τήν πείρα, δηλ. κάθε εἴδους «ἀνθρώπινες κρίσεις». Ὁ Ἀβενάριους δέν ἐρευνᾶ ἐδῶ, λέει ὁ Καρστάνιεν (S. 50 τοῦ ἄρθρου πού ἀναφ.) ἄν οἱ κρίσεις αὐτές εἶναι πραγματικές ἤ ἀναφέρονται, λογουχάρη, σέ *φαντάσματα*· ἁπλῶς συγκεντρώνει, συστηματοποιεῖ καί ταξινομεῖ τυπικά τίς κάθε εἴδους ἀνθρώπινες κρίσεις, *καί τίς ἰδεαλιστικές καί τίς ὑλιστικές* (S. 53), χωρίς νά μπαίνει στήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Ὁ Καρστάνιεν ἔχει ἀπόλυτα δίκιο, ὅταν χαρακτηρίζει *αὐτή* τήν ἄποψη «κατ' ἐξοχήν σκεπτικισμό» (S. 213). Ὁ Καρστάνιεν ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὑπερασπίζεται σ' αὐτό τό ἄρθρο τόν ἀγαπημένο του δάσκαλο ἀπό τήν ἐπαίσχυντη (γιά ἕνα γερμανό καθηγητή) κατηγορία γιά ὑλισμό, πού τοῦ ἐκτοξεύει ὁ Βούντ. Ἐμεῖς ὑλιστές; ἔλεος!—αὐτό εἶναι τό νόημα τῶν ἀντιρήσεων τοῦ Καρστάνιεν—ἄν ἐμεῖς μιλᾶμε γιά «ἐμπειρία», δέν μιλᾶμε καθόλου μέ τή συνηθισμένη, τήν τρέχουσα ἔννοια, πού ὁδηγεῖ ἤ θά μποροῦσε νά ὁδηγήσει στόν ὑλισμό, ἀλλά μέ τήν ἔννοια τῆς ἔρευνας ὅλων τῶν ἀνθρώπινων «μαρτυριῶν» τῆς ἐμπειρίας. Ὁ Καρστάνιεν καί ὁ Ἀβενάριους θεωροῦν ὑλιστική τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἐμπειρία εἶναι μέσο γνώσης (αὐτή ἡ ἄποψη εἶναι ἴσως ἡ πιό συνηθισμένη, ἀλλά δέν εἶναι ὡστόσο σωστή, ὅπως εἴδαμε στήν περίπτωση τοῦ Φίχτε). Ὁ Ἀβενάριους διαχωρίζει τίς εὐθύνες του ἀπό τήν «κυριαρχούσα» «μεταφυσική», πού ἐπιμένει νά θεωρεῖ τόν ἐγκέφαλο ὄργανο τῆς σκέψης καί δέν παίρνει ὑπόψη τίς θεωρίες τῆς ἐνδοβολίας καί τῆς συστοιχίας. Ὅταν μιλάει γι' αὐτό πού βρήκαμε (das Vorgefundene) ἤ γιά δεδομένο ὁ Ἀβενάριους ἐννοεῖ ἀκριβῶς τήν ἀδιάρηκτη σύνδεση τοῦ *Ἐγώ* μέ τό περιβάλλον, πράγμα πού ὁδηγεῖ σέ μιά μπερδεμένη ἰδεαλιστική ἑρμηνεία τῆς «ἐμπειρίας».

Ἔτσι λοιπόν, πίσω ἀπό τή λέξη «ἐμπειρία» μπορεῖ ἀναμφίβολα νά κρύβεται καί ἡ ὑλιστική καί ἡ ἰδεαλιστική κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἐπίσης καί ἡ χιουμιστική καί ἡ καντιανική, ὡστόσο οὔτε ὁ ὁρισμός τῆς ἐμπειρίας, σάν ἀντικειμένου ἔρευνας*, οὔτε ἀκόμη ὁ ὁρισμός της, σάν μέσου γνώσης, λύνουν τίποτε ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη. Εἰδικά μάλιστα οἱ παρατηρήσεις τοῦ Καρστάνιεν κατά τοῦ Βούντ δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τήν ἀντιπαράθεση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ στόν ὑλισμό.

* Ὁ Πλεχάνοφ νόμισε, ἴσως, ὅτι ὁ Καρστάνιεν εἶπε: «ἀντικείμενο τῆς γνώσης, ἀνεξάρτητο ἀπό τή γνώση» καί ὄχι «ἀντικείμενο ἔρευνας»; Αὐτό θά ἦταν πραγματικά ὑλισμός. Ὅμως οὔτε ὁ Καρστάνιεν γενικά, οὔτε κανείς ἄλλος ἐξοικειωμένος μέ τόν ἐμπειριοκριτικισμό, εἶπε ἤ μποροῦσε νά πεῖ παρόμοιο πράγμα.

Ἄς σημειώσουμε σάν κάτι τό περίεργο ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ καί ὁ Βαλεντίνοφ στό σημεῖο αὐτό, ἀπαντώντας στόν Πλεχάνοφ, δέν ἔδειξαν καθόλου καλύτερη ἐνημερότητα. Ὁ Μπογκντάνοφ δήλωσε: «δέν εἶναι καί πολύ καθαρό» (III, σελ. XI), «ἄν εἶναι δουλιά τῶν ἐμπειριοκριτικῶν νά ξεδιαλύνουν αὐτή τή διατύπωση καί νά δεχτοῦν ἤ νά μή δεχτοῦν τόν ὅρο». Θέση πολύ βολική: ἐγώ, βλέπετε, δέν εἶμαι μαχιστής καί συνεπῶς δέν εἶμαι ὑποχρεωμένος νά ξεδιαλύνω μέ ποιά ἔννοια μιλάει γιά τήν ἐμπειρία ἕνας κάποιος Ἀβενάριους ἤ Καρστάνιεν! Ὁ Μπογκντάνοφ θέλει νά χρησιμοποιεῖ τή διδασκαλία τοῦ Μάχ (καί τή σύγχυση τοῦ Μάχ σχετικά μέ τήν «ἐμπειρία»), δέν θέλει ὅμως ν' ἀναλάβει τήν εὐθύνη γι' αὐτή τή σύγχυση.

Ὁ «γνήσιος» ἐμπειριοκριτικός Βαλεντίνοφ ἀντέγραψε τήν παρατήρηση τοῦ Πλεχάνοφ καί ἀσχημονεῖ δημόσια, χλευάζοντας τόν Πλεχάνοφ, ἐπειδή δέν κατονόμασε τό συγγραφέα καί δέν ἐξήγησε περί τίνος πρόκειται (σελ. 108 - 109 τοῦ βιβλ. πού ἀναφ.). Ταυτόχρονα ὅμως ὁ ἴδιος αὐτός ἐμπειριοκριτικός φιλόσοφος δέν λέει *οὔτε λέξη* σάν ἀπάντηση πάνω στήν οὐσία τοῦ ζητήματος, ἄν καί ἀναγνωρίζει ὅτι «διάβασε» τήν παρατήρηση τοῦ Πλεχάνοφ «τρεῖς ἄν ὄχι περισσότερες φορές» (καί, ὅπως φαίνεται, δέν κατάλαβε τίποτε). Τί σοῦ εἶναι τέλος πάντων αὐτοί οἱ μαχιστές!

3. ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΦΥΣΗ

Τό ζήτημα τῆς αἰτιότητας ἔχει ἐξαιρετικά μεγάλη σημασία γιά τόν προσδιορισμό τῆς φιλοσοφικῆς γραμμῆς τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου μοντέρνου «ισμοῦ» καί γι' αὐτό πρέπει νά σταθοῦμε κάπως πιό λεπτομερειακά σ' αὐτό τό ζήτημα.

Θ' ἀρχίσουμε μέ τήν παρουσίαση τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς γνώσης σχετικά μ' αὐτό τό σημεῖο. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Λ. Φόϋερμπαχ ἐκτίθενται μέ ἐξαιρετική σαφήνεια ἀπό τόν ἴδιο στήν ἀντίρησή του πού προαναφέρθηκε πρός τόν Ρ. Χάιμ.

«Ἡ φύση καί τό ἀνθρώπινο λογικό,—λέει ὁ Χάιμ,—βρίσκονται σέ πλήρη διάσταση μεταξύ τους σ' αὐτόν (στόν Φόϋερμπαχ), καί ἀνάμεσά τους ἀνοίγεται ὁλόκληρη ἄβυσσος, ἀξεπέραστη καί ἀπό τή μιά καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Ὁ Χάιμ στηρίζει τήν ἐπίκρισή του αὐτή κυρίως στήν § 48 τοῦ ἔργου μου "Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας", ὅπου ἀναφέρεται ὅτι "ἡ φύση δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ παρά μόνο μέσω τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της· ὅτι ἡ ἀναγκαιότητά της δέν εἶναι ἀνθρώπινη ἤ λογική, μεταφυσική ἤ μαθηματική· ὅτι μόνο ἡ φύση εἶναι τό ὄν ἐκεῖνο,

στό όποῖο δέν μπορεῖ νά ἐφαρμόζεται κανένα ἀνθρώπινο μέτρο, ἄν καί συγκρίνουμε καί ἐπισημαίνουμε τά φαινόμενά της μέ ἀνάλογα ἀνθρώπινα φαινόμενα καί χρησιμοποιοῦμε, γιά νά τήν κάνουμε κατανοητή σέ μᾶς, ἀνθρώπινες ἐκφράσεις καί ἔννοιες σάν καί τοῦτες: τάξη, σκοπός, νόμος, μιά καί εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τό κάνουμε αὐτό λόγω τῆς φύσης τῆς γλώσσας μας". Τί σημαίνει αὐτό; Μήπως μ' αὐτό θέλω νά πῶ ὅτι στή φύση δέν ὑπάρχει καμιά τάξη, ὅτι, λογουχάρη, μετά τό φθινόπωρο μπορεῖ ν' ἀκολουθήσει καλοκαίρι, μετά τήν ἄνοιξη χειμώνας καί μετά τό χειμώνα φθινόπωρο; Μήπως θέλω νά πῶ ὅτι δέν ὑπάρχει σκοπός, ὅτι, λογουχάρη, ἀνάμεσα στούς πνεύμονες καί στόν ἀέρα, ἀνάμεσα στό φῶς καί στό μάτι, ἀνάμεσα στόν ἦχο καί στό αὐτί δέν ὑπάρχει καμιά συμφωνία; Μήπως θέλω νά πῶ ὅτι δέν ὑπάρχει κανένας νόμος, ὅτι, λογουχάρη, ἡ γῆ κινεῖται πότε ἐλλειπτικά καί πότε κυκλικά, ὅτι περιστρέφεται γύρω ἀπό τόν ἥλιο πότε μέσα σ' ἕνα χρόνο καί πότε σ' ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας; Τί ἀνοησία! Τί ἤθελα λοιπόν νά πῶ σ' αὐτή τήν παράγραφο; Τίποτε περισσότερο ἀπό τό νά κάνω διάκριση ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο πού ἀνήκει στή φύση καί σ' ἐκεῖνο πού ἀνήκει στόν ἄνθρωπο. Σ' αὐτή τήν παράγραφο δέν ὑποστηρίζω ὅτι στίς λέξεις καί στίς ἔννοιες: τάξη, σκοπός, νόμος δέν ἀντιστοιχεῖ τίποτε τό πραγματικό στή φύση· ἁπλῶς ἀρνοῦμαι τήν ταυτότητα σκέψης καί Εἶναι, ἀρνοῦμαι πώς οἱ ἔννοιες αὐτές ὑπάρχουν στή φύση μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ὅπως στό κεφάλι ἤ στίς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου. Τάξη, σκοπός, νόμος, δέν εἶναι παρά λέξεις, μέ τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος μεταφράζει στή *δική του* γλώσσα τά ἔργα τῆς φύσης, γιά νά τά κατανοήσει· αὐτές οἱ λέξεις δέν εἶναι χωρίς νόημα, δηλ. χωρίς ἀντικειμενικό περιεχόμενο (nicht sinn - d. h. gegenstandlose Worte), ὡστόσο εἶμαι ὑποχρεωμένος νά κάνω διάκριση ἀνάμεσα στό πρωτότυπο καί στή μετάφραση. Τάξη, σκοπός, νόμος, οἱ λέξεις αὐτές στήν ἀνθρώπινη σημασία τους ἐκφράζουν κάτι τό αὐθαίρετο.

Ὁ θεϊσμός, ξεκινώντας ἀπό τόν τυχαῖο χαρακτήρα τῆς τάξης, τοῦ σκοποῦ καί τῆς νομοτέλειας τῆς φύσης συνάγει *ρητά* τήν αὐθαίρετη προέλευσή τους, τήν ὕπαρξη μιᾶς ὀντότητας πού διαφέρει ἀπό τή φύση καί πού βάζει τάξη, σκοπιμότητα καί νομοτέλεια στή φύση, χαοτική (dissolute) αὐτή καθεαυτή (an sich) καί ξένη πρός κάθε προσδιορισμό. Τό λογικό τῶν θεϊστῶν... εἶναι λογικό πού βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τή φύση, πού δέν καταλαβαίνει ἀπολύτως τίποτε ἀπό τήν οὐσία

τῆς φύσης. Ἡ διάνοια τῶν θεϊστῶν διασπᾶ τή φύση σέ δυό ὀντότητες: μιά ὑλική καί μιά μορφική ἤ πνευματική» (Werke, VII. Band, 1903, 518 - 520*).

Ὁ Φόϋερμπαχ παραδέχεται λοιπόν τήν ἀντικειμενική νομοτέλεια μέσα στή φύση, τήν ἀντικειμενική αἰτιότητα πού μόνο κατά προσέγγιση ἀντανακλᾶται πιστά ἀπό τίς ἀνθρώπινες ἔννοιες τάξη, νόμος κτλ. Ἡ παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας τῆς φύσης βρίσκεται στό ἔργο τοῦ Φόϋερμπαχ σέ ἀδιάρηκτη σύνδεση μέ τήν παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τῶν ἀντικειμένων, τῶν σωμάτων, τῶν πραγμάτων, πού ἀντανακλῶνται ἀπό τή συνείδησή μας. Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Φόϋερμπαχ εἶναι συνεπεῖς ὑλιστικές ἀντιλήψεις. Καί ὁ Φόϋερμπαχ κατατάσσει μέ τό δίκιο του στό ρεῦμα τοῦ φιντεϊσμοῦ κάθε ἄλλη ἄποψη, ἤ σωστότερα κάθε ἄλλη φιλοσοφική γραμμή στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας, τήν ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας, τῆς αἰτιότητας καί τῆς ἀναγκαιότητας πού ὑπάρχουν στή φύση. Γιατί εἶναι πραγματικά ξεκάθαρο ὅτι ἡ γραμμή τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας, ἡ γραμμή πού δέν συνάγει τήν τάξη καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης ἀπό τόν ἐξωτερικό ἀντικειμενικό κόσμο, ἀλλά ἀπό τή συνείδηση, ἀπό τό λογικό, ἀπό τή λογική κτλ., ὄχι μόνο ἀποσπάει τό ἀνθρώπινο λογικό ἀπό τή φύση, ὄχι μόνο ἀντιπαραθέτει τό λογικό στή φύση, ἀλλά κάνει καί τή φύση *μέρος* τοῦ λογικοῦ, ἀντί νά θεωρεῖ τό λογικό ἕνα κομματάκι τῆς φύσης. Ἡ γραμμή τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στό πρόβλημα τῆς αἰτιότητας εἶναι φιλοσοφικός ἰδεαλισμός (πού παραλλαγές του εἶναι οἱ θεωρίες τῆς αἰτιότητας καί τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ), δηλαδή ἕνας λίγο-πολύ ἐξασθενημένος καί νερωμένος φιντεϊσμός. Ἡ παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας τῆς φύσης καί τῆς κατά προσέγγιση πιστῆς ἀντανάκλασης αὐτῆς τῆς νομοτέλειας στόν ἐγκέφαλο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὑλισμός.

Ὅσο γιά τόν Ἔνγκελς, δέν τοῦ δόθηκε, ἄν δέν κάνω λάθος, ἡ εὐκαιρία, εἰδικά στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας, ν' ἀντιπαραθέσει τήν ὑλιστική ἄποψή του στά ἄλλα ρεύματα. Αὐτό δέν τοῦ χρειαζόταν, μιά καί εἶχε διαχωρίσει μέ τόν πιό κατηγορηματικό τρόπο τή θέση του ἀπ' ὅλους τούς ἀγνωστικιστές στό πιό θεμελιακό ζήτημα, στό ζήτημα τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου γενικά. Γιά ὅποιον

* — Ἅπαντα, τόμ. VII, 1903, σελ. 518 - 520. *Ἡ Σύντ.*

ὅμως ἔχει διαβάσει κάπως προσεκτικά τά φιλοσοφικά ἔργα του, δέν μπορεῖ παρά νά τοῦ εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ὁ Ἔνγκελς δέν εἶχε οὔτε ἴχνος ἀμφιβολίας ἀναφορικά μέ τήν ὕπαρξη τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας, τῆς αἰτιότητας καί τῆς ἀναγκαιότητας στή φύση. Θά περιοριστοῦμε σέ μερικά παραδείγματα. Ὁ Ἔνγκελς στήν πρώτη κιόλας παράγραφο τοῦ «Ἀντι-Ντύρινγκ» γράφει: «Γιά νά γνωρίσουμε τίς χωριστές πλευρές» (ἤ τίς λεπτομέρειες τῆς γενικῆς εἰκόνας τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου), «εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τίς ἀποσποῦμε ἀπό τή φυσική τους (natürlich) ἤ τήν ἱστορική τους ἀλληλουχία καί νά τίς ἐρευνοῦμε τήν κάθε μιά χωριστά, μέ βάση τίς ἰδιότητές της, τίς ἰδιαίτερες αἰτίες της καί τά ἰδιαίτερα ἀποτελέσματά της» (5 - 6). Ὅτι αὐτή ἡ φυσική ἀλληλουχία, δηλ. ἡ ἀλληλουχία τῶν φαινομένων τῆς φύσης ὑπάρχει ἀντικειμενικά, εἶναι ὁλοφάνερο. Ὁ Ἔνγκελς τονίζει ἰδιαίτερα τή διαλεκτική ἄποψη τῆς αἰτίας καί τοῦ ἀποτελέσματος: «Αἰτία καί ἀποτέλεσμα εἶναι ἔννοιες πού δέν ἔχουν ἰσχύ σάν τέτιες παρά μόνο κατά τήν ἐφαρμογή τους στή συγκεκριμένη μεμονωμένη περίπτωση· μόλις ὅμως θεωρήσουμε αὐτή τή μεμονωμένη περίπτωση στή γενική ἀλληλουχία της μέ τό σύνολο τοῦ κόσμου, οἱ ἔννοιες αὐτές συγκλίνουν ἡ μιά πρός τήν ἄλλη καί συνυφαίνονται μέσα στήν ἔννοια τῆς καθολικῆς ἀλληλεπίδρασης, ὅπου αἰτίες καί ἀποτελέσματα ἐναλλάσσουν συνεχῶς τή θέση τους· ἐκεῖνο πού ἐδῶ ἤ τώρα εἶναι αἰτία μετατρέπεται ἐκεῖ ἤ τότε σέ ἀποτέλεσμα καί ἀντίστροφα» (8). Συνεπῶς, ἡ ἀνθρώπινη ἀντίληψη τῆς αἰτίας καί τοῦ ἀποτελέσματος πάντα ἁπλουστεύει κάπως τήν ἀντικειμενική ἀλληλουχία τῶν φαινομένων τῆς φύσης, ἀντανακλώντας την μόνο κατά προσέγγιση, ἀπομονώνοντας τεχνητά τοῦτες ἤ τίς ἄλλες πλευρές τοῦ ἑνός ἑνιαίου παγκόσμιου προτσές. Ἄν βρίσκουμε πώς οἱ νόμοι τῆς νόησης ἀντιστοιχοῦν στούς νόμους τῆς φύσης, αὐτό γίνεται πέρα γιά πέρα κατανοητό, λέει ὁ Ἔνγκελς, ὅταν πάρουμε ὑπόψη ὅτι νόηση καί συνείδηση εἶναι «προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκέφαλου καί ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, προϊόν τῆς φύσης». Ἐννοεῖται, πώς «τά προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκέφαλου, πού εἶναι τά ἴδια, σέ τελευταία ἀνάλυση, προϊόντα τῆς φύσης, δέν ἀντιφάσκουν μέ τήν ὑπόλοιπη ἀλληλουχία τῆς φύσης (Naturzusammenhang), ἀλλά ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτήν» (22)[59]. Δέν χωράει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὑπάρχει μιά φυσική, ἀντικειμενική ἀλληλουχία τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου. Ὁ Ἔνγκελς μιλάει διαρκῶς γιά τούς «νόμους τῆς φύσης», γιά τίς «ἀναγκαιό-

τητες τῆς φύσης» (Naturnotwendigkeiten), χωρίς νά θεωρεῖ ἀναγκαῖο νά ἐξηγήσει ἰδιαίτερα τίς πασίγνωστες θέσεις τοῦ ὑλισμοῦ.

Ἐπίσης στό «Λουδοβίκο Φόϋερμπαχ» διαβάζουμε ὅτι «οἱ γενικοί νόμοι τῆς κίνησης τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅσο καί τῆς ἀνθρώπινης νόησης ἀποτελοῦν δυό κατηγορίες νόμων πού εἶναι στήν οὐσία ταυτόσημοι, ἀλλά διαφέρουν στήν ἔκφρασή τους μόνο στό βαθμό πού τό ἀνθρώπινο μυαλό μπορεῖ νά τούς ἐφαρμόζει συνειδητά, ἐνῶ στή φύση—καί ὥς τά τώρα στό μεγαλύτερό τους μέρος καί στήν ἀνθρώπινη ἱστορία—διανοίγουν τό δρόμο τους ἀσύνειδα μέ τή μορφή τῆς ἐξωτερικῆς ἀναγκαιότητας, μέσα ἀπό μιάν ἀτέλειωτη σειρά φαινομενικῶν συμπτώσεων» (38). Καί ὁ Ἔνγκελς κατηγορεῖ τήν παλιά φιλοσοφία τῆς φύσης γιατί ἀντικαθιστοῦσε «τίς ἄγνωστες ἀκόμη πραγματικές ἀλληλουχίες» (τῶν φαινομένων τῆς φύσης), μέ ἄλλες «ἰδεατές, φανταστικές» (42)[60]. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας, τῆς αἰτιότητας καί ἀναγκαιότητας στή φύση εἶναι ὁλότελα ξεκάθαρη στόν Ἔνγκελς παράλληλα μέ τήν ὑπογράμμιση τοῦ σχετικοῦ χαρακτήρα τῶν δικῶν μας, δηλαδή τῶν ἀνθρώπινων, τῶν κατά προσέγγιση ἀντανακλάσεων αὐτῆς τῆς νομοτέλειας, στή μιά ἤ στήν ἄλλη ἔννοια.

Περνώντας στόν Ἰωσήφ Ντίτσγκεν, ὀφείλουμε νά σημειώσουμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα μιά ἀπό τίς ἀπειράριθμες διαστρεβλώσεις πού διαπράττουν οἱ μαχιστές μας. Ἕνας ἀπό τούς συγγραφεῖς τῶν «Δοκιμίων "γιά" τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ», ὁ κ. Χέλφοντ, μᾶς δηλώνει: «Τά βασικά σημεῖα τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Ντίτσγκεν μποροῦν νά συνοψιστοῦν στίς παρακάτω θέσεις: "...9) ἡ αἰτιακή ἐξάρτηση πού ἀποδίδουμε στά πράγματα, δέν περιέχεται πραγματικά στά ἴδια τά πράγματα"»(248). *Αὐτό εἶναι καθαρή ἀνοησία.* Ὁ κ. Χέλφοντ, πού οἱ ἀντιλήψεις του ἀντιπροσωπεύουν ἕνα ἀληθινό συνοθύλευμα ὑλισμοῦ καί ἀγνωστικισμοῦ, *παραποίησε ἀσύστολα* τόν Ντίτσγκεν. Μποροῦμε νά βροῦμε βέβαια καί στόν Ι. Ντίτσγκεν ὄχι λίγες συγχύσεις, ἀνακρίβειες καί λάθη, πού χαροποιοῦν τίς καρδιές τῶν μαχιστῶν καί ἀναγκάζουν τόν κάθε ὑλιστή νά μή θεωρεῖ τόν Ι. Ντίτσγκεν πέρα γιά πέρα συνεπή φιλόσοφο. Ἀλλά μόνο ὁ Χέλφοντ, μόνο οἱ ρῶσοι μαχιστές εἶναι ἱκανοί νά ἀποδίδουν στόν ὑλιστή Ι. Ντίτσγκεν μιά ξεκάθαρη ἄρνηση τῆς ὑλιστικῆς ἄποψης σχετικά μέ τήν αἰτιότητα.

«Ἡ ἀντικειμενική ἐπιστημονική γνώση,—γράφει ὁ Ἰ.

Ντίτσγκεν στό ἔργο του «Ἡ οὐσία τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐργασίας» (γερμ. ἔκδ. 1903),—ἀναζητάει τίς αἰτίες ὄχι διαμέσου τῆς πίστης ἤ τῆς θεωρητικολογίας, ἀλλά διά μέσου τῆς ἐμπειρίας καί τῆς ἐπαγωγῆς, ὄχι a priori, ἀλλά a posteriori*. Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες δέν ἀναζητοῦν τίς αἰτίες ἔξω ἤ πίσω ἀπό τά φαινόμενα, ἀλλά μέσα στά φαινόμενα ἤ μέσω τῶν φαινομένων» (S. 94 - 95). «Οἱ αἰτίες εἶναι προϊόντα τῆς νοητικῆς ἱκανότητας. Ὅμως δέν εἶναι καθαρά προϊόντα της, ἀλλά γεννήθηκαν ἀπ' αὐτή τήν ἱκανότητα σέ συνδυασμό μέ τό ὑλικό τῶν αἰσθήσεων. Αὐτό τό ὑλικό τῶν αἰσθήσεων δίνει στήν αἰτία πού γεννήθηκε μ' αὐτό τόν τρόπο τήν ἀντικειμενική της ὑπόσταση. Ὅπως ἀκριβῶς ζητᾶμε ἀπό μιάν ἀλήθεια νά εἶναι ἡ ἀλήθεια ἑνός ἀντικειμενικοῦ φαινομένου, ἔτσι ζητᾶμε καί ἀπό τήν αἰτία νά εἶναι πραγματική, νά εἶναι ἡ αἰτία ἑνός ἀντικειμενικά δοσμένου ἀποτελέσματος» (S. 98 - 99). «Ἡ αἰτία ἑνός πράγματος εἶναι ἡ ἀλληλουχία του» (S. 100).

Ἀπό δῶ βλέπει κανείς καθαρά ὅτι ὁ κ. Χέλφοντ πρόβαλε ἕνα ἰσχυρισμό *διαμετρικά ἀντίθετο πρός τήν πραγματικότητα*. Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ ὑλισμοῦ, ὅπως τήν ἐκθέτει ὁ I. Ντίτσγκεν, παραδέχεται ὅτι ἡ «αἰτιακή ἐξάρτηση» *περιέχεται* «στά ἴδια τά πράγματα». Γιά νά φτιάξει τό μαχιστικό του συνοθύλευμα ὁ κ. Χέλφοντ χρειάστηκε νά μπερδέψει τήν ὑλιστική καί τήν ἰδεαλιστική γραμμή στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας.

Περνᾶμε στή δεύτερη αὐτή κατεύθυνση.

Ὁ Ἀβενάριους μᾶς δίνει στό πρῶτο του ἔργο: «Ἡ φιλοσοφία σάν σύλληψη τοῦ κόσμου σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἐλάχιστης προσπάθειας», μιά σαφή διατύπωση τῶν ἀφετηριακῶν σημείων τῆς φιλοσοφίας του πάνω στό ζήτημα αὐτό. Στήν § 81 διαβάζουμε: «Ὅπως δέν νιώθουμε (δέν γνωρίζουμε μέ τήν ἐμπειρία: erfahren) τή δύναμη σάν κάτι πού προκαλεῖ κίνηση, ἔτσι δέν νιώθουμε καί τήν *ἀναγκαιότητα* μιᾶς κίνησης... Ἐκεῖνο πού νιώθουμε (erfahren) εἶναι μόνο ὅτι τό ἕνα ἀκολουθεῖ τό ἄλλο». Μπροστά μας ἔχουμε τήν ἄποψη τοῦ Χιούμ στήν πιό καθαρή μορφή της: τό αἴσθημα, ἡ ἐμπειρία δέν μᾶς λένε τίποτε γιά τήν ὕπαρξη μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀναγκαιότητας. Ὁ φιλόσοφος πού ἰσχυρίζεται (στηριγμένος στήν ἀρχή τῆς «οἰκονομίας τῆς σκέψης») ὅτι ὑπάρχει μόνο τό αἴσθημα, δέν μποροῦσε νά φτάσει σέ κανένα ἄλλο συμπέρασμα. «Ἐφόσον, λοιπόν, ἡ ἔννοια τῆς *αἰτιότητας*,—διαβάζουμε

---

* —ὄχι πρίν ἀπό τήν ἐμπειρία, ἀλλά ὕστερα ἀπό τήν ἐμπειρία. *Ἡ Σύντ.*

παρακάτω,—ἀπαιτεῖ δύναμη καί ἀναγκαιότητα ἤ ἐξαναγκασμό, σάν ἐνσωματωμένα συστατικά μέρη γιά τόν καθορισμό τοῦ ἀποτελέσματος, ἡ ἔννοια αὐτή πέφτει μαζί τους» (§ 82). «Ἡ ἀνανκαιότητα ἐκφράζει συνεπῶς ἕνα καθορισμένο βαθμό τῆς πιθανότητας ἀναμονῆς τῶν ἀποτελεσμάτων» (§ 83, θέση).

Αὐτός εἶναι ἕνας ξεκάθαρος ἐντελῶς ὑποκειμενισμός στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας. Καί ἄν θέλει κανείς νά εἶναι κάπως συνεπής, δέν μπορεῖ νά καταλήξει σέ διαφορετικό συμπέρασμα, ἄν δέν παραδεχτεῖ ὅτι ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀποτελεῖ τήν πηγή τῶν αἰσθημάτων μας.

Ἄς πάρουμε τόν Μάχ. Σ' ἕνα εἰδικό κεφάλαιο πού τιτλοφορεῖται «Αἰτιότητα καί ἐξήγηση» («Wärmelehre», 2. Auflage, 1900, S. 432 - 439)* διαβάζουμε: «Ἡ χιουμική κριτική (τῆς ἔννοιας αἰτιότητα) παραμένει σέ ἰσχύ». Ὁ Κάντ καί ὁ Χιούμ (ὁ Μάχ δέν παίρνει ὑπόψη τούς ἄλλους φιλόσοφους!) λύνουν διαφορετικά ὁ καθένας τό πρόβλημα τῆς αἰτιότητας. «Ἐμεῖς προσχωροῦμε» στή λύση τοῦ Χιούμ. «Ἐκτός ἀπό τή *λογική* (ὑπογράμμιση τοῦ Μάχ) ἀναγκαιότητα, δέν ὑπάρχει καμιά ἄλλη ἀναγκαιότητα, λογουχάρη φυσική». Αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἄποψη, πού τόσο ἀποφασιστικά καταπολεμοῦσε ὁ Φόϋερμπαχ. Δέν ἔρχεται κάν στό μυαλό τοῦ Μάχ ἡ ἰδέα ν' ἀρνηθεῖ τή συγγένειά του μέ τόν Χιούμ. Μόνο οἱ ρῶσοι μαχιστές μποροῦσαν νά φτάσουν στό σημεῖο νά ὑποστηρίζουν τή «δυνατότητα συνένωσης» τοῦ ἀγνωστικισμοῦ τοῦ Χιούμ μέ τόν ὑλισμό τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς. Στή «Μηχανική» τοῦ Μάχ διαβάζουμε: «Στή φύση δέν ὑπάρχει οὔτε αἰτία, οὔτε ἀποτέλεσμα» (S. 474, 3. Auflage, 1897). «Ἄλλωστε κατέδειξα ἐπανειλημμένα ὅτι ὅλες οἱ μορφές τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας ἀπορέουν ἀπό ὑποκειμενικά κίνητρα (Trieben), καί ὅτι δέν ὑπάρχει ἀνάγκη γιά τή φύση ν' ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτά» (495).

Ἐδῶ πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι οἱ ρῶσοι μαχιστές μας ὑποκαθιστοῦν μέ καταπληκτική ἀφέλεια τό ζήτημα τῆς ὑλιστικῆς ἤ τῆς ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης ὅλων τῶν ἀντιλήψεων πού ἀφοροῦν τό νόμο τῆς αἰτιότητας μέ τό ζήτημα αὐτῆς ἤ ἐκείνης τῆς διατύπωσης αὐτοῦ τοῦ νόμου. Οἱ ρῶσοι μαχιστές πίστεψαν τούς γερμανούς ἐμπειριοκριτικούς καθηγητές ὅτι ἄν ποῦμε: «συναρτησιακή σχέση», αὐτό ἀποτελεῖ ἀνακάλυψη

---

* —*Mach, E.* «Die Prinzipien der Wärmelehre», 2. Auflage, 1900, S. 432 - 439 (*Μάχ, Ε.* «Οἱ ἀρχές τῆς θεωρίας τῆς θερμότητας», 2η ἔκδ., 1900, σελ. 432-439). *Ἡ Σύντ.*

τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ» καί μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τό «φετιχισμό» ἐκφράσεων σάν κι' αὐτές: «ἀναγκαιότητα», «νόμος» κτλ. Ὅλα αὐτά, φυσικά, εἶναι καθαρή λογομαγειρική καί ὁ Βούντ εἶχε πέρα γιά πέρα δίκιο νά κοροϊδεύει αὐτή τήν *ἀλλαγή λέξεων* (παραπ. ἄρθρο, S. 383 καί 388 στίς «Philosophische Studien»), πού δέν ἀλλάζει σέ τίποτε τήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Ὁ ἴδιος ὁ Μάχ μιλάει γιά «ὅλες τίς μορφές» τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, καί στό ἔργο του «Γνώση καί πλάνη» (2η ἔκδ., S. 278) κάνει τήν αὐτονόητη ἐπιφύλαξη ὅτι ἡ ἔννοια συνάρτηση μπορεῖ νά ἐκφράσει μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τήν «ἐξάρτηση τῶν στοιχείων», μόνο ὅταν ἐπιτευχθεῖ ἡ δυνατότητα νά ἐκφραστοῦν τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας σέ *μετρήσιμα* μεγέθη, πράγμα πού ἀκόμη καί σέ ἐπιστῆμες σάν τή χημεία ἔχει ἐπιτευχθεῖ μόνο μερικά. Ὅπως φαίνεται, κατά τή γνώμη τῶν μαχιστῶν μας, πού εἶναι εὔπιστοι ἀπέναντι στίς καθηγητικές ἀνακαλύψεις, ὁ Φόϋερμπαχ (γιά νά μήν ποῦμε γιά τόν Ἔνγκελς) δέν ἤξερε ὅτι οἱ ἔννοιες τάξη, νομοτέλεια κτλ. μποροῦν κάτω ἀπό ὁρισμένους ὅρους νά ἐκφραστοῦν μέ μιά μαθηματικά καθορισμένη συναρτησιακή σχέση!

Τό πραγματικά σπουδαῖο γνωσιοθεωρητικό πρόβλημα πού χωρίζει τά φιλοσοφικά ρεύματα, δέν εἶναι νά μάθουμε ποιός εἶναι ὁ βαθμός ἀκρίβειας πού ἐπιτεύχθηκε ἀπό τίς περιγραφές μας τῶν αἰτιακῶν σχέσεων καί τό ἄν οἱ περιγραφές αὐτές μποροῦν ἤ ὄχι νά ἐκφραστοῦν μέ ἕνα ἀκριβή μαθηματικό τύπο, ἀλλά ἄν ἡ πηγή τῆς γνώσης μας αὐτῶν τῶν σχέσεων εἶναι ἡ ἀντικειμενική νομοτέλεια τῆς φύσης ἤ οἱ ἰδιότητες τοῦ νοῦ μας, ἡ ἔμφυτη ἱκανότητά του νά γνωρίζει ὁρισμένες ἀπριορικές ἀλήθειες κτλ. Νά τί χωρίζει ἀμετάκλητα τούς ὑλιστές Φόϋερμπαχ, Μάρξ καί Ἔνγκελς ἀπό τούς ἀγνωστικιστές (χιουμιστές) Ἀβενάριους καί Μάχ.

Σέ ὁρισμένα σημεῖα τῶν ἔργων του ὁ Μάχ,—πού θά ἦταν ἁμαρτία νά τόν κατηγορήσουμε γιά συνέπεια,—«λησμονεῖ» συχνά τή συμφωνία του μέ τόν Χιούμ καί τή δική του ὑποκειμενιστική θεωρία τῆς αἰτιότητας καί σκέπτεται «ἁπλῶς» σάν φυσιοδίφης, μέ βάση δηλαδή μιά αὐθόρμητα-ὑλιστική ἄποψη. Στή «Μηχανική» του, λογουχάρη, διαβάζουμε: «Ἡ φύση μᾶς διδάσκει νά βρίσκουμε τήν ὁμοιομορφία στά φαινόμενά της» (p. 182 τῆς γαλλ. μετάφρασης). Ἄν ὅμως *βρίσκουμε* ὁμοιομορφία στά φυσικά φαινόμενα, σημαίνει ἄραγε ὅτι αὐτή ἡ ὁμοιομορφία ὑπάρχει ἀντικειμενικά, ἔξω ἀπό τό νοῦ μας; Ὄχι. Στό ἴδιο ζήτημα τῆς ὁμοιομορφίας τῆς φύσης ὁ Μάχ

ἀποφθέγγεται τά ἀκόλουθα: «Ἡ δύναμη πού μᾶς παρακινεῖ νά ὁλοκληρώνουμε σέ σκέψεις τά μισοπαρατηρημένα γεγονότα εἶναι ὁ συνειρμός. Ἡ δύναμη αὐτή ἑδραιώνεται μέ τήν ἐπανάληψη. Καί τότε μᾶς φαίνεται σάν δύναμη ξένη, ἀνεξάρτητη ἀπό τή θέλησή μας καί τά ξεχωριστά γεγονότα, μιά δύναμη πού κατευθύνει καί σκέψεις *καί* (ὑπογράμμιση τοῦ Μάχ) γεγονότα καί τά κρατάει σέ ἀμοιβαία συμφωνία, σάν *νόμος* πού κυριαρχεῖ πάνω καί στά δυό. Τό ὅτι θεωροῦμε τόν ἑαυτό μας ἱκανό νά προφητεύει μέ τή βοήθεια ἑνός τέτιου νόμου, αὐτό ἀποδείχνει μόνο (!) ὅτι ὑπάρχει ἀρκετή ὁμοιομορφία στό περιβάλλον μας, ἀλλά δέν ἀποδείχνει καθόλου τήν *ἀναγκαιότητα* τῆς ἐπιτυχίας τῶν προρήσεών μας» («Wärmelehre», S. 383).

Ἀπό δῶ βγαίνει ὅτι μποροῦμε καί πρέπει ν' ἀναζητοῦμε κάποια ἀναγκαιότητα *ἔξω* ἀπό τήν ὁμοιομορφία τοῦ περιβάλλοντος, δηλ. τῆς φύσης! Ποῦ νά τήν ἀναζητήσουμε; Αὐτό εἶναι μυστικό τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας πού φοβᾶται ν' ἀναγνωρίσει τή γνωστική ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου σάν μιά ἁπλή ἀντανάκλαση τῆς φύσης. Στό τελευταῖο ἔργο του «Γνώση καί πλάνη» ὁ Μάχ ὁρίζει μάλιστα τό νόμο τῆς φύσης σάν «περιορισμό τῆς προσδοκίας» (2η ἔκδ., S. 450 καί ἑπόμ.)! Ἐδῶ ὁ σολιψισμός βάζει πάλι τή σφραγίδα του.

Ἄς ἐξετάσουμε τή θέση τῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς ἴδιας φιλοσοφικῆς κατεύθυνσης. Ὁ ἄγγλος Κάρλ Πῆρσον ἐκφράζεται μέ τή σαφήνεια πού τόν χαρακτηρίζει: «Οἱ νόμοι τῆς ἐπιστήμης εἶναι μᾶλλον προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ παρά παράγοντες τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου» («The Grammar of Science», 2nd. ed., p. 36). «Καί οἱ ποιητές καί οἱ ὑλιστές πού ἀναγνωρίζουν τή φύση σάν τόν ἀνώτατο κυρίαρχο (sovereign) πάνω στόν ἄνθρωπο ξεχνοῦν πολύ συχνά ὅτι ἡ τάξη καί ἡ πολυπλοκότητα τῶν φαινομένων πού θαυμάζουν εἶναι τουλάχιστο στόν ἴδιο βαθμό προϊόν τῆς γνωστικῆς ἱκανότητας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καί οἱ ἀναμνήσεις καί οἱ σκέψεις του» (185). «Ὁ τόσο περιεκτικός χαρακτήρας τοῦ νόμου τῆς φύσης ὀφείλεται στήν ἐφευρετικότητα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ» (ib.*). «*Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ νόμου τῆς φύσης*», ἀναφέρεται στήν § 4 τοῦ τρίτου κεφαλαίου. «Ἔχει πολύ μεγαλύτερο νόημα νά ὑποστηρίζουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος δίνει τούς νόμους στή φύση παρά τό ἀντίστροφο, ὅτι ἡ φύση δίνει τούς νόμους στόν ἄνθρωπο», ἄν καί, ὅπως ὁμολογεῖ μέ πίκρα ὁ ἐντιμότατος

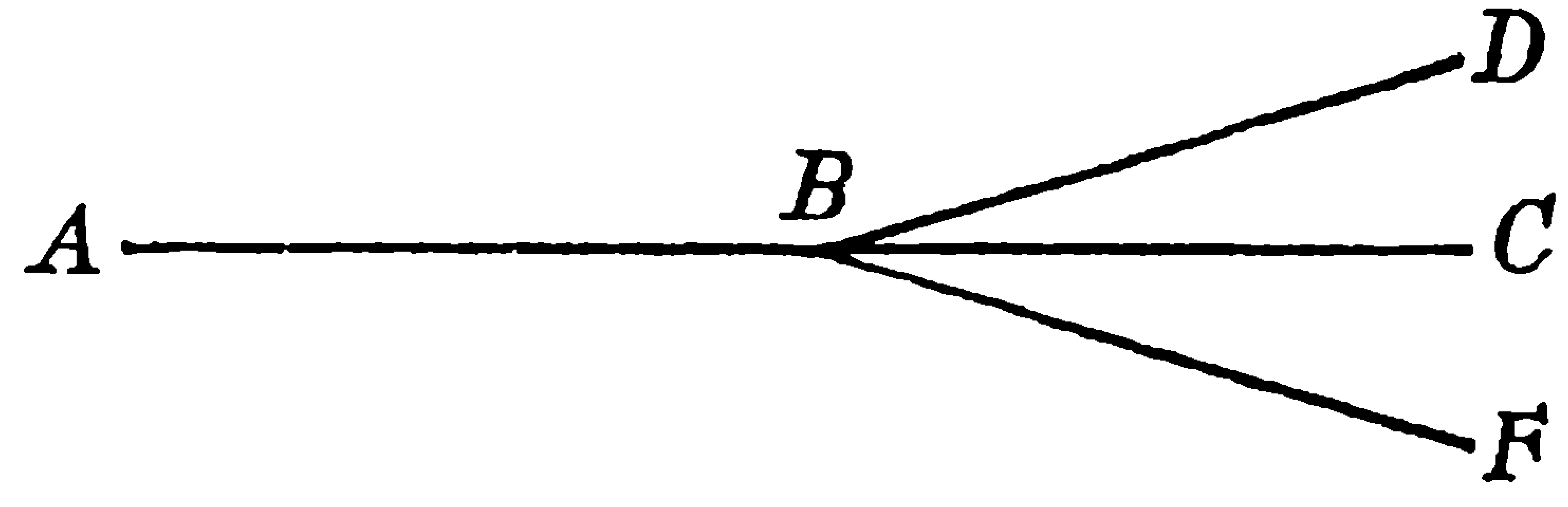
* —ibidem — στό ἴδιο. *Ἡ Σύντ.*

καθηγητής, ἡ τελευταία αὐτή ἄποψη (ἡ ὑλιστική) «εἶναι, δυστυχῶς πάρα πολύ διαδομένη στήν ἐποχή μας» (p. 87). Στό IV κεφάλαιο, τό ἀφιερωμένο στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας, στήν § 11 διατυπώνεται ἡ παρακάτω *θέση* τοῦ Πῆρσον: «*Ἡ ἀναγκαιότητα ἀνήκει στόν κόσμο τῶν ἐννοιῶν καί ὄχι στόν κόσμο τῶν ἀντιλήψεων*». Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι, κατά τόν Πῆρσον, οἱ ἀντιλήψεις ἤ οἱ αἰσθητηριακές ἐντυπώσεις «εἶναι ἀκριβῶς» ἡ πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς. «Δέν ὑπάρχει καμιά ἐσωτερική ἀναγκαιότητα στήν ὁμοιομορφία μέ τήν ὁποία ἐπαναλαβαίνονται ὁρισμένες ἀκολουθίες ἀντιλήψεων, στή ρουτίνα τῶν ἀντιλήψεων, ἀλλά ἡ ὕπαρξη τῆς ρουτίνας τῶν ἀντιλήψεων ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο ὅρο γιά τήν ὕπαρξη σκεπτόμενων ὄντων. Συνεπῶς, ἡ ἀναγκαιότητα βρίσκεται στή φύση τοῦ σκεπτόμενου ὄντος καί ὄχι στίς ἴδιες τίς ἀντιλήψεις· ἀποτελεῖ προϊόν γνωστικῆς ἱκανότητάς μας» (p. 139).

Ὁ μαχιστής μας, πρός τόν ὁποῖο ὁ «ἴδιος» ὁ Ε. Μάχ ἐκφράζει ἐπανειλημμένα τήν πλήρη ἀλληλεγγύη του, φτάνει ἔτσι αἰσίως στόν καθαρά καντιανικό ἰδεαλισμό: ὁ ἄνθρωπος δίνει τούς νόμους στή φύση καί ὄχι ἡ φύση στόν ἄνθρωπο! Τό ζήτημα δέν εἶναι νά ἐπαναλαβαίνει κανείς μετά τόν Κάντ τή διδασκαλία γιά τήν ἀπριορικότητα,—αὐτό δέν καθορίζει τήν ἰδεαλιστική κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά μιά ἰδιαίτερη διατύπωση αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης,—τό ζήτημα εἶναι ὅτι τό λογικό, ἡ νόηση, ἡ συνείδηση ἀποτελοῦν ἐδῶ τό πρωτεῦον καί ἡ φύση τό δευτερεῦον. Δέν εἶναι τό λογικό ἕνα κομματάκι τῆς φύσης, ἕνα ἀπό τά ἀνώτερα προϊόντα της, μιά ἀντανάκλαση τῶν προτσές τῆς φύσης, ἀλλά ἡ φύση εἶναι κομματάκι τοῦ λογικοῦ, πού ἀπό μόνο του ἁπλώνεται ἔτσι ἀπό τό συνηθισμένο, τό ἁπλό καί πασίγνωστο ἀνθρώπινο λογικό, γιά νά γίνει ἕνα «ὑπέρμετρο», ὅπως ἔλεγε ὁ Ι. Ντίτσγκεν, μυστηριακό, θεϊκό λογικό. Ἡ καντιανική - μαχιστική διατύπωση: «ὁ ἄνθρωπος δίνει τούς νόμους στή φύση» εἶναι διατύπωση φιντεϊστική. Καί ἄν οἱ μαχιστές μας μένουν κατάπληκτοι, ὅταν διαβάζουν στόν Ἔνγκελς ὅτι τό βασικό διακριτικό γνώρισμα τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ἡ παραδοχή τῆς προτεραιότητας τῆς φύσης καί ὄχι τοῦ πνεύματος, αὐτό δείχνει μονάχα ὥς ποιό βαθμό εἶναι ἀνίκανοι νά ξεχωρίσουν τίς ἀληθινά σπουδαῖες φιλοσοφικές κατευθύνσεις ἀπό τό καθηγητίστικο παιχνίδι τῆς πολυμάθειας καί τῶν σπουδαιοφανῶν ὅρων.

Ὁ Ι. Πέτσολντ πού στό δίτομο ἔργο του ἐκθέτει καί ανα-

πτύσσει τόν Ἀβενάριους, μᾶς προσφέρει ἕνα θαυμάσιο δεῖγμα τῆς ἀντιδραστικῆς σχολαστικότητας τοῦ μαχισμοῦ. «Ἀκόμη καί σήμερα, — λέει, — 150 χρόνια μετά τόν Χιούμ, ἡ ὑποστατικότητα καί ἡ αἰτιότητα παραλύουν τό θάρος τῆς σκέψης» («Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας», τόμ. I, σελ. 31). Ἐννοεῖται ὅτι ἀπ' ὅλους πιό «γενναῖοι» εἶναι οἱ σολιψιστές, πού ἀνακάλυψαν αἴσθημα χωρίς ὀργανική ὕλη, σκέψη χωρίς ἐγκέφαλο, φύση χωρίς ἀντικειμενική νομοτέλεια! «Καί ἡ τελευταία διατύπωση τῆς αἰτιότητας πού δέν τήν ἀναφέραμε ἀκόμη, ἡ ἀναγκαιότητα ἤ ἡ *ἀναγκαιότητα τῆς φύσης* περικλείνει κάτι τό ἀσαφές καί τό μυστικιστικό» τήν ἰδέα τοῦ «φετιχισμοῦ», τοῦ «ἀνθρωπομορφισμοῦ» κτλ. (32 καί 34). Φτωχοί μυστικιστές, Φόϋερμπαχ, Μάρξ καί Ἔνγκελς! Μιλοῦσαν πάντα γιά ἀναγκαιότητα τῆς φύσης καί μάλιστα ὀνόμαζαν τούς ὀπαδούς τῆ κατεύθυνσης τοῦ Χιούμ ἀντιδραστικούς θεωρητικούς... Ὁ Πέτσολντ εἶναι ὑπεράνω κάθε «ἀθρωπομορφισμοῦ». Ἔχει ἀνακαλύψει τό μεγάλο «*νόμο τοῦ μονοσήμαντου*», πού παραμερίζει κάθε ἀσάφεια, κάθε ἴχνος φετιχισμοῦ κτλ. κτλ. Παράδειγμα: τό παραλληλόγραμμο τῶν δυνάμεων (S. 35). Αὐτό δέν μπορεῖ «ν' ἀποδειχτεῖ»· πρέπει νά γίνει δεκτό σάν «γεγονός τῆς ἐμπειρίας». Δέν μπορεῖ νά παραδεχτεῖ κανείς ὅτι ἕνα σῶμα, πού δέχεται τίς ἴδιες ὠθήσεις, θά κινεῖται κατά διαφορετικό τρόπο. «Δέν μποροῦμε νά παραδεχτοῦμε τέτια ἀοριστία καί αὐθαιρεσία μέσα στή φύση· πρέπει ν' ἀπαιτοῦμε ἀπ' αὐτήν ἀκρίβεια, νομοτέλεια» (35). Μάλιστα, μάλιστα. Ἐμεῖς ἀπαιτοῦμε ἀπό τή φύση νομοτέλεια. Ἡ ἀστική τάξη ἀπαιτεῖ ἀπό τούς καθηγητές της ἀντιδραστικότητα. «Ἡ νόησή μας ἀπαιτεῖ ἀπό τή φύση ἀκρίβεια καί ἡ φύση συμμορφώνεται πάντα μ' αὐτή τήν ἀπαίτηση, θά δοῦμε μάλιστα ὅτι μέ μιά ὁρισμένη ἔννοια ἐξαναγκάζεται νά συμμορφώνεται μ' αὐτήν» (36). Γιατί ἄραγε ἕνα σῶμα πού δέχεται ὤθηση πρός τήν κατεύθυνση *AB* κινεῖται πρός τό *C* καί ὄχι πρός τό *D* ἤ τό *F* κτλ.;

«Γιατί ἄραγε ἡ φύση δέν διαλέγει καμιά ἀπό τίς ἄλλες ἀπειράριθμες δυνατές κατευθύνσεις;»(37). Γιατί θά ἦταν «πο-

λυσήμαντες», ἐνῶ ἡ μεγάλη ἐμπειριοκριτική ἀνακάλυψη τοῦ Ἰωσήφ Πέτσολντ ἀπαιτεῖ τό *μονοσήμαντο*.

Οἱ «ἐμπειριοκριτικοί» γεμίζουν ἀτέλειωτες σελίδες μέ παρόμοιες ἀνεκδιήγητες ἀνοησίες!

«...Σημειώσαμε ἐπανειλημμένα πώς ἡ θέση μας δέν ἀντλεῖ τή δύναμή της ἀπό ἕνα ἄθροισμα ξεχωριστῶν ἐμπειριῶν, ἀλλά ὅτι, ἀντίθετα, ἀπαιτοῦμε ἀπό τή φύση ν' ἀναγνωρίσει τήν ἰσχύ τῆς θέσης μας (seine Geltung). Καί πραγματικά, ἡ θέση μας, προτοῦ γίνει ἀκόμη νόμος, εἶναι ἤδη γιά μᾶς ἀρχή, μέ τήν ὁποία ἀντικρύζουμε τήν πραγματικότητα, δηλ. εἶναι αἴτημα. Ἡ θέση μας αὐτή ἔχει ἰσχύ, σάν νά λέμε ἀπριόρι, ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε ξεχωριστή ἐμπειρία. Βέβαια, γιά μιά φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας δέν θά ταίριαζε νά κηρύσσει ἀπριορικές ἀλήθειες καί νά ξαναγυρνάει ἔτσι στήν πιό ἄγονη μεταφυσική. Τό ἀπριόρι μας ὅμως εἶναι μόνο λογικό καί ὄχι ψυχολογικό ἤ μεταφυσικό» (40). Ἄ, βέβαια, φτάνει νά χαρακτηρίζεις τό ἀπριόρι λογικό, καί ὅλος ὁ ἀντιδραστικός χαρακτήρας μιᾶς τέτιας ἰδέας ἐξαφανίζεται μεμιᾶς καί ἡ ἰδέα αὐτή ἀνυψώνεται στήν περιωπή τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ»!

Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μονοσήμαντος ὁρισμός τῶν ψυχικῶν φαινομένων, μᾶς διδάσκει σέ συνέχεια ὁ Ι. Πέτσολντ· ὁ ρόλος τῆς φαντασίας, ἡ σημασία τῶν μεγάλων ἐφευρετῶν κτλ. δημιουργοῦν ἐδῶ ἐξαιρέσεις, ὁ νόμος ὅμως τῆς φύσης ἤ ὁ νόμος τοῦ πνεύματος δέν ἀνέχεται «καμιά ἐξαίρεση»(65). Μπροστά μας ἔχουμε ἕναν γνησιότατο μεταφυσικό, πού δέν ἔχει ἰδέα τῆς σχετικότητας τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στό τυχαῖο καί στό ἀναγκαῖο.

Θά ἐπικαλεσθοῦν ἴσως,—συνεχίζει ὁ Πέτσολντ,—τήν αἰτιολόγηση τῶν γεγονότων τῆς ἱστορίας ἤ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ χαρακτήρα στά ἔργα τῆς ποίησης. «Ἄν ὅμως κοιτάξουμε προσεκτικά δέν θά βροῦμε κανένα μονοσήμαντο. Δέν ὑπάρχει κανένα ἱστορικό γεγονός καί κανένα δράμα, πού νά μήν μποροῦμε νά φανταστοῦμε τά συμμετέχοντα πρόσωπα νά δροῦν κάτω ἀπό τούς ἴδιους ψυχικούς ὅρους διαφορετικά» (73). «Τό μονοσήμαντο ὄχι μόνο λείπει ἀπό τήν ψυχική περιοχή, ἀλλά ἔχουμε τό δικαίωμα ν' *ἀπαιτοῦμε* τήν ἀπουσία του ἀπό τήν πραγματικότητα (ὑπογράμμιση τοῦ Πέτσολντ). Ἔτσι ἡ διδασκαλία μας ἀνυψώνεται... στή σειρά ἑνός *ἀξιώματος*...δηλ. τοῦ ἀπαραίτητου ὅρου κάθε προηγούμενης ἐμπειρίας, τοῦ *λογικοῦ ἀπριόρι*» (ὑπογράμμιση τοῦ Πέτσολντ, S. 76).

Καί ὁ Πέτσολντ ἐξακολουθεῖ νά μεταχειρίζεται αὐτό τό

«λογικό απριόρι» καί στούς δυό τόμους τῆς «Εἰσαγωγῆς» του, καθώς καί στό βιβλιαράκι του «Τό πρόβλημα τοῦ κόσμου ἀπό θετικιστική ἄποψη»* πού ἐκδόθηκε τό 1906. Ἔχουμε μπροστά μας ἕνα δεύτερο παράδειγμα διαπρεποῦς ἐμπειριοκριτικοῦ, πού κατρακύλησε ἀσυναίσθητα στόν καντιανισμό καί σερβίρει τίς πιό ἀντιδραστικές διδασκαλίες μέ λιγάκι ἀλλαγμένο τό καρύκευμα. Κι' αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο, γιατί στήν ἴδια τή βάση τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους γιά τήν αἰτιότητα βρίσκεται ἕνα ἰδεαλιστικό ψέμα, μ' ὅποιες ἠχηρές φράσεις γιά «θετικισμό» κι' ἄν τό καλύπτουν. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή χιουμική καί στήν καντιανική θεωρία τῆς αἰτιότητας εἶναι μόνο μιά δευτερεύουσα διαφορά ἀπόψεων ἀνάμεσα σέ ἀγνωστικιστές, πού συμφωνᾶνε στό βασικό: στήν ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας τῆς φύσης, καταδικάζοντας ἔτσι ἀναπόφευκτα τόν ἑαυτό τους σέ τοῦτα ἤ ἐκεῖνα τά ἰδεαλιστικά συμπεράσματα. Ἕνας κάπως πιό «εὐσυνείδητος» ἀπό τόν Ι. Πέτσολντ ἐμπειριοκριτικός, ὁ Ροῦντολφ Βίλλυ, πού ντρέπεται γιά τή συγγένειά του μέ τούς ἐνυπαρξιστές, ἀπορίπτει, λογουχάρη, ὁλόκληρη τή θεωρία τοῦ «μονοσήμαντου» τοῦ Πέτσολντ, σάν θεωρία πού δέν προσφέρει τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό ἕνα «λογικό φορμαλισμό». Καλυτερεύει ὅμως τή θέση του ὁ Ρ. Βίλλυ μέ τό ν' ἀπαρνιέται τόν Πέτσολντ; Καθόλου. Γιατί ἀπαρνιέται τόν καντιανικό ἀγνωστικισμό ἀποκλειστικά πρός ὄφελος τοῦ χιουμικοῦ ἀγνωστικισμοῦ: «Ξέρουμε ἤδη ἀπό πολύν καιρό, ἀπό τόν καιρό τοῦ Χιούμ,—γράφει, — ὅτι ἡ "ἀναγκαιότητα" δέν εἶναι παρά ἕνα καθαρά λογικό γνώρισμα (Merkmal), ὄχι "ὑπερβατικό" ἤ, ὅπως θά ἔλεγα καλύτερα καί ὅπως τό ἔχω πεῖ κιόλας, ἕνα καθαρά λεκτικό (sprachlich) γνώρισμα» (R. Willy: «Gegen die Schulweisheit», Münch., 1905, S. 91· cf. 173, 175 **).

Ὁ ἀγνωστικιστής ὀνομάζει τή δική μας, τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἀναγκαιότητας «ὑπερβατική», γιατί ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἴδιας αὐτῆς «δασκαλίστικης σοφίας» τοῦ Κάντ

* *J.Petzoldt.* «Das Weltproblem von positivistischem Standpunkte aus», Lpz., 1906, S. 130 (*Ι. Πέτσολντ.* «Τό πρόβλημα τοῦ κόσμου ἀπό θετικιστική ἄποψη», Λειψία, 1906, σελ. 130. *Ἡ Σύντ.*) «Καί ἀπό ἐμπειρική ἄποψη μπορεῖ νά ὑπάρχει ἕνα λογικό a priori: ἡ αἰτιότητα εἶναι ἕνα λογικό a priori γιά τήν ἐμπειρική (erfahrungsmäßig, τή δοσμένη στήν ἐμπειρία) σταθερότητα τοῦ περιβάλλοντός μας».

** —*Ρ. Βίλλυ.* «Ἐνάντια στή δασκαλίστικη σοφία», Μόναχο, 1905 σελ. 91· πρβλ. σελ. 173, 175. *Ἡ Σύντ.*

καί τοῦ Χιούμ, πού ὁ Βίλλυ δέν τήν ἀπορίπτει, ἀλλά μόνο τήν καθαρίζει, κάθε παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, πού μᾶς δίνεται μέ τήν πείρα, εἶναι μιά ἀθέμιτη «ὑπέρβαση».

Στό ἴδιο μονοπάτι τοῦ ἀγνωστικισμοῦ πλανιέται συνεχῶς κι' ἕνας ἀπό τούς γάλλους συγγραφεῖς τῆς φιλοσοφικῆς κατεύθυνσης πού μελετᾶμε, ὁ 'Ανρί Πουανκαρέ, μεγάλος φυσικός, ἀλλά μικρός φιλόσοφος, πού τά λάθη του τά ἀνακήρυξε, φυσικά ὁ Γιουσκέβιτς, τελευταία λέξη τοῦ νεότερου θετικισμοῦ, σέ τέτιο βαθμό «νεότερου», πού χρειάστηκε κι' ἕνας ἄλλος «ισμός», ὁ ἐμπειριοσυμβολισμός. Γιά τόν Πουανκαρέ (πού οἱ ἀπόψεις του θά ἐξετασθοῦν στό σύνολό τους στό κεφάλαιο γιά τή νέα φυσική) οἱ νόμοι τῆς φύσης εἶναι σύμβολα, συμβατικότητες, πού δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος γιά λόγους *«βολικότητας»*. «Ἡ μοναδική ἀληθινή ἀντικειμενική πραγματικότητα εἶναι ἡ ἐσωτερική ἁρμονία τοῦ κόσμου»· καί πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀντικειμενικό ὁ Πουνακαρέ ὀνομάζει αὐτό πού ἔχει γενική ἰσχύ, πού εἶναι παραδεκτό ἀπό τήν πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων ἤ ἀπ' ὅλους *. Μ'ἄλλα λόγια, ὁ Πουανκαρέ ἐκμηδενίζει μέ καθαρά ὑποκειμενιστικό τρόπο, ὅπως κι' ὅλοι οἱ μαχιστές, τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, καί στό ἐρώτημα ἄν ἡ «ἁρμονία» βρίσκεται *ἔξω ἀπό μᾶς* ἀπαντᾶ κατηγορηματικά: «ἀναμφίβολα ὄχι». Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι οἱ νέοι ὅροι δέν ἀλλάζουν καθόλου τήν παλιά, παμπάλαια φιλοσοφική κατεύθυνση τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, γιατί στήν οὐσία της ἡ «πρωτότυπη» θεωρία τοῦ Πουανκαρέ συνοψίζεται στήν ἄρνηση (ἄν καί ὁ Πουανκαρέ εἶναι πολύ ἀσυνεπής) τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας καί τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας τῆς φύσης. Γι' αὐτό εἶναι ἐντελῶς φυσικό ὅτι, σέ διάκριση ἀπό τούς ρώσους μαχιστές, πού παίρνουν τίς νέες διατυπώσεις τῶν παλιῶν λαθῶν γιά νεότατες ἀνακαλύψεις, οἱ γερμανοί καντιανοί χαιρέτισαν αὐτές τίς ἀπόψεις σάν πέρασμα μέ τό μέρος τους, μέ τό μέρος τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, σ' ἕνα βασικό πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας. «Ὁ γάλλος μαθηματικός 'Ανρί Πουανκαρέ, —διαβάζουμε στόν καντιανό Φιλίπ Φράνκ, —ὑπερασπίζει τήν ἄποψη ὅτι πολλές ἀπό τίς πιό γενικές ἀρχές τῶν θεωρητικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ὁ νόμος τῆς ἀδράνειας, τῆς διατήρησης τῆς ἐνέρ-

* *Henri Poincaré.* «La Valeur de la Science», Paris, 1905, pp. 7, 9 *('Ανρί Πουανκαρέ.* «Ἡ ἀξία τῆς ἐπιστήμης», Παρίσι, 1905, σελ. 7, 9. *Ἡ Σύντ.).* Ὑπάρχει ρωσική μετάφραση.

γειας κτλ.), γιά τίς όποῖες εἶναι συχνά δύσκολο νά πεῖ κανείς ἄν εἶναι ἐμπειρικῆς ἤ ἀπριορικῆς προέλευσης, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο, παρά εἶναι καθαρά συμβατικές προϋποθέσεις, πού ἐξαρτῶνται ἀπό τήν κρίση τοῦ ἀνθρώπου». «Ἔτσι, — ἀναφωνεῖ γεμάτος ἔκσταση ὁ καντιανός, — ἡ νεότατη φιλοσοφία τῆς φύσης ἀνανεώνει ἀναπάντεχα τή βασική ἰδέα τοῦ κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅτι δηλαδή ἡ ἐμπειρία γεμίζει ἁπλῶς τά πλαίσια πού φέρνει μαζί του ὁ ἄνθρωπος στόν κόσμο...»*

Παραθέσαμε αὐτό τό παράδειγμα γιά νά δείξουμε παραστατικά στόν ἀναγνώστη τό βαθμό τῆς ἁπλοϊκότητας τῶν δικῶν μας Γιουσκέβιτς καί Σίας, πού παίρνουν μιά κάποια «θεωρία τοῦ συμβολισμοῦ» γιά γνήσιο *νεωτερισμό*, ἐνῶ οἱ κάπως ἐνήμεροι φιλόσοφοι λένε καθαρά καί ξάστερα: πέρασε μέ τήν ἄποψη τοῦ κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ! Γιατί ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς ἄποψης δέν συνίσταται ὑποχρεωτικά στήν ἐπανάληψη τῶν διατυπώσεων τοῦ Κάντ, ἀλλά στήν παραδοχή τῆς βασικῆς ἰδέας, πού εἶναι *κοινή* καί γιά τόν Χιούμ καί γιά τόν Κάντ: στήν ἄρνηση δηλαδή τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας τῆς φύσης καί στή συμπερασματική συναγωγή αὐτῶν ἤ ἐκείνων τῶν «ὅρων τῆς ἐμπειρίας», αὐτῶν ἤ ἐκείνων τῶν ἀρχῶν, αἰτημάτων, προϋποθέσεων *ἀπό τό ὑποκείμενο*, ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση, καί ὄχι ἀπό τή φύση. Εἶχε δίκιο ὁ Ἔνγκελς ὅταν ἔλεγε ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος δέν εἶναι σέ ποιά ἀπό τίς πολυάριθμες σχολές τοῦ ὑλισμοῦ ἤ τοῦ ἰδεαλισμοῦ τάσσεται ὁ ἕνας ἤ ὁ ἄλλος φιλόσοφος, ἀλλά ἄν γιά πρωτεῦον παίρνει τή φύση, τόν ἐξωτερικό κόσμο, τήν κινούμενη ὕλη, ἤ τό πνεῦμα, τό λογικό, τή συνείδηση κτλ.[62]

Νά ἕνας ἀκόμη χαρακτηρισμός τοῦ μαχισμοῦ πάνω στό προκείμενο ζήτημα, πού δίνει ὁ κατατοπισμένος Ε. Λούκα, ἀντιπαραθέτοντας τό μαχισμό στίς ὑπόλοιπες φιλοσοφικές κατευθύνσεις. Στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας «ὁ Μάχ τάσσεται ὁλοκληρωτικά μέ τό μέρος τοῦ Χιούμ»**. «Ὁ Π. Φόλκμαν συνάγει τήν ἀναγκαιότητα τῆς νόησης ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῶν προτσές τῆς φύσης, ἄποψη πού, σέ ἀντίθεση μέ τόν Μάχ καί σέ συμφωνία μέ τόν Κάντ, ἀναγνωρίζει τό γεγονός τῆς ἀναγ-

---

* «Annalen der Naturphilosophie» [61], VI. B., 1907, SS. 443, 447.

** *E. Lucka.* «Das Erkenntnisproblem und Machs "Analyse der Empfindungen"» στίς «Kantstudien», VIII. Bd., S. 409 (*Ε. Λούκα.* «Τό πρόβλημα τῆς γνώσης καί ἡ "Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων" τοῦ Μάχ» στίς «Μελέτες γιά τόν Κάντ», τόμ. VIII, σελ. 409. *Η Σύντ.*)

καιότητας· σέ ἀντίθεση ὅμως μέ τόν Κάντ ὁ Π. Φόλκμαν ἀναζητᾶ τήν πηγή τῆς ἀναγκαιότητας στά προτσές τῆς φύσης καί ὄχι στή νόηση» (424).

Ὁ Π. Φόλκμαν εἶναι φυσικός, πού γράφει ἀρκετά γιά τά ζητήματα τῆς γνωσιολογίας καί πού κλίνει, ὅπως καί ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν φυσιοδιφῶν, στόν ὑλισμό, ἄν καί ὁ ὑλισμός του εἶναι ἀσυνεπής, δειλός, διστακτικός. Τό νά ἀναγνωρίζεις τήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης καί νά συνάγεις ἀπ' αὐτή τήν ἀναγκαιότητα τῆς νόησης εἶναι ὑλισμός. Τό νά συνάγεις τήν ἀναγκαιότητα, τήν αἰτιότητα, τή νομοτέλεια κτλ. ἀπό τή νόηση εἶναι ἰδεαλισμός. Ἡ μοναδική ἀνακρίβεια πού ὑπάρχει στήν παραπάνω περικοπή εἶναι ὅτι ἀποδίδεται στόν Μάχ ἡ πλήρης ἄρνηση κάθε ἀναγκαιότητας. Εἴδαμε ἤδη ὅτι αὐτό δέν εἶναι σωστό οὔτε ἀναφορικά μέ τόν Μάχ, οὔτε ἀναφορικά μέ ὁλόκληρη τήν ἐμπειριοκριτική κατεύθυνση πού, ἐγκαταλείποντας ὁριστικά τόν ὑλισμό, κατρακυλᾶ ἀναπόφευκτα στόν ἰδεαλισμό.

Μᾶς μένει νά ποῦμε λίγα λόγια εἰδικά γιά τούς ρώσους μαχιστές. Αὐτοί θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, «διάβασαν» ὅλοι τους τόν κατηγορηματικό διαχωρισμό πού κάνει ὁ Ἔνγκελς ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στήν κατεύθυνση τοῦ Χιούμ, καί δέν μπορεῖ νά μήν ἄκουσαν κι' ἀπό τόν ἴδιο τόν Μάχ κι' ἀπό τόν καθένα πού ἔχει γνωριστεῖ κάπως μέ τή φιλοσοφία του, ὅτι ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους ἀκολουθοῦν τή γραμμή τοῦ Χιούμ. Κι' ὅμως ὅλοι τους προσπαθοῦν νά μήν τούς ξεφύγει *λέξη* γιά τό χιουμισμό καί τόν ὑλισμό στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας! Ἀνάμεσά τους κυριαρχεῖ πλήρης σύγχυση. Ὁρίστε μερικά παραδείγματα. Ὁ κ. Π. Γιουσκέβιτς κηρύσσει ἕνα «νέο» ἐμπειριοσυμβολισμό. Καί «τά αἰσθήματα τοῦ γαλάζιου, τοῦ σκληροῦ κτλ., αὐτά τά δῆθεν δεδομένα τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» καί «δημιουργήματα τοῦ δῆθεν καθαροῦ λογικοῦ, ὅπως εἶναι οἱ χίμαιρες καί τό παιχνίδι τοῦ σκακιοῦ», ὅλα αὐτά εἶναι «ἐμπειριοσύμβολα» («Δοκίμια», σελ. 179). «Ἡ γνώση εἶναι ἐμπειριοσυμβολιστική καί στήν ἀνάπτυξή της βαδίζει πρός ἐμπειριοσύμβολα ὅλο καί ἀνώτερου βαθμοῦ συμβολισμοῦ». «Οἱ λεγόμενοι νόμοι τῆς φύσης... δέν εἶναι παρά ἐμπειριοσύμβολα» (ib.). «Ἡ λεγόμενη ἀληθινή πραγματικότητα, τό Εἶναι αὐτό καθεαυτό, εἶναι τό ἄπειρο» (τί τρομερός σοφός πού εἶναι αὐτός ὁ κ. Γιουσκέβιτς!) «τό ἔσχατο ἐκεῖνο σύστημα συμβόλων, πρός τό ὁποῖο τείνει ἡ γνώση μας» (188). «Ὁ χείμαρος τοῦ δεδομένου» «πού βρίσκεται στή βάση τῆς γνώσης μας»,

«εἶναι ἀντιορθολογιστικός», «ἄλογος» (187, 194). Ἡ ἐνέργεια εἶναι «τόσο λίγο πράγμα, τόσο λίγο οὐσία, ὅσο εἶναι ὁ χρόνος, ὁ χῶρος, ἡ μάζα καί οἱ ἄλλες βασικές ἔννοιες τῆς φυσιογνωσίας: ἡ ἐνέργεια εἶναι μιά σταθερότητα, ἕνα ἐμπειριοσύμβολο, ὅπως καί τά ἄλλα ἐμπειριοσύμβολα πού ἱκανοποιοῦν —γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα—τή βασική ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νά μπάσει τό λογικό, τό Λόγο, στόν «ἄλογο χείμαρο τοῦ δεδομένου» (209).

Ἔχουμε μπροστά μας, ντυμένο μέ κουστούμι ἀρλεκίνου ἀπό κομματάκια μιᾶς παρδαλῆς, κραυγαλέας, «νεότατης» ὁρολογίας, ἕναν ὑποκειμενικό ἰδεαλιστή, γιά τόν ὁποῖο ὁ ἐξωτερικός κόσμος, ἡ φύση, οἱ νόμοι της, ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά σύμβολα τῆς γνώσης μας. Ὁ χείμαρος τοῦ δεδομένου στερεῖται λογικοῦ, τάξης, νομοτέλειας: ἡ γνώση μας μπάζει σ' αὐτόν τό λογικό. Τά οὐράνια σώματα, ἀνάμεσά τους καί ἡ γῆ, εἶναι σύμβολα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Ἄν ἡ φυσιογνωσία μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ γῆ ὑπῆρξε πολύ πρίν γίνει δυνατή ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ὀργανικῆς ὕλης, ἐμεῖς, καθώς βλέπετε, αὐτά ὅλα τά ἀλλάξαμε! *Ἐμεῖς* μπάζουμε τήν τάξη στήν κίνηση τῶν πλανητῶν, ἡ τάξη αὐτή εἶναι προϊόν τῆς γνώσης μας. Καί ὁ κ. Γιουσκέβιτς, νιώθοντας ὅτι μ' αὐτή τή φιλοσοφία τό ἀνθρώπινο λογικό παρατεντώνεται γιά νά γίνει ὁ πρωταίτιος, ὁ γενάρχης τῆς φύσης, βάζει πλάϊ στό λογικό τό *«Λόγο»*, δηλ. τό λογικό σάν ἀφαίρεση, ὄχι τό λογικό, ἀλλά τό Λογικό, ὄχι τή λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου, ἀλλά κάτι πού ὑπῆρξε πρίν ἀπό κάθε ἐγκέφαλο, κάτι τό θεϊκό. Ἡ τελευταία λέξη τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ» εἶναι ἡ παλιά ἐκείνη διατύπωση τοῦ φιντεϊσμοῦ πού τήν ξεσκέπασε ἤδη ὁ Φόϋερμπαχ.

Ἄς πάρουμε τόν Α. Μπογκντάνοφ. Τό 1899, τότε πού ἦταν ἀκόμη μισοϋλιστής καί μόλις εἶχε ἀρχίσει νά ταλαντεύεται κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ πολύ μεγάλου χημικοῦ, ἀλλά πολύ θαλασσωμένου φιλόσοφου Βίλχελμ Ὄστβαλντ, ἔγραφε: «Ἡ καθολική αἰτιακή ἀλληλουχία τῶν φαινομένων εἶναι τό στερνοπαίδι, τό καλύτερο παιδί τῆς ἀνθρώπινης γνώσης· εἶναι ὁ καθολικός νόμος, ὁ ἀνώτερος ἀπό τούς νόμους, πού, γιά νά ἐκφραστῶ μέ τά λόγια τοῦ φιλόσοφου, τό ἀνθρώπινο λογικό τούς ὑπαγορεύει στή φύση» («Τά βασικά στοιχεῖα κτλ.», σελίδα 41).

Ὁ Ἀλλάχ μόνο ξέρει ἀπό ποιά πηγή πῆρε τότε ὁ Μπογκντάνοφ τήν παραπομπή του αὐτή. Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι «τά λόγια τοῦ φιλόσοφου», πού εὐκολόπιστα ἐπαναλαβαίνονται ἀπό τό «μαρξιστή», εἶναι λόγια τοῦ *Κάντ*. Δυσάρεστο περι-

στατικό! Τόσο πιό δυσάρεστο, πού δέν μπορεῖς κάν νά τό ἐξηγήσεις «ἁπλῶς» μέ τήν ἐπίδραση τοῦ Ὄστβαλντ.

Τό 1904, ἀφοῦ κατάφερε ἤδη νά ἐγκαταλείψει καί τό φυσικοϊστορικό ὑλισμό καί τόν Ὄστβαλντ, ὁ Μπογκντάνοφ ἔγραφε: «...Ὁ σύγχρονος θετικισμός θεωρεῖ τό νόμο τῆς αἰτιότητας μόνο σάν μέσο γνωστικῆς σύνδεσης τῶν φαινομένων σέ μιά ἀδιάκοπη σειρά, μόνο σάν μορφή συστοιχίας τῆς ἐμπειρίας» («Ἀπό τήν ψυχολογία τῆς κοινωνίας», σελ. 207). Ὁ Μπογκντάνοφ εἴτε δέν ἤξερε, εἴτε παρασιωποῦσε τό γεγονός ὅτι αὐτός ὁ σύγχρονος θετικισμός εἶναι ἀγνωστικισμός πού ἀρνιέται τήν ἀντικειμενική ἀναγκαιότητα τῆς φύσης, ἡ ὁποία ὑπάρχει πρίν καί ἔξω ἀπό κάθε «γνώση» καί ἀπό κάθε ἄνθρωπο. Πῆρε τοῖς μετρητοῖς ἀπό τούς γερμανούς καθηγητές ὅ,τι αὐτοί ὀνόμαζαν «σύγχρονο θετικισμό». Τέλος, τό 1905, ὁ Μπογκντάνοφ, ἀφοῦ πέρασε ὅλα τά προηγούμενα στάδια, μαζί καί τό στάδιο τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ καί βρισκόταν πιά στό στάδιο τοῦ «ἐμπειριομονισμοῦ», ἔγραφε: «Οἱ νόμοι δέν ἀνήκουν καθόλου στή σφαίρα τῆς ἐμπειρίας... δέν εἶναι δοσμένοι στήν πείρα, ἀλλά δημιουργοῦνται ἀπό τή νόηση, σάν μέσο γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἐμπειρίας, γιά τή διαμόρφωσή της σέ μιά ἁρμονική ἑνότητα» («Ἐμπειριομονισμός», I, 40). «Οἱ νόμοι εἶναι ἀφαιρέσεις τῆς γνώσης καί οἱ φυσικοί νόμοι ἔχουν τόσο λίγες φυσικές ἰδιότητες, ὅσο λίγες ψυχικές ἰδιότητες ἔχουν καί οἱ ψυχολογικοί νόμοι» (ibid.).

Ἔτσι, λοιπόν, ὁ νόμος ὅτι τό φθινόπωρο τό ἀκολουθεῖ ὁ χειμώνας καί τό χειμώνα ἡ ἄνοιξη, δέν μᾶς εἶναι δοσμένος στήν ἐμπειρία, μά ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπό τή νόηση, σάν μέσο ὀργάνωσης, ἐναρμόνισης καί συναρμογῆς... τίνος μέ τί, σύντροφε Μπογκντάνοφ;

«Ὁ ἐμπειριομονισμός εἶναι δυνατός μόνο γιά τό λόγο ὅτι ἡ γνώση ἐναρμονίζει ἐνεργητικά τήν ἐμπειρία, παραμερίζοντας τίς ἀναρίθμητες ἀντιφάσεις της, δημιουργώντας γι' αὐτήν καθολικές ὀργανώτριες μορφές, ἀντικαθιστώντας τόν ἀρχέγονο χαοτικό κόσμο τῶν στοιχείων μ' ἕνα παράγωγο, τακτοποιημένο κόσμο σχέσεων» (57). Αὐτό δέν εἶναι σωστό. Ἡ ἰδέα πώς ἡ γνώση μπορεῖ τάχα νά «δημιουργήσει» καθολικές μορφές, ν' ἀντικαταστήσει τό ἀρχικό χάος μέ τήν τάξη κτλ., εἶναι ἰδέα τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ νομοτελειακή κίνηση τῆς ὕλης καί ἡ γνώση μας, ὄντας ἀνώτατο προϊόν τῆς φύσης, εἶναι σέ θέση μόνο ν' *ἀντανακλᾶ* αὐτή τή νομοτέλεια.

Συνοψίζουμε: οἱ μαχιστές μας, πιστεύοντας τυφλά στούς «νεότερους» ἀντιδραστικούς καθηγητές, ἐπαναλαβαίνουν τά λάθη τοῦ καντιανικοῦ καί χιουμικοῦ ἀγνωστικισμοῦ στό ζήτημα τῆς αἰτιότητας καί δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀντιληφθοῦν οὔτε ὅτι οἱ θεωρίες αὐτές βρίσκονται σέ ἀπόλυτη ἀντίφαση μέ τό μαρξισμό, δηλ. μέ τόν ὑλισμό, οὔτε ὅτι πῆραν τόν κατήφορο πρός τόν ἰδεαλισμό.

4. Η «ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ» ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ «ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ»

«Ἡ ἀρχή "τῆς ἐλάχιστης προσπάθειας" πού ὁ Μάχ, ὁ 'Αβενάριους καί πολλοί ἄλλοι τήν ἔκαναν βάση τῆς θεωρίας τῆς γνώσης, ἀποτελεῖ... ἀναμφίβολα μιά "μαρξιστική" τάση στή γνωσιολογία».

Αὐτά δηλώνει ὁ Β. Μπαζάροφ στά «Δοκίμια», σελ. 69. Στόν Μάρξ ὑπάρχει «οἰκονομία». Στόν Μάχ ὑπάρχει «οἰκονομία». Εἶναι ἄραγε πραγματικά «ἀναμφίβολο» ὅτι ἀνάμεσα στόν ἕνα καί στόν ἄλλο ὑπάρχει ἔστω καί ἴχνος συνάφειας;

Τό ἔργο τοῦ 'Αβενάριους «Φιλοσοφία σάν σύλληψη τοῦ κόσμου σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἐλάχιστης προσπάθειας» (1876) ἐφαρμόζει αὐτή τήν «ἀρχή», ὅπως εἴδαμε, κατά τρόπο πού, στό ὄνομα τῆς «οἰκονομίας τῆς σκέψης», κηρύσσεται ὅτι ὑπάρχει *μόνο τό αἴσθημα.* Καί ἡ αἰτιότητα καί ἡ «οὐσία» (λέξη πού τούς κ.κ. καθηγητές, «γιά λόγους σοβαροφάνειας» τούς ἀρέσει νά χρησιμοποιοῦν στή θέση τῆς πιό ἀκριβολογημένης καί ξεκάθαρης λέξης: ὕλη) κηρύσσονται «ἐξοστρακισμένες» στό ὄνομα τῆς ἴδιας οἰκονομίας, δηλαδή ἔχουμε αἴσθημα χωρίς ὕλη, σκέψη χωρίς ἐγκέφαλο. Αὐτή ἡ ὁλοκάθαρη ἀνοησία ἀποτελεῖ ἀπόπειρα νά μᾶς σερβίρουν λαθραῖα τόν *ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό* μέ καινούργιο καρύκευμα. Ὁ *τέτιος* ἀκριβῶς χαρακτήρας τοῦ *βασικοῦ* αὐτοῦ ἔργου σχετικά μέ τήν περιβόητη «οἰκονομία τῆς σκέψης» *ἀναγνωρίζεται* ὅπως εἴδαμε, *ἀπ' ὅλους* στά συγγράμματα τῆς φιλοσοφίας. Καί ἄν οἱ μαχιστές μας δέν παρατήρησαν τόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό κάτω ἀπό τό «νέο» λάβαρο, αὐτό ἀνήκει στήν περιοχή τῶν περίεργων.

Στήν «'Ανάλυση τῶν αἰσθημάτων» (σελ. 49 τῆς ρωσ. μετ.) ὁ Μάχ ἀναφέρεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί στήν ἐργασία του τοῦ 1872 σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα. Καί αὐτή ἡ ἐργασία, ὅπως εἴδαμε, ἀποτελεῖ ἐπίσης προβολή τῆς ἄποψης τοῦ *καθαροῦ* ὑποκειμενισμοῦ, τῆς ἀναγωγῆς τοῦ κόσμου στά αἰσθήματα.

Ἔτσι, λοιπόν, τά δυό βασικά ἔργα πού ἔμπασαν στή φιλοσοφία τήν περιβόητη αὐτή «ἀρχή» σερβίρουν τόν ἰδεαλισμό! Γιατί; Διότι, ἄν ἡ ἀρχή τῆς οἰκονομίας τῆς σκέψης τεθεῖ «*σάν βάση* τῆς θεωρίας τῆς γνώσης», δέν μπορεῖ νά ὁδηγήσει *σέ τίποτε* ἄλλο ἐκτός ἀπό τόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό. Εἶναι ἀναμφισβήτητα «οἰκονομικότερο» νά «σκέπτομαι» ὅτι ὑπάρχω μόνο ἐγώ καί τά αἰσθήματά μου, ἐφόσον μπάζουμε στή *γνωσιολογία* μιά τόσο παράλογη ἔννοια.

Εἶναι ἄραγε «οἰκονομικότερο» νά «σκέπτομαι» ὅτι τό ἄτομο εἶναι ἀδιαίρετο, ἤ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό θετικά καί ἀρνητικά ἠλεκτρόνια; Εἶναι «οἰκονομικότερο» νά σκέπτομαι ὅτι ἡ ρωσική ἀστική ἐπανάσταση διεξάγεται ἀπό τούς φιλελεύθερους ἤ ὅτι διεξάγεται ἐνάντια στούς φιλελεύθερους; Φτάνει νά θέσει κανείς αὐτά τά ἐρωτήματα γιά νά διαπιστώσει τόν παραλογισμό καί τόν ὑποκειμενισμό πού ἔχει *ἐδῶ* ἡ ἐφαρμογή τῆς κατηγορίας «οἰκονομία τῆς σκέψης». Ἡ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου τότε μόνο εἶναι «οἰκονομική», ὅταν *σωστά* ἀντανακλᾶ τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, καί τό κριτήριο αὐτῆς τῆς ὀρθότητας εἶναι ἡ πράξη, τό πείραμα, ἡ δράση. Μόνο ὅταν ἀρνεῖται κανείς τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή ὅταν ἀρνεῖται τίς *βάσεις* τοῦ μαρξισμοῦ, μπορεῖ νά μιλάει στά σοβαρά γιά οἰκονομία τῆς σκέψης στή θεωρία τῆς γνώσης!

Ἄν ρίξουμε μιά ματιά στίς πιό πρόσφατες ἐργασίες τοῦ Μάχ, θά βροῦμε σ' αὐτές *μιά ἑρμηνεία* τῆς περιβόητης ἀρχῆς, πού πολύ συχνά ἰσοδυναμεῖ μέ τήν πλήρη ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. Λογουχάρη, στή «Θεωρία τῆς θερμότητας» ὁ Μάχ ἐπανέρχεται στήν προσφιλή του ἰδέα τῆς «οἰκονομικῆς φύσης» τῆς ἐπιστήμης (σελ. 366 τῆς δεύτερης γερμ. ἔκδ.). Ἀλλά, προσθέτει ἀμέσως, δέν ἀσχολούμαστε μέ τήν οἰκονομία γιά τήν οἰκονομία (366· ἐπαναλαβαίνεται καί στήν 391): «σκοπός τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκονομίας εἶναι μιά ὅσο τό δυνατό πιό πλήρης... πιό ἤρεμη... εἰκόνα τοῦ κόσμου» (366). Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε «ἡ ἀρχή τῆς οἰκονομίας» ἐκτοπίζεται ὄχι μόνο ἀπό τίς βάσεις τῆς γνωσιολογίας, μά στήν οὐσία καί ἀπό τή γνωσιολογία γενικά. Ὅταν λέει κανείς ὅτι σκοπός τῆς ἐπιστήμης εἶναι νά δόσει μιά πιστή (ἡ ἠρεμία δέν ἔχει ἐδῶ καμιά θέση) εἰκόνα τοῦ κόσμου, σημαίνει ὅτι ἐπαναλαβαίνει τήν ὑλιστική θέση. Τό νά λέει κανείς αὐτό, σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζει τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ κόσμου σέ σχέση μέ τή γνώση μας, τοῦ μοντέλου σέ σχέση μέ τήν εἰκόνα. Ἡ *οἰκονομικότητα* τῆς σκέψης σέ *μιά τέτια* σχέση εἶναι ἁπλού-

στατα μιά ἀδέξια, ἐπιτηδευμένη καί γελοία *λέξη* ἀντί τῆς *λέξης*: ὀρθότητα. Ὁ Μάχ, ὅπως συνήθως, τά μπερδεύει ἐδῶ καί οἱ μαχιστές βλέπουν καί προσκυνοῦν αὐτή τή σύγχυση!

Στή «Γνώση καί πλάνη», στό κεφάλαιο «Παραδείγματα δρόμων ἔρευνας», διαβάζουμε τά παρακάτω:

«Ἡ πλήρης καί ἁπλούστατη περιγραφή τοῦ Κίρχοφ (1874), ἡ οἰκονομική παρουσίαση τοῦ πραγματικοῦ (Μάχ 1872), ἡ "συμφωνία τῆς νόησης μέ τό Εἶναι καί ἡ ἀμοιβαία συμφωνία τῶν προτσές τῆς νόησης" (Γκράσμαν 1844), ὅλα αὐτά ἐκφράζουν, μέ ἐλάχιστες παραλλαγές, τήν ἴδια σκέψη».

Ἔ λοιπόν, αὐτά δέν εἶναι ὑπόδειγμα σύγχυσης; Ἡ «οἰκονομία τῆς σκέψης», ἀπό τήν ὁποία ὁ Μάχ τό 1872 εἶχε συμπεράνει ὅτι ὑπάρχουν *μόνο* αἰσθήματα (ἄποψη, πού ὁ ἴδιος ἀργότερα ἀναγκάστηκε νά τήν ἀναγνωρίσει σάν ἰδεαλιστική), *ἐξομοιώνεται* μέ τό καθαρά ὑλιστικό ἀπόφθεγμα τοῦ μαθηματικοῦ Γκράσμαν γιά τήν ἀνάγκη συμφωνίας τῆς νόησης μέ τό *εἶναι!* ἐξομοιώνεται μέ τήν ἁπλούστατη *περιγραφή* (*τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας*, πού τήν ὕπαρξή της ὁ Κίρχοφ οὔτε κάν σκέφτηκε νά τήν ἀμφισβητήσει!).

Ἡ *τέτια* ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς «οἰκονομίας τῆς σκέψης» εἶναι ἁπλῶς δεῖγμα τῶν περίεργων φιλοσοφικῶν ταλαντεύσεων τοῦ Μάχ. Ἄν ὅμως παραμερίσουμε τίς τέτιες περικοπές σάν παραδοξολογίες ἤ lapsus*, ὁ ἰδεαλιστικός χαρακτήρας τῆς «ἀρχῆς τῆς οἰκονομίας τῆς σκέψης» γίνεται ἀναμφισβήτητος. Ὁ καντιανός Χάινιγκσβαλντ, λογουχάρη, κάνοντας πολεμική στή φιλοσοφία τοῦ Μάχ, *χαιρετίζει* τήν «ἀρχή τῆς οἰκονομίας» του σάν *προσέγγιση* στόν κύκλο τῶν ἰδεῶν τοῦ καντιανισμοῦ» (Dr. Richard Hönigswald. «Zur Kritik der Machschen Philosophie». Brl., 1903, S. 27**). Καί πραγματικά, ἄν δέν ἀναγνωρίζουμε τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα πού μᾶς δίνεται στά αἰσθήματα, ἀπό ποῦ ἀλλοῦ μπορεῖ νά προέλθει, ἡ «ἀρχή τῆς οἰκονομίας» ἄν ὄχι *ἀπό τό ὑποκείμενο*; Τά αἰσθήματα, βέβαια, δέν περιέχουν καμιά «οἰκονομία». Ἑπομένως, ἡ νόηση δίνει κάτι πού δέν ὑπάρχει στό αἴσθημα! Ἑπομένως, ἡ «ἀρχή τῆς οἰκονομίας» δέν παίρνεται ἀπό τήν ἐμπειρία (=αἰσθήματα), ἀλλά προηγεῖται ἀπό κάθε ἐμπειρία καί ἀποτελεῖ, ὅπως οἱ κατηγορίες τοῦ Κάντ, τό λογικό ὅρο

---

* —παραδρομές. *Σημ. μετ.*

**— *Δρ. Ρίχαρντ Χάινιγκσβαλντ.* «Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μάχ», Βερολίνο, 1903, σελ. 27. *Ἡ Σύντ.*

τῆς ἐμπειρίας. Ὁ Χαίνιγκσβαλντ παραθέτει τήν ἀκόλουθη περικοπή ἀπό τήν «Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων»: «Ἀπό τή δική μας σωματική καί πνευματική ἰσοροπία μποροῦμε νά συμπεράνουμε τήν ἰσοροπία, τό μονοσήμαντο προσδιορισμό καί τήν ὁμοιογένεια τῶν προτσές πού συντελοῦνται στή φύση» (σελ. 281 τῆς ρωσ. μετ.). Καί πραγματικά, ὁ ὑποκειμενικο-ἰδεαλιστικός χαρακτήρας παρόμοιων θέσεων καί ἡ προσέγγιση τοῦ Μάχ πρός τόν Πέτσολντ, πού ἔχει φτάσει ὥς τόν ἀπριορισμό, εἶναι ἔξω ἀπό κάθε ἀμφιβολία.

Ὁ ἰδεαλιστής Βούντ, ἔχοντας ὑπόψη τήν «ἀρχή τῆς οἰκονομίας τῆς σκέψης», ὀνομάζει πολύ εὔστοχα τόν Μάχ «Κάντ ἀπό τήν ἀνάποδη» («Systematische Philosophie». Lpz., 1907, S. 128*): Στόν Κάντ συναντοῦμε τό ἀπριόρι καί τήν ἐμπειρία. Στόν Μάχ τήν ἐμπειρία καί τό ἀπριόρι, γιατί ἡ ἀρχή τῆς οἰκονομίας τῆς σκέψης τοῦ Μάχ εἶναι στήν οὐσία ἀπριορική (130). Ἡ συνάφεια (Verknüpfung) εἴτε βρίσκεται στά πράγματα «σάν ἀντικειμενικός νόμος τῆς φύσης, (πράγμα πού ὁ Μάχ τό ἀπορίπτει κατηγορηματικά), εἴτε ἀποτελεῖ ὑποκειμενική ἀρχή τῆς περιγραφῆς» (130). Ἡ ἀρχή τῆς οἰκονομίας τοῦ Μάχ εἶναι ὑποκειμενική καί kommt wie aus der Pistole geschossen —ἐμφανίζεται ἄγνωστο ἀπό ποῦ, σάν τελεολογική ἀρχή, πού μπορεῖ νά ἔχει πολλές σημασίες (131). Ὅπως βλέπετε, οἱ εἰδικοί τῆς φιλοσοφικῆς ὁρολογίας δέν εἶναι καί τόσο ἁπλοϊκοί, ὅπως οἱ μαχιστές μας, πού εἶναι ἕτοιμοι νά πιστέψουν στά τυφλά, ὅτι μιά «νέα» λεξούλα μπορεῖ νά ἐξαλείψει τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ὑποκειμενισμό καί στόν ἀντικειμενισμό, ἀνάμεσα στόν ἰδεαλισμό καί στόν ὑλισμό.

Τέλος, θ' ἀναφερθοῦμε καί στόν ἄγγλο φιλόσοφο Τζέϊμς Γουόρντ, πού ὀνομάζει τόν ἑαυτό του χωρίς περιστροφές σπιριτουαλιστή μονιστή. Ὁ Τζέϊμς Γουόρντ δέν κάνει πολεμική στόν Μάχ, ἀλλά, ἀντίθετα, χρησιμοποιεῖ, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ὁλόκληρη τή μαχιστική κατεύθυνση στή φυσική γιά τήν πάλη του ἐνάντια στόν ὑλισμό. Καί δηλώνει κατηγορηματικά ὅτι τό «κριτήριο τῆς ἁπλότητας» τοῦ Μάχ «εἶναι κυρίως ὑποκειμενικό καί ὄχι ἀντικειμενικό» («Naturalism and Agnosticism», v. I, 3rd ed., p. 82**).

Τό ὅτι ἡ ἀρχή τῆς οἰκονομίας τῆς σκέψης, σάν βάθρο τῆς

---

* —«Συστηματική φιλοσοφία», Λειψία, 1907, σελ. 128. *Ἡ Σύντ.*

** —«Νατουραλισμός καί ἀγνωστικισμός», τόμ. I, 3η ἔκδ., σελ. 82. *Ἡ Σύντ.*

γνωσιολογίας, μπόρεσε ν' ἀρέσει στούς γερμανούς καντιανούς καί στούς ἄγγλους σπιριτουαλιστές, δέν θά φανεῖ παράξενο, ὕστερα ἀπ' ὅσα εἰπώθηκαν πιό πάνω. Τό ὅτι ὅμως μερικοί ἄνθρωποι, πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, προσπαθοῦν νά συνδέσουν τήν πολιτική οἰκονομία τοῦ ὑλιστῆ Μάρξ μέ τή γνωσιολογική οἰκονομία τοῦ Μάχ εἶναι πραγματικά κωμικό.

Εἶναι κατάλληλη εὐκαιρία νά ποῦμε ἐδῶ λίγα λόγια γιά τήν «ἑνότητα τοῦ κόσμου». Πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα ὁ κ. Π. Γιουσκέβιτς μᾶς ἔδειξε χειροπιαστά—γιά ἑκατοστή καί χιλιοστή φορά—τήν ἀπροσμέτρηση σύγχυση πού δημιουργοῦν οἱ μαχιστές μας. Ὁ Ἔνγκελς στό ἔργο του «Ἀντι-Ντύρινγκ», ἀντιλέγοντας στόν Ντύρινγκ, πού συνήγαγε τήν ἑνότητα τοῦ κόσμου ἀπό τήν ἑνότητα τῆς νόησης, ἔγραφε τά παρακάτω: «Ἡ πραγματική ἑνότητα τοῦ κόσμου συνίσταται στήν ὑλικότητά του, καί ἡ ὑλικότητα αὐτή δέν ἀποδείχνεται μέ μερικές ταχυδακτυλουργικές φράσεις, ἀλλά μέ μιά μακρόχρονη καί ἐπίπονη ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας καί τῆς φυσιογνωσίας» (S. 31)[63]. Ὁ κ. Γιουσκέβιτς παραθέτει αὐτή τήν περικοπή καί «ἀντιλέγει»: «Πρῶτ' ἀπ' ὅλα δέν εἶναι ἐδῶ καθαρό τί σημαίνει οὐσιαστικά ὁ ἰσχυρισμός ὅτι "ἡ ἑνότητα τοῦ κόσμου συνίσταται στήν ὑλικότητά του"» (βιβλ. πού ἀναφ., σελ. 52).

Ἀλήθεια, δέν εἶναι χαριτωμένο; Αὐτό τό ὑποκείμενο βάλθηκε νά φλυαρεῖ δημόσια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ, γιά νά δηλώσει μετά ὅτι «δέν τοῦ εἶναι καθαρές» οἱ πιό στοιχειώδεις θέσεις τοῦ ὑλισμοῦ! Ὁ Ἔνγκελς ἔδειξε, φέρνοντας σάν παράδειγμα τόν Ντύρινγκ, ὅτι μιά κάπως συνεπής φιλοσοφία μπορεῖ νά συνάγει τήν ἑνότητα τοῦ κόσμου εἴτε ἀπό τή νόηση,—καί τότε εἶναι ἀνίσχυρη ἀπέναντι στό σπιριτουαλισμό καί στό φιντεϊσμό (S. 30 «Ἀντι-Ντύρινγκ»), καί τά ἐπιχειρήματα μιᾶς τέτιας φιλοσοφίας καταντοῦν μοιραῖα φράσεις ταχυδακτυλουργικές,—εἴτε ἀπό τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς, πού ἀπό πολύ παλιά στή γνωσιολογία ὀνομάζεται ὕλη καί ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μελέτης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Εἶναι ἀνώφελο νά μιλάει κανείς στά σοβαρά μ' ἕνα ὑποκείμενο πού ἕνα τέτιο πράγμα τοῦ φαίνεται «ἀσαφές», γιατί τό ὑποκείμενο αὐτό ἐπικαλεῖται ἐδῶ τήν «ἀσάφεια» γιά ν' ἀποφύγει μέ δόλιο τρόπο νά δόσει οὐσιαστική ἀπάντηση στήν ἐντελῶς σαφή ὑλιστική θέση τοῦ Ἔνγκελς, ἐπαναλαβαίνει ἀνοησίες, ἀλά Ντύρινγκ, γιά τό «πρώτιστο αἴτημα τῆς θεμελιακῆς ὁμοιογένειας καί συνοχῆς τοῦ Εἶναι» (Γιουσκέβιτς, βιβλ. πού ἀναφ., σελ. 51), γιά αἰτή-

ματα σάν «θέσεις», γιά τίς όποιες «θά ήταν άνακρίβεια νά λέει κανείς ότι έχουν συναχθεΐ άπό τήν έμπειρία, διότι ή έπιστημονική έμπειρία είναι άκριβώς δυνατή μόνο γιατί αύτά μπαίνουν στή βάση τής έρευνας» (στό ίδιο). Όλα αύτά είναι καθαρές άνοησίες, γιατί, άν τό ύποκείμενο αύτό είχε καί λίγο σεβασμό γιά τόν έντυπο λόγο, θά έβλεπε τόν *ιδεαλιστικό* γενικά καί ιδιαίτερα τόν *καντιανικό* χαρακτήρα τής ιδέας ότι μπορεί νά ύπάρχουν δήθεν θέσεις πού δέν έχουν παρθεί άπό τήν πείρα καί πού χωρίς αύτές δέν είναι δυνατή ή έμπειρία. Συνοθύλευμα λέξεων, παρμένων άπό διάφορες φυλλάδες καί συγκολλημένων μέ τά φανερά λάθη τοῦ ύλιστή Ντίτσγκεν, αύτή είναι ή «φιλοσοφία» τών κυρίων Γιουσκέβιτς.

Άς παρακολουθήσουμε καλύτερα τίς σκέψεις ένός σοβαροῦ έμπειριοκριτικοῦ, τοῦ Ίωσήφ Πέτσολντ, σχετικά μέ τό ζήτημα τής ένότητας τοῦ κόσμου. Ἡ 29η παράγραφος τοῦ 2ου τόμου τής «Είσαγωγής» του τιτλοφορεῖται: «Ἡ τάση γιά μιά ένιαία (einheitlich) άντίληψη στήν περιοχή τής γνώσης. Τό αίτημα τοῦ μονοσήμαντου γιά τό καθετί πού συμβαίνει». Νά μερικά δείγματα τοῦ τρόπου πού σκέπτεται: «...Μόνο στήν *ένότητα* πετυχαίνεται ό φυσικός έκεΐνος σκοπός, πέρα άπό τόν όποιο δέν προχωρεί καμιά νόηση καί στόν όποιο, συνεπώς, ή νόηση, άν ύπολογίσει όλα τά γεγονότα τής άντίστοιχης περιοχής, μπορεί νά φτάσει στήν ήρεμία» (79). «...Είναι άναμφισβήτητο, ότι ή φύση καθόλου δέν άνταποκρίνεται πάντα στό αίτημα τής *ένότητας*, μά είναι έξίσου άναμφισβήτητο ότι, παρ' όλα αύτά, σήμερα ήδη ίκανοποιεί σέ πολλές περιπτώσεις τό αίτημα τής *ήρεμίας* καί πρέπει νά θεωρείται πιθανότατο, σύμφωνα μέ όλες τίς ώς τώρα έρευνές μας, ότι ή φύση στό μέλλον θά ίκανοποιεί σέ όλες τίς περιπτώσεις αύτό τό αίτημα. Γι' αύτό θά είναι πιό σωστό νά περιγράψουμε τήν πραγματική ψυχική κατάσταση σάν τάση πρός σταθερές καταστάσεις, παρά σάν τάση γιά ένότητα... Ἡ άρχή τών σταθερών καταστάσεων προχωρεί μακρύτερα καί βαθύτερα... Ἡ πρόταση τοῦ Χαΐκκελ νά θέσουμε πλάϊ στό φυτικό καί ζωϊκό βασίλειο κι' ένα βασίλειο τών πρωτίστων «μονοκυττάρων όργανισμών» δέν είναι λύση πού μπορεί νά σταθεί, γιατί δημιουργεί δυό νέες δυσκολίες στή θέση τής μιάς: άν προηγούμενα ήταν άμφίβολο τό σύνορο άνάμεσα στά φυτά καί στά ζώα, τώρα δέν μπορεί νά γίνει διαχωρισμός τών πρωτίστων ούτε άπό τά φυτά ούτε άπό τά ζώα...Είναι όλοφάνερο ότι μιά τέτια κατάσταση δέν είναι όριστική (endgültig). Ὁ τέτιος *διφορούμενος χαρα-*

κτήρας τῶν ἐννοιῶν πρέπει νά παραμεριστεῖ μέ κάποιον τρόπο καί, ἄν δέν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος, ἀκόμη καί μέ συμφωνία ἀνάμεσα στούς εἰδικούς ὕστερα ἀπό ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας» (80 - 81).

Νομίζω, εἶναι ἀρκετά. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἐμπειριοκριτικός Πέτσολντ δέν εἶναι *οὔτε κατά μιά τρίχα* καλύτερος ἀπό τόν Ντύρινγκ. Πρέπει ὅμως νά εἴμαστε δίκαιοι καί ἀπέναντι στόν ἀντίπαλο: Ὁ Πέτσολντ ἔχει τουλάχιστο τόση ἐπιστημονική εὐσυνειδησία ὥστε ν' ἀποκρούει σέ κάθε ἔργο του *κατηγορηματικά καί ἀμετάκλητα* τόν ὑλισμό σάν φιλοσοφική κατεύθυνση. Τουλάχιστο δέν ταπεινώνεται σέ βαθμό πού νά μεταμφιέζεται σέ ὑλιστή καί νά διακηρύσσει «ἀσαφή» τήν πιό στοιχειώδη διάκριση ἀνάμεσα στίς βασικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις.

5. ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

Ὁ ὑλισμός, ἀναγνωρίζοντας τήν ὕπαρξη τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, δηλαδή τῆς κινούμενης ὕλης, ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας, ὀφείλει ἀναπόφευκτα ν' ἀναγνωρίσει καί τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, σέ διάκριση πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ἀπό τόν καντιανισμό πού ἀκολουθεῖ σ' αὐτό τό ζήτημα τήν ἄποψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί θεωρεῖ τό χρόνο καί τό χῶρο ὄχι ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἀλλά μορφές τῆς ἀνθρώπινης ἐνατένισης. Ἡ ριζική διαφορά καί σ' αὐτό τό ζήτημα ἀνάμεσα στίς δυό βασικές φιλοσοφικές γραμμές ἀναγνωρίζεται ξεκάθαρα ἀπό τούς συγγραφεῖς τῶν πιό διαφορετικῶν κατευθύνσεων, πού εἶναι κάπως συνεπεῖς στοχαστές. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τούς ὑλιστές.

«Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος, —γράφει ὁ Φόϋερμπαχ, —δέν εἶναι ἁπλές μορφές τῶν φαινομένων, ἀλλά οὐσιαστικοί ὅροι (Wesensbedingungen)... τοῦ Εἶναι» (Werke, II, 332). Ὁ Φόϋερμπαχ ἀναγνωρίζοντας σάν ἀντικειμενική πραγματικότητα τόν αἰσθητό κόσμο, πού τόν γνωρίζουμε διά μέσου τῶν αἰσθήσεων, ἀπορίπτει, ὅπως εἶναι φυσικό, καί τή φαινομεναλιστική (ὅπως θἄλεγε ὁ Μάχ γιά τόν ἑαυτό του) ἤ ἀγνωστικιστική (ὅπως ἐκφράζεται ὁ Ἔνγκελς) ἀντίληψη τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου: ὅπως τά πράγματα ἤ τά σώματα δέν εἶναι ἁπλά φαινόμενα, δέν εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων, ἀλλά ἀντικειμενικές πραγματικότητες, πού ἐπενεργοῦν πάνω στίς αἰσθήσεις μας, ἔτσι καί ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν εἶναι ἁπλές μορφές φαινομένων, ἀλλά ἀντικειμενικά πραγματικές μορφές τοῦ Εἶναι. Στόν κόσμο δέν

ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τήν κινούμενη ὕλη, καί ἡ κινούμενη ὕλη δέν μπορεῖ νά κινεῖται διαφορετικά παρά μέσα στό χῶρο καί στό χρόνο. Οἱ ἀνθρώπινες παραστάσεις τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου εἶναι σχετικές, ἀπ' αὐτές ὅμως τίς σχετικές παραστάσεις σχηματίζεται ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια· αὐτές οἱ σχετικές παραστάσεις στήν ἀνάπτυξή τους κινοῦνται πρός τήν ἀπόλυτη ἀλήθεια καί πλησιάζουν πρός αὐτήν. Ἡ μεταβλητότητα τῶν ἀνθρώπινων παραστάσεων τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου δέν ἀναιρεῖ τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, ὅπως καί ἡ μεταβλητότητα τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων γιά τή δομή καί τίς μορφές κίνησης τῆς ὕλης δέν ἀναιρεῖ τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Ὁ Ἔνγκελς, ξεσκεπάζοντας τόν ἀσυνεπή καί θαλασσωμένο ὑλιστή Ντύρινγκ, τόν τσακώνει ἐκεῖ ἀκριβῶς πού ἑρμηνεύει τήν ἀλλαγή τῆς *ἔννοιας* τοῦ χρόνου (ζήτημα ἀδιαφιλονίκητο γιά τούς κάπως σημαίνοντες σύγχρονους φιλόσοφους τῶν *πιό διαφορετικῶν* φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων), *ἀποφεύγοντας* νά δόσει σαφή ἀπάντηση στό ἐρώτημα: ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι πραγματικοί ἤ ἰδεατοί; Οἱ σχετικές μας παραστάσεις γιά τό χῶρο καί χρόνο ἀποτελοῦν ἄραγε *προσεγγίσεις* στίς ἀντικειμενικά πραγματικές μορφές τοῦ Εἶναι; Ἤ μήπως εἶναι μόνο προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης πού ἀναπτύσσεται, ὀργανώνεται, ἐναρμονίζεται κτλ.; Αὐτό, καί μόνο αὐτό ἀποτελεῖ τό βασικό γνωσιολογικό πρόβλημα πού χωρίζει πραγματικά τίς κύριες φιλοσοφικές κατευθύνσεις. «Ἐδῶ δέν μᾶς ἐνδιαφέρει καθόλου, — γράφει ὁ Ἔνγκελς, —ποιές ἔννοιες ἀλλάζουν στό κεφάλι τοῦ κυρίου Ντύρινγκ. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τήν *ἔννοια τοῦ χρόνου*, ἀλλά γιά τόν *πραγματικό* χρόνο, πού ὁ κ. Ντύρινγκ δέν μπορεῖ σέ καμιά περίπτωση νά τόν ξεφορτωθεῖ τόσο φτηνά» (δηλαδή μέ φράσεις γιά τή μεταβλητότητα τῶν ἐννοιῶν) («Ἀντι-Ντύρινγκ», 5η γερμ. ἔκδ., S. 41)[64].

Θά ἔλεγε κανείς πώς αὐτό εἶναι τόσο καθαρό, πού ἀκόμη καί οἱ κ.κ. Γιουσκέβιτς θά μποροῦσαν νά καταλάβουν τήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Ὁ Ἔνγκελς ἀντιπαραθέτει στόν Ντύρινγκ τήν ἀναγνωρισμένη ἀπ' ὅλους καί αὐτονόητη γιά τόν κάθε ὑλιστή θέση *τῆς πραγματικότητας*, δηλαδή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ χρόνου, λέγοντας ὅτι δέν μπορεῖ *κανείς νά ξεφύγει* τήν ἀνοιχτή παραδοχή ἤ τήν ἄρνηση αὐτῆς τῆς θέσης μέ ἐπιχειρήματα γιά τήν ἀλλαγή τῶν *ἐννοιῶν* τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου. Τό ζήτημα δέν εἶναι ἄν ὁ Ἔνγκελς ἀρνιέται καί τήν ἀναγκαιότητα καί τήν ἐπιστημονική ἀξία τῆς μελέτης

τῶν ἀλλαγῶν καί τῆς ἐξέλιξης τῶν ἐννοιῶν μας τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, ἀλλά ἄν λύνουμε μέ συνέπεια τό γνωσιολογικό πρόβλημα, δηλαδή τό πρόβλημα τῆς πηγῆς καί τῆς ἀξίας κάθε ἀνθρώπινης γνώσης γενικά. Ἕνας ἔστω καί λίγο ἔξυπνος ἰδεαλιστής στή φιλοσοφία—καί ὁ Ἔνγκελς, μιλώντας γιά τούς ἰδεαλιστές, ἐννοοῦσε τούς μεγαλοφυεῖς καί συνεπεῖς ἰδεαλιστές τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας— θ'ἀναγνωρίσει εὔκολα τήν ἐξέλιξη τῶν ἐννοιῶν μας τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, χωρίς νά πάψει νά εἶναι ἰδεαλιστής, μέ τό νά σκέπτεται λχ. ὅτι οἱ ἐξελισσόμενες ἔννοιες τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου προσεγγίζουν στήν ἀπόλυτη ἰδέα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου κτλ. Στή φιλοσοφία εἶναι ἀδύνατο νά ὑποστηρίζει κανείς μέ συνέπεια μιά ἄποψη ἐχθρική πρός κάθε φιντεϊσμό καί κάθε ἰδεαλισμό, ἄν δέν ἀναγνωρίσει ἀποφασιστικά καί κατηγορηματικά ὅτι οἱ ἐξελισσόμενες ἔννοιές μας τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου *ἀντανακλοῦν* ἕναν ἀντικειμενικά πραγματικό χρόνο καί χῶρο, ὅτι κι' ἐδῶ, ὅπως καί γενικά, προσεγγίζουν στήν ἀντικειμενική ἀλήθεια.

«Οἱ βασικές μορφές τοῦ κάθε Εἶναι,—διδάσκει ὁ Ἔνγκελς στόν Ντύρινγκ,— εἶναι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος· τό Εἶναι ἔξω ἀπό τό χρόνο, εἶναι τόσο μεγάλος παραλογισμός, ὅσο καί τό Εἶναι ἔξω ἀπό τό χῶρο» (στό ἴδιο).

Γιατί ὁ Ἔνγκελς ὑποχρεώθηκε στό πρῶτο μισό μέρος αὐτῆς τῆς φράσης νά ἐπαναλάβει σχεδόν κατά λέξη τόν Φόϋερμπαχ καί στό δεύτερο μέρος νά θυμίσει τήν πάλη πού διεξήγαγε μέ τόση ἐπιτυχία ὁ Φόϋερμπαχ ἐνάντια στούς φοβερούς παραλογισμούς τοῦ θεϊσμοῦ; Ἐπειδή, ὅπως μπορεῖ νά δεῖ κανείς ἀπό τό ἴδιο αὐτό κεφάλαιο τοῦ Ἔνγκελς, ὁ Ντύρινγκ δέν μποροῦσε νά βρεῖ ἄκρη στή φιλοσοφία του, χωρίς νά στηριχτεῖ πότε στήν «τελική αἰτία» τοῦ κόσμου, πότε στήν «πρώτη ὤθηση» (μιά ἄλλη ἔκφραση γιά τήν ἔννοια: θεός, λέει ὁ Ἔνγκελς). Ὁ Ντύρινγκ ἤθελε, ὅπως φαίνεται, νά εἶναι ὑλιστής καί ἀθεϊστής ὄχι λιγότερο εἰλικρινά ἀπ' ὅ,τι οἱ μαχιστές μας θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, ἀλλά *δέν ἤξερε* νά ἐφαρμόσει μέ συνέπεια τή φιλοσοφική ἄποψη πού θά ἀφαιροῦσε κάθε βάση πάνω στήν ὁποία στηρίζεται ὁ ἰδεαλιστικός καί θεϊστικός παραλογισμός. Ὁ Ντύρινγκ, μήν ἀναγνωρίζοντας, ἤ τουλάχιστο μήν ἀναγνωρίζοντας καθαρά καί ξάστερα (γιατί ὁ Ντύρινγκ ταλαντευόταν καί τά μπέρδευε σ' αὐτό τό ζήτημα) τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, κατρακυλάει—πράγμα ὄχι τυχαῖο, ἀλλά ἀναπόφευκτο—ὥς τήν

«τελική αἰτία» καί τήν «πρώτη ὤθηση», γιατί στέρησε τόν ἑαυτό του ἀπό τό ἀντικειμενικό κριτήριο, πού ἐμποδίζει νά βγεῖς ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου. Ἄν ὁ χρόνος καί ὁ χῶρος εἶναι *μόνο* ἔννοιες, ἡ ἀνθρωπότητα πού τίς δημιούργησε ἔχει τό δικαίωμα *νά βγαίνει ἔξω ἀπό τά ὅριά τους* καί οἱ ἀστοί καθηγητές ἔχουν τό δικαίωμα νά μισθοδοτοῦνται ἀπό τίς ἀντιδραστικές κυβερνήσεις γιά τό ὅτι ὑποστηρίζουν τή νομιμότητα αὐτῆς τῆς ἐξόδου, γιά τό ὅτι ὑπερασπίζουν ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ἕνα μεσαιωνικό «παραλογισμό».

Ὁ Ἔνγκελς ἔδειξε στόν Ντύρινγκ ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου εἶναι θεωρητικά μιά φιλοσοφική σύγχυση καί πρακτικά συνθηκολόγηση ἤ ἀδυναμία μπροστά στό φιντεϊσμό.

Κοιτάξτε τώρα τή «διδασκαλία» τοῦ «νεότερου θετικισμοῦ» πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα. Διαβάζουμε στόν Μάχ: «Χῶρος καί χρόνος εἶναι καλοδιαταγμένα (ἤ ἐναρμονισμένα, wohlgeordnete) συστήματα σειρῶν αἰσθημάτων» («Μηχανική», 3η γερμ. ἔκδ., σελ. 498). Αὐτό εἶναι φανερός ἰδεαλιστικός παραλογισμός, πού ἀπορέει ἀναπόφευκτα ἀπό τή διδασκαλία ὅτι τά σώματα εἶναι συμπλέγματα αἰσθημάτων. Κατά τόν Μάχ δέν εἶναι ὁ ἄνθρωπος μέ τά αἰσθήματά του πού ὑπάρχει στό χῶρο καί τό χρόνο, ἀλλά ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος ὑπάρχουν μέσα στόν ἄνθρωπο, ἐξαρτῶνται ἀπό τόν ἄνθρωπο καί γεννιοῦνται ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ὁ Μάχ νιώθει ὅτι κατρακυλάει στόν ἰδεαλισμό καί «ἀντιστέκεται», διατυπώνοντας ἕνα σωρό ἐπιφυλάξεις καί πνίγοντας τό ζήτημα, ὅπως καί ὁ Ντύρινγκ, σέ μακροσκελέστατους συλλογισμούς (βλ. εἰδικά τό «Γνώση καί πλάνη») ἀναφορικά μέ τή μεταβλητότητα τῶν ἐννοιῶν μας τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, τή σχετικότητά τους κτλ. Αὐτό ὅμως δέν τόν σώζει κι'οὔτε μπορεῖ νά τόν σώσει, γιατί μπορεῖ κανείς νά ὑπερνικήσει πραγματικά τήν ἰδεαλιστική θέση πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα ἀποκλειστικά καί μόνο ἄν παραδεχθεῖ τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου. Αὐτό ὅμως ὁ Μάχ δέν τό θέλει μέ κανένα τρόπο. Ὁ Μάχ οἰκοδομεῖ τή γνωσιολογική θεωρία του τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου πάνω στήν ἀρχή τοῦ ρελατιβισμοῦ καί αὐτό εἶναι ὅλο. Ἕνα τέτιο οἰκοδόμημα δέν μπορεῖ οὐσιαστικά νά ὁδηγήσει σέ τίποτε ἄλλο παρά στόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό, ὅπως τό ξεκαθαρίσαμε ἤδη ὅταν μιλήσαμε γιά τήν ἀπόλυτη καί τή σχετική ἀλήθεια.

Ὁ Μάχ, προβάλλοντας ἀντίσταση στά ἰδεαλιστικά συμπεράσματα πού ἀπορέουν ἀναπότρεπτα ἀπό τίς προϋποθέσεις

τῆς διδασκαλίας του, λογομαχεῖ μέ τόν Κάντ καί ὑποστηρίζει τήν προέλευση τῆς ἔννοιας τοῦ χώρου ἀπό τήν ἐμπειρία («Γνώση καί πλάνη», 2η γερμ. ἔκδ., S. 350, 385). Ἄν ὅμως ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα *δέν* μᾶς δίνεται στήν ἐμπειρία (ὅπως διδάσκει ὁ Μάχ), μιά παρόμοια ἀντίρηση στόν Κάντ δέν ἀναιρεῖ οὔτε στό ἐλάχιστο τή γενική θέση τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, πού τήν παραδέχεται *τόσο* ὁ Κάντ, *ὅσο* καί ὁ Μάχ. Ἄν τήν ἔννοια τοῦ χώρου τήν παίρνουμε ἀπό τήν πείρα, *χωρίς νά εἶναι* ἀντανάκλαση τῆς ἔξω ἀπό μᾶς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ἡ θεωρία τοῦ Μάχ παραμένει ἰδεαλιστική. Ἡ ὕπαρξη τῆς φύσης *σέ χρόνο* πού μετριέται σέ ἑκατομμύρια χρόνια, *πρίν* ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, δείχνει πόσο παράλογη εἶναι ἡ ἰδεαλιστική αὐτή θεωρία.

«Ἀπό φυσιολογική ἄποψη,—γράφει ὁ Μάχ,— ὁ χρόνος καί ὁ χῶρος εἶναι συστήματα αἰσθημάτων προσανατολισμοῦ, πού μαζί μέ τά αἰσθητηριακά αἰσθήματα προσδιορίζουν τήν ἐξαπόλυση (Auslösung) βιολογικά σκόπιμων ἀντιδράσεων προσαρμογῆς. Ἀπό φυσική ἄποψη ὁ χρόνος καί ὁ χῶρος εἶναι ἰδιαίτερες ἀλληλεξαρτήσεις τῶν φυσικῶν στοιχείων» (στό ἴδιο, S. 434).

Ὁ ρελατιβιστής Μάχ περιορίζεται, στήν ἐξέταση τῆς *ἔννοιας* τοῦ χρόνου ἀπό διάφορες ἀπόψεις! Καί ὅπως ὁ Ντύρινγκ, κάνει κι' αὐτός βῆμα σημειωτόν. Ἄν τά «στοιχεῖα» εἶναι αἰσθήματα, ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν φυσικῶν στοιχείων δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο, πρίν ἀπό τήν ὀργανική ὕλη. Ἄν τά αἰσθήματα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου μποροῦν νά δόσουν στόν ἄνθρωπο βιολογικά σκόπιμο προσανατολισμό, αὐτό μπορεῖ νά γίνει ἀποκλειστικά μέ τόν ὅρο αὐτά τά αἰσθήματα ν' ἀντανακλοῦν τήν ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο *ἀντικειμενική πραγματικότητα*: ὁ ἄνθρωπος δέν θά μποροῦσε νά προσαρμοστεῖ βιολογικά στό περιβάλλον, ἄν τά αἰσθήματά του δέν τοῦ ἔδιναν μιά *ἀντικειμενικά σωστή* παράσταση τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ θεωρία γιά τό χῶρο καί τό χρόνο συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τή λύση τοῦ βασικοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος: τά αἰσθήματά μας ἀποτελοῦν εἴδωλα τῶν σωμάτων καί τῶν πραγμάτων, ἤ τά σώματα εἶναι συμπλέγματα τῶν αἰσθημάτων μας; Ὁ Μάχ δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά μπερδεύεται ἀνάμεσα στίς δυό αὐτές λύσεις.

Στή σύγχρονη φυσική,— λέει,— ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη τοῦ Νεύτωνα γιά τόν ἀπόλυτο χρόνο καί χῶρο (S. 442 - 444), γιά τό χρόνο καί τό χῶρο σάν τέτιους. Ἡ ἀντίληψη αὐτή «μᾶς»

φαίνεται παράλογη, — συνεχίζει ὁ Μάχ,— χωρίς νά ὑποψιάζεται, προφανῶς, πώς ὑπάρχουν στόν κόσμο οἱ ὑλιστές καί ἡ ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης. *Στήν πράξη* ὅμως ἡ ἀντίληψη αὐτή *δέν ἦταν ἐπιζήμια* (unschädlich, S. 442) καί γι' αὐτό πολύ καιρό δέν πέρασε ἀπό κριτική.

Ἡ ἁπλοϊκή αὐτή παρατήρηση γιά τό μή ἐπιζήμιο τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης προδίνει ὁλότελα τόν Μάχ! Πρῶτο, δέν εἶναι σωστό ὅτι γιά «πολύ καιρό» οἱ ἰδεαλιστές δέν ἐπέκριναν αὐτή τήν ἀντίληψη· ὁ Μάχ ἀγνοεῖ ἁπλούστατα τήν πάλη ἀνάμεσα στήν ἰδεαλιστική καί στήν ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα καί ἀποφεύγει νά ἐκθέσει καθαρά καί ξάστερα τίς δυό αὐτές ἀντιλήψεις. Δεύτερο, ὁ Μάχ, ἀναγνωρίζοντας τό «μή ἐπιζήμιο» τῶν ὑλιστικῶν ἀντιλήψεων πού ἀμφισβητεῖ, ἀναγνωρίζει οὐσιαστικά τήν ὀρθότητά τους. Γιατί, πῶς θά μποροῦσε νά παραμείνει γιά αἰῶνες μή ἐπιζήμιο κάτι πού δέν εἶναι σωστό; Τί ἔγινε τό κριτήριο τῆς πράξης, μέ τό ὁποῖο δοκίμαζε νά ἐρωτοτροπήσει ὁ Μάχ; Ἡ ὑλιστική ἀντίληψη γιά τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου μπορεῖ νά εἶναι «μή ἐπιζήμια», μόνο γιατί ἡ φυσιογνωσία *δέν βγαίνει* ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ἀφήνοντας αὐτή τήν ἐνασχόληση στούς καθηγητές τῆς ἀντιδραστικῆς φιλοσοφίας. Ἕνα τέτιο «μή ἐπιζήμιο» ἰσοδυναμεῖ μέ ὀρθότητα.

«Ἐπιζήμια» εἶναι ἡ ἰδεαλιστική ἀντίληψη τοῦ Μάχ γιά τό χῶρο καί τό χρόνο, γιατί, πρῶτο, ἀνοίγει διάπλατα τήν πόρτα στό φιντεϊσμό, καί, δεύτερο, γιατί *παρασύρει* τόν ἴδιο τόν Μάχ σέ ἀντιδραστικά συμπεράσματα. Λογουχάρη, ὁ Μάχ ἔγραφε τό 1872 ὅτι «δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά φαντάζεται κανείς τά χημικά στοιχεῖα σέ χῶρο τρισδιάστατο» («Erhaltung der Arbeit» S. 29*, ἐπαναλαβαίνεται στή S. 55). Ἐνεργώντας ἔτσι, σημαίνει ὅ,τι «ἐπιβάλλουμε ἕναν ἄσκοπο περιορισμό στόν ἑαυτό μας. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀνάγκη τό καθαρῶς νοούμενο πράγμα (das bloss Gedachte) νά τό νοοῦμε σέ χῶρο, δηλ. σέ σχέση μέ τό ὁρατό καί τό ἁπτό, ὅπως ἀκριβῶς δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά τό νοοῦμε σέ ἕνα ὁρισμένο ὕψος τοῦ ἤχου» (27). «Ὁ λόγος πού δέν κατορθώθηκε ὥς τώρα νά δημιουργηθεῖ μιά ἱκανοποιητική θεωρία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ εἶναι ἴσως τό ὅτι ἐπιμέναμε νά ἐξηγήσουμε τά ἠλεκτρικά φαινόμενα σάν μοριακά προτσές σέ τρισδιάστατο χῶρο» (30).

Ὁ συλλογισμός ἀπό τήν ἄποψη τοῦ εἰλικρινοῦς καί ξεκά-

* —«Ἀρχή τῆς διατήρησης τοῦ ἔργου», σελ. 29. *Ἡ Σύντ.*

θαρου μαχισμοῦ, πού ὑπερασπιζόταν ἀπροκάλυπτα ὁ Μάχ τό 1872, εἶναι ἀδιαμφισβήτητος: ἄν τά μόρια, τά ἄτομα, μέ μιά λέξη, τά χημικά στοιχεῖα δέν μπορεῖ κανείς νά τά αἰσθανθεῖ, εἶναι «ἁπλῶς νοημένα» (das bloss Gedachte). Καί μιά πού εἶναι ἔτσι, μιά πού ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν ἔχουν ἀντικειμενική, πραγματική σημασία, εἶναι φανερό ὅτι διόλου δέν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά φανταζόμαστε τά ἄτομα *σέ χῶρο*! Ἡ φυσική καί ἡ χημεία ἄς «περιορίζονται» στόν τρισδιάστατο χῶρο, μέσα στόν ὁποῖο κινεῖται ἡ ὕλη· γιά τήν ἐξήγηση τοῦ ἠλεκτρισμοῦ μποροῦμε ὡστόσο νά ἀναζητοῦμε τά στοιχεῖα του σ᾿ ἕνα χῶρο *ὄχι* τρισδιάστατο!

Τό ὅτι οἱ μαχιστές μας παρακάμπτουν πολύ προσεκτικά αὐτή τήν ἀνοησία τοῦ Μάχ, ἄν καί ὁ Μάχ τήν ἐπαναλαβαίνει τό 1906 («Γνώση καί πλάνη», 2η ἔκδ., σελ. 418), εἶναι αὐτονόητο, γιατί διαφορετικά θά ἦταν ὑποχρεωμένοι νά θέσουν ὀρθά-κοφτά τό ζήτημα τῆς ἰδεαλιστικῆς καί ὑλιστικῆς ἀντίληψης σχετικά μέ τό χῶρο, χωρίς περιστροφές καί ἀπόπειρες «συμβιβασμοῦ» τῶν ἀντίθετων ἀπόψεων. Εἶναι ἐπίσης αὐτονόητο ὅτι στήν ὄγδοη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα, τότε πού ὁ Μάχ ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστος καί πού ἀκόμη καί οἱ «ὀρθόδοξοι φυσικοί» ἀρνοῦνταν νά δημοσιεύσουν τά ἄρθρα του, ἕνας ἀπό τούς ἀρχηγούς τῆς σχολῆς τῶν ἐνυπαρξιστῶν, ὁ Ἄντον φόν Λεκλαίρ, ἅδραξε *μέ ὅλες του τίς δυνάμεις αὐτήν ἀκριβῶς* τή σκέψη τοῦ Μάχ, θεωρώντας την μιά ἀξιοσημείωτη ἀπάρνηση τοῦ ὑλισμοῦ καί παραδοχή τοῦ ἰδεαλισμοῦ! Γιατί ἐκείνη τήν ἐποχή ὁ Λεκλαίρ δέν εἶχε ἀκόμη ἐπινοήσει, ἤ δέν εἶχε ἀκόμη δανειστεῖ ἀπό τόν Σοῦππε καί τόν Σοῦμπερτ - Ζόλντερν, ἤ ἀπό τόν Ι. Ρέμκε τήν «νέα» ἐπωνυμία «ἐνυπαρξική σχολή», ἀλλά αὐτοαποκαλοῦνταν *ἀνοιχτά κριτικός ἰδεαλιστής**. Αὐτός ὁ ἀπροκάλυπτος συνήγορος τοῦ φιντεϊσμοῦ, πού τόν κήρυσσε ἀνοιχτά στά φιλοσοφικά του ἔργα, ἀναγόρευσε ἀμέσως τόν Μάχ γι᾿ αὐτούς τούς λόγους του μεγάλο φιλόσοφο, «ἐπαναστάτη μέ τήν καλύτερη σημασία τῆς λέξης» (S. 252), καί εἶχε ἀπόλυτα δίκιο. Ὁ συλλογισμός αὐτός τοῦ Μάχ πιστοποιεῖ τό πέρασμά του ἀπό τό στρατόπεδο τῆς φυσιογνωσίας στό στρατόπεδο τοῦ φιντεϊσμοῦ. Καί τό 1872 καί τό 1906 ἡ φυσιογνωσία ἀνα-

* *Anton von Leclair*. «Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kand angebahnten Erkenntniskritik», Prag. 1879 (*Ἄντον φόν Λεκλαίρ*. «Ὁ ρεαλισμός τῶν σύγχρονων φυσικῶν ἐπιστημῶν στό φῶς τῆς κριτικῆς τῆς γνώσης πού χάραξαν ὁ Μπέρκλεϋ καί ὁ Κάντ», Πράγα. 1879. *Ἡ Σύντ.*).

ζητοῦσε, ἀναζητεῖ καί ἀνακαλύπτει — ἤ, τουλάχιστο, *διαπιστώνει ψηλαφητά*—τό ἄτομο τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, τό ἠλεκτρόνιο μέσα στόν τρισδιάστατο χῶρο. Ἡ φυσιογνωσία δέν ἀμφιβάλει ὅτι ἡ οὐσία τήν ὁποία ἐρευνᾶ, δέν ὑπάρχει διαφορετικά παρά μόνο σέ τρισδιάστατο χῶρο καί, συνεπῶς, ὅτι καί τά μόρια αὐτῆς τῆς οὐσίας, καί ἄν ἀκόμη εἶναι τόσο μικρά πού δέν μποροῦμε νά τά δοῦμε, ὑπάρχουν «δίχως ἄλλο» στόν ἴδιο τρισδιάστατο χῶρο. Στά τριάντα καί πάνω χρόνια πού πέρασαν ἀπό τό 1872, μέ τίς γιγάντιες, ἰλιγγιώδεις ἐπιτυχίες τῆς ἐπιστήμης στό πρόβλημα τῆς δομῆς τῆς ὕλης, ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει «μή ἐπιζήμια», δηλ. ὅπως καί προηγούμενα, σύμφωνη μέ τή φυσιογνωσία, ἐνῶ ἡ ἀντίθετη ἀντίληψη τοῦ Μάχ καί Σίας ὑπῆρξε μιά «ἐπιζήμια» παράδοση θέσεων στό φιντεϊσμό.

Στή «Μηχανική» του ὁ Μάχ ὑπερασπίζεται τούς μαθηματικούς πού ἐρευνοῦν τό πρόβλημα τῶν νοητῶν χώρων μέ η διαστάσεις, τούς ὑπερασπίζεται ἀπό τήν κατηγορία ὅτι εἶναι τάχα ὑπαίτιοι γιά τά «τερατώδη» συμπεράσματα πού συνάγονται ἀπό τίς ἔρευνές τους. Ὑπεράσπιση ἀναμφισβήτητα πολύ δίκαιη, προσέξτε ὅμως, τί *γνωσιολογική* θέση παίρνει ὁ Μάχ σ' αὐτή τήν ὑπεράσπισή τους. Τά νεότερα μαθηματικά, — λέει ὁ Μάχ,—ἔθεσαν τό πολύ σπουδαῖο καί χρήσιμο πρόβλημα ἑνός χώρου μέ η διαστάσεις σάν νοητοῦ χώρου· ὡστόσο «πραγματική περίπτωση» (ein wirklicher Fall) παραμένει μόνο ὁ τρισδιάστατος χῶρος (3η ἔκδ.,σελ. 483 - 485). Γι' αὐτό «πολλοί θεολόγοι πού βρίσκονται σέ ἀμηχανία ποῦ νά τοποθετήσουν τήν κόλαση», καθώς καί οἱ πνευματιστές, μάταια ἐπεχείρησαν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τήν τέταρτη διάσταση (στό ἴδιο).

Πολύ καλά. Ὁ Μάχ δέν θέλει νά κάνει παρέα μέ τούς θεολόγους καί τούς πνευματιστές. Μέ ποιόν τρόπο ὅμως διαχωρίζει τή θέση του ἀπ' αὐτούς στή *γνωσιοθεωρία* του; Μέ τό νά διαπιστώνει ὅτι μόνο ὁ τρισδιάστατος χῶρος εἶναι ὁ *πραγματικός!* Τί εἴδους ἄμυνα εἶναι ὅμως αὐτή ἀπό τούς θεολόγους καί Σία, ὅταν δέν παραδέχεστε ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος ἀποτελοῦν ἀντικειμενική πραγματικότητα; Μέ ἄλλα λόγια, ὅταν ἔχετε ἀνάγκη νά προφυλαχθεῖτε ἀπό τούς πνευματιστές, χρησιμοποιεῖτε τή μέθοδο τοῦ σιωπηλοῦ δανεισμοῦ ἀπό τούς ὑλιστές. Γιατί οἱ ὑλιστές, ἀναγνωρίζοντας ὅτι ὁ πραγματικός κόσμος, ἡ ὕλη πού ἀντιλαμβανόμαστε μέ τίς αἰσθήσεις εἶναι *ἀντικειμενική* πραγματικότητα, ἔχουν τό δικαίωμα νά συμπεράνουν ἀπ' αὐτό ὅτι καμιά ἀνθρώπινη ἐπινόηση, πού βγαίνει ἔξω ἀπό τά

ὅρια τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, *δέν εἶναι πραγματική*, ὅποιος κι' ἄν εἶναι ὁ σκοπός της. Ἐσεῖς ὅμως, κύριοι μαχιστές, πολεμώντας τόν ὑλισμό, ἀρνιέστε ὅτι ἡ «πραγματικότητα» ἔχει ἀντικειμενική ὕπαρξη καί τήν ξαναφέρνετε στά κρυφά, ὅταν πρόκειται νά παλαίψετε ἐνάντια σ' ἕναν ἰδεαλισμό συνεπή, ἄφοβο ὥς τό τέλος καί ἀπροκάλυπτο! Ἄν στή *σχετική* ρελατιβιστική ἔννοια τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου δέν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπό σχετικότητα, ἄν δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική πραγματικότητα (=ἀνεξάρτητη καί ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἀπό τήν ἀνθρωπότητα), πού ἀντανακλᾶται ἀπ' αὐτές τίς σχετικές ἔννοιες, τότε γιατί ἡ ἀνθρωπότητα, γιατί ἡ πλειοψηφία τῆς ἀνθρωπότητας νά μήν ἔχει τό δικαίωμα νά νοεῖ ὄντα ἔξω ἀπό χρόνο καί χῶρο; Ἄν ὁ Μάχ ἔχει τό δικαίωμα νά ἀναζητᾶ τά ἄτομα τοῦ ἠλεκτρισμοῦ ἤ τά ἄτομα γενικά *ἔξω* ἀπό τόν τρισδιάστατο χῶρο, γιατί ἡ πλειοψηφία τῆς ἀνθρωπότητας νά μήν ἔχει τό δικαίωμα νά ἀναζητᾶ τά ἄτομα ἤ τίς ἀρχές τῆς ἠθικῆς *ἔξω* ἀπό τόν τρισδιάστατο χῶρο;

«Δέν ἔχει ἀκόμη παρουσιαστεῖ μάμος,—γράφει ὁ Μάχ στό ἴδιο,—πού νά διευκολύνει τοκετό μέσω τῆς τέταρτης διάστασης».

Λαμπρό ἐπιχείρημα, ἀλλά μόνο γιά ἐκείνους, πού βλέπουν στό κριτήριο τῆς πράξης τήν ἐπιβεβαίωση τῆς *ἀντικειμενικῆς* ἀλήθειας, τῆς *ἀντικειμενικῆς* πραγματικότητας τοῦ αἰσθητοῦ μας κόσμου. Ἄν οἱ αἰσθήσεις μας μᾶς δίνουν μιάν ἀντικειμενικά πιστή εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς, τότε τό ἐπιχείρημα αὐτό τῆς ἐπίκλησης τοῦ μάμου, τῆς ἐπίκλησης ὅλης τῆς ἀνθρώπινης πράξης, ἔχει τήν ἀξία του. Τότε ὁλόκληρος ὁ μαχισμός σάν φιλοσοφική κατεύθυνση δέν ἀξίζει τίποτε.

«Ἐλπίζω,—συνεχίζει ὁ Μάχ, ἀναφερόμενος στήν ἐργασία του τοῦ 1872,—ὅτι κανένας δέν θά ὑπερασπίσει ἱστορίες φαντασμάτων (die Kosten einer Spukgeschichte bestreiten) μέ ὅ,τι σκέφθηκα, εἶπα καί ἔγραψα γι' αὐτό τό ζήτημα».

Κανείς δέν μπορεῖ νά ἐλπίζει ὅτι ὁ Ναπολέων δέν πέθανε στίς 5 τοῦ Μάη 1821. Κανείς δέν μπορεῖ νά ἐλπίζει ὅτι ὁ μαχισμός δέν θά ὑπηρετήσει τίς «ἱστορίες τῶν φαντασμάτων», τή στιγμή πού ἔχει ὑπηρετήσει κιόλας καί ἐξακολουθεῖ νά ὑπηρετεῖ τούς ἐνυπαρξιστές!

Κι' ὄχι μόνο τούς ἐνυπαρξιστές, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω. Ὁ φιλοσοφικός ἰδεαλισμός εἶναι ἁπλῶς μιά συγκαλυμμένη καί ἐξωραϊσμένη ἱστορία φαντασμάτων. Κοιτάξτε τούς γάλλους καί ἄγγλους ἐκπροσώπους τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, πού

εἶναι λιγότερο ἐπιτηδευμένοι ἀπ' ὅ,τι οἱ γερμανοί ἐκπρόσωποι τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ρεύματος. Ὁ Πουανκαρέ λέει ὅτι οἱ ἔννοιες τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου εἶναι σχετικές καί ὅτι, συνεπῶς (γιά τούς μή ὑλιστές εἶναι πραγματικό «συνεπῶς»), «δέν μᾶς τίς δίνει (ἤ τίς ἐπιβάλλει, impose) ἡ φύση» (αὐτές τίς ἔννοιες), «ἀλλά ἐμεῖς τίς δίνουμε στή φύση,γιατί τίς βρίσκουμε βολικές» (l. c., p. 6). Δέν δικαιώνει ἄραγε αὐτό τήν ἀγαλλίαση τῶν γερμανῶν καντιανῶν; Δέν ἐπιβεβαιώνει τίς διακηρύξεις τοῦ Ἔνγκελς, ὅτι οἱ συνεπεῖς φιλοσοφικές διδασκαλίες πρέπει νά πάρουν σάν πρωτεῦον εἴτε τή φύση εἴτε τή νόηση τοῦ ἀνθρώπου;

Εἶναι πολύ ξεκάθαρες οἱ ἀντιλήψεις τοῦ ἄγγλου μαχιστῆ Κάρλ Πῆρσον: «Δέν μποροῦμε νά ὑποστηρίζουμε,—λέει ὁ Κάρλ Πῆρσον,— ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος ἔχουν πραγματική ὕπαρξη. Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν βρίσκονται στά πράγματα, ἀλλά στόν τρόπο (our mode) μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε τά πράγματα» (l. c., p. 184). Αὐτά εἶναι καθαρός καί ἀπροκάλυπτος ἰδεαλισμός. «Ὅπως ὁ χῶρος, ἔτσι καί ὁ χρόνος εἶναι ἕνας ἀπό τούς τρόπους (κατά λέξη: σχέδια, plans), μέ τόν ὁποῖο ἡ μεγαλειώδης αὐτή μηχανή διαλογῆς, ἡ ἀνθρώπινη γνωστική ἱκανότητα, τακτοποιεῖ (arranges) τό ὑλικό της» (στό ἴδιο). Τό τελικό συμπέρασμα τοῦ κ. Πῆρσον, πού, ὅπως συνήθως, ἐκτίθεται ἀπό τόν ἴδιο μέ ἀκριβεῖς καί σαφεῖς θέσεις εἶναι τό ἑξῆς: «Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν εἶναι πραγματικότητες τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων (phenomenal world), ἀλλά τρόποι (modes) μέ τούς ὁποίους ἀντιλαμβανόμαστε τά πράγματα. Δέν εἶναι οὔτε ἄπειροι, οὔτε ἀπείρως διαιρετοί, ἀλλά περιορίζονται οὐσιαστικά (essentially) ἀπό τό περιεχόμενο τῶν ἀντιλήψεών μας» (p. 191, συμπεράσματα ἀπό τό κεφάλαιο V γιά τό χῶρο καί χρόνο).

Ὁ Πῆρσον, ὁ καλόπιστος καί ἔντιμος αὐτός ἀντίπαλος τοῦ ὑλισμοῦ, μέ τόν ὁποῖο,— τό ἐπαναλαβαίνουμε,— ὁ Μάχ ἐκφράζει ἐπανειλημμένα τήν πλήρη συμφωνία του καί ὁ ὁποῖος μιλάει καθαρά γιά τή συμφωνία του μέ τόν Μάχ, δέν ἐφευρίσκει εἰδική ταμπέλλα γιά τή φιλοσοφία του, παρά κατονομάζει ἀπερίφραστα τούς κλασικούς ἀπό τούς ὁποίους ξεκινᾶ ἡ φιλοσοφική του γραμμή: τόν Χιούμ καί τόν Κάντ (p. 192)!

Καί ἄν στή Ρωσία βρέθηκαν ἁπλοϊκοί ἄνθρωποι, πού πίστεψαν ὅτι ὁ μαχισμός ἔδοσε μιά «νέα» λύση στό ζήτημα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, πάντως στήν ἀγγλική φιλολογία οἱ φυσιοδίφες, ἀπό τό ἕνα μέρος, καί οἱ ἰδεαλιστές φιλόσοφοι, ἀπό τό ἄλλο, πῆραν ἀμέσως πολύ ξεκάθαρη θέση ἀπέναντι στό

μαχιστή Κ. Πῆρσον. Νά, λογουχάρη, ἡ γνώμη τοῦ βιολόγου Λόυντ Μόργκαν: «Ἡ φυσιογνωσία, σάν τέτια, δέχεται τόν κόσμο τῶν φαινομένων σάν κάτι τό ἐξωτερικό πρός τό νοῦ τοῦ παρατηρητῆ, σάν κάτι τό ἀνεξάρτητο ἀπό τό νοῦ του», ἐνῶ ὁ καθηγητής Πῆρσον παίρνει «θέση ἰδεαλιστική»*. «Ἡ φυσιογνωσία σάν ἐπιστήμη ἔχει κάθε δικαίωμα, κατά τή γνώμη μου, νά ἑρμηνεύει τό χῶρο καί τό χρόνο, σάν καθαρά ἀντικειμενικές κατηγορίες. Ὁ βιολόγος ἔχει τό δικαίωμα, νομίζω, νά ἐξετάζει τήν κατανομή τῶν ὀργανισμῶν μέσα στό χῶρο καί ὁ γεωλόγος τήν κατανομή τους μέσα στό χρόνο, χωρίς νά κάθεται νά ἐξηγεῖ στόν ἀναγνώστη ὅτι, παρ' ὅλα αὐτά, πρόκειται γιά αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις, γιά συσσωρευμένες αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις, γιά ὁρισμένες μορφές ἀντίληψης. Ὅλα αὐτά εἶναι ἴσως πολύ σωστά, ἀλλά δέν ἔχουν τή θέση τους στή φυσική καί τή βιολογία» (p. 304). Ὁ Λόυντ Μόργκαν εἶναι ἐκπρόσωπος ἐκείνου τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, πού ὁ Ἔνγκελς τόν ὀνόμαζε «ντροπαλό ὑλισμό» καί ὅσο «συμβιβαστικές» κι' ἄν εἶναι οἱ τάσεις μιᾶς τέτιας φιλοσοφίας, στάθηκε πάντως ἀδύνατο νά συμβιβαστοῦν οἱ ἀπόψεις τοῦ Πῆρσον μέ τή φυσιογνωσία. Στόν Πῆρσον ἔχουμε «πρῶτα τό νοῦ μέσα στό χῶρο καί ὕστερα τό χῶρο μέσα στό νοῦ», λέει ἕνας ἄλλος κριτικός**. «Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀμφιβολία,—ἀπαντᾶ ἕνας ὑπερασπιστής τοῦ Κ. Πῆρσον, ὁ Ράϊλ (R. J. Ryle),— ὅτι ἡ διδασκαλία γιά τό χῶρο καί τό χρόνο, πού συνδέεται μέ τό ὄνομα τοῦ Κάντ, εἶναι ἡ σπουδαιότερη θετική κατάκτηση τῆς ἰδεαλιστικῆς θεωρίας τῆς ἀνθρώπινης γνώσης ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ἐπισκόπου Μπέρκλεϋ. Κι' ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιοσημείωτα γνωρίσματα τῆς "Γραμματικῆς τῆς ἐπιστήμης" τοῦ Πῆρσον εἶναι ὅτι ἐδῶ συναντοῦμε, ἴσως γιά πρώτη φορά σέ ἔργο ἄγγλου ἐπιστήμονα, ταυτόχρονα καί μιά πλήρη ἀναγνώριση τῆς βασικῆς ἀλήθειας τῆς διδασκαλίας τοῦ Κάντ καί μιά σύντομη, ἀλλά σαφή ἔκθεσή της...»***.

Ἔτσι λοιπόν στήν Ἀγγλία, οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ μαχιστές, οὔτε οἱ ἀντίπαλοί τους ἀπό τό στρατόπεδο τῶν φυσιοδιφῶν, οὔτε οἱ ὀπαδοί τους ἀπό τό στρατόπεδο τῶν εἰδικῶν τῆς φιλοσοφίας

* «Natural Science» [65], vol. I, 1892, p. 300.

** *J. M. Bentley* γιά τόν Πῆρσον στή «The Philosophical Review»[66], vol. VI, 5, 1897, Septemb., p. 523 (Ὁ *Τζ. Μ. Μπέντλεϋ* γιά τόν Πῆρσον στή «Φιλοσοφική Ἐπιθεώρηση», τόμ. VI, 5, 1897, Σεπτέμβρης, σελ. 523. *Ἡ Σύντ.*).

*** *R.J. Ryle* γιά τόν Πῆρσον στή «Natural Science», Aug. 1892, p. 454.

ἔχουν ἔστω καί ἴχνος ἀμφιβολίας γιά τόν ἰδεαλιστικό χαρακτήρα τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάχ γιά τό χρόνο καί τό χῶρο. Αὐτό «δέν τό πρόσεξαν» μόνο μερικοί ρῶσοι συγγραφεῖς πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές.

«Πολλές ἀπό τίς μερικότερες ἀπόψεις τοῦ Ἔνγκελς,—γράφει λογουχάρη ὁ Β. Μπαζάροφ στά «Δοκίμια», σελ. 67,— ὅπως λχ. ἡ ἀντίληψή του γιά τόν "καθαρό" χῶρο καί χρόνο, ἔχουν πιά παλιώσει σήμερα».

Καί βέβαια! Οἱ ἀπόψεις τοῦ ὑλιστῆ Ἔνγκελς ἔχουν παλιώσει, ἐνῶ οἱ ἀπόψεις τοῦ ἰδεαλιστῆ Πῆρσον καί τοῦ θαλασσωμένου ἰδεαλιστῆ Μάχ εἶναι οἱ νεότατες! Τό πιό περίεργο ἐδῶ εἶναι πώς ὁ Μπαζάροφ δέν ἀμφιβάλλει κάν ὅτι οἱ ἀντιλήψεις γιά τό χῶρο καί τό χρόνο καί συγκεκριμμένα ἡ ἀποδοχή ἤ ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς τους πραγματικότητας μποροῦν νά καταταχθοῦν στίς *«μερικότερες ἀπόψεις»* σέ ἀντίθεση μέ τήν *«ἀφετηρία τῆς κοσμοθεωρίας»*, γιά τήν ὁποία μιλάει ὁ συγγραφέας στήν ἑπόμενη φράση. Ὁρίστε ἕνα χτυπητό δεῖγμα τῆς «ἐκλεκτικῆς θεόφτωχης σούπας» γιά τήν ὁποία μιλοῦσε ὁ Ἔνγκελς, ὅταν γινόταν λόγος γιά τή γερμανική φιλοσοφία τῆς 9ης δεκαετίας τοῦ περασμένου αἰώνα. Γιατί τό νά ἀντιπαραθέτει κανείς τήν «ἀφετηρία» τῆς ὑλιστικῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς σέ μιά μερικότερη «ἄποψή» τους γιά τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου εἶναι τό ἴδιο κραυγαλέος παραλογισμός, ὅπως ἄν ἀντιπαράθετε τήν «ἀφετηρία» τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ σέ μιά «μερικότερη ἄποψή» του γιά τήν ὑπεραξία. Ἡ ἀπόσπαση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἔνγκελς γιά τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου ἀπό τή διδασκαλία του γιά τή μετατροπή τῶν «πραγμάτων καθεαυτά» σέ «πράγματα γιά μᾶς», ἀπό τήν παραδοχή ἀπό μέρους του τῆς ἀντικειμενικῆς καί τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας καί συγκεκριμμένα: τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, πού μᾶς δίνεται στίς αἰσθήσεις, ἀπό τήν ἀποδοχή ἀπό μέρους του τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας, αἰτιότητας καί ἀναγκαιότητας τῆς φύσης, ἡ ἀπόσπαση αὐτή σημαίνει μετατροπή μιᾶς ἀκέραιας φιλοσοφίας σέ σαλάτα. Ὁ Μπαζάροφ, ὅπως ἐξάλλου καί ὅλοι οἱ μαχιστές, παραπλανήθηκε, γιατί μπέρδεψε τή μεταβλητότητα τῶν ἀνθρώπινων ἐννοιῶν γιά τό χρόνο καί τό χῶρο, τόν ἀποκλειστικά σχετικό χαρακτήρα τους, μέ τό ἀμετάβλητο τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος καί ἡ φύση ὑπάρχουν μόνο σέ χρόνο καί χῶρο, ἐνῶ τά ὄντα ἔξω χρόνου καί χώρου, πού δημιούργησε ἡ παπαδοκρατία καί τροφοδοτεῖ ἡ φαντασία τῆς

ἀγράμματης καί ἐξουθενωμένης μάζας τῆς ἀνθρωπότητας, εἶναι κατασκευάσματα ἀρωστιάρικης φαντασίας, τεχνάσματα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἄχρηστα προϊόντα ἑνός ἄχρηστου κοινωνικοῦ καθεστῶτος. Ἡ διδασκαλία τῆς ἐπιστήμης γιά τή δομή τῆς ὕλης, γιά τή χημική σύνθεση τῆς τροφῆς, γιά τό ἄτομο καί τό ἠλεκτρόνιο μπορεῖ νά παλιώσει καί παλιώνει κάθε μέρα, δέν μπορεῖ ὅμως νά παλιώσει ἡ ἀλήθεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά τρέφεται μέ ἰδέες καί νά κάνει παιδιά μόνο μέ πλατωνικό ἔρωτα. Καί μιά φιλοσοφία πού ἀρνιέται τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου εἶναι τόσο παράλογη, ἐσωτερικά σάπια καί ψεύτικη, ὅσο εἶναι καί ἡ ἄρνηση τῶν παραπάνω ἀληθειῶν. Τά τεχνάσματα τῶν ἰδεαλιστῶν καί τῶν ἀγνωστικιστῶν εἶναι στό σύνολό τους τόσο ὑποκριτικά, ὅσο καί τό κήρυγμα τοῦ πλατωνικοῦ ἔρωτα ἀπό τούς φαρισαίους!

Γιά νά δείξω παραστατικά αὐτή τή διάκριση ἀνάμεσα στή σχετικότητα τῶν ἐννοιῶν μας γιά τό χρόνο καί τό χῶρο καί στήν *ἀπόλυτη* ἀντιπαράθεση — μέσα στά πλαίσια τῆς γνωσιολογίας— τῆς ὑλιστικῆς πρός τήν ἰδεαλιστική κατεύθυνση σ' αὐτό τό ζήτημα, θά παραθέσω μιάν ἀκόμη χαρακτηριστική περικοπή ἀπό ἕναν πολύ παλιό καί πολύ γνήσιο «ἐμπειριοκριτικό», καί συγκεκριμένα ἀπό τό χιουμιστή Σοῦλτσε - Αἰνησίδημο, πού τό 1792 ἔγραφε:

«Ἄν ἀπό τήν ὑφή τῶν παραστάσεων καί σκέψεών μας, συμπεραίνουμε τήν ὑφή τῶν "ἔξω ἀπό μᾶς πραγμάτων", τότε "ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος εἶναι κάτι τό πραγματικό ἔξω ἀπό μᾶς καί πραγματικά ὑπαρκτό, γιατί ἡ ὕπαρξη τῶν σωμάτων μπορεῖ νά νοηθεῖ μόνο σ' ἕνα ὑπάρχοντα (vorhandenen) χῶρο, καί ἡ ὕπαρξη τῶν ἀλλαγῶν μόνο σ' ἕνα ὑπάρχοντα χρόνο» (l. c., S. 100).

Ἀκριβῶς! Ὁ ὀπαδός τοῦ Χιούμ, Σοῦλτσε, ἐνῶ ἀπορίπτει κατηγορηματικά τόν ὑλισμό καί τήν ἐλάχιστη παραχώρηση σ' αὐτόν, περιγράφει τό 1792 τή σχέση τοῦ ζητήματος τοῦ χώρου καί χρόνου πρός τό ζήτημα τῆς ἔξω ἀπό μᾶς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ὅπως ἀκριβῶς τήν ἔγραψε ὁ ὑλιστής Ἔνγκελς τό 1894 (ὁ τελευταῖος πρόλογος τοῦ Ἔνγκελς στό «Ἀντι-Ντύρινγκ» ἔχει ἡμερομηνία 23 τοῦ Μάη 1894). Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι μέσα σέ ἑκατό χρόνια δέν ἄλλαξαν οἱ ἀντιλήψεις μας γιά τό χῶρο καί τό χρόνο, ὅτι δέν συγκεντρώθηκε τεράστιο νέο ὑλικό σχετικά μέ τήν *ἐξέλιξη* αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων (ὑλικό πού ἀναφέρουν καί ὁ Βοροσίλοφ - Τσερνόφ καί ὁ Βοροσίλοφ - Βαλεντίνοφ καί πού ἀνασκευάζει τάχα τόν Ἔνγκελς). Αὐτό

σημαίνει ὅτι ἡ *ἀλληλοσχέση* ὑλισμοῦ καί ἀγνωστικισμοῦ, σάν βασικῶν φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων, δέν μπόρεσε ν' ἀλλάξει, μ' ὁποιεσδήποτε «νέες» ἐπωνυμίες κι' ἄν στολίζονται οἱ μαχιστές μας.

Καί ὁ Μπογκντάνοφ δέν προσθέτει τίποτε, μά ἀπολύτως τίποτε, στήν παλιά φιλοσοφία τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, ἐκτός ἀπό «νέες» ἐπωνυμίες. Ὅταν ἐπαναλαβαίνει τίς κρίσεις τοῦ Χέρινγκ καί τοῦ Μάχ σχετικά μέ τή διάκριση φυσιολογικοῦ καί γεωμετρικοῦ χώρου ἤ τοῦ χώρου τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης καί τοῦ ἀφηρημένου χώρου («Ἐμπειριομονισμός», Ι, 26), ἐπαναλαβαίνει στό ἀκέραιο τό λάθος τοῦ Ντύρινγκ. Ἄλλο πράγμα εἶναι τό πῶς, μέ τά διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος τό χῶρο καί πῶς, μέ μιά μακρόχρονη ἱστορική ἐξέλιξη, σχηματίζονται ἀπ' αὐτές τίς ἀντιλήψεις οἱ ἀφηρημένες ἔννοιες τοῦ χώρου, καί ἐντελῶς ἄλλο πράγμα εἶναι τό ἄν ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτές τίς ἀντιλήψεις καί σ' αὐτές τίς ἔννοιες τῆς ἀνθρωπότητας μιά ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀνθρωπότητα. Αὐτό τό τελευταῖο ζήτημα, ἄν καί εἶναι τό μόνο φιλοσοφικό ζήτημα, «δέν τό πρόσεξε» ὁ Μπογκντάνοφ, κάτω ἀπ' τό σωρό τῶν λεπτομερειακῶν ἐρευνῶν πού ἀφοροῦν τό πρῶτο ζήτημα, καί γι' αὐτό δέν μπόρεσε νά ἀντιπαραθέσει μέ σαφήνεια τόν ὑλισμό τοῦ Ἔνγκελς στή σύγχυση τοῦ Μάχ.

Ὁ χρόνος, ὅπως καί ὁ χῶρος, «εἶναι μορφή κοινωνικοῦ συντονισμοῦ τῆς ἐμπειρίας τῶν διαφόρων ἀνθρώπων» (στό ἴδιο, σελ. 34), ἡ «ἀντικειμενικότητά» τους βρίσκεται στή «γενική ἰσχύ» τους (στό ἴδιο).

Αὐτό εἶναι καθαρό ψέμα. Γενική ἰσχύ ἔχει καί ἡ θρησκεία, γιατί ἐκφράζει ἕναν κοινωνικό συντονισμό τῆς ἐμπειρίας τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἀνθρωπότητας. Καμιά ὅμως ἀντικειμενική πραγματικότητα δέν ἀντιστοιχεῖ στή διδασκαλία τῆς θρησκείας, λογουχάρη, γιά τό παρελθόν τῆς γῆς καί γιά τή δημιουργία τοῦ κόσμου. Ὑπάρχει μιά ἀντικειμενική πραγματικότητα, πού *ἀντιστοιχεῖ* στή διδασκαλία τῆς ἐπιστήμης (ἄν καί ἡ διδασκαλία αὐτή εἶναι τό ἴδιο σχετική σέ κάθε βαθμίδα τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐπιστήμης, ὅσο εἶναι σχετικό καί κάθε στάδιο τῆς ἐξέλιξης τῆς θρησκείας) ὅτι ἡ γῆ ὑπῆρχε *πρίν ἀπό* κάθε κοινωνικότητα, *πρίν ἀπό* τήν ἀνθρωπότητα, *πρίν ἀπό* τήν ὀργανική ὕλη, ὅτι ὑπῆρξε στή διάρκεια *ὁρισμένου* χρόνου καί σ' ἕνα *ὁρισμένο* χῶρο σέ σχέση μέ τούς ἄλλους πλανῆτες. Κατά τόν Μπογκντάνοφ, οἱ διάφορες μορφές τοῦ χώρου καί τοῦ χρό-

νου προσαρμόζονται στήν ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων καί στή γνωστική τους ἱκανότητα. Στήν πραγματικότητα, συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: ἡ «ἐμπειρία» μας καί ἡ γνώση μας προσαρμόζονται ὅλο καί περισσότερο στόν *ἀντικειμενικό* χῶρο καί χρόνο, *ἀντανακλώντας* τους ὅλο καί πιό σωστά καί πιό βαθιά.

6. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ

Ὁ Α. Λουνατσάρσκι παραθέτει στά «Δοκίμια», σελ. 140-141, τούς συλλογισμούς τοῦ Ἔνγκελς στό «Ἀντι-Ντύρινγκ» σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό καί προσχωρεῖ ὁλοκληρωτικά στόν «καταπληκτικό γιά τή σαφήνεια καί εὐστοχία του» χαρακτηρισμό τοῦ ζητήματος, πού ἔκανε ὁ Ἔνγκελς στήν ἀντίστοιχη «θαυμαστή σελίδα»* τοῦ παραπάνω ἔργου.

Ὑπάρχουν πραγματικά πολλά θαυμαστά ἐδῶ. Καί τό πιό «θαυμαστό» εἶναι πώς οὔτε ὁ Α. Λουνατσάρσκι, οὔτε τό πλῆθος τῶν ἄλλων μαχιστῶν πού θέλουν νά θεωροῦνται μαρξιστές, «δέν πρόσεξαν» τή γνωσιολογική σημασία τῶν σκέψεων τοῦ Ἔνγκελς γιά τήν ἐλευθερία καί τήν ἀναγκαιότητα. Γιά νά τίς διαβάσουν, τίς διάβασαν, γιά νά τίς ἀντιγράψουν, τίς ἀντέγραψαν, μά δέν κατάλαβαν ἀπολύτως τίποτε.

Ὁ Ἔνγκελς λέει: «Ὁ Χέγγελ ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐξέθεσε σωστά τή σχέση ἐλευθερίας καί ἀναγκαιότητας. Γι' αὐτόν ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ γνώση τῆς ἀναγκαιότητας. *Τυφλή* εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα μόνο *ἐφόσον δέν ἔχει κατανοηθεῖ*. Ἡ ἐλευθερία δέν ἔγκειται στή φανταστική ἀνεξαρτησία ἀπό τούς νόμους τῆς φύσης, ἀλλά στή γνώση αὐτῶν τῶν νόμων καί στή δυνατότητα πού προσφέρει αὐτή ἡ γνώση· νά τούς κάνουμε νά δροῦν σχεδιασμένα γιά καθορισμένους σκοπούς. Αὐτό ἰσχύει τόσο γιά τούς νόμους τῆς ἐξωτερικῆς φύσης, ὅσο καί γιά τούς νόμους πού διέπουν τή σωματική καί πνευματική ὕπαρξη τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, δυό κατηγορίες νόμων πού μποροῦμε νά τίς χωρίσουμε τή μιά ἀπό τήν ἄλλη τό πολύ - πολύ στή σκέψη μας, ὄχι ὅμως καί στήν πραγματικότητα. Ἐλευθερία τῆς βούλησης δέν σημαίνει, συνεπῶς, τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἱκανότητα ν' ἀποφασίζεις, ἔχοντας γνώση τοῦ ζητήματος. Ἔτσι, ὅσο πιό

* Ὁ Λουνατσάρσκι γράφει: «...θαυμαστή σελίδα θρησκευτικῆς οἰκονομίας. Τά λέω αὐτά μέ κίνδυνο νά προκαλέσω τό μειδίαμα τοῦ ἄθρησκου ἀναγνώστη». Ὅποιες κι'ἄν εἶναι οἱ ἀγαθές σας προθέσεις, σύντροφε Λουνατσάρσκι, οἱ χαριεντισμοί σας μέ τή θρησκεία δέν προκαλοῦν μειδίαμα, ἀλλά ἀποστροφή [67].

ἐλεύθερη εἶναι ἡ κρίση ἑνός ἀνθρώπου γιά ἕνα ὁρισμένο ζήτημα, μέ τόση μεγαλύτερη *ἀναγκαιότητα* θά καθορίζεται τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς κρίσης... Ἡ ἐλευθερία λοιπόν συνίσταται στή βασισμένη στή γνώση τῶν ἀναγκαιοτήτων τῆς φύσης (Naturnotwendigkeiten) κυριαρχία πάνω σ' ἐμᾶς τούς ἴδιους καί πάνω στήν ἐξωτερική φύση...» (σελ. 112 - 113 τῆς πέμπτης γερμ. ἔκδ.)[68].

Ἄς ἐξετάσουμε σέ ποιές γνωσιολογικές προτάσεις στηρίζεται ὅλος αὐτός ὁ συλλογισμός.

Πρῶτο, ὁ Ἔνγκελς παραδέχεται ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τῶν συλλογισμῶν του τούς νόμους τῆς φύσης, τούς νόμους τῆς ἐξωτερικῆς φύσης, τήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης, δηλ. καθετί πού ὁ Μάχ, ὁ Ἀβενάριους, ὁ Πέτσολντ καί Σία ἀποκαλοῦν «μεταφυσική». Ἄν ὁ Λουνατσάρσκι ἤθελε νά καλοσκεφθεῖ τούς «θαυμαστούς» συλλογισμούς τοῦ Ἔνγκελς, δέν θά μποροῦσε παρά νά δεῖ τή θεμελιακή διαφορά ἀνάμεσα στήν ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης καί στόν ἀγνωστικισμό καί ἰδεαλισμό πού ἀρνιοῦνται τή νομοτέλεια τῆς φύσης ἤ τήν ἀνακηρύσσουν ἁπλῶς «λογική» κτλ. κτλ.

Δεύτερο, ὁ Ἔνγκελς δέν ἐπιχειρεῖ νά κατασκευάζει μέ τό ζόρι «ὁρισμούς» τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀναγκαιότητας, τούς σχολαστικούς ἐκείνους ὁρισμούς, πού ἀπασχολοῦν περισσότερο ἀπό καθετί τούς ἀντιδραστικούς καθηγητές (σάν τόν Ἀβενάριους) καί τούς μαθητές τους (σάν τόν Μπογκντάνοφ). Ὁ Ἔνγκελς παίρνει τή γνώση καί τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό ἕνα μέρος καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης ἀπό τό ἄλλο καί, ἀντί νά δόσει ὁρισμούς, λέει ἁπλῶς ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα τῆς φύσης εἶναι τό πρωτεῦον, ἐνῶ ἡ βούληση καί ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τό δευτερεῦον. Ἡ βούληση καί ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὑποχρεωμένες, εἶναι ἀναπόφευκτα καί ἀναγκαστικά ὑποχρεωμένες, νά προσαρμόζονται στήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης· ὁ Ἔνγκελς τό θεωρεῖ αὐτό τόσο αὐτονόητο, πού δέν χάνει τόν καιρό του γιά νά ἐξηγήσει τήν ἄποψή του. Μόνο οἱ μαχιστές τῆς Ρωσίας μποροῦσαν νά *παραπονεθοῦν* γιά τό γενικό ὁρισμό τοῦ ὑλισμοῦ πού ἔδοσε ὁ *Ἔνγκελς* (ἡ φύση εἶναι τό πρωτεῦον καί ἡ συνείδηση τό δευτερεῦον: θυμηθεῖτε τίς «ἀπορίες» τοῦ Μπογκντάνοφ σχετικά μ' αὐτό!) καί ταυτόχρονα νά βρίσκουν «θαυμαστή» καί «καταπληκτικά εὔστοχη» *μιά ἀπό τίς μερικότερες ἐφαρμογές* αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ καί θεμελιακοῦ ὁρισμοῦ ἀπό τόν Ἔνγκελς.

Τρίτο, ὁ Ἔνγκελς δέν ἀμφιβάλλει γιά τήν ὕπαρξη μιᾶς

«τυφλῆς ἀναγκαιότητας». Δέχεται τήν ὕπαρξη μιᾶς ἀναγκαιότητας πού *δέν εἶναι γνωσμένη* ἀπό τόν ἄνθρωπο. Αὐτό φαίνεται καθαρότατα ἀπό τήν περικοπή πού παραθέσαμε. Καί ὅμως, ἀπό τήν ἄποψη τῶν μαχιστῶν, πῶς εἶναι δυνατόν ὁ ἄνθρωπος νά *γνωρίζει* κάτι γιά τήν ὕπαρξη ἐκείνου πού *δέν γνωρίζει*; Νά γνωρίζει γιά τήν ὕπαρξη μιᾶς μή γνωσμένης ἀναγκαιότητας; Δέν εἶναι μήπως αὐτό «μυστικισμός», δέν εἶναι «μεταφυσική» δέν εἶναι ἀναγνώριση «φετίχ» καί «εἰδώλων», δέν εἶναι «ἕνα καντιανικό ἀγνώσιμο πράγμα καθεαυτό»; Ἄν οἱ μαχιστές βάθαιναν σ' αὐτό τό ζήτημα, δέν θά μποροῦσαν παρά νά προσέξουν τήν *πλήρη ταυτότητα* τῶν κρίσεων τοῦ Ἔνγκελς γιά τή γνωσιμότητα τῆς ἀντικειμενικῆς φύσης τῶν πραγμάτων καί γιά τή μετατροπή τοῦ «πράγματος καθεαυτό» σέ «πράγμα γιά μᾶς», ἀπό τή μιά μεριά καί τῶν κρίσεών του γιά μιά τυφλή μή γνωσμένη ἀναγκαιότητα, ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἀτόμου - ἀνθρώπου καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν συλλογικῶν γνώσεων ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας μᾶς δείχνουν σέ κάθε βῆμα τή μετατροπή τοῦ μή γνωσμένου «πράγματος καθεαυτό» σέ γνωσμένο «πράγμα γιά μᾶς», τή μετατροπή τῆς τυφλῆς, μή γνωσμένης ἀναγκαιότητας, τῆς «ἀναγκαιότητας καθεαυτήν» σέ γνωσμένη «ἀναγκαιότητα γιά μᾶς». Γνωσιολογικά δέν ὑπάρχει καμιά ἀπολύτως διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό αὐτές μετατροπές, γιατί ἡ βασική ἄποψη καί στίς δύο περιπτώσεις, εἶναι ἡ ἴδια, δηλ. ἡ ὑλιστική, ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τῶν νόμων τῆς ἐξωτερικῆς φύσης, καί μάλιστα ὅτι καί ὁ κόσμος αὐτός κι'οἱ νόμοι αὐτοί εἶναι ἐντελῶς γνώσιμοι γιά τόν ἄνθρωπο, ἀλλά ποτέ δέν μποροῦν νά γνωσθοῦν ἀπ' αὐτόν *ὥς τό τέλος*. Δέν γνωρίζουμε τήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης στά μετεωρολογικά φαινόμενα καί στό βαθμό αὐτό εἴμαστε ἀναπόφευκτα δοῦλοι τοῦ καιροῦ. Ὡστόσο, ἄν καί *δέν γνωρίζουμε* αὐτή τήν ἀναγκαιότητα, *γνωρίζουμε* πάντως ὅτι ὑπάρχει. Ἀπό ποῦ πηγάζει αὐτή ἡ γνώση; Ἀπό κεῖ πού πηγάζει καί ἡ γνώση ὅτι τά πράγματα ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας καί ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτή, συγκεκριμένα: ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν γνώσεών μας, πού δείχνει ἑκατομμύρια φορές σέ κάθε ἄνθρωπο ὅτι ἡ ἄγνοια ἀντικαθίσταται ἀπό τή γνώση, ὅταν τό ἀντικείμενο ἐπενεργεῖ στά αἰσθητήριά μας ὄργανα, καί ἀντίστροφα: ἡ γνώση μετατρέπεται σέ ἄγνοια, ὅταν αἴρεται ἡ δυνατότητα μιᾶς τέτιας ἐπενέργειας.

Τέταρτο, στόν παραπάνω συλλογισμό ὁ Ἔνγκελς ἐφαρμό-

ζει ξεκάθαρα στή φιλοσοφία τή μέθοδο τοῦ «πηδήματος ζωῆς», δηλ. κάνει ἕνα *πήδημα* ἀπό τή θεωρία στήν πράξη. Οὔτε ἕνας ἀπό τούς σοφούς (καί ἀνόητους) ἐκείνους καθηγητές τῆς φιλοσοφίας, πού ἀκολουθοῦν οἱ μαχιστές μας, δέν ἐπιτρέπει ποτέ στόν ἑαυτό του παρόμοια, ἐπονείδιστα γιά ἐκπρόσωπο τῆς «καθαρῆς ἐπιστήμης», πηδήματα. Γι' αὐτούς ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ θεωρία τῆς γνώσης, στήν ὁποία πρέπει ὅσο μπορεῖς πονηρότερα νά μαγειρέψεις λεκτικά «ὁρισμούς», καί ἐντελῶς ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ πράξη. Στόν Ἔνγκελς ὁλόκληρη ἡ ζωντανή ἀνθρώπινη πράξη εἰσορμᾶ στήν ἴδια τή θεωρία τῆς γνώσης καί προσφέρει τό *ἀντικειμενικό* κριτήριο τῆς ἀλήθειας: ὅσον καιρό δέν γνωρίζουμε ἕνα νόμο τῆς φύσης, ὁ νόμος αὐτός, πού ὑπάρχει καί δρᾶ ξέχωρα, ἔξω ἀπό τή γνώση μας, μᾶς κάνει δούλους τῆς «τυφλῆς ἀναγκαιότητας». Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού γνωρίσαμε αὐτό τό νόμο, πού δρᾶ (ὅπως ἐπαναλάβαινε χιλιάδες φορές ὁ Μάρξ) *ἀνεξάρτητα* ἀπό τή βούληση καί τή συνείδησή μας, εἴμαστε κύριοι τῆς φύσης. Ἡ κυριαρχία πάνω στή φύση, πού ἐκδηλώνεται στήν πρακτική δράση τῆς ἀνθρωπότητας, εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀντικειμενικά πιστῆς ἀντανάκλασης τῶν φαινομένων καί τῶν προτσές τῆς φύσης στόν ἐγκέφαλο τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτή ἡ ἀντανάκλαση (μέσα στά ὅρια ἐκείνου πού μᾶς δείχνει ἡ πράξη) εἶναι μιά ἀντικειμενική, ἀπόλυτη, αἰώνια ἀλήθεια.

Τί ἔχουμε λοιπόν σάν συμπέρασμα; Κάθε βῆμα στό συλλογισμό τοῦ Ἔνγκελς, κυριολεκτικά σχεδόν κάθε του φράση, κάθε του θέση στηρίζονται ὁλοκληρωτικά καί ἀποκλειστικά στή γνωσιολογία τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, δηλαδή σέ προϋποθέσεις πού χτυποῦν κατάμουτρα ὅλες τίς μαχιστικές ἀνοησίες γιά σώματα σάν συμπλέγματα αἰσθημάτων, γιά «στοιχεῖα», γιά «σύμπτωση τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης μέ τήν ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα» κτλ., κτλ. κ.ο.κ. Οἱ μαχιστές, χωρίς καθόλου νά σκοτίζονται γιά ὅλα αὐτά, ἐγκαταλείπουν τόν ὑλισμό καί ἐπαναλαβαίνουν (à la Μπέρμαν) τριμμένες κοινοτοπίες γιά τή διαλεκτική καί τήν ἴδια στιγμή ὑποδέχονται μέ ἀνοιχτές ἀγκάλες *μιά* ἀπό τίς ἐφαρμογές τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ! Ἄντλησαν τή φιλοσοφία τους ἀπό τήν ἐκλεκτική θεόφτωχη σούπα καί ἐξακολουθοῦν νά σερβίρουν στόν ἀναγνώστη τήν ἴδια σούπα. Παίρνουν ἕνα κομματάκι ἀγνωστικισμό καί λιγάκι ἰδεαλισμό ἀπό τόν Μάχ, τά ἑνώνουν μ' ἕνα κομματάκι διαλεκτικό ὑλισμό τοῦ Μάρξ καί ψελλίζουν ὅτι τό συνοθύλευμα αὐτό ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τοῦ μαρξισμοῦ. Νομίζουν ὅτι, ἄν ὁ Μάχ,

ὁ Ἀβενάριους, ὁ Πέτσολντ καί ἄλλες αὐθεντίες τους δέν ἔχουν οὔτε τήν παραμικρή ἰδέα γιά τό πῶς ὁ Χέγγελ καί ὁ Μάρξ ἔλυσαν τό πρόβλημα (τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀναγκαιότητας), αὐτό εἶναι καθαρή σύμπτωση: ἁπλούστατα, δέν διάβασαν τήν τάδε σελιδούλα στό τάδε βιβλιαράκι, καί ὄχι πώς αὐτές οἱ «αὐθεντίες» ἦταν καί παραμένουν ἐντελῶς ἀγράμματοι σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν *πραγματική* πρόοδο τῆς φιλοσοφίας τοῦ 19ου αἰώνα, ἦταν καί παραμένουν φιλόσοφοι σκοταδιστές.

Νά ὁ συλλογισμός ἑνός τέτιου σκοταδιστῆ, τοῦ τακτικότατου καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης Ἔρνστ Μάχ:

«Ἡ ὀρθότητα τῆς θέσης τοῦ ντετερμινισμοῦ ἤ τοῦ ἰντετερμινισμοῦ δέν μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ. Ἐδῶ μόνο μιά τέλεια ἤ μιά ἀποδειγμένα ἀπραγματοποίητη ἐπιστήμη θά μποροῦσε νά δόσει λύση. Ἐδῶ πρόκειται ἀκριβῶς γιά τίς προϋποθέσεις πού ἐπιστρατεύουμε (man heranbringt) κατά τήν ἐξέταση τῶν πραγμάτων, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἀποδίδουμε μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ὑποκειμενική βαρύτητα (subjektives Gewicht) στίς προηγούμενες ἐπιτυχίες ἤ ἀποτυχίες τῆς ἔρευνας. Στή διάρκεια ὅμως τῆς ἔρευνας κάθε στοχαστής εἶναι κατανάγκη θεωρητικά ντετερμινιστής» («Γνώση καί πλάνη», 2η γερμ. ἔκδ., σελ. 282 - 283).

Δέν εἶναι ἄραγε αὐτό σκοταδισμός, ὅταν ἡ καθαρή θεωρία διαχωρίζεται μέ ἐπιμέλεια ἀπό τήν πράξη; Ὅταν ὁ ντετερμινισμός περιορίζεται στήν περιοχή τῆς «ἔρευνας», ἐνῶ στήν περιοχή τῆς ἠθικῆς, τῆς κοινωνικῆς δράσης καί σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες περιοχές, ἐκτός τήν περιοχή τῆς «ἔρευνας», τό ζήτημα ἀφήνεται στήν «ὑποκειμενική» ἐκτίμηση; Στό γραφεῖο μου, λέει ὁ σχολαστικός σοφός, εἶμαι ντετερμινιστής· δέν λέει ὅμως λέξη, ὅτι ὁ φιλόσοφος πρέπει ν' ἀναζητήσει μιά ὁλοκληρωμένη κοσμοθεωρία πού ν' ἀγκαλιάζει καί τή θεωρία καί τήν πράξη καί νά εἶναι χτισμένη πάνω στό ντετερμινισμό. Ὁ Μάχ ἀραδιάζει κοινοτοπίες, ἐπειδή θεωρητικά τό πρόβλημα τῆς σχέσης ἐλευθερίας καί ἀναγκαιότητας τοῦ εἶναι ὁλότελα σκοτεινό.

«. . . Κάθε καινούργια ἀνακάλυψη βγάζει στό φῶς κενά τῆς γνώσης μας, βγάζει στήν ἐπιφάνεια ἕνα ὑπόλειμα ἐξαρτημάτων πού δέν εἶχαν προσεχτεῖ ὥς τώρα» (283). . . Θαυμάσια! Μήπως αὐτό τό «ὑπόλειμα» εἶναι ἀκριβῶς τό «πράγμα καθεαυτό» πού ἀντανακλᾶ ἡ συνείδησή μας ὅλο καί βαθύτερα; Κάθε ἄλλο: «. . . Ἔτσι κι' ἐκεῖνος πού στή θεωρία ὑποστηρίζει ἕναν ἄκρο ντετερμινισμό, στήν πράξη ὀφείλει ἀναπόφευκτα νά παραμένει ἰντετερμινιστής» (283)... Νά λοιπόν πού τά μοιράστηκαν σάν

καλοί φίλοι*: ἡ θεωρία γιά τούς καθηγητές καί ἡ πράξη γιά τούς θεολόγους! Ἤ: στή θεωρία ἀντικειμενισμός (δηλ. «ντροπαλός» ὑλισμός) καί στήν πράξη «ἡ ὑποκειμενική μέθοδος στήν κοινωνιολογία» [69]. Δέν εἶναι ἐκπληκτικό ὅτι οἱ ρῶσοι ἰδεολογικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μικροαστισμοῦ, οἱ ναρόντνικοι, ἀπό τόν Λεσέβιτς ὥς τόν Τσερνόφ, συμπαθοῦν μιά τόσο ἀγοραία φιλοσοφία. Εἶναι πάντως ἐξαιρετικά λυπηρό ὅτι ἄνθρωποι πού θέλουν νά θεωροῦνται μαρξιστές, παρασύρθηκαν ἀπό μιά τέτια ἀνοησία καί συγκαλύπτουν ντροπαλά τά πιό παράλογα συμπεράσματα τοῦ Μάχ.

Στό ζήτημα ὅμως τῆς βούλησης ὁ Μάχ δέν περιορίζεται στή σύγχυση καί στό μεσοβέζικο ἀγνωστικισμό, ἀλλά προχωρεῖ πολύ πιό πέρα . . . «Τό αἴσθημά μας τῆς πείνας, —διαβάζουμε στή «Μηχανική», —δέν διαφέρει στήν οὐσία ἀπό τή συγγένεια τοῦ θειϊκοῦ ὀξέος μέ τόν ψευδάργυρο καί ἡ βούλησή μας δέν διαφέρει καί τόσο ἀπό τήν πίεση τῆς πέτρας στό ὑποστήριγμά της». «Θά βρεθοῦμε ἔτσι» (ἄν ἀκολουθήσουμε δηλ. αὐτή τήν ἄποψη) «πιό κοντά στή φύση, χωρίς νά ἔχουμε ἀνάγκη ν' ἀποσυνθέσουμε τόν ἄνθρωπο σέ ἕνα ἀκατάληπτο σωρό νεφελωδῶν ἀτόμων ἤ νά κάνουμε ἀπό τόν κόσμο ἕνα σύστημα φαντασμάτων» (σελ. 434 τῆς γαλλ. μετάφρασης). Ἔτσι λοιπόν δέν χρειάζεται ὁ ὑλισμός («νεφελώδη ἄτομα» ἤ ἠλεκτρόνια, δηλ. παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ ὑλικοῦ κόσμου), δέν χρειάζεται οὔτε ὁ ἰδεαλισμός πού ἀναγνωρίζει τόν κόσμο «σάν ἕνα ἄλλο Εἶναι» τοῦ πνεύματος, ἀλλά εἶναι δυνατός ἕνας ἰδεαλισμός πού ν' ἀναγνωρίζει τόν κόσμο σάν *βούληση!* Ἐμεῖς στεκόμαστε πιό ψηλά ὄχι μόνο ἀπό τόν ὑλισμό, ἀλλά καί ἀπό τόν ἰδεαλισμό ἑνός «κάποιου» Χέγγελ, δέν ἔχουμε ὅμως ἀντίρηση νά ἐρωτοτροποῦμε μέ ἕναν ἰδεαλισμό ἀλά Σοπενχάουερ! Οἱ μαχιστές μας, πού παίρνουν τό ὕφος προσβλημένης ἀθωότητας κάθε φορά πού τούς θυμίζουν τή συγγένεια τοῦ Μάχ μέ τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό, προτίμησαν καί σ' αὐτή τήν περίπτωση νά σιωπήσουν ἁπλῶς καί σ' αὐτό τό λεπτό σημεῖο. Κι' ὡστόσο εἶναι δύσκολο νά συναντήσει κανείς στή φιλοσοφική φιλολογία ἔκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάχ, πού νά μήν σημειώνει τή ροπή του πρός τήν Willensmetaphysik, δηλ. πρός τό βουλη-

---

* Ὁ Μάχ στή «Μηχανική» γράφει: «Οἱ θρησκευτικές γνῶμες παραμένουν *αὐστηρά ἀτομική ὑπόθεση* τῶν ἀνθρώπων, ὅσο δέν προσπαθοῦν νά τίς ἐπιβάλλουν σέ ἄλλους ἤ νά τίς ἐφαρμόσουν σέ ζητήματα ἄλλου τομέα» (σελ. 434 τῆς γαλλ. μετάφρασης).

σιαρχικό ἰδεαλισμό. Αὐτό τό τόνιζε ὁ Γ. Μπάουμαν*, καί ὁ μαχιστής Χ. Κλάινπετερ πού τοῦ ἔφερε ἀντίρηση, δέν ανασκεύασε αὐτό τό σημεῖο καί δήλωσε ὅτι ὁ Μάχ εἶναι βέβαια «πιό κοντά στόν Κάντ καί στόν Μπέρκλεϋ παρά στό μεταφυσικό ἐμπειρισμό πού κυριαρχεῖ στίς φυσικές ἐπιστῆμες» (δηλ. στόν αὐθόρμητο ὑλισμό· στό ἴδιο, Bd. 6, S. 87). Τό ἴδιο τονίζει καί ὁ Ε. Μπέχερ πού σημειώνει ὅτι, ἄν ὁ Μάχ σέ ὁρισμένα μέρη ἀναγνωρίζει τή βουλησιαρχική μεταφυσική καί σέ ἄλλα τήν ἀπαρνιέται, αὐτό μαρτυρεῖ ἁπλῶς τό αὐθαίρετο τῆς ὁρολογίας του· στήν πραγματικότητα εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ συγγένεια τοῦ Μάχ μέ τή βουλησιαρχική μεταφυσική**. Τήν πρόσμιξη τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς (δηλ. τοῦ ἰδεαλισμοῦ) μέ τή «φαινομενολογία» (δηλ. τόν ἀγνωστικισμό), τήν παραδέχεται καί ὁ Λούκκα***. Τό ἴδιο πράγμα σημειώνει καί ὁ Β. Βούντ****. Ὅτι ὁ Μάχ εἶναι φαινομεναλιστής, «ὄχι ξένος πρός τό βουλησιαρχικό ἰδεαλισμό», τό διαπιστώνει καί τό ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς νεότερης φιλοσοφίας τοῦ Ὕμπερβεγκ-Χάιντσε*****.

Μέ δυό λόγια ὁ ἐκλεκτικισμός τοῦ Μάχ καί ἡ ροπή του πρός τόν ἰδεαλισμό εἶναι πράγματα ξεκάθαρα γιά ὅλους, ἐκτός ἴσως ἀπό τούς ρώσους μαχιστές.

---

* «Archiv für systematische Philosophie», 1898, II, Bd. 4,S. 63 («Ἀρχεῖο Συστηματικῆς Φιλοσοφίας», 1898, II, τόμ. 4ος, σελ. 63. *Ἡ Σύντ.*), ἄρθρο γιά τίς φιλοσοφικές ἀντιλήψεις τοῦ Μάχ.

** *Erich Becher.* «The Philosophical Views of E. Mach» στή «Philosophical Review», vol. XIV, 5, 1905, pp. 536, 546, 547, 548 (*Ἔριχ Μπέχερ.* «Οἱ φιλοσοφικές ἀπόψεις τοῦ Ε. Μάχ» στή «Φιλοσοφική Ἐπιθεώρηση», τόμ. XIV, 5, 1905, σελ. 536, 546, 547, 548. *Ἡ Σύντ.*).

*** *E. Lucka.* «Das Erkenntnisproblem und Machs "Analyse der Empfindungen"» στίς «Kantstudien», Bd. VIII, 1903, S. 400.

**** «Systematische Philosophie», Lpz., 1907, S. 131.

***** «Grundriß der Geschichte der Philosophie», Bd. 4, 9. Auflage, Brl., 1903, S. 250 («Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τόμ. 4ος, 9η ἔκδ., Βερολίνο, 1903, σελ. 250. *Ἡ Σύντ.*).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΟΙ ΙΔΕΑΛΙΣΤΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ, ΣΥΜΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΥ

Ὡς τώρα ἐξετάσαμε τόν ἐμπειριοκριτικισμό παρμένο χωριστά. Τώρα πρέπει νά τόν δοῦμε καί στήν ἱστορική του ἐξέλιξη, στή σύνδεσή του καί στό συσχετισμό του μέ τίς ἄλλες φιλοσοφικές κατευθύνσεις. Τό πρῶτο ζήτημα πού προβάλλει ἐδῶ εἶναι ἡ σχέση τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους μέ τόν Κάντ.

1. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΑΠΟ Τ' ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΑ ΔΕΞΙΑ

Καί ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους ἄρχισαν τή φιλοσοφική τους σταδιοδρομία στά 1870 - 1880, τότε πού σύνθημα τῆς μόδας στούς γερμανικούς καθηγητικούς κύκλους ἦταν: «Ἐπιστροφή στόν Κάντ!» Καί οἱ δυό αὐτοί θεμελιωτές τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ ξεκίνησαν ἀκριβῶς ἀπό τόν Κάντ στή φιλοσοφική τους ἐξέλιξη. «Ὀφείλω ν' ἀναγνωρίσω μέ τήν πιό βαθιά εὐγνωμοσύνη, —γράφει ὁ Μάχ,—ὅτι ὁ κριτικός ἰδεαλισμός του (τοῦ Κάντ) ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία ὅλης τῆς κριτικῆς μου σκέψης. Ὅμως μοῦ ἦταν ἀδύνατο νά τοῦ μείνω πιστός. Πολύ γρήγορα ξαναγύρισα στίς ἀπόψεις τοῦ Μπέρκλεϋ», κι' ἔπειτα «ἔφτασα σέ ἀπόψεις συγγενικές μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Χιούμ . . . Ἀκόμη καί σήμερα θεωρῶ τόν Μπέρκλεϋ καί τόν Χιούμ πολύ πιό συνεπεῖς στοχαστές ἀπό τόν Κάντ» («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 292).

Ἔτσι λοιπόν ὁ Μάχ ἀναγνωρίζει πολύ καθαρά ὅτι, ἐνῶ ξεκίνησε ἀπό τόν Κάντ, ἀκολούθησε τή γραμμή τοῦ Μπέρκλεϋ καί τοῦ Χιούμ. Ἄς δοῦμε τώρα τόν Ἀβενάριους.

Στό ἔργο του «Προλεγόμενα στήν "Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας"» (1876) ὁ Ἀβενάριους σημειώνει στόν πρόλογο κιόλας ὅτι οἱ λέξεις «Κριτική τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» εἶναι ἐν-

δεικτικές γιά τή στάση του ἀπέναντι στήν «Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου» τοῦ Κάντ, «πού εἶναι, ἐννοεῖται, στάση ἀνταγωνιστική» ἀπέναντι στόν Κάντ (S. IV, ἔκδ. τοῦ 1876). Σέ τί συνίσταται ἡ ἀνταγωνιστική αὐτή στάση τοῦ Ἀβενάριους ἀπέναντι στόν Κάντ; Στό γεγονός ὅτι, κατά τή γνώμη τοῦ Ἀβενάριους, ὁ Κάντ δέν «καθάρισε» ἀρκετά τήν «ἐμπειρία». Αὐτή ἀκριβῶς τήν «ἀποκάθαρση τῆς ἐμπειρίας» πραγματεύεται ὁ Ἀβενάριους στά «Προλεγόμενά» του (§§ 56, 72 καί πολλές ἄλλες). Ἀπό τί «καθαρίζει» ὁ Ἀβενάριους τή διδασκαλία τοῦ Κάντ γιά τήν ἐμπειρία; Πρῶτο, ἀπό τόν ἀπριορισμό. «Τό ζήτημα, —λέει στήν § 56,—ἄν πρέπει καί εἶναι δυνατό ν' ἀπομακρυνθοῦν "οἱ ἀπριορικές ἔννοιες τοῦ λογικοῦ" ἀπό τό περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας σάν κάτι τό περιττό καί νά ἀποκατασταθεῖ ἔτσι ἡ κατ' ἐξοχήν *καθαρή ἐμπειρία*, τίθεται ἐδῶ, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, γιά πρώτη φορά». Ἔχουμε δεῖ ἤδη ὅτι ὁ Ἀβενάριους «καθάρισε» μ' αὐτόν τόν τρόπο τόν καντιανισμό ἀπό τήν παραδοχή τῆς ἀναγκαιότητας καί τῆς αἰτιότητας.

Δεύτερο, καθαρίζει τόν καντιανισμό ἀπό τήν παραδοχή τῆς οὐσίας (§ 95), δηλ. τοῦ πράγματος καθεαυτό πού, κατά τή γνώμη τοῦ Ἀβενάριους, «δέν εἶναι δοσμένο στό ὑλικό τῆς πραγματικῆς ἐμπειρίας, ἀλλά εἰσάγεται σ' αὐτό μέ τή νόηση».

Θά δοῦμε σέ λίγο ὅτι ὁ ορισμός αὐτός πού δίνει ὁ Ἀβενάριους στή φιλοσοφική του κατεύθυνση συμπίπτει πέρα γιά πέρα μέ τόν ὁρισμό τοῦ Μάχ καί διαφέρει ἀπ' αὐτόν μόνο μέ τίς ἐπιτηδευμένες ἐκφράσεις του. Ὅμως εἶναι ἀνάγκη πρῶτα νά σημειώσουμε ὅτι ὁ Ἀβενάριους λέει μιά *καθαρή ἀναλήθεια*, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι αὐτός *πρῶτος* ἔθεσε τό 1876 τό ζήτημα τῆς «ἀποκάθαρσης τῆς ἐμπειρίας», δηλ. τοῦ καθαρίσματος τῆς καντιανῆς διδασκαλίας ἀπό τόν ἀπριορισμό καί ἀπό τήν παραδοχή τοῦ πράγματος καθεαυτό. Στήν πραγματικότητα, ἡ ἐξέλιξη τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας ἀμέσως μετά τόν Κάντ προκάλεσε μιά κριτική τοῦ καντιανισμοῦ *πρός τήν ἴδια ἀκριβῶς κατεύθυνση* πού τήν ὁδήγησε ὁ Ἀβενάριους. Ἡ κατεύθυνση αὐτή ἐκπροσωπεῖται στή γερμανική κλασική φιλοσοφία ἀπό τόν Σοῦλτσε - Αἰνισίδημο, ὀπαδό τοῦ ἀγνωστικισμοῦ τοῦ Χιούμ καί ἀπό τόν Γ. Γκ. Φίχτε, ὀπαδό τοῦ μπερκλεϋσμοῦ, δηλ. τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁ Σοῦλτσε - Αἰνισίδημος ἔκανε κριτική στόν Κάντ τό 1792 *ἀκριβῶς* γιατί αὐτός παραδεχόταν τόν ἀπριορισμό (l.c., S. 56, 141 καί πολλ. ἄλλ.) καί τό πράγμα καθεαυτό. Ἐμεῖς, οἱ σκεπτικιστές ἤ ὀπαδοί τοῦ Χιούμ, —ἔλεγε ὁ Σοῦλτσε, — ἀπορίπτουμε τό πράγμα

καθεαυτό, γιατί ὑπερβαίνει «τά ὅρια κάθε ἐμπειρίας» (S. 57). Ἀπορίπτουμε τήν *ἀντικειμενική γνώση* (25)· ἀρνούμαστε ὅτι ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος ὑπάρχουν πραγματικά ἔξω ἀπό μᾶς (100)· ἀποκρούουμε τήν ὕπαρξη ἀναγκαιότητας (112), αἰτιότητας, δύναμης κτλ. στήν ἐμπειρία (113). Δέν μποροῦμε νά τούς ἀποδόσουμε «καμιά πραγματική ὑπόσταση ἔξω ἀπό τίς παραστάσεις μας» (114). Ὁ Κάντ προσπαθεῖ νά ἀποδείξει τόν ἀπριορισμό «δογματικά», λέγοντας ὅτι μιά πού δέν μποροῦμε νά σκεφτοῦμε διαφορετικά, αὐτό σημαίνει πώς ὑπάρχει ἕνας ἀπριόρι νόμος τῆς νόησης. «Τό ἐπιχείρημα αὐτό,—ἀπαντάει ὁ Σοῦλτσε στόν Κάντ, —ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπό παλιά στή φιλοσοφία γιά τήν ἀπόδειξη τῆς ἀντικειμενικῆς φύσης ἐκείνου πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό τίς παραστάσεις μας» (141). Ὅταν σκέπτεται κανείς ἔτσι, μπορεῖ ν' ἀποδόσει αἰτιότητα στά πράγματα καθεαυτά (142). «Ἡ ἐμπειρία δέν μᾶς λέει ποτέ (wir erfahren niemals), ὅτι ἡ ἐπενέργεια ἀντικειμενικῶν πραγμάτων πάνω μας δημιουργεῖ παραστάσεις», καί ὁ Κάντ δέν ἀπόδειξε καθόλου ὅτι «αὐτό τό κάτι πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό λογικό μας, πρέπει νά θεωρηθεῖ σάν πράγμα καθεαυτό, διαφορετικό ἀπό τά αἰσθήματά μας (Gemüt). Τά αἰσθήματά μας ὅμως μποροῦν νά νοηθοῦν σάν τό *μοναδικό* θεμέλιο ὅλης μας τῆς γνώσης» (265). Ἡ καντιανή κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου «βασίζει τούς συλλογισμούς της στήν ἀφετηριακή θέση ὅτι ἡ κάθε γνώση ἀρχίζει μέ τήν ἐπενέργεια ἀντικειμενικῶν πραγμάτων στά αἰσθητήρια ὄργανά μας (Gemüt), ἀλλά ἔπειτα ἀμφισβητεῖ ἡ ἴδια τήν ἀλήθεια καί τήν πραγματικότητα αὐτῆς τῆς ἀφετηριακῆς θέσης» (266). Ὁ Κάντ δέν ἀνασκευάζει κατά τίποτε τόν ἰδεαλιστή Μπέρκλεϋ (268-272).

Ἀπ' αὐτά εἶναι φανερό ὅτι ὁ χιουμιστής Σοῦλτσε ἀπορίπτει τή διδασκαλία τοῦ Κάντ γιά τό πράγμα καθεαυτό, σάν μιά ἀσυνεπή παραχώρηση στόν ὑλισμό, δηλ. στό «δογματικό» ἰσχυρισμό ὅτι στήν αἴσθησή μας μᾶς δίνεται ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα ἤ, μ' ἄλλα λόγια: ὅτι οἱ παραστάσεις μας προκαλοῦνται ἀπό τήν ἐπενέργεια ἀντικειμενικῶν (ἀνεξάρτητων ἀπό τή συνείδησή μας) πραγμάτων στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Ὁ ἀγνωστικιστής Σοῦλτσε διατυπώνει σέ βάρος τοῦ ἀγνωστικιστῆ Κάντ τή μομφή ὅτι ἡ παραδοχή τοῦ πράγματος καθεαυτό ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τόν ἀγνωστικισμό καί ὁδηγεῖ στόν ὑλισμό. Κατά τόν ἴδιο τρόπο,ἀλλά ἀκόμη πιό κατηγορηματικά, ἐπικρίνει τόν Κάντ ὁ ὑποκειμενικός ἰδεαλιστής Φίχτε, λέγοντας ὅτι ἡ παραδοχή ἀπό τόν Κάντ τοῦ πράγματος καθεαυτό,

ἀνεξάρτητου ἀπό τό *Ἐγώ* μας, εἶναι *«ρεαλισμός»* (Werke, I, S. 483) καί ὅτι ὁ Κάντ «δέν» κάνει «σαφή» διάκριση ἀνάμεσα στό «ρεαλισμό» καί στόν «ἰδεαλισμό». Ὁ Φίχτε βλέπει μιά κραυγαλέα ἀσυνέπεια στό γεγονός ὅτι ὁ Κάντ καί οἱ καντιανοί δέχονται τό πράγμα καθεαυτό σάν τό «θεμέλιο τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας» (480), γιατί ἔρχονται ἔτσι σέ ἀντίφαση μέ τόν κριτικό ἰδεαλισμό. «Γιά σᾶς,— ἀναφωνεῖ ὁ Φίχτε ἀποτεινόμενος στούς ρεαλιστές ἑρμηνευτές τοῦ Κάντ, — ἡ γῆ στηρίζεται πάνω στόν ἐλέφαντα καί ὁ ἐλέφαντας πάνω στή γῆ. Τό δικό σας πράγμα καθεαυτό, πού ἀποτελεῖ ἁπλή σκέψη, ἐπενεργεῖ στό *Ἐγώ* μας!» (483).

Ἔτσι λοιπόν ὁ Ἀβενάριους γελάστηκε οἰκτρά πού φαντάστηκε ὅτι «πρῶτος αὐτός» ἀναλαβαίνει νά «καθαρίσει τήν ἐμπειρία» τοῦ Κάντ ἀπό τόν ἀπριορισμό καί ἀπό τό πράγμα καθεαυτό καί ὅτι δημιουργεῖ ἔτσι μιά «νέα» κατεύθυνση στή φιλοσοφία. Στήν πραγματικότητα συνέχιζε τήν *παλιά* κατεύθυνση τοῦ Χιούμ καί τοῦ Μπέρκλεϋ, τοῦ Σοῦλτσε - Αἰνησίδημου καί τοῦ Γ. Γκ. Φίχτε. Ὁ Ἀβενάριους φανταζόταν ὅτι «καθαρίζει τήν ἐμπειρία» γενικά. Στήν πραγματικότητα *καθάριζε μόνο τόν ἀγνωστικισμό ἀπό τόν καντιανισμό*. Ἀγωνιζόταν ὄχι κατά τοῦ ἀγνωστικισμοῦ τοῦ Κάντ (ἀγνωστικισμός εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού μᾶς δίνεται στήν αἴσθηση), ἀλλά *ὑπέρ ἑνός πιό καθαροῦ ἀγνωστικισμοῦ*, γιά τήν ἐξάλειψη τῆς ἀντιφατικῆς πρός τόν ἀγνωστικισμό ἄποψης τοῦ Κάντ ὅτι ὑπάρχει ἕνα πράγμα καθεαυτό, ἄν καί ἀγνώσιμο, ἰδεατό, νοητό, κάτι πού ἀνήκει στό ἐπέκεινα, ὅτι ὑπάρχει ἀναγκαιότητα καί αἰτιότητα, ἄν καί ἀπριορική, πού μᾶς εἶναι δοσμένη στή νόηση καί ὄχι στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα. Ὁ Ἀβενάριους πολέμησε τόν Κάντ ὄχι ἀπό *τ' ἀριστερά*, ὅπως πολέμησαν τόν Κάντ οἱ ὑλιστές, ἀλλά ἀπό *τά δεξιά*, ὅπως τόν πολέμησαν οἱ σκεπτικιστές καί οἱ ἰδεαλιστές. Φανταζόταν ὅτι προχωρεῖ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ὑποχωροῦσε πρός τό πρόγραμμα ἐκεῖνο τῆς κριτικῆς τοῦ Κάντ, πού ὁ Κοῦνο Φίσερ, μιλώντας γιά τόν Σοῦλτσε-Αἰνησίδημο, τό χαρακτήρισε εὔστοχα μέ τά λόγια: «Ἡ κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου μεῖον ὁ καθαρός λόγος» (δηλ. ὁ ἀπριορισμός) «εἶναι σκεπτικισμός. Ἡ κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου μεῖον τό πράγμα καθεαυτό εἶναι μπερκλεϋκός ἰδεαλισμός» («Ἱστορία τῆς νεότερης φιλοσοφίας», γερμ. ἔκδ., 1869, τόμ.V, σελ. 115).

Φτάσαμε ἐδῶ σ' ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιοπερίεργα ἐπεισόδια ὁλόκληρης τῆς «μαχιάδας» μας, ὁλόκληρης τῆς ἐκστρατείας

τῶν μαχιστῶν τῆς Ρωσίας ἐνάντια στόν Ἔνγκελς καί στόν Μάρξ. Ἡ νεότερη ἀνακάλυψη τοῦ Μπογκντάνοφ καί τοῦ Μπαζάροφ, τοῦ Γιουσκέβιτς καί τοῦ Βαλεντίνοφ, πού τή διασαλπίζουν σέ ὅλους τούς τόνους, εἶναι ὅτι ὁ Πλεχάνοφ κάνει «μιά ἀτυχή ἀπόπειρα νά συμφιλιώσει τόν Ἔνγκελς μέ τόν Κάντ, χρησιμοποιώντας ἕνα συμβιβαστικό πράγμα καθεαυτό πού πολύ λίγο εἶναι γνώσιμο» («Δοκίμια», σελ. 67 καί πολλ. ἄλλ.). Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή τῶν μαχιστῶν μας μᾶς ἀποκαλύπτει μιά ἀληθινά ἀπύθμενη ἄβυσσο τῆς πιό ἀπίστευτης σύγχυσης, τῆς πιό φοβερῆς ἄγνοιας καί τοῦ Κάντ καί ὁλόκληρης τῆς πορείας ἐξέλιξης τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας.

Τό κύριο γνώρισμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι ἡ συνδιαλλαγή τοῦ ὑλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ συμβιβασμός ἀνάμεσά τους, ἡ συνένωση σ' ἕνα σύστημα ἑτερογενῶν, ἀντίθετων φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων. Ὅταν ὁ Κάντ δέχεται ὅτι στίς παραστάσεις μας ἀντιστοιχεῖ κάτι πού βρίσκεται ἔξω ἀπό μᾶς, κάποιο πράγμα καθεαυτό, εἶναι ὑλιστής. Ὅταν αὐτό τό πράγμα καθεαυτό τό χαρακτηρίζει ἀγνώσιμο, ὑπερβατικό, κάτι πού ἀνήκει στό ἐπέκεινα, ἐνεργεῖ σάν ἰδεαλιστής. Παραδεχόμενος ὁ Κάντ σάν μοναδική πηγή τῶν γνώσεών μας τήν ἐμπειρία, τά αἰσθήματα, κατευθύνει τή φιλοσοφία του πρός τήν αἰσθησιαρχία καί μέσω τῆς αἰσθησιαρχίας, κάτω ἀπό ὁρισμένους ὅρους, πρός τόν ὑλισμό. Παραδεχόμενος τήν ἀπριορικότητα τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου, τῆς αἰτιότητας κτλ. κατευθύνει τή φιλοσοφία του πρός τόν ἰδεαλισμό. Γι' αὐτόν τό μεσοβέζικο χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας του ὁ Κάντ καταπολεμήθηκε ἀδυσώπητα καί ἀπό τούς συνεπεῖς ὑλιστές καί ἀπό τούς συνεπεῖς ἰδεαλιστές (καθώς καί ἀπό τούς «γνήσιους» ἀγνωστικιστές, τούς χιουμιστές). Οἱ ὑλιστές κατηγοροῦσαν τόν Κάντ γιά τόν ἰδεαλισμό του, ἀνασκεύαζαν τά ἰδεολογικά γνωρίσματα τοῦ συστήματός του καί ἀπόδειχναν ὅτι τό πράγμα καθεαυτό εἶναι γνώσιμο καί ἀνήκει στό ἐντεῦθεν, ὅτι δέν ὑπάρχει καταρχήν διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτό καί στό φαινόμενο, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά συνάγουμε τήν αἰτιότητα κτλ. ὄχι ἀπό ἀπριορικούς νόμους τῆς νόησης, ἀλλά ἀπό τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα. Οἱ ἀγνωστικιστές καί οἱ ἰδεαλιστές κατηγοροῦσαν τόν Κάντ γιά τό ὅτι δέχεται τό πράγμα καθεαυτό, καί ὅτι κάνει ἔτσι μιά παραχώρηση στόν ὑλισμό, στό «ρεαλισμό» ἤ στόν «ἀπλοϊκό ρεαλισμό». Παράλληλα οἱ ἀγνωστικιστές ἀπόριπταν μαζί μέ τό πράγμα καθεαυτό καί τόν ἀπριορισμό, ἐνῶ οἱ ἰδεαλιστές ἀπαιτοῦσαν νά συνάγουμε μέ συνέπεια ἀπό τήν καθαρή σκέψη ὄχι μόνο τίς ἀπριορικές

μορφές θεώρησης, ἀλλά ὅλο τόν κόσμο γενικά (ἐπεκτείνοντας τήν ἀνθρώπινη νόηση ὥς τό ἀφηρημένο *Ἐγώ* ἤ ὥς τήν «ἀπόλυτη ἰδέα», ἤ ὥς τήν παγκόσμια *βούληση* κτλ. κ.ο.κ.). Καί νά πού οἱ μαχιστές μας, «χωρίς νά ἀντιληφθοῦν» ὅτι πῆραν γιά δασκάλους τους τούς ἀνθρώπους πού ἔκαναν κριτική στόν Κάντ ἀπό τή σκοπιά τοῦ σκεπτικισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἄρχισαν νά διαρηγνύουν τά ἱμάτιά τους καί νά πασπαλίζουν τό κεφάλι τους μέ στάχτη, ὅταν εἶδαν κάτι ἀνθρώπους - τέρατα νά κάνουν κριτική στόν Κάντ ἀπό μιά *διαμετρικά ἀντίθετη ἄποψη*, ν' ἀπορίπτουν καί τά παραμικρότερα στοιχεῖα ἀγνωστικισμοῦ (σκεπτικισμοῦ) καί ἰδεαλισμοῦ τοῦ συστήματος τοῦ Κάντ καί ν' ἀποδείχνουν ὅτι τό πράγμα καθεαυτό εἶναι ἀντικειμενικά πραγματικό, τελείως γνώσιμο, ἀνήκει στό ἐντεῦθεν, δέν διαφέρει καταρχήν σέ τίποτε ἀπό τό φαινόμενο, μεταβάλλεται σέ φαινόμενο σέ κάθε βῆμα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀτομικῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς συλλογικῆς συνείδησης τῆς ἀνθρωπότητας. Βοήθεια! ξεφώνιζαν, αὐτό εἶναι ἕνα ἀθέμιτο συνοθύλευμα ὑλισμοῦ καί καντιανισμοῦ!

Ὅταν διαβάζω τίς διαβεβαιώσεις τῶν μαχιστῶν μας ὅτι ἐπικρίνουν τόν Κάντ μέ πολύ μεγαλύτερη συνέπεια καί ἀποφασιστικότητα ἀπ' ὅ,τι κάποιοι ἀπαρχαιωμένοι ὑλιστές, μοῦ φαίνεται πάντοτε σάν νά ἦρθε στή συντροφιά μας ὁ Πουρισκέβιτς καί φωνάζει: ἐγώ ἐπέκρινα συνεπέστερα καί ἀποφασιστικότερα τούς καντέτους [70], παρά ἐσεῖς, κύριοι μαρξιστές! Οὔτε συζήτηση γι' αὐτό, κύριε Πουρισκέβιτς, οἱ συνεπεῖς στήν πολιτική ἄνθρωποι μποροῦν καί θά κάνουν πάντοτε κριτική στούς καντέτους ἀπό διαμετρικά ἀντίθετες ἀπόψεις, ὡστόσο δέν πρέπει νά ξεχνᾶ κανείς ὅτι ἐσεῖς ἐπικρίνατε τούς καντέτους, γιατί εἶναι *ὑπερβολικά* δημοκράτες, ἐνῶ ἐμεῖς τούς ἐπικρίναμε, γιατί δέν εἶναι *ἀρκετά* δημοκράτες. Οἱ μαχιστές ἐπικρίνουν τόν Κάντ, γιατί εἶναι ὑπερβολικά ὑλιστής, ἐνῶ ἐμεῖς τόν ἐπικρίνουμε, γιατί δέν εἶναι ἀρκετά ὑλιστής. Οἱ μαχιστές ἐπικρίνουν τόν Κάντ ἀπό τά δεξιά, ἐνῶ ἐμεῖς τόν ἐπικρίνουμε ἀπό τ' ἀριστερά.

Στήν ἱστορία τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας ὁ χιουμιστής Σοῦλτσε καί ὁ ὑποκειμενικός ἰδεαλιστής Φίχτε μποροῦν νά χρησιμεύσουν σάν δείγματα τοῦ πρώτου εἴδους κριτικῆς. Ὅπως εἴδαμε ἤδη προσπαθοῦν νά ξεριζώσουν τά «ρεαλιστικά» στοιχεῖα τοῦ καντιανισμοῦ. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Σοῦλτσε καί ὁ Φίχτε ἔκαναν κριτική στόν ἴδιο τόν Κάντ, ἔτσι κι 'οἱ χιουμιστές-ἐμπειριοκριτικοί καί οἱ ὑποκειμενικοί ἰδεαλιστές-ἐνυπαρξιστές ἔκαναν κριτική στούς γερμανούς νεοκαντιανούς τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἴδια γραμμή τοῦ Χιούμ καί

τοῦ Μπέρκλεϋ ἐμφανιζόταν μ' ἕνα ἐλαφρά ἀνακαινισμένο λεκτικό περίβλημα. Ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους μέμφονταν τόν Κάντ ὄχι γιατί ἀντικρύζει σέ ἀνεπαρκή βαθμό ρεαλιστικά, σέ ἀνεπαρκή βαθμό ὑλιστικά τό πράγμα καθεαυτό, ἀλλά γιατί *δέχεται* τήν ὕπαρξή του, ὄχι γιατί ἀρνιέται νά συνάγει τήν αἰτιότητα καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης ἀπό τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἀλλά γιατί δέχεται γενικά μιά ὁποιαδήποτε αἰτιότητα καί ἀναγκαιότητα (ἐκτός ἴσως ἀπό τήν καθαρά «λογική»). Οἱ ἐνυπαρξιστές συμβάδιζαν μέ τούς ἐμπειριοκριτικούς, ἐπικρίνοντας τόν Κάντ ἐπίσης ἀπό χιουμιστική καί μπερκλεϋκή σκοπιά. Λογουχάρη, ὁ Λεκλαίρ τό 1879 στό ἴδιο ἔργο, ὅπου ἐγκωμίαζε τόν Μάχ σάν ἔξοχο φιλόσοφο, μεμφόταν τόν Κάντ γιά τήν «ἀσυνέπειά του καί τή συγκαταβατικότητά του (Connivenz) ἀπέναντι στό ρεῦμα τοῦ ρεαλισμοῦ», πού ἐκφράστηκαν στήν ἔννοια τοῦ *«πράγματος καθεαυτό»*, τοῦ «ὀνομαστικοῦ αὐτοῦ κατάλοιπου (Residuum) ἀπό τόν ἀγοραῖο ρεαλισμό» («Der Real. der mod. Nat. etc.», S. 9*). Ὁ Λεκλαίρ ἀποκαλεῖ τόν ὑλισμό ἀγοραῖο ρεαλισμό, «γιά νά μιλήσει πιό τσουχτερά». «Κατά τή γνώμη μας, — ἔγραφε ὁ Λεκλαίρ,— θά πρέπει ν' ἀπομακρυνθοῦν ὅλα ἐκεῖνα τά συστατικά μέρη τῆς θεωρίας τοῦ Κάντ πού κλίνουν πρός τόν realismus vulgaris, σάν ἀσυνέπειες καί νόθα (zwitterhaft) προϊόντα ἀπό ἰδεαλιστική ἄποψη» (41). «Οἱ ἀσυνέπειες καί οἱ ἀντιφάσεις» τῆς διδασκαλίας τοῦ Κάντ προέρχονται «ἀπό τό ἀμάλγαμα (Verquikkung) τοῦ ἰδεαλιστικοῦ κριτικισμοῦ μέ ἀξεπέραστα ἀκόμη κατάλοιπα ρεαλιστικῆς δογματικῆς» (170). Ρεαλιστική δογματική ἀποκαλεῖ ὁ Λεκλαίρ τόν ὑλισμό.

Ἕνας ἄλλος ἐνυπαρξιστής, ὁ Γιοχάνες Ρέμκε, κατηγοροῦσε τόν Κάντ γιατί μέ τό πράγμα καθεαυτό *διαχωρίζεται ρεαλιστικά* ἀπό τόν Μπέρκλεϋ (Johannes Rehmke. «Die Welt als Wahrnehmung und Begriff», Brl., 1880, S. 9**). «Ἡ φιλοσοφική δράση τοῦ Κάντ εἶχε οὐσιαστικά χαρακτήρα πολεμικῆς: μέ τό πράγμα καθεαυτό ὁ Κάντ ἔστρεφε τή φιλοσοφία του ἐνάντια στό γερμανικό ρασιοναλισμό», (δηλ. ἐνάντια στόν παλιό φιντεϊσμό τοῦ 18ου αἰώνα) «καί μέ τήν καθαρή θεώρηση ἐνάντια στόν ἀγγλικό ἐμπειρισμό» (25). «Θά σύγκρινα τό πράγμα καθεαυτό τοῦ Κάντ

---

*—«Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kant angebahnten Erkenntniskritik», S. 9 («Ὁ ρεαλισμός τῶν σύγχρονων φυσικῶν ἐπιστημῶν στό φῶς τῆς κριτικῆς τῆς γνώσης πού χάραξαν ὁ Μπέρκλεϋ καί ὁ Κάντ», σελ. 9). *Ἡ Σύντ.*

**—*Γιοχάνες Ρέμκε.* «Ὁ κόσμος σάν ἀντίληψη καί ἔννοια», Βερολίνο, 1880, σελ. 9. *Ἡ Σύντ.*

μέ μιά κινητή καταπακτή πάνω ἀπό ἕνα λάκο: τό πράγμα φαίνεται ἔτσι ἀθῶο καί ἀκίνδυνο, σάν κάνεις ὅμως νά πατήσεις πάνω του, βουλιάζεις ξαφνικά μέσα στόν... *κόσμο καθεαυτό*» (27). Νά γιά ποιό λόγο δέν ἀγαποῦν τόν Κάντ οἱ συμπολεμιστές τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους, οἱ ἐνυπαρξιστές: γιατί ὁ Κάντ προσεγγίζει ἀπό ὁρισμένες ἀπόψεις στό «βάραθρο» τοῦ ὑλισμοῦ!

Νά καί ὁρισμένα δείγματα κριτικῆς τοῦ Κάντ ἀπό τ' ἀριστερά. Ὁ Φόϋερμπαχ κατηγορεῖ τόν Κάντ ὄχι γιά τό «ρεαλισμό» του, ἀλλά γιά τόν *ἰδεαλισμό* του, χαρακτηρίζοντας τό σύστημά του «ἰδεαλισμό θεμελιωμένο στόν ἐμπειρισμό» (Werke, II, 296).

Νά μιά ἐξαιρετικά σπουδαία κρίση τοῦ Φόϋερμπαχ γιά τόν Κάντ. «Ὁ Κάντ λέει: “Ἄν θεωρήσουμε τά ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεών μας ἁπλά φαινόμενα — ὅπως καί πρέπει νά τά θεωροῦμε — τότε ἔτσι ἀναγνωρίζουμε, ὅτι στή βάση τῶν φαινομένων βρίσκεται ἕνα πράγμα καθεαυτό, ἄν καί δέν ξέρουμε πῶς εἶναι φτιαγμένο αὐτό τό ἴδιο, ἀλλά ξέρουμε μόνο τό φαινόμενό του, δηλ. τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐπενεργεῖ (affiziert) στίς αἰσθήσεις μας αὐτό τό ἄγνωστο κάτι. Συνεπῶς τό λογικό μας, ἀκριβῶς ἐπειδή ἀναγνωρίζει τήν ὕπαρξη φαινομένων, παραδέχεται καί τήν ὕπαρξη πραγμάτων καθεαυτά· καί στό βαθμό αὐτό μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τό νά φανταζόμαστε τέτιες οὐσίες πού βρίσκονται στή βάση τῶν φαινομένων, δηλαδή εἶναι καθαρά νοερές οὐσίες, ὄχι μόνο εἶναι ἐπιτρεπτό, ἀλλά καί ἀπαραίτητο”». Καί διαλέγοντας ὁ Φόϋερμπαχ ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Κάντ, ὅπου τό πράγμα καθεαυτό θεωρεῖται ἁπλῶς σάν κάτι τό νοερό, σάν νοερή οὐσία καί ὄχι πραγματικότητα, κατευθύνει ὅλη του τήν κριτική ἐνάντια σ' αὐτό. «...Συνεπῶς,— λέει ὁ ἴδιος,— τά ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, τά ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας εἶναι γιά τό λογικό ἁπλά φαινόμενα καί ὄχι ἀλήθεια...». «Οἱ νοερές οὐσίες δέν εἶναι, βλέπετε, γιά τό λογικό πραγματικά ἀντικείμενα! Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἀντίφαση ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου, οὐσίας καί ὕπαρξης, νόησης καί Εἶναι. Ἡ οὐσία ἐμπίπτει ἐδῶ στό λογικό καί ἡ ὕπαρξη στίς αἰσθήσεις. Ἡ ὕπαρξη χωρίς οὐσία» (δηλ. ἡ ὕπαρξη τῶν φαινομένων χωρίς ἀντικειμενική πραγματικότητα) «εἶναι ἁπλό φαινόμενο, δηλ. τά αἰσθητά πράγματα· ἡ οὐσία χωρίς ὕπαρξη εἶναι ἁπλή νόηση, δηλ. οἱ νοερές οὐσίες, τά *νοούμενα*· ὅλα αὐτά μποροῦν καί πρέπει νά νοηθοῦν, τούς λείπει ὅμως ἡ ὕπαρξη — τουλάχιστο ὕπαρξη γιά μᾶς — τούς λείπει ἡ ἀντικειμενικότητα· εἶναι τά πράγματα καθεαυτά, τά ἀληθινά πράγματα· μόνο πού δέν εἶναι πράγματα ὑπαρκτά... Τί ἀντίφαση ὅμως ν' ἀποχωρίζει κανείς τήν ἀλήθεια ἀπό τήν πραγματικότητα

καί τήν πραγματικότητα ἀπό τήν ἀλήθεια!» (Werke, II, S. 302-303). Ὁ Φόϋερμπαχ κατηγορεῖ τόν Κάντ ὄχι γιατί δέχεται τά πράγματα καθεαυτά, ἀλλά γιατί δέν παραδέχεται τήν πραγματικότητά τους, δηλ. τήν ἀντικειμενική τους πραγματικότητα, γιατί τά θεωρεῖ ἁπλή σκέψη, «νοερές οὐσίες» καί ὄχι «οὐσίες πού ἔχουν ὕπαρξη», δηλ. πραγματικές, πραγματικά ὑπάρχουσες. Ὁ Φόϋερμπαχ κατηγορεῖ τόν Κάντ γιά ἀπομάκρυνση ἀπό τόν ὑλισμό.

«Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἀποτελεῖ ἀντίφαση,—ἔγραφε ὁ Φόϋερμπαχ στίς 26 τοῦ Μάρτη 1858 στόν Μπόλιν,—ὁδηγεῖ μέ ἀναπότρεπτη ἀναγκαιότητα στόν ἰδεαλισμό τοῦ Φίχτε ἤ στήν αἰσθησιαρχία»· τό πρῶτο συμπέρασμα «ἀνήκει στό παρελθόν», τό δεύτερο «στό παρόν καί στό μέλλον» (Grün, l. c. *, II, 49). Ἔχουμε δεῖ κιόλας ὅτι ὁ Φόϋερμπαχ ὑπερασπίζει τήν ἀντικειμενική αἰσθησιαρχία, δηλ. τόν ὑλισμό. Ἡ νέα στροφή ἀπό τόν Κάντ πρός τόν ἀγνωστικισμό καί τόν ἰδεαλισμό, πρός τόν Χιούμ καί τόν Μπέρκλεϋ, εἶναι ἀναμφισβήτητα *ἀντιδραστική* ἀκόμη καί ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Φόϋερμπαχ. Καί ὁ ἔνθερμος ὀπαδός του, ὁ Ἄλμπρεχτ Ράου, πού μαζί μέ τίς ἀρετές τοῦ Φόϋερμπαχ πῆρε καί τά ἐλαττώματά του, τά ὁποῖα ἔχουν ξεπεραστεῖ ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς, ἐπέκρινε τόν Κάντ σύμφωνα ἐντελῶς μέ τό πνεῦμα τοῦ δασκάλου του: «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι ἀμφιβολία (διφορούμενο), εἶναι καί ὑλισμός καί ἰδεαλισμός καί σ' αὐτή τή διπλή φύση της βρίσκεται τό κλειδί τῆς οὐσίας της. Ὁ Κάντ σάν ὑλιστής ἤ ἐμπειριστής δέν μπορεῖ νά μήν ἀναγνωρίσει στά πράγματα ὕπαρξη (Wesenheit) ἔξω ἀπό μᾶς. Σάν ἰδεαλιστής ὅμως δέν μπόρεσε ν' ἀπαλλαχτεῖ ἀπό τήν πρόληψη ὅτι ἡ ψυχή εἶναι κάτι τό τελείως διαφορετικό ἀπό τά αἰσθητά πράγματα. Ὑπάρχουν συνεπῶς πραγματικά πράγματα καί ἕνα ἀνθρώπινο πνεῦμα πού κατανοεῖ αὐτά τά πράγματα. Πῶς μπορεῖ ὅμως τό πνεῦμα αὐτό νά πλησιάσει πράγματα πού εἶναι τελείως διαφορετικά ἀπ' αὐτό; Ἡ διέξοδος γιά τόν Κάντ εἶναι τούτη δῶ: τό πνεῦμα κατέχει ὁρισμένες ἀπριόρι γνώσεις, χάρη στίς ὁποῖες τά πράγματα κατανάγκη πρέπει νά τοῦ φαίνονται ὅπως φαίνονται. Συνεπῶς, τό γεγονός ὅτι κατανοοῦμε τά πράγματα ὅπως τά κατανοοῦμε, εἶναι δικό μας δημιούργημα. Γιατί τό πνεῦμα πού ζεῖ μέσα μας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά τό θεῖο πνεῦμα, καί ὅπως ὁ θεός δημιούργησε τόν κόσμο ἀπό τό μηδέν,

* — Γκρύν, στό ἀπόσπασμα πού ἀναφέρθηκε. *Ἡ Σύντ.*

ἔτσι καί τό ἀνθρώπινο πνεῦμα φτιάχνει ἀπό τά πράγματα κάτι, πού αὐτά καθεαυτά τά πράγματα δέν εἶναι. Ἔτσι ὁ Κάντ ἐγγυᾶται στά πραγματικά πράγματα τό Εἶναι τους σάν σέ "πράγματα καθεαυτά". Ὁ Κάντ χρειάστηκε ὡστόσο τήν ψυχή, γιατί ἡ ἀθανασία ἦταν γι' αὐτόν αἴτημα τῆς ἠθικῆς. Τό "πράγμα καθεαυτό", κύριοι,—λέει ὁ Ράου ἀποτεινόμενος στούς νεοκαντιανούς γενικά καί ἰδιαίτερα στόν θαλασσωμένο Α. Λάνγκε, πού ἔχει πλαστογραφήσει τήν "Ἱστορία τοῦ ὑλισμοῦ", —εἶναι ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τόν ἰδεαλισμό τοῦ Κάντ ἀπό τόν ἰδεαλισμό τοῦ Μπέρκλεϋ: ἀποτελεῖ τή γέφυρα ἀπό τόν ἰδεαλισμό στόν ὑλισμό.—Αὐτή εἶναι ἡ κριτική μου στή φιλοσοφία τοῦ Κάντ, κι' ὅποιος μπορεῖ ἄς τήν ἀνασκευάσει... Γιά τόν ὑλιστή εἶναι τελείως περιττή ἡ διάκριση ἀνάμεσα στίς a priori γνώσεις καί στό «πράγμα καθεαυτό»: αὐτός δέν διακόπτει πουθενά τή συνέχεια τῆς φύσης, δέν θεωρεῖ τήν ὕλη καί τό πνεῦμα σάν δυό διαφορετικά στή βάση τους πράγματα, παρά μόνο σάν δυό πλευρές ἑνός καί τοῦ ἴδιου πράγματος, καί γι' αὐτό δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό κανένα ἰδιαίτερο τέχνασμα γιά νά προσεγγίσει τό πνεῦμα στά πράγματα»*.

Σέ συνέχεια, ὅπως εἴδαμε, ὁ Ἔνγκελς κατηγορεῖ τόν Κάντ ὅτι εἶναι ἀγνωστικιστής καί ὄχι ὅτι παρεκκλίνει ἀπό τό συνεπή ἀγνωστικισμό. Ἕνας μαθητής τοῦ Ἔνγκελς, ὁ Λαφάργκ, ἔκανε τό 1900 μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο πολεμική στούς καντιανούς (στούς ὁποίους ἀνῆκε τότε καί ὁ Σάρλ Ραπποπόρ):

«...Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἀστική μας τάξη, πού εἶχε τελειώσει τό ἔργο τῆς ἐπαναστατικῆς καταστροφῆς, ἄρχισε ν' ἀπαρνιέται τή βολταιρική φιλοσοφία της: ξανάγινε τῆς μόδας ὁ καθολικισμός, τόν ὁποῖο ὁ Σατωμπριάν τόν πασάλειψε (peinturlurait) μέ ρωμαντικά χρώματα, καί ὁ Σεμπαστιάν Μερσιέ ἔμπαζε τόν ἰδεαλισμό τοῦ Κάντ, γιά νά δόσει τή χαριστική βολή στόν ὑλισμό τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν, πού τούς προπαγανδιστές του τούς εἶχε στείλει στήν καρμανιόλα ὁ Ροβεσπιέρος.

Στό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, πού θά ἔχει στήν ἱστορία τήν ὀνομασία τοῦ αἰώνα τῆς ἀστικῆς τάξης, οἱ διανοούμενοι προσπαθοῦν νά συντρίψουν, μέ τή βοήθεια τῆς φιλοσοφίας τοῦ

---

* *Albrecht Rau.* «Ludwig Feuerbach's Philosophie, die Naturforschung und die philosophische Kritik der Gegenwart», Leipzig, 1882, SS. 87 - 89 (*Ἄλμπρεχτ Ράου.* «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Λουδοβίκου Φόϋερμπαχ, ἡ σύγχρονη φυσιογνωσία καί φιλοσοφική κριτική τῆς ἐποχῆς μας», Λειψία, 1882, σελ. 87-89. *Ἡ Σύντ.*).

Κάντ, τόν ὑλισμό τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς. Τό ἀντιδραστικό αὐτό κίνημα πρωτοεμφανίστηκε στή Γερμανία — καί νά μή κακοφανεῖ στούς σοσιαλιστές - ἰντεγκραλιστές μας, πού θά ἤθελαν νά ἀποδόσουν ὅλη τήν τιμή αὐτή στόν ἀρχηγό τῆς σχολῆς τους Μαλόν. Στήν πραγματικότητα ὁ ἴδιος ὁ Μαλόν βγῆκε ἀπό τή σχολή τῶν Χέχμπεργκ, Μπέρνσταϊν καί ἄλλων μαθητῶν τοῦ Ντύρινγκ πού ἄρχισαν στή Ζυρίχη νά μεταρυθμίζουν τό μαρξισμό». (Ὁ Λαφάργκ κάνει ἐδῶ ὑπαινιγμό γιά κάποιο ἰδεολογικό κίνημα πού ἐμφανίστηκε στό γερμανικό σοσιαλισμό στά 1875 - 1880 [71]). «Πρέπει νά περιμένουμε ὅτι ὁ Ζωρές, ὁ Φουρνιέρ καί οἱ διανοούμενοί μας θά μᾶς σερβίρουν ἐπίσης Κάντ, μόλις θά ἐξοικειωθοῦν μέ τήν ὁρολογία του... Ὁ Ραπποπόρ γελιέται, ὅταν βεβαιώνει ὅτι γιά τόν Μάρξ "ὑπάρχει ταυτότητα ἰδέας καί πραγματικότητας". Πρῶτα - πρῶτα ἐμεῖς δέν χρησιμοποιοῦμε ποτέ παρόμοια μεταφυσική φρασεολογία. Μιά ἰδέα εἶναι τό ἴδιο πραγματική, ὅσο καί τό ἀντικείμενο τοῦ ὁποίου εἶναι ἀντανάκλαση στόν ἐγκέφαλο... Γιά νά διασκεδάσω κάπως (récréer) τούς συντρόφους πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά κατατοπιστοῦν πάνω στήν ἀστική φιλοσοφία, θά τούς ἐκθέσω σέ τί συνίσταται τό περίφημο αὐτό πρόβλημα πού ἔχει ἀπασχολήσει τόσο πολύ τά σπιριτουαλιστικά μυαλά...

Ὁ ἐργάτης πού τρώει ἕνα λουκάνικο καί παίρνει πέντε φράγκα τήν ἡμέρα, ξέρει πολύ καλά ὅτι τό ἀφεντικό του τόν κλέβει καί τρέφεται μέ χοιρινό κρέας· ξέρει ὅτι τό ἀφεντικό του εἶναι κλέφτης καί ὅτι τό λουκάνικο εἶναι εὔγευστο καί θρεπτικό γιά τό σῶμα. —Κάθε ἄλλο, λένε οἱ ἀστοί σοφιστές, ἀδιάφορο ἄν ὀνομάζονται Πύρρων, Χιούμ ἤ Κάντ, ἡ γνώμη τοῦ ἐργάτη εἶναι προσωπική καί κατά συνέπεια ὑποκειμενική. Μέ τό ἴδιο δικαίωμα θά μποροῦσε νά πιστεύει ὅτι τό ἀφεντικό εἶναι εὐεργέτης του καί ὅτι τό λουκάνικο εἶναι μέ κιμά φτιαγμένο ἀπό πετσί, γιατί δέν μπορεῖ νά γνωρίσει τά *πράγματα καθεαυτά*...

Τό πρόβλημα ἔχει μπεῖ λεθεμένα κι' ἀπ' αὐτό προέρχεται ὅλη ἡ δυσκολία... Ὁ ἄνθρωπος γιά νά γνωρίσει ἕνα ἀντικείμενο πρέπει πρῶτα νά βεβαιωθεῖ ὅτι δέν τόν ἐξαπατοῦν οἱ αἰσθήσεις του... Οἱ χημικοί προχώρησαν πιό μακριά, εἰσχώρησαν στά σώματα, τά ἀνάλυσαν, τά ἀποσύνθεσαν στά στοιχεῖα τους καί μετά ἔκαναν τήν ἀντίστροφη διαδικασία, δηλαδή τά ξανασύνθεσαν ἀπό τά στοιχεῖα τους: ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται στή θέση νά παράγει ἀπ' αὐτά τά

στοιχεῖα πράγματα γιά χρήση του μπορεῖ, ὅπως λέει ὁ Ἔνγκελς, νά πιστεύει ὅτι γνωρίζει τά *πράγματα καθεαυτά*. Ὁ θεός τῶν χριστιανῶν, ἄν ὑπῆρχε κι' ἄν εἶχε δημιουργήσει τό σύμπαν, δέν θά μποροῦσε νά κάνει τίποτε περισσότερο»*.

Ἐπιτρέψαμε στόν ἑαυτό μας νά παραθέσουμε τό μεγάλο αὐτό ἀπόσπασμα γιά νά δείξουμε πῶς κατάλαβε ὁ Λαφάργκ τόν Ἔνγκελς καί πῶς ἐπέκρινε τόν Κάντ ἀπό τ' ἀριστερά, ὄχι γιά τίς πλευρές ἐκεῖνες τοῦ καντιανισμοῦ πού τόν ξεχωρίζουν ἀπό τόν χιουμισμό, ἀλλά γιά ἐκεῖνες πού εἶναι κοινές στόν Κάντ καί στόν Χιούμ, ὄχι γιά τήν παραδοχή τοῦ πράγματος καθεαυτό, ἀλλά γιά τήν ὄχι ἀρκετά ὑλιστική ἄποψη σχετικά μ'αὐτό.

Τέλος καί ὁ Κ. Κάουτσκι, ἐπικρίνει στήν «Ἠθική» του τόν Κάντ ἐπίσης ἀπό ἄποψη διαμετρικά ἀντίθετη μέ τό χιουμισμό καί τόν μπερκλεϋσμό. «Τό ὅτι βλέπω τό πράσινο, τό κόκκινο καί τό ἄσπρο,—γράφει ὁ Κάουτσκι ἐνάντια στή γνωσιοθεωρία τοῦ Κάντ,—βασίζεται στίς ἰδιότητες τῆς ὀπτικῆς μου ἱκανότητας. Ὅμως τό ὅτι τό πράσινο εἶναι κάτι διαφορετικό ἀπό τό κόκκινο μαρτυρεῖ γιά κάτι πού βρίσκεται ἔξω ἀπό μένα, μαρτυρεῖ γιά πραγματικές διαφορές τῶν πραγμάτων... Οἱ σχέσεις καί οἱ διαφορές μεταξύ τῶν ἴδιων τῶν πραγμάτων, πού μοῦ ἀποκαλύπτονται μέ τίς ξεχωριστές παραστάσεις τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου..., εἶναι πραγματικές σχέσεις καί διαφορές τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, δέν προσδιορίζονται ἀπό τή φύση τῆς γνωστικῆς ἱκανότητάς μου... Ἄν ἦταν πραγματικά ἔτσι» (ἄν ἦταν σωστή ἡ διδασκαλία τοῦ Κάντ γιά τήν ἰδεατότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου) «δέν θά μπορούσαμε νά ξέρουμε τίποτε γιά τόν ἔξω ἀπό μᾶς κόσμο, δέν θά μπορούσαμε νά ξέρουμε οὔτε κάν ὅτι ὑπάρχει» (σελ. 33 - 34 τῆς ρωσ. μετάφρασης).

Ἔτσι λοιπόν *ὁλόκληρη ἡ σχολή* τοῦ Φόϋερμπαχ, τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς στράφηκε ἀπό τόν Κάντ πρός τ' ἀριστερά, πρός τήν ὁλοκληρωτική ἄρνηση κάθε ἰδεαλισμοῦ καί κάθε ἀγνωστικισμοῦ. Οἱ μαχιστές μας ὅμως ἀκολούθησαν τήν *ἀντιδραστική* κατεύθυνση στή φιλοσοφία, τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους πού ἔκαναν κριτική στόν Κάντ ἀπό χιουμιστική καί μπερκλεϋκή ἄποψη. Φυσικά, εἶναι ἱερό δικαίωμα τοῦ κάθε

* *Paul Lafargue*. «Le matérialisme de Marx et l'idéalisme de Kant» στή «Le Socialiste» [72], τῆς 25 Φλεβάρη 1900 (*Πώλ Λαφάργκ*. «Ὁ ὑλισμός τοῦ Μάρξ καί ὁ ἰδεαλισμός τοῦ Κάντ» στήν ἐφημερίδα «Ὁ Σοσιαλιστής». *Ἡ Σύντ.)*

πολίτη καί ἰδιαίτερα τοῦ κάθε διανοούμενου νά ἀκολουθεῖ ὅποιον ἀντιδραστικό ἰδεολόγο προτιμάει. Ὅταν ὅμως ἄνθρωποι πού ἔχουν ξεκόψει ριζικά μέ τίς ἴδιες τίς *βάσεις τοῦ μαρξισμοῦ* στή φιλοσοφία ἀρχίζουν ἔπειτα νά στρεψοδικοῦν, νά τά μπερδεύουν, νά κλωθογυρίζουν καί νά μᾶς διαβεβαιώνουν ὅτι εἶναι «καί αὐτοί» μαρξιστές στή φιλοσοφία, ὅτι εἶναι «σχεδόν» σύμφωνοι μέ τόν Μάρξ καί ὅτι ἁπλῶς τόν «συμπλήρωσαν» λιγάκι, τό θέαμα εἶναι ἐξαιρετικά δυσάρεστο.

2. ΠΩΣ ΚΟΡΟΪΔΕΥΕ Ο «ΕΜΠΕΙΡΙΟΣΥΜΒΟΛΙΣΤΗΣ» ΓΙΟΥΣΚΕΒΙΤΣ ΤΟΝ «ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΟ» ΤΣΕΡΝΟΦ

«Εἶναι βέβαια γελοῖο,—γράφει ὁ κ. Π. Γιουσκέβιτς,—νά βλέπει κανείς μέ τί τρόπο ὁ κ. Τσερνόφ προσπαθεῖ νά κάνει τόν ἀγνωστικιστή θετικιστή - κοντιστή καί σπενσερικό Μιχαηλόβσκι πρόδρομο τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους» (l. c., σελ.73).

Γελοία ἐδῶ εἶναι προπαντός ἡ καταπληκτική ἄγνοια τοῦ κ. Γιουσκέβιτς. Ὅπως ὅλοι οἱ Βοροσίλοφ, ἔτσι καί ὁ Γιουσκέβιτς προσπαθεῖ νά καλύψει τήν ἄγνοιά του αὐτή μ' ἕνα μάζεμα σοφῶν λέξεων καί ὀνομάτων. Ἡ φράση πού παραθέσαμε εἶναι παρμένη ἀπό μιά παράγραφο ἀφιερωμένη στή σχέση τοῦ μαχισμοῦ μέ τό μαρξισμό. Καί ὁ κ. Γιουσκέβιτς πού βάλθηκε νά μιλήσει γι' αὐτό τό ζήτημα, δέν ξέρει ὅτι γιά τόν Ἔνγκελς (ὅπως καί γιά τόν κάθε ὑλιστή) καί οἱ ὀπαδοί τῆς κατεύθυνσης τοῦ Χιούμ καί οἱ ὀπαδοί τῆς κατεύθυνσης τοῦ Κάντ εἶναι τό ἴδιο ἀγνωστικιστές. Γι' αὐτό τό νά ἀντιπαραθέτει κανείς τόν ἀγνωστικισμό γενικά στό μαχισμό, ὅταν ἀκόμη κι' ὁ ἴδιος ὁ Μάχ παραδέχεται ὅτι εἶναι ὀπαδός τοῦ Χιούμ, σημαίνει ἁπλῶς ὅτι εἶναι φιλοσοφικά ἀγράμματος. Οἱ λέξεις «ἀγνωστικιστικός θετικισμός» εἶναι ἐπίσης παράλογες, γιατί θετικιστές αὐτοαποκαλοῦνται ἀκριβῶς οἱ ὀπαδοί τοῦ Χιούμ. Ὁ Γιουσκέβιτς, πού διάλεξε γιά δάσκαλό του τόν Πέτσολντ, θά ἔπρεπε νά ξέρει ὅτι ὁ Πέτσολντ κατατάσσει τόν ἐμπειριοκριτικισμό κατευθείαν στό θετικισμό. Τέλος, τό νά βάζει κανείς πλάϊ - πλάϊ τά ὀνόματα τοῦ Αὔγουστου Κόντ καί τοῦ Χέρμπερτ Σπένσερ εἶναι πάλι παράλογο, γιατί ὁ μαρξισμός ἀπορίπτει ὄχι ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τόν ἕνα θετικιστή ἀπό τόν ἄλλο, ἀλλά ἐκεῖνο πού ἔχουν κοινό, ἐκεῖνο πού ἕνα φιλόσοφο τόν κάνει θετικιστή, σέ διάκριση ἀπό ἕναν ὑλιστή.

Ὁ δικός μας Βοροσίλοφ χρειάστηκε ὅλο αὐτό τό μάζεμα λέξεων γιά νά «θαμπώσει» τόν ἀναγνώστη, γιά νά τόν ξεκουφάνει μέ ἠχηρές λέξεις, γιά ν' ἀποσπάσει τήν προσοχή του

ἀπό τήν *οὐσία τοῦ ζητήματος* καί νά τή στρέψει σέ τιποτένια ψιλοπράγματα. Καί ἡ οὐσία αὐτή τοῦ ζητήματος συνίσταται στή ριζική διαφορά ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί σ' ὅλο τό πλατύ ρεῦμα τοῦ θετικισμοῦ, *μέσα* στό ὁποῖο βρίσκονται καί ὁ Αὔγ. Κόντ, καί ὁ Χ. Σπένσερ, καί ὁ Μιχαηλόβσκι, καί μιά σειρά νεοκαντιανοί, καί ὁ Μάχ μέ τόν Ἀβενάριους. Τήν οὐσία αὐτή τοῦ ζητήματος τήν ἐξέφρασε μέ τή μεγαλύτερη σαφήνεια ὁ Ἔνγκελς στό βιβλίο του «Λ. Φόϋερμπαχ», ὅπου *ὅλους* τούς καντιανούς καί τούς χιουμιστές ἐκείνης τῆς περιόδου (τοῦ 1880 - 1890) τούς κατατάσσει στό στρατόπεδο τῶν ἀξιοθρήνητων ἐκλεκτικιστῶν, τῶν ψιλικατζήδων-ἐπιστημόνων (Flohknacker, κατά λέξη: ψυλλοσπάστης) κ.ο.κ.[73]. Σέ ποιόν μποροῦν καί σέ ποιόν πρέπει ν' ἀποδοθοῦν αὐτοί οἱ χαρακτηρισμοί, αὐτό δέν θέλησαν νά τό σκεφτοῦν οἱ Βοροσίλοφ μας. Κι'ἐπειδή εἶναι ἀνίκανοι νά σκεφτοῦν, θά τούς παραθέσουμε μιά πολύ παραστατική σύγκριση. Ὁ Ἔνγκελς, μιλώντας καί τό 1888 καί τό 1892 γιά τούς καντιανούς καί τούς χιουμιστές[74] γενικά, δέν ἀναφέρει *κανένα* ὄνομα. Ἡ μόνη παραπομπή πού κάνει ὁ Ἔνγκελς σέ βιβλίο εἶναι ἡ παραπομπή στό ἔργο τοῦ Στάρκε γιά τόν Φόϋερμπαχ, πού τό ἀνάλυσε ὁ Ἔνγκελς. «Ὁ Στάρκε, —λέει ὁ Ἔνγκελς,—καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες γιά νά ὑπερασπίσει τόν Φόϋερμπαχ ἀπό τίς ἐπιθέσεις καί τίς θεωρίες τῶν ὑφηγητῶν πού κάνουν θόρυβο σήμερα στή Γερμανία μέ τό ὄνομα τοῦ φιλόσοφου. Γιά ἀνθρώπους πού ἐνδιαφέρονται γιά τούτους τούς ἐπιγόνους τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας αὐτό εἶναι βέβαια σοβαρό. Γιά τόν ἴδιο τόν Στάρκε μπορεῖ νά φάνηκε ἀναγκαῖο. Ἐμεῖς ὅμως θά λυπηθοῦμε τόν ἀναγνώστη» («Ludwig Feuerbach», S. 25[75]).

Ὁ Ἔνγκελς θέλησε νά «λυπηθεῖ τόν ἀναγνώστη», δηλ. ν' ἀπαλλάξει τούς σοσιαλδημοκράτες ἀπό τήν εὐχάριστη γνωριμία μέ τούς ξεπεσμένους πολυλογάδες πού αὐτοαποκαλοῦνται φιλόσοφοι. Ποιοί εἶναι ὅμως οἱ ἐκπρόσωποι αὐτῶν τῶν «ἐπιγόνων»;

Ἄν ἀνοίξουμε τό βιβλίο τοῦ Στάρκε (C. N. Starke. «Ludwig Feuerbach», Stuttgart, 1885*) συναντᾶμε συνεχεῖς παραπομπές στούς ὀπαδούς *τοῦ Χιούμ καί τοῦ Κάντ*. Ὁ Στάρκε ξεχωρίζει τόν Φόϋερμπαχ ἀπό τίς δυό αὐτές κατευθύνσεις. Ὁ Στάρκε παραθέτει ἐδῶ περικοπές τοῦ *Α. Ρήλ, τοῦ Βίντελμπαντ καί τοῦ Α.Λάνγκε* (SS. 3, 18-19, 127 καί ἑπόμ. στό ἔργο τοῦ Στάρκε).

---

*—*Κ. Ν. Στάρκε.* «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ», Στουτγάρδη, 1885. *Ἡ Σύντ.*

'Ανοίγουμε τό βιβλίο τοῦ Ρ. 'Αβενάριους «Ἡ ἀνθρώπινη ἀντίληψη τοῦ κόσμου» πού ἐκδόθηκε τό 1891 καί διαβάζουμε στή σελ. 120 τῆς πρώτης γερμανικῆς ἔκδοσης: «Τό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάλυσής μας συμφωνεῖ—ἄν καί ὄχι ἀπόλυτα (durchgehend), παίρνοντας ὑπόψη τή διαφορά τῶν ἀπόψεων —μ' ἐκεῖνο στό ὁποῖο ἔφθασαν ἄλλοι ἐρευνητές, ὅπως λογουχάρη οἱ *Ε. Λάας, Ε. Μάχ, Α. Ρήλ, Β. Βούντ*. Πρβλ. ἐπίσης καί τόν *Σοπενχάουερ*».

Ποιόν κορόϊδευε ὁ Βοροσίλοφ-Γιουσκέβιτς μας;

Ὁ 'Αβενάριους δέν ἔχει τήν παραμικρότερη ἀμφιβολία γιά τή συγγένειά του ἀπό ἄποψη ἀρχῶν,—ὄχι σ' ἕνα μικρότερο ζήτημα, ἀλλά στό ζήτημα τοῦ «τελικοῦ ἀποτελέσματος» τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ,—μέ τούς *καντιανούς* Ρήλ καί Λάας καί μέ τόν *ἰδεαλιστή* Βούντ. Μνημονεύει τόν Μάχ ἀνάμεσα σέ δυό καντιανούς. Καί πραγματικά, δέν ἀποτελοῦν μήπως ὅλοι τους μιά παρέα, ἀφοῦ ὁ Ρήλ καί ὁ Λάας καθάριζαν τή διδασκαλία τοῦ Κάντ ἀλά Χιούμ καί ὁ Μάχ καί ὁ 'Αβενάριους καθάριζαν τή διδασκαλία τοῦ Χιούμ ἀλά Μπέρκλεϋ;

Εἶναι λοιπόν παράξενο ὅτι ὁ Ἔνγκελς θέλησε νά «λυπηθεῖ» τούς γερμανούς ἐργάτες, νά τούς ἀπαλλάξει ἀπό μιά στενή γνωριμία μέ ὅλη τήν παρέα τῶν «ψυλλοσπάστηδων» ὑφηγητῶν;

Ὁ Ἔνγκελς ἤξερε νά λυπᾶται τούς γερμανούς ἐργάτες, ἐνῶ οἱ Βοροσίλοφ δέν λυποῦνται τό ρῶσο ἀναγνώστη.

Εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε ὅτι ἕνας οὐσιαστικά ἐκλεκτικός συνδυασμός τοῦ Κάντ μέ τόν Χιούμ ἤ τοῦ Χιούμ μέ τόν Μπέρκλεϋ εἶναι, μπορεῖ νά πεῖ κανείς,δυνατός σέ διάφορες ἀναλογίες, μέ τό νά τονίζεται περισσότερο πότε τό ἕνα καί πότε τό ἄλλο στοιχεῖο τοῦ μίγματος. Εἴδαμε π.χ. πιό πάνω ὅτι μόνο ἕνας μαχιστής, ὁ Χ. Κλάινπετερ, ἀναγνωρίζει ἀνοιχτά ὅτι ὁ ἴδιος καί ὁ Μάχ εἶναι σολιψιστές (δηλ. συνεπεῖς μπερκλεϋστές). 'Αντίθετα, πολλοί μαθητές καί ὀπαδοί τοῦ Μάχ καί τοῦ 'Αβενάριους, ὅπως ὁ Πέτσολντ, ὁ Βίλλυ, ὁ Πῆρσον, ὁ ρῶσος ἐμπειριοκριτικός Λεσέβιτς, ὁ γάλλος 'Ανρί Ντελακρουά* κ.ά. ὑπογραμμίζουν τό χιουμισμό στίς ἀντιλήψεις τοῦ Μάχ καί

* «Bibliotèque du congrès international de philosophie», vol. IV. *Henri Delacroix*. «David Hume et la philosophie critique», («Βιβλιοθήκη τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου φιλοσοφίας», τόμ. V. *'Ανρί Ντελακρουά*. «Ὁ Δαβίδ Χιούμ καί ἡ κριτική φιλοσοφία». *Ἡ Σύντ.*). Ὁ συγγραφέας κατατάσσει στούς ὀπαδούς τοῦ Χιούμ τόν 'Αβενάριους καί τούς ἐνυπαρξιστές στή Γερμανία, τόν Σ. Ρενουβιέ καί τή σχολή του (τούς «νεοκριτικιστές») στή Γαλλία.

τοῦ 'Αβενάριους. Θά φέρουμε σάν παράδειγμα ἕναν πολύ μεγάλο ἐπιστήμονα πού συνδύαζε ἐπίσης στή φιλοσοφία τόν Χιούμ μέ τόν Μπέρκλεϋ, ἀλλά μετέθετε τόν τόνο στά ὑλιστικά στοιχεῖα τοῦ τέτιου μίγματος. Πρόκειται γιά τό διάσημο ἄγγλο φυσιοδίφη Τ. Χάξλεϋ, πού ἔβαλε σέ κυκλοφορία τόν ὅρο «ἀγνωστικιστής». Τόν Χάξλεϋ εἶχε ἀναμφισβήτητα ὑπόψη πρίν ἀπόλους καί περισσότερο ἀπόλους ὁ Ἔνγκελς, ὅταν μιλοῦσε γιά τόν ἀγγλικό ἀγνωστικισμό. Ὁ Ἔνγκελς ὀνόμασε τό 1892 τούς ἀγωνστικιστές αὐτοῦ τοῦ τύπου «ντροπαλούς ὑλιστές»[76]. Ὁ ἄγγλος σπιριτουαλιστής Τζέϊμς Γουόρντ, πού στό βιβλίο του «Νατουραλισμός καί ἀγνωστικισμός» ἐπιτίθεται κυρίως ἐνάντια στόν «ἐπιστημονικό ἡγέτη τοῦ ἀγνωστικισμοῦ» (vol. II, p. 229), τόν Χάξλεϋ, ἐπιβεβαιώνει τήν ἐκτίμηση τοῦ Ἔνγκελς, ὅταν λέει: «Στόν Χάξλεϋ ἡ τάση πρός τήν ἀναγνώριση τῆς προτεραιότητας τῆς φυσικῆς πλευρᾶς» («τῆς σειρᾶς στοιχείων», κατά τόν Μάχ) «εἶναι συχνά τόσο ἔκδηλα ἐκφρασμένη, ὥστε εἶναι ζήτημα ἄν μπορεῖ κανείς γενικά νά μιλήσει ἐδῶ γιά παραλληλισμό. Παρά τό γεγονός ὅτι ὁ Χάξλεϋ ἀπορίπτει μέ μεγάλη ἀγανάκτηση τήν προσωνυμία τοῦ ὑλιστῆ σάν ὕβρη γιά τόν ἀκηλίδωτο ἀγνωστικισμό του, δέν γνωρίζω ἄλλο νεότερο συγγραφέα πού ν' ἀξίζει περισσότερο αὐτή τήν προσωνυμία» (vol. II, p. 30 - 31). Καί ὁ Τζέϊμς Γουόρντ παραθέτει τίς ἀκόλουθες δηλώσεις τοῦ Χάξλεϋ σάν ἐπιβεβαίωση τῆς γνώμης του: «Ὁ κάθε γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης θά παραδεχθεῖ ὅτι ἡ πρόοδός της σέ ὅλες τίς ἐποχές σήμαινε, καί, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά, σημαίνει σήμερα τήν ἐπέκταση τῆς περιοχῆς ἐκείνου πού ὀνομάζουμε ὕλη καί αἰτιότητα καί τήν ἀντίστοιχη βαθμιαία ἐξαφάνιση ἀπ' ὅλες τίς περιοχές τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἐκείνου πού ὀνομάζουμε πνεῦμα καί αὐθόρμητο». Ἤ: «Δέν εἶναι σπουδαῖο αὐτό καθεαυτό, ἄν ἐκφράζουμε τά φαινόμενα τῆς ὕλης μέ ὁρολογία τοῦ πνεύματος ἤ τά φαινόμενα τοῦ πνεύματος μέ ὁρολογία τῆς ὕλης, καί ἡ μιά καί ἡ ἄλλη διατύπωση ἔχουν μέσα τους κάποια σχετική ἀλήθεια» («σχετικά σταθερά συμπλέγματα στοιχείων», κατά τόν Μάχ). «'Από τή σκοπιά ὅμως τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης ἡ ὑλιστική ὁρολογία πρέπει ἀπό κάθε ἄποψη νά προτιμιέται. 'Επειδή αὐτή συνδέει τή σκέψη μέ τά ἄλλα φαινόμενα τοῦ σύμπαντος... ἐνῶ ἡ ἀντίστροφη ἤ σπιριτουαλιστική ὁρολογία εἶναι ἐντελῶς στείρα (utterly barren) καί δέν ὁδηγεῖ σέ τίποτε ἄλλο, παρά σέ σύγχυση ἰδεῶν καί σέ σκοτάδια... Ἔτσι δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει

ἀμφιβολία ὅτι ὅσο περισσότερο προχωρεῖ ἡ ἐπιστήμη, τόσο πλατύτερα καί συνεπέστερα θά ἐκφράζονται ὅλα τά φαινόμενα τῆς φύσης μέ ὑλιστικούς τύπους ἤ σύμβολα» (I, 17 - 19).

Ἔτσι σκεπτόταν ὁ «ντροπαλός ὑλιστής» Χάξλεϋ πού δέν ἤθελε σέ καμιά περίπτωση ν' ἀναγνωρίσει τόν ὑλισμό, θεωρώντας τον «μεταφυσικό», πού προχωρεῖ παράνομα πέρα ἀπό τίς «ὁμάδες αἰσθημάτων». Καί ὁ ἴδιος ὁ Χάξλεϋ ἔγραφε: «Ἄν ἤμουν ὑποχρεωμένος νά διαλέξω ἀνάμεσα στόν ἀπόλυτο ὑλισμό καί στόν ἀπόλυτο ἰδεαλισμό, θ' ἀναγκαζόμουν νά δεχτῶ τόν τελευταῖο...». «Τό μόνο πού ξέρουμε μέ βεβαιότητα εἶναι ἡ ὕπαρξη τοῦ πνευματικοῦ κόσμου» (J.Ward, II 216, στό ἴδιο).

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χάξλεϋ εἶναι κι' αὐτή ἕνα μίγμα χιουμισμοῦ καί μπερκλεϋσμοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ φιλοσοφία τοῦ Μάχ. Ὡστόσο στόν Χάξλεϋ τά μπερκλεϋκά ξιφουλκήματα εἶναι κάτι τό τυχαῖο, ἐνῶ ὁ ἀγνωστικισμός του χρησιμεύει σάν φύλλο συκῆς γιά τόν ὑλισμό του. Στόν Μάχ ἡ «ἀπόχρωση» τοῦ μίγματος εἶναι διαφορετική καί ὁ ἴδιος ὁ σπιριτουαλιστής Γουόρντ, ἐνῶ πολεμάει μέ ἄγριο πεῖσμα τόν Χάξλεϋ, χτυπάει χαϊδευτικά στόν ὦμο τόν Ἀβενάριους καί τόν Μάχ.

3. ΟΙ ΕΝΥΠΑΡΞΙΣΤΕΣ ΣΑΝ ΣΥΜΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ ΤΟΥ ΜΑΧ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΒΕΝΑΡΙΟΥΣ

Μιλώντας γιά τόν ἐμπειριοκριτικισμό δέν μπορούσαμε ν' ἀποφύγουμε ἀλλεπάλληλες παραπομπές σέ φιλόσοφους τῆς λεγόμενης ἐνυπαρξικῆς σχολῆς πού οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποί της εἶναι ὁ Σοῦππε, ὁ Λεκλαίρ, ὁ Ρέμκε καί ὁ Σοῦμπερτ - Ζόλντερν. Εἶναι ἀνάγκη τώρα νά ἐξετάσουμε τή σχέση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ πρός τούς ἐνυπαρξιστές καί τήν οὐσία τῆς φιλοσοφίας πού προπαγανδίζουν οἱ τελευταῖοι.

Ὁ Μάχ ἔγραφε τό 1902: «...Σήμερα βλέπω ὅτι ὁλόκληρη σειρά φιλόσοφοι: θετικιστές, ἐμπειριοκριτικοί, ὀπαδοί τῆς ἐνυπαρξικῆς φιλοσοφίας, καθώς καί πολύ λίγοι φυσιοδίφες ἔχουν ἀνοίξει, χωρίς νά ξέρουν τίποτε ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο, καινούργιους δρόμους πού, παρ' ὅλες τίς ἀτομικές διαφορές, συγκλίνουν σχεδόν στό ἴδιο σημεῖο» («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 9). Ἐδῶ πρέπει, πρῶτα, νά σημειώσουμε τήν ἐξαιρετικά εἰλικρινή ὁμολογία τοῦ Μάχ ὅτι *πολύ λίγοι* φυσιοδίφες ἀνήκουν στούς ὀπαδούς τῆς δῆθεν «νέας», στήν πραγματικότητα ὅμως πολύ παλιᾶς, χιουμιστικο-μπερκλεϋκῆς φιλοσοφίας. Δεύτερο, ἔχει ἐξαιρετική σημασία ἡ ἄποψη τοῦ Μάχ ὅτι ἡ «νέα» αὐτή φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἕνα πλατύ *ρεῦμα*, πού μέσα του οἱ ἐνυπαρξι-

στές βρίσκονται στήν ἴδια γραμμή μέ τούς ἐμπειριοκριτικούς καί τούς θετικιστές. «Ἔτσι ἀρχίζει, —ἐπαναλαβαίνει ὁ Μάχ στόν πρόλογο τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τῆς «Ἀνάλυσης τῶν αἰσθημάτων» (1906),— ἕνα κοινό κίνημα» (σελ. 4)... «Εἶμαι, — γράφει ὁ Μάχ σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο,— πολύ κοντά καί στούς ὀπαδούς τῆς ἐνυπαρξικῆς φιλοσοφίας... Δέν βρῆκα σ' αὐτό τό βιβλίο («Ἐγχειρίδιο Γνωσιοθεωρίας καί Λογικῆς» τοῦ Σοῦππε) τίποτε, μέ τό ὁποῖο δέν θά μποροῦσα εὐχαρίστως νά συμφωνήσω, μέ μερικές ἴσως ἐλαφρές τροποποιήσεις» (46). Ὁ Μάχ θεωρεῖ ὅτι καί ὁ Σοῦμπερτ - Ζόλντερν ἀκολουθεῖ ἐπίσης «πολύ κοντινούς δρόμους» (σελ. 4), ὅσο γιά τόν Βίλχελμ Σοῦππε, ὁ Μάχ τοῦ *ἀφιερώνει* μάλιστα τήν τελευταία, τή συνοψιστική σάν νά λέμε, φιλοσοφική του ἐργασία: «Γνώση καί πλάνη».

Ὁ ἄλλος θεμελιωτής τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, ὁ Ἀβενάριους, ἔγραφε τό 1894 ὅτι τόν «χαροποιεῖ» καί τόν «ἐμψυχώνει» ἡ συμπάθεια τοῦ Σοῦππε πρός τόν ἐμπειριοκριτικισμό καί ὅτι ἡ «διαφορά» (Differenz) ἀνάμεσα στόν ἴδιο καί στόν Σοῦππε «εἶναι, ἴσως, μόνο προσωρινή» (vielleicht nur einstweilen noch bestehend)*. Τέλος, ὁ Ι. Πέτσολντ, πού τή διδασκαλία του ὁ Β. Λεσέβιτς τή θεωρεῖ τελευταία λέξη τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, *ἀναγορεύει ἀπερίφραστα σάν ἀρχηγούς τῆς νέας κατεύθυνσης ἀκριβῶς τήν τριάδα:* Σοῦππε - Μάχ - Ἀβενάριους. («Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung», Bd. II, 1904, S. 295,** καί «D. Weltproblem», 1906, S.V καί 146***). Ταυτόχρονα ὁ Πέτσολντ τάσσεται ἀποφασιστικά ἐνάντια στόν Ρ. Βίλλυ («Einf.», II, 321), τό μοναδικό σχεδόν ἐπιφανή μαχιστή πού ντράπηκε γιά τή συγγένεια μέ τόν Σοῦππε καί προσπάθησε νά διαχωρίσει ἀπό ἄποψη ἀρχῶν τόν ἑαυτό του ἀπ' αὐτόν, πράγμα γιά τό ὁποῖο ὁ μαθητής τοῦ Ἀβενάριους δέχτηκε ἐπίπληξη ἀπό τόν ἀγαπητό του δάσκαλο. Ὁ Ἀβενάριους ἔγραψε τά παρακάτω λόγια γιά τόν Σοῦππε σ' ἕνα σημείωμά του σχετικά μέ τό ἄρθρο τοῦ Βίλλυ ἐνάντια στόν Σοῦππε, ὅπου πρόσθεσε ὅτι ἡ κριτική τοῦ Βίλλυ «ἦταν ἴσως πιό ἔντονη ἀπ

* «Vierteljarsschrift für wissenschaftliche Philosophie», 1894, 18. Jahrg. Heft I, S. 29 («Τρίμηνη Ἐπιθεώρηση Ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας», 1894, 18ο ἔτος ἐκδ., τεῦχ. I, σελ. 29. *Ἡ Σύντ.*).

** —«Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας», τόμ. II, 1904, σελ. 295. *Ἡ Σύντ.*

*** «Das Weltproblem von positivistischem Standpunkte aus», 1906, S. V καί 146 («Τό πρόβλημα τοῦ κόσμου ἀπό τή σκοπιά τοῦ θετικισμοῦ», 1906, σελ. V καί 146). *Ἡ Σύντ.*

ὅ,τι ἔπρεπε» («Viertljschr. f. w. Ph.», 18. Jahrg., 1894, S. 29, τό ἴδιο τεῦχος περιέχει καί τό ἄρθρο τοῦ Βίλλυ ἐνάντια στόν Σοῦππε).

Ἀφοῦ γνωρίσαμε τή γνώμη τῶν ἐμπειριοκριτικῶν γιά τούς ἐνυπαρξιστές, ἄς ἐξετάσουμε τώρα τή γνώμη τῶν ἐνυπαρξιστῶν γιά τούς ἐμπειριοκριτικούς. Ἀναφέραμε κιόλας τή γνώμη πού διατύπωσε ὁ Λεκλαίρ τό 1879. Ὁ Σοῦμπερτ - Ζόλντερν ἐκφράζει ἀνοιχτά τό 1882 τή «συμφωνία» του «ἐν μέρει μέ τόν Φίχτε τόν πρεσβύτερο» (δηλ. μέ τό διάσημο ἐκπρόσωπο τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ Γιόχαν Γκότλιμπ Φίχτε, πού εἶχε, ὅπως καί ὁ Ἰωσήφ Ντίτσγκεν, ἕναν ἀποτυχημένο ἐπίσης φιλόσοφο γιό), κι' ἔπειτα «μέ τούς Σοῦππε, Λεκλαίρ, *Ἀβενάριους* καί ἐνμέρει μέ τόν Ρέμκε»· καί στό σημεῖο αὐτό ἀναφέρει μέ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση τά λόγια τοῦ Μάχ («Erh. d. Arb.»*) ἐνάντια στή «φυσικοϊστορική μεταφυσική»**, ὅπως ὀνομάζουν τό φυσικοϊστορικό ὑλισμό ὅλοι οἱ ἀντιδραστικοί ὑφηγητές καί καθηγητές τῆς Γερμανίας. Τό 1893, μετά τή δημοσίευση τῆς «Ἀνθρώπινης ἀντίληψης τοῦ κόσμου» τοῦ Ἀβενάριους, ὁ Β. Σοῦππε χαιρέτισε τό ἔργο αὐτό στό «Ἀνοιχτό γράμμα πρός τόν Ρ. Ἀβενάριους», σάν «ἐπικύρωση τοῦ ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ», πού τόν ὑπεράσπιζε, ὅπως λέει καί ὁ ἴδιος ὁ Σοῦππε. «Ἡ ἀντίληψή μου γιά τή νόηση,— ἔγραφε ὁ Σοῦππε,— συμφωνεῖ θαυμάσια μέ τή δική σας (τοῦ Ἀβενάριους) "καθαρή ἐμπειρία"»***. Σέ συνέχεια, τό 1896, ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν, ἀνακεφαλαιώνοντας τή «μεθοδολογική κατεύθυνση στή φιλοσοφία», ὅπου «στηρίζεται», δίνει τή γενεαλογία του, πού ξεκινάει ἀπό τόν Μπέρκλεϋ καί τόν Χιούμ, περνάει ἀπό τόν *Φ. Α. Λάνγκε* («ἡ καθαυτό ἀρχή τῆς κατεύθυνσής μας στή Γερμανία χρονολογεῖται ἀπό τόν Λάνγκε») καί παραπέρα ἀπό τόν Λάας, τόν Σοῦππε καί Σία, τόν *Ἀβενάριους* καί τόν *Μάχ*, τόν

---

* —«Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit» («Ἡ ἱστορία καί ἡ προέλευση τῆς ἀρχῆς τῆς διατήρησης τοῦ ἔργου»). *Ἡ Σύντ.*

** *Dr. Richard von Schubert-Soldern.* «Über Transcendenz des Objects und Subjects», 1882, S. 37 καί § 5. Πρβλ. τοῦ ἴδιου: «Grundlagen einer Erkenntnistheorie», 1884, S. 3. *(Δρ. Ρίχαρντ φόν Σοῦμπερτ - Ζόλντερν.* «Γιά τήν ὑπερβατικότητα τοῦ ἀντικειμένου καί τοῦ ὑποκειμένου», 1882, σελ. 37 καί § 5. Πρβλ. τοῦ ἴδιου: «Βάσεις τῆς γνωσιοθεωρίας», 1884, σελ. 3. *Ἡ Σύντ.).*

*** «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», 17. Jahrg., 1893, S. 384.

νεοκαντιανό *Ρήλ*, τόν γάλλο Σ. Ρενουβιέ κτλ.*. Τέλος, στήν προγραμματική «Εἰσαγωγή» πού δημοσιεύτηκε στό πρῶτο τεῦχος τοῦ εἰδικοῦ φιλοσοφικοῦ ὀργάνου τῶν ἐνυπαρξιστῶν, μαζί μέ τήν κήρυξη πολέμου ἐνάντια στόν ὑλισμό καί τήν ἔκφραση συμπάθειας πρός τόν Σάρλ Ρενουβιέ διαβάζουμε: «Ἀκόμη κι' ἀπό τό στρατόπεδο τῶν ἴδιων τῶν φυσιοδιφῶν ὑψώνονται ἤδη φωνές ὁρισμένων ξεχωριστῶν ἐρευνητῶν ἐνάντια στήν αὐξανόμενη ἔπαρση τῶν συναδέλφων τους, ἐνάντια στό ἀφιλοσόφητο πνεῦμα πού ἔχει κυριαρχήσει στίς φυσικές ἐπιστῆμες. Τέτιος εἶναι λ.χ. ὁ φυσικός Μάχ... Παντοῦ μπαίνουν σέ κίνηση φρέσκες δυνάμεις καί ἀπεργάζονται τήν καταστροφή τῆς τυφλῆς πίστης στό ἀλάθητο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί ἀρχίζουν πάλι ν' ἀναζητοῦν ἄλλους δρόμους πρός τά βάθη τοῦ μυστηρίου, ν' ἀναζητοῦν μιά καλύτερη εἴσοδο στόν οἶκο τῆς ἀλήθειας»**.

Δυό λόγια γιά τόν Σ. Ρενουβιέ. Ὁ Ρενουβιέ εἶναι ὁ ἀρχηγός τῆς σχολῆς τῶν λεγόμενων νεοκριτικιστῶν, πού ἔχει μεγάλη ἐπιροή καί διάδοση στή Γαλλία. Ἡ θεωρητική φιλοσοφία του εἶναι συνένωση τοῦ φαινομεναλισμοῦ τοῦ Χιούμ μέ τόν ἀπριορισμό τοῦ Κάντ. Σ' αὐτήν ἀποκρούεται κατηγορηματικά τό πράγμα καθεαυτό. Ἡ ἀλληλουχία τῶν φαινομένων, ἡ τάξη καί ὁ νόμος ἀνακηρύσσονται ἀπριορικά· ὁ νόμος γράφεται μέ κεφαλαῖο γράμμα καί μετατρέπεται σέ βάση θρησκείας. Οἱ καθολικοί παπάδες εἶναι καταγοητευμένοι μ' αὐτή τή φιλοσοφία. Ὁ μαχιστής Βίλλυ ἀποκαλεῖ μέ ἀγανάκτηση τόν Ρενουβιέ «δεύτερο ἀπόστολο Παῦλο», «φωτοσβέστη ἀνώτερης κατηγορίας», «ἠθικολόγο κήρυκα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης» («Gegen die Schulweisheit», S. 129***). Καί νά πού αὐτοί οἱ ὁμοϊδεάτες τῶν ἐνυπαρξιστῶν *χαιρετίζουν θερμά* τή φιλοσοφία τοῦ Μάχ. Ὅταν ἡ «Μηχανική» του βγῆκε σέ γαλλική μετάφραση, τό ὄργανο τῶν «νεκριτικιστῶν» — «L'Année Philosophique»[78], πού ἐκδίδεται ἀπό τό συνεργάτη καί μαθητή τοῦ Ρενουβιέ, τόν Πιγιόν, ἔγραφε: «Εἶναι περιττό νά σημειώσουμε πόσο στήν κριτική τῆς οὐσίας, τοῦ πράγματος, τοῦ πράγματος καθεαυτό, ἡ θετική ἐπιστήμη τοῦ κ. Μάχ συμφωνεῖ μέ τό νεοκριτικιστικό ἰδεαλισμό» (τόμ. 15ος, 1904, 179).

* *Dr. Richard von Schubert-Soldern.* «Das menschliche Glück und die soziale Frage», 1896, SS. V, VI *(Δρ. Ρίχαρντ φόν Σοῦμπερτ - Ζόλντερν.* «Ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία καί τό κοινωνικό ζήτημα», 1896, σελ. V, VI. *Ἡ Σύντ.).*

** «Zeitschrift für immanente Philosophie [77], Bd. I, Berlin, 1896, SS. 6, 9.

*** —«Ἐνάντια στή δασκαλίστικη σοφία», σελ. 129. *Ἡ Σύντ.*

Ὅσο γιά τούς ρώσους μαχιστές ὅλοι τους ντρέπονται γιά τή συγγένειά τους μέ τούς ἐνυπαρξιστές, καί δέν μποροῦσε βέβαια νά περιμένει κανείς τίποτε ἄλλο ἀπό ἀνθρώπους πού δέν βάδισαν συνειδητά στό μονοπάτι τῶν Στροῦβε, Μένσικοφ καί Σίας. Μόνο ὁ Μπαζάροφ ἀποκαλεῖ «ρεαλιστές»* «μερικούς ἐκπροσώπους τῆς ἐνυπαρξικῆς σχολῆς». Ὁ Μπαζάροφ δηλώνει σύντομα *(καί στήν πραγματικότητα λαθεμένα)* ὅτι «ἡ ἐνυπαρξική σχολή εἶναι μόνο ἐνδιάμεση μορφή ἀνάμεσα στόν καντιανισμό καί στόν ἐμπειριοκριτικισμό» («Ἐμπειριομονισμός», III, XXII). Ὁ Β. Τσερνόφ γράφει: «Γενικά οἱ ἐνυπαρξιστές πλησιάζουν τό θετικισμό μόνο μέ μιά πλευρά τῆς θεωρίας τους, ἐνῶ μέ τίς ἄλλες βγαίνουν πολύ ἔξω ἀπό τά πλαίσιά του» («Φιλοσοφικές καί κοινωνιολογικές μελέτες», 37). Ὁ Βαλεντίνοφ λέει ὅτι «ἡ ἐνυπαρξική σχολή ἔντυσε αὐτές τίς (μαχιστικές) ἰδέες μέ ἀκατάλληλη στολή καί σκόνταψε στό ἀδιέξοδο τοῦ σολιψισμοῦ» (l. c., σελ. 149). Ὅπως βλέπετε, ἐδῶ διαλέγετε καί παίρνετε: καί σύνταγμα καί σολομός μαγιονέζα, καί ρεαλισμός καί σολιψισμός. Οἱ μαχιστές μας φοβοῦνται νά ποῦν καθαρά καί ξάστερα τήν ἀλήθεια γιά τούς ἐνυπαρξιστές.

Γεγονός εἶναι ὅτι οἱ ἐνυπαρξιστές εἶναι οἱ πιό δηλωμένοι ἀντιδραστικοί, οἱ ἀνοιχτοί κήρυκες τοῦ φιντεϊσμοῦ, ὁλοκληρωμένοι φωτοσβέστες. Δέν ὑπάρχει *οὔτε ἕνας* ἀπ' αὐτούς πού νά μήν ἔφτασε *ἀνοιχτά* μέ τά πιό θεωρητικά γνωσιολογικά του ἔργα στήν ὑπεράσπιση τῆς θρησκείας, στή δικαιολόγηση τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου μεσαιωνισμοῦ. Ὁ Λεκλαίρ ὑπερασπίζει τό 1879 τή φιλοσοφία του, σάν φιλοσοφία πού ἱκανοποιεῖ «ὅλες τίς ἀπαιτήσεις τοῦ θρησκευτικά προδιατεθειμένου πνεύματος» («Der Realismus etc.», S. 73**). Ὁ Ι. Ρέμκε ἀφιερώνει τό 1880 τή «Γνωσιοθεωρία» του στόν προτεστάντη πάστορα Μπίντερμαν καί τελειώνει τό βιβλίο του μ' ἕνα κήρυγμα ὄχι ὑπέρ ἑνός ὑπεραισθητοῦ θεοῦ, ἀλλά ὑπέρ τοῦ θεοῦ σάν «πραγματικῆς ἔννοιας» (γι' αὐτό πιθανό ὁ Μπαζάροφ κατέταξε «μερικούς» ἐνυπαρξιστές στούς «ρεαλιστές;»), ἐνῶ παράλ-

---

* «Οἱ ρεαλιστές στή σύγχρονη φιλοσοφία—ὁρισμένοι ἐκπρόσωποι τῆς ἐνυπαρξικῆς σχολῆς πού προῆλθε ἀπό τόν καντιανισμό, ἡ σχολή τῶν Μάχ - Ἀβενάριους καί πολλά συγγενικά τους ρεύματα—βρίσκουν ὅτι δέν ὑπάρχει κανένας ἀπολύτως λόγος ν' ἀποριφθεῖ ἡ ἀφετηρία τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ». «Δοκίμια», σελ. 26.

** —«Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kant angebahnten Erkenntniskritik», S. 73. *Ἡ Σύντ.*

ληλα «ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς πραγματικῆς αὐτῆς ἔννοιας ἀφήνεται γιά λύση στήν πρακτική ζωή» καί ἡ «Χριστιανική δογματική» τοῦ Μπίντερμαν ἀνακηρύσσεται ὑπόδειγμα «ἐπιστημονικῆς θεολογίας» (J. Rehmke. «Die Welt als Wahrnehmung und Begriff», Berlin, 1880, S. 312). Ὁ Σοῦππε μᾶς διαβεβαιώνει στήν «Ἐπιθεώρηση ἐνυπαρξικῆς φιλοσοφίας» ὅτι, ἄν οἱ ἐνυπαρξιστές ἀρνιοῦνται τό ὑπερβατικό, ὡστόσο στήν ἔννοια αὐτή δέν ὑπάγεται καθόλου ὁ θεός καί ἡ μέλλουσα ζωή («Zeitschrift für immanente Philosophie», II. Band, S. 52*). Στήν «Ἠθική» του ὁ Σοῦππε ὑπερασπίζει τή «σύνδεση τοῦ ἠθικοῦ νόμου... μέ μιά μεταφυσική κοσμοαντίληψη» καί καταδικάζει τήν «δίχως νόημα φράση» γιά χωρισμό τῆς ἐκκλησίας ἀπό τό κράτος (Dr. Wilhelm Schuppe. «Grundzüge der Ethik und Rechts-Philosophie». Bresl. 1821, S. 181, 325**). Ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν στό ἔργο του «Βάσεις τῆς γνωσιοθεωρίας» φτάνει στό συμπέρασμα γιά τήν προΰπαρξη τοῦ *Ἐγώ* μας πρίν ἀπό τήν ὕπαρξη τοῦ σώματος καί γιά τή μεθύπαρξη τοῦ *Ἐγώ* ὕστερα ἀπό τό σῶμα, δηλ. γιά τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς (l. c., S. 82) κτλ. Ὁ ἴδιος στό «Κοινωνικό πρόβλημά» του ὑπερασπίζει, ἐνάντια στόν Μπέμπελ, μαζί μέ «τίς κοινωνικές μεταρυθμίσεις», τό ἐκλογικό δικαίωμα κατά κλειστές τάξεις καί λέει ὅτι «οἱ σοσιαλδημοκράτες παραγνωρίζουν τό γεγονός ὅτι, χωρίς τό θεϊκό δῶρο τῆς δυστυχίας, δέν θά ὑπῆρχε εὐτυχία» (S. 330)· καί παράλληλα θρηνεῖ γιά τό ὅτι ὁ ὑλισμός «κυριαρχεῖ» (S. 242) καί ὅτι «ὅποιος πιστεύει σήμερα σέ μιά ἐπέκεινα ζωή, ἤ ἔστω καί στή δυνατότητά της, θεωρεῖται ἀνόητος» (ib.).

Ἔ, λοιπόν, οἱ τέτιοι γερμανοί Μένσικοφ, φωτοσβέστες ὄχι κατώτερης μάρκας ἀπό τόν Ρενουβιέ, συζοῦν παράνομα μέ τούς ἐμπειριοκριτικούς. Ἡ θεωρητική τους συγγένεια εἶναι ἀναμφισβήτητη. Οἱ ἐνυπαρξιστές δέν ἔχουν περισσότερο καντιανισμό ἀπό τόν Πέτσολντ ἤ τόν Πῆρσον. Εἴδαμε πιό πάνω ὅτι οἱ ἴδιοι θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους μαθητές τοῦ Χιούμ καί τοῦ Μπέρκλεϋ καί ἡ γνώμη αὐτή τῶν ἐνυπαρξιστῶν εἶναι γενικά παραδεγμένη στά φιλοσοφικά συγγράμματα. Γιά νά δείξουμε παραστατικά ἀπό ποιές γνωσιολογικές προϋποθέσεις ξεκινοῦν οἱ συμπολεμιστές τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους,

* —«Ἐπιθεώρηση ἐνυπαρξικῆς φιλοσοφίας», τόμ. II, σελ. 52. *Ἡ Σύντ.*

** —*Δρ. Βίλχελμ Σοῦππε.* «Ἀρχές τῆς ἠθικῆς καί τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου», Μπρέσλαου, 1881, σελ. 181, 325. *Ἡ Σύντ.*

θά παραθέσουμε μερικές θεωρητικές θέσεις ἀπό τά ἔργα τῶν ἐνυπαρξιστῶν.

Ὁ Λεκλαίρ δέν εἶχε ἀκόμη ἐπινοήσει τό 1879 τόν ὅρο «ἰμμανέντ»*, πού σημαίνει οὐσιαστικά «ἐμπειρικός», «δοσμένος στήν ἐμπειρία» καί ἀποτελεῖ ταμπέλα γιά τήν ἀπόκρυψη τῆς σαπίλας, τόσο ἀπατηλή, ὅσο ἀπατηλές εἶναι οἱ ταμπέλες τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀστικῶν κομμάτων. Στό πρῶτο του ἔργο ὁ Λεκλαίρ αὐτοαποκαλεῖται ἀνοιχτά καί ἀπερίφραστα *«κριτικός ἰδεαλιστής»* («Der Realismus etc.», S. 11, 21, 206 καί πολλ. ἄλλ.) Στό ἔργο αὐτό, ὅπως εἴδαμε πιό πάνω, κάνει κριτική στόν Κάντ γιά τίς παραχωρήσεις του στόν ὑλισμό καί σημειώνει ξεκάθαρα τό δρόμο *του ἀπό* τόν Κάντ στόν Φίχτε καί στόν Μπέρκλεϋ. Ὁ Λεκλαίρ καταπολεμᾶ ἐξίσου ἀνελέητα τόν ὑλισμό γενικά καί ἰδιαίτερα τή *ροπή τῆς πλειοψηφίας τῶν φυσιοδιφῶν πρός τόν ὑλισμό,* ὅπως καί ὁ Σοῦππε, ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν καί ὁ Ρέμκε.

«Ἄν γυρίσουμε πίσω στήν ἄποψη τοῦ κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ, — λέει ὁ Λεκλαίρ, — ἄν δέν ἀποδόσουμε στή φύση γενικά καί στά προτσές τῆς φύσης ὑπερβατική ὕπαρξη» (δηλ. ὕπαρξη ἔξω ἀπό τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου), «τότε γιά τό ὑποκείμενο καί τό σύνολο τῶν σωμάτων, ὅπως καί τό ἴδιο του σῶμα, στό μέτρο πού (τό ὑποκείμενο) τό βλέπει καί τό αἰσθάνεται μ' ὅλες του τίς ἀλλαγές, θά εἶναι ἕνα ἄμεσα δοσμένο φαινόμενο διαταγμένων σέ χῶρο συνυπάρξεων καί χρονικῶν διαδοχῶν, καί ὅλη ἡ ἑρμηνεία τῆς φύσης θά περιορισθεῖ στή διαπίστωση τῶν νόμων αὐτῶν τῶν συνυπάρξεων καί διαδοχῶν» (21).

Πίσω πρός τόν Κάντ, ἔλεγαν οἱ ἀντιδραστικοί νεοκαντιανοί. Πίσω πρός τόν Φίχτε καί τόν Μπέρκλεϋ, νά τί λένε *οὐσιαστικά* οἱ ἀντιδραστικοί ἐνυπαρξιστές. Γιά τόν Λεκλαίρ ὁλόκληρο τό ὄν εἶναι *«συμπλέγματα αἰσθημάτων»* (S. 38) καί μερικές κατηγορίες ἰδιοτήτων (Eigenschaften) πού ἐπενεργοῦν στά αἰσθητήριά μας τίς προσδιορίζει λ.χ. μέ τό γράμμα *M*, καί ἄλλες πού ἐπενεργοῦν σέ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς φύσης, μέ τό γράμμα *N* (S. 150 καί ἄλλ.). Ἐπιπλέον ὁ Λεκλαίρ μιλάει γιά τή φύση σάν «φαινόμενο τῆς συνείδησης» (Bewußtseinsphänomen) ὄχι ἑνός μεμονωμένου ἀνθρώπου, ἀλλά τοῦ «ἀνθρώπινου γένους» (S. 55 - 56). Ἄν παρθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Λεκλαίρ δημοσίευσε τό βιβλίο του στήν ἴδια τήν Πράγα, ὅπου ὁ Μάχ ἦταν καθηγητής τῆς φυσικῆς, καί ὅτι ὁ Λεκλαίρ πα-

* —ἐνυπάρχων. *Σημ. μετ.*

ραθέτει μέ θαυμασμό περικοπές μόνο άπό τό «Erhaltung der Arbeit» τοῦ Μάχ, πού βγῆκε τό 1872, προβάλλει ἄθελα μπροστά μας τό ἐρώτημα: δέν πρέπει νά θεωρήσουμε τόν ὀπαδό τοῦ φιντεϊσμοῦ καί ἀπροκάλυπτο ἰδεαλιστή Λεκλαίρ πραγματικό γενάρχη τῆς «πρωτότυπης» φιλοσοφίας τοῦ Μάχ;

Ὅσο γιά τόν Σοῦππε πού κατάληξε, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Λεκλαίρ*, στά «ἴδια ἀποτελέσματα», αὐτός ὅπως εἴδαμε, πραγματικά ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπερασπίζει τόν «ἁπλοϊκό ρεαλισμό» καί στό «Ἀνοιχτό γράμμα» του «πρός τόν καθηγητή Ἀβενάριους» παραπονιέται πικρά γιά τήν «διαμορφωμένη διαστρέβλωση καί μετατροπή τῆς γνωσιοθεωρίας μου (τοῦ Βίλχελμ Σοῦππε) σέ ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό». Σέ τί συνίσταται ἡ χοντροκομμένη ἀπάτη, πού ὁ ἐνυπαρξιστής Σοῦππε τήν ἀποκαλεῖ ὑπεράσπιση τοῦ ρεαλισμοῦ, φαίνεται ἀρκετά καθαρά ἀπό μιά φράση του ἐνάντια στόν Βούντ, ὁ ὁποῖος, χωρίς νά διστάζει, κατατάσσει τούς ἐνυπαρξιστές στούς ὀπαδούς τοῦ Φίχτε, στούς ὑποκειμενικούς ἰδεαλιστές («Philosophische Studien», 1. c., S. 386, 397, 407**).

«Γιά μένα,—*ἀντέλεγε* ὁ Σοῦππε στόν Βούντ,—ἡ θέση "τό Εἶναι ἴσον συνείδηση" ἔχει τήν ἔννοια ὅτι συνείδηση χωρίς ἐξωτερικό κόσμο δέν εἶναι νοητή, ὅτι συνεπῶς ὁ τελευταῖος ἀνήκει στήν πρώτη, δηλ. ἔχει τήν ἔννοια τῆς ἀπόλυτης συνεξάρτησης (Zusammengehörigkeit) καί τῶν δυό, πού πολλές φορές τήν ἔχω ὑποστηρίξει καί ἐξηγήσει καί πού μέσα σ' αὐτήν ἀποτελοῦν τό ἑνιαῖο πρωταρχικό σύνολο τοῦ Εἶναι»***.

Πρέπει νά εἶναι κανείς πολύ ἀφελής γιά νά μήν διακρίνει σ' ἕναν παρόμοιο «ρεαλισμό» τόν καθαρόαιμο ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό! Γιά σκεφτεῖτε ἀλήθεια: ὁ ἐξωτερικός κόσμος «ἀνήκει στή συνείδηση» καί βρίσκεται σέ *ἀπόλυτη* σύνδεση μ' αὐτήν! Ἀλήθεια, τόν συκοφάντησαν τόν καημένο τόν καθηγητή μέ τήν «καθιερωμένη» συνήθεια νά τόν κατατάσσουν στούς ὑποκειμενικούς ἰδεαλιστές. Ἡ φιλοσοφία αὐτή συμπίπτει πέρα γιά πέρα μέ τήν «ἀρχική συστοιχία» τοῦ Ἀβενά-

---

* «Beiträge zu einer monistischen Erkenntnistheorie», Bresl., 1882, S. 10 («Δοκίμια μονιστικῆς γνωσιοθεωρίας», Μπρέσλαου, 1882, σελ. 10. *Ἡ Σύντ.).*

** —«Φιλοσοφικά μελετήματα», στήν περικοπή πού ἀναφέρθηκε, σελ. 386, 397, 407. *Ἡ Σύντ.*

*** *Wilhelm Schuppe.* «Die immanente Philosophie und Wilhelm Wundt» στήν «Zeitschrift für immanente Philosophie», Band II, S. 195 *(Βίλχελμ Σοῦππε.* «Ἡ ἐνυπαρξική φιλοσοφία καί ὁ Βίλχελμ Βούντ» — στήν «Ἐπιθεώρηση ἐνυπαρξικῆς φιλοσοφίας», τόμ. II, σελ. 195. *Ἡ Σύντ.*).

ριους. Κανενός εἴδους ἐπιφυλάξεις καί διαμαρτυρίες τοῦ Τσερνόφ καί τοῦ Βαλεντίνοφ δέν μποροῦν νά διαχωρίσουν τίς δυό αὐτές φιλοσοφίες· καί οἱ δυό θά σταλοῦν μαζί στό μουσεῖο τῶν ἀντιδραστικῶν κατασκευασμάτων τῶν γερμανῶν καθηγητῶν. Ἄς σημειώσουμε σάν ἀξιοπερίεργο, πού γιά πολλοστή φορά μαρτυρεῖ τήν ἔλλειψη κρίσης τοῦ κ. Βαλεντίνοφ, τό γεγονός ὅτι ἀποκαλεῖ τόν Σοῦππε σολιψιστή (εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἐξίσου ἔντονα μέ τόν Μάχ, τόν Πέτσολντ καί Σία ὁ Σοῦππε ὁρκιζόταν καί ξαναορκιζόταν ὅτι δέν εἶναι σολιψιστής κι' ἔγραφε εἰδικά ἄρθρα πάνω σ' αὐτό τό θέμα), ἐνῶ εἶναι καταγοητευμένος μέ τό ἄρθρο τοῦ Μπαζάροφ στά «Δοκίμια»! Θά ἤθελα νά μεταφράσω στά γερμανικά τό ἀπόφθεγμα τοῦ Μπαζάροφ ὅτι ἡ «αἰσθητηριακή παράσταση *εἶναι* ἀκριβῶς ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα» καί νά τό στείλω σ' ἕναν κάπως μυαλωμένο ἐνυπαρξιστή. Θ' ἀγκάλιαζε καί θά γέμιζε φιλιά τόν Μπαζάροφ, ὅπως ἀγκάλιασαν τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους οἱ Σοῦππε, Λεκλαίρ καί Σοῦμπερτ-Ζόλντερν. Γιατί τό ἀπόφθεγμα τοῦ Μπαζάροφ εἶναι *τό ἄλφα καί τό ὠμέγα* τῶν διδασκαλιῶν τῆς ἐνυπαρξικῆς σχολῆς.

Τέλος, ἔχετε μπροστά σας καί τόν Σοῦμπερτ-Ζόλντερν. «Ὁ ὑλισμός τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν», ἡ «μεταφυσική» πού ἀναγνωρίζει τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἶναι ὁ κυριότερος ἐχθρός αὐτοῦ τοῦ φιλόσοφου («Βάσεις τῆς γνωσιοθεωρίας», 1884, S. 31 καί ὅλο τό II κεφάλαιο: «Ἡ μεταφυσική τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν»). «Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες κάνουν ἀφαίρεση ἀπό ὅλες τίς σχέσεις συνείδησης» (S. 52), αὐτό εἶναι τό κυριότερο κακό (κι' ὅμως σ' αὐτό ἀκριβῶς συνίσταται ὁ ὑλισμός!). Γιατί ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά βγεῖ ἀπό «τά αἰσθήματα, καί, συνεπῶς, ἀπό καταστάσεις συνείδησης» (S. 33, 34). Βέβαια,—ὁμολογεῖ ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν τό 1896,— ἡ ἄποψή μου εἶναι *γνωσιοθεωρητικός σολιψισμός* («Τό κοινωνικό πρόβλημα», S. X), ὄχι ὅμως «μεταφυσικός», ὄχι «πρακτικός». «Ἐκεῖνο πού μᾶς εἶναι δοσμένο ἄμεσα, εἶναι τά αἰσθήματα, τά συμπλέγματα τῶν συνεχῶς ἐναλλασσομένων αἰσθημάτων» («Über Transc. κτλ.», S. 73*).

«Ὁ Μάρξ θεώρησε τό ὑλικό προτσές τῆς παραγωγῆς,— λέει ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν,— σάν τήν αἰτία τῶν ἐσωτερικῶν προτσές καί κινήτρων κατά τόν ἴδιο (καί ἐξίσου λαθεμένο)

*— «Über Transcendenz des Objects und Subjects», S. 73. *Ἡ Σύντ.*

τρόπο πού οἱ φυσικές ἐπιστῆμες θεωροῦν τόν κοινό» (γιά τήν ἀνθρωπότητα) «ἐξωτερικό κόσμο αἰτία τῶν ἀτομικῶν ἐσωτερικῶν κόσμων» («Τό κοινων. πρόβλ.», σελ. XVIII). Ὅσο γιά τή σύνδεση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Μάρξ μέ τό φυσικοϊστορικό ὑλισμό καί τό φιλοσοφικό ὑλισμό γενικά, ὁ συμπολεμιστής αὐτός τοῦ Μάχ οὔτε κάν σκέπτεται νά τήν ἀμφισβητήσει.

«Πολλοί, ἴσως μάλιστα ἡ πλειοψηφία, θά εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ἀπό γνωσιολογική-σολιψιστική ἄποψη δέν εἶναι δυνατή καμιά μεταφυσική, ὅτι δηλαδή ἡ μεταφυσική εἶναι πάντοτε ὑπερβατική. Ὕστερα ἀπό ὡριμότερη σκέψη δέν μπορῶ νά συμφωνήσω μ' αὐτή τή γνώμη. Καί νά τά ἐπιχειρήματά μου... Ἡ ἄμεση βάση κάθε δεδομένου εἶναι ἡ πνευματική (σολιψιστική) ἀλληλουχία, πού κεντρικό της σημεῖο εἶναι τό ἀτομικό *Ἐγώ* (ὁ ἀτομικός κόσμος τῶν παραστάσεων) μέ τό σῶμα του. Ὁ ὑπόλοιπος κόσμος δέν εἶναι νοητός χωρίς αὐτό τό *Ἐγώ*, οὔτε αὐτό τό *Ἐγώ* εἶναι νοητό χωρίς τόν ὑπόλοιπο κόσμο: μέ τήν καταστροφή τοῦ ἀτομικοῦ *Ἐγώ* ἐξαφανίζεται καί ὁ κόσμος, πράγμα πού εἶναι ἀδύνατο, καί μέ τήν καταστροφή τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου δέν μένει τίποτε καί γιά τό ἀτομικό μου *Ἐγώ*, γιατί τό ἀτομικό μου *Ἐγώ* δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπό τόν κόσμο χωρικά καί χρονικά, παρά μόνο λογικά. Γι' αὐτό τό λόγο τό ἀτομικό μου *Ἐγώ* θά ἐξακολουθεῖ κατανάγκη νά ὑπάρχει καί μετά τό θάνατό μου, μιά καί δέν ἐξαφανίζεται μαζί του κι' ὅλος ὁ κόσμος...» (στό ἴδιο, σελ. XXIII).

Ἡ «ἀρχική συστοιχία», τά «συμπλέγματα αἰσθημάτων» καί οἱ ἄλλες μαχιστικές κοινοτοπίες ὑπηρετοῦν πιστά τούς ἐνδιαφερόμενους!

«... Τί εἶναι τό ἐπέκεινα (das Jenseits) ἀπό σολιψιστική ἄποψη; Εἶναι μόνο μιά ἐνδεχόμενη μελλοντική ἐμπειρία γιά μένα» (ibid)... «Φυσικά ὁ πνευματισμός λχ. δέν ἀπόδειξε τήν ὕπαρξη τοῦ Jenseits του, σέ καμιά περίπτωση ὅμως δέν μπορεῖ ὁ ὑλισμός τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν νά προβληθεῖ ἐνάντια στόν πνευματισμό, γιατί ὁ ὑλισμός αὐτός, ὅπως εἴδαμε εἶναι μόνο μιά πλευρά τοῦ παγκόσμιου προτσές μέσα στήν καθολική πνευματική ἀλληλουχία» (=τήν «ἀρχική συστοιχία» (S. XXIV).

Ὅλα αὐτά λέγονται στήν ἴδια φιλοσοφική εἰσαγωγή στό «Κοινωνικό πρόβλημα» (1896), ὅπου ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν βαδίζει *διαρκῶς* χέρι-χέρι μέ τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους. Ὁ μαχισμός μόνο σέ μιά χούφτα μαχιστές τῆς Ρωσίας χρησιμεύει ἀποκλειστικά γιά διανοουμενίστικες φλυαρίες, ἐνῶ

στήν πατρίδα του διακηρύσσεται ἀνοιχτά ὁ ρόλος του σάν ρόλος λακέ τοῦ φιντεϊσμοῦ!

4. ΠΡΟΣ ΤΑ ΠΟΥ ΕΞΕΛΙΣΣΕΤΑΙ Ο ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ;

Ἄς ρίξουμε τώρα μιά ματιά στήν ἐξέλιξη τοῦ μαχισμοῦ ὕστερα ἀπό τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους. Εἴδαμε ὅτι ἡ φιλοσοφία τους εἶναι μιά σαλάτα, ἕνα συνοθύλευμα ἀπό ἀντιφατικές καί ἀσυνάρτητες γνωσιολογικές θέσεις. Πρέπει τώρα νά δοῦμε πῶς καί πρός τά ποῦ, δηλ. πρός ποιά κατεύθυνση ἐξελίσσεται αὐτή ἡ φιλοσοφία· αὐτό θά μᾶς βοηθήσει νά λύσουμε μερικά «ἐπίμαχα» ζητήματα, προσφεύγοντας σέ ἀδιαφιλονίκητα ἱστορικά γεγονότα. Πραγματικά, ὁ ἐκλεκτικισμός καί ἡ ἀσυναρτησία τῶν ἀφετηριακῶν φιλοσοφικῶν θέσεων τῆς κατεύθυνσης πού ἐξετάζουμε εἶναι ἐντελῶς ἀναπόφευκτο νά προκαλοῦν ποικίλες ἑρμηνεῖες γι' αὐτήν καί ἄγονες διαμάχες γιά λεπτομέρειες καί ἀσήμαντα πράγματα. Ὡστόσο ὁ ἐμπειριοκριτικισμός, ὅπως κάθε ἰδεολογικό ρεῦμα, εἶναι ἕνα πράγμα ζωντανό πού ἀναπτύσσεται καί ἐξελίσσεται, καί τό γεγονός ὅτι ἀναπτύσσεται πρός τή μιά ἤ τήν ἄλλη κατεύθυνση θά μᾶς βοηθήσει καλύτερα ἀπό τούς μακρόσυρτους συλλογισμούς νά λύσουμε τό *βασικό* πρόβλημα τῆς ἀληθινῆς οὐσίας αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἄνθρωπος δέν κρίνεται ἀπ' ὅ,τι λέει ἤ σκέπτεται ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά ἀπό τά ἔργα του. Καί τούς φιλόσοφους δέν πρέπει νά τούς κρίνουμε ἀπό τίς ταμπέλες πού κρεμοῦν οἱ ἴδιοι στόν ἑαυτό τους («θετικισμός», φιλοσοφία τῆς «καθαρῆς ἐμπειρίας», «μονισμός» ἤ «ἐμπειριομονισμός», «φιλοσοφία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν» κτλ.), ἀλλά ἀπό τό πῶς λύνουν στήν πράξη τά βασικά θεωρητικά προβλήματα, μέ ποιόν βαδίζουν χέρι-χέρι, τί διδάσκουν καί τί δίδαξαν στούς μαθητές καί τούς ὀπαδούς τους.

Αὐτό λοιπόν τό τελευταῖο ζήτημα εἶναι πού μᾶς ἀπασχολεῖ τώρα. Ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους ὅ,τι οὐσιαστικό εἶχαν νά ποῦν, τό εἶπαν ἐδῶ καί 20 χρόνια. Σ' αὐτό τό διάστημα δέν μποροῦσε νά μή φανεῖ *πῶς κατάλαβαν* αὐτούς τούς «ἀρχηγούς» ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά τούς καταλάβουν καί ποιούς θεωροῦν αὐτοί οἱ ἴδιοι (τουλάχιστον ὁ Μάχ πού ἐπέζησε μετά τό συνάδελφό του) συνεχιστές τοῦ ἔργου τους. Γιά νά ἀκριβολογοῦμε, ἄς πάρουμε ἐκείνους πού οἱ ἴδιοι αὐτοκαλοῦνται μαθητές τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους (ἤ ὀπαδοί τους) καί πού ὁ Μάχ τούς συγκαταλέγει σ' αὐτό τό στρατόπεδο. Θά σχηματίσουμε ἔτσι μιά ἰδέα γιά τόν ἐμπειριοκριτικισμό, σάν φιλο-

σοφικό *ρεῦμα* καί ὄχι σάν μιά συλλογή φιλολογικῶν παραδοξοτήτων.

Στόν πρόλογό του στή ρωσική μετάφραση τῆς «Ἀνάλυσης τῶν αἰσθημάτων» ὁ Μάχ συσταίνει τόν Χάνς Κορνέλιους σάν «νεαρό ἐρευνητή» πού ἀκολουθεῖ «ἄν ὄχι ὁλότελα τούς ἴδιους, ὅμως πολύ κοντινούς δρόμους» (σελ. 4). Στό κείμενο τῆς «Ἀνάλυσης τῶν αἰσθημάτων» ὁ Μάχ «ἀναφέρει μ' εὐχαρίστηση» ἄλλη μιά φορά ἀνάμεσα σέ ἄλλα, «τά ἔργα» τοῦ Χάνς Κορνέλιους καί ἄλλων πού «ἀποκάλυψαν τόν πυρήνα τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἀβενάριους καί τίς ἀνάπτυξαν παραπέρα» (48). Ἄς πάρουμε τό βιβλίο τοῦ Χ. Κορνέλιους «Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία» (γερμ. ἔκδ. τοῦ 1903): βλέπουμε τό συγγραφέα του νά ἐκδηλώνει ἐπίσης τήν ἐπιθυμία του ν' ἀκολουθήσει τ' ἀχνάρια τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους (S. VIII, 32). Ἔχουμε, συνεπῶς, μπροστά μας ἕναν *ἀναγνωρισμένο ἀπό τό δάσκαλό του μαθητή*. Ὁ μαθητής αὐτός ἀρχίζει ἐπίσης μέ τά αἰσθήματα-στοιχεῖα (17, 24), διακηρύσσει κατηγορηματικά ὅτι περιορίζεται στά ὅρια *τῆς ἐμπειρίας* (S. VI), ὀνομάζει τίς ἀπόψεις του «συνεπή ἤ γνωσιολογικό ἐμπειρισμό» (335), καταδικάζει ἀποφασιστικά καί τή «μονομέρεια» τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τό «δογματισμό» τόσο τῶν ἰδεαλιστῶν, ὅσο καί τῶν ὑλιστῶν (S. 129), ἀποκρούει μέ ἐξαιρετική δριμύτητα κάθε δυνατή «παρανόηση» (123) ὅτι δῆθεν ἀπό τή φιλοσοφία του συνάγεται ἡ ἀναγνώριση πώς ὁ κόσμος ὑπάρχει μέσα στό κεφάλι τοῦ ἀνθρώπου, ἐρωτοτροπεῖ μέ τόν ἁπλοϊκό ρεαλισμό ὄχι λιγότερο ἐπιδέξια ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἀβενάριους, ὁ Σοῦππε ἤ ὁ Μπαζάροφ (S. 125: «ἡ ὀπτική ὅπως καί κάθε ἄλλη ἀντίληψη ἔχει τήν ἕδρα της ἐκεῖ ὅπου τή βρίσκουμε, καί μόνο ἐκεῖ, δηλ. ἐκεῖ πού τήν ἐντοπίζει ἡ ἁπλοϊκή, ἡ ἀπρόσβλητη ἀπ' τήν ψευτοφιλοσοφία συνείδηση»), καί ὁ μαθητής αὐτός, ὁ ἀναγνωρισμένος ἀπό τό δάσκαλό του, καταλήγει στήν *ἀθανασία* καί στό *θεό*. Ὁ ὑλισμός,—ἀστράφτει καί βροντᾶ ὁ ἐνωματάρχης αὐτός τῆς καθηγητικῆς ἕδρας, συγγνώμην, αὐτός ὁ μαθητής τῶν «νεότερων θετικιστῶν»,—μετατρέπει τόν ἄνθρωπο σέ αὐτόματο. «Οὔτε λόγος ὅτι μαζί μέ τήν πίστη μας στήν ἐλευθερία τῶν ἀποφάσεών μας, ὁ ὑλισμός καταστρέφει ἐπίσης καί ὅλες τίς ἀντιλήψεις γιά τήν ἠθική ἀξία τῶν πράξεών μας καί γιά τήν εὐθύνη μας γι' αὐτή τήν ἀξία. Ἐπίσης δέν ἀφήνει θέση οὔτε γιά τήν ἰδέα μιᾶς συνέχισης τῆς ζωῆς μας μετά τό θάνατο» (S. 116). Τό τελικό συμπέρασμα τοῦ βιβλίου εἶναι: ἡ ἀγωγή (προφανῶς τῆς νεολαίας, πού ἀποβλακώνεται ἀπ' αὐτόν τόν ἄνδρα τῆς ἐπιστήμης) εἶναι ἀναγκαία ὄχι μόνο γιά

τή δράση, μά «προπαντός» «γιά νά ἐμπνέει σεβασμό (Ehrfurcht) ὄχι πρός τίς παροδικές ἀξίες μιᾶς τυχαίας παράδοσης, ἀλλά πρός τίς ἄφθαρτες ἀξίες τοῦ καθήκοντος καί τοῦ ὡραίου, πρός τό θεῖο (dem Göttlichen) μέσα κι' ἔξω ἀπό μᾶς» (357).

Συγκρίνετε μ' αὐτά τόν ἰσχυρισμό τοῦ Α. Μπογκντάνοφ, ὅτι στή φιλοσοφία τοῦ Μάχ *«δέν ὑπάρχει καμιά ἀπολύτως»* θέση (ὑπογραμμισμένο ἀπό τόν Μπογκντάνοφ) καί «οὔτε μπορεῖ νά ὑπάρχει θέση» γιά τίς ἰδέες τοῦ θεοῦ, τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης καί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, μιά καί ὁ Μάχ ἀρνιέται κάθε εἶδος «πράγματος καθεαυτό» («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. XII). Στό ἴδιο ὅμως βιβλίο (σελ. 293) ὁ Μάχ δηλώνει: «δέν ὑπάρχει φιλοσοφία τοῦ Μάχ» καί συσταίνει ὄχι μόνο τούς ἐνυπαρξιστές, ἀλλά καί τόν Κορνέλιους, πού ἀποκάλυψε τόν πυρήνα τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἀβενάριους! Συνεπῶς, πρῶτο, ὁ Μπογκντάνοφ *ἀγνοεῖ ἐντελῶς* τή «φιλοσοφία τοῦ Μάχ» σάν ρεῦμα, πού ὄχι μόνο φωλιάζει κάτω ἀπ' τά φτερά τοῦ φιντεϊσμοῦ, ἀλλά καί καταλήγει στό φιντεϊσμό. Δεύτερο, ὁ Μπογκντάνοφ *ἀγνοεῖ ἐντελῶς* τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, γιατί τό νά συνδέει κανείς τήν ἄρνηση τῶν παραπάνω ἰδεῶν μέ τήν ἄρνηση κάθε πράγματος καθεαυτό, σημαίνει ὅτι ἐμπαίζει τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Μήπως ὁ Μπογκντάνοφ σκέπτεται ν' ἀμφισβητήσει ὅτι ὅλοι οἱ συνεπεῖς ὀπαδοί τοῦ Χιούμ μέ τό ν' ἀρνιοῦνται κάθε πράγμα καθεαυτό *ἀφήνουν* ἴσα-ἴσα *τόπο* γι' αὐτές τίς ἰδέες; Δέν ἔχει ἀκούσει ὁ Μπογκντάνοφ νά γίνεται λόγος γιά τούς ὑποκειμενικούς ἰδεαλιστές πού ἀπορίπτουν κάθε πράγμα καθεαυτό καί μ' αὐτό τόν τρόπο κάνουν τόπο σ' αὐτές τίς ἰδέες; «Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει θέση» γι' αὐτές τίς ἰδέες *ἀποκλειστικά καί μόνο* στή φιλοσοφία πού διδάσκει ὅτι ὑπάρχει μόνο τό αἰσθητό Εἶναι, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι κινούμενη ὕλη, ὅτι ὁ γνωστός σ' ὅλους γενικά ἐξωτερικός κόσμος, ὁ φυσικός κόσμος εἶναι ἡ μοναδική ἀντικειμενική πραγματικότητα, δηλ. στή φιλοσοφία τοῦ ὑλισμοῦ. Γι' αὐτό, ἀκριβῶς γι' αὐτό, πολεμᾶνε τόν ὑλισμό καί οἱ ἐνυπαρξιστές πού συσταίνει ὁ Μάχ καί ὁ μαθητής τοῦ Μάχ, Κορνέλιους, καί ὅλη ἡ σύγχρονη καθηγητική φιλοσοφία.

Οἱ μαχιστές μας ἄρχισαν ν' ἀπαρνιοῦνται τόν Κορνέλιους μόλις τούς ἔδειξαν χειροπιαστά τήν ἄπρεπη στάση του. Μά τέτιες ἀποκηρύξεις δέν ἔχουν μεγάλη ἀξία. Ὁ Φρίντριχ Ἄντλερ, ὅπως φαίνεται, δέν ἦταν «προειδοποιημένος» καί γι' αὐτό δίνει καλές συστάσεις γιά τόν ἴδιο τόν Κορνέλιους στό

σοσιαλιστικό περιοδικό («Der Kampf», 1908, 5, S. 235*: «ένα έργο πού διαβάζεται εύκολα καί άξίζει τίς πιό καλές συστάσεις»). Μέσω τοῦ μαχισμοῦ προβάλλονται λαθραῖα, καθαρά ἀντιδραστικοί φιλόσοφοι καί κήρυκες τοῦ φιντεϊσμοῦ, σάν δάσκαλοι γιά τούς ἐργάτες!

Ὁ Πέτσολντ, ἄν καί ἀπροειδοποίητος, κατάλαβε τήν ἀπάτη τοῦ Κορνέλιους, μά ὁ τρόπος πού καταπολεμᾶ αὐτή τήν ἀπάτη εἶναι ἀληθινό μαργαριτάρι. Ἀκοῦστε: «Ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁ κόσμος εἶναι παράσταση» (ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ ἰδεαλιστές πού—δέν ἀστειευόμαστε—τούς πολεμᾶμε!) «ἔχει νόημα μόνο ὅταν μ' αὐτό θέλουν νά ποῦνε ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ὁμιλητῆ ἤ ἔστω ὅλων τῶν ὁμιλητῶν (ἐκείνων πού ἐκφέρουν γνώμη), δηλ. ὅτι ἡ ὕπαρξη τοῦ κόσμου ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά ἀπό τή νόηση αὐτοῦ τοῦ προσώπου ἤ αὐτῶν τῶν προσώπων: ὁ κόσμος ὑπάρχει μόνο ἐφόσον τόν νοεῖ ὁ ὁμιλητής, ἐνῶ ὅταν δέν τόν νοεῖ, δέν ὑπάρχει. Ἐμεῖς, ἀντίθετα, ἐξαρτοῦμε τόν κόσμο ὄχι ἀπό τή νόηση ἑνός ξεχωριστοῦ προσώπου ἤ ξεχωριστῶν προσώπων, ἤ ἀκόμη καλύτερα καί σαφέστερα: ὄχι ἀπό τήν *πράξη* τῆς νόησης, ὄχι ἀπό ὁποιαδήποτε *ἔμπρακτη* (πραγματική) νόηση, ἀλλά ἀπό τή νόηση γενικά, καί μάλιστα μόνο λογικά. Ὁ ἰδεαλιστής συγχέει τό ἕνα μέ τό ἄλλο καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἕνας ἀγνωστικιστικός μισο-σολιψισμός, ὅπως τόν βλέπουμε στόν Κορνέλιους» («Einf.», II, 317**).

Ὁ Στολίπιν ἀρνιόταν τήν ὕπαρξη τῶν μαύρων γραφείων![79] Ὁ Πέτσολντ κονιορτοποίησε τούς ἰδεαλιστές, εἶναι μόνο ἐκπληκτικό ὅτι ἡ ἐξόντωση αὐτή τοῦ ἰδεαλισμοῦ μοιάζει μέ συμβουλές στούς ἰδεαλιστές νά κρύβουν πιό πονηρά τόν ἰδεαλισμό τους. Τό νά ὑποστηρίζει κανείς ὅτι ὁ κόσμος ἐξαρτιέται ἀπό τή νόηση τῶν ἀνθρώπων εἶναι διεστραμένος ἰδεαλισμός. Τό νά ὑποστηρίζει κανείς ὅτι ὁ κόσμος ἐξαρτιέται ἀπό τή νόηση γενικά εἶναι νεότατος θετικισμός, κριτικός ρεαλισμός, μέ μιά λέξη, καθαρός ἀστικός τσαρλατανισμός! Ἄν ὁ Κορνέλιους εἶναι ἀγνωστικιστής μισο-σολιψιστής, ὁ Πέτσολντ εἶναι σολιψιστής μισο-ἀγνωστικιστής. Ψύλλους σπάζετε, κύριοι!

Πᾶμε παρακάτω. Στή 2η ἔκδοση τῆς «Γνώσης καί πλάνης»

---

* —«Ὁ ἀγώνας», 1908, 5, σελ. 235. *Ἡ Σύντ.*

** —«Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung», II, 317. *Ἡ Σύντ.*

του ὁ Μάχ λέει: «μιά συστηματική ἔκθεση» (τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάχ), «στήν ὁποία μπορῶ νά προσχωρήσω σ' ὅλα τά οὐσιαστικά σημεῖα», μᾶς τή δίνει ὁ καθηγητής δρ. Χάνς Κλάινπετερ («Die Erkenntnistheorie der Naturforschung der Gegenwart», Lpz., 1905: «Ἡ γνωσιοθεωρία τῶν σύγχρονων φυσικῶν ἐπιστημῶν»). Ἄς πάρουμε τόν Χάνς ὑπ' ἀριθ. δύο. Ὁ καθηγητής αὐτός εἶναι ἐξεπαγγέλματος προπαγανδιστής τοῦ μαχισμοῦ: ἔχει δημοσιεύσει σέ εἰδικά φιλοσοφικά περιοδικά καί στά γερμανικά καί στά ἀγγλικά, πλῆθος ἄρθρα γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Μάχ, μεταφράσεις ἔργων πού συστήνει καί προλογίζει ὁ Μάχ, κοντολογῆς, εἶναι τό δεξί χέρι τοῦ «δασκάλου». Νά ποιές εἶναι οἱ ἀπόψεις του: «...ὅλη μου (ἡ ἐξωτερική καί ἐσωτερική) ἐμπειρία, ὅλη μου ἡ σκέψη καί ὅλοι μου οἱ πόθοι μοῦ εἶναι δοσμένοι σάν ψυχικό προτσές, σάν μέρος τῆς συνείδησής μου» (σελ. 18 τοῦ βιβλ. πού ἀναφ.). «Ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε φυσικό εἶναι ἕνα οἰκοδόμημα ἀπό ψυχικά στοιχεῖα» (144). *«Ἡ ὑποκειμενική πεποίθηση καί ὄχι ἡ ἀντικειμενική ἀλήθεια* (Gewißheit) *εἶναι ὁ μοναδικός ἐφικτός σκοπός κάθε ἐπιστήμης»* (9, ὑπογραμμισμένα ἀπό τόν Κλάινπετερ, πού κάνει σ' αὐτό τό ἀπόσπασμα τήν παρατήρηση: «Κάτι παραπλήσιο λέγεται ἤδη ἀπό τόν Κάντ στήν "Κριτική τοῦ πρακτικοῦ Λόγου"»). «Ἡ ὑπόθεση γιά τήν ὕπαρξη ξένων συνειδήσεων εἶναι ὑπόθεση πού δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό τήν ἐμπειρία» (42). «Δέν γνωρίζω... ἄν ὑπάρχουν γενικά ἄλλα *Ἐγώ* ἔξω ἀπό μένα» (43). Στήν § 5 μέ τόν τίτλο: «Ἡ ἐνεργητικότητα» (τό «αὐθόρμητο») «στή συνείδηση». Τονίζεται ὅτι στό ζῶο - αὐτόματο ἡ ἐναλλαγή τῶν παραστάσεων συντελεῖται καθαρά μηχανικά. Τό ἴδιο ἀληθεύει καί γιά μᾶς, ὅταν ὀνειρευόμαστε. «Ἀπ' αὐτό ὅμως διαφέρει οὐσιαστικά ἡ ἰδιοσυστασία τῆς συνείδησής μας σέ ὁμαλή κατάσταση. Ἔχει δηλαδή μιά ἰδιότητα πού δέν τήν ἔχουν αὐτά» (τά αὐτόματα) «καί πού θά ἦταν τουλάχιστο δύσκολο νά τήν ἐξηγήσουμε μηχανικά ἤ αὐτοματικά: εἶναι ἡ λεγόμενη αὐτενέργεια τοῦ *Ἐγώ* μας. Ὁ καθένας εἶναι σέ θέση ν' ἀντιπαραθέσει τόν ἑαυτό του στίς καταστάσεις τῆς συνείδησής του, νά τίς χειρίζεται, νά τίς προβάλλει ἐντονότερα ἤ νά τίς ἀπωθεῖ σέ δεύτερη σειρά, νά τίς ἀναλύει, νά συγκρίνει τά μέρη τους μεταξύ τους κτλ. Ὅλα αὐτά εἶναι γεγονότα (ἄμεσης) ἐμπειρίας. Τό *Ἐγώ* μας εἶναι οὐσιαστικά διαφορετικό ἀπό τό ἄθροισμα ὅλων τῶν καταστάσεων συνείδησης καί δέν μπορεῖ νά ἐξισωθεῖ μ' αὐτό. Ἡ ζάχαρη ἀπο-

τελεῖται ἀπό ἄνθρακα, ὑδρογόνο καί ὀξυγόνο· ἄν ἀποδίδαμε στή ζάχαρη ζαχαρένια ψυχή, ἡ ζάχαρη θά ἔπρεπε, κατ' ἀναλογία, νά ἔχει τήν ἱκανότητα νά μετακινεῖ κατά βούληση τά μόρια τοῦ ὑδρογόνου, τοῦ ὀξυγόνου καί τοῦ ἄνθρακα» (29 - 30). Ἡ § 4 τοῦ ἑπόμενου κεφαλαίου μέ τόν τίτλο: «Ἡ πράξη τῆς γνώσης εἶναι πράξη βούλησης (Willenshandlung)» λέει: «Πρέπει νά θεωρεῖται σάν αὐστηρά ἐξακριβωμένο γεγονός ἡ διαίρεση ὅλων τῶν ψυχικῶν μου βιωμάτων σέ δυό μεγάλες βασικές ὁμάδες: στίς ἀναγκαστικές καί στίς προαιρετικές ἐνέργειες. Στήν πρώτη ὁμάδα συγκαταλέγονται ὅλες οἱ ἐντυπώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου» (47). «Τό ὅτι εἶναι δυνατό νά διατυπωθοῦν πολλές θεωρίες γιά ἕνα καί τόν ἴδιο τομέα γεγονότων...εἶναι τόσο καλά γνωστό στούς φυσιοδίφες, ὅσο εἶναι ἀσυμβίβαστο μέ τίς προϋποθέσεις μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀπόλυτης γνωσιοθεωρίας. Καί αὐτό τό γεγονός συνδέεται μέ τό βουλητικό χαρακτήρα τῆς νόησής μας· καί σ' αὐτό ἐπίσης ἐκφράζεται τό ἀσύνδετο τῆς βούλησής μας μέ τίς ἐξωτερικές συνθῆκες»(50).

Κρίνετε τώρα τό θράσος τοῦ Μπογκντάνοφ, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι στή φιλοσοφία τοῦ Μάχ «δέν ὑπάρχει καμιά ἀπολύτως θέση γιά τήν ἐλευθερία τῆς βούλησης», ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Μάχ συστήνει ἕνα τέτιο ὑποκείμενο σάν τόν Κλάινπετερ! Εἴδαμε ἤδη ὅτι ὁ Κλάινπετερ δέν κρύβει οὔτε τό δικό του ἰδεαλισμό, οὔτε τόν ἰδεαλισμό τοῦ Μάχ. Στά 1898 - 1899 ἔγραφε: «Ὁ Χέρτς διακηρύσσει τήν ἴδια» (μέ τόν Μάχ) «ὑποκειμενική ἀντίληψη γιά τή φύση τῶν ἐννοιῶν μας...». «...Ἄν ὁ Μάχ καί ὁ Χέρτς» (κατά πόσο ἔχει δίκιο ὁ Κλάινπετερ νά μπλέκει στήν ὑπόθεση τό διάσημο φυσικό θά τό ποῦμε παρακάτω) «ἔχουν, ἀπό ἰδεαλιστική ἄποψη, ἀξία μέ τό ὅτι τονίζουν τήν ὑποκειμενική προέλευση *ὅλων* τῶν ἐννοιῶν μας καί τή σύνδεση μεταξύ τους καί ὄχι μόνο μερικῶν ἐννοιῶν,—ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἐμπειρισμοῦ δέν ἔχουν μικρότερη ἀξία μέ τό ὅτι ἀναγνωρίζουν πώς μόνο ἡ ἐμπειρία, σάν ἀρχή ἀνεξάρτητη ἀπό τή νόηση, μπορεῖ νά λύσει τό ζήτημα τῆς ὀρθότητας τῶν ἐννοιῶν» («Archiv für systematische Philosophie», τόμ. V, 1898 - 1899, S. 169 - 170*). Τό 1900 ὁ ἴδιος ἔγραφε: ὁ Κάντ καί ὁ Μπέρκλεϋ, παρ' ὅλες τίς διαφορές τους μέ τόν Μάχ «στέκουν πάντως πιό κοντά σ' αὐτόν ἀπ' ὅ,τι ὁ μεταφυσικός ἐμπειρι-

* —«Ἀρχεῖο συστηματικῆς φιλοσοφίας», τόμ. V, 1898 - 1899, σελ. 169 - 170. *Ἡ Σύντ.*

σμός πού κυριαρχεῖ στίς φυσικές ἐπιστῆμες» (δηλ. ὁ ὑλισμός! Ὁ κ. καθηγητής ἀποφεύγει νά ὀνομάζει τό διάβολο μέ τ' ὄνομά του!), «καί πού ἀποτελεῖ τόν κύριο στόχο τῶν ἐπιθέσεων τοῦ Μάχ» (ib., τ. VI, S. 87). Τό 1903 ἔγραφε: «Ἡ ἀφετηρία τοῦ Μπέρκλεϋ καί τοῦ Μάχ εἶναι ἀκαταμάχητη»... «Ὁ Μάχ εἶναι ὁ ὁλοκληρωτής τοῦ ἔργου τοῦ Κάντ» («Kantstudien», τ.VIII, 1903, S. 314, 274*).

Ὁ Μάχ ἀναφέρει ἐπίσης στόν πρόλογο τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τῆς «Ἀνάλυσης τῶν αἰσθημάτων» ὅτι καί ὁ Τ. Τσίεν «ἀκολουθεῖ, ἄν ὄχι τούς ἴδιους, πάντως πολύ κοντινούς δρόμους». Παίρνουμε τό βιβλίο τοῦ καθηγητῆ Τ. Τσίεν «Ψυχοφυσιολογική θεωρία τῆς γνώσης» (Theodor Ziehen: Psychophysiologische Erkenntnistheorie, Jena, 1898) καί βλέπουμε ὅτι ὁ συγγραφέας ἀπό τόν πρόλογο ἤδη ἀναφέρεται στόν Μάχ, στόν Ἀβενάριους, στόν Σοῦππε, κ.ἄ. Ὥστε κι' ἐδῶ ἔχουμε ἕναν ἀναγνωρισμένο ἀπό τό δάσκαλό του μαθητή. Ἡ «νεότατη» θεωρία τοῦ Τσίεν συνίσταται στό ὅτι μόνο ὁ «ὄχλος» εἶναι ἱκανός νά νομίζει πώς «τά πραγματικά ἀντικείμενα δημιουργοῦν τά αἰσθήματά μας» (S. 3) καί ὅτι «στήν εἴσοδο τῆς θεωρίας τῆς γνώσης δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά ἄλλη ἐπιγραφή ἐκτός ἀπό τά λόγια τοῦ Μπέρκλεϋ: "Τά ἐξωτερικά ἀντικείμενα δέν ὑπάρχουν ἀπό μόνα τους, ἀλλά στό νοῦ μας"» (S. 5). «Ἐκεῖνο πού μᾶς εἶναι δοσμένο εἶναι τά αἰσθήματα καί οἱ παραστάσεις. Καί τά δυό συμπεριλαμβάνονται στή λέξη ψυχικό. Τό μή-ψυχικό εἶναι λέξη χωρίς περιεχόμενο» (S. 100). Οἱ νόμοι τῆς φύσης δέν ἀποτελοῦν σχέσεις ἀνάμεσα σέ ὑλικά σώματα, ἀλλά «ἀνάμεσα σέ ἀναγωγικά αἰσθήματα» (S. 104: ὅλη ἡ πρωτοτυπία τοῦ μπερκλεϋσμοῦ τοῦ Τσίεν συνίσταται σ' αὐτή τή «νέα» ἔννοια τῶν «ἀναγωγικῶν αἰσθημάτων»!).

Ὁ Πέτσολντ ἀπαρνήθηκε τόν Τσίεν σάν ἰδεαλιστή ἀκόμη ἀπό τό 1904 στό II τόμο τῆς «Εἰσαγωγῆς» του (S. 298 - 301). Τό 1906 στόν κατάλογο τῶν *ἰδεαλιστῶν ἤ ψυχομονιστῶν* συγκαταλέγει ἤδη τόν Κορνέλιους, τόν Κλάινπετερ, τόν Τσίεν καί τόν Φερβόρν («Das Weltproblem etc.», S. 137, ὑποσημ.). Σ' ὅλους αὐτούς τούς ἀξιότιμους κ.κ. καθηγητές ὑπάρχει, βλέπετε, κάποια «παρανόηση» στήν ἑρμηνεία τῶν «ἀπόψεων τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους» (στό ἴδιο).

Οἱ καημένοι Μάχ καί Ἀβενάριους! Δέν τούς συκοφάντησαν μόνο οἱ ἐχθροί τους γιά ἰδεαλισμό καί «μάλιστα» (ὅπως

* —«Μελέτες γιά τόν Κάντ», τόμ. VIII, 1903, σελ. 314, 274. *Ἡ Σύντ.*

ἐκφράζεται ὁ Μπογκντάνοφ) γιά σολιψισμό, ἀλλά καί οἱ φίλοι τους, οἱ μαθητές καί ὀπαδοί τους, οἱ εἰδικοί καθηγητές κατάλαβαν διαστρεβλωμένα, ἰδεαλιστικά τούς δασκάλους τους. Ἄν ὁ ἐμπειριοκριτικισμός ἐξελίσσεται σέ ἰδεαλισμό, αὐτό δέν ἀποδείχνει καθόλου πόσο ψεύτικες ὥς τό μεδούλι εἶναι οἱ μπερδεμένες μπερκλεϋκές θεμελιακές ἀφετηρίες του. Θεός φυλάξοι! Πρόκειται μόνο γιά μιά μικρή «παρανόηση» μέ τήν ἔννοια πού δίνουν οἱ Νόζντριεφ-Πέτσολντ σ' αὐτή τή λέξη.

Τό πιό κωμικό ὅμως ἀπ' ὅλα εἶναι, ἴσως, τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ φύλακας τῆς ἁγνότητας καί τῆς ἀθωότητας, ὁ Πέτσολντ, πρῶτο, «συμπλήρωσε» τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους μέ ἕνα λογικό «ἀπριόρι» καί δεύτερο τούς ζευγάρωσε μέ τόν φορέα τοῦ φιντεϊσμοῦ Βίλχελμ Σοῦππε.

Ἄν ὁ Πέτσολντ γνώριζε τούς ἄγγλους ὀπαδούς τοῦ Μάχ, θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά μεγαλώσει σημαντικά τόν κατάλογο τῶν μαχιστῶν πού (ἀπό «παρανόηση») ἔχουν κατρακυλήσει στόν ἰδεαλισμό. Ἔχουμε ἀναφέρει ἤδη τόν Κάρλ Πῆρσον, πού ὁ Μάχ τόν ἐκθειάζει σάν ὁλοκληρωμένο ἰδεαλιστή. Νά καί οἱ γνῶμες τῶν ἄλλων «συκοφαντῶν» πού λένε τό ἴδιο πράγμα γιά τόν Πῆρσον: «Ἡ διδασκαλία τοῦ καθηγητῆ Κ. Πῆρσον ἀπηχεῖ ἁπλῶς τήν ἀληθινά μεγάλη διδασκαλία τοῦ Μπέρκλεϋ» (Howard V. Knox στό «Mind», vol. VI, 1897, p. 205*). «Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀμφιβολία ὅτι ὁ κ. Πῆρσον εἶναι ἰδεαλιστής μέ τήν πιό αὐστηρή σημασία τῆς λέξης» (Ceorges Rodier στή «Revue philosophique»[80], 1888, II, vol. 26, p. 200**). Ὁ ἄγγλος ἰδεαλιστής Οὐΐλλιαμ Κλίφφορντ, πού ὁ Μάχ τόν θεωρεῖ «πολύ κοντινό» στή δική του φιλοσοφία («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ. 8), πρέπει νά λογαριάζεται μάλλον σάν δάσκαλος παρά σάν μαθητής τοῦ Μάχ, γιατί οἱ φιλοσοφικές ἐργασίες τοῦ Κλίφφορντ δημοσιεύτηκαν στά 1870 - 1880. Ἡ «παρανόηση» ἐδῶ ξεκινάει κατευθείαν ἀπό τόν Μάχ, πού τό 1901 «δέν παρατήρησε» τόν ἰδεαλισμό στή διδασκαλία τοῦ Κλίφφορντ, ὅτι δηλ. ὁ κόσμος εἶναι «πνευματική οὐσία» (mind-stuff) «κοινωνικό ἀντικείμενο», «ἀνώτερα ὀργανωμένη ἐμπειρία», κτλ.** Πρέπει νά σημειώσουμε σάν χαρακτηριστικό

* —*Χάουαρντ Β. Νόξ* στό περιοδικό «Νοῦς», τόμ. VI, 1897, σελ. 205. *Ἡ Σύντ.*

** —*Ζώρζ Ροντιέ* στή «Φιλοσοφική Ἐπιθεώρηση», 1888, II, τόμ. 26, σελ. 200. *Ἡ Σύντ.*

*** *Wiliam Kingdon Clifford.* «Lectures and Essays», 3rd. ed., Lond.,

τοῦ τσαρλατανισμοῦ τῶν γερμανῶν μαχιστῶν ὅτι ὁ Κλάινπετερ τό 1905 ὑψώνει αὐτόν τόν ἰδεαλιστή στή σειρά τῶν θεμελιωτῶν τῆς «γνωσιολογίας τῶν σύγχρονων φυσικῶν ἐπιστημῶν»!

Ὁ Μάχ ἀναφέρει στή σελίδα 284 τῆς «Ἀνάλυσης τῶν αἰσθημάτων» τόν ἀμερικανό φιλόσοφο Π. Κάρους «πού ἔχει προσεγγίσει» (στό βουδδισμό [81] καί στό μαχισμό). Ὁ Κάρους πού αὐτοαποκαλεῖται «θαυμαστής καί προσωπικός φίλος» τοῦ Μάχ, ἐκδίδει στό Σικάγο τήν ἐπιθεώρηση «Μόνιστ» [82], πού εἶναι ἀφιερωμένη στή φιλοσοφία, κι' ἕνα μικρό περιοδικό «The Open Court» («Τό ἀνοιχτό βῆμα») [83], πού εἶναι ἀφιερωμένο στήν προπαγάνδιση τῆς θρησκείας. «Ἡ ἐπιστήμη εἶναι θεία ἀποκάλυψη», γράφουν οἱ συντάκτες τοῦ ἐκλαϊκευτικοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ καί «ἐκφράζουμε τή γνώμη ὅτι ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νά πραγματοποιήσει μιά μεταρύθμιση τῆς ἐκκλησίας πού θά κρατήσει ἀπό τή θρησκεία ὅ,τι ἀληθινό, ὑγιές καί καλό ὑπάρχει σ' αὐτήν». Ὁ Μάχ εἶναι μόνιμος συνεργάτης τοῦ «Μόνιστ» καί δημοσιεύει στό περιοδικό αὐτό ορισμένα κεφάλαια ἀπό τά νέα του ἔργα. Ὁ Κάρους διορθώνει «λιγάκι» τόν Μάχ ἀλά Κάντ καί δηλώνει ὅτι ὁ Μάχ «εἶναι ἰδεαλιστής, ἤ, ὅπως θά ἔλεγα, ὑποκειμενιστής», ἀλλ' ὅτι αὐτός, ὁ Κάρους, παρά τίς μερικές διαφορές, ἔχει τήν πεποίθηση πώς «ἐμεῖς μέ τόν Μάχ σκεπτόμαστε ὅμοια»*. Ὁ μονισμός μας, δηλώνει ὁ Κάρους, «δέν εἶναι ὑλιστικός, οὔτε σπιριτουαλιστικός, οὔτε ἀγνωστικιστικός· σημαίνει ἁπλῶς καί μόνο συνέπεια... παίρνει τήν ἐμπειρία σάν βάση του καί χρησιμοποιεῖ σάν μέθοδο τίς συστηματοποιημένες μορφές τῶν σχέσεων ἐμπειρίας» (εἶναι ἐξώφθαλμο ὅτι πρόκειται γιά λογοκλοπία ἀπό τόν «Ἐμπειριομονισμό» τοῦ Α. Μπογκντάνοφ!). Τό σύνθημα τοῦ Κάρους εἶναι: ὄχι «ἀγνωστικισμός, ἀλλά θετική ἐπιστήμη, ὄχι μυστικισμός, ἀλλά ξάστερη σκέψη, ὄχι ὑπερνατουραλισμός, ὄχι ὑλισμός, ἀλλά μονιστική ἐνατένιση τοῦ κόσμου, ὄχι δόγμα, ἀλλά θρησκεία, ὄχι πίστη σάν δοξασία,

---

1901, vol. II, pp. 55, 65, 69 (*Οὐΐλλιαμ Κίνγκτον Κλίφφορντ.* «Διαλέξεις καί δοκίμια», 3η ἔκδ., Λονδίνο, 1901, τόμ. II, σελ. 55, 65, 69. *Ἡ Σύντ.*), p. 58: «Στό σημεῖο αὐτό συμφωνῶ ἀπόλυτα μέ τόν Μπέρκλεϋ καί ὄχι μέ τόν Σπένσερ»· p. 52: «Τό ἀντικείμενο εἶναι μιά σειρά ἀπό ἀλλαγές *μέσα* στή συνείδησή μου καί ὄχι κάτι ἔξω ἀπ' αὐτήν».

* «The Monist», vol. XVI, 1906, July·*P. Carus.* «Pr. Masch's Philosophy», pp., 320, 345, 333 («Ὁ Μονιστής», τόμ. XVI, 1906, Ἰούλης· *Π. Κάρους.* «Ἡ φιλοσοφία τοῦ καθηγ. Μάχ», σελ. 320, 345, 333. *Ἡ Σύντ.*). Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ ἀπάντηση στό ἄρθρο τοῦ Κλάινπετερ πού δημοσιεύτηκε στό ἴδιο περιοδικό.

ἀλλά πίστη σάν διάθεση» (not creed, but faith). Γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ συνθήματος, ὁ Κάρους κηρύσσει μιά «νέα θεολογία», μιά «ἐπιστημονική θεολογία», ἤ θεονομία, πού ἀρνιέται τό γράμμα τῆς βίβλου, ἀλλά ἐμμένει στήν ἄποψη ὅτι «κάθε ἀλήθεια εἶναι θεϊκή καί ὁ θεός ἀποκαλύπτεται στή φυσιογνωσία, ὅπως ἀκριβῶς καί στήν ἱστορία»*. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Κλάινπετερ στό βιβλίο του γιά τή γνωσιολογία τῆς σύγχρονης φυσιογνωσίας πού ἀναφέρθηκε παραπάνω συσταίνει τόν Κάρους μαζί μέ τόν Ὄστβαλντ, τόν Ἀβενάριους καί τούς ἐνυπαρξιστές (S. 151-152). Ὅταν ὁ Χαῖκκελ δημοσίευσε τίς θέσεις του γιά τήν ἕνωση τῶν μονιστῶν, ὁ Κάρους ἀντιτάχθηκε κατηγορηματικά: πρῶτο, ὁ Χαῖκκελ μάταια προσπαθεῖ ν' ἀνασκευάσει τόν ἀπριορισμό πού «μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ πέρα γιά πέρα μέ τήν ἐπιστημονική φιλοσοφία»· δεύτερο ὁ Κάρους εἶναι ἀντίθετος μέ τή χαικκελική διδασκαλία τοῦ ντετερμινισμοῦ πού «ἀποκλείει τή δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης»· τρίτο, ὁ Χαῖκκελ «κάνει τό λάθος νά τονίζει τή μονόπλευρη ἄποψη τοῦ νατουραλιστῆ ἐνάντια στόν πατροπαράδοτο συντηρητισμό τῶν ἐκκλησιῶν. Παρουσιάζεται ἔτσι σάν ἐχθρός τῶν ἐκκλησιῶν πού ὑπάρχουν, ἀντί νά μοχθεῖ μέ χαρά γιά μιά ἀνώτερη ἀνάπτυξή τους πρός νέες καί ὀρθότερες ἑρμηνεῖες τῶν δογμάτων τους» (ib., vol. XVI, 1906, p. 122). Ὁ ἴδιος ὁ Κάρους ὁμολογεῖ: «φαίνομαι ἀντιδραστικός σέ πολλούς ἐλευθεροστοχαστές, πού μέ κατακρίνουν γιατί δέν προσχωρῶ στό χορό τους καί δέν καταγγέλλω μαζί τους κάθε θρησκεία σάν πρόληψη» (355).

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἔχουμε μπροστά μας τόν ἡγέτη μιᾶς παρέας ἀμερικανῶν τυχοδιωκτῶν τῆς δημοσιολογίας, πού ἔχουν σάν ἀπασχόληση πῶς νά ἀποκοιμίζουν τό λαό μέ τό ὄπιο τῆς θρησκείας. Ὁ Μάχ καί ὁ Κλάινπετερ κατάντησαν κι' αὐτοί μέλη αὐτῆς τῆς παρέας, ἀπό κάποια μικρή «παρανόηση», ὅπως φαίνεται.

5. Ο «ΕΜΠΕΙΡΙΟΜΟΝΙΣΜΟΣ» ΤΟΥ Α. ΜΠΟΓΚΝΤΑΝΟΦ

«Ἐγώ προσωπικά,— γράφει σχετικά μέ τόν ἑαυτό του ὁ Μπογκντάνοφ,— γνωρίζω γιά τήν ὥρα στή βιβλιογραφία μόνο ἕναν ἐμπειριομονιστή, ἕναν κάποιον Α. Μπογκντάνοφ· ὅμως τόν γνωρίζω πολύ καλά καί μπορῶ νά ἐγγυηθῶ ὅτι οἱ

* Στό ἴδιο, τόμ. XIII, p. 24 ff. Τό ἄρθρο τοῦ Κάρους: «Ἡ θεολογία σάν ἐπιστήμη».

ἀπόψεις του ἱκανοποιοῦν πέρα γιά πέρα τήν ἱερή διατύπωση τῆς προτεραιότητας τῆς φύσης ἀπέναντι στό πνεῦμα. Συγκεκριμένα ὁ Μπογκντάνοφ θεωρεῖ καθετί πού ὑπάρχει σάν μιά συνεχή ἁλυσίδα ἀνάπτυξης πού οἱ κατώτεροι κρίκοι της χάνονται μέσα στό χάος τῶν στοιχείων, ἐνῶ οἱ ἀνώτεροι κρίκοι της, πού μᾶς εἶναι γνωστοί, ἀποτελοῦν τήν *ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων* (ὑπογράμμ. τοῦ Μπογκντάνοφ), τήν ψυχική καί — ἀκόμη ψηλότερα — τή φυσική ἐμπειρία, καί ἡ ἐμπειρία αὐτή καί ἡ γνώση πού πηγάζει ἀπ' αὐτήν ἀντιστοιχοῦν σέ ὅ,τι συνήθως λέγεται πνεῦμα» («Ἐμπειριομονισμός», III, XII).

Ὁ Μπογκντάνοφ κοροϊδεύει ἐδῶ σάν «ἱερή» διατύπωση τή γνωστή μας θέση τοῦ Ἔνγκελς, τόν ὁποῖο ὡστόσο παρακάμπτει ὁ ἴδιος διπλωματικά! Δέν διαφωνοῦμε μέ τόν Ἔνγκελς, ἄ, ὄχι, κάθε ἄλλο...

Ἄς ἐξετάσουμε ὅμως πιό προσεκτικά πῶς συνοψίζει ὁ ἴδιος ὁ Μπογκντάνοφ τόν περιβόητο «ἐμπειριομονισμό» του καί τήν «ὑποκατάστασή» του. Ἀποκαλεῖ τό φυσικό κόσμο *ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων* καί διακηρύσσει ὅτι ἡ φυσική ἐμπειρία βρίσκεται *«πιό ψηλά»* στήν ἁλυσίδα τῆς ἐξέλιξης ἀπό τήν ψυχική. Μά αὐτό εἶναι κραυγαλέος παραλογισμός! Καί εἶναι παραλογισμός τοῦ εἴδους ἀκριβῶς ἐκείνου πού χαρακτηρίζει τήν κάθε λογῆς ἰδεαλιστική φιλοσοφία. Εἶναι σωστή κωμωδία νά παρουσιάζει ὁ Μπογκντάνοφ ἕνα τέτιο «σύστημα» σάν ὑλισμό: καί γιά μένα, λέει, ἡ φύση εἶναι τό πρωτεῦον καί τό πνεῦμα τό δευτερεῦον. Ἄν ἔτσι πρόκειται νά ἐφαρμόσουμε τόν ὁρισμό τοῦ Ἔνγκελς, τότε καί ὁ Χέγγελ εἶναι ὑλιστής, γιατί καί γι' αὐτόν ἐπίσης ἡ ψυχική ἐμπειρία (μέ τήν ὀνομασία ἀπόλυτη ἰδέα) ὑπάρχει πρωτύτερα, ἀκολουθεῖ ἔπειτα «πιό ψηλά» ὁ φυσικός κόσμος, ἡ φύση καί τέλος, ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου πού διαμέσου τῆς φύσης γνωρίζει τήν ἀπόλυτη ἰδέα. Οὔτε ἕνας ἰδεαλιστής δέν θ' ἀρνηθεῖ μ' αὐτή τήν ἔννοια τήν προτεραιότητα τῆς φύσης, γιατί στήν πραγματικότητα ἐδῶ δέν πρόκειται γιά προτεραιότητα, στήν πραγματικότητα ἡ φύση δέν παίρνεται ἐδῶ σάν κάτι τό *ἄμεσα* δοσμένο, σάν ἀφετηρία τῆς γνωσιολογίας. Στήν πραγματικότητα φτάνουμε στή φύση ὕστερα ἀπό ἕνα μακρυνό ἀκόμη πέρασμα *διαμέσου τῶν ἀφαιρέσεων* τοῦ «ψυχικοῦ». Εἶναι ἀδιάφορο πῶς θά ὀνομάσουμε αὐτές τίς ἀφαιρέσεις: ἀπόλυτη ἰδέα, καθολικό *Ἐγώ*, παγκόσμια βούληση, κτλ., κ.ο.κ. Οἱ ὅροι αὐτοί χαρακτηρίζουν τίς διάφορες *παραλλαγές* τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τέτιες παραλλαγές ὑπάρχουν ἀναρίθμητες. Ἡ οὐσία τοῦ ἰδεαλισμοῦ βρίσκεται

στό ὅτι θεωρεῖ σάν ἀφετηρία τό ψυχικό· ἀπ' αὐτό συνάγει τή φύση καί μόνο *ὕστερα* συνάγει ἀπό τή φύση τή συνηθισμένη ἀνθρώπινη συνείδηση. Αὐτό τό πρωταφετηριακό «ψυχικό» ἀποδείχνεται γι' αὐτό τό λόγο πάντοτε *νεκρή ἀφαίρεση* πού κρύβει ἀραιωμένο διάλυμα θεολογίας. Πχ. ὁ καθένας ξέρει τί σημαίνει ἀνθρώπινη *ἰδέα*· ἰδέα ὅμως χωρίς τόν ἄνθρωπο καί πρίν ἀπ' τόν ἄνθρωπο, ἰδέα σέ ἀφαίρεση, ἡ ἀπόλυτη ἰδέα εἶναι θεολογική ἐπινόηση τοῦ ἰδεαλιστῆ Χέγγελ. Ὁ καθένας ξέρει τί εἶναι τό ἀνθρώπινο αἴσθημα: αἴσθημα ὅμως χωρίς τόν ἄνθρωπο καί πρίν ἀπ' τόν ἄνθρωπο εἶναι παραλογισμός, νεκρή ἀφαίρεση, ἰδεαλιστικό τέχνασμα. Τέτιο ἀκριβῶς ἰδεαλιστικό τέχνασμα μηχανεύεται ὁ Μπογκντάνοφ, ὅταν φτιάχνει τήν ἀκόλουθη κλίμακα:

1) Τό χάος τῶν «στοιχείων» (ξέρουμε ὅτι πίσω ἀπό αὐτή τή λεξούλα «στοιχεῖο» δέν κρύβεται καμιά ἄλλη ἀνθρώπινη ἔννοια, ἐκτός ἀπό τά *αἰσθήματα*).
2) Ἡ ψυχική ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων.
3) Ἡ φυσική ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων.
4) «Ἡ γνώση πού προκύπτει ἀπ' αὐτήν».

Δέν ὑπάρχουν αἰσθήματα (ἀνθρώπινα) χωρίς τόν ἄνθρωπο. Ἄρα ἡ πρώτη βαθμίδα εἶναι μιά νεκρή ἰδεαλιστική ἀφαίρεση. Στήν οὐσία ἔχουμε ἐδῶ μπροστά μας ὄχι τά πασίγνωστα καί συνηθισμένα *ἀνθρώπινα* αἰσθήματα, ἀλλά κάποια ἐπινοημένα αἰσθήματα, πού δέν εἶναι *κανενός*, πού εἶναι αἰσθήματα *γενικά*, θεϊκά αἰσθήματα, ὅπως ἀκριβῶς ἡ συνηθισμένη ἀνθρώπινη ἰδέα ἔγινε στόν Χέγγελ θεϊκή, μιά καί τήν ἀπόσπασαν ἀπό τόν ἄνθρωπο καί τόν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο.

Ἔτσι ἡ πρώτη βαθμίδα φεύγει.

Καί ἡ δεύτερη βαθμίδα ἐπίσης φεύγει, γιατί τό *ψυχικό πρίν* ἀπό τό φυσικό (τή δεύτερη βαθμίδα ὁ Μπογκντάνοφ τήν τοποθετεῖ *πρίν* ἀπό τήν τρίτη) δέν εἶναι γνωστό σέ κανέναν ἄνθρωπο, δέν εἶναι γνωστό στίς φυσικές ἐπιστῆμες. Ὁ φυσικός κόσμος ὑπῆρχε πρίν μπορέσει νά ἐμφανιστεῖ τό ψυχικό σάν τό ἀνώτατο προϊόν τῶν ἀνώτατων μορφῶν τῆς ὀργανικῆς ὕλης. Καί ἡ δεύτερη βαθμίδα τοῦ Μπογκντάνοφ εἶναι ἐπίσης νεκρή ἀφαίρεση, εἶναι σκέψη χωρίς ἐγκέφαλο, εἶναι ἀνθρώπινο λογικό ἀποσπασμένο ἀπό τόν ἄνθρωπο.

Μόνο ὅταν ἀπορίψουμε καί τίς δυό πρῶτες βαθμίδες, τότε καί μόνο τότε μποροῦμε ν' ἀποκτήσουμε μιά εἰκόνα τοῦ κόσμου, πού ν' ἀντιστοιχεῖ πραγματικά στίς φυσικές ἐπιστῆμες καί στόν ὑλισμό. Συγκεκριμένα: 1) ὁ φυσικός κόσμος ὑπάρχει

ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καί ὑπῆρχε πολύ *πρίν* ἀπό τόν ἄνθρωπο, *πρίν* ἀπό κάθε «ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων»· 2) τό ψυχικό, ἡ συνείδηση κτλ. εἶναι τό ἀνώτατο προϊόν τῆς ὕλης (δηλ. τοῦ φυσικοῦ), εἶναι λειτουργία τοῦ ἐξαιρετικά πολύπλοκου κομματιοῦ τῆς ὕλης πού λέγεται ἐγκέφαλος τοῦ ἀνθρώπου.

«Ἡ περιοχή τῆς ὑποκατάστασης, — γράφει ὁ Μπογκντάνοφ,— συμπίπτει μέ τήν περιοχή τῶν φυσικῶν φαινομένων· τά ψυχικά φαινόμενα δέν χρειάζεται νά ὑποκατασταθοῦν μέ τίποτε, γιατί εἶναι ἄμεσα συμπλέγματα» (XXXIX).

Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι ἰδεαλισμός, γιατί τό ψυχικό, δηλ. ἡ συνείδηση, ἡ παράσταση, τό αἴσθημα κτλ. παίρνεται σάν *ἄμεσο*, ἐνῶ τό φυσικό συνάγεται ἀπό τό ψυχικό καί ὑποκαταστaίνεται σ' αὐτό. Ὁ κόσμος εἶναι τό *ὄχι - Ἐγώ* πού δημιουργήθηκε ἀπό τό *Ἐγώ* μας, ἔλεγε ὁ Φίχτε. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἰδέα, ἔλεγε ὁ Χέγγελ. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ βούληση, ἔλεγε ὁ Σοπενχάουερ. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἔννοια καί ἡ παράσταση, λέει ὁ ἐνυπαρξιστής Ρέμκε. Τό Εἶναι εἶναι ἡ συνείδηση, λέει ὁ ἐνυπαρξιστής Σοῦππε. Τό φυσικό εἶναι τό ὑποκατάστατο τοῦ ψυχικοῦ, λέει ὁ Μπογκντάνοφ. Πρέπει νά εἶναι κανείς τυφλός γιά νά μή διακρίνει τήν ἴδια ἰδεαλιστική οὐσία κάτω ἀπό διάφορα λεκτικά περιβλήματα.

«Ἄς θέσουμε στόν ἑαυτό μας τό ἀκόλουθο ἐρώτημα, — γράφει ὁ Μπογκντάνοφ στό Ι βιβλίο τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ», σελ. 128 - 129,— τί εἶναι "ζωντανό ὄν", λ.χ. "ἄνθρωπος";» Καί ἀπαντάει: «Ὁ "ἄνθρωπος" εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ὁρισμένο σύμπλεγμα "ἄμεσων βιωμάτων"». Σημειῶστε: *«πρίν ἀπ' ὅλα»*! — «*Ἔπειτα* στήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ἐμπειρίας, ὁ "ἄνθρωπος" γίνεται καί γιά τόν ἑαυτό του καί γιά τούς ἄλλους ἕνα φυσικό σῶμα ἀνάμεσα στ' ἄλλα φυσικά σώματα».

Μά αὐτό εἶναι σωστό «σύμπλεγμα» παραλογισμοῦ, κατάλληλο μόνο γιά νά συναγάγει κανείς τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἤ τήν ἰδέα τοῦ θεοῦ κτλ. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα σύμπλεγμα ἄμεσων βιωμάτων καί στήν *παραπέρα ἀνάπτυξη* φυσικό σῶμα! Ὥστε, ὑπάρχουν «ἄμεσα βιώματα» *χωρίς* φυσικό σῶμα *πρίν* ἀπό τήν ὕπαρξη τοῦ φυσικοῦ σώματος. Τί κρίμα πού ἡ μεγαλεπήβολη αὐτή φιλοσοφία δέν ἔγινε ἀκόμη δεκτή στά θεολογικά μας σεμινάρια· ἐκεῖ θά μποροῦσαν νά ἐκτιμήσουν ὅλα τά χαρίσματά της.

«...Ἀναγνωρίσαμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ φυσικός κόσμος εἶναι *παράγωγο* (ὑπογραμμισμένο ἀπό τόν Μπογκντάνοφ) συμπλεγ-

μάτων ἄμεσου χαρακτήρα (στά ὁποῖα ἀνήκουν καί οἱ ψυχικοί συνειρμοί), ὅτι εἶναι ἀντανάκλαση τέτιων συμπλεγμάτων σέ ἄλλα ἀνάλογά τους συμπλέγματα, πολύ σύνθετου ὅμως τύπου (στήν κοινωνικά ὀργανωμένη ἐμπειρία τῶν ζωντανῶν ὄντων)» (146).

Ἡ φιλοσοφία πού διδάσκει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ φυσικός κόσμος εἶναι παράγωγο, εἶναι γνησιότατη παπαδίστικη φιλοσοφία. Καί ὁ χαρακτήρας αὐτός δέν ἀλλάζει καθόλου ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μπογκντάνοφ ἀποκρούει ἐπίμονα κάθε θρησκεία. Καί ὁ Ντύρινγκ ἦταν ἀθεϊστής· πρότεινε μάλιστα ν' ἀπαγορευτεῖ ἡ θρησκεία στό «κοινωνιστικό» του καθεστώς. Κι' ὡστόσο ὁ Ἔνγκελς εἶχε ἀπόλυτα δίκιο πού τόνιζε ὅτι τό «σύστημα» τοῦ Ντύρινγκ δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα χωρίς τή θρησκεία [84]. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν Μπογκντάνοφ, μέ τή μόνη οὐσιαστική διαφορά ὅτι τό παραπάνω ἀπόσπασμα δέν εἶναι μιά τυχαία ἀσυνέπεια, ἀλλά ἡ οὐσία τοῦ «ἐμπεριομονισμοῦ» του καί ὅλης τῆς «ὑποκατάστασής» του. Ἄν ἡ φύση εἶναι παράγωγο, εἶναι αὐτονόητο ὅτι μπορεῖ νά παραχθεῖ μόνο ἀπό κάτι μεγαλύτερο, πλουσιότερο, εὐρύτερο, ἰσχυρότερο ἀπό τή φύση, ἀπό κάτι πού ὑπάρχει, γιατί γιά νά «παραγάγει» αὐτό τή φύση, πρέπει νά ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή φύση. Ὥστε ὑπάρχει κάτι *ἔξω* ἀπό τή φύση καί μάλιστα κάτι *πού παράγει* τή φύση. Στά ρωσικά αὐτό λέγεται θεός. Οἱ ἰδεαλιστές φιλόσοφοι προσπαθοῦσαν πάντα ν' ἀλλάξουν αὐτή τήν ὀνομασία, νά τήν κάνουν πιό ἀφηρημένη, πιό νεφελώδη καί ταυτόχρονα (γιά τήν ἀληθοφάνεια) νά τή φέρουν πιό κοντά στό «ψυχικό», σάν «ἄμεσο σύμπλεγμα», σάν ἄμεσα δοσμένο πού δέν χρειάζεται ἀποδείξεις. Ἡ ἀπόλυτη ἰδέα, τό καθολικό πνεῦμα, ἡ παγκόσμια βούληση, ἡ *«γενική ὑποκατάσταση»* τοῦ φυσικοῦ ἀπό τό ψυχικό εἶναι ἡ ἴδια ἰδέα, μέ διαφορετικές μόνο διατυπώσεις. Ὁ κάθε ἄνθρωπος γνωρίζει — καί οἱ φυσικές ἐπιστῆμες ἐρευνοῦν — τήν ἰδέα, τό πνεῦμα, τή βούληση, τό ψυχικό, σάν λειτουργία τοῦ ὁμαλά ἐργαζόμενου ἀνθρώπινου ἐγκέφαλου· ἡ ἀπόσπαση αὐτῆς τῆς λειτουργίας ἀπό τήν ὕλη πού εἶναι ὀργανωμένη μ' ἕναν ὁρισμένο τρόπο, ἡ μετατροπή αὐτῆς τῆς λειτουργίας σέ καθολική γενική ἀφαίρεση, ἡ «ὑποκατάσταση» ὁλόκληρου τοῦ φυσικοῦ κόσμου μ' αὐτή τήν ἀφαίρεση εἶναι παραληρήματα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἐμπαιγμός τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ὁ ὑλισμός λέει ὅτι ἡ «κοινωνικά-ὀργανωμένη ἐμπειρία τῶν ζωντανῶν ὄντων» εἶναι παράγωγο τοῦ φυσικοῦ κόσμου,

ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρόχρονης ἐξέλιξής του, τῆς ἐξέλιξης ἀπό τήν κατάσταση ἐκείνη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὅπου δέν ὑπῆρχαν καί δέν μποροῦσαν νά ὑπάρξουν οὔτε κοινωνικότητα, οὔτε ὀργανωτικότητα, οὔτε ἐμπειρία, οὔτε ζωντανά ὄντα. Ὁ ἰδεαλισμός λέει ὅτι ὁ φυσικός κόσμος εἶναι παράγωγο αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας τῶν ζωντανῶν ὄντων, καί, λέγοντάς το αὐτό, ἐξομοιώνει (ἄν δέν ὑποτάσσει) τή φύση μέ τό θεό. Γιατί ὁ θεός εἶναι ἀναμφίβολα παράγωγο τῆς κοινωνικά ὀργανωμένης ἐμπειρίας τῶν ζωντανῶν ὄντων. Ὅπως καί νά τή στριφογυρίσεις, ἡ μπογκντανοφική φιλοσοφία δέν περιέχει τίποτε ἄλλο παρά ἀντιδραστική σύγχυση.

Ὁ Μπογκντάνοφ νομίζει ὅτι τό νά μιλάει κανείς γιά κοινωνική ὀργάνωση τῆς πείρας εἶναι «γνωσιολογικός σοσιαλισμός» (βιβλ. III, σελ. XXXIV). Αὐτά εἶναι φοβερές μωρολογίες. Ἄν σκέπτεται κανείς ἔτσι γιά τό σοσιαλισμό, τότε οἱ ἰησουῖτες εἶναι οἱ πιό ἔνθερμοι ὀπαδοί τοῦ «γνωσιολογικοῦ σοσιαλισμοῦ», γιατί ἀφετηρία τῆς γνωσιολογίας τους εἶναι ἡ θεότητα, σάν «κοινωνικά - ὀργανωμένη ἐμπειρία». Καί εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ καθολικισμός εἶναι κοινωνικά - ὀργανωμένη ἐμπειρία· μόνο πού δέν ἀντανακλᾶ τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια (πού τήν ἀρνιέται ὁ Μπογκντάνοφ καί πού τήν ἀντανακλᾶ ἡ ἐπιστήμη), ἀλλά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἀμάθειας τοῦ λαοῦ ἀπ' ὁρισμένες κοινωνικές τάξεις.

Γιατί μιλᾶμε ὅμως γιά τούς ἰησουῖτες! Ὁ «γνωσιολογικός σοσιαλισμός» τοῦ Μπογκντάνοφ βρίσκεται ὁλόκληρος στούς ἀγαπημένους τοῦ Μάχ ἐνυπαρξιστές. Ὁ Λεκλαίρ θεωρεῖ τή φύση συνείδηση τοῦ «ἀνθρώπινου γένους» («Der Realismus etc.», S. 55*) καί ὄχι τοῦ χωριστοῦ ἀτόμου. Οἱ ἀστοί φιλόσοφοι θά μποροῦσαν νά σᾶς σερβίρουν ὅσο θέλετε τέτιο φιχτεϊκό γνωσιολογικό σοσιαλισμό. Καί ὁ Σοῦππε τονίζει ἐπίσης das generische, das gattungsmäßige Moment des Bewußtseins (πρβλ. S. 379-380 τοῦ «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie»**, τόμος XVII), δηλ. τό γενικό, τό γενετικό στοιχεῖο τῆς συνείδησης. Τό νά νομίζει κανείς ὅτι ὁ φιλοσοφικός ἰδεαλισμός ἐξαφανίζεται μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς συνείδησης τοῦ ἀτόμου ἀπό τή συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητας, ἤ μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς ἐμπειρίας ἑνός προσώπου ἀπό τήν

* —«Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kant angebahnten Erkenntniskritik», S. 55. *Ἡ Σύντ.*

** —«Τρίμηνη Ἐπιθεώρηση Ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας». *Ἡ Σύντ.*

κοινωνικά-όργανωμένη έμπειρία, είναι τό ίδιο σάν νά νομίζει ότι έξαφανίζεται ό καπιταλισμός, έπειδή ένας καπιταλιστής άντικαθίσταται άπό μιά μετοχική έταιρία.

Οἱ ρῶσοι μαχιστές μας Γιουσκέβιτς καί Βαλεντίνοφ έπανέλαβαν, μετά τόν ύλιστή Ραχμέτοφ (βρίζοντάς τον ταυτόχρονα μέ καθαρά άλήτικο τρόπο), ότι ό Μπογκντάνοφ είναι ιδεαλιστής. Δέν μπόρεσαν όμως νά σκεφτοῦν άπό ποῦ ἦρθε αὐτός ό ιδεαλισμός. 'Απ' όσα ύποστηρίζουν βγαίνει ότι ό Μπογκντάνοφ είναι ένα άτομικό φαινόμενο, κάτι τό τυχαῖο, μιά ξεχωριστή περίπτωση. Αὐτό δέν είναι σωστό. Μπορεῖ ό Μπογκντάνοφ προσωπικά νά νομίζει ότι έχει έφεύρει ένα «πρωτότυπο» σύστημα, μά φτάνει νά τόν συγκρίνει κανείς μέ τούς παραπάνω μαθητές τοῦ Μάχ, γιά νά δεῖ πόσο λαθεμένη είναι αὐτή ή γνώμη. Ἡ διαφορά άνάμεσα στόν Μπογκντάνοφ καί στόν Κορνέλιους είναι πολύ μικρότερη, άπ' ό,τι ή διαφορά άνάμεσα στόν Κορνέλιους καί στόν Κάρους. Ἡ διαφορά άνάμεσα στόν Μπογκντάνοφ καί στόν Κάρους είναι μικρότερη (άπό τήν πλευρά, έννοεῖται, τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος καί όχι τοῦ βαθμοῦ πού έχουν συνείδηση τῶν άντιδραστικῶν τους πορισμάτων) άπ' ό,τι άνάμεσα στόν Κάρους καί στόν Τσίεν κτλ. Ὁ Μπογκντάνοφ δέν είναι παρά μιά άπό τίς έκδηλώσεις έκείνης τῆς «κοινωνικά-όργανωμένης έμπειρίας», πού μαρτυράει τήν έξέλιξη τοῦ μαχισμοῦ σέ ιδεαλισμό. Ὁ Μπογκντάνοφ (φυσικά μιλᾶμε *άποκλειστικά* γιά τόν Μπογκντάνοφ σάν φιλόσοφο) δέν θά μποροῦσε νά δεῖ τό φῶς τοῦ κόσμου, άν ή διδασκαλία τοῦ δασκάλου του Μάχ δέν περιεῖχε «στοιχεῖα»... μπερκλεϋσμοῦ. Καί δέν μπορῶ νά φανταστῶ πιό «φοβερή έκδίκηση» ένάντια στόν Μπογκντάνοφ άπό τό νά μεταφραζόταν ό «Ἐμπειριομονισμός» του, άς ποῦμε, στά γερμανικά καί νά δινόταν στόν Λεκλαίρ καί στόν Σοῦμπερτ - Ζόλντερν, στόν Κορνέλιους καί στόν Κλάινπετερ, στόν Κάρους καί στόν Πιγιόν (γάλλο συνεργάτη καί μαθητή τοῦ Ρενουβιέ) γιά νά τόν κρίνουν. Οἱ φιλοφρονήσεις πού θά πρόσφεραν οἱ γνωστοί αὐτοί συμπολεμιστές καί ένμέρει άμεσοι όπαδοί τοῦ Μάχ στήν «ύποκατάσταση», θά ἦταν πολύ πιό εὔγλωττες άπό όποιεσδήποτε κρίσεις τους.

Ἐξάλλου, δέν θά ἦταν καί σωστό ή φιλοσοφία τοῦ Μπογκντάνοφ νά θεωρεῖται όλοκληρωμένο καί άκίνητο σύστημα. Μέσα στά ένιά χρόνια, άπό τό 1899 ώς τό 1908, ό Μπογκντάνοφ πέρασε τέσσερα στάδια στίς φιλοσοφικές του περιπλανήσεις. Στήν άρχή ἦταν «φυσικοϊστορικός» (δηλ. μισοασύνει-

δος καί αὐθόρμητα πιστός στό πνεῦμα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν) ὑλιστής. «Τά βασικά στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ἀντίληψης τῆς φύσης» ἔχουν καθαρά ἐπάνω τους τά ἴχνη αὐτοῦ τοῦ σταδίου. Ἡ δεύτερη βαθμίδα εἶναι ἡ «ἐνεργειακή» τοῦ Ὄστβαλντ, πού ἦταν τῆς μόδας στά τελευταῖα χρόνια τοῦ περασμένου αἰώνα, δηλ. ἕνας γεμάτος συγχύσεις ἀγνωστικισμός πού γλιστράει ποῦ καί ποῦ πρός τόν ἰδεαλισμό. Ἀπό τόν Ὄστβαλντ (στό ἐξώφυλο τοῦ ἔργου «Μαθήματα φιλοσοφίας τῆς φύσης» τοῦ Ὄστβαλντ ὑπάρχουν τά λόγια: «ἀφιερώνεται στόν Ε. Μάχ») ὁ Μπογκντάνοφ πέρασε στόν Μάχ, δηλ. δανείστηκε τίς θεμελιακές ἀφετηρίες τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ πού εἶναι ἀσυνεπής καί μπερδεμένος, ὅπως καί ὅλη ἡ φιλοσοφία τοῦ Μάχ. Τό τέταρτο στάδιο εἶναι οἱ ἀπόπειρές του νά παραμερίσει μερικές ἀντιφάσεις τοῦ μαχισμοῦ καί νά δημιουργήσει ἕνα εἶδος ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. «Ἡ θεωρία τῆς γενικῆς ὑποκατάστασης» δείχνει ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ διέγραψε τόξο σχεδόν 180^0 ἀπό τό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του. Αὐτό τό στάδιο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μπογκντάνοφ βρίσκεται ἄραγε μακρύτερα ἤ κοντύτερα στό διαλεκτικό ὑλισμό ἀπ' ὅ,τι τά προηγούμενα στάδια; Ἄν ὁ Μπογκντάνοφ παραμένει στήν ἴδια θέση, τότε βέβαια εἶναι μακρύτερα. Ἄν ὅμως ἐξακολουθεῖ νά κινεῖται πρός τά μπρός πάνω στήν ἴδια καμπύλη, ὅπου κινοῦνταν τά τελευταῖα ἐνιά χρόνια, τότε βρίσκεται κοντύτερα: τοῦ χρειάζεται τώρα νά κάνει *μόνο* ἕνα σοβαρό βῆμα γιά νά γυρίσει ξανά στόν ὑλισμό καί συγκεκριμένα: ν' ἀπορίψει καθολικά τήν καθολική του ὑποκατάσταση. Γιατί ἡ καθολική αὐτή ὑποκατάσταση συγκεντρώνει μαζί σέ μιά κινέζικη πλεξούδα ὅλα τά ἁμαρτήματα τοῦ μεσοβέζικου ἰδεαλισμοῦ, ὅλες τίς ἀδυναμίες τοῦ συνεποῦς ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅπως ἀκριβῶς (silicet parva componere magnis! —ἄν ἐπιτρέπεται νά συγκρίνει κανείς τά μικρά μέ τά μεγάλα) ἡ «ἀπόλυτη ἰδέα» τοῦ Χέγγελ εἶχε συγκεντρώσει μαζί ὅλες τίς ἀντιφάσεις τοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ Κάντ καί ὅλες τίς ἀδυναμίες τῆς φιλοσοφίας τοῦ Φίχτε. Τοῦ Φόϋερμπαχ τοῦ ἔμενε νά κάνει *μόνο* ἕνα σοβαρό βῆμα γιά νά ξαναγυρίσει στόν ὑλισμό, καί συγκεκριμένα: νά πετάξει καθολικά, νά διώξει ἀπόλυτα τήν ἀπόλυτη ἰδέα, τή χεγγελιανή αὐτή «ὑποκατάσταση» τοῦ φυσικοῦ κόσμου «ἀπό τόν ψυχικό». Ὁ Φόϋερμπαχ ἔκοψε τήν κινέζικη πλεξούδα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, δηλ. πῆρε γιά βάση τή φύση χωρίς καμιά «ὑποκατάσταση».

Ἡ ζωή θά μᾶς δείξει ἄν ἡ κινέζικη πλεξούδα τοῦ μαχι-

στικοῦ ἰδεαλισμοῦ θά ἐξακολουθήσει νά μεγαλώνει γιά πολύ καιρό ἀκόμη.

6. Η «ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ» (Ή ΙΕΡΟΓΛΥΦΙΚΩΝ) ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΧΕΛΜΧΟΛΤΣ

Γιά νά συμπληρωθεῖ ὅ,τι εἰπώθηκε παραπάνω γιά τούς ἰδεαλιστές, σάν συμπολεμιστές καί διαδόχους τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, θά πρέπει μέ τήν εὐκαιρία νά σταθοῦμε στό χαρακτήρα τῆς μαχιστικῆς κριτικῆς πάνω σέ ὁρισμένες φιλοσοφικές θέσεις πού θίγονται στή φιλολογία μας. Λογουχάρη, οἱ μαχιστές μας πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές ρίχτηκαν μέ ἰδιαίτερη χαρά στά «ἱερογλυφικά» τοῦ Πλεχάνοφ [85], δηλ. στή θεωρία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά αἰσθήματα καί οἱ παραστάσεις τοῦ ἀνθρώπου δέν ἀποτελοῦν ἀντίγραφα τῶν ἀληθινῶν πραγμάτων καί τῶν προτσές τῆς φύσης, δέν εἶναι εἰκόνες τους, ἀλλά συμβατικά σημεῖα, σύμβολα, ἱερογλυφικά κτλ. Ὁ Μπαζάροφ εἰρωνεύεται αὐτόν τόν ἱερογλυφικό ὑλισμό καί εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειωθεῖ ὅτι *θά εἶχε δίκιο,* ἄν ἀνασκεύαζε τόν ἱερογλυφικό ὑλισμό πρός ὄφελος τοῦ μή ἱερογλυφικοῦ *ὑλισμοῦ.* Ὅμως ὁ Μπαζάροφ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ξανά ἕνα ταχυδακτυλουργικό τέχνασμα, περνάει δηλαδή λαθραῖα τήν ἀπάρνηση τοῦ ὑλισμοῦ κάτω ἀπό τή σημαία τῆς κριτικῆς τοῦ «ἱερογλυφισμοῦ». Ὁ Ἔνγκελς δέν μιλάει οὔτε γιά σύμβολα, οὔτε γιά ἱερογλυφικά, ἀλλά γιά ἀντίγραφα, φωτογραφίες, ἀπεικονίσεις, κατοπτρικά εἴδωλα τῶν πραγμάτων. Ὁ Μπαζάροφ, ἀντί νά δείξει τή σφαλερότητα τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ Πλεχάνοφ ἀπό τή διατύπωση πού ἔδοσε ὁ Ἔνγκελς στόν ὑλισμό, χρησιμοποιεῖ τό λάθος τοῦ Πλεχάνοφ γιά νά κρύψει ἀπό τούς ἀναγνῶστες τήν ἀλήθεια πού ἔδειξε ὁ Ἔνγκελς.

Γιά νά ξεκαθαρίσουμε καί τό λάθος τοῦ Πλεχάνοφ καί τή σύγχυση τοῦ Μπαζάροφ, ἄς πάρουμε ἕναν ἐξέχοντα ἐκπρόσωπο τῆς «θεωρίας τῶν συμβόλων» (μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς λέξης σύμβολο ἀπό τή λέξη ἱερογλυφικό δέν ἀλλάζει τό ζήτημα), τόν Χέλμχολτς, καί ἄς δοῦμε πῶς ἐπέκριναν τόν Χέλμχολτς οἱ ὑλιστές καί πῶς οἱ ἰδεαλιστές μαζί μέ τούς μαχιστές.

Ὁ Χέλμχολτς, μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες φυσιογνωμίες στόν τομέα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἦταν ἀσυνεπής στή φιλοσοφία, ὅπως καί ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν φυσιοδιφῶν. Ἔκλινε πρός τόν καντιανισμό, μά καί τήν ἄποψη αὐτή δέν τήν ἀκολουθοῦσε μέ συνέπεια στή γνωσιολογία του. Νά, παραδείγματος

χάρη, οἱ συλλογισμοί του ἀπό τή «Φυσιολογική ὀπτική» του πάνω στό θέμα τῆς συμφωνίας τῶν ἐννοιῶν μέ τά ἀντικείμενα: «...Ἔχω χαρακτηρίσει τά αἰσθήματα ἁπλῶς σάν *σύμβολα* τῶν φαινομένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί ἔχω ἀρνηθεῖ κάθε ὁμοιότητα ἤ ἀναλογία τους μέ τά πράγματα πού ἀντιπροσωπεύουν» (σελ. 579 τῆς γαλλ. μετάφρ., σελ. 442 στό γερμ. πρωτ.). Αὐτά εἶναι ἀγνωστικισμός, ὡστόσο διαβάζουμε παρακάτω στήν ἴδια σελίδα: «Οἱ ἀντιλήψεις μας καί οἱ παραστάσεις μας εἶναι *ἀποτελέσματα* πού παράγονται πάνω στό νευρικό μας σύστημα καί στή συνείδησή μας ἀπό τά ἀντικείμενα πού βλέπουμε ἤ ἀντιλαμβανόμαστε». Αὐτά εἶναι ὑλισμός. Μόνο πού ὁ Χέλμχολτς δέν ἀντιλαμβάνεται καθαρά τή σχέση ἀπόλυτης καί σχετικῆς ἀλήθειας, πράγμα πού φαίνεται στούς ἑπόμενους συλλογισμούς του: Λογουχάρη, ὁ Χέλμχολτς λέει λίγο πιό κάτω: «Γι' αὐτό νομίζω ὅτι δέν μπορεῖ νά ἔχει κανένα νόημα νά μιλάει κανείς γιά μιάν ἄλλη ἀληθινότητα τῶν παραστάσεών μας, ἐκτός ἀπό μιά *πρακτική* ἀλήθεια. Οἱ παραστάσεις πού σχηματίζουμε γιά τά πράγματα *δέν μποροῦν νά εἶναι* τίποτε ἄλλο παρά σύμβολα, φυσικά σημεῖα γιά τά πράγματα, πού μαθαίνουμε νά τά χρησιμοποιοῦμε γιά τή ρύθμιση τῶν κινήσεών μας καί τῶν ἐνεργειῶν μας. Ὅταν μάθουμε νά διαβαζουμε σωστά αὐτά τά σύμβολα, θά εἴμαστε σέ θέση νά κατευθύνουμε μέ τή βοήθειά τούς τίς ἐνέργειές μας ἔτσι πού νά ἔχουν τό ποθητό ἀποτέλεσμα»... Αὐτό δέν εἶναι σωστό: Ὁ Χέλμχολτς κατρακυλάει ἐδῶ στόν ὑποκειμενισμό, στήν ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας καί τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Καί φτάνει σέ μιά κραυγαλέα ἀναλήθεια, ὅταν κλείνει τήν παράγραφο μέ τά λόγια: «Ἡ ἰδέα καί τό ἀντικείμενο πού παρασταίνει ἡ ἰδέα εἶναι δυό πράγματα πού ὁλοφάνερα ἀνήκουν σέ δυό ἐντελῶς διαφορετικούς κόσμους...». Μόνο οἱ καντιανοί διασποῦν ἔτσι ἰδέα καί πραγματικότητα, συνείδηση καί φύση. Ὡστόσο διαβάζουμε λίγο παρακάτω: «Ὅσο γιά τίς ἰδιότητες, πρίν ἀπ' ὅλα, τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, ἀρκεῖ νά σκεφτεῖ κανείς λιγάκι γιά νά δεῖ ὅτι ὅλες οἱ ἰδιότητες πού μποροῦμε νά τούς ἀποδόσουμε σημαίνουν ἁπλῶς καί μόνο *ἐνέργειες* πού ἀσκοῦν τά ἐξωτερικά ἀντικείμενα εἴτε πάνω στίς αἰσθήσεις μας, εἴτε πάνω σέ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς φύσης» (σελ. 581 τῆς γαλλ., σελ. 445 τοῦ γερμ. πρωτ.· μεταφράζω ἀπό τή γαλλική μετάφραση). Ἐδῶ ὁ Χέλμχολτς ξαναγυρίζει στήν ὑλιστική ἄποψη. Ὁ Χέλμχολτς ἦταν ἀσυνεπής καντιανός, πού ἄλλοτε παραδεχόταν τήν ὕπαρξη

απριορικῶν νόμων τῆς νόησης, ἄλλοτε ἔκλινε πρός τήν «ὑπερβατική πραγματικότητα» τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου (δηλ. στήν ὑλιστική τους ἀντίληψη), ἄλλοτε συνῆγε τά αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά ἐξωτερικά ἀντικείμενα πού ἐνεργοῦν στά αἰσθητήριά μας ὄργανα, ἄλλοτε χαρακτήριζε τά αἰσθήματα ἁπλά σύμβολα, δηλ. κάποια αὐθαίρετα σημεῖα ἀποσπασμένα ἀπό τόν «τελείως διαφορετικό» κόσμο τῶν φανερῶν πραγμάτων (πρβλ. Victor Heyfelder. Über den Begriff der Erfahrung bei Helmholtz», Brl., 1897 *).

Νά πῶς ἐκφράζει τίς ἀπόψεις του ὁ Χέλμχολτς στό λόγο του τοῦ 1878 γιά «τά γεγονότα στήν ἀντίληψη» («ἀξιοσημείωτο φαινόμενο στό στρατόπεδο τοῦ ρεαλισμοῦ», ὅπως χαρακτήρισε τό λόγο ὁ Λεκλαίρ): «Τά αἰσθήματά μας εἶναι ἀκριβῶς ἀποτελέσματα πού προκαλοῦνται στά ὄργανά μας ἀπό ἐξωτερικές αἰτίες, καί ὁ τρόπος πού ἐξωτερικεύεται ἕνα τέτιο ἀποτέλεσμα ἐξαρτιέται, ἐννοεῖται, πολύ οὐσιαστικά ἀπό τό εἶδος τοῦ μηχανισμοῦ πού πάνω του δημιουργεῖται τό ἀποτέλεσμα. Στό μέτρο πού ἡ ποιότητα τοῦ αἰσθήματός μας μᾶς πληροφορεῖ γιά τίς ἰδιότητες τῆς ἐξωτερικῆς ἐπενέργειας ἀπό τήν ὁποία δημιουργήθηκε αὐτό τό αἴσθημα, στό μέτρο αὐτό τό αἴσθημα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ *σημεῖο* (Zeichen), ὄχι ὅμως *εἰκόνα* της. Γιά μιά εἰκόνα ἀπαιτεῖται νά ἔχει ὁρισμένη ὁμοιότητα μέ τό εἰκονιζόμενο ἀντικείμενο... Ἕνα σημεῖο ὅμως δέν ἀπαιτεῖται νά ἔχει καμιά ὁμοιότητα μέ τό ἀντικείμενο πού ἀποτελεῖ σημεῖο του» («Vorträge und Reden», 1884, S. 226 ** τοῦ δεύτερου τόμου). Ἄν τά αἰσθήματα δέν εἶναι εἰκόνες τῶν πραγμάτων, ἀλλά μόνο σημεῖα ἤ σύμβολα πού δέν ἔχουν «καμιά ὁμοιότητα» μ' αὐτά, τότε κλονίζεται ἡ ἀφετηριακή ὑλιστική θέση τοῦ Χέλμχολτς, τίθεται ὥς ἕνα βαθμό ὑπό ἀμφισβήτηση ἡ ὕπαρξη τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, γιατί τά σημεῖα ἤ τά σύμβολα μποροῦν θαυμάσια νά παριστάνουν φανταστικά ἀντικείμενα, καί ὁ καθένας ξέρει παραδείγματα *τέτιων* σημείων ἤ συμβόλων. Ὁ Χέλμχολτς, ἀκολουθώντας τόν Κάντ, κάνει ἀπόπειρα νά χαράξει ἕνα ὁμοίωμα θεμελιακῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα στό «φαινόμενο» καί στό «πράγμα καθεαυτό». Ὁ Χέλμχολτς τρέφει μιάν ἀκατανίκητη προκατάληψη ἐνάντια στόν ἴσιο, ξεκάθαρο καί ἀνοιχτό

* —*Βίκτορ Χάϊφελντερ.* «Ἡ ἔννοια τῆς ἐμπειρίας στόν Χέλμχολτς», Βερολίνο, 1897. *Ἡ Σύντ.*

** —«Διαλέξεις καί λόγοι», 1884, σελ. 226. *Ἡ Σύντ.*

ὑλισμό. Ὁ ἴδιος ὅμως λέει λίγο πιό πέρα: «Δέν βλέπω πῶς θά μποροῦσε ν' ἀναιρέσει κανείς ἕνα σύστημα, ἀκόμη καί τοῦ πιό ἄκρου ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, πού θά ἤθελε νά θεωρεῖ τή ζωή σάν ὀνειροπόλημα. Θά μποροῦσε κανείς νά τό χαρακτηρίσει, ὅσο δέν παίρνει, ἀπίθανο, ὄχι ἱκανοποιητικό—θά συμμεριζόμουν σχετικά μ' αὐτό τίς πιό σκληρές ἐκφράσεις ἀποδοκιμασίας—ὡστόσο θά μποροῦσε αὐτό νά ἐφαρμοστεῖ μέ συνέπεια... Ἀπεναντίας, ἡ ρεαλιστική ὑπόθεση δείχνει ἐμπιστοσύνη στήν κρίση (ἤ μαρτυρία, Aussage) τῆς συνηθισμένης αὐτοπαρατήρησης, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ ἀλλαγές ἀντίληψης πού ἀκολουθοῦν ὕστερα ἀπό μιά ὁρισμένη ἐνέργεια δέν ἔχουν καμιά ψυχική σύνδεση μέ τήν προηγούμενη ὤθηση τῆς βούλησης. Ἡ ὑπόθεση αὐτή θεωρεῖ τό καθετί πού ἐπαληθεύεται ἀπό τίς καθημερινές ἀντιλήψεις, δηλ. τόν ἐξωτερικό ὑλικό κόσμο, σάν κάτι πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τίς παραστάσεις μας, ἔξω ἀπό μᾶς» (242 - 243). «Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ρεαλιστική ὑπόθεση εἶναι ἡ ἁπλούστερη πού μποροῦμε νά κάνουμε, ἔχει δοκιμαστεῖ καί ἐπαληθευτεῖ σέ ἐξαιρετικά πλατιές σφαῖρες ἐφαρμογῆς καί ἔχει ὁριστεῖ ἀκριβολογημένα σ' ὅλα τά καθέκαστα μέρη της καί γι' αὐτό εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό πρόσφορη καί γόνιμη σάν βάση γιά τή δράση» (243). Καί ὁ ἀγνωστικισμός τοῦ Χέλμχολτς μοιάζει ἐπίσης μέ «ντροπαλό ὑλισμό» πού ἔχει ὁρισμένα καντιανά ξιφουλκήματα, σέ διάκριση ἀπό τά μπερκλεϋκά ξιφουλκήματα τοῦ Χάξλεϋ.

Γι' αὐτό ὁ ὀπαδός τοῦ Φόϋερμπαχ Ἄλμπρεχτ Ράου κάνει ἔντονη κριτική στή θεωρία τῶν συμβόλων τοῦ Χέλμχολτς, θεωρώντας την ἀσυνεπή ἐκτροπή ἀπό τό «ρεαλισμό». Ἡ βασική ἄποψη τοῦ Χέλμχολτς, γράφει ὁ Ράου, εἶναι ἡ ρεαλιστική θέση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «μέσω τῶν αἰσθημάτων μας γνωρίζουμε τίς ἀντικειμενικές ἰδιότητες τῶν πραγμάτων»*. Ἡ θεωρία τῶν συμβόλων δέν συμβιβάζεται μέ μιά τέτια ἄποψη (ἐντελῶς ὑλιστική, ὅπως εἴδαμε), γιατί συνεπάγεται μιά κάποια δυσπιστία ἀπέναντι στήν αἰσθαντικότητα, δυσπιστία ἀπέναντι στίς μαρτυρίες τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων μας. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ εἰκόνα δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι πανομοιότυπη μέ τό μοντέλο· ἄλλο ὅμως πράγμα εἶναι ἡ εἰκόνα καί ἄλλο τό σύμβολο, τό *συμβολικό σημεῖο*. Ἡ εἰκόνα προϋποθέτει ἀναγκαῖα καί ἀναπόφευκτα τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα ἐκείνου πού «ἀπεικονίζεται». Τό «συμβατικό

* *Albrecht Rau.* «Empfinden und Denken», Giessen, 1896, S. 304 (*Ἄλμπρεχτ Ράου.* «Αἴσθηση καί νόηση», Γκίσσεν, 1896, σελ. 304. *Ἡ Σύντ.*).

σημεῖο», τό σύμβολο, τό ἱερογλυφικό εἶναι ἔννοιες πού εἰσάγουν ἕνα ἐντελῶς ἄχρηστο στοιχεῖο ἀγνωστικισμοῦ. Γι' αὐτό καί ὁ Α. Ράου ἔχει ἀπόλυτα δίκιο, ὅταν λέει ὅτι μέ τή θεωρία του τῶν συμβόλων ὁ Χέλμχολτς πληρώνει φόρο στόν καντιανισμό. «Ἄν ὁ Χέλμχολτς, —λέει ὁ Ράου, —ἔμενε πιστός στή ρεαλιστική του ἄποψη, ἄν τηροῦσε μέ συνέπεια τήν ἀρχή ὅτι οἱ ἰδιότητες τῶν σωμάτων ἐκφράζουν καί τίς σχέσεις τῶν σωμάτων μεταξύ τους καί τίς σχέσεις τους μέ μᾶς, εἶναι φανερό ὅτι δέν θά εἶχε καθόλου ἀνάγκη ἀπ' ὅλη αὐτή τή θεωρία τῶν συμβόλων· θά μποροῦσε τότε νά πεῖ ὀρθά-κοφτά: "τά αἰσθήματα πού προκαλοῦνται μέσα μας ἀπό τά πράγματα εἶναι ἀπεικονίσεις τῆς οὐσίας αὐτῶν τῶν πραγμάτων"» (στό ἴδιο, σελ. 320).

Ἔτσι ἐπικρίνει τόν Χέλμχολτς ἕνας ὑλιστής. Ἀπορίπτει τόν ἱερογλυφικό ἤ συμβολικό ὑλισμό ἤ τό μισοϋλισμό τοῦ Χέλμχολτς στό ὄνομα τοῦ συνεποῦς ὑλισμοῦ τοῦ Φόϋερμπαχ.

Ὁ ἰδεαλιστής Λεκλαίρ (ἐκπρόσωπος τῆς «ἐνυπαρξικῆς σχολῆς», τῆς τόσο ἀγαπητῆς στό νοῦ καί στήν καρδιά τοῦ Μάχ) κατηγορεῖ ἐπίσης τόν Χέλμχολτς γιά ἀσυνέπεια, γιά ταλάντευση ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν σπιριτουαλισμό («Der Realismus etc.», S. 154*). Γιά τόν Λεκλαίρ ὅμως ἡ θεωρία τῶν συμβόλων δέν εἶναι ἀνεπαρκῶς ὑλιστική, ἀλλά πάρα πολύ ὑλιστική. «Ὁ Χέλμχολτς ἔχει τή γνώμη, —γράφει ὁ Λεκλαίρ,—ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τῆς συνείδησής μας παρέχουν ἐπαρκῆ σημεῖα στήριξης γιά τή γνώση τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας, καθώς καί τῆς ὁμοιότητας ἤ τῆς ἀνομοιότητας τῶν ὑπερβατικῶν αἰτίων. Αὐτό εἶναι ἀρκετό, κατά τόν Χέλμχολτς, γιά τήν παραδοχή μιᾶς νομοτελειακῆς τάξης στόν τομέα τοῦ ὑπερβατικοῦ» (σελ. 33, δηλ. στόν τομέα τοῦ ἀντικειμενικά πραγματικοῦ). Καί ὁ Λεκλαίρ ἐκτοξεύει κεραυνούς κατά τῆς «δογματικῆς» αὐτῆς «πρόληψης τοῦ Χέλμχολτς». «Ὁ Θεός τοῦ Μπέρκλεϋ,— ξεφωνίζει ὁ Λεκλαίρ, —σάν ὑποθετική αἰτία τῆς *νομοτελειακῆς* τάξης τῶν ἰδεῶν στή συνείδησή μας, εἶναι τουλάχιστο ἐξίσου ἱκανός νά ἱκανοποιήσει τήν ἀνάγκη μας γιά αἰτιότητα, ὅπως καί ὁ κόσμος τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων» (34). «Μιά συνεπής ἐφαρμογή τῆς θεωρίας τῶν συμβόλων... εἶναι ἀδύνατη χωρίς γενναία πρόσμιξη χυδαίου ρεαλισμοῦ» (σελ. 35), δηλ. ὑλισμοῦ.

Ἔτσι διέσυρε τόν Χέλμχολτς γιά τόν ὑλισμό του ἕνας «κριτικός ἰδεαλιστής» τό 1879. Ὕστερα ἀπό εἴκοσι χρόνια

* —«Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kant angebahnten Erkenntniskritik», S. 154. *Ἡ Σύντ.*

ὁ πολυπαινεμένος ἀπό τόν Μάχ μαθητής του Κλάινπετερ, στό ἄρθρο του «Οἱ θεμελιακές ἀπόψεις τοῦ Ἔρνστ Μάχ καί τοῦ Χένριχ Χέρτς γιά τή φυσική»* ἀντέκρουσε μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο τόν «ἀπαρχαιωμένο» Χέλμχολτς μέσω τῆς «νεότατης» φιλοσοφίας τοῦ Μάχ. Ἄς ἀφήσουμε γιά τήν ὥρα κατά μέρος τόν Χέρτς (πού στήν οὐσία ἦταν τό ἴδιο ἀσυνεπής ὅπως καί ὁ Χέλμχολτς) κι' ἄς δοῦμε πῶς συγκρίνει ὁ Κλάινπετερ τόν Μάχ μέ τόν Χέλμχολτς. Παραθέτοντας μιά σειρά ἀποσπάσματα καί ἀπό τούς δυό αὐτούς συγγραφεῖς καί ὑπογραμμίζοντας μέ ἰδιαίτερο τόνο τίς γνωστές διακηρύξεις τοῦ Μάχ, ὅτι τά σώματα εἶναι νοητικά σύμβολα γιά τά συμπλέγματα αἰσθημάτων κτλ., ὁ Κλάινπετερ λέει:

«Ἄν παρακολουθήσουμε τήν πορεία τῆς σκέψης τοῦ Χέλμχολτς, θά συναντήσουμε τίς ἀκόλουθες βασικές ἀφετηριακές θέσεις:

1) Ὑπάρχουν ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

2) Ἡ ἀλλαγή αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων δέν εἶναι νοητή χωρίς τήν ἐπενέργεια μιᾶς κάποιας αἰτίας (πού θεωρεῖται πραγματική).

3) "Αἰτία, σύμφωνα μέ τήν ἀρχική σημασία τῆς λέξης, εἶναι ἐκεῖνο πού πίσω ἀπό τά ἐναλλασσόμενα φαινόμενα παραμένει ἤ εἶναι ἀμετάβλητο καί συγκεκριμένα: ἡ ὕλη καί ὁ νόμος τῆς δράσης της, ἡ δύναμη" (ἀπόσπασμα ἀπό τόν Χέλμχολτς πού παραθέτει ὁ Κλάινπετερ).

4) Εἶναι δυνατό νά συναγάγουμε ὅλα τά φαινόμενα ἀπό τίς αἰτίες τους μ' ἕνα λογικά αὐστηρό καί μονοσήμαντο τρόπο.

5) Ἡ ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἰσοδυναμεῖ μέ τήν κατοχή τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, πού ἡ κατάκτησή της (Erlangung) ἀναγνωρίζεται ἔτσι σάν νοητή» (163).

Ὁ Κλάινπετερ, ἀγανακτώντας γι' αὐτές τίς ἀφετηριακές θέσεις, γιά τήν ἀντιφατικότητά τους καί τή δημιουργία ἄλυτων προβλημάτων, κάνει τήν παρατήρηση ὅτι ὁ Χέλμχολτς δέν τηρεῖ αὐστηρά αὐτές τίς ἀπόψεις, ἀλλά χρησιμοποιεῖ κάποτε «γυρίσματα τοῦ λόγου, πού θυμίζουν κατά ἕνα τρόπο τήν καθαρά λογική ἔννοια πού ἀποδίδει ὁ Μάχ στίς λέξεις» ὕλη, δύναμη, αἰτία κτλ.

«Δέν εἶναι δύσκολο νά βροῦμε τήν πηγή τῆς μή ἱκανο-

---

* «Archiv für Philosophie»[86], II, Systematische Philosophie, Band V, 1899, SS. 163 - 164 ἰδιαίτ. («Ἀρχεῖο φιλοσοφίας», II, Συστηματική Φιλοσοφία, τόμ. V, 1899, σελ. 163 - 164 ἰδιαίτ. *Ἡ Σύντ.*).

ποίησής μας ἀπό τόν Χέλμχολτς, ἄν θυμηθοῦμε τίς τόσο ὡραῖες καί σαφεῖς λέξεις τοῦ Μάχ. Στή λαθεμένη ἀκριβῶς κατανόηση τῶν λέξεων μάζα, δύναμη κτλ. — νά ποῦ βρίσκεται τό ἀδύνατο σημεῖο ὅλου τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Χέλμχολτς. Ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά ἔννοιες, δημιουργήματα τῆς φαντασίας μας καί καθόλου πραγματικότητες πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τή νόηση. Δέν εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίσουμε κάτι τέτιες πραγματικότητες. Λόγω τῆς ἀτέλειας τῶν αἰσθήσεών μας, δέν εἴμαστε γενικά σέ θέση νά βγάλουμε ἀπό τίς παρατηρήσεις τους ἔστω καί ἕνα μόνο μονοσήμαντο συμπέρασμα. Δέν μποροῦμε ποτέ νά ὑποστηρίξουμε ὅτι, λογουχάρη, διαβάζοντας μιά καθορισμένη κλίμακα (durch Ablesen einer Skala), θ' ἀποκτήσουμε ἕναν καθορισμένο ἀριθμό· ὑπάρχουν πάντοτε, μέσα σ' ὁρισμένα ὅρια, δίχως τέλος πολλοί ἀριθμοί, πού συμφωνοῦν ἐξίσου καλά μέ τά γεγονότα τῆς παρατήρησης. Καί εἶναι γιά μᾶς ἐντελῶς ἀδύνατο νά γνωρίσουμε κάτι τό πραγματικό πού βρίσκεται ἔξω ἀπό μᾶς. Ὑποθέστε, ὡστόσο, ὅτι αὐτό θά ἦταν δυνατό καί ὅτι εἴχαμε γνωρίσει πραγματικότητες· στήν περίπτωση αὐτή δέν θά εἴχαμε τό δικαίωμα νά ἐφαρμόσουμε σ' αὐτές τούς νόμους τῆς λογικῆς, ἐπειδή αὐτοί εἶναι *δικοί μας* νόμοι καί ἐφαρμόσιμοι μόνο στίς *δικές μας* ἔννοιες, στά *δικά μας* προϊόντα τῆς σκέψης (παντοῦ οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ Κλάινπετερ). Ἀνάμεσα στά γεγονότα δέν ὑπάρχει λογικός εἱρμός, παρά μόνο ἁπλή ἀλληλοδιαδοχή· οἱ ἀποδεικτικές κρίσεις εἶναι ἐδῶ ἀδιανόητες. Ὥστε εἶναι λάθος νά ὑποστηρίζει κανείς ὅτι ἕνα γεγονός εἶναι ἡ αἰτία ἄλλου, καί μαζί μ' αὐτό τόν ἰσχυρισμό καταρέει ὅλη ἡ ἀπαγωγή πού ἔχτισε ὁ Χέλμχολτς πάνω σ' αὐτή τήν ἔννοια. Εἶναι, τέλος, ἀδύνατο νά ἐπιτευχθεῖ μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια, δηλ. πού νά ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε ὑποκείμενο, ἀδύνατο ὄχι μόνο λόγω τοῦ ποιοῦ τῶν αἰσθήσεών μας, ἀλλά καί γιατί σάν ἄνθρωποι (wir als Menschen) δέν μποροῦμε γενικά νά σχηματίσουμε ποτέ καμιάν ἰδέα γιά ὅ,τι ὑπάρχει ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς» (164).

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ μαθητής μας τοῦ Μάχ, ἀναμασώντας τίς προσφιλεῖς λεξοῦλες τοῦ δασκάλου του καί τοῦ Μπογκντάνοφ πού δέν ἀναγνωρίζει τόν ἑαυτό του γιά μαχιστή, ἀπορίπτει ὅλη τή φιλοσοφία τοῦ Χέλμχολτς στό σύνολό της, τήν ἀπορίπτει ἀπό ἰδεαλιστική ἄποψη. Ἀκόμη καί ἡ θεωρία τῶν συμβόλων δέν προβάλλεται ἰδιαίτερα ἀπό τόν ἰδεαλιστή, πού τή θεωρεῖ ἀσήμαντη καί ἴσως τυχαία παρέκκλιση

ἀπό τόν ὑλισμό. Καί ὅμως ὁ Χέλμχολτς θεωρεῖται ἀπό τόν Κλάινπετερ σάν ὁ ἐκπρόσωπος τῶν «πατροπαράδοτων ἀπόψεων στή φυσική», «ἀπόψεων πού τίς συμμερίζεται καί σήμερα ἡ πλειοψηφία τῶν φυσικῶν» (σελ. 160).

Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ Πλεχάνοφ ἔκανε ἕνα ὁλοφάνερο λάθος στήν ἔκθεση τοῦ ὑλισμοῦ, ἐνῶ ὁ Μπαζάροφ μπέρδεψε ὁλότελα τά πράγματα, βάζοντας στό ἴδιο σακκί καί τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό, ἀντιπαραθέτοντας στή «θεωρία τῶν συμβόλων» ἤ στόν «ἱερογλυφικό ὑλισμό» τόν ἰδεαλιστικό παραλογισμό, ὅτι ἡ «αἰσθητηριακή ἀντίληψη εἶναι ἀκριβῶς ἡ πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς». Ἀπό τόν καντιανό Χέλμχολτς, ὅπως καί ἀπό τόν ἴδιο τόν Κάντ, οἱ ὑλιστές βάδισαν πρός τ' ἀριστερά, ἐνῶ οἱ μαχιστές τράβηξαν πρός τά δεξιά.

7. ΔΥΟ ΕΙΔΩΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΝΤΥΡΙΝΓΚ

Ἄς σημειώσουμε ἀκόμη ἕνα μικρό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἀπίστευτης διαστρέβλωσης τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τούς μαχιστές. Ὁ Βαλεντίνοφ θέλει νά χτυπήσει τούς μαρξιστές, παραβάλλοντάς τους μέ τόν Μπύχνερ πού ἔχει δῆθεν πολλά κοινά μέ τόν Πλεχάνοφ, παρόλο πού ὁ Ἔνγκελς διαχωρίζει κατηγορηματικά τόν ἑαυτό του ἀπό τόν Μπύχνερ. Ὁ Μπογκντάνοφ, ἀντικρύζοντας ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά τό ἴδιο ζήτημα, κάνει πώς ὑπερασπίζει τόν «ὑλισμό τῶν φυσιοδιφῶν», γιά τόν ὁποῖο δῆθεν «συνηθίζεται νά μιλᾶνε μέ κάποια περιφρόνηση» («Ἐμπειριομονισμός», βιβλ. ΙΙΙ, σελ. Χ). Καί ὁ Βαλεντίνοφ καί ὁ Μπογκντάνοφ μπερδεύουν ἐδῶ φοβερά τό ζήτημα. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς «μιλοῦσαν» πάντα «μέ περιφρόνηση» γιά τούς κακούς σοσιαλιστές· ἀπ' αὐτό ὅμως συνάγεται ὅτι στό πνεῦμα τους ὑπάρχει ἡ διδασκαλία τοῦ σωστοῦ, τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ καί ὄχι οἱ καιροσκοπικές μεταπηδήσεις ἀπό τό σοσιαλισμό πρός τίς ἀστικές ἀπόψεις. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς καταδίκαζαν πάντοτε τόν *κακό* (καί, κυρίως, τόν ἀντιδιαλεκτικό) ὑλισμό, τόν καταδίκαζαν ὅμως ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἀνώτερου, τοῦ πιό ἀναπτυγμένου, τοῦ διαλεκτικοῦ *ὑλισμοῦ*, κι' ὄχι ἀπό τήν ἄποψη τοῦ χιουμισμοῦ ἤ τοῦ μπερκλεϋσμοῦ. Ὁ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς καί ὁ Ντίτσγκεν μιλοῦσαν γιά τούς κακούς ὑλιστές, τούς ὑπολόγιζαν καί ἤθελαν νά διορθώσουν τά λάθη τους, ἐνῶ γιά τούς χιουμιστές καί τούς μπερκλεϋστές, γιά τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους, οὔτε κάν συζήτηση θά ἔκαναν, παρά θά περιορίζονταν σέ μιά ἀκόμη πιό πε-

ριφρονητική παρατήρηση ἀπέναντι σ' *ὅλη* τους τήν κατεύθυνση. Γι' αὐτό, καί τά ἀτέλειωτα καμώματα καί οἱ μορφασμοί τῶν μαχιστῶν μας γιά τόν Χόλμπαχ καί Σία, τόν Μπύχνερ καί Σία κτλ. δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά προσπάθεια νά ρίξουν στάχτη στά μάτια τοῦ κοινοῦ, συγκάλυψη τῆς ἀπομάκρυνσης ὅλου τοῦ μαχισμοῦ ἀπό τίς ἴδιες τίς βάσεις τοῦ ὑλισμοῦ γενικά καί φόβος τους νά λογαριαστοῦν ἀνοιχτά καί καθαρά μέ τόν Ἔνγκελς.

Θά ἦταν δύσκολο νά ἐκφραστεῖ κανείς σαφέστερα ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἔνγκελς γιά τό γαλλικό ὑλισμό τοῦ 18ου αἰώνα καί γιά τούς Μπύχνερ, Φόχτ καί Μολεσότ, στό τέλος τοῦ II κεφαλαίου τοῦ ἔργου του «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ». *Εἶναι ἀδύνατο* νά μήν καταλάβει κανείς τόν Ἔνγκελς, ἐκτός *ἄν θέλει* νά τόν διαστρεβλώσει. Ὁ Μάρξ κι' ἐγώ εἴμαστε ὑλιστές, λέει ὁ Ἔνγκελς σ' αὐτό τό κεφάλαιο, ἐξηγώντας τή *βασική* διαφορά ὅλων τῶν σχολῶν τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό *ὁλόκληρο τό στρατόπεδο* τῶν ἰδεαλιστῶν, ἀπό ὅλους γενικά τούς καντιανούς καί τούς χιουμιστές. Καί ὁ Ἔνγκελς *κατηγορεῖ τόν Φόυερμπαχ γιά μιά κάποια μικροψυχία*, ἐπιπολαιότητα, πού βρῆκε τήν ἔκφρασή της στό γεγονός ὅτι ἐδῶ κι' ἐκεῖ ἀπαρνιόταν τόν ὑλισμό γενικά, ἐξαιτίας τῶν λαθῶν τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης ὑλιστικῆς σχολῆς. Ὁ Φόϋερμπαχ «δέν εἶχε δικαίωμα (durfte nicht), — γράφει ὁ Ἔνγκελς, —νά συγχέει τή διδασκαλία τῶν πλανόδιων ἱεροκήρυκων (Μπύχνερ καί Σία) μέ τόν ὑλισμό γενικά» (S. 21)[87]. Μόνο μυαλά, χαλασμένα ἀπό τή μελέτη καί τήν εὐκολόπιστη ἀποδοχή τῶν θεωριῶν τῶν γερμανῶν ἀντιδραστικῶν καθηγητῶν, μποροῦσαν *νά μήν καταλάβουν* τό χαρακτήρα *αὐτῶν* τῶν μομφῶν πού ἀπηύθυνε ὁ Ἔνγκελς στόν Φόϋερμπαχ.

Ὁ Ἔνγκελς βεβαιώνει μέ τήν πιό μεγάλη σαφήνεια ὅτι ὁ Μπύχνερ καί Σία «δέν βγῆκαν καθόλου ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς διδασκαλίας τῶν δασκάλων τους», δηλ. τῶν ὑλιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα, δέν ἔκαναν *οὔτε ἕνα βῆμα πρός τά μπρός*. Γι' αὐτό *καί μόνο γι' αὐτό* κατηγορεῖ ὁ Ἔνγκελς τόν Μπύχνερ καί Σία· δέν τούς κακίζει γιά τόν ὑλισμό τους, ὅπως νομίζουν οἱ ἀγράμματοι, ἀλλά γιατί *δέν προωθοῦσαν* τόν ὑλισμό καί *«οὔτε κάν ἔβαζαν στό νοῦ τους ν' ἀναπτύξουν παραπέρα τή θεωρία»* τοῦ ὑλισμοῦ. *Μόνο* γι' αὐτό κακίζει ὁ Ἔνγκελς τούς Μπύχνερ καί Σία. Κι' ἐδῶ ἀκριβῶς ὁ Ἔνγκελς ἀπαριθμεῖ *σημεῖο πρός σημεῖο τούς τρεῖς* βασικούς «περιορισμούς» (Beschränktheit) τῶν γάλλων ὑλιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα, ἀπό τούς ὁποίους

εἶχαν ἀπαλλαχτεῖ ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, ἀλλά δέν εἶχαν κατορθώσει ν' ἀπαλλαχτοῦν ὁ Μπύχνερ καί Σία. Ὁ πρῶτος περιορισμός: ἡ ἄποψη τῶν παλιῶν ὑλιστῶν ἦταν «μηχανική» *μέ τήν ἔννοια*, ὅτι «ἐφάρμοζαν ἀποκλειστικά τήν κλίμακα τῆς μηχανικῆς στά προτσές τῆς χημικῆς καί ὀργανικῆς φύσης» (S. 19). Θά δοῦμε στό ἑπόμενο κεφάλαιο πῶς ἡ ἀδυναμία τους νά κατανοήσουν αὐτά τά λόγια τοῦ Ἔνγκελς ἔκανε ὁρισμένους νά παραστρατήσουν μέσω τῆς νέας φυσικῆς στόν ἰδεαλισμό. Ὁ Ἔνγκελς ἀπορίπτει τό *μηχανικό* ὑλισμό ὄχι γιά τό λόγο πού κατηγοροῦν τόν ὑλισμό αὐτό οἱ φυσικοί τῆς «νεότερης» ἰδεαλιστικῆς (δηλ. μαχιστικῆς) κατεύθυνσης. Ὁ δεύτερος περιορισμός: ἡ μεταφυσικότητα τῶν ἀπόψεων τῶν παλιῶν ὑλιστῶν μέ τήν ἔννοια τῆς *«ἀντιδιαλεκτικότητας τῆς φιλοσοφίας τους»*. Τόν περιορισμό αὐτό τόν συμμερίζονται στό ἀκέραιο μαζί μέ τόν Μπύχνερ καί Σία καί οἱ δικοί μας μαχιστές πού, ὅπως εἴδαμε, δέν κατάλαβαν τίποτε ἀπό τό πῶς ἐφάρμοζε ὁ Ἔνγκελς τή διαλεκτική στή γνωσιολογία (λογουχάρη, ἀπόλυτη καί σχετική ἀλήθεια). Ὁ τρίτος περιορισμός: ἡ διατήρηση τοῦ ἰδεαλισμοῦ «ἐπάνω», δηλ. στόν τομέα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἡ μή κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Ἀφοῦ ἀπαρίθμησε καί ἐξήγησε τούς τρεῖς αὐτούς «περιορισμούς» μέ ἐξαντλητική γιά τό ζήτημα σαφήνεια (S. 19-21), ὁ Ἔνγκελς προσθέτει *ἀμέσως*: ὁ Μπύχνερ καί Σία δέν βγῆκαν *«ἔξω ἀπ' αὐτά τά ὅρια»* (über diese Schranken).

Γι' αὐτά *ἀποκλειστικά* τά τρία πράγματα καί μέσα σ' αὐτά *ἀποκλειστικά* τά ὅρια ἀντικρούει ὁ Ἔνγκελς καί τόν ὑλισμό τοῦ 18ου αἰώνα, καί τή διδασκαλία τοῦ Μπύχνερ καί Σίας! Σ' ὅλα τά ὑπόλοιπα, τά πιό στοιχειώδη ζητήματα τοῦ ὑλισμοῦ (πού τά διαστρέβλωσαν οἱ μαχιστές), *δέν ὑπάρχει καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καμιά διαφορά* ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς ἀπό τό ἕνα μέρος, καί σ' ὅλους αὐτούς τούς παλιούς ὑλιστές, ἀπό τό ἄλλο. Τή σύγχυση στό πολύ ξεκάθαρο αὐτό ζήτημα τή δημιούργησαν ἀποκλειστικά οἱ ρῶσοι μαχιστές, γιατί γιά τούς δυτικοευρωπαίους δασκάλους τους καί ὁμοϊδεάτες τους εἶναι ὁλοφάνερη ἡ ριζική διαφορά τῆς γραμμῆς τοῦ Μάχ καί Σίας ἀπό τή γραμμή τῶν ὑλιστῶν γενικά. Χρειάστηκε στούς μαχιστές μας νά μπερδέψουν τό ζήτημα γιά νά παρουσιάσουν τή ρήξη τους μέ τό μαρξισμό καί τό πέρασμά τους στό στρατόπεδο τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας σάν «μικροδιορθώσεις» στό μαρξισμό!

Πάρτε τόν Ντύρινγκ. Εἶναι δύσκολο νά φανταστεῖ κανείς

κάτι τό πιό περιφρονητικό από τίς γνώμες τοῦ Ἔνγκελς γι' αὐτόν. Ὡστόσο κοιτάξτε *πῶς ταυτόχρονα μέ τόν Ἔνγκελς ὁ Λεκλαίρ ἐπέκρινε τόν ἴδιο αὐτόν Ντύρινγκ*, ἐνῶ ἐγκωμίαζε τήν «ἐπαναστατοποιό φιλοσοφία» τοῦ Μάχ. Γιά τόν Λεκλαίρ ὁ Ντύρινγκ εἶναι ἡ *«ἄκρα ἀριστερά»* τοῦ ὑλισμοῦ, ἡ ὁποία, «χαρακτηρίζει ἀπροκάλυπτα τό αἴσθημα, ὅπως καί γενικά κάθε ἐκδήλωση τῆς συνείδησης καί τῆς νόησης σάν ἔκκριση, λειτουργία, ἀνώτατο ἄνθος, συνολικό ἀποτέλεσμα κτλ. τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ζώων» (Der Realismus κτλ., 1879, S. 23-24 *).

Γι 'αὐτό κατέκρινε ὁ Ἔνγκελς τόν Ντύρινγκ; Ὄχι. Στό ζήτημα αὐτό *ἦταν πέρα γιά πέρα σύμφωνος* μέ τόν Ντύρινγκ, ὅπως καί μέ κάθε ἄλλον ὑλιστή. Ὁ Ἔνγκελς ἔκανε κριτική στόν Ντύρινγκ ἀπό διαμετρικά ἀντίθετη ἄποψη, δηλ. γιά τίς ἀσυνέπειες τοῦ ὑλισμοῦ του, γιά τίς ἰδεαλιστικές φαντασιοπληξίες του πού ἄφηναν μιά πορτίτσα γιά τό φιντεϊσμό.

«Ἡ ἴδια ἡ φύση ἐργάζεται μέσα στό προικισμένο μέ παραστάσεις ὄν, καθώς κι' ἔξω ἀπ' αὐτό, γιά νά παράγει νομοτελειακά συνειρμικές ἀντιλήψεις καί νά δημιουργεῖ ἔτσι τήν ἀπαιτούμενη γνώση τῆς πορείας τῶν πραγμάτων». Ὁ Λεκλαίρ παραθέτει τά λόγια αὐτά τοῦ Ντύρινγκ καί ἐπιτίθεται μέ λύσσα κατά τοῦ ὑλισμοῦ αὐτῆς τῆς ἄποψης, κατά τῆς «χονδροειδέστατης μεταφυσικῆς» αὐτοῦ τοῦ ὑλισμοῦ, τῆς «αὐταπάτης» κτλ., κ.ο.κ. (S. 160 καί 161 - 163).

Γι' αὐτό κατέκρινε ὁ Ἔνγκελς τόν Ντύρινγκ; Ὄχι. Ὁ Ἔνγκελς περιγελοῦσε κάθε στόμφο, *ἀλλά συμφωνοῦσε πέρα γιά πέρα μέ τόν Ντύρινγκ*, καθώς καί μέ κάθε ἄλλον ὑλιστή, στήν ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας τῆς φύσης πού ἀντανακλᾶται ἀπό τή συνείδηση.

«Ἡ νόηση εἶναι ἕνα ἀνώτερο εἶδος ὅλης τῆς ὑπόλοιπης πραγματικότητας...». «Ἡ αὐτοτέλεια καί ἡ διαφορότητα τοῦ πραγματικά ἀληθινοῦ κόσμου ἀπό τήν ὁμάδα τῶν ἐκφάνσεων τῆς συνείδησης, πού γεννιοῦνται σ' αὐτό τόν κόσμο καί τόν γνωρίζουν, ἀποτελοῦν θεμελιακή ἄποψη τῆς φιλοσοφίας». Ὁ Λεκλαίρ παραθέτει αὐτά τά λόγια τοῦ Ντύρινγκ μαζί μέ μιά σειρά ἐπιθέσεις τοῦ Ντύρινγκ κατά τοῦ Κάντ κτλ. καί κατηγορεῖ γι' αὐτό τόν Ντύρινγκ γιά «μεταφυσική» (S. 218 - 222), γιά παραδοχή ἑνός «μεταφυσικοῦ δόγματος» κτλ.

Γι' αὐτό κατέκρινε ὁ Ἔνγκελς τόν Ντύρινγκ; Ὄχι. Ὁ

---

* —«Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kant angebahnten Erkenntniskritik», 1879, S. 23 - 24. *Ἡ Σύντ.*

Ἔνγκελς ἦταν πέρα γιά πέρα σύμφωνος μέ τόν Ντύρινγκ, καθώς καί μέ κάθε ἄλλον ὑλιστή, στό ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδηση καί ὅτι κάθε ἀπομάκρυνση τῶν καντιανῶν, τῶν χιουμιστῶν, τῶν μπερκλεϋστῶν κτλ., ἀπ' αὐτή τήν ἀλήθεια εἶναι λάθος. Ἄν ὁ Ἔνγκελς ἔβλεπε *ἀπό ποιά μεριά* ὁ Λεκλαίρ χέρι-χέρι μέ τόν Μάχ κάνουν κριτική στόν Ντύρινγκ, θά στόλιζε καί τούς δυό αὐτούς ἀντιδραστικούς φιλόσοφους μέ ἐπίθετα *ἑκατό φορές* πιό περιφρονητικά ἀπ' ὅ,τι τόν Ντύρινγκ! Γιά τόν Λεκλαίρ ὁ Ντύρινγκ ἦταν ἡ ἐνσάρκωση τοῦ ὀλέθριου ρεαλισμοῦ καί ὑλισμοῦ (πρβλ. ἀκόμη τά «Beiträge zu einer monistischen Erkenntnistheorie», 1882, S. 45). Τό 1878 ὁ Β. Σοῦππε, δάσκαλος καί συμπολεμιστής τοῦ Μάχ, κατηγοροῦσε τόν Ντύρινγκ γιά «ὀνειροφανταστικό ρεαλισμό», Traumrealismus*, ἀνταποδίδοντας τήν ἔκφραση «ὀνειροφανταστικός ἰδεαλισμός» πού χρησιμοποιοῦσε ὁ Ντύρινγκ ἐναντίον ὅλων τῶν ἰδεαλιστῶν. Γιά τόν Ἔνγκελς *ἴσα-ἴσα τό ἀντίθετο*: Ὁ Ντύρινγκ δέν ὑπῆρξε *ἀρκετά* σταθεθερός, σαφής καί συνεπής ὑλιστής.

Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, καθώς καί ὁ Ι. Ντίτσγκεν πρόβαλαν στή φιλοσοφική κονίστρα τότε πού βασίλευε ὁ ὑλισμός στήν πρωτοπόρα διανόηση γενικά καί στούς ἐργατικούς κύκλους εἰδικότερα. Γι' αὐτό ἦταν πολύ φυσικό ὅτι ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ὅλη τους τήν προσοχή δέν τήν ἔστρεψαν στήν ἐπανάληψη τοῦ παλιοῦ, ἀλλά σέ μιά σοβαρή θεωρητική *ἀνάπτυξη* τοῦ ὑλισμοῦ, στήν ἐφαρμογή του στήν ἱστορία, δηλ. στήν *ἀποπεράτωση* τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας *ὥς τήν κορυφή του*. Εἶναι φυσικότατο ὅτι στόν τομέα τῆς γνωσιολογίας *περιορίζονταν* στή διόρθωση τῶν λαθῶν τοῦ Φόϋερμπαχ, στό χλευασμό τῶν κοινοτοπιῶν τοῦ ὑλιστῆ Ντύρινγκ, στήν κριτική τῶν λαθῶν τοῦ Μπύχνερ (βλ. τόν Ι. Ντίτσγκεν), στήν ὑπογράμμιση ἐκείνου πού ἔλειπε *ἰδιαίτερα* ἀπ' αὐτούς τούς πιό γνωστούς καί πιό δημοφιλεῖς μέσα στούς ἐργατικούς κύκλους συγγραφεῖς, δηλαδή: τῆς διαλεκτικῆς. Ὁ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς καί ὁ Ι. Ντίτσγκεν δέν ἀνησυχοῦσαν γιά τίς στοιχειώδεις ἀλήθειες τοῦ ὑλισμοῦ, πού τίς διαλαλοῦσαν οἱ πλανόδιοι κήρυκες σέ δεκάδες ἐκδόσεις, ἀλλά ἔστρεφαν ὅλη τήν προσοχή τους στό νά μήν ἐκχυδαΐζονται

---

* *Dr. Wilhelm Schuppe.* «Erkenntnistheoretische Logik», Bonn, 1878, S. 56 (*Δρ. Βίλχελμ Σοῦππε.* «Γνωσιοθεωρητική λογική», Βόννη, 1878, σελ. 56. *Ἡ Σύντ.*).

οἱ στοιχειώδεις αὐτές ἀλήθειες, νά μήν ἁπλουστεύονται ὑπερβολικά, νά μήν ὁδηγοῦν στήν ἀποτελμάτωση τῆς σκέψης («ὑλισμός κάτω, ἰδεαλισμός ἐπάνω»), στή λησμονιά τοῦ *πολύτιμου* καρποῦ τῶν ἰδεαλιστικῶν συστημάτων, τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Χέγγελ, αὐτοῦ τοῦ κόκκου μαργαριταριοῦ, πού τά κοκόρια σάν τούς Μπύχνερ, Ντύρινγκ καί Σία (μαζί μέ τούς Λεκλαίρ, Μάχ, Ἀβενάριους κ.ἄ.) δέν ἤξεραν νά ξεχωρίσουν ἀπό τό σωρό κοπριᾶς τοῦ ἀπόλυτου ἰδεαλισμοῦ.

Ἄν ἀναλογιστεῖ κανείς κάπως συγκεκριμένα τίς ἱστορικές συνθῆκες μέσα στίς ὁποῖες γράφτηκαν τά φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Ἔνγκελς καί τοῦ Ι. Ντίτσγκεν, θά νιώσει πολύ καλά γιατί καί οἱ δυό τους *περισσότερο φρόντιζαν νά διαχωρίζουν τόν ἑαυτό τους* ἀπό τήν ἐκχυδάϊση τῶν στοιχειωδῶν ἀληθειῶν τοῦ ὑλισμοῦ, παρά νά *ὑπερασπίζουν* αὐτές τίς ἴδιες τίς ἀλήθειες. Ἐπίσης ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς περισσότερο φρόντιζαν νά διαχωρίζουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τήν ἐκχυδάϊση τῶν βασικῶν αἰτημάτων τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, παρά νά ὑποστηρίζουν τά ἴδια αὐτά αἰτήματα.

Μόνο μαθητές ἀντιδραστικῶν φιλοσόφων μποροῦσαν «νά μήν προσέξουν» αὐτό τό γεγονός καί νά παρουσιάζουν στούς ἀναγνῶστες τό ζήτημα ἔτσι πού νά δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι δέν καταλάβαιναν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς τί σημαίνει νά εἶναι κανείς ὑλιστής.

8. ΠΩΣ ΤΑ ΚΑΤΑΦΕΡΕ Ο Ι. ΝΤΙΤΣΓΚΕΝ Ν' ΑΡΕΣΕΙ ΣΤΟΥΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΤΙΚΟΥΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣ;

Τό παράδειγμα τοῦ Χέλφοντ πού παραθέσαμε πιό πάνω δίνει τήν ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα, καί δέν θά παρακολουθήσουμε ἐδῶ τίς ἀπειράριθμες περιπτώσεις συμπεριφορᾶς τῶν μαχιστῶν μας ἀπέναντι στόν Ι. Ντίτσγκεν κατά τόν τρόπο τοῦ Χέλφοντ. Εἶναι πιό σκόπιμο νά παραθέσουμε μιά σειρά συλλογισμούς τοῦ ἴδιου τοῦ Ι. Ντίτσγκεν, γιά νά δείξουμε τίς ἀδύνατες πλευρές του.

«Ἡ σκέψη εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκέφαλου»,—λέει ὁ Ντίτσγκεν («Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit», 1903, S. 52. Ὑπάρχει ρωσική μετάφραση: «Ἡ οὐσία τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐργασίας»). «Ἡ σκέψη εἶναι προϊόν τοῦ ἐγκέφαλου... Τό γραφεῖο μου, σάν περιεχόμενο τῆς σκέψης μου, εἶναι ἕνα μ' αὐτή τή σκέψη, δέν διαφέρει ἀπ' αὐτήν. Ἀλλά τό γραφεῖο αὐτό, ἔξω ἀπ' τό κεφάλι μου, ἀποτελεῖ ἀντικείμενό της, ἐντελῶς διαφορετικό ἀπ' αὐτήν» (53). Αὐτές ὅμως τίς πολύ σαφεῖς

ὑλιστικές θέσεις του ὁ Ντίτσγκεν τίς συμπληρώνει καί μέ τούτη: «Ὡστόσο καί ἡ μή αἰσθητηριακή παράσταση εἶναι ἐπίσης αἰσθητηριακή, ὑλική, δηλ. πραγματική... Τό πνεῦμα δέν διαφέρει περισσότερο ἀπό τό τραπέζι, ἀπό τό φῶς, ἀπό τόν ἦχο, ἀπό ὅσο αὐτά τά πράγματα διαφέρουν μεταξύ τους» (54). Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα ὁλοφάνερο λάθος. Ὅτι καί ἡ σκέψη καί ἡ ὕλη εἶναι «πραγματικές», δηλ. ὑπάρχουν, αὐτό εἶναι σωστό. Τό νά ὀνομάζει ὅμως κανείς τή σκέψη ὑλική, σημαίνει ὅτι κάνει λαθεμένο βῆμα, συγχέοντας τόν ὑλισμό μέ τόν ἰδεαλισμό. Στήν οὐσία, ἐδῶ ἔχουμε μάλλον μιάν ἀνακρίβεια στήν ἔκφραση τοῦ Ντίτσγκεν, πού ἀλλοῦ λέει σωστά: «Τό πνεῦμα καί ἡ ὕλη ἔχουν τουλάχιστο τοῦτο τό κοινό, ὅτι ὑπάρχουν» (80). «Ἡ νόηση,—λέει ὁ Ντίτσγκεν,—εἶναι ἐργασία σωματική. —Γιά τή νόηση ἔχω ἀνάγκη ἀπό μιά οὐσία πού μπορεῖ νά νοηθεῖ. Ἡ οὐσία αὐτή μᾶς δίνεται στά φαινόμενα τῆς φύσης καί τῆς ζωῆς... Ἡ ὕλη εἶναι τό σύνορο τοῦ πνεύματος· τό πνεῦμα δέν μπορεῖ νά ξεπεράσει τά ὅρια τῆς ὕλης. Τό πνεῦμα εἶναι προϊόν τῆς ὕλης ἡ ὕλη ὅμως εἶναι περισσότερο ἀπό προϊόν τοῦ πνεύματος...» (64). Οἱ μαχιστές ἀποφεύγουν ν' ἀναλύσουν τούς τέτιου εἴδους ὑλιστικούς συλλογισμούς τοῦ ὑλιστῆ Ι. Ντίτσγκεν! Προτιμοῦν νά γαντζώνονται ἀπό τίς ἀνακρίβειες καί τίς συγχύσεις τοῦ Ντίτσγκεν. Ὁ Ντίτσγκεν λογουχάρη λέει ὅτι οἱ φυσιοδίφες δέν μποροῦν νά εἶναι «ἰδεαλιστές, παρά μόνο ἔξω ἀπό τήν περιοχή τους» (108). Ἄν ἔχει ἔτσι τό ζήτημα καί γιατί, οἱ μαχιστές σιωποῦν γι' αὐτό. Μιά σελίδα ὅμως περίπου πιό πάνω ὁ Ντίτσγκεν ἀναγνωρίζει «τή θετική πλευρά τοῦ σύγχρονου ἰδεαλισμοῦ» (106) καί τήν «ἀνεπάρκεια τῆς ὑλιστικῆς ἀρχῆς» πράγμα πού πρέπει νά χαροποιήσει τούς μαχιστές! Ἡ σκέψη τοῦ Ντίτσγκεν πού διατυπώθηκε λαθεμένα εἶναι ὅτι καί ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ὕλη καί στό πνεῦμα εἶναι *σχετική* καί *ὄχι ὑπέρμετρη* (107). Αὐτό εἶναι σωστό, ἀπό δῶ ὅμως δέν προκύπτει ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλά ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ μεταφυσικοῦ, τοῦ ἀντιδιαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ.

«Ἡ ἁπλή, ἡ ἐπιστημονική ἀλήθεια δέν στηρίζεται σ' ἕνα πρόσωπο. Τά βάθρα της βρίσκονται ἔξω· (δηλ. ἔξω ἀπό τό πρόσωπο), στό ὑλικό της· εἶναι μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια... Λεγόμαστε ὑλιστές... Οἱ ὑλιστές φιλόσοφοι χαρακτηρίζονται ἀπό τό γεγονός ὅτι τοποθετοῦν τό σωματικό κόσμο στήν ἀρχή, στήν κορυφή καί τήν ἰδέα ἤ τό πνεῦμα τά θεωροῦν ἐπακόλουθο, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοι συνάγουν, κατά τόν τρόπο τῆς θρησκείας,

τά πράγματα ἀπό τό λόγο... τόν ὑλικό κόσμο ἀπό τήν ἰδέα» («Kleinere philosophische Schriften», 1903, S. 59, 62*). Οἱ μαχιστές παρασιωποῦν αὐτή τήν ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας καί τήν ἐπανάληψη τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ὑλισμοῦ, πού ἔδοσε ὁ *Ἔνγκελς*. Ὡστόσο ὁ Ντίτσγκεν λέει ἐπίσης: «Θά μπορούσαμε μέ τό ἴδιο δικαίωμα νά λεγόμαστε ἰδεαλιστές, γιατί τό σύστημά μας βασίζεται στό συνολικό ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας, στήν ἐπιστημονική ἔρευνα τῆς ἰδέας, στή σαφή κατανόηση τῆς φύσης τοῦ πνεύματος» (63). Δέν εἶναι δύσκολο ν' ἀγκιστρωθεῖ κανείς ἀπ' αὐτή τήν ὁλοφάνερα λαθεμένη φράση γιά ν' ἀπαρνηθεῖ τόν ὑλισμό. Στήν πραγματικότητα, περισσότερο λαθεμένη εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Ντίτσγκεν παρά ἡ βασική του σκέψη πού συνοψίζεται στήν ὑπόδειξη ὅτι ὁ παλιός ὑλισμός δέν μποροῦσε νά ἐρευνήσει ἐπιστημονικά τίς ἰδέες (μέ τή βοήθεια τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ).

Νά ἡ κρίση τοῦ Ντίτσγκεν γιά τόν παλιό ὑλισμό: «Ὅπως ἡ ἀντίληψή μας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔτσι καί ὁ ὑλισμός μας εἶναι ἐπιστημονική, ἱστορική κατάκτηση. Ὅπως διαφέρουμε πολύ ξεκάθαρα ἀπό τούς σοσιαλιστές τοῦ παρελθόντος, ἔτσι διαφέρουμε κι' ἀπό τούς παλιότερους ὑλιστές. Τό μόνο κοινό πού ἔχουμε μέ τούς τελευταίους εἶναι ὅτι ἀναγνωρίζουμε τήν ὕλη σάν προϋπόθεση ἤ θεμελιώδη ἀρχή τῆς ἰδέας» (140). Εἶναι χαρακτηριστικό αὐτό τό «μόνο»! Περιλαβαίνει *ὅλες* τίς γνωσιολογικές βάσεις τοῦ ὑλισμοῦ, *σέ διάκριση* ἀπό τόν ἀγνωστικισμό, τό μαχισμό, τόν ἰδεαλισμό. Μά ἡ προσοχή τοῦ Ντίτσγκεν στρέφεται ἐδῶ στό νά διαχωρίσει τή θέση του ἀπό τό χυδαῖο ὑλισμό.

Παρακάτω ὅμως ἀκολουθεῖ μιά καθαρά λαθεμένη θέση: «Ἡ ἔννοια ὕλη πρέπει νά διευρυνθεῖ. Σ' αὐτήν ὑπάγονται ὅλα τά φαινόμενα τῆς πραγματικότητας, καθώς καί ἡ ἱκανότητά μας γιά γνώση, γιά ἐξήγηση» (141). Αὐτό εἶναι σύγχυση πού δέν μπορεῖ παρά νά ὁδηγήσει στό ἀνακάτεμα τοῦ ὑλισμοῦ μέ τόν ἰδεαλισμό, μέ τό πρόσχημα τῆς «διεύρυνσης» τοῦ ὑλισμοῦ. Τό νά ἀδράχνεται κανείς ἀπό παρόμοια «διεύρυνση» σημαίνει ὅτι ἔχει ξεχάσει τή *βάση* τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ντίτσγκεν, τήν ἀναγνώριση τῆς ὕλης σάν στοιχείου πού πρωτεύει, σάν «σύνορου τοῦ πνεύματος». Στήν οὐσία ὁ Ντίτσγκεν διορθώνει ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του λίγες γραμμές παρακάτω: «Τό ὅλο κυβερνᾶ τό μέρος, ἡ ὕλη τό πνεῦμα» (142)... «Μέ

* —«Μικρές φιλοσοφικές ἐργασίες», 1903, σελ. 59, 62. *Ἡ Σύντ.*

τήν ἔννοια αὐτή μποροῦμε νά θεωροῦμε τόν ὑλικό κόσμο... σάν τήν πρώτη αἰτία, σάν τό δημιουργό τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς» (142). Τό ὅτι στήν ἔννοια τῆς ὕλης πρέπει νά συμπεριληφθοῦν καί οἱ σκέψεις, ὅπως ἐπαναλαβαίνει ὁ Ντίτσγκεν στίς «Ἀναδρομές» (σελ. 214 τοῦ παραπ. βιβλ.), εἶναι σύγχυση, γιατί ἄν γίνει ἕνα τέτιο πράγμα, τότε χάνει κάθε νόημα ἡ γνωσιολογική ἀντιπαράθεση τῆς ὕλης στό πνεῦμα, τοῦ ὑλισμοῦ στόν ἰδεαλισμό, ἀντιπαράθεση πού σ' αὐτήν ἐπιμένει ὁ ἴδιος ὁ Ντίτσγκεν. Ὅτι αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση δέν πρέπει νά εἶναι «ὑπέρμετρη», μεγαλοποιημένη, μεταφυσική, εἶναι ἀδιαφιλονίκητο (καί ἡ μεγάλη ὑπηρεσία τοῦ *διαλεκτικοῦ* ὑλιστῆ Ντίτσγκεν βρίσκεται στό ὅτι τό ἔχει ὑπογραμμίσει αὐτό). Τά ὅρια τῆς ἀπόλυτης ἀναγκαιότητας καί τῆς ἀπόλυτης ἀληθινότητας αὐτῆς τῆς σχετικῆς ἀντιπαράθεσης εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα πού καθορίζουν τήν *κατεύθυνση* τῶν γνωσιολογικῶν ἐρευνῶν. Τό νά πραγματεύεται κανείς πέρα ἀπ' αὐτά τά ὅρια τήν ἀντίθεση ὕλης καί πνεύματος, φυσικοῦ καί ψυχικοῦ σάν ἀπόλυτη ἀντίθεση, θά ἦταν τεράστιο λάθος.

Ὁ Ντίτσγκεν, σέ διάκριση ἀπό τόν Ἔνγκελς, ἐκφράζει τίς σκέψεις του μέ τρόπο ἀόριστο, ἀσαφή καί μπερδεμένο. Ἄν ὅμως ἀφήσουμε κατά μέρος τίς ἐλλείψεις του στή διατύπωση καί τά μερικότερα λάθη του, δέν ὑπερασπίζεται καί ἄσχημα *«τήν ὑλιστική γνωσιοθεωρία»* (S. 222 καί S. 271) *«τό διαλεκτικό ὑλισμό»* (S. 224). «Ἡ ὑλιστική γνωσιοθεωρία, —λέει ὁ Ι. Ντίτσγκεν,—συνοψίζεται στήν ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος ὅτι τό ἀνθρώπινο ὄργανο τῆς γνώσης δέν ἐκπέμπει κανένα μεταφυσικό φῶς, ἀλλά εἶναι ἕνα κομμάτι τῆς φύσης πού ἀντανακλᾶ ἄλλα κομμάτια τῆς φύσης» (222 - 223). «Ἡ γνωστική ἱκανότητά μας δέν εἶναι κάποια ὑπερφυσική πηγή ἀλήθειας, ἀλλά κατοπτροειδές ὄργανο πού ἀντανακλᾶ τά πράγματα τοῦ κόσμου ἤ τή φύση» (243). Οἱ βαθυστόχαστοι μαχιστές μας προσπερνοῦν τήν ἀνάλυση κάθε ξεχωριστῆς θέσης *τῆς ὑλιστικῆς γνωσιοθεωρίας* τοῦ Ι. Ντίτσγκεν καί πιάνονται ἀπό τίς *ἐκτροπές του* ἀπό τή θεωρία αὐτή, ἀπό τίς ἀσάφειες καί τή σύγχυσή του. Ὁ Ι. Ντίτσγκεν τά κατάφερε νά ἀρέσει στούς ἀντιδραστικούς φιλόσοφους, γιατί ἐδῶ κι' ἐκεῖ πέφτει σέ σύγχυση. Καί εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὅπου σύγχυση ἐκεῖ καί μαχιστές.

Ὁ Μάρξ ἔγραφε στόν Κούγκελμαν στίς 5 τοῦ Δεκέμβρη 1868: «Πρίν ἀπό κάμποσο καιρό ὁ Ντίτσγκεν μοῦ ἔστειλε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό χειρόγραφό του γιά τήν "Ἱκανότητα

τῆς νόησης", πού, παρά τήν κάποια σύγχυση τῶν ἐννοιῶν καί τίς πάρα πολύ συχνές ἐπαναλήψεις, περιέχει πολλούς ὑπέροχους καί—σάν προϊόν τῆς αὐτόνομης σκέψης ἑνός ἐργάτη—ἀξιοθαύμαστους στοχασμούς» (σελ. 53 τῆς ρωσ. μετάφρασης[88]). Ὁ κ. Βαλεντίνοφ παραθέτει τή γνώμη αὐτή τοῦ Μάρξ καί *δέν τοῦ περνάει ἀπό τό μυαλό* ν' ἀναρωτηθεῖ *ποῦ* ὁ Μάρξ ἔβλεπε *σύγχυση* στόν Ι. Ντίτσγκεν: σ' ἐκεῖνο πού κάνει τόν Ντίτσγκεν νά προσεγγίζει στόν Μάχ, ἤ σ' ἐκεῖνο πού ἀντιπαραθέτει τόν Ντίτσγκεν στόν Μάχ ; Ὁ κ. Βαλεντίνοφ δέν ἔθεσε αὐτό τό ἐρώτημα, γιατί διάβασε καί τόν Ντίτσγκεν καί τά γράμματα τοῦ Μάρξ, σάν τόν Πετρούσκα τοῦ Γκόγκολ. Καί ὅμως, δέν εἶναι δύσκολο νά βρεῖ κανείς τήν ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα. Ὁ Μάρξ ἐπανειλημμένα ὀνόμαζε τήν κοσμοθεωρία του διαλεκτικό ὑλισμό καί τό «'Αντι-Ντύρινγκ» τοῦ Ἔνγκελς, πού *ὁ Μάρξ τό εἶχε διαβάσει ὁλόκληρο στό χειρόγραφο,* ἐκθέτει ἀκριβῶς αὐτή τήν κοσμοαντίληψη. 'Απ' αὐτό ἀκόμη καί οἱ κ.κ. Βαλεντίνοφ θά μποροῦσαν νά καταλάβουν πώς ἡ *σύγχυση* τοῦ Ντίτσγκεν μποροῦσε νά συνίσταται μόνο στίς *ἐκτροπές του* ἀπό τή συνεπή ἐφαρμογή τῆς διαλεκτικῆς, ἀπό τό συνεπή *ὑλισμό* κι' εἰδικότερα ἀπό τό «'Αντι-Ντύρινγκ».

Δέν περνάει τώρα ἀπό τό μυαλό τοῦ κ. Βαλεντίνοφ καί τῆς παρέας του ἡ σκέψη πώς ὁ Μάρξ μποροῦσε νά ὀνομάσει σύγχυση τοῦ Ντίτσγκεν *μόνο ὅ,τι κάνει τόν Ντίτσγκεν νά προσεγγίζει στόν Μάχ,* πού ἀπό τόν Κάντ βάδισε ὄχι πρός τόν ὑλισμό, ἀλλά πρός τόν Μπέρκλεϋ καί τόν Χιούμ; Ἤ μήπως ὁ ὑλιστής Μάρξ ὀνόμαζε σύγχυση ἀκριβῶς τήν ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης τοῦ Ντίτσγκεν καί συνάμα ἐπιδοκίμαζε τίς ἐκτροπές του ἀπό τόν ὑλισμό; Δηλαδή ἐπιδοκίμαζε ὅ,τι διαφέρει ἀπό τό «'Αντι-Ντύρινγκ» πού γράφτηκε μέ τή συμμετοχή τοῦ Μάρξ;

Ποιόν πᾶνε νά γελάσουν οἱ μαχιστές μας, πού θέλουν νά τούς θεωροῦν μαρξιστές καί διατυμπανίζουν σ' ὅλο τόν κόσμο ὅτι ὁ Μάχ *«τους»* ἐπιδοκίμασε τόν Ντίτσγκεν; Δέν μυρίστηκαν οἱ ἥρωές μας πώς ὁ Μάχ μποροῦσε νά ἐπιδοκιμάσει τόν Ντίτσγκεν μονάχα γιά ἐκεῖνο πού ἔκανε τόν Μάρξ νά τόν χαρακτηρίσει σάν ἄνθρωπο πού τά ἔχει μπερδέψει στό κεφάλι του!

Ἄν τόν Ι. Ντίτσγκεν τόν κρίνουμε στό σύνολό του, δέν τοῦ ἀξίζει μιά τέτια αὐστηρή κατάκριση. Ὁ Ντίτσγκεν κατά τά $^{9}/_{10}$ εἶναι ὑλιστής, πού δέν εἶχε ποτέ τήν ἀξίωση οὔτε γιά

πρωτοτυπία, οὔτε γιά δημιουργία ἰδιαίτερης φιλοσοφίας, διαφορετικῆς ἀπό τόν ὑλισμό. Γιά τόν Μάρξ ὁ Ντίτσγκεν ἔλεγε ἐπανειλημμένα καί πάντα τό ἴδιο, ὅτι εἶναι *ὁ ἀρχηγός τῆς κατεύθυνσης* («Kleinere phil. Schr.», στή S. 4—γνώμη του τοῦ 1873· στή S. 95—τοῦ 1876— ὁ Ντίτσγκεν τονίζει ὅτι ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς «εἶχαν τήν ἀναγκαία φιλοσοφική κατάρτιση», δηλαδή φιλοσοφική μόρφωση· στή S. 181—τοῦ 1886—μιλάει γιά τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς ὅτι ἦταν οἱ «ἀναγνωρισμένοι ἱδρυτές» τῆς κατεύθυνσης). Ὁ Ντίτσγκεν ἦταν μαρξιστής καί γι' αὐτό ὁ Εὐγένιος Ντίτσγκεν καί, ἀλλοίμονο! ὁ σύντροφος Π. Ντάουγκε, πού σκαρώνουν τό «φυσιομονισμό», τό «ντιτσγκενισμό» κτλ., τοῦ προσφέρουν πολύ κακή ἐκδούλευση. «Ντιτσγκενισμός» σέ ἀντιδιαστολή ἀπό τό διαλεκτικό ὑλισμό σημαίνει *σύγχυση*, *βῆμα* πρός τήν ἀντιδραστική φιλοσοφία, ἀπόπειρα δημιουργίας μιᾶς κατεύθυνσης ὄχι ἀπό ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ τό μεγαλεῖο τοῦ Ἰωσήφ Ντίτσγκεν (ὁ ἐργάτης αὐτός φιλόσοφος, πού ἀνακάλυψε μέ τόν τρόπο του τό διαλεκτικό ὑλισμό, ἔχει πολλά πού ἀποτελοῦν μεγαλεῖο!), ἀλλά ἀπό ἐκεῖνο *πού ἀποτελεῖ τήν ἀδύνατη πλευρά του!*

Θά περιοριστῶ σέ δυό παραδείγματα πού δείχνουν πῶς ὁ σ. Π. Ντάουγκε καί ὁ Εὐγ. Ντίτσγκεν κατρακυλᾶν στήν ἀντιδραστική φιλοσοφία.

Στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ «Ἀκβιζίτ», σελ. 273, ὁ Π. Ντάουγκε γράφει: «Ἀκόμη καί ἡ ἀστική κριτική σημειώνει τή σύνδεση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ντίτσγκεν μέ τόν ἐμπειριοκριτικισμό καί τήν ἐνυπαρξική σχολή» καί παρακάτω: «ἰδιαίτερα τοῦ Λεκλαίρ» (περικοπή ἀπό τήν «ἀστική κριτική»).

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ Π. Ντάουγκε ἐκτιμᾶ καί σέβεται τόν Ι. Ντίτσγκεν. Εἶναι ὅμως ἐπίσης ἀναμφισβήτητο ὅτι τόν *ντροπιάζει,* παραθέτοντας *χωρίς διαμαρτυρία* τήν κρίση ἑνός ἀστοῦ καλαμαρᾶ πού βάζει πλάϊ - πλάϊ τόν πιό ἀποφασιστικό ἀντίπαλο τοῦ φιντεϊσμοῦ καί τῶν καθηγητῶν, τῶν «διπλωματούχων αὐτῶν λακέδων» τῆς ἀστικῆς τάξης, μέ τόν ἀπροκάλυπτο κήρυκα τοῦ φιντεϊσμοῦ καί δηλωμένο ἀντιδραστικό Λεκλαίρ. Εἶναι πιθανό νά ἐπανέλαβε ὁ Ντάουγκε μιά ξένη κρίση γιά τούς ἐνυπαρξιστές καί τόν Λεκλαίρ, χωρίς ὁ ἴδιος προσωπικά νά ἔχει γνωρίσει τά γραφόμενα αὐτῶν τῶν ἀντιδραστικῶν. Αὐτό ὅμως ἄς τοῦ χρησιμεύσει σάν προειδοποίηση: ὁ δρόμος πού πηγαίνει *ἀπό* τόν Μάρξ πρός τίς ἰδιομορφίες τοῦ Ντίτσγκεν—πρός τόν Μάχ—πρός τούς

ἐνυπαρξιστές—εἶναι δρόμος πού ὁδηγεῖ στό βάλτο. Ὄχι μόνο ἡ τοποθέτηση τοῦ Ντίτσγκεν πλάϊ στόν Λεκλαίρ, ἀλλά καί ἡ τοποθέτησή του πλάϊ στόν Μάχ παρουσιάζει ἕναν Ντίτσγκεν-πελαγωμένο σέ διάκριση ἀπό τόν Ντίτσγκεν - ὑλιστή.

Θά ὑπερασπιστῶ τόν Ι. Ντίτσγκεν κατά τοῦ Π. Ντάουγκε. Ὑποστηρίζω ὅτι ὁ Ι. Ντίτσγκεν δέν ἄξιζε μιά τέτια ντροπή, ὅπως εἶναι ἡ τοποθέτησή του πλάϊ στόν Λεκλαίρ. Καί μπορῶ νά ἐπικαλεστῶ σάν μάρτυρα ἕνα πρόσωπο πού εἶναι ἡ μεγαλύτερη αὐθεντία σ' αὐτό τό ζήτημα: ἕνα φιλόσοφο ἀντιδραστικό, φιντεϊστή καί «ἐνυπαρξιστή» σάν τόν Λεκλαίρ, συγκεκριμένα τόν Σοῦμπερτ-Ζόλντερν. Τό 1896 ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν ἔγραφε: «Οἱ σοσιαλδημοκράτες στηρίζονται πρόθυμα στόν Χέγγελ, περισσότερο ἤ λιγότερο (συνήθως λιγότερο) δικαιολογημένα, μόνο πού ὑλοποιοῦν τή φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ· πρβλ. Ι. Ντίτσγκεν. Στόν Ντίτσγκεν τό ἀπόλυτο γίνεται καθολικό καί τό καθολικό γίνεται πράγμα καθεαυτό, ἀπόλυτο ὑποκείμενο, πού τά φαινόμενά του εἶναι κατηγορήματά του. Ὅτι ὁ Ντίτσγκεν μ' αὐτό τόν τρόπο μετατρέπει μιά καθαρότατη ἀφαίρεση σέ βάση τοῦ συγκεκριμένου προτσές, αὐτό, βέβαια, δέν τό βλέπει, ὅπως δέν τό ἔβλεπε κι' ὁ Χέγγελ... Ὁ Χέγγελ, ὁ Ντάρβιν καί ὁ Χαῖκκελ καί ὁ φυσικοϊστορικός ὑλισμός μπλέκονται συχνά μέ τρόπο χαοτικό στή διδασκαλία τοῦ Ντίτσγκεν» («Τό κοινωνικό πρόβλημα», S. XXXIII). Ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν καταλαβαίνει καλύτερα τίς φιλοσοφικές ἀποχρώσεις ἀπ' ὅ,τι ὁ Μάχ, πού ἐγκωμιάζει ὅλο τόν κόσμο χωρίς διάκριση, ἀκόμη καί τόν καντιανό Γερούζαλεμ.

Ὁ Εὐγένιος Ντίτσγκεν εἶχε τήν ἀφέλεια νά παραπονεθεῖ στό γερμανικό κοινό ὅτι στή Ρωσία οἱ στενοί ὑλιστές «πρόσβαλαν» τόν Ἰωσήφ Ντίτσγκεν *καί μετάφρασε* στά γερμανικά τά ἄρθρα τοῦ Πλεχάνοφ καί τοῦ Ντάουγκε γιά τόν Ι. Ντίτσγκεν (βλ. J. Dietzgen: «Erkenntnis und Wahrheit» Stuttg., 1908*, παράρτημα). Κακό τοῦ κεφαλιοῦ του ἔκανε ὁ φτωχός «φυσιομονιστής» μέ τά παράπονά του: ὁ Φρ. Μέρινγκ, πού κάτι καταλαβαίνει ἀπό φιλοσοφία καί μαρξισμό, ἔγραψε σχετικά στήν κριτική του ὅτι *ὁ Πλεχάνοφ ἔχει στήν οὐσία δίκιο ἐνάντια στόν Ντάουγκε* («Neue Zeit», 1908, No 38, 19. Juni, Feuilleton, S. 432**). Γιά τόν Μέρινγκ δέν χωρᾶ καμιά

* — Ι. Ντίτσγκεν. «Γνώση καί ἀλήθεια», Στουτγάρδη, 1908. *Ἡ Σύντ.*

** — «Νέοι Καιροί», 1908, No 38, 19 τοῦ Ἰούνη, ἐπιφυλλίδα, σελ. 432 *Ἡ Σύντ.*

ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ι. Ντίτσγκεν, ὅταν *ἀπομακρυνόταν* ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς, *ἔπεφτε ἔξω* (S. 431). Ὁ Εὐγένιος Ντίτσγκεν ἀπάντησε στόν Μέρινγκ μ' ἕνα μακροσκελές καί κλαψιάρικο σημείωμα, ὅπου ἔφτασε στό σημεῖο νά ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ι. Ντίτσγκεν μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμος «γιά νά συμφιλιώσει» τούς «ὀρθόδοξους καί τούς ἀναθεωρητές, τά μαλωμένα αὐτά ἀδέλφια» («N. Z.», 1908, No 44, 31. Juli, S. 652).

Ἀκόμη μιά προειδοποίηση, σύντροφε Ντάουγκε: ὁ δρόμος πού πηγαίνει ἀπό τόν Μάρξ στόν «ντιτσγκενισμό» καί τό «μαχισμό» εἶναι *δρόμος πού ὁδηγεῖ στό βάλτο*, ὄχι γιά ξεχωριστά πρόσωπα, βέβαια, ὄχι γιά τόν Ἰβάν, τόν Σιντόρ καί τόν Πάβελ, ἀλλά γιά ὅλη τήν κατεύθυνση.

Καί μήν ξεφωνίζετε, κύριοι μαχιστές, ὅτι ἐπικαλοῦμαι «αὐθεντίες»: Οἱ κραυγές σας ἐνάντια στίς αὐθεντίες ἐπιδιώκουν ἁπλῶς νά συγκαλύψουν τό γεγονός ὅτι ὑποκαθιστᾶτε τίς σοσιαλιστικές αὐθεντίες (Μάρξ, Ἔνγκελς, Λαφάργκ, Μέρινγκ, Κάουτσκι) μέ ἀστικές *αὐθεντίες* (Μάχ, Πέτσολντ, Ἀβενάριους, ἐνυπαρξιστές). Θά ἦταν καλύτερο νά μήν ἀνακινούσατε τό ζήτημα γιά «αὐθεντίες» καί «αὐθεντικότητα»!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΦΥΣΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ Ο ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΣ

Ἐδῶ κι᾽ ἕνα χρόνο στό περιοδικό «Die Neue Zeit» δημοσιεύτηκε ἕνα ἄρθρο τοῦ Ἰωσήφ Ντίνερ - Ντένες μέ τόν τίτλο: «Ὁ μαρξισμός καί ἡ νεότερη ἐπανάσταση στίς φυσικές ἐπιστῆμες» (1906 - 1907, τεῦχ. 52). Ἡ ἀνεπάρκεια αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἔγκειται στό ὅτι ἀγνοεῖ τά γνωσιολογικά πορίσματα πού συνάγονται ἀπό τή «νέα» φυσική καί πού μᾶς ἐνδιαφέρουν εἰδικά αὐτή τή στιγμή. Ἀλλ᾽ αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀνεπάρκεια κάνει τήν ἄποψη καί τά πορίσματα τοῦ παραπάνω ἀρθρογράφου ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα γιά μᾶς. Ὁ Ἰωσήφ Ντίνερ - Ντένες υἱοθετεῖ, ὅπως κι᾽αὐτός πού γράφει αὐτές τίς γραμμές, τήν ἄποψη τοῦ «ἁπλοῦ μαρξιστῆ», γιά τόν ὁποῖο οἱ μαχιστές μας μιλοῦν μέ τόσο μεγάλη περιφρόνηση. «Διαλεκτικό ὑλιστή,—γράφει, λογουχάρη, ὁ κ. Γιουσκέβιτς,—συνήθως λέει τόν ἑαυτό του ὁ κάθε μέσος, ἁπλός μαρξιστής» (σελ. 1 τοῦ βιβλίου του). Αὐτός, λοιπόν, ὁ ἁπλός μαρξιστής, δηλαδή ὁ Ι. Ντίνερ - Ντένες, ἀντιπαρέβαλε τίς νεότατες ἀνακαλύψεις τῆς φυσιογνωσίας καί εἰδικά τῆς φυσικῆς (ἀκτίνες Χ, ἀκτίνες Μπεκερέλ, ράδιο[89] κτλ.) *ἄμεσα* μέ τό «Ἀντι - Ντύρινγκ» τοῦ Ἔνγκελς. Σέ τί συμπεράσματα ὅμως τόν ὁδήγησε αὐτή ἡ ἀντιπαραβολή; «Στούς πιό διαφορετικούς τομεῖς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν,—γράφει ὁ Ι. Ντίνερ-Ντένες,—ἔχουν ἀποκτηθεῖ νέες γνώσεις, πού ὅλες τους συγκλίνουν πρός τό σημεῖο πού ἤθελε νά διασαφηνίσει ὁ Ἔνγκελς, ὅτι, δηλαδή, στή φύση "δέν ὑπάρχουν καθόλου ἀσυμφιλίωτες ἀντιθέσεις, βίαια καθορισμένες διαχωριστικές γραμμές καί διαφορές", καί ὅτι, ἄν συναντιοῦνται στή φύση ἀντιθέσεις καί διαφορές, εἶναι γιατί μόνο ἐμεῖς ἔχουμε εἰσαγάγει τήν ἀκαμψία καί τήν ἀπολυτότητά τους στή φύση». Ἀνακαλύφθηκε, λογουχάρη, ὅτι τό φῶς καί ὁ ἠλεκτρισμός δέν εἶναι

παρά ἐκδηλώσεις τῆς ἴδιας δύναμης τῆ φύσης[90]. Κάθε μέρα γίνεται ὅλο καί πιθανότερο ὅτι ἡ χημική συγγένεια ἀνάγεται σέ ἠλεκτρικά προτσές. Τά ἄφθαρτα καί ἀδιάσπαστα στοιχεῖα τῆς χημείας, πού ὁ ἀριθμός τους συνεχῶς αὐξάνει, σάν γιά νά χλευάσει τήν ἑνότητα τοῦ κόσμου, ἀποδείχνονται φθαρτά καί διασπαστά. Κατορθώθηκε νά μετατραπεῖ τό στοιχεῖο ράδιο σέ στοιχεῖο ἥλιον[91]. «Ὅπως ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς φύσης ἀνάγονται σέ μιά μόνη δύναμη, ἔτσι κι' ὅλες οἱ οὐσίες τῆς φύσης ἀνάγονται *σέ μιά μόνη οὐσία*» (ὑπογρ. τοῦ Ι. Ντίνερ-Ντένες). Ὁ συγγραφέας, παραθέτοντας τή γνώμη ἑνός ἀπό τούς συγγραφεῖς πού θεωροῦν τό ἄτομο ἁπλή συμπύκνωση αἰθέρα[92], ἀναφωνεῖ: «Πόσο δικαιώνονται περίλαμπρα τά λόγια πού εἶπε ὁ Ἔνγκελς: ἡ κίνηση εἶναι ὁ τρόπος ὕπαρξης τῆς ὕλης». «Ὅλα τά φαινόμενα τῆς φύσης εἶναι κίνηση καί οἱ διαφορές μεταξύ τους συνίστανται μόνο στό γεγονός ὅτι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἀντιλαμβανόμαστε αὐτή τήν κίνηση σέ διάφορες μορφές...Ἀκριβῶς ὅπως τό εἶπε ὁ Ἔνγκελς. Ἡ φύση, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἱστορία, ὑπόκειται στό διαλεκτικό νόμο τῆς κίνησης».

Ἀπό τό ἄλλο μέρος, εἶναι ἀδύνατο νά πάρουμε στά χέρια μας ὁποιοδήποτε σύγγραμμα τῶν μαχιστῶν ἤ γιά τό μαχισμό χωρίς νά συναντήσουμε βαρύγδουπες παραπομπές στή νέα φυσική, ἡ ὁποία, κατά τή γνώμη τους, ἔχει ἀνασκευάσει τόν ὑλισμό κτλ. κ.ο.κ. Ἄν οἱ παραπομπές τους αὐτές εἶναι βάσιμες ἤ ὄχι, εἶναι ἄλλο ζήτημα, ἡ σύνδεση ὅμως τῆς νέας φυσικῆς ἤ ἀκριβέστερα μιᾶς ὁρισμένης σχολῆς τῆς νέας φυσικῆς μέ τό μαχισμό καί μέ ἄλλες παραλλαγές τῆς σύγχρονης ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἔξω ἀπό κάθε ἀμφισβήτηση. Τό νά ἀναλύει κανείς τό μαχισμό, ἀγνοώντας αὐτή τή σύνδεση, ὅπως κάνει ὁ Πλεχάνοφ[93], εἶναι τό ἴδιο σάν νά χλευάζει τό πνεῦμα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, δηλ. νά θυσιάζει τή μέθοδο τοῦ Ἔνγκελς σέ τοῦτο ἤ ἐκεῖνο τό γράμμα τοῦ Ἔνγκελς. Ὁ Ἔνγκελς λέει ξεκάθαρα ὅτι «μέ κάθε ἀνακάλυψη πού ἀφήνει ἐποχή, ἀκόμη καί στή σφαίρα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν» (γιά νά μή μιλήσουμε πιά γιά τήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας) «ὁ ὑλισμός εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀλλάξει τή μορφή του» («Λ. Φόϋερμπαχ», σελ. 19 τῆς γερμ. ἔκδ.)[94]. Συνεπῶς, μιά ἀναθεώρηση τῆς «μορφῆς» τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Ἔνγκελς, μιά ἀναθεώρηση τῶν φυσικο-φιλοσοφικῶν του θέσεων, ὄχι μόνο δέν κλείνει μέσα της τίποτε τό «ἀναθεωρητικό», μέ τήν καθιερωμένη ἔννοια τῆς λέξης, μά, ἀντίθετα, ἐπιβάλλεται ἐπιτακτικά ἀπό τό μαρξισμό. Ἐμεῖς δέν κακίζουμε καθόλου τούς μαχιστές γιά μιά τέτια

ἀναθεώρηση, ἀλλά γιά τήν *καθαρά ἀναθεωρητική* μέθοδό τους, πού συνίσταται στό ν' ἀλλάζουν τήν *οὐσία* τοῦ ὑλισμοῦ μέ τό πρόσχημα τῆς κριτικῆς τῆς *μορφῆς* του, νά υἱοθετοῦν τίς βασικές θέσεις τῆς ἀντιδραστικῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, χωρίς νά κάνουν καί τήν παραμικρότερη προσπάθεια νά κανονίσουν τούς λογαριασμούς τους, ἴσια, εἰλικρινά καί ἀποφασιστικά μέ τέτιες, λογουχάρη, βεβαιώσεις τοῦ Ἔνγκελς, ἀναμφισβήτητα πολύ οὐσιαστικές γιά τό προκείμενο ζήτημα, ὅπως ἡ βεβαίωσή του: «...κίνηση χωρίς ὕλη εἶναι ἀδιανόητη» («'Αντι-Ντύρινγκ», σελ. 50)[95].

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι, διερευνώντας τό ζήτημα τοῦ δεσμοῦ μιᾶς ἀπό τίς σχολές τῶν νεότατων φυσικῶν μέ τήν ἀναβίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, δέν σκεπτόμαστε καθόλου νά θίξουμε τίς εἰδικές θεωρίες τῆς φυσικῆς.Μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀποκλειστικά τά γνωσιολογικά πορίσματα ἀπό μερικές καθορισμένες θέσεις καί πασίγνωστες ἀνακαλύψεις. Τά γνωσιολογικά αὐτά πορίσματα ἐπιβάλλονται μόνα τους σέ τέτιο βαθμό, πού ἤδη πολλοί φυσικοί τά θίγουν. Κάτι παραπάνω, ὑπάρχουν κιόλας διάφορες κατευθύνσεις ἀνάμεσα στούς φυσικούς καί ἀρχίζουν νά διαμορφώνονται ὁρισμένες σχολές πάνω σ' αὐτή τή βάση. Τό καθῆκον μας περιορίζεται γι' αὐτό τό λόγο στό νά παρουσιάσουμε μέ σαφήνεια ποιά εἶναι ἡ οὐσία τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς κατευθύνσεις καί ποιά ἡ σχέση τους μέ τίς βασικές γραμμές τῆς φιλοσοφίας.

1. Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

Στό βιβλίο του «Ἡ ἀξία τῆς ἐπιστήμης», ὁ γνωστός γάλλος φυσικός 'Ανρί Πουανκαρέ λέει ὅτι ὑπάρχουν «συμπτώματα σοβαρῆς κρίσης» τῆς φυσικῆς καί ἀφιερώνει ἕνα εἰδικό κεφάλαιο σ' αὐτή τήν κρίση (Ch. VIII, πρβλ. p. 171). Ἡ κρίση αὐτή δέν περιορίζεται μόνο στό ὅτι «τό ράδιο, ὁ μεγάλος αὐτός ἐπαναστάτης», ὑποσκάπτει τήν ἀρχή τῆς διατήρησης τῆς ἐνέργειας. «Κίνδυνο διατρέχουν ἐπίσης κι' ὅλες οἱ ἄλλες ἀρχές» (180). Λογουχάρη, ἡ ἀρχή τοῦ Λαβουαζιέ ἤ ἡ ἀρχή τῆς διατήρησης τῆς μάζας ἔχει ὑπονομευτεῖ ἀπό τήν ἠλεκτρονική θεωρία τῆς ὕλης. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή, τά ἄτομα ἀπαρτίζονται ἀπό ἐλαχιστότατα σωμάτια, ἀπό τά λεγόμενα ἠλεκτρόνια πού εἶναι φορτισμένα μέ θετικό ἤ ἀρνητικό ἠλεκτρισμό καί «βυθισμένα σ' ἕνα περίγυρο πού τόν λέμε αἰθέρα». Τά πειράματα τῶν φυσικῶν προσφέρουν ὑλικό γιά τόν ὑπολογισμό τῆς ταχύτητας τῆς κίνησης τῶν ἠλεκτρονίων καί τῆς μάζας τους (ἤ

τῆς σχέσης τῆς μάζας τους πρός τό ἠλεκτρικό τους φορτίο). Ἡ ταχύτητα τῆς κίνησης τῶν ἠλεκτρονίων μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τήν ταχύτητα τοῦ φωτός (300.000 χιλιόμετρα στό δευτερόλεπτο) καί φτάνει, λογουχάρη, ὥς τό ἕνα τρίτο τῆς ταχύτητας τοῦ φωτός. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες εἶναι κανείς ὑποχρεωμένος νά λαβαίνει ὑπόψη τή διπλή μάζα τοῦ ἠλεκτρονίου, σύμφωνα μέ τήν ἀνάγκη νά ὑπερνικηθεῖ ἡ ἀδράνεια, πρῶτα τοῦ ἴδιου τοῦ ἠλεκτρονίου, καί, δεύτερο, τοῦ αἰθέρα. Ἡ πρώτη μάζα θά εἶναι ἡ πραγματική ἤ ἡ μηχανική μάζα τοῦ ἠλεκτρονίου, καί ἡ δεύτερη «ἡ ἠλεκτρονική μάζα πού ἀντιπροσωπεύει τήν ἀδράνεια τοῦ αἰθέρα». Καί ὅμως ἡ πρώτη μάζα ἀποδείχνεται ἴση μέ τό μηδέν. Ὁλόκληρη ἡ μάζα τῶν ἠλεκτρονίων, ἤ τουλάχιστο τῶν ἀρνητικῶν ἠλεκτρονίων, ἀποδείχνεται, ὡς πρός τήν προέλευσή της, ὁλοκληρωτικά καί ἀποκλειστικά ἠλεκτροδυναμική. Ἐξαφανίζεται ἡ μάζα. Ὑπονομεύονται τά θεμέλια τῆς μηχανικῆς. Ὑπονομεύεται ἡ ἀρχή τοῦ Νεύτωνα, ἡ ἰσότητα δράσης καί ἀντίδρασης κτλ.[96]

Μπροστά μας,—λέει ὁ Πουανκαρέ,— ἔχουμε τά «ἐρείπια» τῶν παλιῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς, «μιά γενική κατάρευση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν». Εἶναι ἀλήθεια,—σημειώνει μ' ἐπιφύλαξη,— ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἐξαιρέσεις ἀπό τίς ἀρχές, ἀναφέρονται σέ μεγέθη ἀπειροελάχιστα· εἶναι ἐνδεχόμενο νά μή γνωρίζουμε ἀκόμη ἄλλα ἀπειροελάχιστα μεγέθη πού ν' ἀντιδροῦν σ' αὐτή τήν ὑπόσκαψη τῶν παλιῶν νόμων, — ἐξάλλου καί τό ράδιο εἶναι πολύ σπάνιο,— πάντως ὁπωσδήποτε ἔχουμε μπροστά μας *«τήν περίοδο τῶν ἀμφιβολιῶν»*. Εἴδαμε κιόλας τά γνωσιολογικά συμπεράσματα πού βγάζει ὁ συγγραφέας ἀπ' αὐτή τήν «περίοδο τῶν ἀμφιβολιῶν»: «δέν μᾶς ἐπιβάλλει ἡ φύση τίς ἔννοιες τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, ἀλλά ἐμεῖς τίς ἐπιβάλλουμε στή φύση», «καθετί πού δέν εἶναι σκέψη εἶναι καθαρό μηδέν». Τά συμπεράσματα αὐτά εἶναι ἰδεαλιστικά. Ἡ ἀνατροπή τῶν πιό θεμελιακῶν ἀρχῶν ἀποδείχνει (αὐτή εἶναι ἡ πορεία τῆς σκέψης τοῦ Πουανκαρέ) ὅτι αὐτές οἱ ἀρχές δέν εἶναι τίποτε ἀντίγραφα, ἔκτυπα τῆς φύσης, δέν εἶναι ἀπεικονίσεις κάποιου πράγματος πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση, ἀλλά προϊόντα αὐτῆς τῆς συνείδησης. Ὁ Πουανκαρέ δέν αναπτύσσει μέ συνέπεια αὐτά τά συμπεράσματα, οὔτε ἐνδιαφέρεται κάπως οὐσιαστικά γιά τή φιλοσοφική πλευρά τοῦ ζητήματος. Στό ζήτημα αὐτό στέκεται πολύ λεπτομερειακά ὁ γάλλος συγγραφέας φιλοσοφικῶν ἔργων Ἀμπέλ Ρέυ στό βιβλίο του: «Ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς στούς σύγχρονους φυσικούς» *(Abel Rey:*

«La théorie de la physique chez les physiciens contemporains», Paris, F. Alcan, 1907). Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας εἶναι θετικιστής, δηλαδή ἕνας ἀνερμάτιστος καί μισομαχιστής, στήν προκειμένη ὅμως περίπτωση αὐτό ἀποτελεῖ μάλλον πλεονέκτημα, γιατί δέν μπορεῖ νά τόν ὑποψιαστεῖ κανείς ὅτι θέλει νά «συκοφαντήσει» τά εἴδωλα τῶν μαχιστῶν μας. Τόν Ρέυ δέν μπορεῖς νά τόν ἐμπιστεύεσαι, ὅταν πρόκειται νά δόσει ἕναν ἀκριβολογημένο φιλοσοφικό ὁρισμό τῶν ἐννοιῶν καί ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιά τόν ὑλισμό, ἐπειδή κι' ὁ Ρέυ εἶναι καθηγητής καί, σάν τέτιος, εἶναι γεμάτος ἀπεριόριστη περιφρόνηση πρός τούς ὑλιστές (καί διακρίνεται γιά τή δίχως ὅρια ἄγνοιά του σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τή γνωσιολογία τοῦ ὑλισμοῦ). Οὔτε λόγος πώς ἕνας κάποιος Μάρξ ἤ Ἔνγκελς δέν ὑπάρχουν καθόλου γιά τέτιους «ἄνδρες τῆς ἐπιστήμης». Ὁ Ρέυ ὡστόσο συνοψίζει προσεκτικά, καί σέ γενικές γραμμές εὐσυνείδητα, τήν ἐξαιρετικά πλούσια φιλολογία πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα ὄχι μόνο τή γαλλική, ἀλλά καί τήν ἀγγλική καί τή γερμανική (τόν Ὄστβαλντ καί τόν Μάχ ἰδιαίτερα), καί γι' αὐτό θά χρησιμοποιήσουμε συχνά τήν ἐργασία του.

Ἡ προσοχή τῶν φιλοσόφων γενικά, λέει ὁ συγγραφέας, καθώς καί ὅλων ἐκείνων πού γιά τόν ἄλφα ἤ βήτα λόγο θέλουν νά ἐπικρίνουν γενικά τήν ἐπιστήμη, στρέφεται αὐτή τή στιγμή ἰδιαίτερα πρός τή φυσική. «Ἐξετάζοντας τά ὅρια καί τήν ἀξία τῶν φυσικῶν γνώσεων, κατακρίνουν οὐσιαστικά τή νομιμότητα τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, τή δυνατότητα γνώσης τοῦ ἀντικειμένου» (p. I-II). Ἀπό τήν «κρίση τῆς σύγχρονης φυσικῆς» βιάζονται νά βγάλουν σκεπτικιστικά συμπεράσματα (p. 14). Ποιά εἶναι ὅμως ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς κρίσης; Στή διάρκεια τῶν πρώτων δυό τρίτων τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ φυσικοί ἦταν σύμφωνοι μεταξύ τους, σέ ὅλα τά οὐσιαστικά σημεῖα. «Πίστευαν σέ μιά καθαρά μηχανική ἐξήγηση τῆς φύσης· δέχονταν ὅτι ἡ φυσική δέν εἶναι παρά μιά πιό πολύπλοκη μηχανική: μιά μοριακή μηχανική. Διαφωνοῦσαν μόνο στίς μεθόδους ἀναγωγῆς τῆς φυσικῆς στή μηχανική, διαφωνοῦσαν στίς λεπτομέρειες τοῦ μηχανικισμοῦ». «Σήμερα τό θέμα πού μᾶς προσφέρουν οἱ φυσικοχημικές ἐπιστῆμες φαίνεται νά εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετο. Τήν προηγούμενη ὁμοφωνία ἦρθαν νά τήν ἀντικαταστήσουν οἱ πιό ἀκραῖες διαφορές γνωμῶν καί ὄχι μόνο στίς λεπτομέρειες, ἀλλά στίς θεμελιακές, καθοδηγητικές ἰδέες. Ἄν εἶναι ὑπερβολή νά ποῦμε ὅτι κάθε ἐπιστήμονας ἔχει τίς δικές του τάσεις, εἶναι ὡστόσο ἀνάγκη νά διαπιστώσουμε ὅτι, ὅπως ἡ τέχνη, ἔτσι

κι' ή ἐπιστήμη κι' ἰδιαίτερα ἡ φυσική ἔχει τίς πολυάριθμες σχολές της, πού τά συμπεράσματά τους πολύ συχνά διαφέρουν καί κάποτε εἶναι ἀντίθετα μεταξύ τους καί ἐχθρικά...

'Απ' αὐτό μπορεῖ νά κρίνει κανείς τή σημασία καί τήν ἔκταση ἐκείνου πού ὀνομάστηκε κρίση τῆς σύγχρονης φυσικῆς.

'Η πατροπαράδοτη φυσική ὥς τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ὑποστήριζε ὅτι μιά ἁπλή προέκταση τῆς φυσικῆς εἶναι ἀρκετή γιά νά καταλήξει σέ μεταφυσική τῆς ὕλης. 'Η φυσική αὐτή ἀπέδιδε στίς θεωρίες της ὀντολογική ἀξία. Καί οἱ θεωρίες αὐτές ἦταν ὁλότελα μηχανιστικές. 'Ο πατροπαράδοτος μηχανικισμός» (ὁ Ρέυ χρησιμοποιεῖ αὐτή τή λέξη μέ τήν ἰδιαίτερη ἔννοια ἑνός συστήματος ἀπόψεων πού ἀνάγουν τή φυσική στή μηχανική) «ἀντιπροσώπευε ἔτσι, πάνω ἀπό τά ἀποτελέσματα τῆς ἐμπειρίας καί πέρα ἀπ' τά ὅρια τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐμπειρίας, τήν *πραγματική* γνώση τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Αὐτό δέν ἦταν μιά ὑποθετική ἔκφραση τῆς ἐμπειρίας, ἦταν δόγμα» (16)...

'Εδῶ πρέπει νά διακόψουμε τόν ἀξιότιμο «θετικιστή». Εἶναι φανερό ὅτι μᾶς περιγράφει τήν ὑλιστική φιλοσοφία τῆς πατροπαράδοτης φυσικῆς, χωρίς νά θέλει νά ὀνομάσει τό διάβολο (δηλ. τόν ὑλισμό) μέ τ' ὄνομά του. Σ' ἕναν χιουμιστή ὁ ὑλισμός δέν μπορεῖ παρά νά φαίνεται μεταφυσική, δόγμα, ἔξοδος ἀπό τά ὅρια τῆς ἐμπειρίας κτλ. 'Ο χιουμιστής Ρέυ, ἐπειδή δέν ξέρει τόν ὑλισμό, δέν ἔχει οὔτε κάν ἰδέα ἀπό διαλεκτική, δέν ἔχει ἰδέα γιά τή διαφορά τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τό μεταφυσικό ὑλισμό, μέ τήν ἔννοια πού δίνει ὁ Ἔνγκελς σ' αὐτή τή λέξη. Γι' αὐτό, λογουχάρη, ἡ σχέση ἀπόλυτης καί σχετικῆς ἀλήθειας εἶναι ὁλότελα ἀσαφής στόν Ρέυ.

«...Οἱ κριτικές παρατηρήσεις κατά τοῦ πατροπαράδοτου μηχανικισμοῦ, πού διατυπώθηκαν στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, ἐξασθένισαν αὐτή τήν προϋπόθεση τῆς ὀντολογικῆς πραγματικότητας τοῦ μηχανικισμοῦ. Πάνω σ' αὐτή τήν κριτική θεμελιώθηκε μιά φιλοσοφική ἀντίληψη τῆς φυσικῆς, πού ἔγινε πιά σχεδόν πατροπαράδοτη στή φιλοσοφία τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. 'Η ἐπιστήμη σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἄποψη, κατάληξε τώρα πιά σέ ἕνα συμβολικό τύπο, μέσο ἐπισήμανσης (σημαδέματος, repérage, δημιουργίας σημάτων, σημαδιῶν, συμβόλων) καί μάλιστα ἐπειδή αὐτό τό μέσο ἐπισήμανσης ποίκιλε ἀπό σχολή σέ σχολή, κατέληξε πολύ γρήγορα στό συμπέρασμα ὅτι ἐπισημαίνεται μόνο ἐκεῖνο πού εἶχε φτιαχτεῖ προκαταβολικά (façonné) ἀπό τόν ἄνθρωπο γιά νά

ἐπισημανθεῖ (γιά συμβολισμό). Ἡ ἐπιστήμη ἔγινε ἔργο τέχνης γιά τούς ντιλετάντες, ἔργο τέχνης γιά τούς ὠφελιμιστές: ἄποψη πού πολύ δικαιολογημένα μποροῦσε νά ἑρμηνευθεῖ παντοῦ σάν ἄρνηση τῶν δυνατοτήτων τῆς ἐπιστήμης. Μιά ἐπιστήμη πού ἀποτελεῖ καθαρό τεχνητό μέσο ἐπενέργειας πάνω στή φύση, ἁπλή ὠφελιμιστική τεχνική, δέν ἔχει τό δικαίωμα, ἄν δέν θέλουμε νά διαστρεβλώσουμε τήν ἔννοια τῶν λέξεων, νά ὀνομάζεται ἐπιστήμη. Ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ ἐπιστήμη δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἕνα τέτιο τεχνητό μέσο ἐπενέργειας, ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἄρνηση τῆς ἐπιστήμης στήν κύρια σημασία τῆς λέξης.

Ἡ χρεωκοπία τοῦ πατροπαράδοτου μηχανικισμοῦ, ἤ ἀκριβέστερα, ἡ κριτική στήν ὁποία ὑποβλήθηκε, ὁδήγησε στή θέση ὅτι καί ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη ἔχει χρεωκοπήσει. Ἀπό ἀδυναμία νά μείνουν ἁπλά καί μόνο πιστοί στόν πατροπαράδοτο μηχανικισμό, συμπέραναν ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι κάτι τό ἀνέφικτο» (16 - 17).

Καί ὁ συγγραφέας θέτει τό ἐρώτημα: «Ἡ σύγχρονη κρίση τῆς φυσικῆς ἀποτελεῖ ἕνα προσωρινό καί ἐπιφανειακό ἐπεισόδιο στήν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης ἤ ἡ ἐπιστήμη κάνει απότομη στροφή καί ἐγκαταλείπει ὁριστικά τό δρόμο πού εἶχε ἀκολουθήσει;..»

«...Ἄν οἱ φυσικο-χημικές ἐπιστῆμες, πού ἱστορικά ὑπῆρξαν στήν οὐσία οἱ ὑπέρμαχοι τῆς χειραφέτησης, βουλιάζουν σέ τέτια κρίση πού δέν τούς ἀφήνει παρά τήν ἀξία τεχνικά ὠφέλιμων συνταγῶν, τούς ἀφαιρεῖ ὅμως κάθε σημασία ἀπό τήν ἄποψη τῆς γνώσης τῆς φύσης, προκύπτει ἀπό δῶ ἀναγκαστικά μιά πλήρης ἀνατροπή καί στή λογική καί στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Ἡ φυσική χάνει κάθε διαπαιδαγωγική ἀξία· τό θετικό πνεῦμα πού ἀντιπροσώπευε εἶναι σήμερα ἕνα πνεῦμα ψεύτικο καί ἐπικίνδυνο». Ἡ ἐπιστήμη δέν μπορεῖ νά δόσει παρά μόνο πρακτικές συνταγές καί ὄχι πραγματικές γνώσεις. «Ἡ γνώση τοῦ πραγματικοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ μέ ἄλλα μέσα... Πρέπει νά βαδίσουμε ἀπό ἄλλο δρόμο καί ν' ἀποδόσουμε σέ μιά ὑποκειμενική ἐνόραση, σέ μιά μυστικιστική αἴσθηση τῆς πραγματικότητας, μέ μιά λέξη, στό μυστήριο, ὅ,τι πιστεύαμε ὅτι τοῦ εἴχαμε ἀποσπάσει μέ τήν ἐπιστήμη»(19).

Σάν θετικιστής πού εἶναι ὁ συγγραφέας θεωρεῖ μιά τέτια ἄποψη λαθεμένη καί τήν κρίση τῆς φυσικῆς προσωρινή. Μέ ποιόν τρόπο ὁ Ρέυ καθαρίζει τόν Μάχ, τόν Πουανκαρέ καί Σία ἀπ' αὐτά τά συμπεράσματα θά τό δοῦμε παρακάτω. Τώρα

θά περιοριστοῦμε νά διαπιστώσουμε τό γεγονός τῆς «κρίσης» καί τῆς σημασίας της. Ἀπό τά τελευταῖα λόγια τοῦ Ρέυ πού ἀναφέραμε, εἶναι ξεκάθαρο ποιά ἀντιδραστικά στοιχεῖα ἐπωφελήθηκαν ἀπ' αὐτή τήν κρίση καί τήν ὄξυναν. Ὁ Ρέυ λέει καθαρά στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του ὅτι «τό φιντεϊστικό καί ἀντινοησιαρχικό κίνημα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 19ου αἰώνα», ἐπιδιώκει «νά στηριχτεῖ στό γενικό πνεῦμα τῆς σύγχρονης φυσικῆς» (II). Στή Γαλλία ὀνομάζουν φιντεϊστές (ἀπό τή λατινική λέξη fides, πίστη) ὅσους βάζουν τήν πίστη πάνω ἀπ' τό λογικό. Ἀντινοησιαρχία ὀνομάζεται ἡ διδασκαλία πού ἀρνιέται τό δικαίωμα ἤ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ λογικοῦ. Συνεπῶς, ἀπό φιλοσοφική ἄποψη ἡ οὐσία «τῆς κρίσης τῆς σύγχρονης φυσικῆς» βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ἡ παλιά φυσική ἔβλεπε τίς θεωρίες της σάν «πραγματική γνώση τοῦ ὑλικοῦ κόσμου», δηλ. σάν ἀντανάκλαση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Τό νέο ρεῦμα τῆς φυσικῆς βλέπει τίς θεωρίες σάν ἁπλά σύμβολα, σημεῖα, σημάδια γιά τήν πράξη, δηλαδή ἀρνιέται τήν ὕπαρξη ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ἀνεξάρτητης ἀπό τή συνείδησή μας καί ἀντανακλώμενης ἀπ' αὐτήν. Ἄν ὁ Ρέυ χρησιμοποιοῦσε σωστή φιλοσοφική ὁρολογία, θά ἔπρεπε νά πεῖ: ἡ ὑλιστική θεωρία τῆς γνώσης, πού τή δεχόταν αὐθόρμητα ἡ προηγούμενη φυσική, ἔχει παραχωρήσει τή θέση της σέ μιά ἰδεαλιστική καί ἀγνωστικιστική θεωρία, πράγμα πού τό ἐκμεταλλεύτηκε ὁ φιντεϊσμος, παρά τήν ἐπιθυμία τῶν ἰδεαλιστῶν καί τῶν ἀγνωστικιστῶν.

Ὁ Ρέυ ὅμως, τήν ἀλλαγή αὐτή πού ἀποτελεῖ τήν κρίση, δέν τήν ἀντιλαμβάνεται μέ τήν ἔννοια ὅτι ὅλοι οἱ νέοι φυσικοί βρίσκονται ἀντιμέτωποι σ' ὅλους τούς παλιούς φυσικούς. Ὄχι. Ὁ Ρέυ δείχνει ὅτι, ὡς πρός τίς γνωσιολογικές τάσεις τους, οἱ σύγχρονοι φυσικοί διαιροῦνται σέ τρεῖς σχολές: τήν ἐνεργειακή ἤ τήν κονσεπτουαλιστική σχολή (conceptuelle —ἐννοιαρχική, ἀπό τή λέξη κονσέπτ, καθαρή ἔννοια), τή μηχανιστική ἤ νεομηχανιστική, στήν ὁποία ἐξακολουθεῖ νά ἀνήκει ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν φυσικῶν, καί σέ μιά ἐνδιάμεση μεταξύ τῶν δυό, τήν κριτική σχολή. Στήν πρώτη ἀνήκουν ὁ Μάχ καί ὁ Ντυέμ, στήν τρίτη ὁ Ἀνρί Πουανκαρέ καί στή δεύτερη ὁ Κίρχοφ, ὁ Χέλμχολτς, ὁ Τόμσον (λόρδος Κέλβιν), ὁ Μάξγουελ ἀπ' τούς παλιούς καί ὁ Λάρμορ καί ὁ Λόρεντζ ἀπ' τούς νεότερους φυσικούς. Ποιά εἶναι ἡ οὐσία *τῶν δύο* βασικῶν κατευθύνσεων (γιατί ἡ τρίτη δέν εἶναι αὐτοτελής, ἀλλά ἐνδιάμεση), φαίνεται ἀπό τά ἀκόλουθα λόγια τοῦ Ρέυ.

«Ὁ πατροπαράδοτος μηχανικισμός οἰκοδόμησε ἕνα σύστημα ὑλικοῦ κόσμου». Στή διδασκαλία του γιά τή δομή τῆς ὕλης πῆρε σάν ἀφετηρία του «στοιχεῖα ποιοτικά ὁμοιογενῆ καί ταυτόσημα»· καί τά στοιχεῖα αὐτά ἔπρεπε νά θεωροῦνται «ἀμετάβλητα, ἀδιαχώριστα» κτλ. Ἡ φυσική «ἔχτισε ἕνα *πραγματικό* οἰκοδόμημα ἀπό *πραγματικά* ὑλικά καί *πραγματικό* τσιμέντο. Ὁ φυσικός διέθεσε τά *ὑλικά στοιχεῖα*, τίς *αἰτίες* καί τόν *τρόπο* τῆς ἐνέργειάς τους, τούς *πραγματικούς* νόμους τῆς ἐνέργειάς τους» (33 - 38). «Ἡ ἀλλαγή τῆς ἀντίληψης αὐτῆς τῆς φυσικῆς συνίσταται κυρίως στήν ἀπόριψη τῆς ὀντολογικῆς ἀξίας τῶν θεωριῶν καί στό ὑπερβολικό τόνισμα τῆς φαινομενολογικῆς σημασίας τῆς φυσικῆς». Ἡ κονσεπτουαλιστική ἄποψη ἐνεργεῖ μέ «καθαρές ἀφαιρέσεις» καί «ἀναζητᾶ μιά καθαρά ἀφηρημένη θεωρία, πού νά απομακρύνει, ὅσο εἶναι δυνατό, τήν ὑπόθεση τῆς ὕλης». «Ἡ ἔννοια ἐνέργεια γίνεται ἔτσι ἡ ὑποδομή (substructure) τῆς νέας φυσικῆς. Γι' αὐτό ἡ κονσεπτουαλιστική φυσική μπορεῖ πιό συχνά ἀκόμη νά ὀνομάζεται *ἐνεργειακή* φυσική», ἄν καί ἡ ὀνομασία αὐτή δέν ταιριάζει, λογουχάρη, σέ τέτιον ἐκπρόσωπο τῆς κονσεπτουαλιστικῆς φυσικῆς σάν τόν Μάχ (p. 46).

Αὐτή ἡ σύγχυση πού κάνει ὁ Ρέυ τῆς ἐνεργειακῆς μέ τόν μαχισμό δέν εἶναι βέβαια καθόλου σωστή, ὅπως δέν εἶναι σωστή καί ἡ διαβεβαίωση ὅτι καί ἡ νεομηχανιστική σχολή προσεγγίζει πρός μιά φαινομενολογική ἄποψη τῆς φυσικῆς (p. 48), παρ' ὅλη τή βαθιά διαφορά της μέ τούς κονσεπτουαλιστές. Ἡ «νέα» ὁρολογία τοῦ Ρέυ δέν διευκρινίζει, ἀλλά συσκοτίζει τά πράγματα, δέν μπορέσαμε ὅμως νά τήν ἀποφύγουμε, καί τοῦτο γιά νά δόσουμε στόν ἀναγνώστη μιά ἰδέα τοῦ πῶς βλέπει ἕνας «θετικιστής» τήν κρίση τῆς φυσικῆς. Οὐσιαστικά ἡ ἀντιπαράθεση τῆς «νέας» σχολῆς στήν παλιά ἄποψη συμπίπτει πέρα γιά πέρα, ὅπως μπορεῖ νά πειστεῖ ὁ ἀναγνώστης ἀπό τήν κριτική τοῦ Κλάινπετερ στόν Χέλμχολτς, πού ἀναφέραμε παραπάνω. Ἐκθέτοντας τίς ἀπόψεις τῶν διαφόρων φυσικῶν, ὁ Ρέυ ἀντανακλᾶ ὅλη τήν ἀοριστία καί τήν ἀσυνέπεια τῶν φιλοσοφικῶν τους ἀπόψεων. Ἡ *οὐσία* τῆς κρίσης τῆς σύγχρονης φυσικῆς συνίσταται στήν ἀνατροπή τῶν παλιῶν νόμων καί βασικῶν ἀρχῶν, στήν ἀπόριψη τῆς ὕπαρξης ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας ἔξω ἀπό τή συνείδηση, δηλ. στήν ἀντικατάσταση τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν ἰδεαλισμό καί τόν ἀγνωστικισμό. «Ἡ ὕλη ἐξαφανίστηκε»—ἔτσι μπορεῖ κανείς νά ἐκφράσει τή βασική καί χαρακτηριστική

σέ σχέση μέ πολλά ἐπιμέρους ζητήματα δυσκολία, τήν ὁποία δημιούργησε αὐτή ἡ κρίση. Στήν ἐξέταση ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς δυσκολίας θά σταθοῦμε.

2. «Η ΥΛΗ ΕΞΑΦΑΝΙΣΤΗΚΕ»

Αὐτή εἶναι κατά λέξη ἡ ἔκφραση, πού μπορεῖ νά συναντήσει κανείς στούς σύγχρονους φυσικούς, ὅταν περιγράφουν τίς νεότατες ἀνακαλύψεις. Λογουχάρη, στό βιβλίο του «Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν», ὁ Λ. Οὐλβίγκ τιτλοφόρησε τό κεφάλαιο πού πραγματεύεται τίς νέες θεωρίες τῆς ὕλης ὡς ἑξῆς: «Ὑπάρχει ὕλη;» «Τό ἄτομο ἐξαϋλώνεται,—λέει ὁ συγγραφέας,—ἡ ὕλη ἐξαφανίζεται»*. Γιά νά δοῦμε πόσο εὔκολα βγάζουν ἀπό δῶ οἱ μαχιστές θεμελιακά φιλοσοφικά συμπεράσματα, ἄς πάρουμε ἔστω καί τόν Βαλεντίνοφ. «Ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ ἐπιστημονική ἑρμηνεία τοῦ κόσμου βρίσκει μιά σταθερή θεμελίωση "*μόνο* στόν ὑλισμό" δέν εἶναι παρά ἐπινόηση—γράφει—καί μάλιστα παράλογη ἐπινόηση» (σελ. 67). Καί ὁ Βαλεντίνοφ ἀναφέρει σάν καταστροφέα αὐτῆς τῆς παράλογης ἐπινόησης τό γνωστό ἰταλό φυσικό Αὔγουστο Ρίγκι, πού λέει ὅτι ἡ ἠλεκτρονική θεωρία «δέν εἶναι τόσο θεωρία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, ὅσο τῆς ὕλης· τό νέο σύστημα ἀντικαθιστᾶ ἁπλούστατα τήν ὕλη μέ τόν ἠλεκτρισμό» (Augusto Righi. «Die moderne Theorie der physikalischen Erscheinungen», Lpz., 1905, S. 131**. Ὑπάρχει ρωσ. μετάφραση). Παραθέτοντας αὐτά τά λόγια (σελ. 64) ὁ κ. Βαλεντίνοφ ἀναφωνεῖ:

«Γιατί ὁ Αὔγουστος Ρίγκι ἐπιτρέπει στόν ἑαυτό του αὐτή τήν προσβολή ἐνάντια στήν ἅγια ὕλη; Μήπως ἐπειδή εἶναι σολιψιστής, ἰδεαλιστής, ἀστός κριτικιστής, ἕνας κάποιος ἐμπειριομονιστής ἤ ἀκόμη κάτι χειρότερο κι' ἀπ' αὐτό;»

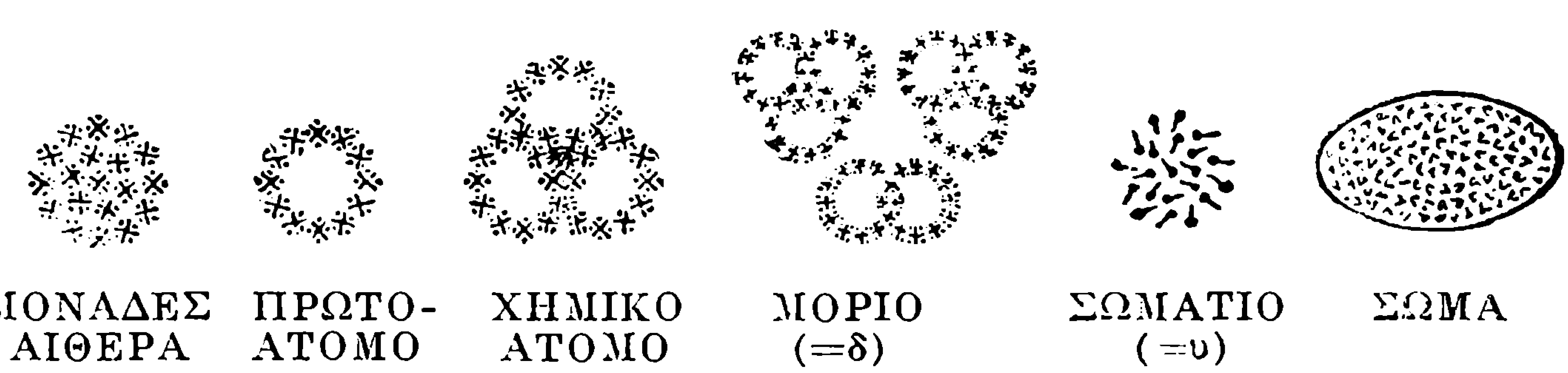
Ἡ παρατήρηση αὐτή, πού φαίνεται στόν κ. Βαλεντίνοφ τόσο θανάσιμα φαρμακερή γιά τούς ὑλιστές, ἀποκαλύπτει ὅλη τήν παρθενική του ἀθωότητα στά ζητήματα τοῦ φιλοσο-

---

* *L. Houllevigue.* «L'évolution des sciences», Paris (A. Collin), 1908, pp. 63, 87, 88. Πρβλ. καί τό ἄρθρο του «Les idées des physiciens sur la matière» στήν «Année Psychologique» [97], 1908 (*Λ. Οὐλβίγκ.* «Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν», Παρίσι (Α. Κολλέν), 1908, σελ. 63, 87, 88. Πρβλ. καί τό ἄρθρο του «Οἱ ἀντιλήψεις τῶν φυσικῶν γιά τήν ὕλη», στήν «Ψυχολογική Ἐπιθεώρηση», 1908. *Ἡ Σύντ.*).

** —*Αὔγουστος Ρίγκι.* «Ἡ σύγχρονη θεωρία τῶν φυσικῶν φαινομένων», Λειψία, 1905, σελ. 131. *Ἡ Σύντ.*

φικοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ κ. Βαλεντίνοφ δέν κατάλαβε καθόλου σέ τί συνίσταται ἡ *πραγματική* σχέση ἀνάμεσα στό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό καί στήν «ἐξαφάνιση τῆς ὕλης». Ὡστόσο «ἡ ἐξαφάνιση» *ἐκείνη* «τῆς ὕλης», γιά τήν ὁποία μιλᾶ, ἀκολουθώντας τούς σύγχρονους φυσικούς, δέν ἔχει σχέση μέ τή γνωσιολογική διάκριση ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στόν ἰδεαλισμό. Γιά νά τό διασαφηνίσουμε αὐτό, ἄς πάρουμε ἕναν ἀπό τούς πιό συνεπεῖς καί ξεκάθαρους μαχιστές, τόν Κάρλ Πῆρσον. Γι' αὐτόν ὁ φυσικός κόσμος εἶναι ὁμάδες αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων. «Τό γνωστικό μας πρότυπο τοῦ φυσικοῦ κόσμου» ὁ Κάρλ Πῆρσον τό δίνει παραστατικά μέ τό ἀκόλουθο διάγραμμα, ἐπεξηγώντας συνάμα ὅτι οἱ ἀναλογίες τῶν διαστάσεων δέν ἔχουν παρθεῖ ὑπόψη στό διάγραμμα αὐτό (p. 282, «The Crammar of Science»):

Γιά νά ἁπλουστεύσει τό διάγραμμά του ὁ Κ. Πῆρσον παραλείπει ἐντελῶς τό ζήτημα τῆς σχέσης αἰθέρα καί ἠλεκτρισμοῦ, ἤ θετικῶν καί ἀρνητικῶν ἠλεκτρονίων. Αὐτό ὅμως δέν ἔχει σημασία. Σημασία ἔχει τό γεγονός ὅτι ἡ ἰδεαλιστική ἄποψη τοῦ Πῆρσον θεωρεῖ τά «σώματα» αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις, ὁπότε πιά ὁ σχηματισμός αὐτῶν τῶν σωμάτων ἀπό σωμάτια, τῶν σωματίων ἀπό μόρια κτλ. ἀφορᾶ τίς ἀλλαγές τοῦ πρότυπου τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δέν ἀφορᾶ ὅμως καθόλου τό ζήτημα ἄν τά σώματα εἶναι σύμβολα τῶν αἰσθημάτων ἤ ἄν τά αἰσθήματα εἶναι εἰκόνες τῶν σωμάτων. Ὁ ὑλισμός καί ὁ ἰδεαλισμός διαφέρουν στίς λύσεις πού δίνουν στό πρόβλημα τῆς *πηγῆς* τῆς γνώσης μας, τῆς σχέσης τῆς γνώσης (καί γενικά τοῦ «ψυχικοῦ») πρός τό *φυσικό* κόσμο, ἐνῶ τό ζήτημα τῆς δομῆς τῆς ὕλης, τῶν ἀτόμων καί ἠλεκτρονίων εἶναι ζήτημα πού ἀφορᾶ μόνο αὐτό τό «φυσικό κόσμο». Ὅταν οἱ φυσικοί λένε: «ἡ ὕλη ἐξαφανίζεται», ἐννοοῦν μ' αὐτό ὅτι ὥς τά τώρα ἡ φυσιογνωσία συνόψιζε ὅλες τίς ἔρευνές της τοῦ φυσικοῦ κόσμου σέ τρεῖς ἔσχατες ἔννοιες: ὕλη, ἠλεκτρισμός, αἰθέρας· τώρα ὅμως μένουν *μόνο* οἱ δυό τελευταῖες, γιατί ἡ

ὕλη εἶναι δυνατό νά ἀναχθεῖ στόν ἠλεκτρισμό* καί νά ἐξηγηθεῖ τό ἄτομο σάν ἕνα εἶδος ἀπειροελάχιστου ἡλιακοῦ συστήματος, πού στό ἐσωτερικό του, γύρω ἀπό ἕνα θετικό ἠλεκτρόνιο[98] κινοῦνται τά ἀρνητικά ἠλεκτρόνια[99] μέ μιά καθορισμένη ταχύτητα (πού εἶναι, ὅπως εἴδαμε, ἀσύλληπτα μεγάλη). Συνεπῶς, ἀντί σέ δεκάδες στοιχεῖα, κατορθώνεται νά ἀναχθεῖ ὁ φυσικός κόσμος σέ δυό ἤ σέ τρία (ἐφόσον τό θετικό καί τό ἀρνητικό ἠλεκτρόνιο ἀποτελοῦν «στήν οὐσία δυό διαφορετικά εἴδη ὕλης», ὅπως λέει ὁ φυσικός Πελλά,—Rey, l. c., p. 294 - 295**). Ἡ φυσιογνωσία ὁδηγεῖ, συνεπῶς, στήν *«ἑνότητα τῆς ὕλης»* (στό ἴδιο)***, νά τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς φράσης γιά τήν ἐξαφάνιση τῆς ὕλης, γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς ὕλης ἀπό τόν ἠλεκτρισμό κτλ. πού κάνει τόσο πολλούς νά χάνουν τά νερά τους. «Ἡ ὕλη ἐξαφανίζεται» σημαίνει ὅτι ἐξαφανίζεται τό ὅριο ἐκεῖνο μέχρι τό ὁποῖο γνωρίζαμε ὥς τώρα τήν ὕλη, ὅτι ἡ γνώση μας προχωρεῖ βαθύτερα· ἐξαφανίζονται οἱ ἰδιότητες τῆς ὕλης πού προηγούμενα μᾶς φαίνονταν ἀπόλυτες, ἀμετάβλητες, πρωταρχικές (τό ἀδιαχώρητο, ἡ ἀδράνεια, ἡ μάζα[101] κτλ.) καί πού τώρα ἀποκαλύπτονται σάν σχετικές, χαρακτηριστικές μόνο γιά ὁρισμένες καταστάσεις τῆς ὕλης. Γιατί ἡ *μοναδική* «ἰδιότητα» τῆς ὕλης, πού μέ τήν ἀναγνώρισή της συνδέεται ὁ φιλοσοφικός ὑλισμός, εἶναι ἡ ἰδιότητα νά *εἶναι ἀντικειμενική πραγματικότητα*, νά ὑπάρχει ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας.

Τό λάθος τοῦ μαχισμοῦ γενικά καί τῆς μαχιστικῆς νέας φυσικῆς εἶναι ὅτι ἀγνοεῖ αὐτή τή βάση τοῦ φιλοσοφικοῦ ὑλισμοῦ καί τή διάκριση ἀνάμεσα στό μεταφυσικό ὑλισμό καί στό διαλεκτικό ὑλισμό. Ἡ ἀναγνώριση ὁποιωνδήποτε ἀμετά-

---

*Βλ. ἐπίσης σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 331-332, ὑποσημείωση. *Ἡ Σύντ.*

**—Ρέυ, στό χωρίο πού ἀναφέρθηκε, σελ. 294 - 295. *Ἡ Σύντ.*

***Πρβλ. *Oliver Lodge.* «Sur les électrons», Paris, 1906, p. 159 (*Ὄλιβερ Λότζ.* «Γιά τά ἠλεκτρόνια», Παρίσι, 1906, σελ. 159. *Ἡ Σύντ.*)· «Ἡ ἠλεκτρική θεωρία τῆς ὕλης», ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἠλεκτρισμοῦ σάν «θεμελιακῆς οὐσίας» ἀποτελεῖ «κατάκτηση θεωρητική πού προσεγγίζει σ' αὐτό πού ἔτειναν πάντα οἱ φιλόσοφοι, δηλ. στήν ἑνότητα τῆς ὕλης». Παράβαλε καί τό *Augusto Righi.* «Über die Struktur der Materie», Lpz., 1908· *J.J. Thomson.* «The Corpuscular Theory of Matter», Lond., 1907· *P. Langevin.* «La physique des électrons» στή «Revue général des sciences»[100], 1905, pp. 257-276 (*Αὔγουστος Ρίγκι.* «Γιά τή δομή τῆς ὕλης», Λειψία, 1908· *Τζ. Τζ. Τόμσον.* «Ἡ σωματική θεωρία τῆς ὕλης», Λονδίνο, 1907· *Π. Λανζεβέν.* «Ἡ φυσική τῶν ἠλεκτρονίων» στή «Γενική Ἐπιθεώρηση τῶν Ἐπιστημῶν», 1905, σελ. 257 - 276. *Ἡ Σύντ.*).

βλητων στοιχείων, μιᾶς «ἀμετάβλητης οὐσίας τῶν πραγμάτων» κτλ. δέν εἶναι ὑλισμός, ἀλλά *μεταφυσικός*, δηλ. ἀντιδιαλεκτικός ὑλισμός. Γι' αὐτό ὁ Ι. Ντίτσγκεν τόνιζε ὅτι τό «ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἄπειρο», ὅτι ἀπροσμέτρητο, ἀγνώσιμο ὥς τό τέλος, *ἀνεξάντλητο* δέν εἶναι μόνο τό ἄπειρο, ἀλλά καί τό «πιό μικρό ἄτομο», γιατί «ἡ φύση σέ ὅλα της τά μέρη εἶναι χωρίς ἀρχή καί χωρίς τέλος» («Kleinere philosophische Schriften», S. 229 - 230*). Γι' αὐτό ὁ Ἔνγκελς παράθεσε τό παράδειγμά του γιά τήν ἀνακάλυψη τῆς ἀλιζαρίνης στήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου καί κατέκρινε τό *μηχανιστικό* ὑλισμό. Ἄν θέλουμε νά θέσουμε τό πρόβλημα ἀπό τή μοναδικά σωστή, δηλ. τή διαλεκτική-ὑλιστική ἄποψη, πρέπει νά ρωτήσουμε: τά ἠλεκτρόνια, ὁ αἰθέρας *καί τά λοιπά* ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση, σάν ἀντικειμενική πραγματικότητα ἤ ὄχι; Σ' αὐτό τό ἐρώτημα οἱ φυσιοδίφες πρέπει ν' ἀπαντήσουν καί ἀπαντοῦν πάντα χωρίς δισταγμό *ναί*, ὅπως ἀκριβῶς ἀναγνωρίζουν χωρίς δισταγμούς τήν ὕπαρξη τῆς φύσης πρίν ἀπό τόν ἄνθρωπο καί πρίν ἀπό τήν ὀργανική ὕλη. Τό πρόβλημα λύνεται ἔτσι ὑπέρ τοῦ ὑλισμοῦ, γιατί ἡ ἔννοια τῆς ὕλης, ὅπως εἴπαμε ἤδη, δέν σημαίνει γνωσιολογικά *τίποτε ἄλλο*, παρά τοῦτο δῶ: ἀντικειμενική πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση καί ἀντανακλᾶται ἀπ' αὐτήν.

Ὁ διαλεκτικός ὅμως ὑλισμός ἐπιμένει στόν κατά προσέγγιση, στό σχετικό χαρακτήρα κάθε ἐπιστημονικῆς θέσης γιά τή δομή τῆς ὕλης καί τίς ἰδιότητές της, στήν ἀπουσία ἀπόλυτων ὁρίων στή φύση, στή μετατροπή τῆς κινούμενης ὕλης ἀπό μιά κατάσταση σέ ἄλλη, πού ἀπό τήν ἄποψή μας φαίνεται ἀσυμβίβαστη μέ τήν πρώτη κτλ. Ὅσο ἀλλόκοτη κι' ἄν φαίνεται ἀπό τήν ἄποψη τῆς «κοινῆς λογικῆς» ἡ μετατροπή τοῦ ἀβαροῦς αἰθέρα σέ βαριά ὕλη καί ἀντίστροφα, ὅσο «περίεργη» κι' ἄν φαίνεται ἡ ἀπουσία ἀπό τό ἠλεκτρόνιο κάθε ἄλλης μάζας, ἐκτός ἀπό τήν ἠλεκτρομαγνητική, ὅσο ἀσυνήθιστος κι' ἄν φαίνεται ὁ περιορισμός τῶν μηχανικῶν νόμων τῆς κίνησης σέ μιά μόνο περιοχή τῶν φαινομένων τῆς φύσης καί ἡ ὑπαγωγή τους στούς πιό ἀπόλυτους νόμους τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων κτλ. ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά μιά ἀκόμη *ἐπιβεβαίωση* τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Βασικά ἡ νέα φυσική παραστράτησε πρός τόν ἰδεαλισμό ἀκριβῶς ἐπειδή

*—«Μικρές φιλοσοφικές ἐργασίες», σελ. 229 - 230. *Ἡ Σύντ.*

οἱ φυσικοί δέν γνώριζαν τή διαλεκτική. Καταπολεμοῦσαν τό μεταφυσικό ὑλισμό (μεταφυσικό, μέ τήν ἔννοια πού τοῦ δίνει ὁ Ἔνγκελς κι' ὄχι μέ τή θετικιστική, δηλ. τή χιουμική ἔννοια τῆς λέξης), τή μονόπλευρη «μηχανικότητά» του, καί συνάμα πετοῦσαν ἀπό τή μπανιέρα μαζί μέ τά νερά καί τό μωρό. Μέ τό νά ἀρνιοῦνται τό ἀμετάβλητο τῶν γνωστῶν ὥς τά τότε στοιχείων καί τῶν ἰδιοτήτων τῆς ὕλης, κατρακυλοῦσαν στήν ἄρνηση τῆς ὕλης, δηλαδή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Μέ τό νά ἀρνιοῦνται τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῶν σπουδαιότατων καί βασικῶν νόμων, κατρακυλοῦσαν στήν ἄρνηση κάθε ἀντικειμενικῆς νομοτέλειας τῆς φύσης, διακήρυσσαν ὅτι ὁ νόμος τῆς φύσης δέν εἶναι παρά συμβατικότητα, «περιορισμός ἀναμονῆς», «λογική ἀναγκαιότητα» κτλ. Ἐπιμένοντας στόν κατά προσέγγιση, τό σχετικό χαρακτήρα τῶν γνώσεών μας, κατρακυλοῦσαν στήν ἄρνηση τοῦ ἀνεξάρτητου ἀπό τή γνώση ἀντικειμένου, τοῦ ἀντανακλώμενου κατά προσέγγιση πιστά, σχετικά σωστά ἀπ' αὐτή τή γνώση. Κτλ., κτλ. κ.ο.κ.

Οἱ σκέψεις πού ἐξέθεσε τό 1899 ὁ Μπογκντάνοφ γιά τήν «ἀμετάβλητη οὐσία τῶν πραγμάτων», οἱ σκέψεις τοῦ Βαλεντίνοφ καί τοῦ Γιουσκέβιτς γιά τήν «ὑπόσταση» κτλ., ὅλα αὐτά εἶναι τοῦ ἴδιου εἴδους προϊόντα ἄγνοιας τῆς διαλεκτικῆς. Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Ἔνγκελς τό μόνο ἀμετάβλητο εἶναι ἡ ἀντανάκλαση ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση (ὅταν ὑπάρχει ἀνθρώπινη συνείδηση) τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πού ὑπάρχει καί ἀναπτύσσεται ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτήν. Κανένα ἄλλο «ἀμετάβλητο», καμιά ἄλλη «οὐσία», καμιά «ἀπόλυτη ὑπόσταση», μέ τό νόημα πού ἔδοσε σ' αὐτές τίς ἔννοιες ἡ ἀργόσχολη καθηγητίστικη φιλοσοφία, δέν ὑπάρχει γιά τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς. Ἡ «οὐσία» τῶν πραγμάτων ἤ ἡ «ὑπόσταση» εἶναι *ἐπίσης* σχετικές, ἐκφράζουν μόνο τό βάθαιμα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης τῶν ἀντικειμένων, καί ἄν χτές τό βάθαιμα αὐτό δέν προχωροῦσε πέρα ἀπό τό ἄτομο καί σήμερα προχωρεῖ πέρα ἀπ' τό ἠλεκτρόνιο καί τόν αἰθέρα, ὁ διαλεκτικός ὑλισμός ἐπιμένει στόν προσωρινό, σχετικό κατά προσέγγιση χαρακτήρα ὅλων αὐτῶν τῶν *ὁρόσημων* τῆς γνώσης τῆς φύσης, πού κατάκτησε ἡ προοδεύουσα ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. Τό ἠλεκτρόνιο εἶναι τόσο *ἀνεξάντλητο,* ὅσο καί τό ἄτομο, ἡ φύση εἶναι ἄπειρη, ἀλλά *ὑπάρχει* ἐπάπειρον, καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ μοναδικά κατηγορηματική, ἡ μοναδικά ἀπόλυτη παραδοχή τῆς *ὕπαρξής της* ἔξω ἀπό τή συνείδηση καί τό αἴσθημα τοῦ ἀνθρώπου

εἶναι ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τό διαλεκτικό ὑλισμό ἀπ' τό ρελατιβιστικό ἀγνωστικισμό καί τόν ἰδεαλισμό.

Θά φέρουμε δυό παραδείγματα γιά τό πῶς ἡ νέα φυσική ταλαντεύεται ἀσυνείδητα καί αὐθόρμητα ἀνάμεσα στό διαλεκτικό ὑλισμό, πού παραμένει ἄγνωστος γιά τούς ἀστούς ἐπιστήμονες, καί στό «φαινομεναλισμό» μέ τά ἀναπόφευκτα ὑποκειμενιστικά (καί σέ συνέχεια μάλιστα καθαρά φιντεϊστικά) συμπεράσματά του.

Ὁ ἴδιος ὁ Αὔγουστος Ρίγκι, τόν ὁποῖο ὁ κ. Βαλεντίνοφ *δέν μπόρεσε* νά ρωτήσει γιά τό ζήτημα πού τόν ἐνδιέφερε σχετικά μέ τόν ὑλισμό, γράφει στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου του: «Τί εἶναι ἀκριβῶς τά ἠλεκτρόνια ἤ τά ἠλεκτρικά ἄτομα, αὐτό παραμένει καί τώρα ἀκόμη μυστήριο. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως ἡ νέα θεωρία εἶναι ἴσως προορισμένη νά ἀποκτήσει μέ τόν καιρό ὄχι μικρή φιλοσοφική σημασία, ἐφόσον φτάνει σέ ἐντελῶς νέες θέσεις σχετικά μέ τή δομή τῆς βαριᾶς ὕλης καί ἐπιδιώκει ν' ἀναγάγει ὅλα τά φαινόμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου σέ μιά κοινή προέλευση.

«Γιά τίς θετικιστικές καί ὠφελιμιστικές τάσεις τῆς ἐποχῆς μας ἕνα τέτιο πλεονέκτημα μπορεῖ ἴσως νά μήν ἔχει μεγάλη σημασία, καί ἡ θεωρία μπορεῖ νά θεωρεῖται πρῶτ' ἀπ' ὅλα σάν μέσο γιά τήν τακτοποίηση καί ἀντιπαραβολή τῶν γεγονότων μέ βολικό τρόπο καί σάν ὁδηγός κατά τήν ἔρευνα καινούργιων φαινομένων. Ἀλλά, ἄν παλιότερα δινόταν ἴσως πολύ μεγάλη ἐμπιστοσύνη στίς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καί θεωροῦνταν πάρα πολύ εὔκολο νά συλλάβει κανείς τίς ἔσχατες αἰτίες ὅλων τῶν πραγμάτων, σήμερα ὑπάρχει ἡ τάση νά πέφτει κανείς στό ἀντίθετο λάθος» (l. c., S. 3).

Γιατί ὁ Ρίγκι διαχωρίζει ἐδῶ τή θέση του ἀπό τίς θετικιστικές καί ὠφελιμιστικές τάσεις; Ἐπειδή, μή ἔχοντας, ὅπως φαίνεται, ὁ ἴδιος μιά καθορισμένη φιλοσοφική ἄποψη, κρατιέται ἐνστικτωδῶς ἀπό τήν ἄποψη ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος εἶναι πραγματικός καί ἀπό τήν παραδοχή τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ νέα θεωρία δέν εἶναι μόνο «βολικότητα» (Πουανκαρέ), μόνο «ἐμπειριοσύμβολο» (Γιουσκέβιτς), μόνο «ἐναρμόνιση τῆς ἐμπειρίας» (Μπογκντάνοφ), καί ὅπως ἀλλιῶς λέγονται τά παρόμοια ὑποκειμενιστικά τεχνάσματα, ἀλλά ἕνα παραπέρα βῆμα στή γνώση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Ἄν ὁ φυσικός αὐτός εἶχε γνωριστεῖ μέ τό *διαλεκτικό* ὑλισμό, ἡ κρίση του γιά τό λάθος, τό ἀντίθετο μέ τόν παλιό μεταφυσικό ὑλισμό, θά εἶχε γίνει, ἴσως ἡ ἀφετηρία μιᾶς σωστῆς φιλοσο-

φίας. Όλο όμως τό περιβάλλον, όπου ζοῦν αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, τούς ἀπωθεῖ ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς καί τούς ρίχνει στήν ἀγκαλιά τῆς ἀγοραίας ἐπίσημης φιλοσοφίας.

Καί ὁ Ρέυ ἐπίσης ἀγνοεῖ ἀπόλυτα τή διαλεκτική. Ὡστόσο εἶναι κι' αὐτός ἀναγκασμένος νά διαπιστώσει ὅτι ἀνάμεσα στούς νεότατους φυσικούς ὑπάρχουν συνεχιστές τῶν παραδόσεων τοῦ «μηχανικισμοῦ» (δηλ. τοῦ ὑλισμοῦ). Στό δρόμο τοῦ «μηχανικισμοῦ», —λέει, —δέν βαδίζουν μόνο ὁ Κίρχοφ, ὁ Χέρτς, ὁ Μπόλτσμαν, ὁ Μάξγουελ, ὁ Χέλμχολτς, ὁ λόρδος Κέλβιν. «Καθαροί μηχανικιστές καί, ἀπό ὁρισμένη ἄποψη, πιό μηχανικιστές ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλον, ἐκφραστές τῆς τελευταίας λέξης (l' aboutissant) τοῦ μηχανικισμοῦ εἶναι ὅσοι, ἀκολουθώντας τόν Λόρεντς καί τόν Λάρμορ, διατυπώνουν μιά ἠλεκτρική θεωρία τῆς ὕλης καί καταλήγουν στήν ἄρνηση τῆς σταθερότητας τῆς μάζας, ἀνακηρύσσοντάς την συνάρτηση τῆς κίνησης. *Ὅλοι αὐτοί εἶναι μηχανικιστές, γιατί παίρνουν γιά ἀφετηρία τους τίς πραγματικές κινήσεις»* (ὑπογραμμισμένο ἀπό τόν Ρέυ, p. 290 - 291).

«...Ἄν οἱ νέες ὑποθέσεις τοῦ Λόρεντς, τοῦ Λάρμορ καί τοῦ Λανζεβέν (Langevin) ἐπιβεβαιώνονταν πειραματικά καί ἀποκτοῦσαν μιά βάση ἀρκετά στέρεη γιά τή συστηματοποίηση τῆς φυσικῆς, θά ἦταν βέβαιο ὅτι οἱ νόμοι τῆς σύγχρονης μηχανικῆς δέν εἶναι παρά μιά ἐξάρτηση ἀπό τούς νόμους τοῦ ἠλεκτρομαγνητισμοῦ· οἱ νόμοι τῆς μηχανικῆς θ' ἀποτελοῦσαν μιά εἰδική περίπτωση καί θά περιορίζονταν μέσα σέ αὐστηρά καθορισμένα ὅρια. Ἡ σταθερότητα τῆς μάζας καί ἡ ἀρχή τῆς ἀδράνειας θά διατηροῦσαν τήν ἰσχύ τους μόνο γιά τίς μέσες ταχύτητες τῶν σωμάτων, ἐννοώντας τόν ὅρο "μέσος" σέ σχέση μέ τίς αἰσθήσεις μας καί μέ τά φαινόμενα πού ἀποτελοῦν τή συνηθισμένη μας πείρα. Στήν περίπτωση αὐτή θά ἦταν ἀναγκαία μιά γενική μετάπλαση τῆς μηχανικῆς καί συνεπῶς καί μιά γενική μετάπλαση τῆς φυσικῆς σάν συστήματος.

Μήπως αὐτό θά σήμαινε ἐγκατάλειψη τοῦ μηχανικισμοῦ; Ὄχι, καθόλου. Ἡ καθαρή μηχανιστική παράδοση θά συνεχιζόταν καί ὁ μηχανικισμός θ' ἀκολουθοῦσε τόν κανονικό δρόμο τῆς ἐξέλιξής του» (295).

«Ἡ ἠλεκτρονική φυσική, πού πρέπει νά συγκαταλεχθεῖ στίς μηχανιστικές, ὡς πρός τό γενικό τους πνεῦμα, θεωρίες, τείνει νά ἐπιβάλλει τή συστηματοποίησή της σέ ὅλη τή φυσική. Ἄν καί οἱ θεμελιακές ἀρχές τῆς ἠλεκτρονικῆς αὐτῆς

φυσικῆς δέν πηγάζουν ἀπό τή μηχανική, ἀλλά στηρίζονται στά πειραματικά δεδομένα τῆς θεωρίας τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, τό πνεῦμα της εἶναι μηχανιστικό, γιατί 1) χρησιμοποιεῖ στοιχεῖα *παραστατικά* (figurés), *ὑλικά*, γιά νά παραστήσει τίς φυσικές ἰδιότητες καί τούς νόμους τους· ἐκφράζεται μέ ὅρους τῆς ἀντίληψης. 2) Ἐνῶ τά φυσικά φαινόμενα δέν τά θεωρεῖ πιά εἰδικές περιπτώσεις τῶν μηχανικῶν φαινομένων, θεωρεῖ τά μηχανικά φαινόμενα εἰδική περίπτωση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Συνεπῶς, οἱ νόμοι τῆς μηχανικῆς ἀποτελοῦν πάντα *ἄμεση συνέχεια* τῶν νόμων τῆς φυσικῆς· καί οἱ ἔννοιες τῆς μηχανικῆς παραμένουν ἔννοιες τῆς ἴδιας κατηγορίας μέ τίς φυσικοχημικές ἔννοιες. Στόν πατροπαράδοτο μηχανικισμό οἱ ἔννοιες αὐτές ἀποτελοῦσαν ἔκτυπο (calgués) τῶν *σχετικά ἀργῶν* κινήσεων πού, ἐπειδή ἦταν οἱ μόνες γνωστές καί ἄμεσα παρατηρήσιμες, εἶχαν γίνει δεκτές... σάν τύποι κάθε δυνατῆς κίνησης. Τά *νέα πειράματα* ἔδειξαν ὅτι πρέπει νά *διευρύνουμε* τήν ἀντίληψή μας γιά τίς δυνατές κινήσεις. Ἡ πατροπαράδοτη μηχανική παραμένει ὁλότελα ἀκλόνητη, ἀλλά ἐφαρμόζεται τώρα μόνο στίς σχετικά ἀργές κινήσεις... Γιά τίς μεγάλες ταχύτητες οἱ νόμοι τῆς κίνησης εἶναι ἄλλοι. Ἡ ὕλη ἀνάγεται σέ ἠλεκτρικά σωμάτια, ἔσχατα στοιχεῖα τοῦ ἀτόμου... 3) Ἡ κίνηση, ἡ μετατόπιση σέ χῶρο, παραμένει τό μοναδικό παραστατικό (figuré) στοιχεῖο τῆς θεωρίας τῆς φυσικῆς. 4) Τέλος—καί ἀπό τήν ἄποψη τοῦ γενικοῦ πνεύματος τῆς φυσικῆς ἡ ἀντίληψη αὐτή προέχει ἀπ' ὁποιαδήποτε ἄλλη—ἡ ἀντίληψη τῆς φυσικῆς, τῶν μεθόδων της, τῶν θεωριῶν της καί τῆς σχέσης της μέ τήν ἐμπειρία, παραμένει *απόλυτα ταυτόσημη* μέ τίς ἀπόψεις τοῦ μηχανικισμοῦ καί μέ τή θεωρία τῆς φυσικῆς ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη τῆς Ἀναγέννησης» (46 - 47).

Παρέθεσα ὁλόκληρες αὐτές τίς μεγάλες περικοπές ἀπό τόν Ρέυ, γιατί μέ τό συνεχή φόβο πού ἔχει ὁ Ρέυ μήν πέσει στήν «ὑλιστική μεταφυσική», θά ἦταν ἀδύνατο νά ἐκθέσω διαφορετικά τίς ἀντιλήψεις του. Μά, ὅσο κι' ἄν ἐξορκίζουν τόν ὑλισμό καί ὁ Ρέυ καί οἱ φυσικοί γιά τούς ὁποίους μιλάει, ἕνα πράγμα παραμένει πάντως ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ μηχανική ἦταν ἔκτυπο πραγματικῶν κινήσεων μικρῆς ταχύτητας, ἐνῶ ἡ νέα φυσική εἶναι ἔκτυπο πραγματικῶν κινήσεων πού συντελοῦνται μέ ἰλιγγιώδεις ταχύτητες. Ὁ ὑλισμός συνίσταται λοιπόν στήν ἀναγνώριση ὅτι ἡ θεωρία ἀποτελεῖ ἔκτυπο, κατά προσέγγιση ἀντίγραφο τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικό-

τητας. Καί δέν θά μπορούσαμε νά ἐπιθυμήσουμε καλύτερη ἐπιβεβαίωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πάλη οὐσιαστικά διεξάγεται ἀνάμεσα στίς ὑλιστικές καί στίς ἰδεαλιστικές τάσεις, ἀπό τήν ἐπιβεβαίωση πού μᾶς δίνει ὁ Ρέυ, ὅταν λέει ὅτι ἀνάμεσα στούς σύγχρονους φυσικούς σημειώνεται «ἀντίδραση κατά τῆς κονσεπτουαλιστικῆς (μαχιστικῆς) καί τῆς ἐνεργειακῆς σχολῆς» καί ὅταν κατατάσσει τούς φυσικούς τῆς ἠλεκτρονικῆς θεωρίας στούς ἐκπρόσωπους αὐτῆς τῆς ἀντίδρασης (46). Μόνο πού δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι, ἐκτός ἀπό τίς προκαταλήψεις κατά τοῦ ὑλισμοῦ, τίς κοινές γιά ὅλους τούς μορφωμένους μικροαστούς, οἱ ἐξέχοντες θεωρητικοί δείχνουν καί μιά τέλεια ἄγνοια τῆς διαλεκτικῆς.

3. ΕΙΝΑΙ ΝΟΗΤΗ Η ΚΙΝΗΣΗ ΧΩΡΙΣ ΥΛΗ;

Τό γεγονός ὅτι ὁ φιλοσοφικός ἰδεαλισμός προσπαθεῖ νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τή νέα φυσική ἤ ὅτι βγάζει ἀπ' αὐτήν ἰδεαλιστικά συμπεράσματα δέν ὀφείλεται στήν ἀνακάλυψη νέων εἰδῶν οὐσίας καί δύναμης, ὕλης καί κίνησης, ἀλλά στήν ἀπόπειρα νά νοηθεῖ κίνηση χωρίς ὕλη. Κι' αὐτή τήν ἀπόπειρα δέν τή διερευνοῦν στήν οὐσία της οἱ μαχιστές μας. Δέν θέλησαν νά πάρουν ὑπόψη τους τή βεβαίωση τοῦ Ἔνγκελς, ὅτι «κίνηση χωρίς ὕλη *εἶναι ἀδιανόητη*». Ὁ Ι. Ντίτσγκεν ἀπό τό 1869 ἀκόμη ἐξέφρασε στό βιβλίο του «Ἡ οὐσία τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐργασίας» τήν ἴδια σκέψη πού ἐξέφρασε καί ὁ Ἔνγκελς, ἀλήθεια ὄχι χωρίς τίς συνηθισμένες γεμάτες σύγχυση προσπάθειές του νά «συμφιλιώσει» τόν ὑλισμό μέ τόν ἰδεαλισμό. Ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος αὐτές τίς ἀπόπειρες πού ἐξηγοῦνται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Ντίτσγκεν κάνει πολεμική στόν ξένο πρός τή διαλεκτική ὑλισμό τοῦ Μπύχνερ καί ἄς δοῦμε τίς δηλώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ντίτσγκεν πάνω στό ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει. «Οἱ ἰδεαλιστές θέλουν,—λέει ὁ Ντίτσγκεν,—τό γενικό χωρίς τό ἰδιαίτερο, τό πνεῦμα χωρίς τήν ὕλη, τή δύναμη χωρίς τήν οὐσία, τήν ἐπιστήμη χωρίς τήν ἐμπειρία ἤ τό ὑλικό, τό ἀπόλυτο χωρίς τό σχετικό» («Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit», 1903, S. 108 *). Ἔτσι, τήν τάση γιά ἀπόσπαση τῆς κίνησης ἀπό τήν ὕλη, τῆς δύναμης ἀπό τήν οὐσία ὁ Ντίτσγκεν τή συνδέει μέ τόν ἰδεαλισμό, τή βάζει πλάϊ στήν τάση γιά ἀπόσπαση τῆς σκέψης ἀπό τόν

* —«Ἡ οὐσία τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπου», 1903, σελ. 108. *Ἡ Σύντ.*

ἐγκέφαλο. «Ὁ Λίμπιχ,—συνεχίζει ὁ Ντίτσγκεν,—πού τοῦ ἀρέσει ἰδιαίτερα νά παρεκκλίνει ἀπό τήν ἐπαγωγική του ἐπιστήμη πρός τή φιλοσοφική ἐνατένιση, λέει μέσα στό πνεῦμα τοῦ ἰδεαλισμοῦ: τή δύναμη δέν μποροῦμε νά τή δοῦμε» (109). «Ὁ σπιριτουαλιστής ἤ ὁ ἰδεαλιστής *πιστεύει* σέ μιά πνευματική, δηλ. σέ μιά φανταστική, ἀνεξήγητη οὐσία τῆς δύναμης» (110). «Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στή δύναμη καί στήν οὐσία εἶναι τόσο παλιά, ὅσο καί ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ἰδεαλισμό καί στόν ὑλισμό» (111). «Φυσικά, δέν ὑπάρχει δύναμη χωρίς οὐσία, δέν ὑπάρχει οὐσία χωρίς δύναμη. Οὐσία χωρίς δύναμη καί δύναμη χωρίς οὐσία εἶναι παραλογισμός. Ἄν οἱ ἰδεαλιστές φυσιοδίφες πιστεύουν σέ μιάν ἄϋλη ὕπαρξη δυνάμεων, στό σημεῖο αὐτό δέν εἶναι φυσιοδίφες, ἀλλά... ὁραματιστές» (114).

Ἀπό δῶ βλέπουμε ὅτι καί πρίν ἀπό σαράντα χρόνια μποροῦσε νά συναντήσει κανείς φυσιοδίφες πρόθυμους νά δεχτοῦν πώς εἶναι νοητή ἡ κίνηση χωρίς τήν ὕλη, κι' ὅτι ὁ Ντίτσγκεν τούς χαρακτήριζε «στό σημεῖο αὐτό» ὁραματιστές. Σέ τί ὅμως συνίσταται ἡ σύνδεση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ μέ τόν ἀποχωρισμό τῆς ὕλης ἀπό τήν κίνηση, μέ τήν ἀπομάκρυνση τῆς οὐσίας ἀπό τή δύναμη; Δέν εἶναι πραγματικά «οἰκονομικότερο» νά νοοῦμε τήν κίνηση χωρίς τήν ὕλη;

Ἄς φανταστοῦμε ἕνα συνεπή ἰδεαλιστή πού, ἄς ὑποθέσουμε, ἀσπάζεται τήν ἄποψη ὅτι ὅλος ὁ κόσμος εἶναι τό αἴσθημά μου, ἡ παράστασή μου κτλ. (ἄν ποῦμε: αἴσθημα ἤ παράσταση «κανενός», ἀλλάζει ἔτσι μόνο ἡ παραλλαγή τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, δέν ἀλλάζει ὅμως ἡ οὐσία του). Τοῦ ἰδεαλιστῆ οὔτε κάν θά τοῦ περάσει ἀπό τό μυαλό ἡ σκέψη ν' ἀρνηθεῖ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι κίνηση καί συγκεκριμένα: κίνηση τῶν σκέψεών μου, τῶν παραστάσεών μου, τῶν αἰσθημάτων μου. Ὅσο γιά τό ζήτημα: *τί* εἶναι ἐκεῖνο πού κινεῖται, ὁ ἰδεαλιστής θά τό ἀπορίψει καί θά τό θεωρήσει παράλογο: συντελεῖται μιά ἐναλλαγή τῶν αἰσθημάτων μου, ἐξαφανίζονται καί ἐμφανίζονται οἱ παραστάσεις μου καί τίποτε ἄλλο. Ἔξω ἀπό μένα δέν ὑπάρχει τίποτε. «Κινεῖται» κι' αὐτό εἶναι ὅλο. Δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς «οἰκονομικότερη» σκέψη. Καί μέ καμιά ἀπόδειξη, μέ κανένα συλλογισμό, μέ κανένα ὁρισμό δέν μπορεῖ ν' ἀντικρουστεῖ ὁ σολιψιστής, ἄν ἀκολουθεῖ μέ συνέπεια τήν ἄποψή του.

Ἡ θεμελιακή διάκριση τοῦ ὑλιστῆ ἀπό τόν ὀπαδό τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας συνίσταται στό ὅτι ὁ ὑλιστής θε-

ωρεῖ τό αἴσθημα, τήν ἀντίληψη, τήν παράσταση καί γενικά τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἴδωλο τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Ὁ κόσμος εἶναι κίνηση αὐτῆς τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, πού ἀντανακλᾶ ἡ συνείδησή μας. Στήν κίνηση τῶν παραστάσεων, τῶν ἀντιλήψεων κτλ. ἀντιστοιχεῖ ἡ κίνηση τῆς ἔξω ἀπό μένα ὕλης. Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης δέν ἐκφράζει τίποτε ἄλλο παρά τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, πού μᾶς εἶναι δοσμένη στήν αἴσθηση. Γι' αὐτό ἡ ἀπόσπαση τῆς κίνησης ἀπό τήν ὕλη ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀπόσπαση τῆς νόησης ἀπό τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, μέ τήν ἀπόσπαση τῶν αἰσθημάτων μου ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο, δηλ. ἰσοδυναμεῖ μέ πέρασμα στόν ἰδεαλισμό. Ἡ ταχυδακτυλουργία πού ἐκτελεῖται συνήθως μέ τήν ἄρνηση τῆς ὕλης, μέ τήν παραδοχή τῆς κίνησης χωρίς τήν ὕλη, συνίσταται στήν ἀποσιώπηση τῆς σχέσης τῆς ὕλης πρός τή σκέψη. Τό ζήτημα παρουσιάζεται ἔτσι, σάν νά μήν ὑπῆρχε αὐτή ἡ σχέση, ὅμως στήν πραγματικότητα εἰσάγεται λαθραῖα, στήν ἀρχή τοῦ συλλογισμοῦ παραμένει ἀνέκφραστη, ἀλλά βγαίνει κατόπι στήν ἐπιφάνεια μέ λίγο-πολύ ἀπαρατήρητο τρόπο.

Ἡ ὕλη ἐξαφανίστηκε, μᾶς λένε, θέλοντας νά βγάλουν ἀπ' αὐτό γνωσιολογικά πορίσματα. Καί ἡ σκέψη παραμένει;— ρωτᾶμε ἐμεῖς. Ἄν ὄχι, ἄν μαζί μέ τήν ἐξαφάνιση τῆς ὕλης ἔχει ἐξαφανιστεῖ καί ἡ σκέψη, ἄν μαζί μέ τήν ἐξαφάνιση τοῦ ἐγκεφάλου καί τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἔχουν ἐξαφανιστεῖ καί οἱ παραστάσεις καί τά αἰσθήματα, τότε λοιπόν ὅλα ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, ἔχει ἐξαφανιστεῖ καί ὁ συλλογισμός σας, σάν δειγματάκι μιᾶς ὁποιασδήποτε «σκέψης» (ἤ ἀσκεψίας)! Ἄν ὅμως παρέμεινε, ἄν γίνει δεκτό ὅτι μέ τήν ἐξαφάνιση τῆς ὕλης δέν ἐξαφανίστηκε καί ἡ σκέψη (ἡ παράσταση, τό αἴσθημα κτλ.), σημαίνει πώς περάσατε λαθραῖα στήν ἄποψη τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Κι' αὐτό ἀκριβῶς συμβαίνει πάντα μέ τούς ἀνθρώπους, πού ἀπό «οἰκονομία» θέλουν νά νοοῦν τήν κίνηση χωρίς τήν ὕλη, γιατί *σιωπηρά*, μέ τό γεγονός καί μόνο ὅτι ἐξακολουθοῦν νά στοχάζονται, ἀναγνωρίζουν τήν ὕπαρξη σκέψης *μετά* τήν ἐξαφάνιση τῆς ὕλης. Καί αὐτό σημαίνει ὅτι παίρνεται σάν βάση ἕνας πολύ ἁπλός ἤ ἕνας πολύ σύνθετος φιλοσοφικός ἰδεαλισμός: πολύ ἁπλός, ὅταν τό πράγμα καταλήγει ἀνοιχτά σέ σολιψισμό (ὑπάρχω *ἐγώ*, ὅλος ὁ κόσμος εἶναι μόνο αἴσθημά *μου*)· πολύ σύνθετος, ὅταν ἀντί τή σκέψη, τήν παράσταση, τό αἴσθημα τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου παίρνεται σάν βάση μιά νεκρή ἀφαίρε-

ση: ἡ σκέψη κανενός, ἡ παράσταση κανενός, τό αἴσθημα κανενός, ἡ σκέψη γενικά (ἡ ἀπόλυτη ἰδέα, ἡ οἰκουμενική βούληση κτλ.), τό αἴσθημα σάν ἀκαθόριστο «στοιχεῖο», τό «ψυχικό», πού ὑποκαθιστᾶ ὁλόκληρο τό φυσικό κόσμο κτλ. κτλ. Ἀνάμεσα στίς παραλλαγές τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι δυνατές ἐδῶ χίλιες ἀποχρώσεις, καί εἶναι πάντα δυνατό νά δημιουργηθεῖ καί ἡ χιλιοστή πρώτη ἀπόχρωση· καί ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό τέτιο χιλιοστό πρῶτο συστηματάκι (ὅπως εἶναι λ.χ. ὁ ἐμπειριομονισμός) καί στά ὑπόλοιπα μπορεῖ νά φανεῖ σπουδαία στό δημιουργό του. Ἀπό τήν ἄποψη ὅμως τοῦ ὑλισμοῦ οἱ διαφορές αὐτές εἶναι ἐντελῶς ἐπουσιώδεις. Οὐσιαστική εἶναι ἡ ἀφετηρία. Οὐσιαστικό εἶναι ὅτι ἡ απόπειρα *νά νοηθεῖ* κίνηση χωρίς ὕλη εἰσάγει λαθραῖα τή *σκέψη*, ἀποσπασμένη ἀπό τήν ὕλη, καί αὐτό ἀκριβῶς εἶναι φιλοσοφικός ἰδεαλισμός.

Γι' αὐτό λ.χ. ὁ ἄγγλος μαχιστής Κάρλ Πῆρσον, ὁ πιό ξεκάθαρος, ὁ πιό συνεπής ἐχθρός τῶν λεκτικῶν περιστροφῶν μαχιστής, ἀρχίζει κατευθείαν τό VII κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του, τό ἀφιερωμένο στήν «ὕλη», μέ μιά παράγραφο πού ἔχει τό χαρακτηριστικό τίτλο: *«Ὅλα τά πράγματα κινοῦνται, ἀλλά μόνο στήν ἀντίληψη»* («All things move — but only in conception»). «Ἀναφορικά μέ τή σφαίρα τῶν ἀντιλήψεων εἶναι μάταιο νά ρωτάει κανείς («it is idle to ask») τί κινεῖται καί γιατί κινεῖται» (p. 243, «The Crammar of Science»*).

Γι' αὐτό καί οἱ φιλοσοφικές ἀτυχίες τοῦ Μπογκντάνοφ ἄρχισαν κυρίως πρίν ἀπό τή γνωριμία του μέ τόν Μάχ, ἄρχισαν ἀπό τότε πού πίστεψε τό μεγάλο χημικό, ἀλλά μικρό φιλόσοφο Ὄστβαλντ, ὅτι ἡ κίνηση μπορεῖ τάχα νά νοηθεῖ χωρίς τήν ὕλη. Εἶναι ἐπίκαιρο νά σταθοῦμε σ' αὐτό τό πολύ παλιό ἐπεισόδιο τῆς φιλοσοφικῆς ἐξέλιξης τοῦ Μπογκντάνοφ, πολύ περισσότερο πού, μιλῶντας γιά τή σύνδεση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ μέ μερικά ρεύματα τῆς νέας φυσικῆς, δέν μποροῦμε νά προσπεράσουμε τήν «ἐνεργειακή» τοῦ Ὄστβαλντ.

«Εἴπαμε ἤδη, — ἔγραφε ὁ Μπογκντάνοφ τό 1899, — ὅτι ὁ 19ος αἰώνας δέν κατόρθωσε νά λύσει ὁριστικά τό πρόβλημα τῆς "ἀμετάβλητης οὐσίας τῶν πραγμάτων". Ἡ οὐσία αὐτή παίζει κάτω ἀπό τ' ὄνομα "ὕλη" σπουδαῖο ρόλο ἀκόμη καί στήν κοσμοθεωρία τῶν πιό πρωτοπόρων στοχαστῶν τοῦ αἰώ-

*—σελ. 243, «Ἡ Γραμματική τῆς Ἐπιστήμης». *Ἡ Σύντ.*

να...» («Βασικά στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ἀντίληψης τῆς φύσης», σελ. 38).

Εἴπαμε ὅτι αὐτό εἶναι σύγχυση. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἡ ἀναγνώριση ὅτι ὑπάρχει ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας μιά αἰώνια κινούμενη καί αἰώνια μεταβαλλόμενη ὕλη συγχέεται ἐδῶ μέ τήν ἀναγνώριση τῆς ἀμετάβλητης οὐσίας τῶν πραγμάτων. Δέν μπορεῖ νά παραδεχτεῖ κανείς ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ δέν κατέτασσε τό 1899 τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς ἀνάμεσα στούς «πρωτοπόρους στοχαστές». Εἶναι ὅμως φανερό ὅτι δέν κατάλαβε τό διαλεκτικό ὑλισμό.

«...Στά προτσές τῆς φύσης ἐξακολουθοῦν συνήθως νά κάνουν διάκριση ἀνάμεσα σέ δυό πλευρές: στήν ὕλη καί στήν κίνησή της. Δέν μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ὕλης διακρίνεται γιά μεγάλη σαφήνεια. Στό ἐρώτημα τί εἶναι ὕλη, δέν εἶναι εὔκολο νά δοθεῖ ἱκανοποιητική ἀπάντηση. Τήν ὕλη τήν ορίζουν σάν "αἰτία τῶν αἰσθημάτων" ἤ σάν "μόνιμη *δυνατότητα* αἰσθημάτων"· εἶναι ὅμως ὁλοφάνερο ὅτι ἡ ὕλη συγχέεται ἐδῶ μέ τήν κίνηση...».

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ δέν σκέπτεται σωστά. Ὄχι μόνο συγχέει τήν ὑλιστική παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς πηγῆς τῶν αἰσθημάτων (ἡ διατύπωσή της μέ τίς λέξεις αἰτία τῶν αἰσθημάτων εἶναι ἀσαφής) μέ τόν ἀγνωστικιστικό ὁρισμό πού ἔδοσε ὁ Μίλλ στήν ὕλη σάν μόνιμη *δυνατότητα* αἰσθημάτων· τό βασικό λάθος τοῦ συγγραφέα ἐδῶ εἶναι ὅτι, ἐνῶ πλησιάζει πολύ στό ζήτημα τῆς ὕπαρξης ἤ τῆς ἀνυπαρξίας ἀντικειμενικῆς πηγῆς τῶν αἰσθημάτων, ἐγκαταλείπει αὐτό τό ζήτημα μισοδρομίς καί μεταπηδᾶ σ' ἕνα ἄλλο, στό ζήτημα τῆς ὕπαρξης ἤ τῆς ἀνυπαρξίας ὕλης χωρίς κίνηση. Ὁ ἰδεαλιστής μπορεῖ νά θεωρεῖ τόν κόσμο *κίνηση* τῶν αἰσθημάτων μας (ἔστω καί «ὀργανωμένων κοινωνικά» καί «ἐναρμονισμένων» στόν ἀνώτατο βαθμό)· ὁ ὑλιστής θεωρεῖ τόν κόσμο κίνηση τῆς ἀντικειμενικῆς πηγῆς ἤ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πρότυπου τῶν αἰσθημάτων μας. Ὁ μεταφυσικός, δηλ. ὁ ἀντιδιαλεκτικός, ὑλιστής μπορεῖ νά δέχεται τήν ὕπαρξη τῆς ὕλης (ἔστω καί προσωρινά, πρίν ἀπό τήν «πρώτη ὤθηση» κτλ.) χωρίς κίνηση. Ὁ διαλεκτικός ὑλιστής ὄχι μόνο θεωρεῖ τήν κίνηση ἀξεχώριστη ἰδιότητα τῆς ὕλης, ἀλλά καί ἀπορίπτει τήν ἁπλουστευμένη ἄποψη γιά τήν κίνηση κτλ.

«...Ὁ πιό ἀκριβής ὁρισμός θά ἦταν, ἴσως, ὁ ἀκόλουθος: "ὕλη εἶναι ὅ,τι κινεῖται"· αὐτό ὅμως θά ἦταν στόν ἴδιο βαθμό

χωρίς περιεχόμενο, ὅπως ἄν λέγαμε: ἡ ὕλη εἶναι τό ὑποκείμενο μιᾶς πρότασης, πού κατηγόρημά της εἶναι τό "κινεῖται". Ὡστόσο, εἶναι μάλλον γεγονός ὅτι τήν ἐποχή τῆς στατικῆς οἱ ἄνθρωποι συνήθισαν νά βλέπουν στό ρόλο τοῦ ὑποκειμένου κάτι τό ὁπωσδήποτε στέρεο, κάποιο "ἀντικείμενο", ἐνῶ ἕνα τέτιο ἀκατάλληλο γιά τή στατική νόηση πράγμα, ὅπως εἶναι "ἡ κίνηση", συγκατατέθηκαν νά τό ἀνέχονται μόνο μέ τήν ἰδιότητα τοῦ κατηγορήματος, σάν ἕνα ἀπό τά κατηγορούμενα τῆς "ὕλης"».

Αὐτό εἶναι ἤδη κάτι παρόμοιο μέ τήν κατηγορία τοῦ Ἀκίμοφ κατά τῶν ἰσκριστῶν, ὅτι στό πρόγραμμά τους δέν ὑπάρχει ἡ λέξη προλεταριάτο στήν ὀνομαστική! Εἴτε ποῦμε: ὁ κόσμος εἶναι κινούμενη ὕλη εἴτε ποῦμε: ὁ κόσμος εἶναι ὑλική κίνηση, μ' αὐτό δέν ἀλλάζει τό ζήτημα.

«...Πρέπει πάντως ἡ ἐνέργεια νά ἔχει κάποιο φορέα!», λένε οἱ ὀπαδοί τῆς ὕλης.—«Καί γιατί;»—ρωτάει μέ τό δίκιο του ὁ Ὄστβαλντ.—«Ἡ φύση εἶναι μήπως ὑποχρεωμένη ν' ἀποτελεῖται ἀπό ὑποκείμενο καί κατηγόρημα;» (σελ. 39).

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ὄστβαλντ, πού ἄρεσε τόσο στόν Μπογκντάνοφ τό 1899, εἶναι ἕνα ἁπλό σόφισμα. Εἶναι ὑποχρεωτικό, θά μπορούσαμε νά ἀπαντήσουμε στόν Ὄστβαλντ, ν' ἀποτελοῦνται οἱ κρίσεις μας ἀπό ἠλεκτρόνια καί αἰθέρα; Στήν πραγματικότητα, τό ν' ἀπομακρύνει κανείς νοερά ἀπό τή «φύση» τήν ὕλη σάν «ὑποκείμενο», σημαίνει ὅτι δέχεται σιωπηρά τή *σκέψη* σάν «ὑποκείμενο» (δηλ. σάν κάτι πρωτεῦον, ἀφετηριακό, ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ὕλη) στή *φιλοσοφία*. Ἐκεῖνο πού ἀπομακρύνεται δέν εἶναι τό ὑποκείμενο, ἀλλά ἡ ἀντικειμενική πηγή τοῦ αἰσθήματος, καί «ὑποκείμενο» γίνεται τό *αἴσθημα*· δηλ. ἡ φιλοσοφία γίνεται μπερκλεϋκή μέ ὅποιον τρόπο κι' ἄν μεταμφιεστεῖ ἡ λέξη: αἴσθημα. Ὁ Ὄστβαλντ ἐπεχείρησε νά ἀποφύγει τό ἀναπότρεπτο αὐτό φιλοσοφικό δίλημμα (ὑλισμός ἤ ἰδεαλισμός) μέ τήν ἀκαθόριστη χρήση τῆς λέξης «ἐνέργεια», ἀλλά αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπόπειρά του δείχνει ἄλλη μιά φορά πόσο μάταια εἶναι παρόμοια τεχνάσματα. Ἄν ἡ ἐνέργεια εἶναι κίνηση, μετατοπίσατε ἁπλῶς τή δυσκολία ἀπό τό ὑποκείμενο στό κατηγόρημα, μετατρέψατε ἁπλῶς τό ἐρώτημα: κινεῖται ἡ ὕλη; στό ἐρώτημα: εἶναι ὑλική ἡ ἐνέργεια; Ἡ μετατροπή τῆς ἐνέργειας συντελεῖται ἔξω ἀπό τή συνείδησή μου, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἄνθρωπο καί τήν ἀνθρωπότητα, ἤ ὅλα αὐτά εἶναι μόνο ἰδέες, σύμβολα, συμβατικά σημεῖα κτλ.; Σ' αὐτό τό ἐρώτημα ἔσπασε τά μοῦ-

τρα της ἡ «ἐνεργειακή» φιλοσοφία, ἡ ἀπόπειρα αὐτή συγκάλυψης τῶν παλιῶν γνωσιολογικῶν λαθῶν μέ μιά «νέα» ὁρολογία.

Ὁρίστε παραδείγματα γιά τή σύγχυση πού ἔκανε ὁ εἰδικός στήν ἐνεργειακή Ὄστβαλντ. Στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του «Μαθήματα φιλοσοφίας τῆς φύσης»* δηλώνει ὅτι θεωρεῖ «τεράστιο κέρδος τό νά ἀρθεῖ ἡ παλιά δυσκολία τῆς συνένωσης τῶν ἐννοιῶν ὕλη καί πνεῦμα ἁπλά καί φυσικά μέ τήν ὑπαγωγή καί τῶν δυό αὐτῶν ἐννοιῶν στήν ἔννοια τῆς ἐνέργειας». Αὐτό ὅμως δέν εἶναι κέρδος παρά ζημιά, γιατί τό ζήτημα ἄν ἡ γνωσιολογική ἔρευνα (ὁ Ὄστβαλντ δέν ἔχει σαφή συνείδηση ὅτι θέτει ἀκριβῶς ἕνα γνωσιολογικό καί ὄχι χημικό πρόβλημα!) πρέπει ν' ἀκολουθήσει ὑλιστική ἤ ἰδεαλιστική κατεύθυνση δέν λύνεται, ἀλλά μπερδεύεται μέ τήν αὐθαίρετη χρησιμοποίηση τῆς λέξης «ἐνέργεια». Βέβαια, ἄν σ' αὐτή τήν ἔννοια «ὑπαγάγουμε» καί τήν ὕλη καί τό πνεῦμα, τότε ἡ *λεκτική* ἐκμηδένιση τῆς ἀντίθεσης εἶναι ἀναμφισβήτητη, μά ὁ παραλογισμός τῆς διδασκαλίας γιά τά φαντάσματα καί τά ξωτικά δέν ἐξαφανίζεται μέ τό νά τή μετονομάσουμε «ἐνεργειακή». Στή σελ. 394 τῶν «Μαθημάτων» τοῦ Ὄστβαλντ διαβάζουμε: «Ἡ πιό ἁπλή ἑρμηνεία τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλα τά ἐξωτερικά φαινόμενα μποροῦν νά παρασταθοῦν σάν προτσές μεταξύ ἐνεργειῶν, εἶναι ὅτι ἀκριβῶς τά προτσές τῆς συνείδησής μας εἶναι τά ἴδια ἐνεργειακά καί μεταδίνουν (aufprägen) τήν ἰδιότητά τους αὐτή σέ ὅλες τίς ἐξωτερικές ἐμπειρίες». Αὐτό εἶναι καθαρός ἰδεαλισμός: δέν ἀντανακλᾶ ἡ σκέψη μας τή μετατροπή πού παθαίνει ἡ ἐνέργεια στόν ἐξωτερικό κόσμο, ἀλλά ὁ ἐξωτερικός κόσμος ἀντανακλᾶ μιά «ἰδιότητα» τῆς συνείδησής μας! Ὁ ἀμερικανός φιλόσοφος Χίμπεν, παραπέμποντας στό μέρος αὐτό, καθώς καί σ' ἄλλα παρόμοια μέρη τῶν μαθημάτων τοῦ Ὄστβαλντ, λέει πολύ εὔστοχα ὅτι ὁ Ὄστβαλντ «ἐμφανίζεται ἐδῶ μέ στολή καντιανοῦ»: τό ἐξηγήσιμο τῶν φαινομένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου συνάγεται ἀπό τίς ἰδιότητες τοῦ νοῦ μας!** «Εἶναι ὁλοφάνερο,—

* *Wilhelm Ostwald*. «Vorlesungen über Naturphilosophie», 2. Aufl., Leipz.,, 1902, S. VIII (*Βίλχελμ Ὄστβαλντ*. «Μαθήματα φιλοσοφίας τῆς φύσης», 2η ἔκδ., Λειψία, 1902, σελ. VIII. *Ἡ Σύντ.*).

** *J.Gr.Hibben*. «The Theory of Energetics and Its Philosophical Bearings», «The Monist», vol.XIII, No 3, 1903, April, pp. 329 - 330 (*Ντζ. Γκρ. Χίμπεν*. «Ἡ ἐνεργειακή θεωρία καί ἡ φιλοσοφική της σημασία», «Μόνιστ», τόμ. XIII, N⁰ 3, 1903, 'Απρίλης, σελ. 329 - 330. *Ἡ Σύντ.*).

λέει ὁ Χίμπεν,—ὅτι, ἄν ὁρίσουμε τήν πρωταρχική ἔννοια τῆς ἐνέργειας ἔτσι πού νά συμπεριλαβαίνει καί τά ψυχικά φαινόμενα, δέν θάχουμε πιά τήν ἁπλή ἐκείνη ἔννοια τῆς ἐνέργειας, ὅπως τήν ἐννοοῦν οἱ ἐπιστημονικοί κύκλοι ἤ ἀκόμη καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐνεργειακοί». Ἡ μετατροπή τῆς ἐνέργειας θεωρεῖται ἀπό τίς φυσικές ἐπιστῆμες σάν ἀντικειμενικό προτσές, ἀνεξάρτητο ἀπό τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καί ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς ἀνθρωπότητας, δηλ. ἀντικρύζεται ὑλιστικά. Καί ὁ ἴδιος ὁ Ὄστβαλντ σέ πλῆθος περιπτώσεις, ἴσως μάλιστα στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, μέ τή λέξη ἐνέργεια ἐννοεῖ τήν *ὑλική* κίνηση.

Γι' αὐτό καί συντελέστηκε τοῦτο τό πρωτότυπο φαινόμενο, ὅτι ὁ μαθητής τοῦ Ὄστβαλντ, Μπογκντάνοφ, ὅταν ἔγινε μαθητής τοῦ Μάχ, ἄρχισε νά κατηγορεῖ τόν Ὄστβαλντ, ὄχι γιατί δέν ἀκολουθεῖ μέ συνέπεια τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἐνέργειας, ἀλλά γιατί δέχεται (κάποτε μάλιστα θέτει σάν βάση) τήν ὑλιστική ἄποψη τῆς ἐνέργειας. Οἱ ὑλιστές ἐπικρίνουν τόν Ὄστβαλντ, γιατί πέφτει στόν ἰδεαλισμό, γιατί ἐπιχειρεῖ νά συμβιβάσει τόν ὑλισμό μέ τόν ἰδεαλισμό. Ὁ Μπογκντάνοφ ἐπικρίνει τόν Ὄστβαλντ ἀπό *ἰδεαλιστική* σκοπιά: «...Ἡ ἐνεργειακή τοῦ Ὄστβαλντ, ἐχθρική πρός τόν ἀτομισμό, κατά τά ἄλλα ὅμως πολύ συγγενική πρός τόν παλιό ὑλισμό,—γράφει ὁ Μπογκντάνοφ στά 1906,—εἶχε προκαλέσει τήν πιό θερμή συμπάθειά μου. Ὡστόσο γρήγορα διαπίστωσα μιά σπουδαία ἀντίφαση τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης του: ἐνῶ ὑπογραμμίζει συχνά τήν *καθαρά μεθοδολογική* σημασία τῆς ἔννοιας: ἐνέργεια, σέ πλῆθος περιπτώσεις ὁ ἴδιος δέν τήν τηρεῖ. Στή διδασκαλία του ἡ ἐνέργεια, ἀπό καθαρό σύμβολο σχέσεων ἀνάμεσα στά γεγονότα τῆς ἐμπειρίας, μετατρέπεται κάθε τόσο σέ *οὐσία* τῆς ἐμπειρίας, στήν ὕλη τοῦ κόσμου...» («Ἐμπειριομονισμός», βιβλ. III, σελ. XVI - XVII).

Ἡ ἐνέργεια εἶναι καθαρό σύμβολο! Ὁ Μπογκντάνοφ μπορεῖ ὕστερα ἀπ' αὐτό νά φιλονικεῖ ὅσο θέλει μέ τόν «ἐμπειριοσυμβολιστή» Γιουσκέβιτς, μέ τούς «καθαρούς μαχιστές», μέ τούς ἐμπειριοκριτικούς κ.ἄ.—ἀπό τήν ἄποψη τῶν ὑλιστῶν αὐτό θά εἶναι φιλονικία ἀνάμεσα σ' ἕναν ἄνθρωπο, πού πιστεύει στόν κίτρινο διάβολο καί σ' ἕναν ἄλλο ἄνθρωπο πού πιστεύει στόν πράσινο διάβολο. Γιατί σημασία ἔχουν ὄχι οἱ διαφορές ἀνάμεσα στόν Μπογκντάνοφ καί στούς ἄλλους μαχιστές, ἀλλά τό κοινό πού ὑπάρχει μεταξύ τους: ἡ *ἰδεαλιστική* ἑρμηνεία τῆς «ἐμπειρίας» καί τῆς «ἐνέργειας», ἡ ἄρνη-

ση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐμπειρία ἀποτελεῖ προσαρμογή σ' αὐτήν καί ἔκτυπό της εἶναι ἡ μοναδικά ἐπιστημονική «μεθοδολογία» καί ἡ ἐπιστημονική «ἐνεργειακή».

«Αὐτή (ἡ ἐνεργειακή τοῦ Ὄστβαλντ) εἶναι ἀδιάφορη ἀπέναντι στήν ὑλικότητα τοῦ κόσμου· εἶναι πέρα γιά πέρα συμβιβάσιμη καί μέ τόν παλιό ὑλισμό καί μέ τόν παμψυχισμό» (XVII)...δηλ. τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό; Καί ὁ Μπογκντάνοφ, ξεκινώντας *ἀπό* τήν μπερδεμένη ἐνεργειακή *δέν* πῆρε τόν ὑλιστικό, *ἀλλά τόν ἰδεαλιστικό δρόμο*... «Ὅταν τήν ἐνέργεια τήν παρουσιάζουν σάν οὐσία, αὐτό δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά ὁ παλιός ὑλισμός μεῖον τά ἀπόλυτα ἄτομα, ὑλισμός μέ μιά βελτίωση στό πνεῦμα τῆς *συνέχειας* τοῦ ὑπάρχοντος» (στό ἴδιο). Ναί, ὁ Μπογκντάνοφ δέν βάδισε ἀπό τόν «παλιό» ὑλισμό, δηλ. ἀπό τό μεταφυσικό ὑλισμό τῶν φυσιοδιφῶν, πρός τό *διαλεκτικό* ὑλισμό πού δέν τόν καταλάβαινε οὔτε τό 1906, οὔτε τό 1899, ἀλλά πρός τόν ἰδεαλισμό καί τό φιντεϊσμό, γιατί κανένας μορφωμένος ἐκπρόσωπος τοῦ σύγχρονου φιντεϊσμοῦ, κανένας ἐνυπαρξιστής, κανένας «νεοκριτικιστής» κτλ. δέν θά φέρει ἀντίρηση στή «μεθοδολογική» ἔννοια τῆς ἐνέργειας, στήν ἑρμηνεία της σάν «καθαροῦ σύμβολου σχέσεων ἀνάμεσα στά γεγονότα τῆς ἐμπειρίας». Πάρτε τόν Π. Κάρους, πού γνωρίσαμε πιό πάνω ἀρκετά τή φυσιογνωμία του, καί θά δεῖτε ὅτι ὁ μαχιστής αὐτός ἐπικρίνει τόν Ὄστβαλντ *ἐντελῶς ἀλά Μπογκντάνοφ:* «Ὁ ὑλισμός καί ἡ ἐνεργειακή,—γράφει ὁ Κάρους,—ἀνήκουν ἀσφαλῶς στήν ἴδια ἀκριβῶς κατηγορία» («The Monist», vol. XVII, 1907, No 4, p. 536). «Πολύ λίγο μᾶς φωτίζει ὁ ὑλισμός, ὅταν μᾶς λέει ὅτι τό πᾶν εἶναι ὕλη, ὅτι τά σώματα εἶναι ὕλη καί ὅτι ἡ σκέψη εἶναι ἁπλῶς λειτουργία τῆς ὕλης· καί ἡ ἐνεργειακή τοῦ καθηγητῆ Ὄστβαλντ δέν εἶναι καθόλου καλύτερη, ὅταν μᾶς λέει ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἐνέργεια καί ὅτι ἡ ψυχή εἶναι ἁπλῶς παράγοντας τῆς ἐνέργειας» (533).

Ἡ ἐνεργειακή τοῦ Ὄστβαλντ εἶναι ἕνα καλό παράδειγμα γιά τό πόσο γρήγορα γίνεται τῆς μόδας μιά «νέα» ὁρολογία καί πόσο γρήγορα ἀποδείχνεται ὅτι ἕνας κάπως παραλλαγμένος τρόπος ἔκφρασης δέν αἴρει καθόλου τά βασικά φιλοσοφικά προβλήματα καί δέν ἐξαλείφει τίς βασικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις. Ὁ ὑλισμός καί ὁ ἰδεαλισμός μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ τούς ὅρους τῆς «ἐνεργειακῆς» (μέ περισσότερη ἤ λιγότερη συνέπεια, βέβαια), ὅπως ἀκριβῶς καί μέ τούς ὅρους

«ἐμπειρία» κτλ. Ἡ ἐνεργειακή φυσική εἶναι πηγή νέων ἰδεαλιστικῶν ἀποπειρῶν νά νοηθεῖ ἡ κίνηση χωρίς ὕλη μέ τήν εὐκαιρία τῆς διάσπασης τῶν σωματιδίων τῆς ὕλης, πού ὥς τώρα θεωροῦνταν ἀδιάσπαστα, καί τῆς ἀνακάλυψης ἄγνωστων ὥς τώρα μορφῶν κίνησης τῆς ὕλης.

4. ΟΙ ΔΥΟ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΓΓΛΙΚΟΣ ΣΠΙΡΙΤΟΥΑΛΙΣΜΟΣ

Γιά νά δείξουμε συγκεκριμένα τή φιλοσοφική πάλη πού ἄναψε στή σύγχρονη φιλολογία ἀπ' ἀφορμή τά διάφορα συμπεράσματα πού συνάγονται ἀπό τή νέα φυσική, θ' ἀφήσουμε νά μιλήσουν μερικοί ἀπ' αὐτούς πού πῆραν ἄμεσα μέρος σ' αὐτή τή «μάχη», ἀρχίζοντας ἀπό τούς ἄγγλους. Ὁ φυσικός Ἄρθουρ Γ. Ρύκερ ὑπερασπίζεται τή μιά κατεύθυνση ἀπό τή σκοπιά τοῦ φυσιοδίφη· ὁ φιλόσοφος Τζέϊμς Γουόρντ ὑπερασπίζεται τήν ἄλλη κατεύθυνση ἀπό τή σκοπιά τῆς γνωσιολογίας.

Στό συνέδριο τῶν ἄγγλων φυσιοδιφῶν, πού ἔγινε στή Γλασκώβη τό 1901, ὁ πρόεδρος τοῦ τμήματος φυσικῆς Α. Γ. Ρύκερ διάλεξε γιά θέμα τῆς ὁμιλίας του τήν ἀξία τῆς θεωρίας τῆς φυσικῆς καί τίς ἀμφιβολίες πού γεννήθηκαν σχετικά μέ τήν ὕπαρξη τῶν ἀτόμων καί ἰδιαίτερα τοῦ αἰθέρα. Ὁ ὁμιλητής ἀναφέρθηκε στούς φυσικούς Πουανκαρέ καί Πούντινγκ (ἄγγλος ὁμοϊδεάτης τῶν συμβολιστῶν ἤ τῶν μαχιστῶν), πού ἔθεσαν αὐτό τό ζήτημα, στό φιλόσοφο Γουόρντ καί στό γνωστό βιβλίο τοῦ Ε. Χαῖκκελ καί ἐπιχείρησε νά παρουσιάσει μιά ἔκθεση τῶν δικῶν του ἀπόψεων*.

«Τό ἐπίμαχο ζήτημα,—εἶπε ὁ Ρύκερ,—εἶναι ἄν οἱ ὑποθέσεις, πού ἀποτελοῦν τή βάση τῶν πιό διαδομένων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, πρέπει νά θεωροῦνται ἀκριβεῖς περιγραφές τῆς συγκρότησης τοῦ κόσμου πού μᾶς περιβάλλει, ἤ ἁπλῶς βολικά πλάσματα φαντασίας» (γιά νά χρησιμοποιήσω τήν ὁρολογία τῆς διαμάχης μας μέ τούς Μπογκντάνοφ, Γιουσκέβιτς καί Σία: ἀντίγραφο τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, τῆς κινούμενης ὕλης, ἤ μόνο «μεθοδολογία», «καθαρό σύμβολο», «μορφές ὀργάνωσης τῆς ἐμπειρίας»;) Ὁ Ρύκερ συμφωνεῖ ὅτι πρακτικά μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ πώς δέν ὑπάρχει διαφορά

---

* The British Association at Clasgow. 1901. Presidential Address by Prof. Arthur W. Rücker στό «The Scientific American. Supplement», 1901, τεῦχ. 1345 καί 1346 (Βρετανική ἑταιρία τῆς Γλασκώβης. 1901. Ἐναρκτήριος λόγος τοῦ καθ. Ἄρθουρ Γ. Ρύκερ, «Ἡ Ἀμερικανική Ἐπιστήμη. Παράρτημα», 1901, τεύχ. 1345 καί 1346. *Ἡ Σύντ.*).

ἀνάμεσα στίς δυό αὐτές θεωρίες: ἡ διεύθυνση ἑνός ποταμοῦ μπορεῖ, βέβαια, νά ὁριστεῖ τό ἴδιο ἀπό ἐκεῖνον πού ἐξετάζει μόνο τή γαλάζια γραμμή σ' ἕνα χάρτη ἤ σ' ἕνα διάγραμμα, ὅπως κι' ἀπό ἐκεῖνον πού ξέρει ὅτι αὐτή ἡ γραμμή ἀπεικονίζει ἕναν πραγματικό ποταμό. 'Από τήν ἄποψη τοῦ βολικοῦ πλάσματος ἡ θεωρία εἶναι «διευκόλυνση τῆς μνήμης», «εἰσαγωγή τάξης» στίς παρατηρήσεις μας, ἐναρμόνισή τους μέ κάποιο τεχνητό σύστημα, «τακτοποίηση τῶν γνώσεών μας», ἀναγωγή τους σέ ἐξισώσεις κτλ. Μποροῦμε, λογουχάρη, νά περιοριστοῦμε στή διαπίστωση ὅτι ἡ θερμότητα εἶναι μορφή τῆς κίνησης ἤ τῆς ἐνέργειας, «ἀντικαθιστώντας ἔτσι μιά ζωντανή εἰκόνα τῶν κινούμενων ἀτόμων μέ μιά ἄχρωμη (colourless) βεβαίωση τῆς θερμικῆς ἐνέργειας πού τήν πραγματική φύση της δέν ἐπιχειροῦμε νά τήν ὁρίσουμε». 'Ο Ρύκερ, μ' ὅλο πού ἀναγνωρίζει πέρα γιά πέρα τή δυνατότητα νά σημειωθοῦν μ' αὐτό τόν τρόπο μεγάλες ἐπιστημονικές ἐπιτυχίες, «ἀποτολμᾶ νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἕνα τέτιο σύστημα τακτικῆς δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης στόν ἀγώνα γιά τήν ἀλήθεια». Τό ζήτημα διατηρεῖ ὅλη του τήν ἰσχύ: «μποροῦμε νά συμπεράνουμε ἀπό τά φαινόμενα πού μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ ὕλη τή δομή τῆς ἴδιας τῆς ὕλης»; «ἔχουμε λόγους νά πιστεύουμε ὅτι τό σκιαγράφημα τῆς θεωρίας, πού μᾶς ἔχει δόσει κιόλας ἡ ἐπιστήμη, εἶναι ὥς ἕνα βαθμό ἀντίγραφο καί ὄχι ἁπλό διάγραμμα τῆς ἀλήθειας»;

Διερευνώντας τό πρόβλημα τῆς δομῆς τῆς ὕλης, ὁ Ρύκερ παίρνει γιά παράδειγμα τόν ἀέρα, λέει ὅτι ὁ ἀέρας ἀποτελεῖται ἀπό ἀέρια καί ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἀποσυνθέτει «κάθε στοιχειῶδες ἀέριο σ' ἕνα μῖγμα ἀτόμων καί αἰθέρα». Κι' ἐδῶ,—συνεχίζει,—μᾶς φωνάζουν: «Στόπ!». Τά μόρια καί τά ἄτομα δέν μποροῦμε νά τά δοῦμε. Μποροῦν νά εἶναι χρήσιμα, σάν «ἁπλές ἔννοιες» (mere conceptions), «μά δέν μποροῦμε νά τά θεωροῦμε πραγματικότητες». 'Ο Ρύκερ ἀναιρεῖ αὐτή τήν ἀντίρηση, ἐπικαλούμενος μιά ἀπό τίς ἀναρίθμητες π.ριπτώσεις πού συναντάει κανείς στήν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης: οἱ δακτύλιοι τοῦ Κρόνου στό τηλεσκόπιο φαίνονται σάν μιά συμπαγής μάζα. Οἱ μαθηματικοί ἀπόδειξαν μέ ὑπολογισμούς ὅτι αὐτό εἶναι ἀδύνατο, καί ἡ ἀνάλυση τοῦ φάσματος ἐπιβεβαίωσε τά συμπεράσματα πού συνάχθηκαν μέ βάση τούς ὑπολογισμούς. Ἄλλη ἀντίρηση: στά ἄτομα καί στόν αἰθέρα ἀποδίδονται ἰδιότητες πού οἱ αἰσθήσεις μας δέν μᾶς τίς ἀποκαλύπτουν στή συνηθισμένη ὕλη. 'Ο Ρύκερ ἀναιρεῖ καί αὐτή τήν ἀντίρηση, ἐπικα-

λούμενος τέτια παραδείγματα, όπως εἶναι ἡ διάχυση τῶν ἀερίων καί τῶν ὑγρῶν κτλ. Μιά σειρά γεγονότα, παρατηρήσεις καί πειράματα ἀποδείχνουν ὅτι ἡ ὕλη ἀποτελεῖται ἀπό χωριστά σωμάτια ἤ κόκκους. Τό ζήτημα ἄν τά σωμάτια αὐτά, τά ἄτομα διαφέρουν ἀπό τό «πρωταρχικό περιβάλλον», ἀπό τό «βασικό περιβάλλον» πού τά περιβάλλει (αἰθέρας), ἤ ἀποτελοῦν μέρη αὐτοῦ τοῦ περιβάλλοντος πού βρίσκονται σέ μιά ἰδιαίτερη κατάσταση, παραμένει γιά τήν ὥρα ἀνοιχτό καί δέν θίγει τήν ἴδια τή θεωρία τῆς ὕπαρξης τῶν ἀτόμων. Δέν ὑπάρχει κανένας λόγος ν' ἀρνιούμαστε ἀπριόρι, σέ πεῖσμα τῶν μαρτυριῶν τῆς ἐμπειρίας, τήν ὕπαρξη «οἱονεί - ὑλικῶν οὐσιῶν», διαφορετικῶν ἀπό τή συνηθισμένη ὕλη (ἄτομα καί αἰθέρα). Λάθη στά ἐπιμέρους εἶναι ἐδῶ ἀναπόφευκτα, τό σύνολο ὅμως τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων δέν ἀφήνει ἔδαφος γιά ἀμφιβολία σχετικά μέ τήν ὕπαρξη τῶν ἀτόμων καί τῶν μορίων.

Ὁ Ρύκερ ἀναφέρει σέ συνέχεια τά νέα δεδομένα γιά τή δομή τῶν ἀτόμων, πού ἀποτελοῦνται ἀπό σωμάτια (μικρά σώματα, ἠλεκτρόνια), φορτισμένα μέ ἀρνητικό ἠλεκτρισμό καί σημειώνει τήν ὁμοιότητα τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν διαφόρων πειραμάτων καί ὑπολογισμῶν πού ἀφοροῦν τό μέγεθος τῶν μορίων: ἡ «πρώτη προσέγγιση» δίνει διάμετρο περίπου 100 χιλιοστόμικρων (ἑκατομμυριοστῶν τοῦ χιλιοστομέτρου). Παραλείπουμε τίς μερικότερες παρατηρήσεις τοῦ Ρύκερ καί τήν κριτική του τοῦ νεοβιταλισμοῦ[102] καί παραθέτουμε τά συμπεράσματά του:

«Ὅσοι μειώνουν τή σημασία τῶν ἰδεῶν, πού ἔχουν γίνει ὥς τώρα ὁδηγός γιά τήν πρόοδο τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, παραδέχονται πολύ συχνά ὅτι δέν ὑπάρχει ἄλλη ἐκλογή παρά ἀνάμεσα στούς δυό ἀντίθετους ἰσχυρισμούς: ἤ ὅτι τό ἄτομο καί ὁ αἰθέρας εἶναι ἁπλά πλάσματα τῆς ἐπιστημονικῆς φαντασίας, ἤ ὅτι ἡ μηχανική θεωρία τῶν ἀτόμων καί τοῦ αἰθέρα— πού τώρα εἶναι ὁμολογημένα ἀτελής,—θά μποροῦσε, ἄν τελειοποιηθεῖ, νά μᾶς δόσει μιά πλήρη καί ἰδανικά ἀκριβή παράσταση τῶν πραγματικοτήτων. Κατά τή γνώμη μου, ὑπάρχει μιά μέση ὁδός». Ἕνας ἄνθρωπος μέσα σέ σκοτεινό δωμάτιο μπορεῖ νά διακρίνει πολύ ἀμυδρά τά ἀντικείμενα, ἄν ὅμως δέν σκοντάφτει στά ἔπιπλα καί δέν βαδίζει πρός τόν καθρέφτη νομίζοντας ὅτι εἶναι ἡ πόρτα, αὐτό σημαίνει ὅτι κάτι βλέπει σωστά. Γι' αὐτό δέν εἶναι ἀνάγκη οὔτε νά παραιτηθοῦμε ἀπό τήν ἀξίωση νά διεισδύσουμε βαθύτερα ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς φύσης, οὔτε νά ἔχουμε τήν ἀξίωση ὅτι ἀφαιρέσαμε κιόλας

ἐντελῶς τόν πέπλο τοῦ μυστηρίου ἀπό τόν κόσμο πού μᾶς περιβάλλει. «Μπορεῖ νά γίνει δεκτό ὅτι δέν σχηματίσαμε ἀκόμη μιά πέρα γιά πέρα ἄρτια εἰκόνα οὔτε τῆς φύσης τῶν ἀτόμων, οὔτε τῆς φύσης τοῦ αἰθέρα, μέσα στόν ὁποῖο ὑπάρχουν· ὡστόσο προσπάθησα νά δείξω ὅτι, παρά τόν προσεγγιστικό (tentative, κατά λέξη: ψηλαφητό) χαρακτήρα ὁρισμένων θεωριῶν μας, παρά τίς πολλές ἐπιμέρους δυσκολίες, ἡ θεωρία τῶν ἀτόμων...στά κύρια σημεῖα της εἶναι σωστή· τά ἄτομα δέν εἶναι ἁπλῶς βοηθητικές ἔννοιες (helps) γιά τούς μαθηματικούς (puzzled mathematicians), ἀλλά φυσικές πραγματικότητες».

Ἔτσι ἔκλεισε τήν ὁμιλία του ὁ Ρύκερ. Ὁ ἀναγνώστης βλέπει ὅτι ὁ ὁμιλητής δέν ἀσχολήθηκε μέ τή γνωσιολογία, οὐσιαστικά ὅμως ὑπεράσπισε, ἀναμφίβολα, ἐξονόματος πάρα πολλῶν φυσιοδιφῶν τήν αὐθόρμητα-ὑλιστική ἄποψη. Ἡ οὐσία τῆς θέσης του εἶναι ἡ παρακάτω: ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς εἶναι ἕνα ἔκτυπο (ὁλοένα καί πιό ἀκριβές) τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Ὁ κόσμος εἶναι κινούμενη ὕλη, πού τήν γνωρίζουμε ὁλοένα καί βαθύτερα. Οἱ ἀνακρίβειες τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ρύκερ ἀπορέουν ἀπό τήν ὑπεράσπιση, τήν καθόλου ὑποχρεωτική, τῆς «μηχανικῆς» (γιατί ὄχι τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς;) θεωρίας τῶν κινήσεων τοῦ αἰθέρα καί ἀπό τήν μή κατανόηση τῆς σχέσης σχετικῆς καί ἀπόλυτης ἀλήθειας. Ἐκεῖνο πού λείπει σ' αὐτόν τό φυσικό εἶναι *μόνο* ἡ γνώση τοῦ *διαλεκτικοῦ* ὑλισμοῦ (ἄν δέν πάρουμε, βέβαια, ὑπόψη τούς πολύ σοβαρούς λόγους τῆς καθημερινῆς ζωῆς πού ὑποχρεώνουν τούς ἄγγλους καθηγητές νά αὐτοονομάζονται «ἀγνωστικιστές»).

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς ἐπέκρινε αὐτή τή φιλοσοφία ὁ σπιριτουαλιστής Τζέϊμς Γουόρντ. «...Ὁ νατουραλισμός δέν εἶναι ἐπιστήμη,—ἔγραφε,—καί ἡ μηχανική θεωρία τῆς φύσης πού χρησιμεύει γιά θεμέλιό της, ἐπίσης δέν εἶναι ἐπιστήμη... Ὡστόσο, μ' ὅλο πού ὁ νατουραλισμός καί ἡ φυσιογνωσία, ἡ μηχανική θεωρία τοῦ σύμπαντος καί ἡ μηχανική σάν ἐπιστήμη, λογικά εἶναι διαφορετικά πράγματα, ὅμως ἀπό πρώτη ματιά μοιάζουν πάρα πολύ μεταξύ τους καί ἱστορικά συνδέονται πολύ στενά. Ἀνάμεσα στίς φυσικές ἐπιστῆμες καί στή φιλοσοφία ἰδεαλιστικοῦ ἤ σπιριτουαλιστικοῦ τύπου δέν ὑπάρχει πραγματικά κανένας κίνδυνος σύγχυσης, γιατί μιά τέτια φιλοσοφία περικλείει κατανάγκη τήν κριτική τῶν γνωσιολογικῶν προϋποθέσεων, πού ἡ ἐπιστήμη τίς κάνει ἀσύνει-

δα...»*. Σωστά! Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες δέχονται *ἀσύνειδα* ὅτι οἱ διδασκαλίες τους ἀντανακλοῦν τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, καί *μόνο* μιά τέτια φιλοσοφία συμβιβάζεται μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες! «...Δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τό νατουραλισμό, πού εἶναι τό ἴδιο ἀθῶος στόν τομέα τῆς γνωσιοθεωρίας, ὅπως καί ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη. Στήν πραγματικότητα, ὁ νατουραλισμός, ὅπως καί ὁ ὑλισμός, εἶναι ἁπλούστατα φυσική, πού τήν πραγματεύονται σάν μεταφυσική... Ὁ νατουραλισμός εἶναι, ἀναμφίβολα, λιγότερο δογματικός ἀπό τόν ὑλισμό, γιατί ἐκφράζει ἀγνωστικιστικές ἐπιφυλάξεις σχετικά μέ τή φύση τῆς ἔσχατης πραγματικότητας· ἐπιμένει ὅμως κατηγορηματικά στήν προτεραιότητα τῆς ὑλικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ τοῦ "Ἀγνώσιμου"...»

Ὁ ὑλιστής πραγματεύεται τή φυσική σάν μεταφυσική. Γνωστό ἐπιχείρημα! Μεταφυσική ὀνομάζεται ἡ παραδοχή τῆς ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας: οἱ σπιριτουαλιστές συμφωνᾶνε μέ τούς καντιανούς καί τούς χιουμιστές στίς τέτιες μομφές κατά τοῦ ὑλισμοῦ. Αὐτό εἶναι αὐτονόητο: χωρίς ν' ἀπομακρυνθεῖ ἡ *ἀντικειμενική* πραγματικότητα τῶν πασίγνωστων πραγμάτων, σωμάτων, ἀντικειμένων, εἶναι ἀδύνατο νά καθαριστεῖ ὁ δρόμος γιά τίς «πραγματικές ἔννοιες», μέ τό νόημα πού τούς δίνει ὁ Ρέμκε!..

«...Ὅταν προκύπτει τό φιλοσοφικό στήν οὐσία του ζήτημα, πῶς νά συστηματοποιηθεῖ καλύτερα ἡ ἐμπειρία σάν σύνολο» (λογοκλοπία ἀπό τόν Μπογκντάνοφ, κ. Γουόρντ!), «ὁ νατουραλιστής ἰσχυρίζεται ὅτι πρέπει ν' ἀρχίσουμε ἀπό τή φυσική πλευρά. Μόνο αὐτά τά γεγονότα εἶναι ἀκριβῆ, καθορισμένα καί αὐστηρά συνδεμένα· κάθε σκέψη πού ἔχει συνταράξει τήν ἀνθρώπινη καρδιά... μπορεῖ, μᾶς λένε, νά ἀναχθεῖ σέ μιά ὁλότελα ἀκριβή ἀνακατανομή τῆς ὕλης καί τῆς κίνησης... Ὅτι ἰσχυρισμοί παρόμοιας φιλοσοφικῆς σημασίας καί ὁλκῆς εἶναι νόμιμα συμπεράσματα ἀπό τή φυσική ἐπιστήμη (δηλ. τή φυσιογνωσία), αὐτό οἱ σύγχρονοι φυσικοί δέν ἔχουν τήν τόλμη νά τό ὑποστηρίξουν ἀνοιχτά. Πολλοί ὅμως ἀπ' αὐτούς ἔχουν τή γνώμη, ὅτι ὑπονομεύουν τό κύρος τῆς ἐπιστήμης ὅσοι ἐπιδιώκουν ν' ἀποκαλύψουν τήν κρυμμένη μεταφυσική καί νά ξεσκεπάσουν τό φυσικό

---

* *James Ward.* «Naturalism and Agnosticism», vol.I, 1906, p. 303 (*Τζέϊμς Γουόρντ.* «Νατουραλισμός καί Ἀγνωστικισμός», τόμ. I, 1906, σελ. 303. *Ἡ Σύντ.*).

ρεαλισμό, πού πάνω του στηρίζεται ἡ μηχανική θεωρία τοῦ κόσμου...» Ἔτσι, βλέπεις, εἶδε τή φιλοσοφία μου καί ὁ Ρύκερ. «...Στήν πραγματικότητα, ἡ κριτική μου» (τῆς «μεταφυσικῆς» αὐτῆς πού εἶναι μισητή καί σέ ὅλους τούς μαχιστές) «στηρίζεται ὁλοκληρωτικά στά πορίσματα μιᾶς σχολῆς φυσικῶν, ἄν μπορεῖ νά τήν ὀνομάσει κανείς ἔτσι, πού συνεχῶς ἀναπτύσσεται ἀριθμητικά καί μεγαλώνει ἡ ἐπιρροή της, σχολῆς ἡ ὁποία ἀπορίπτει αὐτό τόν σχεδόν μεσαιωνικό ρεαλισμό... Ὁ ρεαλισμός αὐτός γιά τόσο πολύ καιρό δέν συνάντησε ἀντιρήσεις, ὥστε ἡ ἐξέγερση ἐναντίον του ἰσοδυναμεῖ γιά πολλούς μέ κήρυξη ἀναρχίας στήν ἐπιστήμη. Κι' ὡστόσο θά ἦταν, στ' ἀλήθεια, παράδοξο νά ὑποψιάζεται κανείς ἀνθρώπους, σάν τόν Κίρχοφ καί τόν Πουανκαρέ,—γιά ν' ἀναφέρω μόνο δυό μεγάλα ὀνόματα ἀπό τά πολλά,—πώς θέλουν "νά ὑπονομεύσουν τό κύρος τῆς ἐπιστήμης" ...Γιά νά τούς διακρίνουμε ἀπό τήν παλιά σχολή, πού ἔχουμε τό δικαίωμα νά τήν ὀνομάσουμε σχολή τῶν φυσικῶν ρεαλιστῶν, μποροῦμε νά ὀνομάσουμε τή νέα σχολή, σχολή τῶν φυσικῶν συμβολιστῶν. Ὁ ὅρος αὐτός δέν εἶναι καί πολύ πετυχημένος, μά μπορεῖ τουλάχιστο νά χρησιμεύσει γιά νά ὑπογραμμίσει τήν οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό σχολές, πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἰδικά αὐτή τή στιγμή. Τό ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι πολύ ἁπλό. Καί οἱ δυό σχολές ξεκινοῦν, εἶναι αὐτονόητο, ἀπό τήν ἴδια αἰσθητηριακή (perceptual) ἐμπειρία· καί οἱ δυό χρησιμοποιοῦν ἀφηρημένα συστήματα ἐννοιῶν πού διαφέρουν μεταξύ τους στίς λεπτομέρειες, ἀλλά εἶναι στήν οὐσία ὅμοια· καί οἱ δυό καταφεύγουν στίς ἴδιες μεθόδους ἐπαλήθευσης τῶν θεωριῶν. Ἡ μιά ὅμως πιστεύει ὅτι πλησιάζει ὅλο καί περισσότερο πρός τήν ἔσχατη πραγματικότητα καί ἀφήνει πίσω της ὁλοένα καί περισσότερες ἐπιφάσεις. Ἡ ἄλλη πιστεύει ὅτι ὑποκαθιστᾶ (is substituting) τά πολύπλοκα συγκεκριμένα γεγονότα μέ γενικευμένα περιγραφικά σχήματα, κατάλληλα γιά νοητικές διεργασίες... Οὔτε ἡ μιά οὔτε ἡ ἄλλη θίγει τήν ἀξία τῆς φυσικῆς, σάν συστηματικῆς γνώσης *τῶν* (ὑπογραμμισμένο ἀπό τόν Γουόρντ) πραγμάτων· ἡ δυνατότητα μελλοντικῆς ἀνάπτυξης τῆς φυσικῆς καί τῶν πρακτικῶν της ἐφαρμογῶν εἶναι ἡ ἴδια καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση. Ἡ φιλοσοφική (speculative) ὅμως διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό σχολές εἶναι τεράστια, καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἀποκτᾶ σημασία τό ζήτημα ποιά ἀπό τίς δυό ἔχει δίκιο...».

Τό ζήτημα τέθηκε ἀπό τόν εἰλικρινή καί συνεπή σπιρι-

τουαλιστή μέ άξιοσημείωτη όρθότητα καί σαφήνεια. Πραγματικά, ή διαφορά άνάμεσα στίς δυό σχολές τῆς σύγχρονης φυσικῆς εἶναι *μόνο* φιλοσοφική, μόνο γνωσιολογική. Πραγματικά, ή βασική διαφορά συνίσταται *μόνο* στό ὅτι ή μιά σχολή άναγνωρίζει τήν «ἔσχατη» (θά ἔπρεπε νά εἰπωθεῖ: τήν άντικειμενική) πραγματικότητα, πού άντανακλᾶται άπό τή θεωρία μας, ένῶ ή ἄλλη αὐτό τό άρνεῖται, θεωρώντας τή θεωρία άπλή συστηματοποίηση τῆς έμπειρίας, ἕνα σύστημα έμπειριοσυμβόλων κτλ. κ.ο.κ. Ἡ νέα φυσική, ὕστερα άπό τά νέα εἴδη ὕλης καί τίς νέες μορφές κίνησης τῆς ὕλης πού βρῆκε, ἔθεσε μέ τήν εὐκαιρία τῆς κατάρευσης τῶν παλιῶν έννοιῶν τῆς φυσικῆς τά παλιά φιλοσοφικά προβλήματα. Καί ἄν οἱ όπαδοί τῶν «διάμεσων» φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων («θετικιστές», χιουμιστές, μαχιστές) δέν ξέρουν νά θέσουν μέ σαφήνεια τό έπίμαχο ζήτημα, ό άνοιχτός ίδεαλιστής Γουόρντ εἶναι έκεῖνος πού άφαίρεσε ὅλους τούς πέπλους.

«...Ὁ Ρύκερ άφιέρωσε τόν έναρκτήριο λόγο του στήν ὑπεράσπιση τοῦ φυσικοῦ ρεαλισμοῦ ένάντια στίς συμβολιστικές έρμηνεῖες πού τίς ὑποστήριξαν τόν τελευταῖο καιρό οἱ καθηγητές Πουανκαρέ, Πούντινγκ καί έγώ ό ἴδιος» (p. 305 - 306· σέ ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου του ό Γουόρντ προσθέτει σ' αὐτό τόν κατάλογο καί τά όνόματα τοῦ Ντυέμ, τοῦ Πῆρσον καί τοῦ Μάχ, βλ. II vol., p. 161, 63, 57, 75, 83 κ.ἄ.).

«...Ὁ Ρύκερ μιλάει συνεχῶς γιά "νοητικές εἰκόνες", μά ταυτόχρονα δηλώνει συνεχῶς ὅτι τό ἄτομο καί ό αἰθέρας εἶναι κάτι περισσότερο άπό νοητικές εἰκόνες. Ἕνας τέτιος τρόπος σκέψης στήν πραγματικότητα συνοψίζεται στό έξῆς: στήν περίπτωση αὐτή δέν μπορῶ νά σχηματίσω ἄλλη εἰκόνα καί γι' αὐτό ή πραγματικότητα πρέπει νά εἶναι ὅμοια μ' αὐτήν... Ὁ καθηγητής Ρύκερ παραδέχεται τήν άφηρημένη δυνατότητα μιᾶς διαφορετικῆς νοητικῆς εἰκόνας... Δέχεται μάλιστα τόν "κατά προσέγγιση" (tentative) χαρακτήρα όρισμένων θεωριῶν μας καί πολλές "έπιμέρους δυσκολίες". Σέ τελευταία άνάλυση ὅμως ὑπερασπίζεται μόνο μιά ὑπόθεση έργασίας (a working hypothesis) καί μάλιστα ὑπόθεση, πού ἔχει χάσει σέ σημαντικό βαθμό τό γόητρό της στήν τελευταία πεντηκονταετία τοῦ αἰώνα. Ἀλλά, ἄν ή άτομική καί οἱ ἄλλες θεωρίες τῆς δομῆς τῆς ὕλης δέν εἶναι παρά ὑποθέσεις έργασίας, καί μάλιστα ὑποθέσεις αὐστηρά περιορισμένες στά φυσικά φαινόμενα, δέν μποροῦμε μέ κανένα τρόπο νά δικαιολογήσουμε μιά θεωρία πού ὑποστηρίζει ὅτι ό μηχανι-

κισμός εἶναι ἡ βάση τοῦ παντός καί ὅτι ἀνάγει τά φαινόμενα τῆς ζωῆς καί τοῦ πνεύματος σέ ἐπιφαινόμενα, δηλ. τά κάνει, γιά νά ποῦμε ἔτσι, κατά μιά βαθμίδα πιό φαινομενικά, κατά μιά βαθμίδα λιγότερο πραγματικά ἀπό τήν ὕλη καί τήν κίνηση. Τέτια εἶναι ἡ μηχανική θεωρία τοῦ σύμπαντος, κι' ἄν ὁ καθηγητής Ρύκερ δέν τήν ὑποστηρίζει ἄμεσα, δέν πρόκειται νά φιλονικήσουμε μαζί του» (p. 314 - 315).

Εἶναι βέβαια τελείως παράλογη ἡ ἄποψη πώς ὁ ὑλισμός ὑποστηρίζει τάχα ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι «λιγότερο» πραγματική ἤ ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου, σάν *κινούμενης ὕλης*, εἶναι τό δίχως ἄλλο «μηχανική» κι' ὄχι ἠλεκτρομαγνητική ἤ κάποια ἄλλη ἀσύγκριτα πιό περίπλοκη. Ὡστόσο εἶναι ἀληθινά ἀριστοτεχνικός, πολύ ἀνώτερος ἀπ' ὅ,τι τῶν μαχιστῶν μας (δηλ. τῶν ἀνερμάτιστων ἰδεαλιστῶν) ὁ τρόπος, πού ὁ ἀπροκάλυπτος καί ἀνοιχτός ἰδεαλιστής Γουόρντ *τσακώνει* τά ἀδύνατα σημεῖα τοῦ «αὐθόρμητου» φυσικοϊστορικοῦ ὑλισμοῦ, ὅπως εἶναι, λογουχάρη, ἡ ἀνικανότητά του νά ἑρμηνεύει τήν ἀμοιβαία σχέση μεταξύ σχετικῆς καί ἀπόλυτης ἀλήθειας. Ὁ Γουόρντ μπερδεύεται, παραπατάει καί διακηρύσσει ὅτι, μιά καί ἡ ἀλήθεια εἶναι σχετική, κατά προσέγγιση, «ψηλαφεῖ» μόνο τήν οὐσία τοῦ πράγματος, δέν μπορεῖ συνεπῶς ν' ἀντανακλᾶ τήν πραγματικότητα! Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μεριά, τό ζήτημα τῶν ἀτόμων κτλ., σάν «ὑπόθεσης ἐργασίας», ἔχει τεθεῖ μέ ἐξαιρετικά σωστό τρόπο ἀπ' αὐτόν τό σπιριτουαλιστή. Ὁ σύγχρονος, καλλιεργημένος φιντεϊσμός (ὁ Γουόρντ τόν συνάγει κατευθείαν ἀπό τό σπιριτουαλισμό του) *δέν σκέπτεται κάν ν' ἀπαιτήσει* τίποτε περισσότερο ἀπό τό ν' ἀνακηρυχτοῦν οἱ ἔννοιες τῆς φυσιογνωσίας «ὑποθέσεις ἐργασίας». Σᾶς χαρίζουμε τήν ἐπιστήμη, κ.κ. φυσιοδίφες, ἀφῆστε μας τή γνωσιολογία, τή φιλοσοφία, αὐτός εἶναι ὁ ὅρος συμβίωσης τῶν θεολόγων μέ τούς καθηγητές στίς «πρωτοπόρες» καπιταλιστικές χῶρες.

Ὅσο γιά τά ἄλλα σημεῖα τῆς γνωσιολογίας τοῦ Γουόρντ πού τά συνδέει μέ τή «νέα» φυσική, πρέπει ἀκόμη νά συμπεριλάβουμε ἐδῶ καί τήν ἀποφασιστική πάλη του *κατά τῆς ὕλης*. Τί εἶναι ὕλη; Τί εἶναι ἐνέργεια; ρωτάει ἐπίμονα ὁ Γουόρντ, περιγελώντας τήν πληθώρα καί τήν ἀντιφατικότητα τῶν ὑποθέσεων. Εἶναι μήπως ὁ αἰθέρας ἤ οἱ αἰθέρες; Ἤ μήπως ἕνα κάποιο νέο «τέλειο ρευστό», πού τό προικίζουν αὐθαίρετα μέ νέες καί ἀπίθανες ἰδιότητες! Καί τό συμπέρασμα τοῦ Γουόρντ εἶναι: «Δέν βρίσκουμε τίποτε τό ὁρισμένο, ἐκτός

ἀπό κίνηση. Ἡ θερμότητα εἶναι εἶδος κίνησης, ἡ ἐλαστικότητα εἶναι εἶδος κίνησης, τό φῶς καί ὁ μαγνητισμός εἶναι εἶδος κίνησης. Ἡ ἴδια ἡ μάζα ἀκόμη, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὑποτίθεται ὅτι εἶναι εἶδος κίνησης κάποιου πράγματος, πού δέν εἶναι οὔτε στερεό σῶμα, οὔτε ὑγρό, οὔτε ἀέριο, πού δέν εἶναι τό ἴδιο οὔτε σῶμα, οὔτε ἄθροισμα σωμάτων, πού δέν εἶναι φαινόμενο καί δέν πρέπει νά εἶναι νοούμενο, εἶναι ἕνα ἀληθινό apeiron* (ἄπειρο, ὅρος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πού σημαίνει ἀτέλειωτο, δίχως ὅρια), στό ὁποῖο μποροῦμε νά ἐπιβάλλουμε τή δική μας ὁρολογία» (I, 140).

Ὁ σπιριτουαλιστής εἶναι πιστός στόν ἑαυτό του, ὅταν ἀποσπᾶ τήν κίνηση ἀπό τήν ὕλη. Στή φύση ἡ κίνηση τῶν σωμάτων μετατρέπεται σέ κίνηση κάποιου πράγματος πού δέν εἶναι σῶμα μέ σταθερή μάζα, σέ κίνηση κάποιου πράγματος πού εἶναι ἄγνωστο φορτίο ἑνός ἀγνώστου ἠλεκτρισμοῦ μέσα σέ ἕναν ἄγνωστο αἰθέρα, αὐτή ἡ διαλεκτική τῶν *ὑλικῶν* μετατροπῶν, πού ἐπιτελοῦνται στό ἐργαστήριο καί στό ἐργοστάσιο, εἶναι στά μάτια τοῦ ἰδεαλιστῆ (ὅπως καί στά μάτια τοῦ πλατιοῦ κοινοῦ, καί στά μάτια τῶν μαχιστῶν) ὄχι ἐπιβεβαίωση τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς, ἀλλά ἐπιχείρημα κατά τοῦ ὑλισμοῦ: «...Ἡ μηχανική θεωρία, σάν καθιερωμένη (professed) ἑρμηνεία τοῦ κόσμου, δέχεται ἕνα θανάσιμο πλῆγμα ἀπό τήν πρόοδο τῆς ἴδιας τῆς μηχανικῆς φυσικῆς» (143)... Ὁ κόσμος εἶναι κινούμενη ὕλη, ἀπαντοῦμε ἐμεῖς, καί τούς νόμους τῆς κίνησης αὐτῆς τῆς ὕλης τούς ἀντανακλᾶ ἡ μηχανική στίς περιπτώσεις ἀργῶν κινήσεων καί ἡ ἠλεκτρομαγνητική θεωρία στίς περιπτώσεις γρήγορων κινήσεων... «Τό ἐκτατό, στερεό, ἄφθαρτο ἄτομο ἦταν πάντα στήριγμα τῆς ὑλιστικῆς ἄποψης τοῦ σύμπαντος. Ὡστόσο, δυστυχῶς γι᾽ αὐτές τίς ἀπόψεις, τό ἐκτατό ἄτομο δέν ἱκανοποιοῦσε τίς ἀπαιτήσεις (was not equal to the demands), πού ἔθεσε σ᾽ αὐτό ἡ ἀναπτυσσόμενη γνώση» (144)... Τό φθαρτό τοῦ ἀτόμου, τό ἀνεξάντλητό του, ἡ μεταβλητότητα ὅλων τῶν μορφῶν τῆς ὕλης καί τῆς κίνησής της ἦταν πάντα τό στήριγμα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Ὅλα τά ὅρια στή φύση εἶναι συμβατικά, σχετικά, κινητά καί ἐκφράζουν τήν προσέγγιση τοῦ νοῦ μας πρός τή γνώση τῆς ὕλης, αὐτό ὅμως δέν ἀποδείχνει καθόλου πώς ἡ φύση, ἡ ἴδια ἡ ὕλη εἶναι σύμβολο, συμβατικό σημεῖο,

* Στήν πρώτη ἔκδοση ὁ Λένιν μετέφρασε αὐτή τή λέξη: αὐτό πού δέν ὑπόκειται στήν ἐμπειρία, ἀγνώσιμο. *Ἡ Σύντ.*

δηλαδή προϊόν τοῦ νοῦ μας. Τό ἠλεκτρόνιο σέ σχέση μέ τό ἄτομο εἶναι ὅ,τι μιά τελεία τούτου τοῦ βιβλίου σέ σχέση μ' ἕνα κτίριο πού ἔχει διαστάσεις 30 σάζεν* μάκρος, 15 πλάτος καί 7 $^{1}/_{9}$ ὕψος (Λότζ)· κινεῖται μέ ταχύτητα μέχρι 270.000 χιλιόμετρα τό δευτερόλεπτο, ἡ μάζα του ἀλλάζει ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητά του, κάνει 500 τρισεκατομμύρια στροφές στό δευτερόλεπτο, ὅλα αὐτά εἶναι πολύ πιό περίπλοκα ἀπό τήν παλιά μηχανική, ὡστόσο ὅλα αὐτά εἶναι κίνηση τῆς ὕλης σέ χῶρο καί χρόνο. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἀνακάλυψε πολλά παράδοξα στή φύση καί θά ἀνακαλύψει ἀκόμη περισσότερα, μεγαλώνοντας ἔτσι τήν ἐξουσία του πάνω στή φύση, ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ φύση εἶναι δημιούργημα τοῦ νοῦ μας ἤ τοῦ ἀφηρημένου νοῦ, δηλ. τοῦ θεοῦ τοῦ Γουόρντ, τῆς «ὑποκατάστασης» τοῦ Μπογκντάνοφ κτλ.

«...Τό ἰδανικό αὐτό (τό ἰδανικό τοῦ «μηχανικισμοῦ»), ὅταν ἐφαρμοστεῖ αὐστηρά (rigorously) σάν θεωρία τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, μᾶς ὁδηγεῖ στό μηδενισμό: ὅλες οἱ ἀλλαγές εἶναι κινήσεις, γιατί οἱ κινήσεις εἶναι οἱ μοναδικές ἀλλαγές πού μποροῦμε νά γνωρίσουμε, κι' ἔτσι ἐκεῖνο πού κινεῖται, γιά νά τό γνωρίσουμε, πρέπει τό ἴδιο νά εἶναι κίνηση» (166)...

«Ὅπως προσπάθησα νά δείξω, ἡ ἴδια ἡ πρόοδος τῆς φυσικῆς ἀποδείχνεται τό πιό ἀποτελεσματικό μέσο πάλης ἐνάντια σ' αὐτή τήν τυφλή πίστη στήν ὕλη καί τήν κίνηση, ἐνάντια στήν παραδοχή τους σάν ἔσχατης (inmost) οὐσίας καί ὄχι σάν τοῦ πιό ἀφηρημένου συμβόλου τοῦ συνόλου τῆς ὕπαρξης... Δέν μποροῦμε ποτέ νά φτάσουμε στό θεό μέσω ἑνός καθαροῦ μηχανικισμοῦ» (180)...

Αὐτό μοιάζει ἐντελῶς μέ τά «Δοκίμια "*γιά*" τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ»! Θά κάνατε καλά, κ. Γουόρντ, νά ἀπευθυνθεῖτε ἐκεῖ, στόν Λουνατσάρσκι καί στόν Γιουσκέβιτς, στόν Μπαζάροφ καί στόν Μπογκντάνοφ. Αὐτοί, ἄν καί «πιό ντροπαλοί» ἀπό σᾶς, κηρύσσουν ὡστόσο τά ἴδια ἀκριβῶς πράγματα.

5. ΟΙ ΔΥΟ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΣ

Τό 1896 ὁ γνωστός καντιανός - ἰδεαλιστής Χέρμαν Κόεν προλόγιζε μέ ἀσυνήθιστη θριαμβολόγα ἀγαλλίαση τήν 5η ἔκδοση τῆς παραποιημένης ἀπό τόν Φρ. Ἄλμπερτ Λάνγκε «Ἱστορίας τοῦ ὑλισμοῦ». «Ὁ θεωρητικός ἰδεαλισμός,—ἀνα-

* —сажень—σάζεν—ρωσικό μέτρο μήκους (2,13 μ.) *Σημ. μετ.*

φωνοῦσε ὁ Χ. Κόεν (S. XXVI),—ἄρχισε κιόλας νά κλονίζει τόν ὑλισμό τῶν φυσιοδιφῶν καί ἴσως πολύ γρήγορα θά τόν νικήσει ὁριστικά». «Ὁ ἰδεαλισμός διαποτίζει (Durchwirkung) τή νέα φυσική». «Ὁ ἀτομισμός ὑποχρεώθηκε νά παραχωρήσει τή θέση του στό δυναμισμό». «Ἀποτελεῖ ἀξιοθαύμαστη στροφή τό γεγονός ὅτι ἡ ἐμβάθυνση στά χημικά προβλήματα τῆς οὐσίας ἔμελλε νά ὁδηγήσει στήν καταρχήν ὑπερνίκηση τῆς ὑλιστικῆς ἄποψης γιά τήν ὕλη. Ὅπως ὁ Θαλῆς ἔκανε τήν πρώτη ἀφαίρεση, ξεχωρίζοντας τήν ἔννοια τῆς οὐσίας καί σύνδεσε μ' αὐτήν θεωρητικές σκέψεις γιά τό ἤλεκτρο, ἔτσι κι' ἡ θεωρία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ ἔμελλε νά προκαλέσει τή μεγαλύτερη ἐπανάσταση στήν ἀντίληψη τῆς ὕλης καί, μέ τή μετατροπή τῆς ὕλης σέ δύναμη, νά ὁδηγήσει στή νίκη τοῦ ἰδεαλισμοῦ» (XXIX).

Ὁ Χ. Κόεν σημειώνει τό ἴδιο συγκεκριμένα καί καθαρά, ὅπως καί ὁ Τζ. Γουόρντ, τίς *βασικές* φιλοσοφικές κατευθύνσεις, χωρίς νά χάνεται (ὅπως χάνονται οἱ μαχιστές μας) σέ λεπτομερειακές διακρίσεις ἑνός κάποιου ἐνεργειακοῦ, συμβολικοῦ, ἐμπειριοκριτικοῦ, ἐμπειριομονιστικοῦ κτλ. ἰδεαλισμοῦ. Ὁ Κόεν παίρνει τή *βασική* φιλοσοφική τάση τῆς σχολῆς τῆς φυσικῆς, πού συνδέεται σήμερα μέ τά ὀνόματα τοῦ Μάχ, τοῦ Πουανκαρέ κ.ἄ., χαρακτηρίζοντας σωστά τήν τάση αὐτή σάν *ἰδεαλιστική*. «Ἡ μετατροπή τῆς ὕλης σέ δύναμη» ἀποτελεῖ ἐδῶ γιά τόν Κόεν τήν κύρια κατάκτηση τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅπως ἀκριβῶς γιά τούς «ὁραματιστές» - φυσιοδίφες πού τούς ξεσκέπασε ὁ Ι. Ντίτσγκεν στά 1869. Ὁ ἠλεκτρισμός ἀνακηρύσσεται συνεργός τοῦ ἰδεαλισμοῦ, γιατί κατάστρεψε τήν παλιά θεωρία τῆς δομῆς τῆς ὕλης, διέσπασε τό ἄτομο, ἀνακάλυψε νέες μορφές ὑλικῆς κίνησης, τόσο ἀνόμοιες πρός τίς παλιές, τόσο ἀδιερεύνητες ἀκόμη, ἀμελέτητες, ἀσυνήθιστες καί «θαυμαστές», πού μπορεῖ κανείς νά μπάσει λαθραῖα μιάν ἑρμηνεία τῆς φύσης, σάν *ἄυλης* (πνευματικῆς, νοητῆς, ψυχικῆς) κίνησης. Ἐξαφανίστηκε τό χθεσινό ὅριο τῆς γνώσης μας τῶν ἀπειροελάχιστων τεμαχιδίων τῆς ὕλης,—συνεπῶς, συμπεραίνει ὁ ἰδεαλιστής φιλόσοφος,—ἐξαφανίστηκε ἡ ὕλη (ἡ σκέψη ὅμως ἔμεινε). Κάθε φυσικός καί κάθε μηχανικός ξέρει ὅτι ὁ ἠλεκτρισμός εἶναι (ὑλική) κίνηση, ὡστόσο κανείς δέν ξέρει ξεκάθαρα *τί* εἶναι *ἐκεῖνο* πού κινεῖται ἐδῶ,—συνεπῶς, συμπεραίνει ὁ ἰδεαλιστής φιλόσοφος,—μπορεῖ νά ξεγελάει κανείς τούς φιλοσοφικά ἀμόρφωτους ἀνθρώπους μέ τή δελεαστική «οἰκονομική» πρόταση: ἐλᾶτε νά *νοήσουμε* τήν κίνηση *χωρίς ὕλη*...

Ὁ Κόεν προσπαθεῖ νά στρατολογήσει γιά σύμμαχό του τό διάσημο φυσικό Χάινριχ Χέρτς. Ὁ Χέρτς εἶναι δικός μας, εἶναι καντιανός, συναντοῦμε σ' αὐτόν τήν παραδοχή τοῦ ἀ-πριόρι! Ὁ Χέρτς εἶναι δικός μας, εἶναι μαχιστής,—ἀντιλέγει ὁ μαχιστής Κλάινπετερ,—γιατί διαφαίνεται στόν Χέρτς «ἡ ἴδια μέ τοῦ Μάχ ὑποκειμενιστική ἀντίληψη τῆς οὐσίας τῶν ἐννοιῶν μας»*. Αὐτή ἡ περίεργη φιλονικία γιά τό ζήτημα *ποῦ* ἀνήκει ὁ Χέρτς, μᾶς προσφέρει ἕνα καλό δεῖγμα τοῦ πῶς οἱ ἰδεαλιστές φιλόσοφοι πιάνονται ἀπό τό παραμικρότερο λάθος, ἀπό τήν παραμικρότερη ἀσάφεια στήν ἔκφραση τῶν διάσημων φυσιοδιφῶν, γιά νά δικαιολογήσουν τήν ἀνακαινισμένη ὑπεράσπιση ἀπό μέρους τους τοῦ φιντεϊσμοῦ. Στήν πραγματικότητα, ἡ φιλοσοφική εἰσαγωγή τοῦ Χ. Χέρτς στή «Μηχανική» του** δείχνει τή συνηθισμένη ἄποψη τοῦ φυσιοδίφη πού τρόμαξε ἀπό τά ξεφωνητά τῶν καθηγητῶν κατά τῆς «μεταφυσικῆς» τοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλά πού δέν μπορεῖ καθόλου νά ὑπερνικήσει τήν αὐθόρμητη πεποίθησή του γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Αὐτό τό ἀναγνωρίζει καί ὁ ἴδιος ὁ Κλάινπετερ πού, ἀπό τή μιά μεριά, πετάει στή μάζα τῶν ἀναγνωστῶν ἐκλαϊκευτικά βιβλιαράκια γιά τή γνωσιοθεωρία τῆς *φυσιογνωσίας*, γεμάτα ψευτιές, ὅπου ὁ Μάχ φιγουράρει πλάϊ στόν Χέρτς, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σέ εἰδικά φιλοσοφικά ἄρθρα παραδέχεται ὅτι «ὁ Χέρτς, σέ ἀντίθεση μέ τόν Μάχ καί τόν Πῆρσον, ἐξακολουθεῖ νά ἐμμένει στήν πρόληψη πώς ὅλη ἡ φυσική*** μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μηχανικά», ὅτι ὁ Χέρτς διατηρεῖ τήν ἔννοια τοῦ πράγματος καθεαυτό καί τή «συνηθισμένη ἄποψη τῶν φυσικῶν», ὅτι «ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νά ἐμμένει στήν ὕπαρξη τοῦ κόσμου καθεαυτό»**** κτλ.

Ἀξίζει νά σημειώσουμε τήν ἄποψη τοῦ Χέρτς γιά τήν ἐνεργειακή. «Ἄν ρωτήσουμε,—ἔγραφε,—ποιός εἶναι ὁ πραγματικός λόγος πού ἡ σύγχρονη φυσική ἀρέσκεται νά χρησιμοποιεῖ στούς συλλογισμούς της τούς τρόπους ἔκφρασης τῆς

* «Archiv für systematische Philosophie», Bd. V, 1898-1899, SS. 169-170 («Ἀρχεῖο Συστηματικῆς Φιλοσοφίας», τόμ. V, 1898 - 1899, σελ. 169-170. *Ἡ Σύντ.*).

** *Heinrich Hertz.* «Gesammelte Werke», Bd. 3, Lpz., 1894, ἰδιαίτ. τίς SS. 1, 2, 49 (*Χάινριχ Χέρτς.* Ἅπαντα, τόμ. 3ος, Λειψία, 1894, ἰδιαίτ. τίς σελ. 1, 2, 49. *Ἡ Σύντ.*).

*** «Kantstudien», VIII. Band, 1903 S. 309 («Μελέτες γιά τόν Κάντ», τόμ. VIII, 1903, σελ. 309. *Ἡ Σύντ.*).

**** «The Monist», vol. XVI, 1906, No 2, p. 164· ἄρθρο γιά τό «μονισμό» τοῦ Μάχ.

ἐνεργειακῆς, πρέπει νά δόσουμε τούτη δῶ τήν ἀπάντηση: γιατί, ἀποφεύγει ἔτσι μέ τόν καλύτερο τρόπο νά μιλάει γιά πράγματα, γιά τά ὁποῖα ξέρουμε πολύ λίγα... Βέβαια, ὅλοι μας ἔχουμε τώρα τήν πεποίθηση ὅτι ἡ βαριά ὕλη ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα· σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἔχουμε ἀρκετά καθορισμένες παραστάσεις γιά τό μέγεθος καί τίς κινήσεις αὐτῶν τῶν ἀτόμων. Ὅμως ἡ μορφή τῶν ἀτόμων, ἡ συνάφειά τους, οἱ κινήσεις τους στίς περισσότερες περιπτώσεις, ὅλα αὐτά μᾶς εἶναι τελείως κρυμμένα... Ἔτσι οἱ παραστάσεις μας γιά τά ἄτομα ἀποτελοῦν αὐτές καθεαυτές ἕνα σπουδαῖο κι' ἐνδιαφέροντα στόχο γιά παραπέρα ἔρευνες, δέν εἶναι ὅμως καθόλου κατάλληλες νά χρησιμεύσουν σάν γνωστό καί σίγουρο θεμέλιο γιά μαθηματικές θεωρίες» (l. c., III, 21). Ὁ Χέρτς περίμενε ἀπό τήν παραπέρα μελέτη τοῦ αἰθέρα τήν ἐξήγηση τῆς «οὐσίας τῆς παλιᾶς ὕλης, τῆς ἀδράνειάς της καί τῆς ἕλξης της» (I, 354).

Ἀπό δῶ φαίνεται ὅτι οὔτε κάν περνᾶ ἀπό τό μυαλό τοῦ Χέρτς ἡ δυνατότητα γιά ἕνα μή ὑλιστικό ἀντίκρυσμα τῆς ἐνέργειας. Ἡ ἐνεργειακή χρησίμευσε στούς φιλόσοφους σάν ἀφορμή γιά τή φυγή ἀπό τόν ὑλισμό πρός τόν ἰδεαλισμό. Ὁ φυσιοδίφης θεωρεῖ τήν ἐνεργειακή βολικό μέσο γιά τήν ἔκθεση τῶν νόμων τῆς ὑλικῆς κίνησης, σέ μιά περίοδο πού οἱ φυσικοί, ἄν μποροῦμε νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι, ἀπεμακρύνθηκαν ἀπό τό ἄτομο, ἀλλά δέν ἔφτασαν ἀκόμη στό ἠλεκτρόνιο. Αὐτή ἡ περίοδος συνεχίζεται σέ μεγάλο βαθμό καί σήμερα: ἡ μιά ὑπόθεση διαδέχεται τήν ἄλλη· ἀπολύτως τίποτε δέν εἶναι γνωστό γιά τό θετικό ἠλεκτρόνιο· μόνο πρίν ἀπό τρεῖς μῆνες (22 τοῦ Ἰούνη 1908) ὁ Ζάν Μπεκερέλ ἀνακοίνωσε στή γαλλική Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ὅτι κατόρθωσε νά ἀνακαλύψει αὐτό «τό νέο συστατικό τῆς ὕλης» («Comptes rendus des séances de l'Académie des Sciences», p. 1311*). Πῶς νά μήν ἐπωφεληθεῖ ἡ ἰδεαλιστική φιλοσοφία ἀπό μιά τόσο εὐνοϊκή περίσταση, ἀπό τό ὅτι ἡ «ὕλη» μόλις ἀκόμη «ἀναζητεῖται» ἀπό τόν ἀνθρώπινο νοῦ καί δέν εἶναι συνεπῶς τίποτε παραπάνω ἀπό «σύμβολο» κτλ.

Ἕνας ἄλλος γερμανός ἰδεαλιστής, πολύ πιό ἀντιδραστικῆς ἀπόχρωσης ἀπό τόν Κόεν, ὁ Ἔντουαρντ φόν Χάρτμαν, ἀφιέρωσε ὁλόκληρο βιβλίο στήν «Κοσμοθεωρία τῆς νεότερης φυσικῆς» («Die Weltanschauung der modernen Physik», Lpz., 1902). Δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν, φυσικά, οἱ εἰδικές κρίσεις

* —«Πρακτικά τῶν συνεδριάσεων τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν», σελ. 1311. *Ἡ Σύντ.*

τοῦ συγγραφέα γιά τήν παραλλαγή τοῦ ἰδεαλισμοῦ πού ὑπερασπίζει. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία γιά μᾶς εἶναι μόνο νά τονιστεῖ ὅτι κι' αὐτός ὁ ἰδεαλιστής διαπιστώνει τά ἴδια φαινόμενα πού διαπίστωσαν καί ὁ Ρέυ, καί ὁ Γουόρντ, καί ὁ Κόεν. «Ἡ σύγχρονη φυσική ἀναπτύχθηκε πάνω σέ ρεαλιστικό ἔδαφος, λέει ὁ Ε. Χάρτμαν,– καί μόνο τό νεοκαντιανικό καί ἀγνωστικιστικό ρεῦμα τοῦ καιροῦ μας ὁδήγησε στήν ἑρμηνεία τῶν τελικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς φυσικῆς μέ ἰδεαλιστικό πνεῦμα» (218). Τρία γνωσιολογικά συστήματα ἀποτελοῦν, κατά τή γνώμη τοῦ Ε. Χάρτμαν, τή βάση τῆς νεότερης φυσικῆς: ἡ ὑλοκινητική (ἀπό τίς ἑλληνικές λέξεις hyle = ὕλη καί kinesis = κίνηση, δηλ. ἡ παραδοχή ὅτι τά φυσικά φαινόμενα εἶναι κίνηση τῆς ὕλης), ἡ ἐνεργειακή καί ὁ δυναμισμός (δηλ. ἡ παραδοχή δύναμης χωρίς οὐσία). Ἐννοεῖται, ὅτι ὁ ἰδεαλιστής Χάρτμαν ὑπερασπίζεται τό «δυναμισμό» καί βγάζει ἀπ' αὐτόν τό συμπέρασμα ὅτι οἱ νόμοι τῆς φύσης εἶναι ἡ παγκόσμια σκέψη, μέ δυό λόγια, «ὑποκαθιστᾶ» τό φυσικό κόσμο μέ τόν ψυχικό. Ὡστόσο εἶναι ὑποχρεωμένος νά παραδεχτεῖ ὅτι ἡ ὑλοκινητική ἔχει μέ τό μέρος της τούς περισσότερους φυσικούς, ὅτι εἶναι τό σύστημα πού «χρησιμοποιεῖται τίς περισσότερες φορές» (190), ὅτι μιά σοβαρή ἀνεπάρκειά του εἶναι ὁ «ὑλισμός καί ὁ ἀθεϊσμός πού ἀπειλοῦν τή γνήσια ὑλοκινητική» (189). Ὁ συγγραφέας πολύ δικαιολογημένα θεωρεῖ τήν ἐνεργειακή ἐνδιάμεσο σύστημα καί τήν ὀνομάζει ἀγνωστικισμό (136). Βέβαια, ἡ ἐνεργειακή εἶναι «σύμμαχος τοῦ γνήσιου δυναμισμοῦ, γιατί ἐκθρονίζει τήν οὐσία» (S. VI, p. 192), ὁ ἀγνωστικισμός της ὅμως δέν ἀρέσει στόν Χάρτμαν, ἐπειδή τοῦ φαίνεται σάν εἶδος «ἀγγλομανίας» πού ἀντιφάσκει στόν ἀληθινό ἰδεαλισμό ἑνός γνήσιου γερμανοῦ μαυροεκατονταρχίτη.

Εἶναι ἐξαιρετικά διδακτικό νά δεῖ κανείς πῶς αὐτός ὁ κομματικά ἀδιάλλακτος ἰδεαλιστής (οἱ ἀκομμάτιστοι εἶναι στή φιλοσοφία τό ἴδιο ἀπελπιστικά χοντροκέφαλοι ὅπως καί στήν πολιτική) ἐξηγεῖ στούς φυσικούς τί σημαίνει στ' ἀλήθεια ν' ἀκολουθεῖ κανείς τή μιά ἤ τήν ἄλλη γνωσιολογική γραμμή. «Ἡ ἐλάχιστη μερίδα τῶν φυσικῶν, πού ἀκολουθοῦν αὐτή τή μόδα,—γράφει ὁ Χάρτμαν γιά τήν ἰδεαλιστική ἑρμηνεία τῶν τελευταίων πορισμάτων τῆς φυσικῆς,—ἔχουν πλήρη συνείδηση ὅλης τῆς σημασίας καί ὅλων τῶν συνεπειῶν μιᾶς τέτιας ἑρμηνείας. Δέν πρόσεξαν ὅτι ἡ φυσική μαζί μέ τούς δικούς της νόμους διατηροῦσε τήν αὐτοτελή σημασία της μόνο στό μέτρο

πού οἱ φυσικοί, παρά τόν ἰδεαλισμό τους, παρέμειναν πιστοί στίς *ρεαλιστικές* βασικές ἀφετηρίες, δηλ. στήν ὕπαρξη πραγμάτων καθεαυτά, στήν πραγματική μεταβλητότητά τους σέ χρόνο, στήν πραγματική αἰτιότητα... Μόνο μ' αὐτές τίς ρεαλιστικές προϋποθέσεις (τῆς ὑπερβατικῆς σημασίας τῆς αἰτιότητας, τοῦ χρόνου, τοῦ τρισδιάστατου χώρου), δηλ. μόνο στήν περίπτωση πού ἡ φύση, γιά τούς νόμους τῆς ὁποίας μιλοῦν οἱ φυσικοί, συμπίπτει μ' ἕνα βασίλειο τῶν πραγμάτων καθεαυτά,.. μπορεῖ νά μιλάει κανείς γιά νόμους τῆς φύσης, σέ ἀντιδιαστολή μέ τούς ψυχολογικούς νόμους. Μόνο στήν περίπτωση πού οἱ νόμοι τῆς φύσης δροῦν σέ μιά περιοχή ἀνεξάρτητη ἀπό τή νόησή μας, μόνο τότε μποροῦν νά χρησιμεύσουν γιά τήν ἑρμηνεία τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ λογικά ἀναγκαῖες συνέπειες τῶν εἰκόνων μας εἶναι εἰκόνες τῶν φυσικοϊστορικά ἀναγκαίων συνεπειῶν τοῦ ἀγνώστου ἐκείνου, πού οἱ εἰκόνες αὐτές τό ἀντανακλοῦν ἤ τό συμβολίζουν μέσα στή συνείδησή μας» (218 - 219).

Σωστά νιώθει ὁ Χάρτμαν ὅτι ὁ ἰδεαλισμός τῆς νέας φυσικῆς εἶναι ἀκριβῶς *μόδα* κι' ὄχι μιά σοβαρή φιλοσοφική μεταστροφή, ξεμάκραιμα ἀπό τό φυσικοϊστορικό ὑλισμό· καί γι' αὐτό σωστά διευκρινίζει στούς φυσικούς ὅτι γιά νά μεταπραπεῖ ἡ «μόδα» σ' ἕνα συνεπή, ὁλοκληρωμένο φιλοσοφικό ἰδεαλισμό πρέπει νά τροποποιηθεῖ ριζικά ἡ διδασκαλία γιά τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ χρόνου, τοῦ χώρου, τῆς αἰτιότητας καί τῶν νόμων τῆς φύσης. Δέν μποροῦμε νά θεωροῦμε μόνο τά ἄτομα, τά ἠλεκτρόνια καί τόν αἰθέρα ἁπλό σύμβολο, μόνο μιά ἁπλή «ὑπόθεση ἐργασίας»· πρέπει ἐπίσης νά ἀνακηρύξουμε καί τό χρόνο, καί τό χῶρο, καί τούς νόμους τῆς φύσης, καί ὅλο τόν ἐξωτερικό κόσμο «ὑπόθεση ἐργασίας». Ἤ ὑλισμός ἤ καθολική ὑποκατάσταση ὅλου τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπό τόν ψυχικό· εἶναι πλῆθος ἐκεῖνοι πού τούς ἀρέσει νά συγχέουν τά δυό αὐτά πράγματα, μά ἐμεῖς μέ τόν Μπογκντάνοφ δέν ἀνήκουμε σ' αὐτούς.

Ἀπό τούς γερμανούς φυσικούς, ἐκεῖνος πού πάλεψε συστηματικά ἐνάντια στό μαχιστικό ρεῦμα ἦταν ὁ Λούντβιχ Μπόλτσμαν πού πέθανε στά 1906. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι ὁ Λ. Μπόλτσμαν ἀντιπαράθετε σ' ἐκείνους «πού εἶναι γοητευμένοι ἀπό τά νέα γνωσιολογικά δόγματα» τήν ἁπλή καί σαφή δήλωση πώς ὁ μαχισμός ἀνάγεται στό σολιψισμό (βλ. πιό πάνω, κεφ. I, § 6). Φυσικά, ὁ Μπόλτσμαν φοβᾶται νά ὀνομάσει τόν ἑαυτό του ὑλιστή, καί μάλιστα δηλώνει εἰδικά ὅτι δέν εἶναι καθόλου

ἐνάντια στήν ὕπαρξη τοῦ θεοῦ*. Ὡστόσο, ἡ γνωσιοθεωρία του εἶναι οὐσιαστικά ὑλιστική καί ἐκφράζει, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ ἱστορικός τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τοῦ XIX αἰώνα Ζ. Γκύντερ**, τή γνώμη τῆς πλειοψηφίας τῶν φυσιοδιφῶν. «Συνάγουμε, —λέει ὁ Λ. Μπόλτσμαν,—τήν ὕπαρξη ὅλων τῶν πραγμάτων ἁπλῶς ἀπό τίς ἐντυπώσεις πού δημιουργοῦν στίς αἰσθήσεις μας» (l. c., S. 29). Ἡ θεωρία εἶναι «εἰκόνα» (ἤ ἔκτυπο) τῆς φύσης, τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου (77). Σέ ὅσους λένε ὅτι ἡ ὕλη εἶναι μόνο σύμπλεγμα αἰσθητηριακῶν αἰσθημάτων, ὁ Μπόλτσμαν τονίζει ὅτι καί οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι εἶναι τότε ἁπλά αἰσθήματα τοῦ ὁμιλητῆ (168). Οἱ «θεωρητικοί» αὐτοί, ὅπως ὀνομάζει κάποτε ὁ Μπόλτσμαν τούς ἰδεαλιστές φιλοσόφους, μᾶς ζωγραφίζουν «μιά ὑποκειμενική εἰκόνα τοῦ κόσμου» (176), ἐνῶ ὁ συγγραφέας προτιμάει μιά «πιό ἁπλή ἀντικειμενική εἰκόνα τοῦ κόσμου». «Ὁ ἰδεαλιστής συγκρίνει τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ ὕλη ὑπάρχει, ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχουν καί τά αἰσθήματά μας, μέ τή γνώμη τοῦ παιδιοῦ ὅτι ἡ χτυπημένη πέτρα δοκιμάζει τάχα πόνο. Ὁ ρεαλιστής συγκρίνει τή γνώμη ὅτι δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς πώς τό ψυχικό προέρχεται ἀπό τό ὑλικό ἤ μάλιστα ἀπό ἕνα παιχνίδι ατόμων, μέ τή γνώμη τοῦ ἀμόρφωτου ἀνθρώπου πού ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἥλιος δέν μπορεῖ νά ἀπέχει ἀπό τή γῆ 20 ἑκατομμύρια μίλια, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά τό φανταστεῖ» (186). Ὁ Μπόλτσμαν δέν ἀπαρνιέται τό ἰδανικό τῆς ἐπιστήμης νά παρουσιάσει τό πνεῦμα καί τή βούληση «σάν πολύπλοκες ἐνέργειες σωμάτιων τῆς ὕλης» (396).

Ὁ Λ. Μπόλτσμαν ἔκανε ἐπανειλημμένα πολεμική στήν ἐνεργειακή τοῦ Ὄστβαλντ ἀπό τήν ἄποψη τοῦ φυσικοῦ, δείχνοντας ὅτι ὁ Ὄστβαλντ δέν μπορεῖ οὔτε ν' ἀνασκευάσει, οὔτε νά παραμερίσει τόν τύπο τῆς κινητικῆς ἐνέργειας (τό μισό τῆς μάζας πολλαπλασιασμένο μέ τό τετράγωνο τῆς ταχύτητας) καί ὅτι στριφογυρίζει σ' ἕνα φαῦλο κύκλο, ὅταν συνάγει στήν ἀρχή τήν ἐνέργεια ἀπό τή μάζα (δέχεται τόν τύπο τῆς κινητικῆς ἐνέργειας) καί κατόπιν ὁρίζει τή μάζα σάν ἐνέργεια (S. 112, 139). Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή μοῦ ἔρχεται στό νοῦ ἡ ἔκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάχ ἀπό τόν Μπογκντάνοφ στό τρίτο

---

* *Ludwig Boltzmann*. «Populäre Schriften», Lpz., 1905, S. 187 *(Λούντβιχ Μπόλτσμαν*. «Ἐκλαϊκευτικά ἄρθρα», Λειψία, 1905, σελ. 187. *Ἡ Σύντ.)*.

** *Siegmund Günther*.«Geschichte der anorganischen Naturwissenschaften im 19. Jahrhundert», Brl., 1901, SS. 942 καί 941 *(Ζίγκμουντ Γκύντερ*. «Ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀνόργανης φύσης στό 19ο αἰώνα», Βερολίνο, 1901, σελ. 942 καί 941. *Ἡ Σύντ.)*.

βιβλίο τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ». «Στήν ἐπιστήμη,—γράφει ὁ Μπογκντάνοφ, παραπέμποντας στή «Μηχανική» τοῦ Μάχ, —ἡ ἔννοια ὕλη ἀνάγεται στό συντελεστή τῆς μάζας, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται στίς ἐξισώσεις τῆς μηχανικῆς, μέ μιά ὅμως ἀκριβολογημένη ἀνάλυση ἀποδείχνεται ὅτι ὁ συντελεστής αὐτός εἶναι τό ἀντίστροφο μέγεθος τῆς ἐπιτάχυνσης δυό ἀλληλοεπιδρόντων φυσικῶν συμπλεγμάτων-σωμάτων» (σελ. 146). Εἶναι εὐνόητο ὅτι, ἄν ἕνα ὁποιοδήποτε *σῶμα* παρθεῖ γιά μονάδα, ἡ κίνηση (ἡ μηχανική) ὅλων τῶν ἄλλων σωμάτων μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ σάν ἁπλή σχέση ἐπιτάχυνσης. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει καθόλου ἀκόμη ὅτι τά «σώματα» (δηλ. ἡ ὕλη) ἐξαφανίζονται, ὅτι παύουν νά ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας. Ὅταν ὅλος ὁ κόσμος ἀναχθεῖ σέ κίνηση ἠλεκτρονίων, θά εἶναι δυνατό ν' ἀπαλειφθεῖ τό ἠλεκτρόνιο ἀπ' ὅλες τίς ἐξισώσεις, γιατί ἀκριβῶς παντοῦ αὐτό θά ἐξυπονοεῖται, καί ἡ σχέση τῶν ὁμάδων ἤ τῶν ἀθροισμάτων ἠλεκτρονίων θά ἀναχθεῖ στήν ἀμοιβαία ἐπιτάχυνσή τους, ἄν οἱ μορφές τῆς κίνησης ἦταν ἐξίσου ἁπλές ὅσο στή μηχανική.

Ὁ Μπόλτσμαν, καταπολεμώντας τή «φαινομενολογική» φυσική τοῦ Μάχ καί Σίας ὑποστήριζε ὅτι «ὅποιος νομίζει πώς ξεφορτώνεται τήν ἀτομιστική μέ διαφορικές ἐξισώσεις δέν βλέπει πίσω ἀπό τά δέντρα τό δάσος» (144). «Ἄν δέν θέλει κανείς νά ἔχει αὐταπάτες γιά τή σημασία τῶν διαφορικῶν ἐξισώσεων, δέν μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλει ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου (διά μέσου τῶν διαφορικῶν ἐξισώσεων) στήν οὐσία της δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι πάλι ἀτομιστική, δηλ. μιά εἰκόνα τοῦ πῶς ἀλλάζει μέσα σέ χρόνο, σύμφωνα μέ καθορισμένους κανόνες, ἕνας ἐξαιρετικά μεγάλος ἀριθμός πραγμάτων, διαταγμένων σέ τρισδιάστατο χῶρο. Τά πράγματα αὐτά μποροῦν, φυσικά, νά εἶναι ὅμοια ἤ διαφορετικοῦ εἴδους, ἀμετάβλητα ἤ μεταβλητά» κτλ. (156). «Εἶναι ὁλοφάνερο,—λέει ὁ Μπόλτσμαν τό 1899, σέ λόγο του στό συνέδριο τῶν φυσιοδιφῶν στό Μόναχο,—ὅτι ἡ φαινομενολογική φυσική κρύβεται ἁπλῶς κάτω ἀπό τό μανδύα τῶν διαφορικῶν ἐξισώσεων, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ξεκινάει κι' αὐτή ἐπίσης ἀπό ἀτομοειδεῖς χωριστές ὀντότητες (Einzelwesen). Καί ἐπειδή συμβαίνει νά παρουσιάζονται οἱ ὀντότητες αὐτές ὅτι κατέχουν πότε τοῦτες καί πότε ἐκεῖνες τίς ἰδιότητες γιά τίς διάφορες ὁμάδες φαινομένων, πολύ γρήγορα θά παρουσιαστεῖ ἡ ἀνάγκη γιά μιά ἁπλοποιημένη καί ἑνιαία ἀτομιστική» (223). «Ἡ ἠλεκτρονική θεωρία ἐξελίσσεται ἀκριβῶς σέ μιά ἀτομιστική θεωρία ὅλων τῶν

φαινομένων τοῦ ἠλεκτρισμοῦ» (357). Ἡ ἑνότητα τῆς φύσης ἀποκαλύπτεται στήν «καταπληκτική ἀναλογία» μεταξύ τῶν διαφορικῶν ἐξισώσεων πού ἀφοροῦν τούς διάφορους τομεῖς φαινομένων. «Μέ τίς ἴδιες ἐξισώσεις μπορεῖ νά λυθοῦν τά προβλήματα τῆς ὑδροδυναμικῆς καί τῆς θεωρίας τῶν δυναμικῶν. Ἡ θεωρία τῶν στροβίλων τῶν ὑγρῶν καί ἡ θεωρία τῆς τριβῆς τῶν ἀερίων (Gasreibung) φανερώνουν μιά καταπληκτική ἀναλογία μέ τή θεωρία τοῦ ἠλεκτρομαγνητισμοῦ κτλ.» (7). Ἐκεῖνοι πού παραδέχονται «τή θεωρία τῆς καθολικῆς ὑποκατάστασης» δέν μποροῦν καθόλου νά ξεφύγουν ἀπό τό ἐρώτημα: ποιός εἶναι λοιπόν ἐκεῖνος πού διανοήθηκε νά «ὑποκαταστήσει» τόσο ὁμοιόμορφα τό φυσικό κόσμο;

Ὁ Μπόλτσμαν, σάν ν' ἀπαντᾶ στούς ἀνθρώπους πού ἀπορίπτουν τή «φυσική τῆς παλιᾶς σχολῆς», διηγεῖται λεπτομερειακά πῶς ὁρισμένοι φυσικοί τῆς «φυσικῆς χημείας» υἱοθετοῦν μιά γνωσιολογική ἄποψη ἀντίθετη πρός τό μαχισμό. Ὁ συγγραφέας «μιᾶς ἀπό τίς καλύτερες», σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Μπόλτσμαν, συνοπτικές ἐργασίες τοῦ 1903, ὁ Βομπέλ (Vaubel), «παίρνει ἀποφασιστικά ἐχθρική θέση ἀπέναντι στήν τόσο συχνά ἐξυμνούμενη φαινομενολογική φυσική» (381). «Προσπαθεῖ νά σχηματίσει μιά ὅσο τό δυνατό πιό συγκεκριμένη καί πιό σαφή ἰδέα γιά τή φύση τῶν ἀτόμων καί τῶν μορίων καί γιά τίς δυνάμεις πού δροῦν ἀνάμεσα σ' αὐτά. Τήν ἰδέα αὐτή προσπαθεῖ νά τήν προσαρμόσει στά νεότερα πειράματα πού πραγματοποιήθηκαν σ' αὐτόν τόν τομέα» (ἰόντα, ἠλεκτρόνια, ράδιο, φαινόμενο Ζέεμεν κτλ.). «Ὁ συγγραφέας ἐμμένει αὐστηρά στό δυϊσμό ὕλης καί ἐνέργειας* καί ἐκθέτει χωριστά τό νόμο τῆς διατήρησης τῆς ὕλης καί τό νόμο τῆς διατήρησης τῆς ἐνέργειας. Σχετικά μέ τήν ὕλη, ὁ συγγραφέας ἐμμένει πάλι στό δυϊσμό τῆς βαριᾶς ὕλης καί τοῦ αἰθέρα, θεωρεῖ ὅμως τόν αἰθέρα ὑλικό μέ τήν πιό αὐστηρή ἔννοια» (381). Στό δεύτερο τόμο τῆς ἐργασίας του (θεωρία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ) ὁ συγγραφέας «ἀπό τήν ἀρχή κιόλας υἱοθετεῖ τήν ἄποψη ὅτι τά ἠλεκτρικά φαινόμενα προκαλοῦνται ἀπό τήν ἀλληλεπενέργεια καί τήν κίνηση ἀτομοειδῶν μονάδων, δηλ. τῶν ἠλεκτρονίων» (383).

---

* Ὁ Μπόλτσμαν θέλει νά πεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας δέν ἐπιχειρεῖ νά νοήσει τήν κίνηση χωρίς τήν ὕλη. Εἶναι γελοῖο νά μιλάει κανείς ἐδῶ γιά «δυϊσμό». Ὁ μονισμός καί ὁ δυϊσμός στή φιλοσοφία συνίστανται στή συνεπή ἤ ἀσυνεπή ἐφαρμογή τοῦ ὑλισμοῦ ἤ τοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Συνεπῶς, καί ἀναφορικά μέ τή Γερμανία ἐπιβεβαιώνεται ἐκεῖνο πού παραδέχτηκε σχετικά μέ τήν Ἀγγλία ὁ σπιριτουαλιστής Τζ. Γουόρντ, δηλαδή ὅτι οἱ φυσικοί τῆς ρεαλιστικῆς σχολῆς συστηματοποιοῦν τά γεγονότα καί τίς ἀνακαλύψεις τῶν τελευταίων χρόνων ὄχι λιγότερο πετυχημένα ἀπό τούς φυσικούς τῆς συμβολιστικῆς σχολῆς καί ὅτι ἡ οὐσιαστική διαφορά συνίσταται *«μόνο»* στή γνωσιολογική ἄποψη*.

---

* Ἡ ἐργασία τοῦ Ἔριχ Μπέχερ «Φιλοσοφικές προϋποθέσεις τῶν θετικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν» (*Erich Becher*. «Philosophische Voraussetzungen der exakten Naturwissenschaften», Lpz. 1907), πού τή γνώρισα ὅταν τοῦτο τό βιβλίο εἶχε τελειώσει, ἐπιβεβαιώνει ὅσα εἰπώθηκαν σ' αὐτή τήν παράγραφο. Ὁ συγγραφέας, πού βρίσκεται πάρα πολύ κοντά στή γνωσιολογική ἄποψη τοῦ Χέλμχολτς καί τοῦ Μπόλτσμαν, δηλ. στόν «ντροπαλό» καί μή κατανοημένο ὥς τό τέλος ὑλισμό, ἀφιερώνει τήν ἐργασία του στήν ὑπεράσπιση καί τήν ἑρμηνεία τῶν βασικῶν θέσεων τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας. Ἡ ὑπεράσπιση αὐτή μετατρέπεται φυσικά σέ πάλη ἐνάντια στή μαχιστική κατεύθυνση τῆς φυσικῆς, κατεύθυνση πού εἶναι τῆς μόδας, μά προκαλεῖ ὅλο καί μεγαλύτερη ἀντίσταση (πρβλ. S. 91 κ.ἄ.). Ὁ Ε. Μπέχερ πολύ σωστά χαρακτηρίζει αὐτή τήν κατεύθυνση *«ὑποκειμενικό θετικισμό»* (S. III), καί ἀνάγει τό κέντρο βάρους τῆς πάλης ἐνάντιά της στήν ἀπόδειξη τῆς «ὑπόθεσης» τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου (κεφ. II - VII), στήν ἀπόδειξη τῆς «ὕπαρξής του ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀνθρώπινες ἀντιλήψεις» (von Wahrgenommenwerden unabhängige Existenz). Ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς «ὑπόθεσης» ἀπό τούς μαχιστές τούς ὁδηγεῖ συχνά στό *σολιψισμό* (σελ. 78 - 82 κ.ἄ.). Τήν ἄποψη τοῦ Μάχ, ὅτι «τά αἰσθήματα καί τά συμπλέγματά τους κι' ὄχι ὁ ἐξωτερικός κόσμος» (S. 138) ἀποτελοῦν τό μοναδικό ἀντικείμενο τῆς φυσιογνωσίας, ὁ Μπέχερ τήν ὀνομάζει «αἰσθηματομονισμό» (Empfindungsmonismus) καί τή συγκαταριθμεῖ στίς «καθαρά κονστσιεντσιοναλιστικές κατευθύνσεις». Αὐτός ὁ ἀδέξιος καί ἀνόητος ὅρος ἔχει σχηματιστεῖ ἀπό τή λατινική λέξη conscientia, συνείδηση, καί δέν σημαίνει τίποτε ἄλλο, παρά φιλοσοφικό ἰδεαλισμό (πρβλ. S. 156). Στά δυό τελευταῖα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του ὁ Ε. Μπέχερ ἀντιπαραβάλλει ἀρκετά πετυχημένα τήν παλιά, τή μηχανική θεωρία μέ τή νέα, τήν ἠλεκτρική θεωρία τῆς ὕλης καί τήν κοσμοεικόνα (τήν «κινητικο-ελαστική», ὅπως ἐκφράζεται ὁ συγγραφέας, μέ τήν «κινητικο-ηλεκτρική» ἀντίληψη τῆς φύσης). Ἡ τελευταία ἀπ' αὐτές, πού στηρίζεται στή θεωρία τῶν ἠλεκτρονίων, ἀποτελεῖ ἕνα βῆμα πρός τά μπρός στή γνώση τῆς ἑνότητας τοῦ κόσμου· σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή «τά στοιχεῖα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου εἶναι ἠλεκτρικά φορτία»(Ladungen) (S. 223). «Κάθε καθαρά κινητική ἀντίληψη τῆς φύσης δέν γνωρίζει τίποτε ἄλλο, ἐκτός ἀπό ἕνα ἀριθμό κινουμένων πραγμάτων, εἴτε αὐτά ὀνομάζονται ἠλεκτρόνια, εἴτε κάπως ἀλλιῶς· ἡ κατάσταση κίνησης αὐτῶν τῶν πραγμάτων σέ κάθε ἑπόμενη χρονική στιγμή προσδιορίζεται ἐντελῶς νομοτελειακά ἀπό τή θέση καί τήν κατάσταση τῆς κίνησής τους τήν προηγούμενη στιγμή» (225). Ἡ βασική ἔλλειψη τοῦ βιβλίου τοῦ Ε. Μπέχερ εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας ἀγνοεῖ ὁλότελα τό διαλεκτικό ὑλισμό. Ἡ ἄγνοιά του αὐτή τόν ὁδηγεῖ συχνά σέ σύγχυση καί παραλογισμούς, στούς ὁποίους εἶναι ἀδύνατο νά σταθοῦμε ἐδῶ.

6. ΟΙ ΔΥΟ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΓΑΛΛΙΚΟΣ ΦΙΝΤΕΪΣΜΟΣ

Στή Γαλλία ἡ ἰδεαλιστική φιλοσοφία ἁρπάχτηκε ὄχι λιγότερο ἀποφασιστικά ἀπό τίς ταλαντεύσεις τῆς μαχιστικῆς φυσικῆς. Εἴδαμε κιόλας πῶς οἱ νεοκριτικιστές ὑποδέχτηκαν τή «Μηχανική» τοῦ Μάχ, διακρίνοντας μέ τό πρῶτο τόν ἰδεαλιστικό χαρακτήρα τῶν βάσεων τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μάχ. Ὁ γάλλος μαχιστής Πουανκαρέ (Ἀνρί) εἶχε ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἀκόμη μεγαλύτερη ἐπιτυχία. Ἡ πιό ἀντιδραστική ἰδεαλιστική φιλοσοφία μέ συμπεράσματα ξεκάθαρα φιντεϊστικά ἁρπάχτηκε ἀμέσως ἀπό τή θεωρία του. Ἕνας ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας, ὁ Λερουά (Le Roy), ἔκανε τόν ἀκόλουθο συλλογισμό: οἱ ἐπιστημονικές ἀλήθειες εἶναι συμβατικά σημεῖα, σύμβολα· ἔχετε ἀπορίψει τίς παράλογες, «μεταφυσικές» ἀξιώσεις γιά τή γνώση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας· φανεῖτε λοιπόν λογικός καί συμφωνεῖστε μαζί μας ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἔχει μόνο πρακτική ἀξία γιά ἕναν τομέα τῆς ἀνθρώπινης δράσης, καί ὅτι ἡ θρησκεία *δέν ἔχει μικρότερη πραγματική ἀξία* ἀπ' ὅ,τι ἡ ἐπιστήμη, γιά ἕναν ἄλλο τομέα τῆς ἀνθρώπινης δράσης· ἡ «συμβολική», ἡ μαχιστική ἐπιστήμη δέν ἔχει τό δικαίωμα νά ἀρνιέται τή θεολογία. Ὁ Α. Πουανκαρέ ντράπηκε γι' αὐτά τά συμπεράσματα κι' ἔκανε εἰδική ἐπίθεση ἐναντίον τους στό βιβλίο του «Ἡ ἀξία τῆς ἐπιστήμης». Κοιτάξτε ὅμως *τί λογῆς* γνωσιολογική θέση χρειάστηκε νά πάρει, γιά ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό συμμάχους τύπου Λερουά: «Ὁ κ. Λερουά, —γράφει ὁ Πουανκαρέ, —θεωρεῖ τή νόηση ἀθεράπευτα ἀδύναμη, μόνο καί μόνο γιά νά παραχωρήσει μεγαλύτερο ἔδαφος σέ ἄλλες πηγές γνώσης, στήν καρδιά, λογουχάρη, στό συναίσθημα, στό ἔνστικτο, στήν πίστη» (214 - 215). «Ἐγώ δέν πηγαίνω ὥς τό τέρμα»: οἱ ἐπιστημονικοί νόμοι εἶναι συμβατικότητες, σύμβολα, ἀλλά «ἄν οἱ ἐπιστημονικές "συνταγές" ἔχουν ἀξία σάν κανόνας δράσης, εἶναι γιατί ἔχουν γενικά ἐπιτυχία, ὅπως ξέρουμε. Τό νά τό ξέρουμε ὅμως αὐτό, σημαίνει ὅτι ξέρουμε κιόλας κάτι· καί μιά πού εἶν' ἔτσι, μέ ποιό δικαίωμα μᾶς λέτε ὅτι δέν μποροῦμε νά γνωρίσουμε τίποτε;» (219).

Ὁ Α. Πουανκαρέ ἐπικαλεῖται τό κριτήριο τῆς πράξης. Ἀλλά ἔτσι μετατοπίζει ἁπλῶς τό πρόβλημα, χωρίς νά τό λύνει, γιατί τό κριτήριο αὐτό μπορεῖ νά ἑρμηνευτεῖ καί μέ ὑποκειμενική καί μέ ἀντικειμενική ἔννοια. Κι' ὁ Λερουά ἐπίσης παραδέχεται αὐτό τό κριτήριο γιά τήν ἐπιστήμη καί τή βιο-

μηχανία· ἀρνιέται μόνο ὅτι τό κριτήριο αὐτό ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς *ἀντικειμενικῆς* ἀλήθειας, ἐπειδή μιά τέτια ἄρνηση τοῦ εἶναι ἀρκετή γιά τήν παραδοχή τῆς ὑποκειμενικῆς ἀλήθειας τῆς θρησκείας πλάϊ στήν ὑποκειμενική (ἀνύπαρκτη ἔξω ἀπό τήν ἀνθρωπότητα) ἀλήθεια τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Α. Πουανκαρέ βλέπει πώς δέν μπορεῖ νά περιορίζεται κανείς στό νά ἐπικαλεῖται τήν πράξη γιά ν' ἀντιμετωπίσει τόν Λερουά καί περνᾶ στό ζήτημα τῆς ἀντικειμενικότητας τῆς ἐπιστήμης. «Ποιό εἶναι τό κριτήριο τῆς ἀντικειμενικότητας τῆς ἐπιστήμης; Ἔ, λοιπόν, εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο μέ τό κριτήριο τῆς πίστης μας στά ἐξωτερικά ἀντικείμενα. Τά ἀντικείμενα αὐτά εἶναι πραγματικά, ἐφόσον τά αἰσθήματα πού προκαλοῦν σέ μᾶς (qu' ils nous font éprouver), μᾶς φαίνονται σάν ἑνωμένα μεταξύ τους μέ ἕνα δέν ξέρω τί λογῆς ἀκατάλυτο τσιμέντο καί ὄχι μέ μιά ἐφήμερη σύμπτωση» (269 - 270).

Μπορεῖ νά παραδεχτεῖ κανείς ὅτι ὁ αὐτουργός ἑνός τέτιου συλλογισμοῦ εἶναι ἴσως μεγάλος φυσικός. Εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἀδιαμφισβήτητο ὅτι μόνο οἱ διάφοροι Βοροσίλοφ - Γιουσκέβιτς μποροῦν νά τόν πάρουν στά σοβαρά γιά φιλόσοφο. Διακηρύξατε ὅτι ὁ ὑλισμός ἔχει συντριφτεῖ ἀπό μιά «θεωρία» πού μέ τήν πρώτη κιόλας ἐπίθεση τοῦ φιντεϊσμοῦ, *τρέχει, νά σωθεῖ κάτω ἀπό τή φτερούγα τοῦ ὑλισμοῦ!* Γιατί εἶναι γνησιότατος ὑλισμός τό νά θεωρεῖτε ὅτι τά αἰσθήματα προκαλοῦνται ἀπό τά πραγματικά ἀντικείμενα καί ὅτι ἡ «πίστη» στήν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἴδια μέ τήν «πίστη» στήν ἀντικειμενική ὕπαρξη τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων.

«...Μπορεῖ νά πεῖ κανείς, λογουχάρη, ὅτι ὁ αἰθέρας δέν εἶναι λιγότερο πραγματικός, ἀπ' ὅ,τι ὁποιοδήποτε ἐξωτερικό σῶμα» (270).

Τί θόρυβο θά ξεσήκωναν οἱ μαχιστές, ἄν αὐτό τό ἔλεγε ἕνας ὑλιστής! Πόσες ἄνοστες ἐξυπνάδες δέν θά ἔλεγαν σέ βάρος τοῦ «αἰθερικοῦ ὑλισμοῦ» κτλ. Ὁ ἱδρυτής ὅμως τοῦ νεότατου ἐμπειριοσυμβολισμοῦ μᾶς ἐξαγγέλει πέντε σελίδες κιόλας πιό κάτω: «Ὅ,τι δέν εἶναι σκέψη, εἶναι καθαρό μηδέν· γιατί δέν μποροῦμε νά σκεφτοῦμε τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τή σκέψη» (276). Κάνετε λάθος, κ. Πουανκαρέ: τά ἔργα σας ἀποδείχνουν ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού μποροῦν νά σκέφτονται μόνο τό παράλογο. Σ' αὐτούς ἀνήκει καί ὁ γνωστός ἀσυνάρτητος Ζώρζ Σορέλ, πού ἰσχυρίζεται ὅτι «τά δύο πρῶτα μέρη» τοῦ βιβλίου τοῦ Πουανκαρέ γιά τήν ἀξία τῆς ἐπιστήμης «γρά-

φτηκαν στό πνεῦμα τοῦ Λερουά» καί ὅτι γι' αὐτό τό λόγο οἱ δυό αὐτοί φιλόσοφοι μποροῦν νά «συνδιαλλαγοῦν» στά ἀκόλουθα σημεῖα: ἡ ἀπόπειρα νά θεσπιστεῖ ἡ ταυτότητα ἐπιστήμης καί κόσμου ἀποτελεῖ αὐταπάτη· δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά τεθεῖ τό ζήτημα ἄν ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νά γνωρίσει τή φύση, εἶναι ἀρκετό νά συμφωνεῖ ἡ ἐπιστήμη μέ τούς μηχανισμούς πού δημιουργοῦμε (Georges Sorel: «Les préoccupations métaphysiques des physiciens modernes», P., 1907, p. 77, 80, 81*).

Ἄν ὅμως εἶναι ἀρκετό ἁπλῶς νά μνημονεύσει κανείς στά πεταχτά τή «φιλοσοφία» τοῦ Πουανκαρέ, ὡστόσο εἶναι ἀναγκαῖο νά σταθοῦμε λεπτομερειακά στά ἔργα τοῦ Ρέυ. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι οἱ δυό βασικές κατευθύνσεις τῆς σύγχρονης φυσικῆς, πού ὁ Ρέυ τίς ὀνομάζει «κονσεπτουαλιστική» καί «νεομηχανιστική», συνοψίζονται στή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἰδεαλιστική καί τήν ὑλιστική γνωσιολογία. Τώρα πρέπει νά δοῦμε πῶς ὁ θετικιστής Ρέυ λύνει ἕνα πρόβλημα διαμετρικά ἀντίθετο πρός τό πρόβλημα τοῦ σπιριτουαλιστῆ Τζ. Γουόρντ καί τῶν ἰδεαλιστῶν Χ. Κόεν καί Ε. Χάρτμαν, καί συγκεκριμένα: νά μήν υἱοθετήσουμε τά φιλοσοφικά λάθη τῆς νέας φυσικῆς, τήν παρέκκλισή της πρός τόν ἰδεαλισμό, ἀλλά νά διορθώνουμε αὐτά τά λάθη, νά ἀποδείχνουμε τό ἄνομο τῶν ἰδεαλιστικῶν (καί φιντεϊστικῶν) πορισμάτων πού συνάγουν ἀπό τή νέα φυσική.

Ὅλο τό ἔργο τοῦ Α. Ρέυ τό διαπερνάει σάν κόκκινη κλωστή ἡ παραδοχή τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ *φιντεϊσμός* (σελ. II, 17, 220, 362 κ.ἄ.) καί ὁ *«φιλοσοφικός ἰδεαλισμός»* (200), ὁ σκεπτικισμός σχετικά μέ τά δικαιώματα τοῦ λογικοῦ καί τά δικαιώματα τῆς ἐπιστήμης (210, 220), ὁ ὑποκειμενισμός (311) κτλ. ἁρπάχτηκαν ἀπό τή νέα θεωρία τῆς φυσικῆς τῶν «κονσεπτουαλιστῶν» (μαχιστῶν). Γι' αὐτό καί ὀρθότατα ὁ Α. Ρέυ τοποθετεῖ στό *κέντρο* τῆς ἐργασίας του τήν ἀνάλυση «τῶν γνωμῶν τῶν φυσικῶν σχετικά μέ τήν ἀντικειμενική ἀξία τῆς φυσικῆς» (3).

Ποιά εἶναι ὅμως τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης;

Ἄς πάρουμε μιά βασική ἔννοια, τήν ἔννοια τῆς ἐμπειρίας. Ὁ Ρέυ διαβεβαιώνει ὅτι ἡ ὑποκειμενιστική ἑρμηνεία τοῦ Μάχ (γιά λόγους ἁπλότητας καί συντομίας θά τόν πάρουμε σάν ἐκ-

---

*—*Ζώρζ Σορέλ.* «Οἱ μεταφυσικές ἀσχολίες τῶν σύγχρονων φυσικῶν», Παρίσι, 1907, σελ. 77, 80, 81. *Ἡ Σύντ.*

πρόσωπο τῆς σχολῆς πού ὁ Ρέυ τήν ὀνομάζει κονσεπτουαλιστική) εἶναι καθαρή παρανόηση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἕνα ἀπό τά «νέα κύρια χαρακτηριστικά τῆς φιλοσοφίας τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα» εἶναι ὅτι ὁ «ἐμπειρισμός, ὅλο καί πιό ἐκλεπτυσμένος καί πιό πλούσιος σέ ἀποχρώσεις, καταλήγει στό φιντεϊσμό, στήν παραδοχή τῆς ὑπεροχῆς τῆς πίστης, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἦταν ἄλλοτε τό ἰσχυρό ὅπλο πάλης τοῦ σκεπτικισμοῦ ἐνάντια στούς ἰσχυρισμούς τῆς μεταφυσικῆς. Αὐτό δέν ἔγινε μήπως, ἐπειδή στό βάθος, μέ ἀνεπαίσθητες ἀποχρώσεις, σιγά - σιγά διαστρέβλωσαν τήν πραγματική σημασία τῆς λέξης "ἐμπειρία"; Στήν πραγματικότητα, ἡ ἐμπειρία, ἄν τήν ξανατοποθετήσουμε στίς συνθῆκες ὕπαρξής της, μέσα στήν πειραματική ἐπιστήμη, πού τήν κάνει σαφή καί ἀκριβολόγα, μᾶς ὁδηγεῖ στήν ἀναγκαιότητα καί στήν ἀλήθεια» (398). Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὁλόκληρος ὁ μαχισμός, στήν πλατιά σημασία αὐτῆς τῆς λέξης, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά διαστρέβλωση μέσω ἀνεπαίσθητων ἀποχρώσεων τῆς πραγματικῆς σημασίας τῆς λέξης «ἐμπειρία»! Πῶς ὅμως διορθώνει αὐτή τή διαστρέβλωση ὁ Ρέυ πού κατηγορεῖ μόνο τούς φιντεϊστές γιά διαστρεβλωτές κι' ὄχι τόν ἴδιο τόν Μάχ; Ἀκοῦστε: «Ἡ ἐμπειρία, σύμφωνα μέ τό συνηθισμένο ὁρισμό της, εἶναι γνώση τοῦ ἀντικειμένου. Στήν ἐπιστήμη τῆς φυσικῆς αὐτός ὁ ὁρισμός βρίσκεται καλύτερα ἀπό παντοῦ ἀλλοῦ στή θέση του... Ἡ ἐμπειρία εἶναι ἐκεῖνο πού τό πνεῦμα μας δέν τό ἐξουσιάζει, ἐκεῖνο πού οἱ ἐπιθυμίες καί ἡ βούλησή μας δέν μποροῦν νά ὑποτάξουν, ἐκεῖνο πού εἶναι δοσμένο, ἐκεῖνο πού δέν τό φτιάχνουμε ἐμεῖς. Ἡ ἐμπειρία εἶναι τό ἀντικείμενο ἀντίκρυ (en face du) στό ὑποκείμενο» (314).

Ὁρίστε ἕνα δειγματάκι ὑπεράσπισης τοῦ μαχισμοῦ ἀπό τόν Ρέυ! Πόσο μεγαλοφυής ἦταν ἡ διορατικότητα τοῦ Ἔνγκελς, πού χαρακτήρισε μέ τήν ἐπωνυμία «ντροπαλοί ὑλιστές» τό νεότερο τύπο τῶν ὀπαδῶν τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀγνωστικισμοῦ καί φαινομεναλισμοῦ. Ὁ θετικιστής καί ἔνθερμος φαινομεναλιστής Ρέυ εἶναι ἕνα ὑπέροχο ἀντίτυπο αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἄν ἡ ἐμπειρία εἶναι «γνώση τοῦ ἀντικειμένου», ἄν «ἡ ἐμπειρία εἶναι τό ἀντικείμενο ἀντίκρυ στό ὑποκείμενο», ἄν ἡ ἐμπειρία συνίσταται στό ὅτι «κάτι τό ἀπέξω (quelque chose du dehors) τίθεται καί μέ τό νά τίθεται ἐπιβάλλεται» (se pose et en se posant s'impose, p. 324), αὐτό ἀνάγεται ὁλοφάνερα στόν ὑλισμό! Ὁ φαινομεναλισμός τοῦ Ρέυ, ἡ ἔνθερμη ὑπογράμμιση ἀπό μέρους του ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό τά

αἰσθήματα, ὅτι τό ἀντικειμενικό συνίσταται σ' ἐκεῖνο πού ἔχει γενική ἰσχύ κτλ. κτλ., ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά ἕνα μικρό φύλλο συκῆς, κούφια λεκτική συγκάλυψη τοῦ ὑλισμοῦ, μιά πού μᾶς λένε:

«'Αντικειμενικό εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς δίνεται ἀπέξω, πού μᾶς ἐπιβάλλεται (imposé) ἀπό τήν ἐμπειρία, ἐκεῖνο πού δέν τό φτιάχνουμε ἐμεῖς, μά ἔχει φτιαχτεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό μᾶς καί σ' ἕνα ὁρισμένο βαθμό μᾶς φτιάχνει» (320). Ὁ Ρέυ ὑπερασπίζεται τόν «κονσεπτουαλισμό», ἐκμηδενίζοντάς τον! Ἡ ἀνασκευή τῶν ἰδεαλιστικῶν συμπερασμάτων τοῦ μαχισμοῦ πετυχαίνεται μόνο μέ τήν ἑρμηνεία τοῦ μαχισμοῦ στό πνεῦμα τοῦ ντροπαλοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ Ρέυ, ἀφοῦ παραδέχτηκε ὁ ἴδιος τή διαφορά τῶν δυό κατευθύνσεων τῆς σύγχρονης φυσικῆς, ἱδρώνει πασχίζοντας ν' ἀπαλείψει ὅλες τίς διαφορές πρός ὄφελος τῆς ὑλιστικῆς κατεύθυνσης. Λογουχάρη, σχετικά μέ τή νεομηχανιστική σχολή, ὁ Ρέυ λέει ὅτι αὐτή δέν ἐπιτρέπει «τήν παραμικρή ἀμφιβολία, τήν παραμικρή ἀβεβαιότητα» γιά τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φυσικῆς (237): «ἐδῶ (δηλ. στό ἔδαφος τῆς διδασκαλίας αὐτῆς τῆς σχολῆς) αἰσθάνεται κανείς τόν ἑαυτό του μακρυά ἀπ' ὅλους τούς πλάγιους δρόμους, ἀπ' τούς ὁποίους ἦταν ὑποχρεωμένος νά περάσει ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἄλλων θεωριῶν τῆς φυσικῆς, γιά νά καταλήξει νά θέσει αὐτή τήν ἀντικειμενικότητα».

Αὐτούς ἀκριβῶς τούς «πλάγιους δρόμους» τοῦ μαχισμοῦ, ὁ Ρέυ τούς συγκαλύπτει σέ ὅλη τήν ἔκθεσή του μ' ἕνα πέπλο. Τό βασικό γνώρισμα τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ἴσα-ἴσα ὅτι *ξεκινάει* ἀπό τήν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης, ἀπό τήν παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού ἀντανακλᾶται ἀπό τήν ἐπιστήμη, ἐνῶ ὁ ἰδεαλισμός *ἔχει ἀνάγκη* ἀπό «πλάγιους δρόμους» γιά νά «συναγάγει» τήν ἀντικειμενικότητα μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο ἀπό τό πνεῦμα, ἀπό τή συνείδηση, ἀπό τό «ψυχικό». «Ἡ νεομηχανιστική (δηλ. ἡ κυριαρχοῦσα) σχολή στή φυσική,—γράφει ὁ Ρέυ,—*πιστεύει στήν πραγματικότητα* τῆς θεωρίας τῆς φυσικῆς, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀνθρωπότητα *πιστεύει στήν πραγματικότητα* τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου» (p. 234, § 22: θέση). Γι' αὐτή τή σχολή «ἡ θεωρία θέλει νά εἶναι τό ἔκτυπο (le décalque) τοῦ ἀντικειμένου» (235).

Σωστά. Καί αὐτό τό βασικό γνώρισμα τῆς «νεομηχανιστικῆς» σχολῆς δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ βάση τῆς *ὑλιστικῆς* γνωσιολογίας. Τό θεμελιακό αὐτό γεγονός δέν μπορεῖ νά τό μειώσει καμιά ἀπάρνηση τῶν ὑλιστῶν ἀπό τόν Ρέυ, κα-

μιά διαβεβαίωσή του ὅτι στήν οὐσία καί οἱ νεομηχανιστές εἶναι κι' αὐτοί φαινομεναλιστές κτλ. Ἡ οὐσία τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στούς νεομηχανιστές (λίγο-πολύ ντροπαλούς ὑλιστές) καί τούς μαχιστές συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι οἱ τελευταῖοι *απομακρύνονται* ἀπ' αὐτή τή γνωσιοθεωρία, καί στήν ἀπομάκρυνσή τους ἀπ' αὐτήν, *παραπατοῦν* ἀναπόφευκτα καί *πέφτουν* στό φιντεϊσμό.

Πάρτε τή στάση τοῦ Ρέυ ἀπέναντι στή διδασκαλία τοῦ Μάχ γιά τήν αἰτιότητα καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης. Μόνο ἀπό πρώτη ματιά,—μᾶς διαβεβαιώνει ὁ Ρέυ,—ὁ Μάχ «προσεγγίζει στό σκεπτικισμό» (76) καί στόν «ὑποκειμενισμό» (76)· αὐτό τό «διφορούμενο» (équivoque, p. 115) ἐξαφανίζεται, ὅταν ἡ διδασκαλία τοῦ Μάχ ἀντικρυστεῖ στό σύνολό της. Καί ὁ Ρέυ τήν παίρνει στό σύνολό της, παραθέτει σειρά περικοπές καί ἀπό τή «Θεωρία τῆς θερμότητας» καί ἀπό τήν «'Ανάλυση τῶν αἰσθημάτων» καί στέκεται εἰδικά στό κεφάλαιο πού εἶναι ἀφιερωμένο στήν αἰτιότητα, στό πρῶτο ἀπ' αὐτά τά ἔργα, μά... *μά ἀποφεύγει νά παραθέσει τό ἀποφασιστικό μέρος, δηλ. τή δήλωση τοῦ Μάχ, ὅτι δέν ὑπάρχει φυσική ἀναγκαιότητα παρά μόνο λογική!* Τό μόνο πού μπορεῖ νά πεῖ κανείς ἐδῶ, εἶναι ὅτι αὐτά δέν ἀποτελοῦν ἑρμηνεία, ἀλλά μακιγιάρισμα τοῦ Μάχ, ἐξάλειψη τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στό «νεομηχανικισμό» καί στό μαχισμό. Τό συμπέρασμα τοῦ Ρέυ εἶναι: «Ὁ Μάχ συνεχίζει τήν ἀνάλυση καί ἀποδέχεται τά συμπεράσματα τοῦ Χιούμ, τοῦ Μίλλ καί ὅλων τῶν φαινομεναλιστῶν, σύμφωνα μέ τούς ὁποίους ἡ αἰτιότητα δέν κλείνει μέσα της τίποτε τό *ὑποστασιακό*. παρά ἀποτελεῖ ἁπλή συνήθεια τῆς νόησης. Ὁ Μάχ παραδέχεται ἄλλωστε τή θεμελιακή θέση τοῦ φαινομεναλισμοῦ, σχετικά μέ τήν ὁποία ἡ διδασκαλία γιά τήν αἰτιότητα ἀποτελεῖ ἁπλή συνέπεια, δηλ. ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε ἐκτός ἀπό τά αἰσθήματα. Ὡστόσο ὁ Μάχ προσθέτει μέ καθαρά ἀντικειμενικιστική ἔννοια: ἡ ἐπιστήμη, ἀναλύοντας τά αἰσθήματα, ἀνακαλύπτει μέσα τους μόνιμα καί κοινά στοιχεῖα πού, παρμένα σέ ἀφαίρεση ἀπό τά αἰσθήματα, ἔχουν τήν ἴδια πραγματική ὕπαρξη μέ αὐτά, γιατί ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπ' τά αἰσθήματα μέ τήν αἰσθητηριακή παρατήρηση. Κι' αὐτά τά μόνιμα καί κοινά στοιχεῖα ὅπως: ἡ ἐνέργεια καί οἱ μετατροπές της, ἀποτελοῦν τό θεμέλιο τῆς συστηματοποίησης τῆς φυσικῆς» (117).

Ὥστε ὁ Μάχ δέχεται τήν ὑποκειμενική θεωρία τῆς αἰτιότητας τοῦ Χιούμ καί τήν ἑρμηνεύει μέ ἔννοια ἀντικει-

μενιστική! Ὁ Ρέυ στρεψοδικεῖ, ὅταν ὑπερασπίζεται τόν Μάχ μέ παραπομπές στήν ἀσυνέπειά του καί συνάμα καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι κατά τήν «πραγματική» ἑρμηνεία τῆς ἐμπειρίας, ἡ ἐμπειρία αὐτή ὁδηγεῖ στήν «ἀναγκαιότητα». Καί ἐμπειρία εἶναι ὅ,τι εἶναι δοσμένο ἀπέξω, κι' ἄν ἡ ἀναγκαιότητα τῆς φύσης καί οἱ νόμοι τῆς φύσης εἶναι κι' αὐτοί δοσμένοι στόν ἄνθρωπο ἀπέξω, ἀπό τήν ἀντικειμενικά πραγματική φύση, τότε, ἐννοεῖται, κάθε διαφορά ἀνάμεσα στό μαχισμό καί στόν ὑλισμό ἐξαφανίζεται. Ὁ Ρέυ ὑπερασπίζεται τό μαχισμό ἀπό τό «νεομηχανικισμό» μέ τό νά συνθηκολογεῖ σέ ὅλη τή γραμμή ἀπέναντι στόν τελευταῖο, περιφρουρώντας τή λεξούλα φαινομεναλισμός καί ὄχι τήν οὐσία αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης.

Ὁ Πουανκαρέ, λογουχάρη, συνάγει πέρα γιά πέρα στό πνεῦμα τοῦ Μάχ τούς νόμους τῆς φύσης, μέχρι καί τό τρισδιάστατο τοῦ χώρου, ἀπό τή «βολικότητα». Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει καθόλου, σπεύδει νά «διορθώσει» ὁ Ρέυ, κάτι τό «αὐθαίρετο». Ὄχι, ἡ λέξη «βολικός» ἐκφράζει ἐδῶ τήν *«προσαρμογή πρός τό ἀντικείμενο»* (ἡ ὑπογράμμιση τοῦ Ρέυ, σελ. 196). Ὑπέροχη, μά τήν ἀλήθεια, ἀντιδιαστολή τῶν δυό σχολῶν καί «ἀνασκευή» τοῦ ὑλισμοῦ... «Ἄν ἡ θεωρία τοῦ Πουανκαρέ χωρίζεται λογικά μέ μιά ἀνυπέρβλητη ἄβυσσο ἀπό τήν ὀντολογική ἑρμηνεία τῆς μηχανιστικῆς σχολῆς» (δηλ. ἀπό τήν ἄποψη αὐτῆς τῆς σχολῆς ὅτι ἡ θεωρία εἶναι ἔκτυπο τοῦ ἀντικειμένου), ...«ἄν ἡ θεωρία τοῦ Πουανκαρέ εἶναι κατάλληλη νά χρησιμεύσει γιά στήριγμα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἀπό τό ἄλλο μέρος, στό ἐπιστημονικό τουλάχιστο ἔδαφος συμφωνεῖ θαυμάσια μέ τή γενική ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν τῆς κλασικῆς φυσικῆς, μέ τήν τάση νά θεωρεῖται ἡ φυσική σάν ἀντικειμενική γνώση, ἐξίσου ἀντικειμενική μέ τήν ἐμπειρία, δηλ. μέ τά αἰσθήματα, ἀπ' ὅπου ἡ ἐμπειρία ξεκινᾶ». (200).

Ἀπό τή μιά μεριά, δέν μποροῦμε νά μήν παραδεχτοῦμε· ἀπό τήν ἄλλη, πρέπει νά ὁμολογήσουμε. Ἀπό τή μιά μεριά, μιά ἀνυπέρβλητη ἄβυσσος χωρίζει τόν Πουανκαρέ ἀπό τό νεομηχανικισμό, ἄν καί ὁ Πουνακαρέ στέκει *στή μέση* μεταξύ τοῦ «κονσεπτουαλισμοῦ» τοῦ Μάχ καί τοῦ νεομηχανικισμοῦ, ἐνῶ ὁ Μάχ δέν χωρίζεται, φαίνεται, μέ καμιά ἄβυσσο ἀπό τό νεομηχανικισμό. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Πουανκαρέ εἶναι ὁλότελα συμβιβάσιμος μέ τήν κλασική φυσική πού, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Ρέυ, υἱοθετεῖ πέρα γιά πέρα τήν ἄποψη τοῦ «μηχανικισμοῦ». Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ θεωρία τοῦ Πουανκαρέ εἶναι κατάλληλη νά χρησιμεύσει γιά στήριγμα τοῦ

φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, καί, ἀπό τήν ἄλλη, μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ μέ τήν ἀντικειμενική ἑρμηνεία τῆς λέξης «ἐμπειρία». Ἀπό τή μιά μεριά, οἱ κακοί αὐτοί φιντεϊστές διαστρέβλωσαν τό νόημα τῆς λέξης «ἐμπειρία» μέ ἀνεπαίσθητες παρεκκλίσεις, μέ τήν ἐκτροπή τους ἀπό τή σωστή ἄποψη ὅτι «ἡ ἐμπειρία εἶναι τό ἀντικείμενο»· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἐμπειρίας σημαίνει ἁπλῶς ὅτι ἡ ἐμπειρία εἶναι αἰσθήματα, πράγμα πού ἐπιδοκιμάζουν ἀπόλυτα καί ὁ Μπέρκλεϋ καί ὁ Φίχτε!

Ὁ Ρέυ μπερδεύτηκε, γιατί ἔθεσε μπροστά του ἕνα ἄλυτο πρόβλημα: πῶς «νά συμφιλιώσει» τήν ἀντίθεση τῆς ὑλιστικῆς καί τῆς ἰδεαλιστικῆς σχολῆς μέσα στή νέα φυσική. Ἐπιχειρεῖ νά μετριάσει τόν ὑλισμό τῆς νεομηχανιστικῆς σχολῆς, παρουσιάζοντας σάν φαινομεναλισμό τίς ἀπόψεις τῶν φυσικῶν πού θεωροῦν τή θεωρία τους ἔκτυπο τοῦ ἀντικειμένου*. Συνάμα

---

* Ὁ «συμφιλιωτής» Α. Ρέυ ὄχι μόνο κάλυψε μέ πέπλο τήν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ἀπό τό φιλοσοφικό ὑλισμό, ἀλλά καί παρέκαμψε καί τίς πιό ξεκάθαρα ἐκφρασμένες ὑλιστικές δηλώσεις τῶν γάλλων φυσικῶν. Λογουχάρη, δέν ἀνέφερε τόν Ἀλφρέντ Κορνύ (A. Cornu) πού πέθανε τό 1902. Ὁ φυσικός αὐτός ὑποδέχτηκε τό «γκρέμισμα (ἤ τήν ὑπερνίκηση, Überwindung) τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑλισμοῦ» ἀπό τόν Ὄστβαλντ μέ μιά περιφρονητική παρατήρηση γιά τόν ἐπιδεικτικό, ἐπιφυλλιδογραφικό τρόπο πού χειρίστηκε τό ζήτημα ὁ Ὄστβαλντ (βλ. «Revue générale des sciences», 1895, p. 1030 - 1031 («Γενική ἐπιθεώρηση τῶν ἐπιστημῶν», 1895, σελ. 1030 - 1031. *Ἡ Σύντ.*)). Στό διεθνές συνέδριο τῶν φυσικῶν, πού ἔγινε στό Παρίσι στά 1900, ὁ Α. Κορνύ εἶπε: «... Ὅσο βαθύτερα γνωρίζουμε τά φαινόμενα τῆς φύσης, τόσο περισσότερο ἀναπτύσσεται καί διασαφηνίζεται ἡ θαραλέα καρτεσιανή ἀντίληψη γιά τό μηχανισμό τοῦ σύμπαντος: στό φυσικό κόσμο δέν ὑπάρχει ἄλλο, ἐκτός ἀπό τήν ὕλη καί τήν κίνηση. Τό πρόβλημα τῆς ἑνότητας τῶν φυσικῶν δυνάμεων... ἐπιβλήθηκε ξανά, ὕστερα ἀπό τίς μεγαλειώδεις ἀνακαλύψεις πού σημειώθηκαν στό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Ἔτσι ἡ μόνιμη ἀπασχόληση τῶν σύγχρονών μας δασκάλων τῆς ἐπιστήμης Φαραντάυ, Μάξγουελ, Χέρτς (γιά νά μιλήσουμε μόνο γιά τούς διάσημους φυσικούς πού ἔχουν πιά πεθάνει) συνίσταται στό νά προσδιορίσουν ἀκριβέστερα τή φύση καί νά μαντέψουν τίς ἰδιότητες τῆς *ἀβαροῦς ὕλης* (matière subtile), φορέα τῆς παγκόσμιος ἐνέργειας... Ἡ ἐπιστροφή στίς καρτεσιανές ἰδέες εἶναι ὁλοφάνερη...» («Rapports présentés au Congrès International de Physique», P., 1900, t. 4-me, p. 7 («Ἀνακοινώσεις πού ἔγιναν στό Διεθνές συνέδριο φυσικῆς»,Παρίσι, 1900,τόμ. 4, σελ. 7.*Ἡ Σύντ.*)). Ὁ Λουσιέν Πουανκαρέ σημειώνει πολύ σωστά στό βιβλίο του «Ἡ σύγχρονη φυσική», ὅτι τήν καρτεσιανή αὐτή ἰδέα τήν υἱοθέτησαν καί τήν ἀνέπτυξαν οἱ ἐγκυκλοπαιδιστές τοῦ 18ου αἰώνα (*Lucien Poincaré*. «La physique moderne», P., 1906, p. 14), ὡστόσο οὔτε αὐτός ὁ φυσικός, οὔτε ὁ Α. Κορνύ δέν ξέρουν ὅτι οἱ διαλεκτικοί ὑλιστές Μάρξ καί Ἔνγκελς ἀπάλλαξαν τή βασική αὐτή θέση τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τή μονομέρεια τοῦ *μηχανιστικοῦ* ὑλισμοῦ.

ἐπιχειρεῖ νά μετριάσει τόν ἰδεαλισμό τῆς κονσεπτουαλιστικῆς σχολῆς, κουτσουρεύοντας τίς πιό κατηγορηματικές δηλώσεις τῶν ὀπαδῶν της καί ἑρμηνεύοντας τίς ὑπόλοιπες στό πνεῦμα τοῦ ντροπαλοῦ ὑλισμοῦ. Πόσο πλασματική καί τραβηγμένη εἶναι ἡ ἀπάρνηση τοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν Ρέυ, μᾶς τό δείχνει, λογουχάρη, ἡ ἐκτίμησή του γιά τή θεωρητική ἀξία τῶν διαφορικῶν ἐξισώσεων τοῦ Μάξγουελ καί τοῦ Χέρτς. Τό γεγονός ὅτι οἱ φυσικοί αὐτοί περιορίζουν τή θεωρία τους σ' ἕνα σύστημα ἐξισώσεων ἀποτελεῖ γιά τούς μαχιστές ἀνασκευή τοῦ ὑλισμοῦ: ἐξισώσεις καί τίποτε ἄλλο, καμιά ὕλη, καμιά ἀντικειμενική πραγματικότητα, μόνο σύμβολα ὑπάρχουν. Ὁ Μπόλτσμαν ἀνασκευάζει αὐτή τήν ἄποψη καί ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ἀνασκευάζει τή φαινομενολογική φυσική. Ὁ Ρέυ τήν ἀνασκευάζει μέ τή σειρά του, νομίζοντας ὅτι ὑπερασπίζει ἔτσι τό φαινομεναλισμό! «Δέν μποροῦμε,—λέει,—νά παραιτηθοῦμε ἀπό τήν κατάταξη τοῦ Μάξγουελ καί τοῦ Χέρτς ἀνάμεσα στούς "μηχανιστές", γιά τό λόγο ὅτι περιορίστηκαν σέ ἐξισώσεις ὅμοιες μέ τίς διαφορικές ἐξισώσεις τῆς δυναμικῆς τοῦ Λαγκράνζ. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι, κατά τή γνώμη τοῦ Μάξγουελ καί τοῦ Χέρτς, δέν θά κατορθώσουμε νά θεμελιώσουμε μιά μηχανική θεωρία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ πάνω σέ πραγματικά στοιχεῖα. 'Αντίθετα, τή δυνατότητα αὐτή τή δείχνει τό γεγονός ὅτι τά ἠλεκτρικά φαινόμενα τά παρουσιάζει μιά θεωρία, πού ἡ μορφή της εἶναι ἴδια μέ τή γενική μορφή τῆς κλασικῆς μηχανικῆς» (253)... Ἡ ἀβεβαιότητα πού παρατηροῦμε σήμερα στή λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος «θά ἐλαττώνεται στό μέτρο πού θά διαγράφεται μέ περισσότερη ἀκρίβεια ἡ *φύση* τῶν ποσοτικῶν μονάδων, δηλαδή τῶν στοιχείων πού μπαίνουν στίς ἐξισώσεις». Τό ἀνεξερεύνητο τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης μορφῆς τῆς ὑλικῆς κίνησης δέν ἀποτελεῖ γιά τόν Ρέυ ἐπιχείρημα γιά ν' ἀρνηθοῦμε τήν ὑλικότητα τῆς κίνησης. Ἡ «ὁμοιογένεια τῆς ὕλης» (262) ὄχι σάν αἴτημα, ἀλλά σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπειρίας καί τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐπιστήμης, «ἡ ὁμοιογένεια τοῦ ἀντικειμένου τῆς φυσικῆς» — νά ποιός εἶναι ὁ ὅρος γιά τό ἐφαρμόσιμο τῶν μετρήσεων καί τῶν μαθηματικῶν ὑπολογισμῶν.

Νά ἡ ἐκτίμηση τοῦ Ρέυ γιά τό κριτήριο τῆς πράξης στή γνωσιοθεωρία: «'Αντίθετα πρός τίς προτάσεις τοῦ σκεπτικισμοῦ, ἔχουμε τό δικαίωμα νά ποῦμε πώς ἡ πρακτική ἀξία τῆς ἐπιστήμης ἀπορέει ἀπό τή θεωρητική της ἀξία» (368)...Ὁ Ρέυ προτιμᾶ νά παρασιωπήσει τό γεγονός ὅτι ὁ Μάχ, ὁ Πουανκα-

ρέ καί όλη ή σχολή τους άποδέχονται έντελῶς, χωρίς διφορούμενα, τίς προτάσεις αὐτές τοῦ σκεπτικισμοῦ... «Καί ή μιά καί ή ἄλλη ἀξία εἶναι οἱ δυό ἀδιαχώριστες καί αὐστηρά παράλληλες πλευρές τῆς ἀντικειμενικῆς της ἀξίας. Τό νά λέμε πώς ἕνας δοσμένος νόμος τῆς φύσης ἔχει πρακτική ἀξία... εἶναι στήν οὐσία σάν νά λέμε ὅτι ὁ νόμος αὐτός τῆς φύσης ἔχει ἀντικειμενική ἀξία... Ἡ ἐπενέργεια πάνω σ' ἕνα ἀντικείμενο προϋποθέτει ἀλλαγή τοῦ ἀντικειμένου, ἀντίδραση τοῦ ἀντικειμένου, σύμφωνη μέ τίς προσδοκίες μας ἤ τίς προβλέψεις μας, μέ βάση τίς ὁποῖες ἐπιχειρήσαμε αὐτή τήν ἐπενέργεια. Συνεπῶς, αὐτές οἱ προσδοκίες ἤ αὐτές οἱ προβλέψεις περιέχουν στοιχεῖα πού *ἐλέγχονται* ἀπό τό ἀντικείμενο καί τήν ἐνέργειά μας... Ὑπάρχει λοιπόν ἕνα μέρος ἀντικειμενικότητας στίς διάφορες αὐτές θεωρίες» (368). Αὐτό εἶναι τελείως ὑλιστική καί μόνο ὑλιστική γνωσιοθεωρία, γιατί οἱ ἄλλες ἀπόψεις καί ἰδιαίτερα ὁ μαχισμός ἀρνοῦνται τήν ἀντικειμενική, δηλ. τήν ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἄνθρωπο καί τήν ἀνθρωπότητα ἀξία τοῦ κριτηρίου τῆς πράξης.

Συγκεφαλαίωση: ὁ Ρέυ ἀντίκρυσε τό πρόβλημα ἀπό μιά σκοπιά ὁλότελα διαφορετική ἀπ' ὅ,τι ὁ Γουόρντ, ὁ Κόεν καί Σία, ὡστόσο κι' αὐτός ἔφτασε στά ἴδια ἀποτελέσματα, δηλ. στήν ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ὑλιστική καί ἡ ἰδεαλιστική τάση ἀποτελοῦν τή βάση τῆς διαίρεσης τῶν δυό κύριων σχολῶν στή σύγχρονη φυσική.

7. ΕΝΑΣ ΡΩΣΟΣ «ΙΔΕΑΛΙΣΤΗΣ-ΦΥΣΙΚΟΣ»

Ὁρισμένα θλιβερά περιστατικά κατά τή διάρκεια τῆς συγγραφῆς τῆς ἐργασίας μου δέν μοῦ ἐπέτρεψαν σχεδόν καθόλου νά γνωρίσω τή ρωσική φιλολογία πάνω στό ἐξεταζόμενο ζήτημα. Γι' αὐτό θά περιοριστῶ μόνο στήν ἔκθεση ἑνός πολύ σπουδαίου γιά τό θέμα μου ἄρθρου τοῦ γνωστοῦ μας μαυροεκατονταρχίτη φιλόσοφου κ. Λοπάτιν. Τό ἄρθρο αὐτό δημοσιεύτηκε στά «Ζητήματα Φιλοσοφίας καί Ψυχολογίας»[103] πέρισυ (1907, Σεπτ. - Ὀκτ.) μέ τόν τίτλο «Ἕνας ἰδεαλιστής φυσικός». Γνήσιος ρῶσος ἰδεαλιστής φιλόσοφος ὁ κ. Λοπάτιν κρατάει ἀπέναντι στούς σύγχρονους εὐρωπαίους ἰδεαλιστές τήν ἴδια σχεδόν στάση πού κρατάει ἡ «Ἕνωση τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ»[104] ἀπέναντι στά ἀντιδραστικά κόμματα τῆς Δύσης. Πολύ περισσότερο ὅμως διδακτικό εἶναι νά δεῖ κανείς πῶς ἐμφανίζονται ὁμοιογενεῖς φιλοσοφικές τάσεις σέ ἐντελῶς διαφορετικές συνθῆκες πολιτισμοῦ καί βίου. Τό ἄρθρο τοῦ κ. Λοπάτιν

ἀποτελεῖ, ὅπως λένε οἱ γάλλοι, éloge — ἐγκώμιο στό μακαρίτη ρῶσο φυσικό Ν. Ι. Σίσκιν (πέθανε τό 1906). Τόν κ. Λοπάτιν τόν μάγεψε τό γεγονός ὅτι ὁ μορφωμένος αὐτός ἄνθρωπος, πού ἐνδιαφερόταν πολύ γιά τόν Χέρτς καί τή νέα φυσική γενικά, ἦταν ὄχι μόνο δεξιός καντέτος (σελ. 339), μά καί πολύ θρῆσκος, θιασώτης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Βλ. Σολοβιόφ κτλ., κ.ο.κ. Ὡστόσο, παρά τήν ἰδιαίτερη «ροπή» του πρός μιά περιοχή ὅπου ἡ φιλοσοφία συνορεύει μέ τήν ἀστυνομία, ὁ κ. Λοπάτιν μπόρεσε νά μᾶς δόσει κάποιο ὑλικό καί γιά τό χαρακτηρισμό τῶν *γνωσιολογικῶν* ἀπόψεων τοῦ ἰδεαλιστῆ φυσικοῦ. «Ὁ Ν.Ι. Σίσκιν,—γράφει ὁ κ. Λοπάτιν,—ὑπῆρξε ἕνας ἀληθινός θετικιστής, μέ τίς ἀκούραστες προσπάθειές του νά μᾶς προσφέρει τήν πιό πλατιά κριτική τῶν μεθόδων τῆς ἔρευνας, τῶν ὑποθέσεων καί τῶν γεγονότων τῆς ἐπιστήμης ὡς πρός τήν καταλληλότητά τους σάν μέσων καί ὑλικῶν γιά τήν οἰκοδόμηση μιᾶς ἄρτιας, ὁλοκληρωμένης κοσμοθεωρίας. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ὁ Ν. Ι. Σίσκιν ὑπῆρξε ὁ ἀληθινός ἀντίποδας πάρα πολλῶν συγχρόνων του. Σέ προηγούμενα ἄρθρα μου, δημοσιευμένα σ' αὐτό τό περιοδικό, προσπάθησα ἤδη ἐπανειλημμένα νά διασαφηνίσω ἀπό τί ἑτερογενῆ καί συχνά ἐπισφαλῆ ὑλικά συναρμολογεῖται ἡ λεγόμενη ἐπιστημονική κοσμοθεωρία: τά ὑλικά αὐτά περιλαβαίνουν καί ἀποδειγμένα γεγονότα, καί περισσότερο ἤ λιγότερο τολμηρές γενικεύσεις, καί ὑποθέσεις βολικές στή δοσμένη στιγμή γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τομέα τῆς ἐπιστήμης, καί μάλιστα καί βοηθητικά ἐπιστημονικά πλασματικά δημιουργήματα. Καί ὅλα αὐτά ἀνάγονται σέ ἀξίωμα ἀναντίρρητων ἀντικειμενικῶν ἀληθειῶν, πού ἀπό τή σκοπιά τους πρέπει νά κρίνει κανείς τίς κάθε λογῆς ἄλλες ἰδέες καί δοξασίες φιλοσοφικοῦ καί θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, ἀπορίπτοντας ἀπ' αὐτές καθετί πού δέν περιέχεται σ' αὐτές τίς ἀλήθειες. Ὁ ἐξαιρετικά προικισμένος στοχαστής μας καί φυσιοδίφης καγητής Βλ. Ι. Βερνάντσκι ἔδειξε μέ ὑποδειγματική σαφήνεια πόσο κούφιες καί ἄτοπες εἶναι οἱ παρόμοιες ἀξιώσεις νά μετατραποῦν οἱ ἐπιστημονικές ἀπόψεις μιᾶς δοσμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς σ' ἕνα ἀκίνητο, ὑποχρεωτικό γιά ὅλους δογματικό σύστημα. Ὅμως γιά τήν τέτια μετατροπή δέν φταῖνε μόνο οἱ πλατιοί κύκλοι τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ» *(ὑποσημείωση τοῦ κ. Λοπάτιν:* «Γι' αὐτούς τούς κύκλους γράφτηκαν ὁλόκληρη σειρά ἐκλαϊκευτικά βιβλία, πού ὁ προορισμός τους εἶναι νά πείσουν ὅτι ὑπάρχει μιά τέτια ἐπιστημονική κατήχηση πού δίνει λύση σέ ὅλα τά προβλήματα. Οἱ πιό χαρακτηριστικές ἐργα-

σίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι: ἡ "Δύναμη καί ὕλη" τοῦ Μπύχνερ ἤ "Τά αἰνίγματα τοῦ σύμπαντος" τοῦ Χαῖκκελ»), οὔτε μόνο ὁρισμένοι ἐπιστήμονες εἰδικῶν κλάδων τῆς φυσιογνωσίας· τό πιό περίεργο εἶναι ὅτι σ' αὐτό τό ἁμάρτημα πέφτουν ὄχι σπάνια καί ἐπίσημοι φιλόσοφοι πού ὅλες τους οἱ προσπάθειες στρέφονται κάποτε μόνο στό ν' ἀποδείξουν ὅτι δέν λένε τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό ὅ,τι εἶπαν ἤδη πρίν ἀπ' αὐτούς οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἐπιμέρους εἰδικῶν ἐπιστημῶν, μόνο πού τό λένε μέ τή δική τους ἰδιαίτερη γλώσσα.

«Ὁ Ν. Ι. Σίσκιν δέν ἦταν προκατειλημμένος ἀπό κανένα δογματισμό. Ἦταν σταθερός ὑπέρμαχος τῆς μηχανικῆς ἐξήγησης τῶν φαινομένων τῆς φύσης, ἡ ἐξήγηση ὅμως αὐτή εἶναι γι' αὐτόν ἁπλῶς μέθοδος ἔρευνας» (341)... Χμ... χμ... Γνωστά μοτίβα!... «Ὁ Ν. Ι. Σίσκιν δέν πίστευε καθόλου ὅτι ἡ μηχανική θεωρία ἀποκαλύπτει τήν ἴδια τήν οὐσία τῶν μελετώμενων φαινομένων, ἀλλά ἔβλεπε σ' αὐτήν μόνο τή βολικότερη καί γονιμότερη μέθοδο συνένωσης καί θεμελίωσής τους γιά σκοπούς ἐπιστημονικούς. Γι' αὐτό, κατά τή γνώμη του, ἡ μηχανική ἀντίληψη τῆς φύσης καί τό ὑλιστικό ἀντίκρυσμά της δέν συμπίπτουν καθόλου μεταξύ τους...». Ἀκριβῶς ὅπως τό βλέπουμε στούς συγγραφεῖς τῶν «Δοκιμίων "*γιά*" τή φιλοσοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ»!.. «Ἐντελῶς ἀντίθετα, νόμιζε ὅτι σέ ζητήματα ἀνώτερης κατηγορίας ἡ μηχανική θεωρία ἔπρεπε νά κρατήσει αὐστηρά κριτική, καί μάλιστα διαλλακτική στάση...».

Στή γλώσσα τῶν μαχιστῶν αὐτό λέγεται «ξεπέρασμα τῆς ἀπαρχαιωμένης στενῆς καί μονόπλευρης» ἀντιπαράθεσης τοῦ ὑλισμοῦ στόν ἰδεαλισμό... «Στήν πραγματική εὐρύτητα τοῦ νοήματός τους τά ζητήματα τῆς πρώτης ἀρχῆς καί τοῦ ἔσχατου τέλους τῶν πραγμάτων, τῆς ἐσωτερικῆς οὐσίας τοῦ πνεύματός μας, τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης, τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς κτλ. δέν μποροῦν νά ὑπόκεινται στή δικαιοδοσία της, γιατί ἤδη σάν μέθοδος ἔρευνας περιορίζεται μέσα στά φυσικά ὅρια τοῦ ἐφαρμόσιμού της μόνο στά γεγονότα τῆς φυσικῆς ἐμπειρίας» (342)... Οἱ δυό τελευταῖες γραμμές ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητα λογοκλοπία ἀπό τόν «Ἐμπειριομονισμό» τοῦ Α. Μπογκντάνοφ.

«Τό φῶς μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑλική οὐσία, κίνηση, ἠλεκτρισμός, αἴσθημα»,—ἔγραφε ὁ Σίσκιν στό ἄρθρο του: «Τά ψυχοφυσικά φαινόμενα ἀπό τήν ἄποψη τῆς μηχανικῆς θεωρίας» («Ζητήματα Φιλοσοφίας καί Ψυχολογίας», βιβλ. 1, σελ. 127).

Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὁ κ. Λοπάτιν εἶχε ἀπόλυτα δίκιο

πού συγκαταρίθμησε τόν Σίσκιν στούς θετικιστές κι' ὅτι ὁ φυσικός αὐτός ἀνῆκε ὁλόψυχα στή μαχιστική σχολή τῆς νέας φυσικῆς. Ὁ Σίσκιν μέ τό συλλογισμό του γιά τό φῶς θέλει νά πεῖ ὅτι οἱ διάφοροι τρόποι θεώρησης τοῦ φωτός ἀποτελοῦν διάφορες μεθόδους «ὀργάνωσης τῆς ἐμπειρίας» (κατά τήν ὁρολογία τοῦ Α. Μπογκντάνοφ), τό ἴδιο νόμιμες ἀπό τή μιά ἤ τήν ἄλλη ἄποψη, ἤ διάφορες «σχέσεις τῶν στοιχείων» (κατά τήν ὁρολογία τοῦ Ε. Μάχ), καί ὅτι πάντως ἡ θεωρία τῶν φυσικῶν γιά τό φῶς δέν εἶναι ἔκτυπο τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Ὁ Σίσκιν ὅμως σκέπτεται ἄσχημα ὥς ἐκεῖ πού δέν παίρνει. «Τό φῶς μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ὕλη, σάν κίνηση...». Στή φύση δέν ὑπάρχει οὔτε ὕλη χωρίς κίνηση, οὔτε κίνηση χωρίς ὕλη. Ἡ πρώτη «ἀντιπαράθεση» τοῦ Σίσκιν δέν ἔχει νόημα... «Ἠλεκτρισμός...». Ὁ ἠλεκτρισμός εἶναι κίνηση τῆς ὕλης, συνεπῶς, κι' ἐδῶ ὁ Σίσκιν δέν ἔχει δίκιο. Ἡ ἠλεκτρομαγνητική θεωρία τοῦ φωτός ἀπόδειξε ὅτι τό φῶς καί ὁ ἠλεκτρισμός εἶναι μορφές κίνησης τῆς ἴδιας ὕλης (τοῦ αἰθέρα)...«Αἴσθημα...». Τό αἴσθημα εἶναι εἰκόνα τῆς κινούμενης ὕλης. Μέ ἄλλο μέσο ἐκτός ἀπό τά αἰσθήματα, τίποτε δέν μποροῦμε νά γνωρίσουμε οὔτε γιά τίς μορφές τῆς ὕλης, οὔτε γιά τίς μορφές τῆς κίνησης· τά αἰσθήματα προκαλοῦνται ἀπό τήν ἐπενέργεια τῆς κινούμενης ὕλης πάνω στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Ἔτσι βλέπει τό ζήτημα ἡ φυσιογνωσία. Τό αἴσθημα τοῦ κόκκινου χρώματος ἀντανακλᾶ τίς παλμικές κινήσεις τοῦ αἰθέρα, πού συντελοῦνται μέ ταχύτητα περίπου 450 τρισεκατομμυρίων τό δευτερόλεπτο. Τό αἴσθημα τοῦ γαλάζιου χρώματος ἀντανακλᾶ τίς παλμικές κινήσεις τοῦ αἰθέρα, πού συντελοῦνται μέ ταχύτητα 620 τρισεκατομμυρίων τό δευτερόλεπτο. Οἱ παλμικές κινήσεις τοῦ αἰθέρα ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό τά αἰσθήματά μας τοῦ φωτός. Τά αἰσθήματά μας τοῦ φωτός ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ἐπενέργεια τῶν παλμικῶν κινήσεων τοῦ αἰθέρα στό ἀνθρώπινο ὄργανο τῆς ὅρασης. Τά αἰσθήματά μας ἀντανακλοῦν τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, δηλ. ἐκεῖνο πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνθρωπότητα κι' ἀπό τά ἀνθρώπινα αἰσθήματα. Ἔτσι βλέπει τό ζήτημα ἡ φυσιογνωσία. Ὁ συλλογισμός τοῦ Σίσκιν πού στρέφεται ἐνάντια στόν ὑλισμό εἶναι ἡ πιό φτηνή σοφιστεία.

8. Η ΟΥΣΙΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ «ΦΥΣΙΚΟΥ» ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΥ

Εἴδαμε ὅτι τό ζήτημα τῶν γνωσιολογικῶν πορισμάτων πού βγαίνουν ἀπό τή νεότερη φυσική ἔχει ἀνακινηθεῖ καί συζη-

τιέται ἀπό τίς πιό διαφορετικές σκοπιές καί στήν ἀγγλική, καί στή γερμανική, καί στή γαλλική φιλολογία. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε μπροστά μας κάποιο διεθνές ἰδεολογικό ρεῦμα πού δέν ἐξαρτιέται ἀπό ἕνα κάποιο φιλοσοφικό σύστημα, ἀλλά ἀπορέει ἀπό μερικές γενικές αἰτίες πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς φιλοσοφίας. Ἡ παραπάνω ἐπισκόπηση τῶν δεδομένων δείχνει ἀναμφίβολα ὅτι ὁ μαχισμός «συνδέεται» μέ τή νέα φυσική, καί ταυτόχρονα ὅτι ἡ ἀντίληψη πού διαδίδουν οἱ μαχιστές μας γι' αὐτήν τή σύνδεση εἶναι *ριζικά λαθεμένη*. Ὅπως στή φιλοσοφία, ἔτσι καί στή φυσική οἱ μαχιστές ἀκολουθοῦν δουλόπρεπα τή *μόδα*, χωρίς νά μποροῦν νά δόσουν ἀπό τή δική τους, τή μαρξιστική σκοπιά, μιά γενική ἐπισκόπηση ὁρισμένων ρευμάτων καί νά ἐκτιμήσουν τή θέση πού κατέχουν αὐτά.

Διπλή ψευτιά χαρακτηρίζει ὅλα τά φληναφήματα πάνω στό θέμα ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Μάχ εἶναι «ἡ φιλοσοφία τῆς φυσιογνωσίας τοῦ 20οῦ αἰώνα», «ἡ νεότερη φιλοσοφία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν», «ὁ νεότερος φυσικοεπιστημονικός θετικισμός», κτλ. (Μπογκντάνοφ στόν πρόλ. τῆς «Ἀνάλυσης τῶν αἰσθημάτων», σελ. IV, XII· πρβλ. τά ἴδια καί στόν Γιουσκεβιτς, Βαλεντίνοφ καί Σία). Πρῶτο, ὁ μαχισμός συνδέεται ἰδεολογικά μόνο μέ *μιά* σχολή *ἑνός* κλάδου τῆς σύγχρονης φυσιογνωσίας. Δεύτερο, καί *αὐτό εἶναι τό κυριότερο*, ὁ μαχισμός συνδέεται μ' αὐτή τή σχολή *ὄχι μέ ὅ,τι τόν ξεχωρίζει ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες κατευθύνσεις καί συστηματάκια τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά μέ ὅ,τι ἔχει τό κοινό μ' ὅλο γενικά τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό*. Εἶναι ἀρκετό νά ρίξει κανείς μιά ματιά σ' ὅλο τό ἐξεταζόμενο ἰδεολογικό ρεῦμα *σάν σύνολο*, γιά νά μή μείνει οὔτε ἴχνος ἀμφιβολίας γιά τήν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς θέσης. Πάρτε τούς φυσικούς αὐτῆς τῆς σχολῆς: τό γερμανό Μάχ, τό γάλλο Ἀνρί Πουανκαρέ, τό βέλγο Π. Ντυέμ, τόν ἄγγλο Κ. Πῆρσον. Ἔχουν πολλά τά κοινά μεταξύ τους, ἔχουν τήν ἴδια βάση κι' ἀκολουθοῦν τήν ἴδια κατεύθυνση, ὅπως πολύ δικαιολογημένα τό ἀναγνωρίζει ὁ καθένας τους. Σ' αὐτό ὅμως τό κοινό δέν περιλαβαίνεται οὔτε ἡ διδασκαλία τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ γενικά, οὔτε ἔστω ἡ διδασκαλία τοῦ Μάχ γιά «τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου» ἰδιαίτερα. Οἱ τρεῖς τελευταῖοι φυσικοί οὔτε κάν γνωρίζουν οὔτε τή μιά, οὔτε τήν ἄλλη διδασκαλία. Τό κοινό πού ὑπάρχει μεταξύ τους εἶναι «μόνο» ἕνα: ὁ φιλοσοφικός ἰδεαλισμός, πρός τόν ὁποῖο *κλίνουν* ὅλοι τους χωρίς ἐξαίρεση, περισσότερο ἤ λιγότερο συνειδητά, περισ-

σότερο ἤ λιγότερο ἀποφασιστικά. Πάρτε τούς φιλόσοφους πού στηρίζονται σ' *αὐτή τή σχολή* τῆς νέας φυσικῆς, πού προσπαθοῦν νά τή θεμελιώσουν καί νά τήν ἀναπτύξουν γνωσιολογικά καί θά δεῖτε ἐδῶ καί πάλι τούς γερμανούς ἐνυπαρξιστές, τούς μαθητές τοῦ Μάχ, τούς γάλλους νεοκριτικιστές καί ἰδεαλιστές, τούς ἄγγλους σπιριτουαλιστές, τό ρῶσο Λοπάτιν, σύν τό μοναδικό ἐμπειριομονιστή Α. Μπογκντάνοφ. Τό κοινό πού ὑπάρχει μεταξύ τους εἶναι μόνο ἕνα, ὅτι δηλαδή ὅλοι τους, περισσότερο ἤ λιγότερο συνειδητά, περισσότερο ἤ λιγότερο ἀποφασιστικά, μέ ἀπότομη καί ἐσπευσμένη κλίση πρός τό φιντεϊσμό ἤ μέ προσωπική ἀποστροφή πρός τό φιντεϊσμό (Α. Μπογκντάνοφ), πρεσβεύουν τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό.

Ἡ βασική ἰδέα τῆς ἐξεταζόμενης σχολῆς τῆς νέας φυσικῆς εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, πού μᾶς εἶναι δοσμένη στό αἴσθημα καί ἀντανακλᾶται ἀπό τίς θεωρίες μας, ἤ ἡ ἀμφιβολία γιά τήν ὕπαρξη μιᾶς τέτιας πραγματικότητας. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ σχολή αὐτή ἀπομακρύνεται ἀπό τόν κυρίαρχο, *κατά γενική ἀναγνώριση*, ἀνάμεσα στούς φυσικούς *ὑλισμό* (πού ἀνακριβῶς τόν ὀνομάζουν ρεαλισμό, νεομηχανισμό, ὑλοκινητική καί πού οἱ ἴδιοι οἱ φυσικοί δέν τόν ἀναπτύσσουν κάπως συνειδητά), ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτόν σάν σχολή τοῦ «φυσικοῦ» ἰδεαλισμοῦ.

Γιά νά ξεδιαλύνουμε τόν τελευταῖο αὐτό ὅρο, πού ἠχεῖ πολύ παράξενα, εἶναι ἀνάγκη νά θυμίσουμε ἕνα ἐπεισόδιο ἀπό τήν ἱστορία τῆς νεότερης φιλοσοφίας καί τῆς νεότερης φυσιογνωσίας. Τό 1866 ὁ Λ. Φόϋερμπαχ ἐπιτέθηκε στόν Γιοχάννες Μύλλερ, τό διάσημο ἱδρυτή τῆς νεότερης φυσιολογίας καί τόν κατέταξε στούς «φυσιολόγους ἰδεαλιστές» (Werke, X, S. 197). Ὁ ἰδεαλισμός αὐτοῦ τοῦ φυσιολόγου βρισκόταν στό γεγονός ὅτι, ἐρευνώντας τή σημασία τοῦ μηχανισμοῦ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων μας στή σχέση τους μέ τά αἰσθήματά μας, δείχνοντας, λογουχάρη, ὅτι τό αἴσθημα τοῦ φωτός εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίδρασης διαφόρου εἴδους ἐρεθισμῶν πάνω στό μάτι, ἔκλινε στό νά συνάγει ἀπ' αὐτό τήν ἄρνηση τοῦ γεγονότος ὅτι τά αἰσθήματά μας εἶναι εἰκόνες τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Αὐτή τήν τάση μιᾶς σχολῆς φυσιοδιφῶν πρός τό «φυσιολογικό ἰδεαλισμό», δηλ. πρός τήν ἰδεαλιστική ἑρμηνεία ὁρισμένων πορισμάτων τῆς φυσιολογίας, ὁ Λ. Φόϋερμπαχ τή διέκρινε μέ ἐξαιρετική εὐστοχία. Τό «δεσμό» τῆς φυσιολογίας μέ τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό,

κυρίως καντιανικῆς ἀπόχρωσης, τόν ἐκμεταλλεύτηκε κατόπιν γιά μακρό χρονικό διάστημα ἡ ἀντιδραστική φιλοσοφία. Ὁ Φ. Α. Λάνγκε χρησιμοποίησε τό ἀτού τῆς φυσιολογίας πρός ὄφελος τοῦ καντιανοῦ ἰδεαλισμοῦ καί γιά τήν ἀνασκευή τοῦ ὑλισμοῦ, ἐνῶ ἀπό τούς ἐνυπαρξιστές (πού ὁ Α. Μπογκντάνοφ τόσο λαθεμένα τούς κατατάσσει στήν ἐνδιάμεση ἀνάμεσα στόν Μάχ καί στόν Κάντ κατεύθυνση) ὁ Ι. Ρέμκε τό 1882 ἐξεστράτευσε εἰδικά ἐνάντια στόν ἰσχυρισμό πώς ὁ καντιανισμός ἐπιβεβαιώθηκε τάχα ἀπό τή φυσιολογία*. Τό ὅτι μιά σειρά διάσημοι φυσιολόγοι ἐκεῖνο τόν καιρό *ἔρεπαν* πρός τόν ἰδεαλισμό καί τόν καντιανισμό εἶναι τόσο ἀναμφισβήτητο, ὅσο καί τό γεγονός ὅτι στήν ἐποχή μας μιά σειρά διάσημοι φυσικοί *ρέπουν* πρός τό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό. Ὁ «φυσικός» ἰδεαλισμός, δηλ. ὁ ἰδεαλισμός μιᾶς ὁρισμένης σχολῆς φυσικῶν τοῦ τέλους τοῦ 19ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, «ἀναιρεῖ» τόσο λίγο τόν ὑλισμό, ἀποδείχνει τόσο λίγο τή σύνδεση τοῦ ἰδεαλισμοῦ (ἤ τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ) μέ τή φυσιογνωσία, ὅσο λίγο ἀποδεικτικές ἦταν καί οἱ ἀντίστοιχες προσπάθειες τοῦ Φ. Α. Λάνγκε καί τῶν «φυσιολόγων» ἰδεαλιστῶν. Ἡ παρέκκλιση πρός τήν πλευρά τῆς ἀντιδραστικῆς φιλοσοφίας, πού καί στίς δυό αὐτές περιπτώσεις ἐκδηλώθηκε σέ μιά σχολή φυσιοδιφῶν μέσα σ' ἕνα κλάδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δέν εἶναι παρά ἕνα προσωρινό ζίγκ-ζάγκ, μιά παροδική νοσηρή περίοδος στήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης, μιά ἀρώστια ἀνάπτυξης πού προκλήθηκε κυρίως ἀπό τό *ἀπότομο σπάσιμο* τῶν παλιῶν καθιερωμένων ἐννοιῶν.

Ἡ σύνδεση τοῦ σύγχρονου «φυσικοῦ» ἰδεαλισμοῦ μέ τήν κρίση τῆς σύγχρονης φυσικῆς, ὅπως τό δείξαμε ἤδη παραπάνω, ἀναγνωρίζεται ἀπ' ὅλους. «Τά ἐπιχειρήματα τῆς σκεπτικιστικῆς κριτικῆς, πού στρέφονται κατά τῆς σύγχρονης φυσικῆς,—γράφει ὁ Α. Ρέυ, ἔχοντας ὑπόψη ὄχι τόσο τούς σκεπτικιστές, ὅσο τούς ἀνοιχτούς ὀπαδούς τοῦ φιντεϊσμοῦ, σάν τόν Μπρουνετιέρ, — συνοψίζονται οὐσιαστικά στό περιβόητο ἐπιχείρημα ὅλων τῶν σκεπτικιστῶν: στή διαφορά γνωμῶν» (μεταξύ τῶν φυσικῶν). Ἀλλά αὐτές οἱ διαφορές γνωμῶν «δέν μποροῦν τίποτε ν' ἀποδείξουν ἐνάντια στήν ἀντικειμενικότητα τῆς φυσικῆς». «Στήν ἱστορία τῆς φυσικῆς, ὅπως καί σέ κάθε

---

* *Johannes Rehmke*. «Philosophie und Kantianismus», Eisenach, 1882, S. 15 καί ἑπόμ. (*Γιοχάννες Ρέμκε*. «Φιλοσοφία καί καντιανισμός», Ἄιζεναχ, 1882, σελ. 15 καί ἑπόμ. *Ἡ Σύντ.*).

ἱστορία, μπορεῖ νά διακρίνει κανείς μεγάλες περιόδους πού ξεχωρίζουν μεταξύ τους ἀπό τή διαφορετική μορφή καί τή διαφορετική γενική ὄψη τῶν θεωριῶν... Μόλις ὅμως προβάλλει μιά ἀπό τίς ἀνακαλύψεις ἐκεῖνες πού ἔχουν ἀντίκτυπο σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς φυσικῆς, γιατί φανερώνουν ἕνα γεγονός κεφαλαιῶδες, πού ὥς τά τότε δέν τό εἶχαν προσέξει καλά ἤ τό εἶχαν προσέξει μερικά, ἀλλάζει ὁλόκληρη ἡ ὄψη τῆς φυσικῆς, ἀρχίζει μιά νέα περίοδος. Αὐτό συνέβη ὕστερα ἀπό τίς ἀνακαλύψεις τοῦ Νεύτωνα, ὕστερα ἀπό τίς ἀνακαλύψεις τοῦ Τζόουλ—Μάιερ καί Καρνό—Κλάουζιους. Τό ἴδιο, ὅπως φαίνεται, συντελεῖται ὕστερα ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς ραδιενέργειας... Ὁ ἱστορικός πού θά δεῖ ἀργότερα τά πράγματα ἀπό μιά ὁρισμένη ἀναγκαία ἀπόσταση, δέν θά δυσκολευτεῖ νά διαπιστώσει μιά συνεχή ἐξέλιξη ἐκεῖ πού οἱ σύγχρονοι ἔβλεπαν μόνο συγκρούσεις, ἀντιφάσεις, διασπάσεις σέ διάφορες σχολές. Φαίνεται πώς καί ἡ κρίση πού πέρασε ἡ φυσική τά τελευταῖα αὐτά χρόνια (παρά τά συμπεράσματα πού ἔβγαλε ἀπ' αὐτήν τήν κρίση ἡ φιλοσοφική κριτική) δέν εἶναι διαφορετικό πράγμα. Εἶναι μιά ἀπ' τίς χαρακτηριστικές κρίσεις ἀνάπτυξης (crise de croissance) πού προκαλοῦνται ἀπό τίς μεγάλες νεότερες ἀνακαλύψεις. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ κρίση θά ὁδηγήσει σέ μιά μεταμόρφωση τῆς φυσικῆς,—χωρίς αὐτό δέν θά μποροῦσε νά ὑπάρχει ἐξέλιξη καί πρόοδος,—μά ἡ μεταμόρφωση αὐτή δέν θά μεταβάλει αἰσθητά τό ἐπιστημονικό πνεῦμα» (l. c., p. 370 - 372).

Ὁ συμφιλιωτής Ρέυ προσπαθεῖ νά συνενώσει μαζί ὅλες τίς σχολές τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἐνάντια στό φιντεϊσμό! Αὐτό εἶναι μιά καλοπροαίρετη παραποίηση τῆς ἀλήθειας, ἀλλά πάντως παραποίηση, γιατί εἶναι ἀδιαμφισβήτητη ἡ κλίση τῆς σχολῆς τῶν Μάχ - Πουανκαρέ - Πῆρσον πρός τόν ἰδεαλισμό (μ' ἄλλα λόγια πρός ἕνα ραφιναρισμένο φιντεϊσμό). Ὅσο γιά τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φυσικῆς πού συνδέεται μέ τίς βάσεις τοῦ «ἐπιστημονικοῦ πνεύματος», σέ διάκριση ἀπό τό φιντεϊστικό πνεῦμα, καί πού τόσο ἔνθερμα τήν ὑπερασπίζει ὁ Ρέυ, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά «ντροπαλή» διατύπωση τοῦ ὑλισμοῦ. Τό βασικό ὑλιστικό πνεῦμα τῆς φυσικῆς, ὅπως καί ὅλης τῆς σύγχρονης φυσιογνωσίας, θά νικήσει τίς κάθε λογῆς κρίσεις, ἀλλά μόνο μέ τήν ἀπαραίτητη ἀντικατάσταση τοῦ μεταφυσικοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τό διαλεκτικό ὑλισμό.

Ὁ συμφιλιωτής Ρέυ προσπαθεῖ πολύ συχνά νά συγκαλύψει τό γεγονός ὅτι ἡ κρίση τῆς σύγχρονης φυσικῆς συνίστα-

ται στήν ἐκτροπή της ἀπό τήν ἄμεση, κατηγορηματική καί ἀμετάκλητη ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξίας τῶν θεωριῶν της, τά γεγονότα ὅμως εἶναι πιό δυνατά ἀπό κάθε συμφιλιωτική προσπάθεια. «Οἱ μαθηματικοί,—γράφει ὁ Ρέυ,— ἐπειδή συνήθισαν νά πραγματεύονται μιάν ἐπιστήμη, πού τό ἀντικείμενό της φαινομενικά τουλάχιστο ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπό τό πνεῦμα τοῦ ἐπιστήμονα, καί στήν ὁποία πάντως τά συγκεκριμένα φαινόμενα δέν παρεμβαίνουν στήν ἔρευνα, σχημάτισαν μιά πολύ ἀφηρημένη ἀντίληψη τῆς φυσικῆς· κάνοντας προσπάθειες νά τήν προσεγγίσουν ὅλο καί περισσότερο στά μαθηματικά, μετάθεσαν τή γενική θεωρία τῶν μαθηματικῶν στή φυσική... Ἔχουμε ἐδῶ μιά εἰσβολή (invasion) τοῦ μαθηματικοῦ πνεύματος στίς μεθόδους κρίσης καί κατανόησης τῆς φυσικῆς, πράγμα πού καταγγέλλεται ἀπό ὅλους τούς πειραματιστές. Καί μήπως σ' αὐτή τήν ἐπιροή, πού ἄν καί κάποτε κρυμένη δέν χάνει τήν ἰσχύ της, δέν ὀφείλεται συχνά ἡ ἀβεβαιότητα, ἡ ταλάντευση τῆς σκέψης σχετικά μέ τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φυσικῆς καί οἱ πλάγιοι δρόμοι πού χρησιμοποιεῖ κανείς γιά νά φτάσει στήν ἀντικειμενικότητα ἤ τά ἐμπόδια πού ὑπερπηδᾶ γιά νά τήν καταδείξει;..» (227).

Ὅλα αὐτά εἰπώθηκαν θαυμάσια. «Ταλάντευση τῆς σκέψης» στό ζήτημα τῆς ἀντικειμενικότητας τῆς φυσικῆς, ἐδῶ βρίσκεται ἡ οὐσία τοῦ «φυσικοῦ» ἰδεαλισμοῦ πού εἶναι σήμερα τῆς μόδας.

«...Τά ἀφηρημένα πλάσματα τῶν μαθηματικῶν φαίνονται νά ἔχουν παρεμβάλει κάποιο προπέτασμα ἀνάμεσα στή φυσική πραγματικότητα καί στόν τρόπο πού οἱ μαθηματικοί κατανοοῦν τήν ἐπιστήμη αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Οἱ μαθηματικοί νιώθουν συγχυσμένα τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φυσικῆς... Ἄν καί θέλουν νά εἶναι προπαντός ἀντικειμενικοί, ὅταν καταπιάνονται μέ τή φυσική, ἄν καί προσπαθοῦν νά στηρίζονται στήν πραγματικότητα καί νά κρατιοῦνται ἀπ' αὐτό τό στήριγμα, ἐξακολουθοῦν νά διατηροῦν τίς προηγούμενες ἕξεις. Ἔτσι, καί ὥς τήν ἐνεργειακή πού ἤθελε νά οἰκοδομήσει τόν κόσμο πιό στέρεο καί μέ λιγότερες ὑποθέσεις ἀπ' ὅ,τι ἡ παλιά μηχανική φυσική,—πού ἐπιδίωκε νά ἀποτυπώνει (décalquer) τόν αἰσθητό κόσμο καί ὄχι νά τόν οἰκοδομεῖ ξανά,—ἔχουμε παντοῦ νά κάνουμε μέ θεωρίες τῶν μαθηματικῶν... Οἱ μαθηματικοί ἔκαναν τό πᾶν γιά νά σώσουν τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φυσικῆς, γιατί χωρίς τήν ἀντικειμενικότητα καταλαβαίνουν πολύ καλά ὅτι οὔτε λόγος μπορεῖ νά γί-

νεται γιά φυσική... Ἡ πολυπλοκότητα ὅμως τῶν θεωριῶν τους, οἱ πλάγιοι δρόμοι τους ἀφήνουν ὡστόσο ἕνα αἴσθημα ἀμηχανίας. Αὐτό τό πράγμα εἶναι πολύ φτιαχτό, ἐξεζητημένο, παρασκευασμένο (édifié), ὁ πειραματιστής δέν νιώθει ἐδῶ τήν αὐθόρμητη ἐμπιστοσύνη πού τοῦ ἐμπνέει ἡ συνεχής ἐπαφή μέ τή φυσική πραγματικότητα... Νά τί λένε, οὐσιαστικά, ὅλοι οἱ φυσικοί — καί εἶναι ἀναρίθμητοι — πού εἶναι προπαντός φυσικοί ἤ εἶναι ἀποκλειστικά φυσικοί, νά τί λέει ὅλη ἡ νεομηχανιστική σχολή... Ἡ κρίση τῆς φυσικῆς βρίσκεται στήν κατάκτηση τῆς φυσικῆς ἀπό τό πνεῦμα τῶν μαθηματικῶν. Ἡ πρόοδος τῆς φυσικῆς, ἀπό τή μιά μεριά, καί ἡ πρόοδος τῶν μαθηματικῶν, ἀπό τήν ἄλλη, ὁδήγησαν στό 19ο αἰώνα σέ μιά στενή συγχώνευση τῶν δυό αὐτῶν ἐπιστημῶν... Ἡ θεωρητική φυσική ἔγινε μαθηματική φυσική... Καί τότε ἄρχισε ἡ περίοδος τῆς τυπικῆς φυσικῆς, δηλ. τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς πού ἔγινε καθαρά μαθηματική, τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς ὄχι πιά σάν κλάδου τῆς φυσικῆς, ἀλλά σάν κλάδου τῶν μαθηματικῶν. Στή νέα αὐτή φάση ὁ μαθηματικός, συνηθισμένος στά κονσεπτουαλικά (καθαρά λογικά) στοιχεῖα, πού παρέχουν τό μοναδικό ὑλικό τῆς ἐργασίας του, καί ἐνοχλημένος ἀπό τά χοντροκομμένα, ὑλικά στοιχεῖα πού τά ἔβρισκε ὄχι ἀρκετά εὐκατέργαστα, δέν μποροῦσε παρά νά τείνει πάντα στό νά κάνει ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη· ἀφαίρεση ἀπ' αὐτά, νά τά φαντάζεται ἐντελῶς ἄϋλα, καθαρά λογικά ἤ καί νά τά ἀγνοεῖ τελείως. Τά στοιχεῖα, σάν πραγματικά, ἀντικειμενικά δεδομένα, δηλ. σάν *φυσικά* στοιχεῖα, ἐξαναφανίστηκαν ἐντελῶς. Ἔμειναν μόνο οἱ μορφικές σχέσεις πού παρασταίνονται μέ τίς διαφορικές ἐξισώσεις... Ἄν ὁ μαθηματικός δέν ἀφεθεῖ νά ἐξαπατηθεῖ ἀπό τίς νοητικές κατασκευές του..., τότε θά ξέρει νά βρίσκει τούς δεσμούς τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς μέ τήν ἐμπειρία, ἀπό πρώτη ὅμως ματιά καί γιά ἕνα ἀμύητο πνεῦμα, γίνεται πιστευτό ὅτι βρίσκεται κανείς μπροστά σέ μιάν αὐθαίρετη θεωρητική κατασκευή... Ἡ ἀφηρημένη ἔννοια, ἡ καθαρή ἔννοια ἔχει ἀντικαταστήσει παντοῦ τό πραγματικό στοιχεῖο... Ἔτσι ἐξηγεῖται ἱστορικά, μέ τή μαθηματική μορφή πού πῆρε ἡ θεωρητική φυσική,... ἡ ἀδυναμία (le malaise), ἡ κρίση τῆς φυσικῆς καί ἡ φαινομενική ἀπομάκρυνσή της ἀπό τά ἀντικειμενικά γεγονότα» (228 - 232).

Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη αἰτία τοῦ «φυσικοῦ» ἰδεαλισμοῦ. Οἱ ἀντιδραστικές ἀπόπειρες γεννιοῦνται ἀπό τήν ἴδια τήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης. Οἱ μεγάλες ἐπιτυχίες τῶν φυσικῶν ἐπιστη-

μῶν, ἡ προσέγγιση σέ ὁμοιογενῆ καί ἁπλά στοιχεῖα τῆς ὕλης, πού οἱ νόμοι τῆς κίνησής τους ἐπιδέχονται μαθηματική διεργασία, κάνουν τούς μαθηματικούς νά ξεχνοῦν τήν ὕλη. «Ἡ ὕλη ἐξαφανίζεται», μένουν μόνο οἱ ἐξισώσεις. Στό νέο στάδιο ἀνάπτυξης ἔχουμε, μ' ἕνα καινούργιο τάχα τρόπο, καί τήν παλιά καντιανική ἰδέα: τό λογικό ὑπαγορεύει τούς νόμους στή φύση. Ὁ Χέρμαν Κόεν, καταγοητευμένος, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τό ἰδεαλιστικό πνεῦμα τῆς νέας φυσικῆς, φτάνει νά συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἀνώτερων μαθηματικῶν στά σχολειά, γιά νά διαποτιστοῦν οἱ μαθητές τοῦ γυμνασίου μέ τό πνεῦμα τοῦ ἰδεαλισμοῦ, πού ἐκτοπίζεται ἀπό τήν ὑλιστική ἐποχή μας (Geschichte des Materialismus von A. Lange, 5. Auflage, 1896, Bd. II, S. XLIX *). Αὐτό, φυσικά, εἶναι παράλογο ὀνειροπόλημα ἑνός ἀντιδραστικοῦ· στήν πραγματικότητα ἔχουμε ἐδῶ, καί δέν μποροῦμε νά μήν ἔχουμε, παρά μιά προσωρινή προσέλκυση μιᾶς μικρῆς μερίδας εἰδικῶν ἀπό τόν ἰδεαλισμό. Ὅμως εἶναι πολύ χαρακτηριστικό μέ τί τρόπο πιάνεται ὁ πνιγμένος ἀπό τά μαλλιά του, καί τί ραφιναρισμένα μέσα χρησιμοποιοῦν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς μορφωμένης ἀστικῆς τάξης γιά νά δατηρήσουν τεχνητά ἤ νά βροῦν κάποια θεσούλα γιά τό φιντεϊσμό, πού γεννιέται στά κατώτερα στρώματα τῶν λαϊκῶν μαζῶν ἀπό τήν ἀμάθεια καί τήν ἐξουθένωσή τους, ἀπό τόν παραλογισμό καί τή βαρβαρότητα τῶν καπιταλιστικῶν ἀντιθέσεων.

Μιά ἄλλη αἰτία πού γέννησε τό «φυσικό» ἰδεαλισμό εἶναι ἡ ἀρχή τοῦ *ρελατιβισμοῦ*, τῆς σχετικότητας τῆς γνώσης μας, ἀρχή πού στήν περίοδο τῆς ἀπότομης κατάρευσης τῶν παλιῶν θεωριῶν ἐπιβάλλεται μέ ἰδιαίτερη δύναμη στούς φυσικούς καί πού — *μέ τήν ἄγνοια τῆς διαλεκτικῆς* — ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στόν ἰδεαλισμό.

Αὐτό τό ζήτημα τῆς ἀμοιβαίας σχέσης ρελατιβισμοῦ καί διαλεκτικῆς εἶναι ἴσως τό σπουδαιότερο γιά τήν ἐξήγηση τῶν θεωρητικῶν κακοπαθημάτων τοῦ μαχισμοῦ. Πάρτε, λογουχάρη, τόν Ρέυ: ὅπως ὅλοι οἱ εὐρωπαῖοι θετικιστές δέν ἔχει ἰδέα γιά τή διαλεκτική τοῦ Μάρξ. Τή λέξη διαλεκτική τή χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικά μέ τήν ἔννοια τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφικῆς θεώρησης. Γι' αὐτό τό λόγο, νιώθοντας ὅτι ἡ νέα φυσική παραστράτησε πρός τό ρελατιβισμό, παραδέρνει ἀνή-

---

*— *Α. Λάνγκε.* «Ἱστορία τοῦ ὑλισμοῦ», 5η ἔκδ., 1896, τόμ. ΙΙ, σελ. XLIX. *Ἡ Σύντ.*

μπορα, πασχίζοντας νά κάνει διάκριση ἀνάμεσα στό μετριοπαθή καί στόν ἄκρατο ρελατιβισμό. Βέβαια, ὁ «ἄκρατος ρελατιβισμός συνορεύει λογικά, ἄν ὄχι στήν πράξη, μ' ἕναν ἀληθινό σκεπτικισμό» (215)· στόν Πουανκαρέ ὅμως, βλέπετε, δέν ὑπάρχει ἕνας τέτιος «ἄκρατος» ρελατιβισμός. Γιά φαντάσου, μπορεῖς νά ζυγίσεις, ὅπως ὁ φαρμακοποιός, λίγο παραπάνω, λίγο παρακάτω ρελατιβισμό καί νά σωθεῖ ἔτσι ἡ ὑπόθεση τοῦ μαχισμοῦ!

Στήν πραγματικότητα, τή μοναδική θεωρητικά σωστή τοποθέτηση τοῦ ζητήματος τοῦ ρελατιβισμοῦ τή δίνει ἡ ὑλιστική διαλεκτική τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς καί ἡ ἄγνοιά της ὁδηγεῖ *ἀναπότρεπτα* ἀπό τό ρελατιβισμό στό φιλοσοφικό ἰδεαλισμό. Ἡ μή κατανόηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος εἶναι ἀρκετή ἤδη μόνη της γιά νά στερήσει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἀπό κάθε ἀξία τό ἀνόητο βιβλιαράκι τοῦ κ. Μπέρμαν «Ἡ διαλεκτική στό φῶς τῆς σύγχρονης θεωρίας τῆς γνώσης»: ὁ κ. Μπέρμαν ἐπανέλαβε τίς παλιές, πολύ παλιές ἀνοησίες γιά τή διαλεκτική, πού δέν τήν κατάλαβε καθόλου. Εἴδαμε κιόλας ὅτι στή θεωρία τῆς γνώσης *ὅλοι* οἱ μαχιστές παρουσιάζουν *σέ κάθε βῆμα* τήν ἴδια ἔλλειψη κατανόησης.

Ὅλες οἱ παλιές ἀλήθειες τῆς φυσικῆς, μαζί καί ὅσες θεωροῦνταν ἀδιαμφισβήτητες καί ἀδιάσειστες, ἀποδείχνονται σχετικές ἀλήθειες, *ἄρα* δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά ἀντικειμενική ἀλήθεια, ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀνθρωπότητα. Ἔτσι σκέπτεται ὄχι μόνο ὅλος ὁ μαχισμός, ἀλλά κι' ὅλος ὁ «φυσικός» ἰδεαλισμός γενικά. Ὅτι ἀπό τό ἄθροισμα τῶν σχετικῶν ἀληθειῶν σχηματίζεται, στήν ἀνάπτυξή τους, ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια, ὅτι οἱ σχετικές ἀλήθειες ἀποτελοῦν σχετικά πιστές ἀντανακλάσεις τοῦ ἀνεξάρτητου ἀπό τήν ἀνθρωπότητα ἀντικειμένου, ὅτι οἱ ἀντανακλάσεις αὐτές γίνονται ὅλο καί πιό πιστές, ὅτι σέ κάθε ἐπιστημονική ἀλήθεια, παρά τή σχετικότητά της, ὑπάρχει ἕνα στοιχεῖο ἀπόλυτης ἀλήθειας, ὅλες αὐτές οἱ θέσεις, αὐτονόητες γιά ὅποιον σκέφτηκε πάνω στό «Ἀντι-Ντύρινγκ» τοῦ Ἔνγκελς, εἶναι γιά τή «σύγχρονη» γνωσιοθεωρία ἕνα βιβλίο ἑφτασφράγιστο.

Τέτια ἔργα ὅπως εἶναι «Ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς» τοῦ Π. Ντυέμ* ἤ «Οἱ ἔννοιες καί οἱ θεωρίες τῆς σύγχρονης φυσικῆς»

---

* *P. Duhem.* «La théorie physique, son objet et sa structure», Paris, 1906 (*Π. Ι. Ντυέμ.* «Ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς, τό ἀντικείμενό της καί ἡ διάρθρωσή της», Παρίσι, 1906. *Ἡ Σύντ.*).

τοῦ Στάλλο*, πού τά συστήνει ἰδιαίτερα ὁ Μάχ, δείχνουν παραστατικότατα ὅτι αὐτοί οἱ «φυσικοί» ἰδεαλιστές ἀποδίδουν τή μεγαλύτερη σημασία ἀκριβῶς στήν ἀπόδειξη τῆς σχετικότητας τῶν γνώσεών μας καί οὐσιαστικά ταλαντεύονται ἀνάμεσα στόν ἰδεαλισμό καί στό διαλεκτικό ὑλισμό. Καί οἱ δυό αὐτοί συγγραφεῖς πού ἀνήκουν σέ διαφορετικές ἐποχές καί ἀντικρύζουν τό ζήτημα ἀπό διαφορετικές ἀπόψεις (ὁ Ντυέμ εἶναι φυσικός πού ἐργάστηκε 20 χρόνια σ' αὐτή τήν εἰδικότητα· ὁ Στάλλο εἶναι πρώην ὀρθόδοξος χεγγελιανός πού ντρέπεται γιά ἕνα βιβλίο του πάνω στή φιλοσοφία τῆς φύσης πού δημοσίευσε τό 1848 μέ πνεῦμα παλαιοχεγγελιανό), πολεμοῦν μέ τήν πιό μεγάλη ἐνεργητικότητα τήν ἀτομιστική-μηχανική ἀντίληψη τῆς φύσης. Προσπαθοῦν ν' ἀποδείξουν τή στενότητα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, τό ἀδύνατο τῆς παραδοχῆς της σάν ὅριο τῶν γνώσεών μας, τήν ἀποστέωση πολλῶν ἐννοιῶν πού παρατηρεῖται στούς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀσπάζονται αὐτή τήν ἀντίληψη. Καί εἶναι πραγματικά ἀναμφισβήτητη αὐτή ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ *παλιοῦ* ὑλισμοῦ· μή κατανόηση τῆς σχετικότητας ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, ἄγνοια τῆς διαλεκτικῆς, μεγαλοποίηση τῆς μηχανικιστικῆς ἄποψης, γι' αὐτά κατηγοροῦσε ὁ Ἔνγκελς τούς προηγούμενους ὑλιστές. Ἀλλά ὁ Ἔνγκελς (σέ διάκριση ἀπό τόν Στάλλο) μπόρεσε ν' ἀπορίψει τό χεγγελιανό ἰδεαλισμό καί ν' *ἀντιληφθεῖ* τό μεγαλοφυή ἀληθινό πυρήνα τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Χέγγελ. Ὁ Ἔνγκελς ἀπόριψε τόν παλιό, μεταφυσικό ὑλισμό γιά νά υἱοθετήσει τό *διαλεκτικό* ὑλισμό καί ὄχι τό ρελατιβισμό πού κατρακυλοῦσε στόν ὑποκειμενισμό. «Ἡ μηχανικιστική θεωρία, — λέει λογουχάρη ὁ Στάλλο, — ὅπως κι' ὅλες οἱ μεταφυσικές θεωρίες, δίνει ὑπόσταση σέ ὁρισμένες μερικότερες, ἰδεατές καί ἴσως καθαρά συμβατικές ὁμάδες κατηγορουμένων ἤ ξεχωριστά κατηγορούμενα καί τά πραγματεύεται σάν διάφορα εἴδη τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας» (p. 150). Αὐτό εἶναι σωστό, ἄν δέν ἀρνιέστε τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα καί πολεμᾶτε τή μεταφυσική σάν ἀντιδιαλεκτική. Ὁ Στάλλο δέν τό νιώθει αὐτό καθαρά. Δέν κατάλαβε τήν ὑλιστική διαλεκτική καί γιαυτό συχνά κατρακυλάει μέσω τοῦ ρελατιβισμοῦ πρός τόν ὑποκειμενισμό καί τόν ἰδεαλισμό.

Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν Ντυέμ. Μέ τεράστιους κό-

---

* *J. B. Stallo.* «The Conceps and Theories of Modern Physics», Lond., 1882. Ὑπάρχει γαλλική καί γερμανική μετάφραση.

πους, μέ μιά σειρά παραδείγματα ἀπό τήν ἱστορία τῆς φυσικῆς ἐξίσου ἐνδιαφέροντα καί πολύτιμα μ' ἐκεῖνα πού μπορεῖ νά συναντήσει κανείς συχνά στόν Μάχ, ὁ Ντυέμ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὅτι «κάθε νόμος τῆς φυσικῆς εἶναι προσωρινός καί σχετικός, γιατί εἶναι προσεγγιστικός» (280). Πρός τί νά παραβιάζουμε ἀνοιχτές πόρτες!—ἀναρωτιέται ὁ μαρξιστής, διαβάζοντας τούς μακοοσκελεῖς συλλογισμούς πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Μά τό κακό γιά τόν Ντυέμ, τόν Στάλλο, τόν Μάχ, τόν Πουανκαρέ εἶναι ἀκριβῶς ὅτι δέν βλέπουν τήν πόρτα πού ἔχει ἀνοίξει ὁ διαλεκτικός ὑλισμός. Μή μπορώντας νά δόσουν μιά σωστή διατύπωση τοῦ ρελατιβισμοῦ, κατρακυλᾶνε ἀπ' αὐτόν στόν ἰδεαλισμό. «Ἕνας νόμος τῆς φυσικῆς δέν εἶναι, γιά νά κυριολεκτοῦμε, οὔτε ἀληθινός, οὔτε ψεύτικος, ἀλλά κατά προσέγγιση νόμος», γράφει ὁ Ντυέμ (p. 274). Αὐτό τό «ἀλλά» κλείνει μέσα του μιάν ἀρχή ψευτιᾶς, τήν ἀρχή τῆς ἐξάλειψης τῶν ορίων ἀνάμεσα στή θεωρία τῆς ἐπιστήμης, πού κατά προσέγγιση *ἀντανακλᾶ τό ἀντικείμενο*, δηλ. πού προσεγγίζει τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, καί σέ μιάν αὐθαίρετη, φανταστική, καθαρά συμβατική θεωρία, λογουχάρη, τή θεωρία τῆς θρησκείας ἤ τή θεωρία τοῦ σκακιοῦ.

Αὐτή ἡ ψευτιά παίρνει τετιες διαστάσεις στόν Ντυέμ, πού φτάνει νά χαρακτηρίζει *μεταφυσική* (p. 10) τό ζήτημα ἄν ἀντιστοιχεῖ μιά «ὑλική πραγματικότητα» στά αἰσθητά φαινόμενα (p. 10): κάτω τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας! οἱ ἔννοιές μας καί οἱ ὑποθέσεις μας εἶναι ἁπλά σύμβολα (signes, p. 26), «αὐθαίρετες» (27) κατασκευές κτλ. Ἀπό δῶ ὥς τόν ἰδεαλισμό, ὥς τή «φυσική τοῦ θρήσκου», πού τήν κηρύσσει ὁ κ. Πιέρ Ντυέμ στό πνεῦμα τοῦ καντιανισμοῦ (βλ. Ρέυ, p. 162· πρβλ. p. 160), δέν μένει παρά ἕνα βῆμα. Καί ὁ καλός μας ὁ Ἄντλερ (Φρίτς) — ἐπίσης μαχιστής πού θέλει νά εἶναι μαρξιστής! — δέν βρῆκε νά κάνει τίποτε πιό ἔξυπνο ἀπό τό νά «διορθώσει» τόν Ντυέμ μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: ὁ Ντυέμ, λέει, ἐξοστρακίζει «τίς πραγματικότητες πού κρύβονται πίσω ἀπό τά φαινόμενα, μόνο σάν ἀντικείμενα τῆς θεωρίας καί ὄχι σάν *ἀντικείμενα τῆς πραγματικότητας**. Ἐδῶ πιά ἔχουμε τήν παλιά γνώριμή μας κριτική τοῦ καντιανισμοῦ ἀπό τή σκοπιά τοῦ Χιούμ καί τοῦ Μπέρκλεϋ.

Δέν μπορεῖ ὅμως νά γίνεται λόγος γιά κανένα συνειδητό

*Σημείωση τοῦ μεταφραστῆ» στή γερμανική μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Ντυέμ, Lpz., 1908, J. Barth.

καντιανισμό στόν Π. Ντυέμ. Ὁ Ντυέμ ἁπλούστατα *ταλαντεύεται*, ὅπως καί ὁ Μάχ, μή ξέροντας πάνω σέ τί νά στηρίξει τό ρελατιβισμό του. Σέ ἀρκετά μέρη πλησιάζει πολύ κοντά στό διαλεκτικό ὑλισμό. Γνωρίζουμε τόν ἦχο, λέει, «τέτιον πού εἶναι σέ σχέση μέ μᾶς, καί ὄχι ὅπως εἶναι αὐτός καθεαυτός, μέσα στά σώματα πού προκαλοῦν τόν ἦχο. Αὐτή τήν πραγματικότητα, πού οἱ αἰσθήσεις μας μᾶς δίνουν μόνο τό ἐξωτερικό της καί τό περικάλυμμά της, οἱ θεωρίες τῆς ἀκουστικῆς μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά τή γνωρίσουμε. Οἱ θεωρίες αὐτές μᾶς διδάσκουν, ὅτι ἐκεῖ πού οἱ ἀντιλήψεις μας συλλαμβάνουν μόνο τό φαινομενικό πράγμα πού τό ὀνομάζουμε ἦχο, ὑπάρχει στήν πραγματικότητα μιά περιοδική κίνηση, πολύ μικρή καί πολύ γρήγορη» κτλ. (p. 7). Δέν εἶναι τά σώματα σύμβολα τῶν αἰσθημάτων, ἀλλά τά αἰσθήματα εἶναι σύμβολα (ἀκριβέστερα, εἰκόνες) τῶν σωμάτων. «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς προκαλεῖ μιά συνεχή πάλη ἀνάμεσα στή φύση πού δέν κουράζεται νά προμηθεύει ὑλικό καί στό λογικό πού δέν κουράζεται νά γνωρίζει» (p. 32), ἡ φύση εἶναι ἀτελεύτητη, ὅπως ἀτελεύτητο εἶναι καί τό ἐλάχιστο σωμάτιό της (μαζί καί τό ἠλεκτρόνιο), ἀλλά καί τό λογικό μετατρέπει ἐπίσης ἀτελεύτητα τά «πράγματα καθεαυτά» σέ «πράγματα γιά μᾶς». «Ἔτσι θά συνεχίζεται ἀτελεύτητα ἡ πάλη ἀνάμεσα στήν πραγματικότητα καί στούς νόμους τῆς φυσικῆς· σέ κάθε νόμο πού θά διατυπώνει ἡ φυσική, ἡ πραγματικότητα θ' ἀντιπαραθέτει ἀργά ἤ γρήγορα μιά ὠμή διάψευση, τή διάψευση μέσω ἑνός γεγονότος· μά ἡ φυσική θά ρετουσάρει ἀκούραστα, θά τροποποιεῖ, θά κάνει πιό πολύπλοκο τό διαψευσμένο νόμο» (290). Ὅλα αὐτά θά ἦταν μιά πολύ ὀρθή ἔκθεση τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, ἄν ἁπλῶς ὁ συγγραφέας κρατιόταν στέρεα στήν ἄποψη ὅτι ἡ ἀντικειμενική αὐτή πραγματικότητα ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνθρωπότητα. «...Ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς δέν εἶναι καθαρά τεχνητό σύστημα, σήμερα βολικό καί αὔριο ἄχρηστο· εἶναι μιά ταξινόμηση ὅλο καί πιό φυσική, μιά ἀντανάκλαση ὅλο καί πιό καθαρή τῶν πραγματικοτήτων, πού ἡ πειραματική μέθοδος δέν μπορεῖ νά τίς ἀτενίσει ἄμεσα» (κατά λέξη: κατά πρόσωπο: face à face, p. 445).

Μέ τήν τελευταία φράση του ὁ μαχιστής Ντυέμ ἐρωτοτροπεῖ μέ τόν καντιανικό ἰδεαλισμό: δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἀνοίγεται τάχα κάποιο μονοπάτι γιά μιά μέθοδο διαφορετική ἀπό τήν «πειραματική», ὅτι τάχα δέν γνωρίζουμε κατευθείαν, ἄμεσα, κατά πρόσωπο, τά «πράγματα καθεαυτά». Ἄν

ὅμως ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς γίνεται ὅλο καί πιό φυσική, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ «φύση», ἡ πραγματικότητα «πού ἀντανακλᾶται» ἀπ' αὐτή τή θεωρία, ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας, καί αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἄποψη τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ.

Μέ δυό λόγια, ὁ σημερινός «φυσικός» ἰδεαλισμός, ὅπως ἀκριβῶς κι' ὁ χθεσινός «φυσιολογικός» ἰδεαλισμός, σημαίνει ἁπλῶς ὅτι μιά κάποια σχολή φυσιοδιφῶν σ' ἕναν κλάδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατρακύλησε στήν ἀντιδραστική φιλοσοφία, γιατί δέν μπόρεσε ν' ἀνυψωθεῖ ἄμεσα καί μονομιᾶς ἀπό τό μεταφυσικό ὑλισμό στό διαλεκτικό ὑλισμό*. Αὐτό τό βῆμα τό κάνει καί θά τό κάνει ἡ σύγχρονη φυσική, ὡστόσο δέν βαδίζει πρός τή μοναδικά σωστή μέθοδο καί τή μοναδικά σωστή φιλοσοφία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατευθείαν, ἀλλά μέ ζίγκ-ζάγκ, δέν βαδίζει συνειδητά, ἀλλά αὐθόρμητα, χωρίς νά βλέπει καθαρά τόν «τελικό σκοπό» της, ἀλλά προσεγγί-

---

* Ὁ διάσημος χημικός Γουΐλλιαμ Ράμσεϋ λέει: «Συχνά μέ ρωτούσανε: ὁ ἠλεκτρισμός δέν εἶναι ταλάντωση; Πῶς μπορεῖ νά ἐξηγήσει κανείς τόν ἀσύρματο τηλέγραφο μέ τή μετακίνηση μικρῶν τεμαχιδίων ἤ σωματίων (corpuscules); — Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ὁ ἠλεκτρισμός εἶναι *πράγμα· εἶναι* (ὑπογράμμιση τοῦ Ράμσεϋ) αὐτά τά μικρότατα σωμάτια, ἀλλά ὅταν αὐτά τά σωμάτια ἀποσπῶνται ἀπό ἕνα ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο, στόν αἰθέρα διαδίδεται ἕνα κύμα ὅμοιο μέ φωτεινό κύμα καί τό κύμα αὐτό χρησιμοποιεῖται γιά τόν ἀσύρματο τηλέγραφο» (*William Ramsay*, «Essays Biographical and Chemical», Lond., 1908, p. 126 (*Γουΐλλιαμ Ράμσεϋ*. «Δοκίμια Βιογραφικά καί Χημικά», Λονδίνο, 1908, σελ. 126. *Ἡ Σύντ.*)). Ἀφοῦ μίλησε γιά τή μετατροπή τοῦ ραδίου σέ ἥλιον, ὁ Ράμσεϋ παρατηρεῖ: «Τουλάχιστο, τό λεγόμενο στοιχεῖο δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται τώρα πιά ἔσχατη ὕλη, ἀλλά μετατρέπεται τό ἴδιο σέ μιά πιό ἁπλή μορφή τῆς ὕλης» (p. 160). «Τώρα εἶναι σχεδόν βέβαιο πώς ὁ ἀρνητικός ἠλεκτρισμός εἶναι μιά ἰδιαίτερη μορφή τῆς ὕλης· καί ὁ θετικός ἠλεκτρισμός εἶναι ὕλη στερημένη ἀπό ἀρνητικό ἠλεκτρισμό, δηλ. εἶναι ὕλη μεῖον αὐτή ἡ ἠλεκτρική ὕλη» (176). «Τί εἶναι ἠλεκτρισμός; Παλιότερα πιστεύανε ὅτι ὑπάρχουν δυό εἴδη ἠλεκτρισμοῦ: ὁ θετικός καί ὁ ἀρνητικός. Τότε ἦταν ἀδύνατο ν' ἀπαντήσει κανείς σ' αὐτό τό ἐρώτημα. Οἱ πρόσφατες ὅμως ἔρευνες κάνουν πιθανή τήν ὑπόθεση ὅτι ἐκεῖνο πού συνήθιζαν νά ὀνομάζουν ἀρνητικό ἠλεκτρισμό στήν πραγματικότητα (really) εἶναι οὐσία. Πραγματικά, τό σχετικό βάρος τῶν σωματίων του ἔχει μετρηθεῖ· τό κάθε σωμάτιο εἶναι περίπου τό ἕνα ἑπτακοσιοστό τῆς μάζας ἑνός ἀτόμου ὑδρογόνου... Τά ἄτομα τοῦ ἠλεκτρισμοῦ ὀνομάζονται ἠλεκτρόνια» (196). Ἄν οἱ μαχιστές μας πού συγγράφουν βιβλία καί ἄρθρα πάνω σέ φιλοσοφικά θέματα ἤξεραν νά σκέπτονται, θά εἶχαν καταλάβει ὅτι ἡ ἔκφραση «ἡ ὕλη ἐξαφανίζεται», «ἡ ὕλη ἀνάγεται στόν ἠλεκτρισμό» κτλ. εἶναι μόνο μιά γνωσιολογικά ἀνίσχυρη ἔκφραση τῆς ἀλήθειας, ὅτι ἡ ἐπιστήμη κατορθώνει νά ἀνακαλύψει νέες μορφές τῆς ὕλης, νέες μορφές τῆς ὑλικῆς κίνησης, νά ἀναγάγει τίς παλιές μορφές σ' αὐτές τίς νέες κτλ.

ζοντας σ' αὐτόν ψηλαφητά, μέ ταλαντεύσεις καί κάποτε μάλιστα καρκινοβατώντας. Ἡ σύγχρονη φυσική κοιλοπονᾶ. Γεννᾶ τό διαλεκτικό ὑλισμό. Ὀδυνηρός τοκετός. Κοντά στό ζωντανό καί τό βιώσιμο ὄν γεννιοῦνται ἀναπότρεπτα καί μερικά νεκρά προϊόντα, κάτι ἀπορίμματα πού προορίζονται νά πεταχτοῦν στά σκουπίδια. Στά ἀπορίμματα αὐτά ἀνήκει ὁλόκληρος ὁ φυσικός ἰδεαλισμός, ὁλόκληρη ἡ ἐμπειριοκριτική φιλοσοφία, μαζί μέ τόν ἐμπειριοσυμβολισμό, τόν ἐμπειριομονισμό κτλ. κ.ο.κ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ

Οἱ ρῶσοι μαχιστές, ὅπως εἴδαμε, χωρίζονται σέ δυό στρατόπεδα: ὁ κ. Β. Τσερνόφ καί οἱ συνεργάτες τοῦ «Ρούσκογε «Μπογκάτστβο»[105] εἶναι ὁλοκληρωμένοι καί συνεπεῖς ἀντίπαλοι τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ στή φιλοσοφία καί στήν ἱστορία. Ἡ ἄλλη παρέα μαχιστῶν, πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ περισσότερο, θέλουν νά εἶναι μαρξιστές καί προσπαθοῦν μέ κάθε τρόπο νά βεβαιώσουν τούς ἀναγνῶστες ὅτι ὁ μαχισμός μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ μέ τόν ἱστορικό ὑλισμό τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι αὐτές οἱ διαβεβαιώσεις παραμένουν στό μεγαλύτερό τους μέρος μόνο διαβεβαιώσεις: οὔτε ἕνας μαχιστής πού θέλει νά εἶναι μαρξιστής δέν ἔκανε ποτέ τήν παραμικρότερη προσπάθεια νά ἐκθέσει κάπως συστηματικά τίς πραγματικές τάσεις τῶν ἱδρυτῶν τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ στήν περιοχή τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Θά σταθοῦμε λιγάκι σ' αὐτό τό ζήτημα καί θά ἐξετάσουμε πρῶτα τίς δηλώσεις τῶν γερμανῶν ἐμπειριοκριτικῶν, πού τίς συναντᾶ κανείς στά διάφορα συγγράμματα, καί κατόπιν τίς δηλώσεις τῶν ρώσων μαθητῶν τους.

1. ΑΝΑΔΡΟΜΕΣ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τό 1895, ὅταν ζοῦσε ἀκόμη ὁ Ρ. Ἀβενάριους, δημοσιεύτηκε στό φιλοσοφικό περιοδικό πού ἐκδιδόταν ἀπό τόν ἴδιο ἕνα ἄρθρο τοῦ μαθητῆ του Φ. Μπλάι: «Ἡ μεταφυσική στήν πολιτική οἰκονομία»*. Ὅλοι οἱ δάσκαλοι τοῦ ἐμπειριοκριτι-

* «Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie», 1895, XIX τόμ. *F. Blei*, «Die Metaphysik in der Nationalökonomie», SS. 378 - 390 («Τρίμηνη Ἐπιθεώρηση Ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας», 1895, XIX τόμ. *Φ. Μπλάι*. «Ἡ μεταφυσική στήν πολιτική οἰκονομία», σελ. 378 - 390. *Ἡ Σύντ.*).

κισμοῦ πολεμοῦν τή «μεταφυσική» ὄχι μόνο τοῦ ἀπροκάλυπτου, τοῦ συνειδητοῦ φιλοσοφικοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλά καί τῆς φυσιογνωσίας, πού αὐθόρμητα υἱοθετεῖ τήν ἄποψη τῆς ὑλιστικῆς γνωσιοθεωρίας. Ὁ μαθητής ἀρχίζει πόλεμο ἐνάντια στή μεταφυσική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ πόλεμος αὐτός κατευθύνεται ἐνάντια στίς πιό διαφορετικές σχολές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἐμᾶς ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικά ὁ χαρακτήρας τῆς ἐμπειριοκριτικῆς ἐπιχειρηματολογίας ἐνάντια στή σχολή τῶν Μάρξ καί Ἔνγκελς.

«Ὁ σκοπός τούτης τῆς ἔρευνας, — γράφει ὁ Φ. Μπλάι, — εἶναι νά δείξει ὅτι ὅλη ἡ σύγχρονη πολιτική οἰκονομία, στίς προσπάθειές της νά ἐξηγήσει τά φαινόμενα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, χρησιμοποιεῖ μεταφυσικές προϋποθέσεις: «συνάγει» τούς «νόμους» τῆς οἰκονομίας ἀπό τή «φύση» της καί ἀπέναντι σ' αὐτούς τούς «νόμους» ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ἁπλῶς σάν κάτι τό τυχαῖο... Μέ ὅλες τίς σύγχρονες θεωρίες της ἡ πολιτική οἰκονομία στέκει σέ μεταφυσικό ἔδαφος, ὅλες οἱ θεωρίες της εἶναι ἀβιολογικές καί γι' αὐτό ἀντεπιστημονικές καί δέν ἔχουν καμιά ἀξία γιά τή γνώση... Οἱ θεωρητικοί ἀγνοοῦν πάνω σέ τί οἰκοδομοῦν τίς θεωρίες τους καί τίνος ἐδάφους καρποί εἶναι αὐτές οἱ θεωρίες. Φαντάζονται τούς ἑαυτούς τους ρεαλιστές πού δροῦν χωρίς ὁποιεσδήποτε προϋποθέσεις, γιατί, λέει, ἀσχολοῦνται μέ πολύ «ἁπλά» (nüchterne), «πρακτικά» καί «ὁλοφάνερα» (sinnfällige) οἰκονομικά φαινόμενα... Καί ὅλοι τους, πού ἀκολουθοῦν διάφορες κατευθύνσεις τῆς φυσιολογίας, ἔχουν τή συγγενειακή ἐκείνη ὁμοιότητα πού δίνει στά παιδιά — στήν περίπτωσή μας: στούς φυσιολόγους καί στούς οἰκονομολόγους — μόνο ἡ προέλευσή τους ἀπό τόν ἴδιο πατέρα καί τήν ἴδια μητέρα, συγκεκριμένα ἐδῶ: ἀπό τή μεταφυσική καί τή θεωρητικολογία. Μιά σχολή οἰκονομολόγων ἀναλύει τά «φαινόμενα» τῆς «οἰκονομίας» (ὁ Ἀβενάριους καί ἡ σχολή του βάζουν σέ εἰσαγωγικά συνηθισμένες λέξεις, θέλοντας νά δείξουν ὅτι αὐτοί ἀκριβῶς οἱ ἀληθινοί φιλόσοφοι διακρίνουν ὅλη τή «μεταφυσικότητα» μιᾶς τέτιας χυδαίας, ὄχι καθαρισμένης μέσω τῆς «γνωσιολογικῆς ἀνάλυσης», χρησιμοποίησης λέξεων), χωρίς νά συσχετίζει μέ τή διαγωγή τῶν ἀτόμων ἐκεῖνο πού βρῆκε (das Gefundene) μ' αὐτόν τόν τρόπο: οἱ φυσιολόγοι ἀποκλείουν ἀπό τίς ἔρευνές τους τή διαγωγή τοῦ ἀτόμου σάν «ἐνέργειες τῆς ψυχῆς» (Wirkungen der Seele), καί οἱ οἰκονομολόγοι αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης διακηρύσσουν ὅτι ἡ διαγωγή τῶν ἀτόμων εἶναι κάτι τό ἀμελητέο

(eine Negligible) σέ σχέση μέ τούς «ἐνυπάρχοντες νόμους τῆς οἰκονομίας» (378 - 379). Στόν Μάρξ ἡ θεωρία διαπίστωσε «οἰκονομικούς νόμους» ἀπό κατασκευασμένα νοητικά προτσές καί οἱ «νόμοι» αὐτοί βρίσκονταν στό ἀρχικό τμῆμα (Initialabschnitt) τῆς ἐξαρτημένης ζωτικῆς σειρᾶς, ἐνῶ τά οἰκονομικά προτσές βρίσκονταν στό τελικό τμῆμα (Finalabschnitt)... Οἱ οἰκονομολόγοι μετάτρεψαν τήν «οἰκονομία» σέ ὑπερβατική κατηγορία, ὅπου ἀνακάλυψαν τούς νόμους πού ἤθελαν νά ἀνακαλύψουν: τούς «νόμους» τοῦ «κεφαλαίου» καί τῆς «ἐργασίας», τῆς «γαιοπροσόδου», τοῦ «μισθοῦ», τοῦ «κέρδους». Οἱ οἰκονομολόγοι μετάτρεψαν τόν ἄνθρωπο σέ μιά πλατωνική ἔννοια τοῦ «καπιταλιστῆ», τοῦ «ἐργάτη» κτλ. Ὁ σοσιαλισμός ἀπέδοσε στόν «καπιταλιστή» τήν ἰδιότητα τοῦ «ἄπληστου γιά κέρδη», ὁ φιλελευθερισμός ἀπέδοσε στόν ἐργάτη τήν ἰδιότητα τοῦ «διεκδικητῆ», καί οἱ δυό νόμοι ἑρμηνεύτηκαν μέ τή «νομοτελειακή δράση τοῦ κεφαλαίου» (381 - 382).

«Ὁ Μάρξ καταπιάστηκε μέ τή μελέτη τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλισμοῦ καί τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔχοντας ἤδη μιά σοσιαλιστική κοσμοθεωρία καί ὁ γνωστικός σκοπός του ἦταν νά δόσει τή «θεωρητική θεμελίωση» σ' αὐτή τήν κοσμοθεωρία του γιά τήν «ἐξασφάλιση» τῆς ἀρχικῆς της ἀξίας. Ὁ Μάρξ βρῆκε τό νόμο τῆς ἀξίας στόν Ρικάρντο, ἀλλά... τά συμπεράσματα πού ἔβγαλαν οἱ γάλλοι σοσιαλιστές ἀπό τόν Ρικάρντο δέν μποροῦσαν νά ἱκανοποιήσουν τόν Μάρξ στήν προσπάθειά του νά «ἐξασφαλίσει» τήν ἀξία του *E*, τήν ἀναγμένη σέ ζωτική διαφορά, δηλ. σέ «κοσμοθεωρία», γιατί αὐτά τά συμπεράσματα ἀποτελοῦσαν κιόλας συστατικό μέρος τοῦ περιεχόμενου τῆς ἀρχικῆς της ἀξίας, σάν «ἀγανάκτηση γιά τή λήστευση τῶν ἐργατῶν» κτλ. Τά συμπεράσματα αὐτά τά ἀπόριψε σάν «τυπικά λαθεμένα ἀπό οἰκονομική ἄποψη», γιατί ἀποτελοῦν μιάν ἁπλή «ἐφαρμογή τῆς ἠθικῆς στήν πολιτική οἰκονομία». «Ἐκεῖνο ὅμως πού εἶναι τυπικά λαθεμένο ἀπό οἰκονομική ἄποψη, μπορεῖ νά εἶναι σωστό ἀπό τήν ἄποψη τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ὅταν ἡ ἠθική συνείδηση τῶν μαζῶν δηλώνει ὅτι ἕνα ὁρισμένο οἰκονομικό γεγονός εἶναι ἄδικο, αὐτό ἀποδείχνει ὅτι τό γεγονός αὐτό ἔχει ξοφλήσει τή ζωή του κι' ὅτι ἐμφανίστηκαν ἄλλα οἰκονομικά γεγονότα πού ἐξαιτίας τους τό γεγονός αὐτό ἔγινε ἀφόρητο καί μουχλιασμένο. Πίσω ἀπό τήν τυπική οἰκονομική ἀναλήθεια μπορεῖ συνεπῶς νά εἶναι κρυμμένο ἕνα ἀληθινό οἰκονομικό περιεχόμενο» (Ἔνγκελς. Πρόλογος στήν «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας»).

'Αφοῦ παράθεσε αὐτή τήν περικοπή ἀπό τόν Ἔνγκελς, ὁ Φ. Μπλάι συνεχίζει: «Στήν παραπάνω περικοπή ἐκεῖνο πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ εἶναι τό ἀποσπασμένο (abgehoben—τεχνικός ὅρος τοῦ 'Αβενάριους πού σημαίνει: ἔφτασε στή συνείδηση, ξεχώρισε) ἐνδιάμεσο τμῆμα (Medialabschnitt) τῆς ἐξαρτημένης σειρᾶς. Ὕστερα ἀπό τή «γνώση» τοῦ γεγονότος ὅτι πίσω ἀπό τήν «ἠθική συνείδηση τῆς ἀδικίας» πρέπει νά εἶναι κρυμμένο ἕνα «οἰκονομικό γεγονός», ἔρχεται τό τελικό τμῆμα...». (Finalabschnitt : ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι μιά ἀπόφανση, δηλ. μιά ἀξία *E*, δηλ. μιά ζωτική διαφορά, πού διατρέχει τρία στάδια, τρία τμήματα: τό ἀρχικό, τό ἐνδιάμεσο καί τό τελικό, Initialabschnitt, Medialabschnitt, Finalabschnitt)... «δηλ. ἡ «γνώση» αὐτοῦ τοῦ «οἰκονομικοῦ γεγονότος». Ἤ μέ ἄλλα λόγια: τό καθῆκον εἶναι τώρα νά «ξαναβρεθεῖ» ἡ «ἀρχική ἀξία», δηλ. ἡ «κοσμοθεωρία», στά «οἰκονομικά γεγονότα» γιά τήν «ἐξασφάλιση» αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς ἀξίας. —Αὐτή ἡ καθορισμένη παραλλαγή τῆς ἐξαρτημένης σειρᾶς περικλείνει ἤδη τή μεταφυσική τοῦ Μάρξ,— ἀδιάφορο πῶς ἐμφανίζεται τό «γνωσμένο» στό τελικό τμῆμα (Finalabschnitt). «Ἡ σοσιαλιστική κοσμοθεωρία», σάν ἡ ἀνεξάρτητη ἀξία *E*, σάν «ἀπόλυτη ἀλήθεια», θεμελιώνεται «ἀναδρομικά» μέσω μιᾶς «εἰδικῆς» γνωσιοθεωρίας καί συγκεκριμένα: μέσω τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος τοῦ Μάρξ καί τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας... Μέσω τῆς ἔννοιας τῆς ὑπεραξίας τό «ὑποκειμενικά» «ἀληθινό» τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Μάρξ βρίσκει τήν «ἀντικειμενική» του «ἀλήθεια» στή γνωσιοθεωρία τῶν «οἰκονομικῶν κατηγοριῶν»: ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀρχικῆς ἀξίας ἔχει ὁλοκληρωθεῖ, ἡ μεταφυσική ἔχει δεχθεῖ τήν ἀναδρομική της κριτική τῆς γνώσης» (384 - 386).

Ὁ ἀναγνώστης θά ἀγανακτεῖ πιθανόν ἐναντίον μας, γιατί παραθέτουμε τόση ὥρα αὐτές τίς ἀπίστευτα ἀηδιαστικές ἀσυναρτησίες αὐτές τίς ψευτοεπιστημονικές γελοιότητες, ντυμένες μέ τό κοστούμι τῆς ὁρολογίας τοῦ 'Αβενάριους. Μά — wer den *Feind* will verstehen, muß im *Feindes* Lande gehen: ὅποιος θέλει νά γνωρίσει τόν *ἐχθρό*, πρέπει νά πάει στή χώρα τοῦ *ἐχθροῦ*[106]. Καί τό φιλοσοφικό περιοδικό τοῦ Ρ. 'Αβενάριους εἶναι σωστή ἐχθρική χώρα γιά τούς μαρξιστές. Καλοῦμε λοιπόν τόν ἀναγνώστη νά συγκρατήσει γιά μιά στιγμή τή δικαιολογημένη ἀποστοφή του γιά τούς κλόουν τῆς ἀστικῆς ἐπιστήμης καί ν' ἀναλύσει τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ μαθητῆ καί συνεργάτη τοῦ 'Αβενάριους.

Πρῶτο ἐπιχείρημα: Ὁ Μάρξ εἶναι ἕνας «μεταφυσικός» πού δέν κατάλαβε τή γνωσιολογική «κριτική τῶν ἐννοιῶν», δέν ἐπεξεργάστηκε μιά γενική γνωσιοθεωρία καί ἔμπασε ἀπευθείας τόν ὑλισμό στήν «εἰδική γνωσιοθεωρία» του.

Στό ἐπιχείρημα αὐτό δέν ὑπάρχει τίποτε πού ν' ἀνήκει προσωπικά στόν Μπλάι καί μόνο στόν Μπλάι. Εἴδαμε ἤδη δεκάδες κι' ἑκατοντάδες φορές ὅτι *ὅλοι* οἱ ἱδρυτές τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ καί *ὅλοι* οἱ ρῶσοι μαχιστές κατηγοροῦν τόν ὑλισμό γιά «μεταφυσική», δηλ. ἀκριβέστερα, ἐπαναλαβαίνουν τά ξεφτισμένα ἐπιχειρήματα τῶν καντιανῶν, τῶν χιουμιστῶν, τῶν ἰδεαλιστῶν ἐνάντια στήν ὑλιστική «μεταφυσική».

Δεύτερο ἐπιχείρημα: ὁ μαρξισμός εἶναι τόσο μεταφυσικός ὅσο καί ἡ φυσιογνωσία (φυσιολογία).—Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση δέν «φταίει» ὁ Μπλάι, ἀλλά ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους, γιατί αὐτοί κήρυξαν τόν πόλεμο ἐνάντια στή «φυσικοϊστορική μεταφυσική», ἀποκαλώντας μ' αὐτό τό ὄνομα τήν αὐθόρμητα ὑλιστική γνωσιοθεωρία πού τήν ἀκολουθεῖ (σύμφωνα μέ τή δική τους ὁμολογία καί τή γνώμη ὅλων ἐκείνων πού γνωρίζουν κάπως τό ζήτημα) ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν φυσιοδιφῶν.

Τρίτο ἐπιχείρημα: ὁ μαρξισμός διακηρύσσει ὅτι ἡ «προσωπικότητα» εἶναι ἀμελητέα ποσότητα, quantité négligeable, θεωρεῖ τόν ἄνθρωπο κάτι τό «τυχαῖο», τόν ὑποτάσσει σέ κάποιους «ἐνυπάρχοντες οἰκονομικούς νόμους», δέν κάνει τήν ἀνάλυση des Gefundenen, δηλ. ἐκείνου πού βρίσκουμε, ἐκείνου πού μᾶς εἶναι δοσμένο κτλ. Τό ἐπιχείρημα αὐτό ἀποτελεῖ μιά *πλήρη* ἐπανάληψη τοῦ κύκλου τῶν ἰδεῶν τῆς ἐμπειριοκριτικῆς «ἀρχικῆς συστοιχίας», δηλ. τῆς *ἰδεαλιστικῆς* παραδοξολογίας τῆς θεωρίας τοῦ Ἀβενάριους. Ὁ Μπλάι ἔχει ἀπόλυτα δίκιο, ὅταν λέει ὅτι δέν μπορεῖ νά βρεῖ κανείς στόν Μάρξ καί στόν Ἔνγκελς οὔτε ἴχνος παραδοχῆς παρόμοιου ἰδεαλιστικοῦ παραλογισμοῦ καί ὅτι, ἀπό τή σκοπιά αὐτοῦ τοῦ παραλογισμοῦ, πρέπει ἀναπόφευκτα ν' ἀπορίψει κανείς τό μαρξισμό *ὁλοκληρωτικά,* ξεκινώντας ἀπό τήν ἴδια τήν ἀρχή του, ἀπό τίς πιό θεμελιακές φιλοσοφικές ἀφετηριακές του θέσεις,

Τέταρτο ἐπιχείρημα: Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι «ἀβιολογική», δέν θέλει ν' ἀκούσει τίποτε γιά «ζωτικές διαφορές» καί ἄλλα παρόμοια παιχνίδια μέ βιολογικούς ὅρους, πού ἀποτελοῦν τήν «ἐπιστήμη» τοῦ ἀντιδραστικοῦ καθηγητῆ Ἀβενάριους. Τό ἐπιχείρημα τοῦ Μπλάι εἶναι σωστό ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μαχισμοῦ, γιατί τό χάσμα πού χωρίζει τή θεωρία τοῦ Μάρξ

ἀπό τίς «βιολογικές» σαπουνόφουσκες τοῦ Ἀβενάριους χτυπάει πραγματικά ἀμέσως στό μάτι. Θά δοῦμε τώρα πῶς οἱ ρῶσοι μαχιστές πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές ἀκολούθησαν στήν πραγματικότητα τ' ἀχνάρια τοῦ Μπλάι.

Πέμπτο ἐπιχείρημα: ἡ κομματικότητα, ἡ μεροληψία τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ καί ὁ προκατειλημμένος χαρακτήρας τῶν λύσεών του. *Ὁλόκληρος* ὁ ἐμπειριοκριτικισμός, κι' ὄχι μόνο ὁ Μπλάι, διατείνεται ὅτι εἶναι ἀκομμάτιστος καί στή φιλοσοφία καί στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες. Οὔτε σοσιαλισμός, οὔτε φιλελευθερισμός. Ὄχι διαχωρισμός τῶν θεμελιακῶν καί ἀσυμφιλίωτων κατευθύνσεων τῆς φιλοσοφίας, τοῦ ὑλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἀλλά προσπάθεια ὕψωσης *πάνω* ἀπ' αὐτές. Παρακολουθήσαμε αὐτή τήν τάση τοῦ μαχισμοῦ σ' ἕνα μεγάλο ἀριθμό ζητημάτων τῆς γνωσιολογίας καί δέν πρέπει ν' ἀποροῦμε πού τή συναντοῦμε στήν κοινωνιολογία.

Ἕκτο «ἐπιχείρημα»: ὁ χλευασμός τῆς «ἀντικειμενικῆς» ἀλήθειας. Ὁ Μπλάι διαισθάνθηκε ἀμέσως, καί τό διαισθάνθηκε ἐντελῶς δικαιολογημένα, ὅτι ὁ ἱστορικός ὑλισμός καί ὅλη ἡ οἰκονομική διδασκαλία τοῦ Μάρξ εἶναι πέρα ὥς πέρα διαποτισμένη ἀπό τήν ἀναγνώριση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Καί ἐξέφρασε ὀρθά τίς τάσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους, ὅταν ἀπόριψε «ἐξαρχῆς», ὅπως λένε, τό μαρξισμό ἀκριβῶς γιά τήν ἰδέα του τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, ὅταν διακήρυξε μονομιᾶς ὅτι στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει τίποτε πίσω ἀπό τή διδασκαλία τοῦ μαρξισμοῦ, ἐκτός ἀπό τίς «ὑποκειμενικές» ἀπόψεις τοῦ Μάρξ.

Καί ἄν οἱ μαχιστές μας ἀπαρνηθοῦν τόν Μπλάι (κι' ἀσφαλῶς θά τόν ἀπαρνηθοῦν), θά τούς ποῦμε: μήν τά βάζετε μέ τόν καθρέφτη ἄν σᾶς δείχνει ἄσχημους... κτλ. Ὁ Μπλάι εἶναι καθρέφτης πού καθρεφτίζει *πιστά* τίς τάσεις τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ καί ἡ ἀπάρνηση αὐτή ἀπό μέρους τῶν μαχιστῶν μας μαρτυρεῖ μόνο τίς ἀγαθές προθέσεις τους καί τόν παράλογο ἐκλεκτικό πόθο τους νά συνταιριάσουν τόν Μάρξ μέ τόν Ἀβενάριους.

Ἀπό τόν Μπλάι ἄς περάσουμε στόν Πέτσολντ. Ἄν ὁ πρῶτος εἶναι ἁπλῶς μαθητής, ὁ δεύτερος ἀνακηρύσσεται δάσκαλος ἀπό ἐξέχοντες ἐμπειριοκριτικούς σάν τόν Λεσέβιτς. Ἄν ὁ Μπλάι ἔθεσε ἀνοιχτά τό ζήτημα τοῦ μαρξισμοῦ, ὁ Πέτσολντ πού δέν κατεβαίνει στό ἐπίπεδο νά λογαριαστεῖ μέ κάποιον ἐκεῖ πέρα Μάρξ ἤ Ἔνγκελς, ἐκθέτει μέ θετική μορφή τίς απόψεις τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ στήν κοινωνιολογία, προσφέ-

ροντας ἔτσι τή δυνατότητα ἀντιπαραβολῆς τους μέ τό μαρξισμό.

Ὁ δεύτερος τόμος τῆς «Εἰσαγωγῆς στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας» τοῦ Πέτσολντ τιτλοφορεῖται: «Στό δρόμο πρός τή σταθερότητα» («Auf dem Wege zum Dauernden»). Ὁ συγγραφέας κάνει τήν τάση πρός τή σταθερότητα θεμέλιο τῆς ἔρευνάς του. «Ἡ ὁριστική (endgültig), σταθερή κατάσταση τῆς ἀνθρωπότητας μπορεῖ ὡς πρός τήν τυπική της πλευρά νά συναχθεῖ στά κύρια χαρακτηριστικά της. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἀποκτοῦμε τίς βάσεις γιά τήν ἠθική, τήν αἰσθητική καί τήν τυπική γνωσιοθεωρία» (S. III). «Ἡ ἀνθρώπινη ἐξέλιξη φέρνει μέσα της τό σκοπό της», βαδίζει πρός μιά «τέλεια (vollkommenen), σταθερή κατάσταση» (60). Οἱ σχετικές ἐνδείξεις εἶναι πολυάριθμες καί ποικιλόμορφες. Λογουχάρη πόσοι ἀπό τούς ἄκρους ριζοσπάστες δέν ἔχουν γίνει μέ τό πέρασμα τῆς ἡλικίας «συνετότεροι» καί πραότεροι; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτή ἡ «πρόωρη σταθερότητα» (S. 62), εἶναι γνώρισμα τοῦ φιλισταίου. Μά μήπως οἱ φιλισταῖοι δέν ἀποτελοῦν τή «συμπαγή πλειοψηφία»; (S. 62).

Τό συμπέρασμα τοῦ φιλοσόφου μας, πού μᾶς τό δίνει ὑπογραμμισμένο, εἶναι: «Τό οὐσιαστικότερο γνώρισμα ὅλων τῶν σκοπῶν τῆς νόησής μας καί τῆς δημιουργίας μας εἶναι ἡ σταθερότητα» (72). Διασάφηση: πολλοί «δέν μποροῦν νά βλέπουν» ἕναν πίνακα νά εἶναι στραβά κρεμασμένος στόν τοῖχο ἤ ἕνα πηρούνι νά εἶναι τοποθετημένο στραβά στό τραπέζι. Καί οἱ ἄνθρωποι αὐτοί «δέν εἶναι καθόλου κατανάγκη σχολαστικοί» (72). Ἔχουν μόνο ἕνα *«αἴσθημα ὅτι κάτι δέν εἶναι ἐντάξει»* (72· ὑπογράμμιση τοῦ Πέτσολντ). Μέ δυό λόγια, ἡ «τάση πρός τή σταθερότητα εἶναι ἡ ροπή πρός τήν πιό ὁριστική, τὴν ἔσχατη, ἀπό τήν ἴδια τή φύση της κατάσταση» (73). Ὅλα αὐτά εἶναι παρμένα ἀπό τό πέμπτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου τόμου, πού τιτλοφορεῖται: «Ἡ ψυχική τάση πρός τή σταθερότητα». Οἱ ἀποδείξεις γι' αὐτή τήν τάση εἶναι ὅλες τους πολύ σημαντικές. Λογουχάρη: «Τή ροπή πρός τό ἔσχατο, πρός τό ὑψηλότερο μέ τήν ἀρχική χωρική ἔννοια, τήν ἀκολουθοῦν οἱ ἄνθρωποι πού ἀγαποῦν τήν ὀρειβασία. Τό κίνητρο πού τούς σπρώχνει πρός τί κορυφές δέν εἶναι πάντα μόνο ἡ ροπή γιά μιά πλατύτερη θέα καί φυσική ἄσκηση, ἡ ροπή πρός τόν καθαρό ἀέρα, μέσα στούς κόλπους τῆς μεγάλης φύσης, ἀλλά καί ἡ ροπή, ἡ ριζωμένη βαθιά σέ κάθε ὀργανικό ὄν νά ἐμμένει στήν κατεύθυνση πού πῆρε στή δράση του, ὡσότου φτάσει σ' ἕνα

φυσικό τέρμα» (73). Ἀκόμη ἕνα παράδειγμα: τί ποσά δέν θυσιάζουν οἱ φιλοτελιστές γιά ν' ἀποκτήσουν μιά πλήρη συλλογή γραμματοσήμων! «Μπορεῖς νά πάθεις ἴλιγγο, καθώς ξεφυλλίζεις τόν τιμοκατάλογο ἑνός ἐμπόρου γραμματοσήμων... Κι' ὡστόσο τίποτε δέν εἶναι φυσικότερο καί κατανοητότερο ἀπ' αὐτή τήν τάση πρός τή σταθερότητα» (74).

Οἱ δίχως φιλοσοφική μόρφωση ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά κατανοήσουν ὅλο τό πλάτος τῶν ἀρχῶν τῆς σταθερότητας ἤ τῆς οἰκονομίας τῆς νόησης. Ὁ Πέτσολντ ἀναπτύσσει γιά τούς ἀδαεῖς λεπτομερειακά τή «θεωρία» του. «Ἡ συμπόνοια εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἄμεσης ἀνάγκης γιά μιά σταθερή κατάσταση», ἠχεῖ τό περιεχόμενο τῆς 28ης §... «Ἡ συμπόνοια δέν εἶναι ἐπανάληψη, διπλασιασμός τοῦ παρατηρούμενου πόνου, μά πόνος ἀπ' ἀφορμή αὐτό τόν πόνο... Πρέπει νά τονιστεῖ μέ τή μεγαλύτερη ἔμφαση ἡ ἀμεσότητα τῆς συμπόνοιας. Ἄν τήν παραδεχτοῦμε, παραδεχόμαστε μ' αὐτό ὅτι τό καλό τῶν ἄλλων μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει ἕναν ἄνθρωπο τό ἴδιο ἄμεσα καί θεμελιακά, ὅπως καί τό δικό του καλό. Ἔτσι ἀπορίπτουμε ταυτόχρονα κάθε ὠφελιμιστική καί εὐδαιμονιστική θεμελίωση τῆς διδασκαλίας γιά τήν ἠθική. Χάρη στή λαχτάρα της γιά σταθερότητα καί ἠρεμία, ἡ ἀνθρώπινη φύση στή βάση της δέν εἶναι κακή, μά πρόθυμη πάντα νά προσφέρει βοήθεια.

Ἡ ἀμεσότητα τῆς συμπόνοιας ἐκδηλώνεται συχνά στήν ἀμεσότητα τῆς βοήθειας. Γιά νά σώσει κανείς τόν πνιγόμενο ρίχνεται συχνά στό νερό χωρίς τήν παραμικρότερη σκέψη. Δέν μπορεῖ νά ὑποφέρει τό θέαμα τοῦ ἀνθρώπου πού παλεύει μέ τό θάνατο καί ρίχνεται σέ βοήθειά του. Ξεχνάει ὁλότελα τίς ἄλλες του ὑποχρεώσεις καί διακινδυνεύει ἀκόμη καί τή ζωή του καί τή ζωή τῶν δικῶν του γιά νά σώσει τήν ἄχρηστη ζωή ἑνός χαμένου μεθύστακα· μ' ἄλλα λόγια, κάτω ἀπό ορισμένες περιστάσεις, ἡ συμπόνοια μπορεῖ νά σπρώξει σέ ἐνέργειες πού ἀπό ἠθική ἄποψη εἶναι ἀδικαιολόγητες»...

Δεκάδες καί ἑκατοντάδες σελίδες τῆς ἐμπειριοκριτικῆς φιλοσοφίας εἶναι γεμάτες ἀπό παρόμοιες ἀνεκδιήγητες κοινοτοπίες!

Ἡ ἠθική συνάγεται ἀπό τήν ἔννοια τῆς «ἠθικῆς σταθερῆς κατάστασης» (δεύτερο μέρος τοῦ δεύτερου τόμου: «Οἱ σταθερές καταστάσεις τῆς ψυχῆς», κεφάλαιο 1ο: «Γιά τήν ἠθική σταθερή κατάσταση»). «Ἡ σταθερή κατάσταση, σύμφωνα μέ τήν ἴδια τήν ἔννοιά της, δέν περιέχει κανένα ὅρο ἀλλαγῆς σέ κανένα ἀπό τά συστατικά της μέρη. Ἀπό δῶ βγαίνει χωρίς ἄλλη σκέψη ὅτι ἡ κατάσταση αὐτή δέν μπορεῖ νά κρύβει

μέσα της καμιά δυνατότητα *πολέμου*» (202). «Ἡ οἰκονομική καί ἡ κοινωνική ἰσότητα ἀπορέει ἀπό τήν ἔννοια τῆς οριστικῆς (endgültig), σταθερῆς κατάστασης» (213). Αὐτή ἡ «σταθερή κατάσταση» δέν ἀπορέει ἀπό τή θρησκεία, ἀλλά ἀπό τήν «ἐπιστήμη». Δέν εἶναι «ἡ πλειοψηφία» πού θά τό πραγματοποιήσει αὐτό, ὅπως νομίζουν οἱ σοσιαλιστές, δέν εἶναι ἡ ἐξουσία τῶν σοσιαλιστῶν πού θά «βοηθήσει τήν ἀνθρωπότητα» (207), ὄχι· ἡ «ἐλεύθερη ἐξέλιξη» θά ὁδηγήσει στό ἰδανικό. Πραγματικά, δέν ἐλαττώνονται μήπως τά κέρδη τοῦ κεφαλαίου καί δέν αὐξάνει σταθερά τό ἡμερομίσθιο; (223). Ὅλοι οἱ ἰσχυρισμοί γιά τή «μισθωτή δουλεία» εἶναι ψεύτικοι (229). Ἄλλοτε ἔσπαζαν ἀτιμώρητα τά πόδια τῶν σκλάβων, τώρα ὅμως; Ὄχι· ἡ «ἠθική πρόοδος» εἶναι ἀναμφισβήτητη: κοιτάξτε τούς πανεπιστημιακούς συνοικισμούς στήν Ἀγγλία, τό Στρατό τῆς Σωτηρίας (230), τούς «συλλόγους ἠθικῆς» στή Γερμανία. Στό ὄνομα τῆς «αἰσθητικῆς σταθερῆς κατάστασης» (κεφάλαιο 2ο τοῦ δευτέρου μέρους) ἀπορίπτεται ὁ «ρωμαντισμός». Στό ρωμαντισμό ὅμως ἀνήκουν καί ὅλες οἱ μορφές ὑπέρμετρης διεύρυνσης τοῦ *Ἐγώ* καί ὁ ἰδεαλισμός, καί ἡ μεταφυσική, καί ὁ ἀποκρυφισμός, καί ὁ σολιψισμός, καί ὁ ἐγωϊσμός, καί ἡ «βίαιη ἐπιβολή τῆς πλειοψηφίας στή μειοψηφία», καί τό «σοσιαλδημοκρατικό ἰδανικό τῆς ὀργάνωσης ὅλης τῆς ἐργασίας ἀπό τό κράτος» (240 - 241)*.

Βλακεία δίχως ὅρια ἑνός μικροαστοῦ, πού σερβίρει μέ αὐτοϊκανοποίηση κάτω ἀπό τό κάλυμμα μιᾶς «νέας» «ἐμπειριοκριτικῆς» συστηματοποίησης καί ὁρολογίας τήν πιό ξεφτισμένη κουρελαρία, νά σέ τί συνοψίζονται οἱ κοινωνιολογικές ἀναδρομές τοῦ Μπλάι, τοῦ Πέτσολντ καί τοῦ Μάχ. Λεκτικά τερτίπια κάτω ἀπό ἕνα ἐπιτηδευμένο ἔνδυμα, παρατραβηγμένα τεχνάσματα συλλογιστικῆς, ραφιναρισμένος σχολαστικισμός, μέ μιά λέξη, καί στή γνωσιολογία, καί στήν κοινωνιολογία ἔχουμε τό ἴδιο ἀντιδραστικό περιεχόμενο κάτω ἀπό τήν ἴδια φανταχτερή ταμπέλα.

Ἄς δοῦμε τώρα τούς ρώσους μαχιστές.

---

* Μέ τό ἴδιο πνεῦμα ἐκφράζεται ὁ Μάχ ὑπέρ τοῦ γραφειοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ τοῦ Πόππερ καί τοῦ Μένγκερ, πού ἐξασφαλίζει τήν «ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου», ἐνῶ, λέει, ἡ διδασκαλία τῶν σοσιαλδημοκρατῶν πού «διαφέρει μειονεκτικά» ἀπ' αὐτό τό σοσιαλισμό ἀπειλεῖ μέ «ἀκόμη καθολικότερη καί βαθύτερη σκλαβιά ἀπό τή σκλαβιά ἑνός μοναρχικοῦ ἤ ὀλιγαρχικοῦ κράτους». Βλ. «Erkenntnis und Irrtum», 2. Auflage, 1906, SS. 80-81 («Γνώση καί πλάνη», 2η ἔκδ., 1906, σελ. 80 - 81. *Ἡ Σύντ.*)

2. ΠΩΣ Ο ΜΠΟΓΚΝΤΑΝΟΦ ΔΙΟΡΘΩΝΕΙ ΚΑΙ «ΑΝΑΠΤΥΣΣΕΙ» ΤΟΝ ΜΑΡΞ

Στό ἄρθρο του «Ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς στή φύση καί στήν κοινωνία» (1902. Βλ. «Ἀπό τήν ψυχ. τῆς κοιν.», σελ. 35 καί ἑπόμ.) ὁ Μπογκντάνοφ παραθέτει τήν ὀνομαστή περικοπή ἀπό τόν πρόλογο τῆς «Zur Kritik»[107], ὅπου ὁ «μέγιστος κοινωνιολόγος», δηλ. ὁ Μάρξ, ἐκθέτει τίς βάσεις τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ Μπογκντάνοφ, παραθέτοντας τά λόγια τοῦ Μάρξ, δηλώνει ὅτι «ἡ παλιά διατύπωση τοῦ ἱστορικοῦ μονισμοῦ, χωρίς νά παύει νά εἶναι βασικά σωστή, δέν μᾶς ἱκανοποιεῖ πιά πέρα γιά πέρα» (37). Ὁ συγγραφέας θέλει, συνεπῶς, νά ἐπιφέρει διόρθωση στή θεωρία ἤ νά τήν ἀναπτύξει, *ξεκινώντας ἀπό τίς ἴδιες τίς βάσεις της*. Τό κύριο συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα εἶναι τό ἀκόλουθο:

«Δείξαμε ὅτι οἱ κοινωνικές μορφές ἀνήκουν στό ἐκτεταμένο *γένος* τῶν βιολογικῶν προσαρμογῶν. Μ' αὐτό ὅμως δέν ὁρίσαμε ἀκόμη τήν περιοχή τῶν κοινωνικῶν μορφῶν: γιά νά δόσουμε τόν ὁρισμό της πρέπει νά προσδιορίσουμε ὄχι μόνο τό *γένος*, μά καί τό εἶδος... Στόν ἀγώνα τους γιά τήν ὕπαρξη οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά ἑνώνονται διαφορετικά παρά μόνο μέσω τῆς *συνείδησης*: χωρίς συνείδηση δέν ὑπάρχει ἐπικοινωνία. Γι' αὐτό ἡ *κοινωνική ζωή σέ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις της εἶναι συνειδητά ψυχική*... Ἡ κοινωνικότητα εἶναι ἀξεχώριστη ἀπό τή συνειδητότητα. *Τό κοινωνικό Εἶναι καί ἡ κοινωνική συνείδηση μέ τήν ἀκριβή ἔννοια αὐτῶν τῶν λέξεων εἶναι ταυτόσημα*» (50, 51. Ὑπογράμμιση τοῦ Μπογκντάνοφ).

Ὅτι αὐτό τό συμπέρασμα δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τό μαρξισμό, τό ἔδειξε ἤδη ὁ Ὀρτοντόξ («Φιλοσοφικά δοκίμια», Πετρούπολη, 1906, σελ. 183 καί προηγ.). Μά ὁ Μπογκντάνοφ πιάστηκε ἀπό ἕνα *λάθος* τῆς περικοπῆς καί τοῦ ἀπάντησε ἁπλῶς μέ βρισιές. Ἀντί τή φράση «μέ τήν ἀκριβή ἔννοια αὐτῶν τῶν λέξεων», ὁ Ὀρτοντόξ παράθεσε: «μέ τήν πλήρη ἔννοια». Τό λάθος εἶναι ὁλοφάνερο, καί ὁ συγγραφέας εἶχε κάθε δικαίωμα νά τό διορθώσει· τά ξεφωνητά ὅμως μ' αὐτή τήν ἀφορμή γιά «διαστρέβλωση», γιά «λαθροχειρία» κτλ. («Ἐμπειριομονισμός», βιβλ. III, σελ. XLIV) δέν εἶναι παρά ἄθλιες λέξεις πού σκοπό ἔχουν νά *συγκαλύψουν* τήν οὐσία τῆς διαφωνίας. Ὁποια καί νά εἶναι ἡ «ἀκριβής» ἔννοια πού σοφίστηκε ὁ Μπογκντάνοφ γιά τίς λέξεις «κοινωνικό Εἶναι» καί «κοινωνική συνείδηση», παραμένει ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ θέση του πού παραθέσαμε *δέν εἶναι σωστή*. Τό κοινωνικό Εἶναι

καί ἡ κοινωνική συνείδηση δέν εἶναι ταυτόσημα, ὅπως ἀκριβῶς δέν εἶναι ταυτόσημο τό Εἶναι γενικά καί ἡ συνείδηση γενικά. Ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ἔρχονται σέ ἐπικοινωνία, δροῦν σάν συνειδητά ὄντα, *δέν βγαίνει* καθόλου ὅτι ἡ κοινωνική συνείδηση εἶναι ταυτόσημη μέ τό κοινωνικό Εἶναι. Σέ ὅλους τούς κάπως σύνθετους κοινωνικούς σχηματισμούς— καί ἰδιαίτερα στόν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό— οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ἔρχονται σέ ἐπικοινωνία, *δέν ἔχουν συνείδηση* ποιές κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνονται στήν περίπτωση αὐτή, σύμφωνα μέ ποιούς νόμους ἀναπτύσσονται αὐτές οἱ σχέσεις κτλ. Λογουχάρη, ὁ ἀγρότης, πουλώντας στάρι, ἔρχεται σέ «ἐπικοινωνία» μέ τούς παραγωγούς σταριοῦ στήν παγκόσμια ἀγορά· ὡστόσο δέν ἔχει συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, δέν ἔχει συνείδηση οὔτε τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται ἀπό τήν ἀνταλλαγή. Ἡ κοινωνική συνείδηση *ἀντανακλᾶ* τό κοινωνικό Εἶναι, νά σέ τί συνίσταται ἡ διδασκαλία τοῦ Μάρξ. Ἡ ἀντανάκλαση μπορεῖ νά εἶναι κατά προσέγγιση πιστό ἀντίγραφο τοῦ ἀντικειμένου πού ἀντανακλᾶται, ἀλλά εἶναι παράλογο νά μιλάει κανείς ἐδῶ γιά ταυτότητα. Ἡ συνείδηση γενικά *ἀντανακλᾶ* τό Εἶναι, αὐτή εἶναι γενική θέση *ὅλου* τοῦ ὑλισμοῦ. Καί δέν μπορεῖ νά μή βλέπει κανείς τόν ἄμεσο καί *ἀδιάρρηκτο* δεσμό της μέ τή θέση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ: ἡ κοινωνική συνείδηση *ἀντανακλᾶ* τό κοινωνικό Εἶναι.

Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Μπογκντάνοφ νά διορθώσει ἀπαρατήρητα καί ν' ἀναπτύξει τόν Μάρξ «στό πνεῦμα τῶν βάσεών του» εἶναι ὁλοφάνερη διαστρέβλωση αὐτῶν τῶν *ὑλιστικῶν* βάσεων στό πνεῦμα τοῦ *ἰδεαλισμοῦ*. Θά ἦταν γελοῖο νά τό ἀρνηθεῖ κανείς αὐτό. Ἄς θυμηθοῦμε τήν ἔκθεση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ πού ἔκανε ὁ Μπαζάροφ (ὄχι τοῦ ἐμπειριομονισμοῦ, πῶς εἶναι δυνατό! — ὑπάρχει τόσο τεράστια, τόσο τεράστια διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δυό «συστήματα»!): «ἡ αἰσθητηριακή ἀντίληψη *εἶναι ἀκριβῶς* ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα». Αὐτό εἶναι φανερός ἰδεαλισμός, φανερή θεωρία τῆς ταυτότητας συνείδησης καί Εἶναι. Θυμηθεῖτε ἀκόμη τήν διατύπωση τοῦ Β. Σοῦππε, ἐνυπαρξιστῆ (πού, ὅπως ὁ Μπαζάροφ καί Σία, κοβόταν κι' αὐτός νά ὁρκίζεται σέ θεούς καί δαίμονες ὅτι δέν εἶναι ἰδεαλιστής καί πού, ὅπως κι' ὁ Μπογκντάνοφ, ἐπέμενε τό ἴδιο κατηγορηματικά στήν «ἀκριβή» ἔννοια τῶν λέξεών του): «τό Εἶναι ἴσον συνείδηση». Καί τώρα ἀντιπαράβαλέ τα ὅλα αὐτά μέ τήν *ἀνασκευή* τοῦ ἱστορικοῦ ὑλι-

σμοῦ τοῦ Μάρξ ἀπό τόν ἐνυπαρξιστή Σοῦμπερτ- Ζόλντερν: «Κάθε ὑλικό προτσές τῆς παραγωγῆς εἶναι πάντα ἕνα γεγονός συνείδησης τοῦ παρατηρητῆ αὐτοῦ τοῦ προτσές... Ἀπό γνωσιολογική λοιπόν ἄποψη *πρωτεῦον* (prius) δέν εἶναι τό ἐξωτερικό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀλλά τό ὑποκείμενο ἤ τά ὑποκείμενα· μ' ἄλλα λόγια, καί τό καθαρά ὑλικό προτσές τῆς παραγωγῆς δέν (μᾶς) ὁδηγεῖ ἔξω ἀπό τή γενική συνειδησιακή ἀλληλουχία» (Bewußtseinszusammenhangs). Βλ. βιβλίο πού ἀναφ.: «Das menschliche Glück und die soziale Frage», S. 293 καί 295 - 296*.

Ὁ Μπογκντάνοφ μπορεῖ νά καταριέται ὅσο θέλει τούς ὑλιστές «γιά διαστρέβλωση τῶν σκέψεών του», ὅμως καμιά κατάρα δέν θ' ἀλλάξει τό ἁπλό καί ξεκάθαρο γεγονός. Ἡ διόρθωση στόν Μάρξ καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Μάρξ πού γίνεται ἀπό τόν «ἐμπειριομονιστή» Μπογκντάνοφ στό πνεῦμα τάχα τοῦ Μάρξ δέν διαφέρει *σέ τίποτε τό οὐσιαστικό* ἀπό τήν ἀνασκευή τοῦ Μάρξ πού κάνει ὁ ἰδεαλιστής καί γνωσιολογικός σολιψιστής Σοῦμπερτ-Ζόλντερν. Ὁ Μπογκντάνοφ διαβεβαιώνει ὅτι δέν εἶναι ἰδεαλιστής. Ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν διαβεβαιώνει ὅτι εἶναι ρεαλιστής (ὁ Μπαζάροφ μάλιστα τό πίστεψε). Στήν ἐποχή μας ὁ φιλόσοφος δέν μπορεῖ νά μήν ἀνακηρύσσει τόν ἑαυτό του «ρεαλιστή» καί «ἀντίπαλο τοῦ ἰδεαλισμοῦ». Εἶναι καιρός πιά νά τό καταλάβετε αὐτό, κύριοι μαχιστές!

Καί οἱ ἐνυπαρξιστές, καί οἱ ἐμπειριοκριτικοί, καί ὁ ἐμπειριομονιστής λογομαχοῦν γιά τά ἐπιμέρους, γιά λεπτομέρειες, γιά τή διατύπωση τοῦ *ἰδεαλισμοῦ*, ἐνῶ ἐμεῖς ἀπορίπτουμε *εὐθύς ἐξαρχῆς*, ὅλες τίς βάσεις τῆς φιλοσοφίας τους, πού εἶναι κοινές γιά ὁλόκληρη τήν τριάδα. Ἄς κηρύσσει ὁ Μπογκντάνοφ μέ τήν καλύτερη σημασία καί μέ τίς καλύτερες προθέσεις τήν «ταυτότητα» κοινωνικοῦ Εἶναι καί κοινωνικῆς συνείδησης, υἱοθετώντας *ὅλα τά συμπεράσματα* τοῦ Μάρξ· ἐμεῖς θά ποῦμε: Μπογκντάνοφ *μεῖον* «ἐμπειριομονισμός» (ἤ σωστότερα *μεῖον* μαχισμός) ἴσον μαρξιστής. Γιατί αὐτή ἡ θεωρία τῆς ταυτότητας κοινωνικοῦ Εἶναι καί κοινωνικῆς συνείδησης εἶναι ἕνας *καθαρός παραλογισμός*, εἶναι μιά *ἀπόλυτα ἀντιδραστική* θεωρία. Καί ἄν ὁρισμένα πρόσωπα τή συμβιβάζουν μέ τό μαρξισμό, μέ μιά μαρξιστική θέση, πρέπει νά παραδεχτοῦμε πώς οἱ ἄνθρωποι αὐτοί εἶναι καλύτεροι ἀπό τίς θεωρίες τους, ὄχι

* —«Ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία καί τό κοινωνικό ζήτημα», σελ. 293 καί 295 - 296. *Ἡ Σύντ.*

ὅμως καί νά δικαιολογήσουμε τίς κραυγαλέες θεωρητικές διαστρεβλώσεις τοῦ μαρξισμοῦ.

Ὁ Μπογκντάνοφ συμβιβάζει τή θεωρία του μέ τά συμπεράσματα τοῦ Μάρξ, θυσιάζοντας στά συμπεράσματα αὐτά τήν πιό στοιχειώδη συνέπεια. Κάθε ξεχωριστός παραγωγός στήν παγκόσμια οἰκονομία ἔχει συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι εἰσάγει μιάν ὁρισμένη ἀλλαγή στήν τεχνική τῆς παραγωγῆς, κάθε νοικοκύρης ἔχει συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἀνταλλάσσει ὁρισμένα προϊόντα μέ ἄλλα· αὐτοί ὅμως οἱ παραγωγοί κι' αὐτοί οἱ νοικοκυραῖοι δέν καταλαβαίνουν ὅτι ἀλλάζουν ἔτσι τό *κοινωνικό Εἶναι*. Οὔτε 70 Μάρξ δέν θά μποροῦσαν νά συλλάβουν τό σύνολο ὅλων αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν μέ ὅλα τά παρακλάδια τους στήν παγκόσμια καπιταλιστική οἰκονομία. Τό σπουδαιότερο εἶναι ὅτι ἀνακαλύφθηκαν οἱ *νόμοι* αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν, καταδείχθηκε στίς κύριες καί βασικές γραμμές ἡ *ἀντικειμενική* λογική αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν καί τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης, ἀντικειμενική ὄχι μέ τήν ἔννοια ὅτι μιά κοινωνία συνειδητῶν ὄντων, τῶν ἀνθρώπων, μποροῦσε νά ὑπάρχει καί νά ἀναπτύσσεται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὕπαρξη τῶν συνειδητῶν ὄντων (ἡ «θεωρία» τοῦ Μπογκντάνοφ δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά *ὑπογραμμίζει* τέτιες ἀνοησίες), ἀλλά μέ τήν ἔννοια ὅτι τό κοινωνικό Εἶναι εἶναι *ἀνεξάρτητο* ἀπό τήν *κοινωνική συνείδηση* τῶν ἀνθρώπων. Ἀπό τό γεγονός ὅτι ζεῖτε καί ἀσκεῖτε νοικοκυριό, ἀπό τό γεγονός ὅτι γεννᾶτε παιδιά, παράγετε προϊόντα καί τά ἀνταλλάσσετε, διαμορφώνεται μιά ὁρισμένη ἀντικειμενικά ἀναγκαία ἁλυσίδα γεγονότων, ἁλυσίδα ἐξέλιξης, ἀνεξάρτητη ἀπό τήν *κοινωνική* σας συνείδηση, πού δέν τή συλλαβαίνει ποτέ στήν πληρότητά της ἡ συνείδηση. Τό ὕψιστο καθῆκον τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι νά συλλάβει αὐτή τήν ἀντικειμενική λογική τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης (ἐξέλιξης τοῦ κοινωνικοῦ Εἶναι) στά γενικά καί κύρια χαρακτηριστικά της γιά νά προσαρμόσει *σ' αὐτήν* ὅσο τό δυνατόν πιό ἀκριβολογημένα, πιό ξεκάθαρα καί πιό κριτικά τήν κοινωνική της συνείδηση καί τή συνείδηση τῶν πρωτοπόρων τάξεων ὅλων τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν.

Ὅλα αὐτά τά παραδέχεται ὁ Μπογκντάνοφ. Ὥστε; Ὥστε *στήν πράξη* πετάει σάν κάτι τό ἄχρηστο τή θεωρία του τῆς «ταυτότητας κοινωνικοῦ Εἶναι καί κοινωνικῆς συνείδησης» καί ἡ θεωρία του αὐτή παραμένει μιά κούφια σχολαστική ἀπόφυση, τό ἴδιο κούφια, νεκρή καί ἄχρηστη ὅπως καί ἡ «θεωρία τῆς καθολικῆς ὑποκατάστασης», ἤ ἡ διδασκαλία γιά τά

«στοιχεῖα», τήν «ἐνδοβολία» καί ὅλη ἡ ὑπόλοιπη μαχιστική ἀσυναρτησία. Μά «ὁ νεκρός ἀδράχνει τό ζωντανό», ἡ νεκρή σχολαστική ἀπόφυση, *ἐνάντια στή θέληση καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδηση* τοῦ Μπογκντάνοφ, μετατρέπει τή φιλοσοφία του σέ *ὄργανο ἐξυπηρέτησης* τῶν διαφόρων Σοῦμπερτ-Ζόλντερν καί τῶν ἄλλων ἀντιδραστικῶν, πού διαδίδουν σέ χίλιους δυό τόνους ἀπό ἑκατοντάδες καθηγητικές ἕδρες *αὐτό ἀκριβῶς* τό νεκρό στοιχεῖο στή θέση τοῦ ζωντανοῦ, ἐνάντια στό ζωντανό, μέ σκοπό νά πνίξουν τό ζωντανό. Ὁ Μπογκντάνοφ προσωπικά εἶναι ἄσπονδος ἐχθρός κάθε ἀντίδρασης καί ἰδιαίτερα τῆς ἀστικῆς ἀντίδρασης. Ἡ «ὑποκατάσταση» τοῦ Μπογκντάνοφ καί ἡ θεωρία του τῆς «ταυτότητας κοινωνικοῦ Εἶναι καί κοινωνικῆς συνείδησης» *ἐξυπηρετοῦν αὐτή τήν ἀντίδραση*. Εἶναι θλιβερό γεγονός, πάντως ὅμως γεγονός.

Ὁ ὑλισμός παραδέχεται γενικά τό ἀντικειμενικά πραγματικό Εἶναι (ὕλη), ἀνεξάρτητο ἀπό τή συνείδηση, ἀπό τό αἴσθημα, ἀπό τήν ἐμπειρία κτλ. τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ ὑλισμός ὁ ἱστορικός παραδέχεται τό κοινωνικό Εἶναι σάν ἀνεξάρτητο ἀπό τήν κοινωνική συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ συνείδηση κι' ἐκεῖ κι' ἐδῶ ἀποτελεῖ μόνο ἀντανάκλαση τοῦ Εἶναι, στήν καλύτερη περίπτωση κατά προσέγγιση πιστή (ἀντίστοιχη, ἰδανικά ἀκριβή) ἀντανάκλασή του. Ἀπό τή φιλοσοφία αὐτή τοῦ μαρξισμοῦ, πού εἶναι φτιαγμένη ἀπό ἕνα ἀτόφιο κομμάτι ἀτσάλι, δέν μποροῦμε ν' ἀφαιρέσουμε οὔτε μιά βασική πρόταση, οὔτε ἕνα οὐσιαστικό μέρος, χωρίς ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια καί χωρίς νά πέσουμε στήν ἀγκαλιά τῆς ἀντιδραστικῆς ἀστικῆς ψευτιᾶς.

Νά ἀκόμη μερικά παραδείγματα τοῦ πῶς ὁ νεκρός φιλοσοφικός ἰδεαλισμός ἀδράχνει τό ζωντανό μαρξιστή Μπογκντάνοφ:

Ἄρθρο: «Τί εἶναι ἰδεαλισμός;» 1901 (στό ἴδιο, σελ. 11 καί ἑπόμ.). «Καταλήγουμε στό ἀκόλουθο συμπέρασμα: κι' ἐκεῖ πού οἱ ἄνθρωποι συμφωνοῦν στίς κρίσεις τους γιά τήν πρόοδο, κι' ἐκεῖ πού διαφωνοῦν, τό βασικό νόημα τῆς ἰδέας τῆς προόδου παραμένει τό ἴδιο, δηλ. *αὐξανόμενη πληρότητα καί ἁρμονία τῆς ζωῆς τῆς συνείδησης*. Αὐτό εἶναι τό ἀντικειμενικό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας πρόοδος... Ἄν τώρα συγκρίνουμε τήν ψυχολογική ἔκφραση πού πετύχαμε γιά τήν ἰδέα τῆς προόδου μέ τήν πιό πάνω ξεκαθαρισμένη βιολογική διατύπωση («ἀπό βιολογική ἄποψη *πρόοδος καλεῖται ἡ αὔξηση τοῦ συνολικοῦ ἀθροίσματος τῆς ζωῆς*». σελ. 14), θά πεισθοῦμε εὔκολα ὅτι ἡ πρώτη συμπίπτει πέρα γιά πέρα μέ τή δεύτε-

ρη καί μπορεῖ νά συναχθεῖ ἀπ' αὐτήν... Καί μιά πού ἡ κοινωνική ζωή ἀνάγεται στήν ψυχική ζωή τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, καί ἐδῶ τό περιεχόμενο τῆς ἰδέας τῆς προόδου παραμένει τό ἴδιο: αὔξηση τῆς πληρότητας καί τῆς ἁρμονίας τῆς ζωῆς· πρέπει μόνο νά προσθέσουμε: τῆς *κοινωνικῆς* ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Καί φυσικά ἡ ἰδέα τῆς κοινωνικῆς προόδου δέν εἶχε ποτέ καί δέν μπορεῖ νά ἔχει ἄλλο περιεχόμενο» (σελ. 16).

«Βρήκαμε... πώς ὁ ἰδεαλισμός ἐκφράζει μέσα στή ψυχή τοῦ ἀνθρώπου τή νίκη τῶν πιό κοινωνικῶν διαθέσεων πάνω στίς λιγότερο κοινωνικές, ὅτι τό ἰδανικό τῆς προόδου εἶναι ἀντανάκλαση τῆς κοινωνικά προοδευτικῆς τάσης στόν ἰδεαλιστικό ψυχικό κόσμο» (32).

Δέν χωράει συζήτηση ὅτι σ' ὅλο αὐτό τό παιχνίδι μέ τή βιολογία καί τήν κοινωνιολογία δέν ὑπάρχει *οὔτε κόκκος* μαρξισμοῦ. Καί στόν Σπένσερ καί στόν Μιχαηλόβσκι μπορεῖτε νά συναντήσετε ὅσους θέλετε ὁρισμούς, καθόλου χειρότερους, πού δέν ὁρίζουν τίποτε ἐκτός ἀπό τίς «καλές προθέσεις» τοῦ συγγραφέα καί πού δείχνουν τήν *πλήρη ἔλλειψη κατανόησης*, τοῦ «τί εἶναι ἰδεαλισμός» καί τί ὑλισμός.

Τρίτο βιβλίο τοῦ «'Εμπειριομονισμοῦ», ἄρθρο «Κοινωνική ἐπιλογή» (βάσεις τῆς μεθόδου) 1906. Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μέ τήν ἀνασκευή τῶν «ἐκλεκτικῶν κοινωνικοβιολογικῶν ἀποπειρῶν τοῦ Λάνγκε, τοῦ Φέρρυ, τοῦ Βόλτμαν καί πολ. ἄλλ.» (σελ. 1) καί στή σελ. 15 ἐκθέτει κιόλας τό ἀκόλουθο πόρισμα τῆς «ἔρευνας»: «Μποροῦμε νά διατυπώσουμε τή θεμελιακή σχέση ἐνεργειακῆς καί κοινωνικῆς ἐπιλογῆς μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο:

Κάθε πράξη κοινωνικῆς ἐπιλογῆς ἀποτελεῖ αὔξηση ἤ ἐλάττωση τῆς ἐνέργειας τοῦ κοινωνικοῦ συμπλέγματος στό ὁποῖο ἀναφέρεται. Στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε μπροστά μας "θετική ἐπιλογή", στή δεύτερη "ἀρνητική ἐπιλογή"». (Ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα).

Καί μιά τέτια ἀνεκδιήγητη ἀνοησία μᾶς τήν προσφέρουν γιά μαρξισμό! Μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς κάτι πιό στεῖρο, πιό ἄψυχο καί πιό σχολαστικό ἀπό ἕνα τέτιο ἀράδιασμα λέξεων τῆς βιολογίας καί τῆς ἐνεργειακῆς, πού στήν περιοχή τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν δέν δίνουν καί δέν μποροῦν νά δόσουν ἀπολύτως τίποτε; Δέν ὑπάρχει ἐδῶ οὔτε ἴχνος συγκεκριμένης οἰκονομικῆς ἔρευνας, οὔτε νύξη γιά τή *μέθοδο* τοῦ Μάρξ, τή μέθοδο τῆς διαλεκτικῆς καί τήν κοσμοθεωρία τοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλά ἕνα ἁπλό *σκάρωμα* ὁρισμῶν καί ἀπόπειρες νά τούς προ-

σαρμόσουν στά ἕτοιμα συμπεράσματα τοῦ μαρξισμοῦ. «Ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα, αὔξηση τῆς ἐνέργειας τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου...» — τό δεύτερο μισό τῆς φράσης εἶναι, ἀναμφίβολα, ἁπλή ἐπανάληψη τοῦ πρώτου μισοῦ, ἐκφρασμένη μέ ὅρους κενούς σέ περιεχόμενο, πού φαίνονται σάν νά «βαθαίνουν» τό ζήτημα, ἐνῶ στή οὐσία δέν διαφέρουν *οὔτε κατά μιά τρίχα* ἀπό τίς ἐκλεκτικές βιολογικοκοινωνιολογικές ἀπόπειρες τοῦ Λάνγκε καί Σίας! — «ὡστόσο ὁ δυσαρμονικός χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ προτσές καταλήγει τελικά σέ "κρίση", σέ τεράστια σπατάλη παραγωγικῶν δυνάμεων, σέ ἀπότομη ἐλάττωση τῆς ἐνέργειας: ἡ θετική ἐπιλογή ἐναλλάσσεται μέ τήν ἀρνητική» (18).

Δέν σᾶς φαίνεται ὅτι διαβάζετε Λάνγκε; Στά ἕτοιμα συμπεράσματα γιά τίς κρίσεις κολλᾶνε μιά βιολογικο-ἐνεργειακή ἐτικέττα, χωρίς νά προσθέτουν οὔτε μιά στάλα συγκεκριμένο ὑλικό καί χωρίς νά ξεδιαλύνουν τή φύση τῶν κρίσεων. Ὅλα αὐτά γίνονται μέ τίς καλύτερες προθέσεις, γιατί ὁ συγγραφέας θέλει νά ἐπιβεβαιώσει καί νά βαθύνει τά συμπεράσματα τοῦ Μάρξ, στήν πράξη ὅμως τά *ἀραιώνει* σέ διάλυμα ἑνός ἀφόρητα πληκτικοῦ, νεκροῦ σχολαστικισμοῦ. Τό μόνο «μαρξιστικό» ἐδῶ εἶναι ἡ *ἐπανάληψη* ἑνός συμπεράσματος ἀπό τά πρίν γνωστοῦ καί ὅλη ἡ «νέα» αἰτιολόγηση αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος, ὅλη αὐτή ἡ «κοινωνική ἐνεργειακή» (34) καί «κοινωνική ἐπιλογή» δέν εἶναι παρά ἁπλό συνοθύλευμα λέξεων καί ἀληθινή κοροϊδία σέ βάρος τοῦ μαρξισμοῦ.

Ὁ Μπογκντάνοφ δέν ἀσχολεῖται καθόλου μέ τή μαρξιστική ἔρευνα, ἀλλά μέ τό νά ξαναντύνει μέ βιολογική καί ἐνεργειακή ὁρολογία τά ἀποτελέσματα πού ἔχει ἤδη πετύχει παλιότερα αὐτή ἡ ἔρευνα. Ὅλη αὐτή ἡ προσπάθεια ἀπ' τήν ἀρχή ὥς τό τέλος δέν ἔχει καμιάν ἀξία, γιατί ἡ ἐφαρμογή τῶν ἐννοιῶν «ἐπιλογή», «ἀφομοίωση καί ἀπαφομοίωση» τῆς ἐνέργειας, ἐνεργειακό ἰσοζύγιο κτλ. κ.ο.κ στήν περιοχή τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι *κούφια φρασεολογία.* Στήν πραγματικότητα καμιά *ἔρευνα* κοινωνικῶν φαινομένων, καμιά διασάφηση τῆς *μεθόδου* τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν *δέν μπορεῖ* νά πραγματοποιηθεῖ μ' αὐτές τίς ἔννοιες. Δέν ὑπάρχει τίποτε τό εὐκολότερο ἀπό τό νά κολλᾶ κανείς «ἐνεργειακή» ἤ «βιολογικο-κοινωνιολογική» ἐτικέττα σέ φαινόμενα σάν τίς κρίσεις, τίς ἐπαναστάσεις, τήν πάλη τῶν τάξεων κτλ., μά δέν ὑπάρχει καί τίποτε τό πιό στεῖρο, τό πιό σχολαστικό καί τό πιό νεκρό,

ἀπ' αὐτή τήν ἀπασχόληση. Ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος δέν εἶναι ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ προσπαθεῖ μ' αὐτό νά προσαρμόσει στόν Μάρξ *ὅλα* ἤ «σχεδόν» ὅλα του τά ἐξαγόμενα καί συμπεράσματα (εἴδαμε τή «διόρθωση» πού ἔκανε στό ζήτημα τῆς σχέσης κοινωνικοῦ Εἶναι καί κοινωνικῆς συνείδησης), ἀλλά ὅτι οἱ *μέθοδοι* αὐτῆς τῆς προσαρμογῆς, αὐτῆς τῆς «κοινωνικῆς ἐνεργειακῆς» εἶναι τελείως ψεύτικες καί δέν διαφέρουν σέ τίποτε ἀπό τίς μεθόδους τοῦ Λάνγκε.

«Ὁ κ. Λάνγκε («Γιά τό ἐργατικό ζήτημα κτλ.», 2η ἔκδ.),— ἔγραφε ὁ Μάρξ στίς 27 τοῦ Ἰούνη 1870 στόν Κούγκελμαν,— μοῦ πλέκει τό ἐγκώμιο... μέ σκοπό νά παρουσιαστεῖ ὁ ἴδιος σάν μεγάλος ἄνθρωπος. Ἀλήθεια, ὁ κ. Λάνγκε ἔκανε μιά μεγάλη ἀνακάλυψη. Ὅλη ἡ ἱστορία μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ σ' ἕνα μοναδικό μεγάλο φυσικό νόμο. Ὁ φυσικός αὐτός νόμος περικλείνεται στή *φράση* «Struggle for life» — ἀγώνας γιά τήν ὕπαρξη (ἡ ἔκφραση τοῦ Δαρβίνου σ' αὐτή τή χρησιμοποίησή της γίνεται κούφια φράση) καί τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς φράσης εἶναι ὁ νόμος τοῦ Μάλθους γιά τόν πληθυσμό ἤ μάλλον γιά τόν ὑπερπληθυσμό. Συνεπῶς, ἀντί ν' ἀναλύει κανείς αὐτό τό «Struggle for life», ὅπως ἐμφανίστηκε ἱστορικά στίς διάφορες κοινωνικές μορφές, δέν μένει τίποτε ἄλλο νά κάνει παρά κάθε συγκεκριμένο ἀγώνα νά τόν μετρατρέπει στή φράση «Struggle for life» καί τούτη τή φράση νά τή μετατρέπει στό φαντασιοκόπημα τοῦ Μάλθους γιά τόν πληθυσμό. Πρέπει νά παραδεχτοῦμε πώς ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι πολύ πειστική γιά τήν κομπαστική, ψευτοεπιστημονική καί γεμάτη στόμφο ἀμάθεια καί γιά τή διανοητική τεμπελιά»[108].

Ἡ βάση τῆς κριτικῆς τοῦ Μάρξ στόν Λάνγκε δέν ἔγκειται στό ὅτι ὁ Λάνγκε εἰσάγει εἰδικά τό μαλθουσιανισμό[109] στήν κοινωνιολογία, ἀλλά στό ὅτι ἡ μεταφορά βιολογικῶν ἐννοιῶν *γενικά* στήν περιοχή τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι *φρασεολογία*. Ἄν ἡ μεταφορά αὐτή γίνεται μέ «καλούς» σκοπούς ἤ μέ σκοπό νά ὑποστηριχθοῦν λαθεμένα κοινωνιολογικά συμπεράσματα, ἀπό τό γεγονός αὐτό ἡ φρασεολογία δέν παύει νά εἶναι φρασεολογία. Καί ἡ «κοινωνική ἐνεργειακή» τοῦ Μπογκντάνοφ, τό ζευγάρωμα τῆς διδασκαλίας του τῆς κοινωνικῆς ἐπιλογῆς μέ τό μαρξισμό εἶναι ἀκριβῶς μιά τέτια φρασεολογία.

Ὅπως στή γνωσιολογία ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους δέν ἀνάπτυξαν τόν ἰδεαλισμό, ἀλλά παραφόρτωσαν τά *παλιά* ἰδεαλιστικά λάθη μέ μιά ἐπιτηδευμένη καί ἀνόητη ὁρολογία («στοι-

χεῖα», «ἀρχική συστοιχία», «ἐνδοβολία» κτλ.), ἔτσι καί στήν κοινωνιολογία ὁ ἐμπειριοκριτικισμός, ἀκόμη κι' ὅταν τρέφει τήν πιό εἰλικρινή συμπάθεια γιά τά συμπεράσματα τοῦ μαρξισμοῦ, ὁδηγεῖ στή διαστρέβλωση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ μέ μιά κούφια καί ἐπιτηδευμένη φρασεολογία, δανεισμένη ἀπό τόν ἐνεργητισμό καί τή βιολογία.

Ἱστορική ἰδιομορφία τοῦ σύγχρονου μαχισμοῦ τῆς Ρωσίας (ἤ σωστότερα: τῆς μαχιστικῆς ἐπιδημίας μέσα σέ μιά μερίδα τῆς σοσιαλδημοκρατίας) εἶναι τό ἀκόλουθο περιστατικό. Ὁ Φόϋερμπαχ ἦταν «ὑλιστής κάτω καί ἰδεαλιστής πάνω»· τό ἴδιο ἰσχύει ὥς ἕνα βαθμό καί γιά τόν Μπύχνερ, τόν Φόχτ, τόν Μόλεσοτ καί τόν Ντύρινγκ, μέ τούτη τήν οὐσιαστική διαφορά, ὅτι ὅλοι αὐτοί οἱ φιλόσοφοι ἦταν πυγμαῖοι καί θλιβεροί γραφιάδες σέ σύγκριση μέ τόν Φόϋερμπαχ.

Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, μιά καί στήν ἐξέλιξή τους ξεκίνησαν ἀπό τόν Φόϋερμπαχ καί ἄντρωσαν στόν ἀγώνα μ' αὐτούς τούς γραφιάδες, ἔστρεφαν, ὅπως ἦταν φυσικό, τή μεγαλύτερη προσοχή τους στήν ἀποπεράτωση τοῦ οἰκοδομήματος τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὑλισμοῦ ὥς τά πάνω, δηλ. ὄχι στήν ὑλιστική γνωσιολογία, ἀλλά στήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Αὐτός ἦταν ὁ λόγος πού στά ἔργα τους ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ὑπογράμμιζαν περισσότερο τό *διαλεκτικό* ὑλισμό, παρά τό διαλεκτικό *ὑλισμό*, ἐπέμεναν περισσότερο στόν *ἱστορικό* ὑλισμό, παρά στόν ἱστορικό *ὑλισμό*. Οἱ μαχιστές μας, πού θέλουν νά εἶναι μαρξιστές, ἀντίκρυσαν τό μαρξισμό σέ μιά τελείως διαφορετική ἱστορική περίοδο, τόν ἀντίκρυσαν σέ μιά ἐποχή πού ἡ ἀστική φιλοσοφία εἶχε εἰδικευτεῖ ἰδιαίτερα στή γνωσιολογία καί πού, ἀφομοιώνοντας μονόπλευρα καί διαστρεβλωμένα ὁρισμένα συστατικά μέρη τῆς διαλεκτικῆς (λογουχάρη τό ρελατιβισμό), ἔστρεφε κυρίως τήν προσοχή της στήν ὑπεράσπιση ἤ στήν ἀποκατάσταση τοῦ ἰδεαλισμοῦ κάτω κι' ὄχι τοῦ ἰδεαλισμοῦ πάνω. Τουλάχιστο, ὁ θετικισμός γενικά καί ὁ μαχισμός εἰδικότερα ἀσχολήθηκαν πολύ περισσότερο μέ τή ραφιναρισμένη παραποίηση τῆς γνωσιολογίας, πλαστογραφώντας τόν ὑλισμό καί κρύβοντας τόν ἰδεαλισμό τους πίσω ἀπό μιά δῆθεν ὑλιστική ὁρολογία, καί ἔδοσαν συγκριτικά λίγη προσοχή στή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Οἱ μαχιστές μας δέν κατάλαβαν τό μαρξισμό, γιατί τούς ἔλαχε νά τόν ἀκτικρύσουν, μπορεῖ νά πεῖ κανείς, *ἀπό ἄλλη πλευρά* καί ἀφομοίωσαν — καί κάποτε ὄχι τόσο ἀφομοίωσαν, ὅσο ἀποστήθισαν — τήν οἰκονομική καί ἱστορική θεωρία τοῦ

Μάρξ, χωρίς νά κατανοήσουν τίς βάσεις της, δηλ. τό φιλοσοφικό ὑλισμό. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ Μπογκντάνοφ καί Σία πρέπει νά ὀνομαστοῦν ρῶσοι Μπύχνερ καί Ντύρινγκ ἀπό τήν ἀνάποδη. Θά ἤθελαν νά εἶναι ὑλιστές πάνω, μά εἶναι ἀνίκανοι ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπό τόν μπερδεμένο ἰδεαλισμό κάτω! Στόν Μπογκντάνοφ, «πάνω» εἶναι ὁ ἱστορικός ὑλισμός, ἀγοραῖος, ἀλήθεια, καί πολύ νοθευμένος ἀπό τόν ἰδεαλισμό, καί «κάτω» εἶναι ὁ ἰδεαλισμός, μεταμφιεσμένος μέ μαρξιστική ὁρολογία, παραποιημένος μέ μαρξιστικές λεξοῦλες. «Κοινωνικά ὀργανωμένη ἐμπειρία», «συλλογικό προτσές ἐργασίας», ὅλα αὐτά εἶναι λέξεις μαρξιστικές, ὡστόσο εἶναι *μόνο λέξεις* πού κρύβουν μιάν ἰδεαλιστική φιλοσοφία, ἡ ὁποία ἀνακηρύσσει τά πράγματα συμπλέγματα «στοιχείων» - αἰσθημάτων, τόν ἐξωτερικό κόσμο «ἐμπειρία» ἤ «ἐμπειριοσύμβολο» τῆς ἀνθρωπότητας, τό φυσικό κόσμο «παράγωγο» τοῦ «ψυχικοῦ» κτλ. κ.ο.κ.

Ὅλο καί πιό ραφιναρισμένη πλαστογράφηση τοῦ μαρξισμοῦ, ὅλο καί πιό ραφιναρισμένες μεταμφιέσεις τῶν ἀντιϋλιστικῶν θεωριῶν μέ στολή μαρξιστική, νά τί χαρακτηρίζει τό σύγχρονο ἀναθεωρητισμό καί στήν πολιτική οἰκονομία, καί στά ζητήματα τῆς τακτικῆς, καί στή φιλοσοφία γενικά, τόσο στή γνωσιολογία, ὅσο καί στήν κοινωνιολογία.

3. ΟΙ «ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ» ΤΟΥ ΣΟΥΒΟΡΟΦ

Τά «Δοκίμια "*γιά*" τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ», πού τελειώνουν μέ τό παραπάνω ἄρθρο τοῦ σ. Σ. Σουβόροφ, ἀποτελοῦν ἐξαιτίας ἀκριβῶς τοῦ συλλογικοῦ χαρακτήρα τοῦ βιβλίου ἕνα ἀσυνήθιστα ἐντυπωσιακό μπουκέτο. Ὅταν ἐμφανίζονται μπροστά σας μαζί καί πλάϊ - πλάϊ ὁ Μπαζάροφ, πού λέει ὅτι κατά τόν Ἔνγκελς «ἡ αἰσθητηριακή παράσταση εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔξω ἀπό μᾶς ὑπάρχουσα πραγματικότητα», ὁ Μπέρμαν, πού δηλώνει ὅτι ἡ διαλεκτική τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς εἶναι μυστικισμός, ὁ Λουνατσάρσκι, πού ἔφτασε σέ θέσεις τῆς θρησκείας, ὁ Γιουσκέβιτς, πού εἰσάγει τό «Λόγο στόν ἄλογο χείμαρο τοῦ δεδομένου», ὁ Μπογκντάνοφ, πού ὀνομάζει τόν ἰδεαλισμό φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ, ὁ Χέλφοντ, πού καθαρίζει τόν Ι. Ντίτσγκεν ἀπό τόν ὑλισμό καί, τέλος, ὁ Σ. Σουβόροφ μέ τό ἄρθρο του: «Οἱ βάσεις τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας», νιώθετε ἀμέσως τό «πνεῦμα» τῆς νέας γραμμῆς. Ἡ ποσότητα μετατράπηκε σέ ποιότητα. Οἱ «ἀναζητητές», πού ὥς τά τώρα ἔψαχναν ὁ καθένας χωριστά σέ διάφορα ἄρθρα

καί βιβλία, πραγματοποίησαν ἕνα ἀληθινό πραξικόπημα. Οἱ ἐπιμέρους διαφωνίες τους σβήνουν ἀπό τό ἴδιο τό γεγονός τῆς συλλογικῆς τους ἐκδήλωσης *ἐνάντια* στήν (καί ὄχι «γιά» τή) φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ, καί τά ἀντιδραστικά χαρακτηριστικά τοῦ μαχισμοῦ σάν ρεύματος γίνονται δλοφάνερα.

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες τό ἄρθρο τοῦ Σουβόροφ εἶναι πιό ἐνδιαφέρον, γιατί ὁ συγγραφέας του δέν εἶναι ἐμπειριομονιστής, οὔτε ἐμπειριοκριτικός, ἀλλά ἁπλῶς «ρεαλιστής». Συνεπῶς, τόν φέρνει κοντά στήν ὑπόλοιπη παρέα ὄχι ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τόν Μπαζάροφ, τόν Γιουσκέβιτς καί τόν Μπογκντάνοφ σάν φιλόσοφους, ἀλλά ἐκεῖνο πού ἔχουν ὅλοι τους κοινό *ἐνάντια* στό διαλεκτικό ὑλισμό. Μιά σύγκριση τῶν κοινωνιολογικῶν στοχασμῶν αὐτοῦ τοῦ «ρεαλιστῆ» μέ τούς στοχασμούς ἑνός ἐμπειριομονιστῆ θά μᾶς βοηθήσει νά σκιαγραφήσουμε τήν *κοινή* τους τάση.

Ὁ Σουβόροφ γράφει: «Στή διαβάθμιση τῶν νόμων πού ρυθμίζουν τό παγκόσμιο προτσές οἱ μερικοί καί οἱ σύνθετοι νόμοι ἀνάγονται στούς γενικούς καί τούς ἁπλούς καί ὅλοι αὐτοί ὑπάγονται στόν καθολικό νόμο τῆς ἐξέλιξης, *στό νόμο τῆς οἰκονομίας δυνάμεων*. Ἡ οὐσία αὐτοῦ τοῦ νόμου συνίσταται στό γεγονός ὅτι *κάθε σύστημα δυνάμεων εἶναι τόσο πιό ἱκανό νά διατηρηθεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ, ὅσο λιγότερα καταναλώνει, ὅσο περισσότερα συσσωρεύει καί ὅσο πιό καλά ἡ κατανάλωση ἐξυπηρετεῖ τή συσσώρευση*. Οἱ μορφές τῆς κινητῆς ἰσορροπίας, πού προκάλεσαν ἀπό παλιά τήν ἰδέα τῆς ἀντικειμενικῆς σκοπιμότητας (τό ἡλιακό σύστημα, ἡ κυκλική πορεία τῶν γήινων φαινομένων, τό προτσές τῆς ζωῆς), σχηματίζονται καί ἀναπτύσσονται ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς διατήρησης καί τῆς συσσώρευσης τῆς ἐνέργειας πού ἐνυπάρχει σ' αὐτές, ἐξαιτίας τῆς ἐσωτερικῆς τους οἰκονομίας. Ὁ νόμος τῆς οἰκονομίας δυνάμεων εἶναι ἡ ἑνοποιητική καί ρυθμιστική ἀρχή κάθε ἐξέλιξης, ἀνόργανης, βιολογικῆς καί κοινωνικῆς» (σελ. 293, ὑπογραμμισμένο ἀπό τό συγγραφέα).

Μέ τί θαυμαστή εὐκολία ξεφουρνίζουν οἱ θετικιστές μας καί οἱ «ρεαλιστές» μας «καθολικούς νόμους»! Κρίμα μόνο πού οἱ νόμοι αὐτοί δέν εἶναι καθόλου καλύτεροι ἀπό ἐκείνους πού ξεφούρνιζε μέ τήν ἴδια εὐκολία καί ταχύτητα ὁ Εὐγένιος Ντύρινγκ. Ὁ «καθολικός νόμος» τοῦ Σουβόροφ εἶναι φρασεολογία τό ἴδιο κενή σέ περιεχόμενο καί κομπαστική, ὅσο καί οἱ καθολικοί νόμοι τοῦ Ντύρινγκ. Δοκιμάστε νά ἐφαρμόσετε αὐτό τό νόμο στήν πρώτη ἀπό τίς τρεῖς περιοχές πού ἀνά-

φερε ὁ συγγραφέας: στήν ἀνόργανη ἐξέλιξη. Θά δεῖτε, ὅτι *ἔξω ἀπό* τό νόμο τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας καμιά «οἰκονομία δυνάμεων» δέν θά μπορέσετε νά πετύχετε ἐδῶ καί μάλιστα νά τήν πετύχετε «καθολικά». Καί ὅμως ὁ συγγραφέας ἔχει ξεχωρίσει κιόλας τό νόμο τῆς «διατήρησης τῆς ἐνέργειας» καί τόν ἔχει ἤδη ἀναφέρει προηγούμενα (σελ. 292) σάν ἰδιαίτερο νόμο*.

Τί ἔμεινε τότε στήν περιοχή τῆς ἀνόργανης ἐξέλιξης ἔξω ἀπ' αὐτό τό νόμο; Ποῦ εἶναι οἱ συμπληρώσεις ἤ οἱ περιπλοκές, ἤ οἱ νέες ἀνακαλύψεις, ἤ τά νέα γεγονότα, πού ἐπέτρεψαν στό συγγραφέα νά τροποποιήσει («νά τελειοποιήσει») τό νόμο τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας σέ νόμο τῆς *«οἰκονομίας δυνάμεων»*; Τέτια γεγονότα ἤ ἀνακαλύψεις δέν ὑπάρχουν καί ὁ Σουβόροφ οὔτε κάν ἔκανε νύξη γι' αὐτά. Ἁπλούστατα,—χάρη σπουδαιοφάνειας, ὅπως συνήθιζε νά λέει ὁ Μπαζάροφ τοῦ Τουργκένιεφ,—κίνησε μέ ὁρμή τήν πέννα του καί ξεπετάχθηκε ἕνας νέος «καθολικός νόμος» τῆς «ρεαλιστικο-μονιστικῆς φιλοσοφίας» (σελ. 292). Τί σοῦ εἴμαστε ἐμεῖς! Σέ τί εἴμαστε χειρότεροι ἀπό τόν Ντύρινγκ;

Πάρτε τή δεύτερη περιοχή τῆς ἐξέλιξης, τή βιολογική. Στήν περιοχή αὐτή, ὅπου ἡ ἐξέλιξη τῶν ὀργανισμῶν γίνεται μέ τόν ἀγώνα γιά τήν ὕπαρξη καί μέ τήν ἐπιλογή, εἶναι καθολικός ὁ νόμος τῆς οἰκονομίας δυνάμεων ἤ ὁ «νόμος» τῆς κατασπατάλησης δυνάμεων; Μά τί πειράζει! Ἡ «ρεαλιστικο-μονιστική φιλοσοφία» μπορεῖ νά ἑρμηνεύσει τό *«νόημα»* τοῦ καθολικοῦ νόμου σέ μιά περιοχή ἔτσι, καί σέ ἄλλη διαφο-

* Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τήν ἀνακάλυψη τοῦ νόμου τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας [110], ὁ Σουβόροφ τή χαρακτηρίζει «ἐπιβεβαίωση τῶν θεμελιακῶν θέσεων τῆς *ἐνεργειακῆς*» (292). Ἄκουσε ἄραγε ὁ «ρεαλιστής» μας πού θέλει νά εἶναι μαρξιστής, ὅτι καί οἱ χυδαῖοι ὑλιστές Μπύχνερ καί Σία καί ὁ διαλεκτικός ὑλιστής Ἔνγκελς θεωροῦσαν αὐτό τό νόμο ἐπιβεβαίωση τῶν θεμελιακῶν θέσεων τοῦ *ὑλισμοῦ*; Σκέφτηκε ἄραγε ὁ «ρεαλιστής» μας τί σημαίνει αὐτή ἡ διαφορά; Ὄχι, ἀκολούθησε ἁπλούστατα τή μόδα, ἀναμάσησε τά γραφόμενα τοῦ Ὄστβαλντ καί αὐτό ἦταν ὅλο. Τό κακό εἶναι ὅτι οἱ τέτιοι «ρεαλιστές» ὑποκλίνονται μπροστά στή μόδα, ἐνῶ ὁ Ἔνγκελς, λογουχάρη, *ἀφομοίωσε τό νέο γι' αὐτόν ὅρο* ἐνέργεια κι' ἄρχισε νά τόν χρησιμοποιεῖ τό 1885 (πρόλογος στή 2η ἔκδ. τοῦ «Ἀντι-Ντύρινγκ») καί τό 1888 («Λ. Φόϋερμπαχ»), τόν χρησιμοποιοῦσε ὅμως σέ ἴση μοίρα μέ τίς ἔννοιες «δύναμη» καί «κίνηση», καί ἐναλλάσσοντάς τον μ' αὐτές. Ὁ Ἔνγκελς μπόρεσε ἔτσι νά πλουτίσει τόν *ὑλισμό* του, ἀφομοιώνοντας τή νέα ὁρολογία. Οἱ «ρεαλιστές» καί οἱ ἄλλοι ἀνερμάτιστοι ἅρπαξαν τό νέο ὅρο, χωρίς ν' ἀντιληφθοῦν τή διαφορά ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί στήν ἐνεργειακή!

ρετικά: λογουχάρη, σάν ἐξέλιξη ἀπό τούς κατώτερους ὀργανισμούς στούς *ἀνώτερους*. Τί σημασία ἔχει, ἄν ὁ καθολικός νόμος γίνεται ἔτσι μιά κούφια φράση,—σέ ἀντάλλαγμα διαφυλάχτηκε ἡ ἀρχή τοῦ «μονισμοῦ». Ὅσο γιά τήν τρίτη περιοχή (τήν κοινωνική), μποροῦμε νά καταλάβουμε τόν «καθολικό νόμο» μέ μιά τρίτη ἔννοια, σάν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Γι' αὐτό δά εἶναι καί «νόμος καθολικός»: γιά νά μποροῦμε νά ὑπαγάγουμε σ' αὐτόν ὅ,τι μᾶς καπνίσει.

«Ἄν καί νέα ἀκόμη, ἡ κοινωνική ἐπιστήμη ἔχει ἤδη στέρεη βάση καί ὁλοκληρωμένες γενικεύσεις· στό 19ο αἰώνα ἀνυψώθηκε σέ θεωρητικό ὕψος, κι' αὐτή εἶναι ἡ κύρια ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Μάρξ. Ὁ Μάρξ ἀνύψωσε τήν κοινωνική ἐπιστήμη στή βαθμίδα κοινωνικῆς θεωρίας...». Ὁ Ἔνγκελς εἶπε πώς ὁ Μάρξ μετάτρεψε τό σοσιαλισμό ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη [111], τοῦτο ὅμως δέν τοῦ φτάνει τοῦ Σουβόροφ. Θά κάνει μεγαλύτερη ἐντύπωση, ἄν κάνουμε καί τή *διάκριση ἀνάμεσα στή θεωρία καί στήν ἐπιστήμη* (καί ὑπῆρχε κοινωνική ἐπιστήμη πρίν ἀπό τόν Μάρξ;) καί δέν χάλασε ὁ κόσμος, ἄν ἀπ' αὐτή τή διάκριση βγαίνει ἕνας παραλογισμός!

«...καθορίζοντας τό βασικό νόμο τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἶναι καθοριστική ἀρχή ὅλης τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀντιστοιχεῖ στήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, στή σχετική ἐλάττωση τῆς δαπάνης καί στήν αὔξηση τῆς συσσώρευσης ἐνέργειας...» (βλέπετε πόσο γόνιμη εἶναι ἡ «ρεαλιστικο-μονιστική φιλοσοφία»: μᾶς ἔδοσε μιά νέα, μιά ἐνεργειακή θεμελίωση τοῦ μαρξισμοῦ!)... «αὐτό εἶναι μιά οἰκονομική ἀρχή. Ἔτσι ὁ Μάρξ ἔκανε τήν ἀρχή τῆς οἰκονομίας δυνάμεων θεμέλιο τῆς κοινωνικῆς θεωρίας...».

Αὐτό τό «ἔτσι» εἶναι ἀληθινά ἀπαράμιλλο! *Μιά καί* στόν Μάρξ συναντοῦμε πολιτική οἰκονομία, ἐλάτε ν' ἀναμασήσουμε μ' αὐτή τήν εὐκαιρία τή *λέξη* «οἰκονομία» καί ἄς ὀνομάσουμε τό προϊόν αὐτοῦ τοῦ ἀναμασήματος «ρεαλιστικο-μονιστική φιλοσοφία»!

Ὄχι, ὁ Μάρξ δέν ἔκανε καμιά ἀρχή τῆς οἰκονομίας δυνάμεων θεμέλιο τῆς θεωρίας του. Αὐτές εἶναι ἀνοησίες ἐπινοημένες ἀπό ἀνθρώπους, πού δέν τούς ἀφήνουν νά κοιμηθοῦν οἱ δάφνες τοῦ Εὐγένιου Ντύρινγκ. Ὁ Μάρξ ἔδοσε ἕναν πολύ ἀκριβή ὁρισμό τῆς ἔννοιας ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί μελέτησε τό συγκεκριμένο προτσές αὐτῆς τῆς ἀνά-

πτυξης. Ὁ Σουβόροφ ὅμως ἐπινόησε μιά καινούργια λεξούλα γιά τόν προσδιορισμό τῆς ἔννοιας πού ἀνάλυσε ὁ Μάρξ, καί τήν ἐπινόησε πολύ ἀποτυχημένα, μπερδεύοντας μόνο τό ζήτημα. Γιατί, τί σημαίνει «οἰκονομία δυνάμεων», πῶς μπορεῖ νά μετρηθεῖ, πῶς μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ αὐτή ἡ ἔννοια, τί συγκεκριμένα καί ἀκριβῆ γεγονότα ἀνήκουν σ' αὐτήν, αὐτά ὁ Σουβόροφ δέν τά ἐξήγησε καί δέν μπορεῖ νά μᾶς τά ἐξηγήσει, διότι ἀποτελοῦν σύγχυση. Ἀκοῦστε παρακάτω:

«...Αὐτός ὁ νόμος τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας δέν εἶναι μόνο ἡ ἀρχή τῆς ἐσωτερικῆς ἑνότητας τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης» (καταλαβαίνετε τίποτε ἀπ' αὐτά ἀναγνώστη;), «ἀλλά καί ὁ συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στήν κοινωνική θεωρία καί στή γενική θεωρία τοῦ Εἶναι» (294).

Ἔτσι λοιπόν: Ἡ «γενική θεωρία» τοῦ Εἶναι «ἀνακαλύφθηκε ξανά ἀπό τόν Σ. Σουβόροφ, ἀφοῦ τήν ἀνακάλυψαν πολλές φορές καί στίς πιό διαφορετικές της μορφές πολυάριθμοι ἐκπρόσωποι τῆς φιλοσοφικῆς σχολαστικῆς. Συγχαίρουμε τούς ρώσους μαχιστές γιά τή νέα «γενική θεωρία τοῦ Εἶναι»! Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι τήν ἑπόμενη συλλογική τους ἐργασία θά τήν ἀφιερώσουν ὁλοκληρωτικά στή θεμελίωση καί στήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς μεγάλης ἀνακάλυψης!

Ὁ τρόπος πού ὁ ἐκπρόσωπός μας τῆς ρεαλιστικῆς ἤ τῆς ρεαλιστικο-μονιστικῆς φιλοσοφίας ἐκθέτει τή θεωρία τοῦ Μάρξ φαίνεται ἀπό τοῦτο τό παράδειγμα. «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων σχηματίζουν γενικά μιά γενετική διαβάθμιση» (οὔφ!) «καί ἀποτελοῦνται ἀπό τήν ἐργασιακή τους ἐνέργεια, ἀπό τίς ὑποταγμένες στοιχειακές δυνάμεις, ἀπό τήν ἀλλαγμένη μέ τήν καλλιέργεια φύση καί ἀπό τά ἐργαλεῖα τῆς δουλιᾶς, πού σχηματίζουν τήν τεχνική τῆς παραγωγῆς... Σέ σχέση μέ τό προτσές ἐργασίας οἱ δυνάμεις αὐτές ἐκπληρώνουν μιά καθαρά οἰκονομική λειτουργία· κάνουν οἰκονομία στήν ἐργασιακή ἐνέργεια καί ἀνεβάζουν τήν παραγωγικότητα τῶν δαπανῶν της» (298). Οἱ παραγωγικές δυνάμεις ἐκπληρώνουν μιά οἰκονομική λειτουργία σέ σχέση μέ τό προτσές τῆς ἐργασίας! Αὐτό εἶναι τό ἴδιο σάν νά λέγαμε: οἱ ζωϊκές δυνάμεις ἐκπληρώνουν μιά ζωϊκή λειτουργία σέ σχέση μέ τό προτσές τῆς ζωῆς. Αὐτό δέν εἶναι ἔκθεση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, μά βρώμισμα τοῦ μαρξισμοῦ μέ ἀπίστευτη ρυπαρολογία.

Εἶναι δύσκολο νά μετρηθεῖ ὅλη αὐτή ἡ ρυπαρολογία πού βρίσκεται στό ἄρθρο τοῦ Σουβόροφ. «Ἡ κοινωνικοποίηση

μιᾶς τάξης ἐκφράζεται μέ τήν αὔξηση τῆς συλλογικῆς ἐξουσίας της καί πάνω στούς ἀνθρώπους καί πάνω στήν ἰδιοκτησία τους» (313)... «Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἀποσκοπεῖ στήν ἐγκαθίδρυση μορφῶν ἰσοροπίας ἀνάμεσα στίς κοινωνικές δυνάμεις» (322)... Ἡ κοινωνική διχόνοια, ἡ ἔχθρα καί ἡ πάλη εἶναι στήν οὐσία ἀρνητικά, ἀντικοινωνικά φαινόμενα. «Ἡ κοινωνική πρόοδος εἶναι, στό βασικό της περιεχόμενο, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικότητας, τῆς κοινωνικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους» (328). Θά μποροῦσε νά γεμίσει κανείς τόμους ὁλόκληρους μέ τέτιες συλλογές ἀπό κοινοτοπίες κι' αὐτό κάνουν ἀκριβῶς οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀστικῆς κοινωνιολογίας, μά εἶναι πάρα πολύ νά θέλουν νά τά παρουσιάσουν ὅλα αὐτά γιά φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. Ἄν τό ἄρθρο τοῦ Σουβόροφ ἦταν πείραμα ἐκλαΐκευσης τοῦ μαρξισμοῦ, θά μποροῦσε νά μήν τό κρίνει κανείς πολύ αὐστηρά. Ὁ καθένας θά παραδεχόταν πώς οἱ προθέσεις τοῦ συγγραφέα ἦταν ἀγαθές, μά τό πείραμά του εἶναι τελείως ἀποτυχημένο, καί αὐτό θά ἦταν ὅλο. Ὅταν ὅμως μιά ὁμάδα μαχιστῶν μᾶς σερβίρει ἕνα τέτιο πράγμα μέ τόν τίτλο «Οἱ βάσεις τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας», ὅταν βλέπουμε τίς ἴδιες μεθόδους «ἀνάπτυξης» τοῦ μαρξισμοῦ στίς φιλοσοφικές φυλλάδες τοῦ Μπογκντάνοφ, βγαίνει ἀναπόφευκτα τό συμπέρασμα ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἀδιάρηκτος δεσμός ἀνάμεσα στήν ἀντιδραστική γνωσιολογία καί στίς ἀντιδραστικές προσπάθειες στήν κοινωνιολογία.

4. ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΚΟΥΦΙΟΚΕΦΑΛΟΙ

Μᾶς μένει ἀκόμη νά ἐξετάσουμε τό ζήτημα τῆς στάσης τοῦ μαχισμοῦ πρός τή θρησκεία. Αὐτό ὅμως τό ζήτημα ἐπεκτείνεται καί σ' ἕνα ἄλλο: ἄν γενικά ὑπάρχουν κόμματα στή φιλοσοφία καί ποιά ἡ σημασία τοῦ ἀκομματισμοῦ στή φιλοσοφία.

Στή διάρκεια ὅλης τῆς προηγούμενης ἔκθεσής μας παρακολουθήσαμε σέ κάθε πρόβλημα τῆς γνωσιολογίας πού θίχτηκε καί σέ κάθε φιλοσοφικό πρόβλημα πού ἔθεσε ἡ νέα φυσική, τήν πάλη *ὑλισμοῦ* καί *ἰδεαλισμοῦ*. Βρίσκαμε πάντα, χωρίς ἐξαίρεση, πίσω ἀπό τό σωρό τῶν νέων ὁρολογικῶν τεχνασμάτων, πίσω ἀπ' τή σαβούρα τοῦ λογιωτατίστικου σχολαστικισμοῦ, *δυό* βασικές γραμμές, δυό βασικές κατευθύνσεις στή λύση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Ἄν πρέπει νά παρθεῖ γιά πρωτεῦον ἡ φύση, ἡ ὕλη, τό φυσικό, ὁ ἐξωτερικός κόσμος, καί νά θεωρηθεῖ δευτερεῦον ἡ συνείδηση, τό πνεῦμα,

τό αἴσθημα (ἡ ἐμπειρία, σύμφωνα μέ τή *διαδομένη* στήν ἐποχή μας ὁρολογία), τό ψυχικό κτλ., νά τό θεμελιακό πρόβλημα πού ἐξακολουθεῖ *στήν πράξη* νά χωρίζει τούς φιλόσοφους σέ δυό *μεγάλα στρατόπεδα*. Ἡ πηγή χιλιάδων καί χιλιάδων λαθῶν καί τῆς σύγχυσης στήν περιοχή αὐτή συνίσταται ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῶν ὅρων, τῶν ὁρισμῶν, τῶν σχολαστικῶν στρεψοδικιῶν καί τῶν λεκτικῶν τεχνασμάτων *ἀφήνονται νά περάσουν ἀπαρατήρητες* οἱ δυό αὐτές βασικές τάσεις (ὁ Μπογκντάνοφ, λογουχάρη, δέν θέλει ν' ἀναγνωρίσει τόν ἰδεαλισμό του, γιατί, ἀντί τίς «μεταφυσικές», βλέπετε, ἔννοιες «φύση» καί «πνεῦμα», πῆρε τίς «ἐμπειρικές»: φυσικό καί ψυχικό. Ἄλλαξε μιά λεξούλα!).

Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς βρίσκεται ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι στή διάρκεια μιᾶς πολύ μακρόχρονης περιόδου, *σχεδόν μισοῦ αἰώνα*, ἀνάπτυξαν τόν ὑλισμό, προώθησαν τή μιά μόνο βασική κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας, δέν περιορίστηκαν στήν ἐπανάληψη λυμένων ἤδη γνωσιολογικῶν προβλημάτων, ἀλλά ἐφάρμοσαν μέ συνέπεια, ἔδειξαν *πῶς* πρέπει νά ἐφαρμόζεται ὁ *ἴδιος* αὐτός ὑλισμός στήν περιοχή τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, σαρώνοντας ἀνελέητα σάν ἀπορίμματα τήν ἀνοησία, τίς πομπώδεις ὑπερφίαλες ἀνοησίες, τίς ἀναρίθμητες ἀπόπειρες «ν' ἀνακαλυφθεῖ» μιά «νέα» γραμμή στή φιλοσοφία, νά ἐφευρεθεῖ μιά «νέα» κατεύθυνση κτλ. Τό λεκτικό χαρακτήρα τῶν τέτιων προσπαθειῶν, τό σχολαστικό παιχνίδι τῶν νέων φιλοσοφικῶν «ισμῶν», τή συσκότιση τῆς οὐσίας τοῦ ζητήματος μέ τραβηγμένα τεχνάσματα, τήν ἀνικανότητα νά κατανοήσει κανείς καί νά παρουσιάσει μέ σαφήνεια τήν πάλη τῶν δυό αὐτῶν θεμελιακῶν γνωσιολογικῶν κατευθύνσεων, νά τί ἀντιπάλεψαν ἀμείλικτα καί καταπολέμησαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς σέ ὅλη τους τή δράση.

Εἴπαμε: σχεδόν μισοῦ αἰώνα. Πραγματικά ἀπό τό 1843 ἀκόμη, τότε πού ὁ Μάρξ μόλις εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται ὁ Μάρξ, δηλ. ὁ θεμελιωτής τοῦ σοσιαλισμοῦ σάν ἐπιστήμης, ὁ θεμελιωτής τοῦ *σύγχρονου ὑλισμοῦ*, ἀπροσμέτρητα πλουσιότερου σέ περιεχόμενο καί ἀσύγκριτα συνεπέστερου ἀπ' ὅλες τίς προηγούμενες μορφές τοῦ ὑλισμοῦ, ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη αὐτή ὁ Μάρξ χάραξε μέ καταπληκτική σαφήνεια τίς θεμελιακές γραμμές τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Κ. Γκρύν παραθέτει ἕνα γράμμα τοῦ Μάρξ πρός τόν Φόϋερμπαχ τῆς 20 τοῦ Ὀχτώβρη 1843 [112], ὅπου ὁ Μάρξ καλεῖ τό Φόϋερμπαχ νά γράψει ἄρθρο στά «Deutsch-Französische Jahrbücher» [113] κατά τοῦ

Σέλλινγκ. Αὐτός ὁ Σέλλινγκ,—γράφει ὁ Μάρξ,—δέν εἶναι παρά ἕνας φανφαρόνος μέ τίς ἀξιώσεις του ν' ἀγκαλιάσει καί νά ξεπεράσει ὅλες τίς προηγούμενες φιλοσοφικές κατευθύνσεις. «Στούς γάλλους ρωμαντικούς καί μυστικιστές ὁ Σέλλινγκ λέει: ἐγώ εἶμαι ἡ συνένωση τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεολογίας· στούς γάλλους ὑλιστές λέει: ἐγώ εἶμαι ἡ συνένωση τῆς σάρκας καί τῆς ἰδέας· καί στούς γάλλους σκεπτικιστές λέει: ἐγώ εἶμαι ὁ καταστροφέας τοῦ δογματισμοῦ»*. Ὁ Μάρξ ἀπό τότε ἀκόμη ἔβλεπε ὅτι οἱ «σκεπτικιστές», εἴτε λέγονται χιουμιστές, εἴτε καντιανοί (εἴτε μαχιστές στόν 20ό αἰώνα) ξεφωνίζουν κατά τοῦ «δογματικοῦ χαρακτήρα» καί τοῦ ὑλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ· καί χωρίς ν' ἀφήνει ν' ἀποσπᾶται ἡ προσοχή του ἀπό κανένα ἀπό τά χιλιάδες ἄθλια φιλοσοφικά συστηματάκια, μπόρεσε νά ἀκολουθήσει, κατευθείαν μέσω τοῦ Φοϋερμπαχ, τόν ὑλιστικό δρόμο ἐνάντια στόν ἰδεαλισμό. Ὕστερα ἀπό τριάντα χρόνια, στόν ἐπίλογο τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», ὁ Μάρξ ἀντιπαραθέτει μέ τήν ἴδια καθαρότητα καί σαφήνεια *τόν ὑλισμό του στόν ἰδεαλισμό* τοῦ Χέγγελ, δηλ. στόν πιό συνεπή, στόν πιό ἀναπτυγμένο *ἰδεαλισμό*, παραμερίζοντας μέ περιφρόνηση τόν «θετικισμό» τοῦ Κόντ καί χαρακτηρίζοντας ἄθλιους ἐπιγόνους τούς σύγχρονούς του φιλόσοφους πού φαντάζονταν ὅτι ἐκμηδένισαν τόν Χέγγελ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶχαν πισωδρομήσει καί ἐπαναλάβαιναν τά προχεγγελιανά λάθη τοῦ Κάντ καί τοῦ Χιούμ[114]. Στό γράμμα του πρός τόν Κούγκελμαν τῆς 27 τοῦ Ἰούνη 1870, ὁ Μάρξ μεταχειρίζεται μέ τήν ἴδια περιφρόνηση τόν «Μπύχνερ, τόν Λάνγκε, τόν Ντύρινγκ, τόν Φέχνερ κτλ.», γιατί δέν μπόρεσαν νά καταλάβουν τή διαλεκτική τοῦ Χέγγελ καί κρατοῦν ἀπέναντί του περιφρονητική στάση**. Πάρτε, τέλος, ὁρισμένες φιλοσοφικές παρατηρήσεις τοῦ Μάρξ στό «Κεφάλαιο» καί σέ ἄλλα ἔργα καί θά δεῖτε τό ἴδιο *ἀμετάβλητο* βασικό μοτίβο: ἐμμονή στόν *ὑλισμό* καί περιφρονητικές εἰρωνίες γιά κάθε συσκότιση,

* *Karl Grün*. «Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlaß, sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung», I. Bd., Lpz., 1874, S. 361 (*Κάρλ Γκρύν*. «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ, ἡ ἀλληλογραφία καί ἡ φιλολογική κληρονομιά του, καθώς καί ἀνάλυση τῆς φιλοσοφικῆς του ἐξέλιξης», τόμ. I, Λειψία, 1874, σελ. 361. *Ἡ Σύντ.*).

** Γιά τό θετικιστή Μπίσλεϋ (Beesly) ὁ Μάρξ μιλάει σέ γράμμα του τῆς 13 τοῦ Δεκέμβρη 1870 ὡς ἑξῆς: «Ὁ Μπίσλεϋ, σάν ὀπαδός τοῦ Κόντ, εἶναι ὑποχρεωμένος νά ὑποστηρίζει κάθε λογῆς παραξενιές» (crotchets)[115]. Παραβάλλετε μ' αὐτό τήν ἐκτίμηση πού ἔδοσε ὁ Ἔνγκελς τό 1892 γιά τούς θετικιστές à la Χάξλεϋ[116].

γιά κάθε σύγχυση, γιά κάθε απόκλιση πρός τόν *ἰδεαλισμό*. Γύρω ἀπό τίς δυό αὐτές θεμελιακές ἀντιθέσεις στρέφονται *ὅλες* οἱ φιλοσοφικές παρατηρήσεις τοῦ Μάρξ, ἐνῶ ἀπό τήν ἄποψη τῆς καθηγητικῆς φιλοσοφίας, τό μειονέκτημά τους βρίσκεται ἀκριβῶς σ' αὐτή τή «στενότητα» καί «μονομέρειά» τους. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἐπιμονή του αὐτή νά μήν πάρει ὑπόψη τά ἐξαμβλωματικά σχέδια συνδιαλλαγῆς τοῦ ὑλισμοῦ μέ τόν ἰδεαλισμό ἀποτελεῖ τή μεγαλύτερη ὑπηρεσία τοῦ Μάρξ πού τραβοῦσε *μπροστά*, ἀκολουθώντας ἕναν αὐστηρά καθορισμένο φιλοσοφικό δρόμο.

Ὁ Ἔνγκελς, ἐντελῶς μέσα στό πνεῦμα τοῦ Μάρξ καί σέ στενή συνεργασία μαζί του, ἀντιπαραθέτει σέ ὅλα τά φιλοσοφικά του ἔργα, σύντομα καί καθαρά, πάνω σέ *ὅλα* τά ζητήματα, τήν ὑλιστική καί τήν ἰδεαλιστική γραμμή, χωρίς νά παίρνει στά σοβαρά ὑπόψη οὔτε τό 1878, οὔτε τό 1888, οὔτε τό 1892[117] τίς ἀτέλειωτες ἀπόπειρες νά «ξεπεραστεῖ» ἡ «μονομέρεια» τοῦ ὑλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί νά ἐξαγγελθεῖ μιά *νέα* γραμμή, ἕνας ὁποιοσδήποτε «θετικισμός», «ρεαλισμός» ἤ ἄλλος καθηγητικός τσαρλατανισμός. Ὅλη του τήν πάλη κατά τοῦ Ντύρινγκ ὁ Ἔνγκελς τήν διεξήγαγε *ὁλοκληρωτικά* μέ τό σύνθημα τῆς συνεποῦς ἐφαρμογῆς τοῦ ὑλισμοῦ, κατηγορώντας τόν ὑλιστή Ντύρινγκ ὅτι συσκοτίζει τήν οὐσία τοῦ ζητήματος μέ διάφορες λέξεις, ὅτι καλλιεργεῖ μιά κούφια φρασεολογία, ὅτι χρησιμοποιεῖ μεθόδους συλλογισμοῦ πού ἀποτελοῦν παραχώρηση στόν ἰδεαλισμό, πέρασμα στίς θέσεις τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἤ συνεπής ὥς τό τέλος ὑλισμός, ἤ ἡ ψευτιά καί ἡ σύγχυση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, νά ἡ τοποθέτηση τοῦ ζητήματος πού δίνεται σέ *κάθε παράγραφο* τοῦ «Ἀντι-Ντύρινγκ», καί πού μόνο οἱ ἄνθρωποι πού τά μυαλά τους εἶναι ἤδη χαλασμένα ἀπό τήν ἀντιδραστική καθηγητική φιλοσοφία μποροῦσαν νά μήν τήν προσέξουν. Καί ὥς τό 1894, πού γράφτηκε ὁ τελευταῖος πρόλογος στό ξαναθεωρημένο καί συμπληρωμένο γιά τελευταία φορά ἀπό τό συγγραφέα «Ἀντι-Ντύρινγκ», ὁ Ἔνγκελς, πού δέν εἶχε πάψει νά παρακολουθεῖ καί τή νέα φιλοσοφία καί τή νέα φυσιογνωσία, ἐξακολουθοῦσε μέ τήν ἴδια ἀποφασιστικότητα νά ὑποστηρίζει τή σαφή καί σταθερή του θέση, σαρώνοντας τό σκουπιδολόϊ τῶν νέων συστημάτων καί συστηματιδίων.

Ὅτι ὁ Ἔνγκελς παρακολουθοῦσε τήν ἐξέλιξη τῆς νέας φιλοσοφίας φαίνεται καθαρά ἀπ' τό βιβλίο του «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ». Στόν πρόλογό του τοῦ 1888 ἀναφέρει μάλιστα καί ἕνα

φαινόμενο, ὅπως εἶναι ἡ ἀναγέννηση τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας στήν Ἀγγλία καί στίς Σκανδιναυϊκές χῶρες, ἐνῶ γιά τό νεοκαντιανισμό καί χιουμισμό πού κυριαρχοῦσε, δέν βρίσκουμε στόν Ἔνγκελς (καί στόν πρόλογο καί στό κείμενο τοῦ βιβλίου) τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό λόγια βαθύτατης περιφρόνησης. Εἶναι ὁλοφάνερο πώς ὁ Ἔνγκελς, παρατηρώντας ὅτι ἡ γερμανική καί ἡ ἀγγλική φιλοσοφία τῆς *μόδας* ἐπαναλάβαιναν τά παλιά, τά προχεγγελιανά λάθη τοῦ καντιανισμοῦ καί τοῦ χιουμισμοῦ, ἦταν πρόθυμος νά περιμένει κάτι τό καλό ἀκόμη καί *ἀπό μιά στροφή* (στήν Ἀγγλία καί στίς Σκανδιναυϊκές χῶρες) *πρός τόν Χέγγελ* [118], ἐλπίζοντας πώς ὁ μεγάλος ἰδεαλιστής καί διαλεκτικός θά βοηθήσει νά γίνουν ἀντιληπτές οἱ μικρές ἰδεαλιστικές καί μεταφυσικές πλάνες.

Ὁ Ἔνγκελς, χωρίς νά μπαίνει στήν ἐξέταση ἑνός τεράστιου ἀριθμοῦ ἀποχρώσεων τοῦ νεοκαντιανισμοῦ στή Γερμανία καί τοῦ χιουμισμοῦ στήν Ἀγγλία, καταδικάζει *εὐθύς ἐξαρχῆς* τή θεμελιακή ἐκτροπή τους ἀπό τόν ὑλισμό: ὁ Ἔνγκελς διακηρύσσει ὅτι *ὁλόκληρη ἡ κατεύθυνση* καί τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης σχολῆς ἀποτελεῖ *«ὀπισθοδρόμηση τῆς ἐπιστήμης»*. Καί πῶς ἐκτιμᾶ τήν τάση, τήν ἀναμφίβολα «θετικιστική» ἀπό τήν ἄποψη τῆς τρέχουσας ὁρολογίας, τήν ἀναμφίβολα «ρεαλιστική» τάση αὐτῶν τῶν νεοκαντιανῶν καί χιουμιστῶν, πού ἀνάμεσά τους δέν μποροῦσε νά μήν ξέρει λογουχάρη τόν Χάξλεϋ; Τό «θετικισμό» καί τό «ρεαλισμό» πού γοήτευαν καί γοητεύουν ἀναρίθμητους ἀνερμάτιστους, ὁ Ἔνγκελς τούς χαρακτήριζε *στήν καλύτερη περίπτωση φιλισταϊκή μέθοδο λαθραίας εἰσαγωγῆς ἀπό μέρους τους τοῦ ὑλισμοῦ*, ἐνῶ δημόσια τόν διασύρουν καί τόν ἀποκηρύσσουν! [119] Εἶναι ἀρκετό νά σκεφτεῖ κανείς ἔστω καί γιά λίγο *αὐτή* τήν ἐκτίμηση γιά τόν Τ. Χάξλεϋ, τό μεγαλύτερο φυσιοδίφη καί τόν ἀσύγκριτα ρεαλιστικότερο ρεαλιστή καί θετικιστικότερο θετικιστή ἀπό τόν Μάχ, τόν Ἀβενάριους καί Σία, γιά νά καταλάβει μέ τί περιφρόνηση θά ὑποδεχόταν ὁ Ἔνγκελς τό σημερινό ἐνθουσιασμό μιᾶς φούχτας μαρξιστῶν γιά τό «νεότερο θετικισμό» ἤ γιά τό «νεότερο ρεαλισμό» κτλ.

Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ἦταν ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος κομματικοί στή φιλοσοφία, ἤξεραν νά ξεσκεπάζουν τίς παρεκκλίσεις ἀπό τόν ὑλισμό καί τίς παραχωρήσεις στόν ἰδεαλισμό καί φιντεϊσμό τῶν κάθε λογῆς «νεότερων» κατευθύνσεων. Γι' αὐτό ἀξιολογοῦσαν τόν Χάξλεϋ *ἀποκλειστικά* ἀπό τήν ἄποψη τῆς ὑλιστικῆς του συνέπειας. Γι' αὐτό ἐπίσης κάκιζαν τόν

Φόϋερμπαχ, γιατί δέν ἐφάρμοσε ὥς τό τέλος τόν ὑλισμό, γιατί ἀπαρνήθηκε τόν ὑλισμό ἐξαιτίας τῶν λαθῶν ὁρισμένων ὑλιστῶν, γιατί καταπολέμησε τή θρησκεία γιά νά τήν ἀνακαινίσει ἤ γιά νά ἐφεύρει μιά νέα θρησκεία, γιατί δέν ἤξερε στόν τομέα τῆς κοινωνιολογίας ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἰδεαλιστική φρασεολογία καί νά γίνει ὑλιστής.

Κι' αὐτή τή μεγαλειώδη καί πολυτιμότατη παράδοση τῶν δασκάλων του τήν ἐκτίμησε πέρα γιά πέρα καί τήν ἀκολούθησε ὁ Ι. Ντίτσγκεν, ὅποια κι' ἄν εἶναι τά μερικότερα λάθη πού ἔκανε στήν ἔκθεση τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Δέν ἔπεσε σέ λίγες ἁμαρτίες ὁ Ι. Ντίτσγκεν μέ τίς ἀδέξιες ἐκτροπές του ἀπό τόν ὑλισμό, ἀλλά ποτέ του δέν ἀποπειράθηκε ν' ἀποχωριστεῖ, σέ ζητήματα ἀρχῶν, ἀπό τόν ὑλισμό καί νά σηκώσει «νέο» λάβαρο. Στίς ἀποφασιστικές στιγμές δήλωνε πάντα σθεναρά καί κατηγορηματικά: εἶμαι ὑλιστής, ἡ φιλοσοφία μας εἶναι ὑλιστική. «'Απ' ὅλα τά κόμματα,—ἔλεγε μέ τό δίκιο του ὁ 'Ιωσήφ Ντίτσγκεν μας—τό πιό σιχαμερό εἶναι τό κόμμα τοῦ κέντρου... Ὅπως στήν πολιτική τά κόμματα συσπειρώνονται ὅλο καί περισσότερο μόνο σέ δυό στρατόπεδα,... ἔτσι καί ἡ ἐπιστήμη χωρίζεται σέ δυό βασικές τάξεις (Generalklassen): ἀπό τή μιά, σέ μεταφυσικούς καί, ἀπό τήν ἄλλη, σέ φυσικούς ἤ ὑλιστές*. Τά ἐνδιάμεσα στοιχεῖα καί οἱ τσαρλατάνοι συμφιλιωτές μέ τίς λογῆς-λογῆς ἐπωνυμίες τους, σπιριτουαλιστές, αἰσθησιαρχικοί, ρεαλιστές κτλ. κτλ. στό δρόμο τους πέφτουν πότε στό ἕνα καί πότε στό ἄλλο ρεῦμα. 'Εμεῖς ἀπαιτοῦμε τήν ἀποφασιστικότητα, θέλουμε τή σαφήνεια. 'Ιδεαλιστές** αὐτοονομάζονται οἱ ἀντιδραστικοί σκοταδιστές (Retraitbläser), καί ὑλιστές πρέπει νά ὀνομάζονται ὅλοι ἐκεῖνοι πού βάζουν γιά σκοπό τους ν' ἀπολυτρώσουν τόν ἀνθρώπινο νοῦ ἀπό τή μεταφυσική μωρολογία... Ἄν παραβάλλουμε τά δυό κόμματα μέ τό στερεό καί τό ὑγρό, στή μέση μένει κάτι πού μοιάζει μέ λαπά»***.

Σωστά! Οἱ «ρεαλιστές» καί ὅμοιοί τους, μαζί καί οἱ «θετι-

* Κι' ἐδῶ ἔχουμε πάλι μιά ἀδέξια κι' ἀνακριβή ἔκφραση: ἀντί «μεταφυσικοί» θά ἔπρεπε νά πεῖ «ἰδεαλιστές». 'Αλλοῦ ὁ Ι. Ντίτσγκεν ἀντιπαραθέτει ὁ ἴδιος τούς μεταφυσικούς στούς διαλεκτικούς.

** Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ντίτσγκεν διόρθωσε ἤδη τόν ἑαυτό του καί μᾶς ἐξηγεῖ μέ *μεγαλύτερη ἀκρίβεια* ποιό εἶναι τό κόμμα τό ἐχθρικό πρός τόν ὑλισμό.

*** Βλ. τό ἄρθρο: «Ἡ σοσιαλδημοκρατική φιλοσοφία», πού γράφτηκε στά 1876. «Kleinere philosophische Schriften», 1903, S. 135 («Μικρές φιλοσοφικές ἐργασίες», 1903, σελ. 135· *Ἡ Σύντ.*).

κιστές», οἱ μαχιστές κτλ. εἶναι ὅλοι τους ἕνας θλιβερός λαπάς, εἶναι τό σιχαμερό *κόμμα τοῦ κέντρου* στή φιλοσοφία, πού μπερδεύει σέ κάθε ξεχωριστό ζήτημα τήν ὑλιστική μέ τήν ἰδεαλιστική κατεύθυνση. Κάθε ἀπόπειρα νά ξεφύγει κανείς ἀπό τίς δυό αὐτές θεμελιακές κατευθύνσεις τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι παρά «συμφιλιωτικός τσαρλατανισμός».

Ὁ Ι. Ντίτσγκεν δένεἶχε οὔτε ἴχνος ἀμφιβολίας ὅτι ἡ «ἐπιστημονική παπαδοκρατία» τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἁπλῶς ὁ προθάλαμος τῆς ἀπροκάλυπτης παπαδοκρατίας. «Ἡ ἐπιστημονική παπαδοκρατία,—ἔγραφε,—ἐπιδιώκει στά σοβαρά νά προσφέρει τή συνδρομή της στή θρησκευτική παπαδοκρατία» (l. c., 51). «Ἰδιαίτερα ἡ περιοχή τῆς γνωσιοθεωρίας, ἡ μή κατανόηση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος εἶναι μιά τέτια ψειρότρυπα» (Lausgrube) ὅπου «ἀποθέτει τά αὐγά» της καί ἡ μιά καί ἡ ἄλλη κατηγορία τῆς παπαδοκρατίας. «Λακέδες μέ δίπλωμα πού βγάζουν λόγους γιά "ἰδανικά ἀγαθά" καί ἀποβλακώνουν τό λαό μ' ἕνα ἐπιτηδευμένο (geschraubter) ἰδεαλισμό» (53), νά ποιά εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ι. Ντίτσγκεν γιά τούς καθηγητές τῆς φιλοσοφίας. «Ὅπως ὁ ἀντίποδας τοῦ καλοῦ θεοῦ εἶναι ὁ διάβολος, ἔτσι καί ὁ ἀντίποδας τοῦ ἀποκαθέδρας ποντίφηκα (Kathederpfaffen) εἶναι ὁ ὑλιστής». Ἡ γνωσιοθεωρία τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι τό «οἰκουμενικό ὅπλο ἐνάντια στή θρησκευτική πίστη» (55) καί ὄχι μόνο ἐνάντια στήν «πασίγνωστη τυπική καί κοινή θρησκεία τῶν παπάδων, μά καί ἐνάντια στήν πιό ἐξαγνισμένη, ἐξυψωμένη καθηγητική θρησκεία τῶν θολωμένων (benebelter) ἰδεαλιστῶν» (58).

Ὁ Ντίτσγκεν ἦταν ἕτοιμος νά προτιμήσει τή «θρησκευτική τιμιότητα» ἀπό τούς «μεσοβέζικους» ἐλευθεροστοχαστές καθηγητές (60), ἐκεῖ «ὑπάρχει σύστημα», ἐκεῖ βρίσκουμε ὁλοκληρωμένους ἀνθρώπους, πού δέν ἀποσποῦν τή θεωρία ἀπό τήν πράξη. Γιά τούς κ.κ. καθηγητές «ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι ἐπιστήμη, ἀλλά μέσο ἄμυνας κατά τῆς σοσιαλδημοκρατίας» (107). «Ὅλοι οἱ καθηγητές καί ὑφηγητές πού αὐτοτιτλοφοροῦνται φιλόσοφοι, παρά τό φαινομενικό κήρυγμά τους τῆς ἐλεύθερης σκέψης, εἶναι λιγότερο εἴτε περισσότερο βουτηγμένοι στίς προλήψεις καί στό μυστικισμό... καί ἀποτελοῦν ὅλοι τους σέ σχέση μέ τή σοσιαλδημοκρατία... μιάν ἀντιδραστική μάζα» (108). «Γιά νά μπορέσουμε τώρα ν' ἀκολουθήσουμε τό σωστό δρόμο, χωρίς ν' ἀφήνουμε νά μᾶς ἀποπλανᾶ κανένας θρησκευτικός καί φιλοσοφικός παραλογισμός (Welsch) εἶναι ἀνάγκη νά μελετᾶμε τό λαθεμένο δρόμο τῶν λαθεμένων

δρόμων (der Holzweg der Holzwege): τή φιλοσοφία» (103).

Καί τώρα ἄς ἐξετάσουμε τόν Μάχ καί τόν Ἀβενάριους μέ τή σχολή τους ἀπό τήν ἄποψη τῶν κομμάτων τῆς φιλοσοφίας. Ἄ, οἱ κύριοι αὐτοί *ἐγκωμιάζουν τόν ἑαυτό τους γιά τόν ἀκομματισμό* τους καί ἄν ἔχουν κάποιο ἀντίποδα, ὁ ἀντίποδας αὐτός εἶναι ἕνας καί *μόνο... ὁ ὑλιστής*. Σάν κόκκινη κλωστή διαπερνᾶ *ὅλα* τά γραφόμενα *ὅλων* τῶν μαχιστῶν ἡ ἀνόητη ἀξίωσή τους «νά ὑψωθοῦν ὑπεράνω» τοῦ ὑλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ, νά ξεπεράσουν αὐτή τήν «ἀπαρχαιωμένη» ἀντίθεση· *στήν πράξη* ὅμως ὅλη αὐτή ἡ παρέα, διεξάγοντας ἕναν ἀκατάπαυστο καί ἀπαρέγκλιτο ἀγώνα ἐνάντια στόν ὑλισμό, πέφτει *κάθε λεπτό* στόν ἰδεαλισμό. Τά ραφιναρισμένα γνωσιολογικά τερτίπια ἑνός κάποιου Ἀβενάριους παραμένουν καθηγητίστικη ἐπινόηση, ἀπόπειρα θεμελίωσης «δικῆς» του φιλοσοφικῆς αἱρεσούλας· *στήν πράξη* ὅμως, μέσα στίς γενικές συνθῆκες τῆς πάλης τῶν ἰδεῶν καί τῶν κατευθύνσεων τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ὁ *ἀντικειμενικός* ρόλος αὐτῶν τῶν γνωσιολογικῶν τεχνασμάτων εἶναι ἕνας καί μόνο ἕνας: νά καθαρίζουν τό δρόμο γιά τόν ἰδεαλισμό καί τό φιντεϊσμό, νά τούς ὑπηρετήσουν πιστά. Καί πραγματικά δέν εἶναι τυχαῖο πώς ἀπό τή μικρή σχολή τῶν ἐμπειριοκριτικῶν ἀδράχνονται καί οἱ ἄγγλοι σπιριτουαλιστές τύπου Γουόρντ, καί οἱ γάλλοι νεοκριτικιστές, πού ἐγκωμιάζουν τόν Μάχ γιά τήν πάλη του ἐνάντια στόν ὑλισμό, καί οἱ γερμανοί ἐνυπαρξιστές! Ἡ διατύπωση τοῦ Ι. Ντίτσγκεν «λακέδες μέ πατέντα τοῦ φιντεϊσμοῦ» χτυπᾶ κατάμουτρα τόν Μάχ, τόν Ἀβενάριους καί ὅλη τους τή σχολή*.

* Νά ἕνα ἀκόμη παράδειγμα τοῦ πῶς τά πλατιά διαδομένα ρεύματα τῆς ἀντιδραστικῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας ἐκμεταλλεύονται στήν πράξη τό μαχισμό. Ἡ «πιό τελευταία» ἴσως «μόδα» τῆς νεότατης ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ «πραγματισμός» (ἀπό τήν ἑλληνική λέξη pragma - πράγμα, πράξη· ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης)[120]. Τά φιλοσοφικά περιοδικά μιλᾶν περισσότερο γιά τόν πραγματισμό παρά γιά καθετί ἄλλο. Ὁ πραγματισμός κοροϊδεύει τή μεταφυσική καί τοῦ ὑλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἐξυμνεῖ τήν ἐμπειρία καί μόνο τήν ἐμπειρία, ἀναγνωρίζει γιά μοναδικό κριτήριο τήν πράξη, ἐπικαλεῖται τό θετικιστικό ρεῦμα γενικά, *στηρίζεται εἰδικά στόν Ὄστβαλντ, στόν Μάχ, στόν Πήρσον, στόν Πουανκαρέ, στόν Ντυέμ,* στήν ἄποψη ὅτι ἡ ἐπιστήμη δέν εἶναι «ἀπόλυτο ἀντίγραφο τῆς πραγματικότητας» καί...ἀπ' ὅλα αὐτά συνάγει αἰσίως ἕνα θεό γιά πρακτικούς σκοπούς, μόνο γιά τήν πρατική δράση, χωρίς καμιά μεταφυσική, χωρίς νά βγαίνει καθόλου ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἐμπειρίας (πρβλ. *William James*. «Pragmatism. A new name for some old ways of thinking», N.Y. and L., 1907, p. 57 καί 106 ἰδιαίτ. (πρβλ. *Γουΐλλιαμ Τζέιμς*. «Πραγματισμός. Νέα ὀνομασία γιά μερικούς παλιούς τρόπους σκέψης», Νέα Ὑόρκη καί Λονδίνο, 1907,

Τό ἀτύχημα γιά τούς ρώσους μαχιστές πού διανοήθηκαν νά «συνδιαλλάξουν» τό μαχισμό μέ τό μαρξισμό, εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἔδοσαν πίστη στούς ἀντιδραστικούς καθηγητές τῆς φιλοσοφίας κι' ἔτσι κατρακύλησαν στόν κατήφορο. Οἱ μέθοδοι πού χρησιμοποίησαν στίς διάφορες ἀπόπειρές τους νά ἀναπτύξουν καί νά συμπληρώσουν τόν Μάρξ εἶναι πολύ ἁπλοϊκές. Διαβάζουν τόν Ὄστβαλντ, πιστεύουν τόν Ὄστβαλντ, ἐπαναλαβαίνουν τόν Ὄστβαλντ κι' αὐτό τό λένε μαρξισμό. Διαβάζουν τόν Μάχ, πιστεύουν τόν Μάχ, ἐπαναλαβαίνουν τόν Μάχ κι' αὐτό τό λένε μαρξισμό. Διαβάζουν τόν Πουανκαρέ, πιστεύουν τόν Πουανκαρέ, ἐπαναλαβαίνουν τόν Πουανκαρέ κι' αὐτό τό λένε μαρξισμό! Ὅταν πρόκειται γιά φιλοσοφία *δέν πρέπει νά πιστεύουμε οὔτε λέξη κανενός* ἀπ' αὐτούς τούς καθηγητές, πού εἶναι ἱκανοί νά προσφέρουν τίς πιό πολύτιμες ἐργασίες στούς εἰδικούς τομεῖς τῆς χημείας, τῆς ἱστορίας ἤ τῆς φυσικῆς. Γιατί; Γιά τόν ἴδιο λόγο πού ὅταν πρόκειται γιά τή γενική θεωρία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, δέν πρέπει νά πιστεύουμε *οὔτε λέξη κανενός* καθηγητῆ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἱκανοῦ νά προσφέρει τίς πιό πολύτιμες ἐργασίες στόν τομέα τῶν πραγματικῶν, τῶν εἰδικῶν ἐρευνῶν. Γιά τό λόγο ὅτι στή σύγχρονη κοινωνία ἡ γενική θεωρία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι τό ἴδιο *κομματική* ἐπιστήμη ὅπως καί ἡ *γνωσιολογία*. Γενικά οἱ καθηγητές - οἰκονομολόγοι δέν εἶναι παρά μορφωμένοι ὑπάλληλοι τῆς τάξης τῶν καπιταλιστῶν καί οἱ καθηγητές τῆς φιλοσοφίας μορφωμένοι ὑπάλληλοι τῶν θεολόγων.

Τό καθῆκον τῶν μαρξιστῶν καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση εἶναι νά ξέρουν νά ἀφομοιώνουν καί νά μεταπλάθουν τίς κατακτήσεις πού πραγματοποιοῦν αὐτοί οἱ «ὑπάλληλοι», (δέν θά κάνετε, λογουχάρη, οὔτε βῆμα στόν τομέα τῆς μελέτης τῶν νέων οἰκονομικῶν φαινομένων, ἄν δέν χρησιμοποιήσετε τίς ἐργασίες αὐτῶν τῶν ὑπαλλήλων), *νά ξέρουν* νά ἐξουδετερώνουν τήν ἀντιδραστική τάση τῶν τελευτοίων,

---

σελ. 57 καί 106 ἰδιαίτ. *Ἡ Σύντ.*)). Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ὑλισμοῦ, οἱ διαφορές ἀνάμεσα στό μαχισμό καί στόν πραγματισμό εἶναι ἐξίσου ἀσήμαντες καί ἐπουσιώδεις, ὅσο καί οἱ διαφορές ἀνάμεσα στόν ἐμπειριοκριτικισμό καί στόν ἐμπειριομονισμό. Συγκρίνετε ἔστω καί μόνο τόν ὁρισμό τῆς ἀλήθειας ἀπό τόν Μπογκντάνοφ μέ τόν ὁρισμό της ἀπό τούς πραγματιστές: «ἀλήθεια εἶναι γιά τόν πραγματιστή μιά γενική ἔννοια γιά κάθε λογῆς καθορισμένες ἐργασιακές ἀξίες (working-values) πού βρίσκονται στήν ἐμπειρία» (ib., p. 68).

νά ξέρουν νά ἐφαρμόζουν τή *δική τους* γραμμή καί νά πολεμοῦν *ὁλόκληρη τήν παράταξη* τῶν ἐχθρικῶν σέ μᾶς δυνάμεων καί τάξεων. Κι' αὐτό ἴσα-ἴσα δέν μπόρεσαν νά τό κάνουν οἱ μαχιστές μας, πού ἀκολουθοῦν *δουλικά* τήν ἀντιδραστική καθηγητική φιλοσοφία. «Ἴσως νά γελιόμαστε, μά ψάχνουμε», ἔγραφε ἐξονόματος τῶν συγγραφέων τῶν «Δοκιμίων» ὁ Λουνατσάρσκι. Δέν ψάχνετε *ἐσεῖς, ἀλλά ἐσᾶς ψάχνουν νά σᾶς βροῦν,* νά ποιό εἶναι τό δυστύχημα! Δέν ἀντιμετωπίζετε ἐσεῖς ἀπό τή δική σας ἄποψη, δηλαδή ἀπό τή μαρξιστική (γιατί θέλετε νά εἶστε μαρξιστές), κάθε μεταστροφή τῆς ἀστικῆς φιλοσοφικῆς μόδας, ἀλλά ἡ μόδα αὐτή ἔρχεται σέ σᾶς, σᾶς ἐπιβάλλει τίς νέες παραποιήσεις της ἰδεαλιστικοῦ γούστου, σήμερα à la Ὅστβαλντ, αὔριο à la Μάχ, μεθαύριο à la Πουανκαρέ. Τά κουτά «θεωρητικά» τεχνάσματα («ἐνεργειακή», «στοιχεῖα», «ἐνδοβολία» κτλ.), πού ἔχετε τήν ἀφέλεια νά τά πιστεύετε, μένουν μέσα στά ὅρια τῆς στενούτσικης, τῆς μικροσκοπικῆς σχολῆς, ἐνῶ τήν ἰδεολογική καί τήν *κοινωνική τάση* αὐτῶν τῶν τεχνασμάτων τήν ἀντιλαμβάνονται ἀμέσως οἱ διάφοροι Γουόρντ, νεοκριτικιστές, ἐνυπαρξιστές, Λοπάτιν, πραγματιστές καί τή μετατρέπουν σέ ὄργανο πού *τούς ὑπηρετεῖ*. Ὁ ἐνθουσιασμός γιά τόν ἐμπειριοκριτικισμό καί τό «φυσικό» ἰδεαλισμό περνάει καί φεύγει τόσο γρήγορα, ὅσο καί ὁ ἐνθουσιασμός γιά τό νεοκαντιανισμό καί τό «φυσιολογικό» ἰδεαλισμό, ἐνῶ ὁ φιντεϊσμός εἰσπράττει τή λεία του ἀπό κάθε τέτιο ἐνθουσιασμό, ἀλλάζοντας μέ χίλιους δυό τρόπους τά τεχνάσματά του πρός ὄφελος τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ἡ στάση ἀπέναντι στή θρησκεία καί ἡ στάση ἀπέναντι στή φυσιογνωσία δείχνουν πολύ παραστατικά αὐτή τήν *πραγματικά* ταξική χρησιμοποίηση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ ἀπό τήν ἀστική ἀντίδραση.

Πάρτε τό πρῶτο ζήτημα. Νομίζετε πώς εἶναι τυχαῖο ὅτι σέ μιά συλλογική ἐργασία πού στρέφεται *κατά* τῆς φιλοσοφίας τοῦ μαρξισμοῦ ὁ Λουνατσάρσκι ἔφτασε στό σημεῖο νά μιλᾶ γιά «θεοποίηση τῶν ἀνώτερων ἀνθρώπινων δυναμικῶν», γιά «θρησκευτικό ἀθεϊσμό»* κτλ.; Ἄν τό νομίζετε ἔτσι, εἶναι μόνο γιατί οἱ ρῶσοι μαχιστές δέν πληροφόρησαν σωστά τό κοινό

---

* «Δοκίμια», σελ. 157, 159. Στή «Ζαγκρανίτσναγια Γκαζέτα [121], ὁ ἴδιος συγγραφέας μιλάει γιά «ἐπιστημονικό σοσιαλισμό στή θρησκευτική του σημασία» (ἀριθ. 3, σελ. 5) καί στήν «Ὀμπραζοβάνιγε» [122], 1908, ἀριθ. 1, σελ. 164, λέει καθαρά: «Ἀπό καιρό μιά νέα θρησκεία ὡριμάζει μέσα μου...».

γιά *ολόκληρο* τό μαχιστικό ρεῦμα τῆς Εὐρώπης καί γιά τή στάση αὐτοῦ τοῦ ρεύματος ἀπέναντι στή θρησκεία. Ἡ στάση τους αὐτή ὄχι μόνο δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τή στάση τοῦ Μάρξ, τοῦ Ἔνγκελς, τοῦ Ι. Ντίτσγκεν, ἀκόμη καί τοῦ Φόϋερμπαχ σ' αὐτό τό ζήτημα, μά εἶναι *κατευθείαν ἀντίστροφη*, ἀρχίζοντας ἀπό τίς δηλώσεις τοῦ Πέτσολντ: ὁ ἐμπειριοκριτικισμός «δέν ἀντιφάσκει οὔτε μέ τό θεϊσμό, οὔτε μέ τόν ἀθεϊσμό» («Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung»*, I, 351) ἤ τοῦ Μάχ: «οἱ θρησκευτικές πεποιθήσεις εἶναι ἰδιωτική ὑπόθεση» (γαλλ. μετάφρ., p. 434) καί τελειώνοντας μέ τόν *ἀνοιχτό φιντεϊσμό*, μέ τίς ἀνοιχτά *ὑπεραντιδραστικές* ἀπόψεις καί τοῦ Κορνέλιους, ὁ ὁποῖος ἐγκωμιάζει τόν Μάχ καί τόν ὁποῖο ἐγκωμιάζει ὁ Μάχ, καί τοῦ Κάρους, καί ὅλων τῶν ἐνυπαρξιστῶν. Ἡ οὐδετερότητα ἑνός *φιλόσοφου* σ' αὐτό τό ζήτημα *εἶναι ἤδη* δουλοπρέπεια ἀπέναντι στό φιντεϊσμό καί ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους δέν ἀνυψώνονται οὔτε μποροῦν νά ἀνυψωθοῦν πάνω ἀπ' αὐτή τήν οὐδετερότητα, ἐξαιτίας τῶν ἀφετηριακῶν θέσεων τῆς γνωσιολογίας τους.

Μιά κι' ἀρνιέστε τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα πού μᾶς εἶναι δοσμένη στό αἴσθημα, ἔχετε κιόλας ἀφοπλιστεῖ ὁλοκληρωτικά ἀπέναντι στό φιντεϊσμό, γιατί κατρακυλήσατε κιόλας στόν ἀγνωστικισμό ἤ στόν ὑποκειμενισμό, κι' αὐτό ἀκριβῶς χρειάζεται ὁ φιντεϊσμός. Ἄν ὁ αἰσθητός κόσμος εἶναι ἀντικειμενική πραγματικότητα, κλείνεται ἡ πόρτα σέ κάθε ἄλλη «πραγματικότητα» ἤ δῆθεν-πραγματικότητα (θυμηθεῖτε ὅτι ὁ Μπαζάροφ ἔδοσε πίστη στό «ρεαλισμό» τῶν ἐνυπαρξιστῶν πού ἀνακηρύσσουν τό θεό «ρεαλιστική ἔννοια»). Ἄν ὁ κόσμος εἶναι κινούμενη ὕλη, μποροῦμε καί πρέπει νά τή μελετᾶμε ἀκατάπαυστα στίς ἄπειρα πολύπλοκες καί λεπτομερειακές ἐκδηλώσεις καί διακλαδώσεις *αὐτῆς* τῆς κίνησης, τῆς κίνησης *αὐτῆς* τῆς ὕλης· ἔξω ὅμως ἀπό τήν ὕλη, ἔξω ἀπό τό «φυσικό», τόν ἐξωτερικό κόσμο, τό γνωστό σέ ὅλους μας, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει τίποτε ἄλλο. Καί ἡ ἔχθρα πρός τόν ὑλισμό καί οἱ ἀμέτρητες συκοφαντίες σέ βάρος τῶν ὑλιστῶν βρίσκονται στήν ἡμερήσια διάταξη στήν πολιτισμένη καί δημοκρατική Εὐρώπη. Ὅλα αὐτά συνεχίζονται ὥς τά σήμερα. Ὅλα αὐτά τά *κρύβουν* ἀπ' τόν κόσμο οἱ ρῶσοι μαχιστές, πού οὔτε *μιά φορά* δέν ἐπιχείρησαν ἔστω καί ἁπλῶς νά ἀντιπαραβάλουν τίς ἐξορμήσεις τοῦ Μάχ, τοῦ Ἀβενάριους, τοῦ

* —«Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐμπειρίας». *Ἡ Σύντ.*

Πέτσολντ καί Σίας ἐνάντια στόν ὑλισμό μέ τίς δηλώσεις πού ἔκαναν *ὑπέρ* τοῦ ὑλισμοῦ ὁ Φόϋερμπαχ, ὁ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς καί ὁ Ι. Ντίτσγκεν.

Δέν θά βοηθήσει ὅμως σέ τίποτε ἡ «ἀπόκρυψη» τῆς στάσης τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους ἀπέναντι στό φιντεϊσμό. Τά γεγονότα μιλᾶνε μόνα τους. Καμιά προσπάθεια στόν κόσμο δέν θά μπορέσει ν' ἀποσπάσει τούς ἀντιδραστικούς αὐτούς καθηγητές ἀπό τόν πάσσαλο τῆς ἀτίμωσης, ὅπου τούς κάρφωσαν τά φιλιά τοῦ Γουόρντ, τῶν νεοκριτικιστῶν, τοῦ Σοῦππε, τοῦ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν, τοῦ Λεκλαίρ, τῶν πραγματιστῶν κτλ. Καί ἡ ἐπιροή τῶν προσώπων πού ἀναφέραμε ἐδῶ σάν φιλόσοφους καί καθηγητές, ἡ ἐξάπλωση τῶν ἰδεῶν τους στό «μορφωμένο», δηλ. στό ἀστικό κοινό, ἡ εἰδική φιλολογία πού ἔχουν δημιουργήσει, εἶναι δέκα φορές πλατύτερη καί πλουσιότερη ἀπό τήν εἰδική μικρή σχολή τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους. Ἡ σχολή αὐτή ἐξυπηρετεῖ ἐκείνους πού πρέπει νά ἐξυπηρετήσει. Τή χρησιμοποιοῦν ὅπως πρέπει νά τή χρησιμοποιοῦν.

Τά αἶσχη στά ὁποῖα ξέπεσε ὁ Λουνατσάρσκι δέν ἀποτελοῦν ἐξαίρεση, ἀλλά καρπό τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, καί τοῦ ρωσικοῦ καί τοῦ γερμανικοῦ. Καί δέν μπορεῖ νά τά δικαιολογεῖ κανείς μέ τίς «ἀγαθές προθέσεις» τοῦ συγγραφέα, μέ τήν «ἰδιαίτερη ἔννοια» τῶν λέξεών του: ἄν ἐπρόκειτο γιά τήν ἄμεση καί συνηθισμένη, δηλ. τήν ἀνοιχτά φιντεϊστική ἔννοιά τους, δέν θά κάναμε κάν τόν κόπο νά συζητᾶμε μέ τόν συγγραφέα, γιατί δέν θά βρισκόταν ἀσφαλῶς οὔτε ἕνας μαρξιστής, γιά τόν ὁποῖο αὐτές οἱ δηλώσεις *δέν* θά ἔβαζαν *ἐντελῶς* στήν ἴδια μοίρα τόν Ἀνατόλι Λουνατσάρσκι μέ τόν Πιότρ Στροῦβε. Ἄν αὐτό δέν συμβαίνει (καί δέν συμβαίνει *ἀκόμη*), αὐτό ὀφείλεται ἀποκλειστικά στό ὅτι βλέπουμε μιά «ἰδιαίτερη» ἔννοια στά λόγια του καί *πολεμᾶμε ὅσο ὑπάρχει ἀκόμη ἔδαφος* γιά συντροφικό πόλεμο. Τό αἶσχος τῶν δηλώσεων τοῦ Λουνατσάρσκι βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι *μπόρεσε* νά τίς συνδέσει μέ τίς «ἀγαθές» προθέσεις του. Τό κακό τῆς «θεωρίας» του εἶναι ἀκριβῶς ὅτι δέχεται *τέτια* μέσα ἤ *τέτια* συμπεράσματα γιά τήν πραγματοποίηση ἀγαθῶν προθέσεων. Τό δυστύχημα εἶναι ἀκριβῶς ὅτι οἱ «ἀγαθές» προθέσεις παραμένουν *στήν καλύτερη περίπτωση* ὑποκειμενική ὑπόθεση τοῦ Κάρπ, τοῦ Πιότρ, τοῦ Σιντόρ, ἐνῶ ἡ *κοινωνική σημασία* τῶν τέτιων δηλώσεων εἶναι ἀναντίρρητη καί ἀδιαμφισβήτητη καί καμιά ἐπιφύλαξη ἤ διευκρίνιση δέν μπορεῖ νά τή μειώσει.

Πρέπει νά εἶναι κανείς τυφλός, γιά νά μή βλέπει τήν ἰδεολογική συγγένεια πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή «θεοποίηση τῶν ἀνώτατων ἀνθρώπινων δυναμικῶν» τοῦ Λουνατσάρσκι καί τήν «καθολική ὑποκατάσταση» ὅλου τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπό τό ψυχικό τοῦ Μπογκντάνοφ. Πρόκειται γιά τήν ἴδια σκέψη, ἐκφρασμένη στή μιά περίπτωση κυρίως ἀπό τή σκοπιά τῆς αἰσθητικῆς καί στήν ἄλλη ἀπό τή σκοπιά τῆς γνωσιολογίας. Ἡ «ὑποκατάσταση» πού ἀντικρύζει τό ζήτημα *σιωπηλά* καί ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά *θεοποιεῖ κιόλας* «τά ἀνώτατα ἀνθρώπινα δυναμικά», ἀποσπώντας τό «ψυχικό» ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ὑποκαθιστώντας *ὅλο τό φυσικό κόσμο* μ' ἕνα ἀπέραντα ἐκτεταμένο, ἀφηρημένο, θεϊκά νεκρό, «ψυχικό γενικά». Καί τί γίνεται μέ τό «Λόγο» τοῦ Γιουσκέβιτς πού εἰσάγεται «στόν ἄλογο χείμαρο τοῦ δεδομένου»;

Τό νυχάκι πιάστηκε — τό πουλάκι χάθηκε. Καί οἱ μαχιστές μας βάλτωσαν ὅλοι τους στόν ἰδεαλισμό, δηλ. σ' ἕνα ἀδυνατισμένο, ἐκλεπτυσμένο φιντεϊσμό, βάλτωσαν ἀπό τήν ἴδια τή στιγμή πού πῆραν τό «αἴσθημα» γιά ἕνα ἰδιαίτερο «στοιχεῖο», κι' ὄχι γιά εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Στό αἴσθημα κανενός, στό ψυχικό κανενός, στό πνεῦμα κανενός, στή βούληση κανενός, σ' αὐτά εἶναι ἀναπόφευκτο νά κατρακυλήσει ὅποιος δέν ἀναγνωρίζει τήν ὑλιστική θεωρία: ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου *ἀντανακλᾶ* τόν ἀντικειμενικά-πραγματικό ἐξωτερικό κόσμο.

5. ΕΡΝΣΤ ΧΑΙΚΚΕΛ ΚΑΙ ΕΡΝΣΤ ΜΑΧ

Κοιτάχτε τή στάση τοῦ μαχισμοῦ, *σάν φιλοσοφικοῦ ρεύματος,* ἀπέναντι στίς φυσικές ἐπιστῆμες. Ὁλόκληρος ὁ μαχισμός *καταπολεμᾶ* ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος τή «μεταφυσική» τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ὀνομάζει τό *φυσικοϊστορικό ὑλισμό,* δηλ. τήν αὐθόρμητη, ἀσυνειδητοποίητη, ἀδιαμόρφωτη, φιλοσοφικά ἀσύνειδη πεποίθηση τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν φυσιοδιφῶν γιά τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πού ἀντανακλᾶται ἀπό τή συνείδησή μας. Καί *τό γεγονός* αὐτό οἱ μαχιστές μας τό παρασιωποῦν ὑποκριτικά, προσπαθώντας νά συγκαλύψουν ἤ νά μπερδέψουν τόν *ἀδιάρρηκτο* δεσμό πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν αὐθόρμητο ὑλισμό τῶν φυσιοδιφῶν καί τό *φιλοσοφικό ὑλισμό,* σάν κατεύθυνση, ἀπό πολύ παλιά γνωστή καί ἐπιβεβαιωμένη ἑκατοντάδες φορές ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς.

Πάρτε τόν Ἀβενάριους. Ἀπό τό πρῶτο του κιόλας ἔργο

«Ἡ φιλοσοφία σάν σύλληψη τοῦ κόσμου σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἐλάχιστης προσπάθειας», πού βγῆκε τό 1876, καταπολεμᾶ τή μεταφυσική τῆς φυσιογνωσίας*, δηλ. τόν φυσικοϊστορικό ὑλισμό καί, ὅπως ὁμολόγησε ὁ ἴδιος τό 1891 (χωρίς ὡστόσο νά «διορθώσει» τίς ἀπόψεις του!), τήν καταπολεμᾶ ἀπό τήν ἄποψη τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Πάρτε τόν Μάχ. Ἀπό τό 1872, ἤ καί ἀπό ἀκόμη νωρίτερα, καί μέχρι τό 1906, ὁ Μάχ διεξάγει ἀσταμάτητα πόλεμο ἐνάντια στή μεταφυσική τῆς φυσιογνωσίας, ἔχοντας ὡστόσο τήν εὐσυνειδησία νά ὁμολογήσει ὅτι τίς ἀπόψεις του τίς συμμερίζονται «ὁλόκληρη σειρά φιλόσοφοι» (ἀνάμεσά τους καί οἱ ἐνυπαρξιστές), μά «*πολύ λίγοι* φυσιοδίφες» («Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων», σελ 9). Τό 1906 ὁ Μάχ ὁμολογεῖ ἐπίσης μέ εὐσυνειδησία ὅτι «ἡ πλειοψηφία τῶν φυσιοδιφῶν ἐμμένει στόν ὑλισμό». Erkenntnis und Irrtum», 2η ἔκδ., S. 4).

Πάρτε τόν Πέτσολντ. Τό 1900 διακηρύσσει ὅτι οἱ«φυσικές ἐπιστῆμες εἶναι πέρα γιά πέρα (ganz und gar) διαποτισμένες ἀπό μεταφυσική». «Ἡ ἐμπειρία τους πρέπει ἀκόμη νά ἀποκαθαριστεῖ» («Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung», Bd. I, S. 343). Ξέρουμε ὅτι ὁ Ἀβενάριους καί ὁ Πέτσολντ «καθαρίζουν» τήν ἐμπειρία ἀπό κάθε παραδοχή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού μᾶς εἶναι δοσμένη στό αἴσθημα. Τό 1904 ὁ Πέτσολντ διακηρύσσει ὅτι «ἡ μηχανιστική κοσμοθεωρία τοῦ σύγχρονου φυσιοδίφη δέν εἶναι οὐσιαστικά καλύτερη ἀπό τήν κοσμοθεωρία τῶν ἀρχαίων ἰνδῶν». «Εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο, ἄν ὁ κόσμος στηρίζεται σ' ἕνα μυθικό ἐλέφαντα ἤ σέ μόρια καί ἄτομα, διανοημένα ἀπό γνωσιολογική ἄποψη σάν πραγματικά καί ὄχι χρησιμοποιούμενα ἁπλῶς μεταφορικά» (bloss bildlich) (σάν ἔννοιες). (Bd. II, S. 176).

Πάρτε τόν Βίλλυ — τόν μόνο ἄνθρωπο ἀνάμεσα στούς μαχιστές πού εἶναι τόσο ἔντιμος ἄνθρωπος, ὥστε νά ντρέπεται γιά τή συγγένειά του μέ τούς ἐνυπαρξιστές — κι' αὐτός δηλώνει τό 1905... «Καί οἱ φυσικές ἐπιστῆμες εἶναι, στό κάτω-κάτω, ἀπό πολλές ἀπόψεις μιά αὐθεντία ἀπό τήν ὁποία πρέπει ν' ἀπαλλαγοῦμε» («Gegen die Schulweisheit», S. 158*).

Ἀλλά ὅλα τοῦτα εἶναι *καθαρός σκοταδισμός*, ὁλοφάνερη ἀντιδραστικότητα. Τό νά θεωροῦμε τά ἄτομα, τά μόρια, τά ἠλεκτρόνια κτλ. κατά προσέγγιση πιστή ἀντανάκλαση τῆς

* §§ 79, 114 κ.ἄ.
** —«Ἐνάντια στή δασκαλίστικη σοφία», σελ. 158. *Ἡ Σύντ.*

ἀντικειμενικά πραγματικῆς κίνησης τῆς ὕλης στό κεφάλι μας, εἶναι τό ἴδιο σάν νά πιστεύουμε σ' ἕναν ἐλέφαντα πού ἐπάνω του στηρίζεται ὁ κόσμος! Καί εἶναι εὐνόητο, γιατί οἱ ἐνυπαρξιστές πιάστηκαν καί *μέ τά δυό τους χέρια* ἀπό ἕναν τέτιο *φωτοσβέστη*, ντυμένο μέ στολή παλιάτσου-θετικιστῆ τῆς μόδας. Δέν ὑπάρχει *οὔτε ἕνας* ἐνυπαρξιστής πού νά μήν ἔχει ριχτεῖ μέ ἀφρούς στό στόμα ἐνάντια στή «μεταφυσική» τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐνάντια στόν «ὑλισμό» τῶν φυσιοδιφῶν, *ἀκριβῶς γιατί* οἱ φυσιοδίφες *ἀναγνωρίζουν* τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τῆς ὕλης (καί τῶν σωματίων της), τοῦ χρόνου, τοῦ χώρου, τῆς νομοτέλειας τῆς φύσης κτλ. κ.ο.κ. Πολύ πρίν ἀπό τίς νέες ἀνακαλύψεις τῆς φυσικῆς, πού δημιούργησαν τό «φυσικό ἰδεαλισμό», ὁ Λεκλαίρ, στηριζόμενος στόν Μάχ, καταπολεμοῦσε τήν «κυριαρχούσα ὑλιστική κατεύθυνση (Grundzug) τῆς σύγχρονης φυσιογνωσίας» (τίτλος τῆς § 6 τοῦ «Der Realismus u.s.w.»* 1879), ὁ Σοῦμπερτ-Ζόλντερν ἀντιμαχόταν τή «μεταφυσική τῆς φυσιογνωσίας» (τίτλος τοῦ II κεφαλαίου τοῦ «Grundlagen einer Erkenntnisheorie», 1884**), καί ὁ Ρέμκε κατακεραύνωνε τό φυσικοϊστορικό «ὑλισμό», αὐτή τή *«μεταφυσική τοῦ δρόμου»* («Philosophie und Kantianismus», 1882, S. 17***) κτλ. κτλ.

Καί οἱ ἐνυπαρξιστές ὁλότελα μέ τό δίκιο τους ἔβγαλαν ἀπ' αὐτή τή *μαχιστική* ἰδέα τῆς «μεταφυσικότητας» τοῦ φυσικοϊστορικοῦ ὑλισμοῦ *ἄμεσα καί ὁλοκάθαρα* φιντεϊστικά συμπεράσματα. Ἄν οἱ φυσικές ἐπιστῆμες δέν μᾶς ἀπεικονίζουν στίς θεωρίες τους τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἀλλά *μόνο* μεταφορές, σύμβολα, μορφές τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας κτλ., εἶναι ἐντελῶς ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει τό δικαίωμα νά δημιουργήσει γιά τόν ἑαυτό της σέ μιά ἄλλη περιοχή, *ὄχι λιγότερο «πραγματικές* ἔννοιες» ὅπως τοῦ θεοῦ κτλ.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ φυσιοδίφη Μάχ εἶναι γιά τίς φυσικές ἐπιστῆμες, ὅ,τι ἦταν τό φιλί τοῦ χριστιανοῦ Ἰούδα γιά τό Χριστό. Ἔτσι ἀκριβῶς καί ὁ Μάχ παραδίνει τίς φυσικές ἐπιστῆμες στό φιντεϊσμό, περνώντας οὐσιαστικά μέ τό μέρος τοῦ φι-

---

* —«Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kant angebahnte Erkenntniskritik» («Ὁ ρεαλισμός τῶν σύγχρονων φυσικῶν ἐπιστημῶν στό φῶς τῆς κριτικῆς τῆς γνώσης πού χάραξαν ὁ Μπέρκλεϋ καί ὁ Κάντ»). *Ἡ Σύντ.*

**—«Βάσεις γνωσιοθεωρίας», 1884. *Ἡ Σύντ.*

***—«Φιλοσοφία καί καντιανισμός», 1882, σελ. 17. *Ἡ Σύντ.*

λοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ ἀπάρνηση τοῦ φυσικοϊστορικοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν Μάχ εἶναι ἀπό κάθε ἄποψη ἀντιδραστικό φαινόμενο: αὐτό τό εἴδαμε ἀρκετά παραστατικά, ὅταν μιλούσαμε γιά τήν πάλη τῶν «φυσικῶν ἰδεαλιστῶν» ἐνάντια στήν *πλειοψηφία* τῶν φυσιοδιφῶν, πού παραμένουν στήν ἄποψη τῆς παλιᾶς φιλοσοφίας. Θά τό δοῦμε αὐτό ἀκόμη πιό καθαρά, ἄν συγκρίνουμε τό διάσημο φυσιοδίφη Ἔρνστ Χαῖκκελ μέ τόν διάσημο (ἀνάμεσα στόν ἀντιδραστικό μικροαστισμό) φιλόσοφο Ἔρνστ Μάχ.

Ἡ θύελλα πού προκάλεσαν σέ ὅλες τίς πολιτισμένες χῶρες «Τά αἰνίγματα τοῦ Σύμπαντος» τοῦ Ε. Χαῖκκελ, ἀποκάλυψε ἐξαιρετικά ἀνάγλυφα τήν *κομματικότητα* τῆς φιλοσοφίας στή σύγχρονη κοινωνία, ἀπό τή μιά μεριά, καί τήν ἀληθινή κοινωνική σημασία τῆς πάλης τοῦ ὑλισμοῦ κατά τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, ἀπό τήν ἄλλη. Τό γεγονός ὅτι τό βιβλίο αὐτό ἐκδόθηκε σέ *ἑκατοντάδες χιλιάδες* ἀντίτυπα, ὅτι μεταφράστηκε ἀμέσως σέ ὅλες τίς γλῶσσες, ὅτι βγῆκε σέ εἰδικές φτηνές ἐκδόσεις, ἔδειξε ἐξώφθαλμα ὅτι «μπῆκε μέσα στό λαό» κι' ὅτι ὑπάρχουν *μάζες* ἀναγνωστῶν πού ὁ Ε. Χαῖκκελ κατάκτησε μεμιᾶς. Τό ἐκλαϊκευτικό βιβλιαράκι ἔγινε ὅπλο ταξικῆς πάλης. Οἱ καθηγητές τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεολογίας ὅλων τῶν χωρῶν βάλθηκαν μέ χίλιους δυό τρόπους νά διασύρουν, νά ἐκμηδενίσουν τόν Χαῖκκελ. Ὁ διάσημος ἄγγλος φυσικός Λότζ ἀνέλαβε νά ὑπερασπίσει τό θεό ἀπό τόν Χαῖκκελ. Ὁ ρῶσος φυσικός κ. Χβόλσον πῆγε στή Γερμανία γιά νά ἐκδόσει ἐκεῖ ἕνα αἰσχρό ὑπεραντιδραστικό φυλλάδιο κατά τοῦ Χαῖκκελ καί νά διαβεβαιώσει τούς ἐντιμότατους κυρίους φιλισταίους ὅτι δέν ἀσπάζονται ὅλες οἱ φυσικές ἐπιστῆμες τώρα τήν ἄποψη τοῦ «ἁπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ»*. Εἶναι ἀμέτρητοι οἱ θεολόγοι πού πῆραν μέρος στήν ἐκστρατεία κατά τοῦ Χαῖκκελ. Δέν ὑπάρχει λυσσαλέο ὑβρεολόγιο μέ τό ὁποῖο νά μήν τόν περιέλουσαν οἱ ἐπίσημοι καθηγητές τῆς φιλοσοφίας**. Εἶναι διασκεδαστικό νά βλέπει κανείς αὐτές τίς μούμιες, πού στέγνωσαν μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα ἄψυχου σχολαστικισμοῦ, πῶς

---

* O. D. Chwolson. «Hegel, Haeckel, Kossuth und das zwölfte Gebot», 1906, Πρβλ. 80 (*Ο. Ντ. Χβόλσον.* «Χέγκελ, Χαῖκκελ, Κόσουτ καί ἡ δωδέκατη ἐντολή», 1905. Πρβλ. σελ. 80. *Ἡ Σύντ.*).

** Ἡ μπροσούρα τοῦ *Χένριχ Σμίτ* «Ἡ πάλη γύρω ἀπό τά "αἰνίγματα τοῦ Σύμπαντος"» (Βόννη, 1900) δίνει μιά ἀρκετά πιστή εἰκόνα τῆς ἐκστρατείας τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεολογίας ἐνάντια στόν Χαῖκκελ. Ἡ μπροσούρα ὅμως αὐτή ἔχει πιά παλιώσει πολύ σήμερα.

λάμπουν — γιά πρώτη ἴσως φορά στή ζωή τους — τά μάτια τους καί πῶς ροδοκοκκινίζουν τά μάγουλά τους ἀπό τούς μπάτσους πού τούς ἔδοσε ὁ Ἔρνστ Χαΐκκελ. Οἱ ποντίφηκες τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης καί τῆς πιό ἀφηρημένης, θά ἔλεγε κανείς, θεωρίας στενάζουν κυριολεκτικά ἀπό λύσσα, καί μέσα στά μουγκρητά τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν ὑπεραντιδραστικῶν (τοῦ ἰδεαλιστῆ Πάουλσεν, τοῦ ἐνυπαρξιστῆ Ρέμκε, τοῦ καντιανοῦ Ἀντίκες καί τῶν ἄλλων, πού Κύριος οἶδε πόσα ὀνόματα ἀκόμη), διακρίνει κανείς καθαρά ἕνα βασικό μοτίβο: ἐνάντια στή *«μεταφυσική»* τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐνάντια στό «δογματισμό», ἐνάντια στή «μεγαλοποίηση τῆς ἀξίας καί τῆς σημασίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν», ἐνάντια στό «φυσικοϊστορικό *ὑλισμό*». Εἶναι ὑλιστής — ἀπάνω του! ἀπάνω στόν ὑλιστή! ξεγελάει τό κοινό χωρίς νά λέει ἀνοιχτά ὅτι εἶναι ὑλιστής — νά τί ἰδιαίτερα ἐξαγριώνει τούς ἐντιμότατους κυρίους καθηγητές.

Καί ἰδιαίτερα χαρακτηριστικό σ' ὅλη αὐτή τήν ἰλαροτραγωδία* εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Χαΐκκελ *ἀπαρνιέται τόν ὑλισμό*, ἀπορίπτει αὐτή τήν ἐπωνυμία. Κι' ὄχι μόνο αὐτό: ὄχι μόνο δέν ἀποκρούει κάθε θρησκεία, ἀλλά καί ἐπινοεῖ μιά δική του θρησκεία (κάτι σάν τήν «ἀθεϊστική πίστη» τοῦ Μπουλγκάκοφ ἤ τόν «θρησκευτικό ἀθεϊσμό» τοῦ Λουνατσάρσκι), ὑποστηρίζοντας *καταρχήν* μιά συμμαχία τῆς θρησκείας μέ τήν ἐπιστήμη! Μά τί συμβαίνει λοιπόν; ἀπό ποιά «μοιραία παρεξήγηση» ἄναψε ὅλος αὐτός ὁ καυγᾶς;

Γεγονός εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφική ἀφέλεια τοῦ Ε. Χαΐκκελ, ἡ ἀπουσία ἀπό τή διδασκαλία του συγκεκριμένων κομματικῶν σκοπῶν, ἡ ἐπιθυμία του νά πάρει ὑπόψη του τήν κυριαρχούσα φιλισταϊκή πρόληψη κατά τοῦ ὑλισμοῦ, οἱ προσωπικές του συμφιλιωτικές τάσεις καί προτάσεις σχετικά μέ τή θρησκεία, ὅλα αὐτά ὑπογράμμισαν πιό ἀνάγλυφα ἀκόμη τό *γενικό πνεῦμα* τοῦ βιβλίου του, τό *ἀξερίζωτο* τοῦ φυσικοϊστορικοῦ ὑλισμοῦ, καί τό *ἀσυμβίβαστό* του μέ ὁλόκληρη τήν ἐπίσημη καθηγητική φιλοσοφία καί θεολογία. Ὁ Χαΐκκελ προσωπικά δέν θέλει νά ἔλθει σέ ρήξη μέ τούς φιλισταίους, ἐκεῖνο ὅμως πού ἐκ-

* Τό τραγικό στοιχεῖο προστέθηκε μέ τήν ἀπόπειρα κατά τῆς ζωῆς τοῦ Χαΐκκελ, πού ἔγινε φέτος τήν ἄνοιξη (1908). Ὕστερα ἀπό μιά σειρά ἀνώνυμα γράμματα πού πῆρε ὁ Χαΐκκελ καί πού τόν ἀποκαλοῦσαν μέ διάφορα ἐπίθετα, ὅπως: «σκυλί», «ἄθεο», «μαϊμοῦ» κτλ., ἕνας γνήσιος γερμανός τοῦ πέταξε μιά πέτρα ἀρκετά σεβαστῶν διαστάσεων στό γραφεῖο του στήν Ἰένα.

θέτει μέ τόσο ἀκλόνητα ἁπλοϊκή πεποίθηση, εἶναι *ἀπόλυτα* ἀσυμβίβαστο μέ ὁποιεσδήποτε ἀποχρώσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ πού κυριαρχεῖ σήμερα. Ὅλες αὐτές οἱ ἀποχρώσεις, ἀπό τίς πιό χοντροκομμένες ἀντιδραστικές θεωρίες ἑνός κάποιου Χάρτμαν ὥς ἐκεῖνον τό θετικισμό τοῦ Πέτσολντ, πού φαντάζεται τόν ἑαυτό του σάν νεότατο, προοδευτικό καί πρωτοπόρο, ἤ τόν ἐμπειριοκριτικισμό τοῦ Μάχ, *ὅλες* συμφωνοῦν ὅτι ὁ φυσικοϊστορικός ὑλισμός εἶναι «μεταφυσική», ὅτι ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πίσω ἀπό τίς θεωρίες καί τά πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ὁ πιό «ἁπλοϊκός ρεαλισμός» κτλ. Καί αὐτήν ἀκριβῶς τήν «πατροπαράδοτη» διδασκαλία *ὅλης* τῆς καθηγητικῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεολογίας *χτυπᾶ κατά πρόσωπο* κάθε σελίδα τοῦ Χαΐκκελ. Ὁ φυσιοδίφης αὐτός πού ἐκφράζει ἀναμφισβήτητα τίς πιό σταθερές, ἄν καί ἀδιαμόρφωτες, γνῶμες, διαθέσεις καί τάσεις τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν φυσιοδιφῶν τοῦ τέλους τοῦ 19ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα κατέδειξε μεμιᾶς, εὔκολα καί ἁπλᾶ ὅ,τι προσπάθησε νά κρύψει ἀπό τό κοινό καί ἀπό τόν ἑαυτό της ἡ καθηγητική φιλοσοφία, δηλ. πώς ὑπάρχει ἕνα θεμέλιο πού γίνεται ὅλο καί πιό πλατύ καί πιό στέρεο καί πού πάνω του συντρίβονται ὅλοι οἱ κόποι κι' οἱ προσπάθειες πού καταβάλλουν οἱ χίλιες δυό μικροσχολές τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τοῦ θετικισμοῦ, τοῦ ρεαλισμοῦ, τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ καί τοῦ ὑπόλοιπου κονφουζιονισμοῦ. Τό θεμέλιο αὐτό εἶναι ὁ *φυσικοϊστορικός ὑλισμός*. Ἡ πεποίθηση τῶν «ἁπλοϊκῶν ρεαλιστῶν» (δηλ. ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας) ὅτι τά αἰσθήματά μας εἶναι εἰκόνες τοῦ ἀντικειμενικά πραγματικοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἶναι ἡ πεποίθηση τῆς μάζας τῶν φυσιοδιφῶν, πεποίθηση πού μεγαλώνει καί δυναμώνει σταθερά.

Χάθηκε ἡ ὑπόθεση τῶν ἱδρυτῶν νέων φιλοσοφικῶν μικροσχολῶν, τῶν ἐφευρετῶν νέων γνωσιολογικῶν «ισμῶν», χάθηκε γιά πάντα καί ἀμετάκλητα. Μπορεῖ νά θορυβοῦν μέ τά νέα «πρωτότυπα» συστηματάκια τους, μπορεῖ νά προσπαθοῦν νά ψυχαγωγήσουν μερικούς θαυμαστές τους μέ τήν ἐνδιαφέρουσα συζήτηση γιά τό ποιός πρωτοεῖπε τό «ἔ!», ὁ ἐμπειριοκριτικός Μπομπτσίνσκι ἤ ὁ ἐμπειριομονιστής Ντομπτσίνσκι*, μπορεῖ καί νά δημιουργοῦν μιά πλατιά «εἰδική» φιλολογία, ὅπως οἱ «ἐνυπαρξιστές», ἡ ἐξελικτική πορεία

* Πρόσωπα τῆς κωμωδίας τοῦ Γκόγκολ «Ὁ ἐπιθεωρητής». *Σημ. μετ.*

τῆς φυσιογνωσίας, παρ' ὅλες τίς αἰωρήσεις καί ταλαντεύσεις της, παρ' ὅλο τόν ἀσύνειδο χαρακτήρα τοῦ ὑλισμοῦ τῶν φυσιοδιφῶν, παρά τό χθεσινό ἐνθουσιασμό γιά τό «φυσιολογικό ἰδεαλισμό» τῆς μόδας ἤ τό σημερινό γιά τό «φυσικό ἰδεαλισμό» τῆς μόδας, ρίχνει *πέρα* ὅλα τά συστηματάκια κι' ὅλα τά τεχνάσματα, προωθώντας ξανά καί ξανά τή «μεταφυσική» τοῦ *φυσικοϊστορικοῦ ὑλισμοῦ*.

Νά μιά παραστατική εἰκόνα τῶν ὅσων εἰπώθηκαν, μέ ἕνα παράδειγμα παρμένο ἀπό τόν Χαΐκκελ. Στά «Θαύματα τῆς ζωῆς» ὁ συγγραφέας ἀντιπαραβάλλει τή μονιστική καί τή δυϊστική γνωσιοθεωρία· παραθέτουμε τά πιό ἐνδιαφέροντα σημεῖα αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης:

ΜΟΝΙΣΤΙΚΗ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ:	ΔΥΪΣΤΙΚΗ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ:
. . . .	. . . .
3. Ἡ γνώση εἶναι φυσιολογικό φαινόμενο, πού ἀνατομικό του ὄργανο εἶναι ὁ ἐγκέφαλος.	3. Ἡ γνώση δέν εἶναι φυσιολογικό φαινόμενο, ἀλλά καθαρά πνευματικό προτσές.
4. Τό μέρος τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου, στό ὁποῖο πραγματοποιεῖται ἀποκλειστικά ἡ γνώση, εἶναι μιά χωρικά περιορισμένη περιοχή τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ, τό φρόνημα.	4. Τό μέρος τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου, τό ὁποῖο φαινομενικά λειτουργεῖ σάν ὄργανο τῆς γνώσης, στήν πραγματικότητα εἶναι μόνο τό ὄργανο πού συντελεῖ στό νά ἐμφανιστεῖ τό πνευματικό προτσές.
. . . .	. . . .
5. Τό φρόνημα εἶναι μιά ἐξαιρετικά τελειοποιημένη δυναμοηλεκτρομηχανή, πού τά συστατικά της μέρη, ἀποτελοῦνται ἀπό ἑκατομμύρια φυσικά κύτταρα (φρονητικά κύτταρα). Ὅπως σέ κάθε ἄλλο ὄργανο τοῦ σώματος, ἔτσι καί στήν περίπτωση αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ ὀργάνου ἡ (πνευματική) λειτουρ-	5. Τό φρόνημα σάν *ὄργανο* τοῦ λογικοῦ δέν εἶναι αὐτόνομο, ἀλλά χρησιμεύει μέ τά ξεχωριστά συστατικά του μέρη (φρονητικά κύτταρα) μόνο σάν μεσάζοντας ἀνάμεσα στό ἄϋλο πνεῦμα καί στόν ἐξωτερικό κόσμο. Τό ἀνθρώπινο λογικό διαφέρει ἀπόλυτα ἀπό τή νόηση τῶν ἀνώτερων ζώων καί ἀπό

για τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι τό συνολικό ἀποτέλεσμα τῶν λειτουργιῶν, τῶν κυττάρων πού τόν ἀποτελοῦν*.

τό ἔνστικτο τῶν κατώτερων ζώων.

Ἀπό τή χαρακτηριστική αὐτή περικοπή, παρμένη ἀπό τά ἔργα του, βλέπετε ὅτι ὁ Χαῖκκελ δέν μπαίνει στήν ἀνάλυση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων καί δέν ξέρει νά ἀντιπαραθέσει τήν ὑλιστική καί τήν ἰδεαλιστική γνωσιοθεωρία. *Κοροϊδεύει ὅλα* τά ἰδεαλιστικά ἤ ἀκόμη περισσότερο: ὅλα τά εἰδικά φιλοσοφικά τεχνάσματα, ἀπό τήν ἄποψη τῆς φυσιογνωσίας, *χωρίς κάν νά δέχεται τή σκέψη ὅτι* εἶναι δυνατή ἄλλη γνωσιοθεωρία ἐκτός ἀπό τό *φυσικοϊστορικό ὑλισμό.* Κοροϊδεύει τούς φιλόσοφους ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ὑλιστῆ, *χωρίς ν' ἀντιλαμβάνεται* ὅτι ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ τήν ἄποψη τοῦ ὑλιστῆ!

Εἶναι εὐνόητη ἡ ἀνίσχυρη μανία τῶν φιλοσόφων ἐνάντια σ' αὐτόν τόν πανίσχυρο ὑλισμό. Παραθέσαμε πιό πάνω τή γνώμη τοῦ «ἀληθινοῦ ρώσου» Λοπάτιν. Ὁρίστε τώρα καί ἡ γνώμη τοῦ κ. Ροῦντολφ Βίλλυ, τοῦ πιό προοδευτικοῦ «ἐμπειριοκριτικοῦ», ἀδιάλλακτου ἐχθροῦ τοῦ ἰδεαλισμοῦ (μή γελᾶτε!): «Ὁ μονισμός τοῦ Χαῖκκελ εἶναι ἕνα χαοτικό ἀνάκατο μίγμα ἀπό ὁρισμένους φυσικοεπιστημονικούς νόμους, ὅπως εἶναι ὁ νόμος τῆς διατήρησης τῆς ἐνέργειας κτλ., μέ μερικές σχολαστικές παραδόσεις γιά τήν οὐσία καί τό πράγμα καθεαυτό» («Gegen die Schulweisheit», S. 128).

Τί ἦταν ἐκεῖνο πού ἐξόργισε τόν ἐντιμότατο «νεότερο θετικιστή»; Καί πῶς νά μή θυμώσει, ὅταν κατάλαβε μεμιᾶς πώς ὅλες οἱ μεγάλες θεωρίες τοῦ δασκάλου του Ἀβενάριους, λογουχάρη, ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δέν εἶναι ὄργανο τῆς νόησης, ὅτι τά αἰσθήματα δέν εἶναι εἰκόνες τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅτι ἡ ὕλη («οὐσία») ἤ τό «πράγμα καθεαυτό» δέν εἶναι ἀντικειμενική πραγματικότητα κτλ. — ἀποτελοῦν ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Χαῖκκελ, *ἀληθινή ἰδεαλιστική ἀσυναρτησία;* Αὐτό δέν τό εἶπε ὁ Χαῖκκελ, γιατί δέν ἀσχολοῦνταν μέ τή φιλοσοφία και δέν γνώριζε τόν «ἐμπειριοκριτικισμό» *σάν τέτιο.* Μά ὁ Ρ. Βίλλυ δέν μπορεῖ νά μήν βλέπει ὅτι οἱ ἑκατό χιλιάδες ἀναγνῶστες τοῦ Χαῖκκελ σημαίνουν ἑκατό χιλιάδες φτυσίματα στή *φιλοσοφία* τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους. Καί ὁ Ρ. Βίλλυ

* Χρησιμοποιῶ τή γαλλική μετάφραση: «Les merveilles de la vie». Paris, Schleicher. Tabl. I. et XVI («Τά θαύματα τῆς ζωῆς», Παρίσι, Σλεσέ. Πίνακας I καί XVI. *Ἡ Σύντ.*).

σφουγγίζεται ἀπό τά φτυσίματα προκαταβολικά *κατά τόν τρόπο τοῦ Λοπάτιν*. Γιατί ἡ *οὐσία* τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ κ. Λοπάτιν καί τοῦ κ. Βίλλυ ἐνάντια σέ κάθε εἴδους ὑλισμό γενικά καί ἐνάντια στό φυσικοϊστορικό ὑλισμό ἰδιαίτερα, εἶναι ἐντελῶς ἡ ἴδια. Γιά μᾶς τούς μαρξιστές ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν κ. Λοπάτιν καί τόν κ. Βίλλυ, τόν Πέτσολντ, τόν Μάχ καί Σία δέν εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα σ' ἕναν προτεστάντη καί σ' ἕναν καθολικό θεολόγο.

Ὁ «πόλεμος» κατά τοῦ Χαῖκκελ *ἀπόδειξε* ὅτι ἡ ἄποψή μας αὐτή ἀνταποκρίνεται στήν *ἀντικειμενική πραγματικότητα* δηλ. στήν ταξική φύση τῆς σύγχρονης κοινωνίας καί στίς ταξικές ἰδεολογικές τάσεις της.

Νά ἕνα ἀκόμη μικρό παράδειγμα. Ὁ μαχιστής Κλάινπετερ μετάφρασε ἀπό τά ἀγγλικά στά γερμανικά τό διαδομένο στήν Ἀμερική ἔργο τοῦ Κάρλ Σνάιντερ: «Ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου ἀπό τή σκοπιά τῆς σύγχρονης φυσιογνωσίας» («Das Weltbild der modernen Naturwissenschaft». Lpz., 1905). Τό ἔργο αὐτό ἐκθέτει μέ σαφή καί ἐκλαϊκευτική μορφή ὁλόκληρη σειρά νεότερες ἀνακαλύψεις καί τῆς φυσικῆς καί ἄλλων κλάδων τῆς φυσιογνωσίας. Ἔ, λοιπόν, ὁ μαχιστής Κλάινπετερ βρέθηκε στήν ἀνάγκη νά συνοδεύσει τό βιβλίο τοῦ Σνάιντερ μ' ἕναν πρόλογο, ὅπου ἐκφράζει *ἐπιφυλάξεις* σάν καί τούτη: ἡ γνωσιολογία τοῦ Σνάιντερ «δέν εἶναι ἱκανοποιητική» (S.V). Γιατί; Γιατί ὁ Σνάιντερ δέν ἔχει οὔτε τήν παραμικότερη ἀμφιβολία ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου εἶναι εἰκόνα τοῦ πῶς κινεῖται ἡ ὕλη καί πῶς *«νοεῖ ἡ ὕλη»* (S. 228, l.c.). Στήν ἑπόμενη ἐργασία του «Ἡ μηχανή τοῦ κόσμου» (Lond. and N.Y., 1907· Karl Snyder «The World Machine»), ὁ Σναΐντερ, κάνοντας ὑπαινιγμό γιά τό γεγονός ὅτι τό βιβλίο του εἶναι ἀφιερωμένο στή μνήμη τοῦ Δημόκριτου τοῦ Ἀβδηρίτη, πού ἔζησε περίπου στά 460-360 π.Χ., λέει: «Συχνά ἔχουν ὀνομάσει τό Δημόκριτο προπάτορα τοῦ ὑλισμοῦ. Ἡ φιλοσοφική αὐτή σχολή δέν εἶναι καί πολύ τῆς μόδας σήμερα· δέν εἶναι ὅμως περιττό νά σημειωθεῖ ὅτι στήν πραγματικότητα ὅλη ἡ νεότερη πρόοδος τῶν ἰδεῶν μας γιά τόν κόσμο στηρίχτηκε πάνω στίς ὑποθέσεις τοῦ ὑλισμοῦ. Γιά νά μιλήσουμε πρακτικά (practically speaking), οἱ ὑλιστικές ὑποθέσεις εἶναι ἁπλούστατα *ἀναπόφευκτες* (unescapable) στίς φυσικοϊστορικές ἔρευνες» (p. 140).

«Βέβαια, ἄν τοῦ ἀρέσει, μπορεῖ νά ὀνειρεύεται μαζί μέ τόν καλό ἐπίσκοπο Μπέρκλεϋ ὅτι ὅλα εἶναι ὄνειρα. Ὅμως ὅσο ἄνετα κι' ἄν εἶναι τά ταχυδακτυλουργικά κόλπα ἑνός αἰθέ-

ριου ἰδεαλισμοῦ, ὡστόσο ὑπάρχουν ἀνάμεσά μας λίγοι, πού, ὅπως κι' ἄν σκέπτονται γιά τό πρόβλημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀμφιβάλλουν ὅτι οἱ ἴδιοι ὑπάρχουν. Καί δέν χρειάζεται νά παρακολουθοῦμε ἀπό κοντά τούς παραπλανητικούς φωσφορισμούς τῶν διάφορων *'Εγώ* καί *"Οχι-'Εγώ* γιά νά βεβαιωθοῦμε ὅτι, ἄν παραδεχτοῦμε πώς ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε προσωπικότητα καί ὕπαρξη, ἀνοίγουμε διάπλατα τίς ἔξι πόρτες τῶν αἰσθήσεών μας σέ ὁλόκληρη τή σειρά τῶν ἐπιφάσεων. Ἡ ὑπόθεση τῶν νεφελωμάτων, ἡ θεωρία τοῦ φωτός σάν κίνησης τοῦ αἰθέρα, ἡ ἀτομική θεωρία καί ὅλες οἱ ἄλλες παρόμοιες διδασκαλίες μποροῦν νά ὀνομαστοῦν ἁπλῶς βολικές "ἐργασιακές ὑποθέσεις"· μά εἶναι καλό νά θυμόμαστε, ὅτι ὅσο οἱ διδασκαλίες αὐτές δέν ἔχουν ἀναιρεθεῖ, στηρίζονται λίγο-πολύ στήν ἴδια βάση πού στηρίζεται καί ἡ ὑπόθεση ὅτι ἕνα ὄν πού ἐσύ, ἀγαπητέ ἀναγνώστη, τό ὀνομάζεις "ἐσύ", διατρέχει αὐτές τίς γραμμές» (p. 31 - 32).

Φανταστεῖτε τήν πικρή μοίρα τοῦ μαχιστή, ὅταν βλέπει τίς ἀγαπημένες καί λεπτεπίλεπτες κατασκευές, πού ἀνάγουν τίς κατηγορίες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σέ ἁπλές ἐργασιακές ὑποθέσεις, νά τίς κοροϊδεύουν οἱ φυσιοδίφες καί ἀπό τίς δυό πλευρές τοῦ ὠκεανοῦ σάν καθαρές ἀνοησίες! Ὕστερα ἀπ' αὐτό μπορεῖ ν' ἀπορεῖ κανείς γιατί ὁ Ροῦντολφ Βίλλυ πολεμᾶ *τό 1905* τό Δημόκριτο σάν ζωντανό ἐχθρό, προσφέροντάς μας ἔτσι ἕνα θαυμάσιο παράδειγμα γιά τόν *κομματικό χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας* καί φανερώνοντάς μας γιά πολλοστή φορά τήν πραγματική του στάση στήν πάλη αὐτή τῶν κομμάτων; «Βέβαια,— γράφει ὁ Βίλλυ,— ὁ Δημόκριτος δέν εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι τά ἄτομα καί ὁ κενός χῶρος εἶναι μόνο πλασματικές ἔννοιες, πού ἐκτελοῦν ἁπλές βοηθητικές ὑπηρεσίες (blosse Handlangerdienste) καί διατηροῦνται στή ζωή γιά λόγους ἁπλῆς σκοπιμότητας, ἐφόσον εἶναι χρήσιμες. Ὁ Δημόκριτος δέν ἦταν τόσο ἐλεύθερος, ὥστε νά τό καταλάβει αὐτό· μά οὔτε καί οἱ σύγχρονοί μας φυσιοδίφες εἶναι ἐλεύθεροι, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις. Ἡ πίστη τοῦ ἀρχαίου Δημόκριτου εἶναι καί πίστη τῶν φυσιοδιφῶν μας» (l.c., S. 57).

Πῶς νά μή σέ πιάνει ἀπόγνωση! 'Αποδείχτηκε μέ εντελῶς «νέο», μέ «ἐμπειριοκριτικό» τρόπο ὅτι καί ὁ χῶρος καί τά ἄτομα εἶναι «ἐργασιακές ὑποθέσεις» καί ὅμως οἱ φυσιοδίφες κοροϊδεύουν αὐτόν τόν *μπερκλεϋσμό* καί ἀκολουθοῦν τόν Χαΐκκελ! 'Εμεῖς δέν εἴμαστε καθόλου ἰδεαλιστές, αὐτό εἶναι συκοφαντία· πασχίζουμε μόνο (μαζί μέ τούς ἰδεαλιστές)

νά ἀνασκευάσουμε τή γνωσιολογική γραμμή τοῦ Δημόκριτου· πασχίζουμε γι' αὐτό, ἐδῶ καί πάνω ἀπό 2.000 χρόνια, ἀλλά μάταια! Καί δέν μένει πιά στόν ἀρχηγό μας τόν Ἔρνστ Μάχ νά κάνει τίποτε ἄλλο, παρά νά ἀφιερώσει τήν τελευταία του ἐργασία, τόν ἀπολογισμό τῆς ζωῆς του καί τῆς φιλοσοφίας του, τή «Γνώση καί πλάνη», στόν *Βίλχελμ Σοῦππε*, καί νά σημειώσει μέ θλίψη στό κείμενο ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν φυσιοδιφῶν εἶναι ὑλιστές κι' ὅτι κι' «ἐμεῖς ἐπίσης» *συμπαθοῦμε τόν Χαῖκκελ*... γιά τόν «ἐλευθεροστοχασμό» του (S. 14).

Ἐδῶ πρόβαλε μπροστά μας ὁλόκληρος ὁ ἰδεολογικός ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιδραστικῆς μικροαστικῆς τάξης, πού *ἀκολουθεῖ* τόν ὑπεραντιδραστικό Β. Σοῦππε καί *«συμπαθεῖ»* τόν ἐλευθεροστοχασμό τοῦ Χαῖκκελ. Τέτιοι εἶναι ὅλοι τους αὐτοί οἱ ἀνθρωπιστές φιλισταῖοι τῆς Εὐρώπης μέ τίς φιλελεύθερες συμπάθειές τους καί μέ τήν ἰδεολογική (καί πολιτική καί οἰκονομική) τους αἰχμαλωσία ἀπό τούς Βίλχελμ Σοῦππε*. Ὁ ἀκομματισμός στή φιλοσοφία δέν εἶναι παρά ἄθλια συγκαλυμμένη δουλικότητα ἀπέναντι στόν ἰδεαλισμό καί στό φιντεϊσμό.

Συγκρίνατε, γιά κατακλείδα, τή γνώμη γιά τόν Χαῖκκελ τοῦ Φράντς Μέρινγκ, ἀνθρώπου πού ὄχι μόνο θέλει, ἀλλά καί ξέρει νά εἶναι μαρξιστής. Μόλις βγῆκαν τά «Αἰνίγματα τοῦ Σύμπαντος», στά τέλη ἀκόμη τοῦ 1899, ὁ Μέρινγκ τόνισε ἀμέσως ὅτι «ἡ ἐργασία τοῦ Χαῖκκελ καί μέ τίς πιό ἀδύνατες καί μέ τίς πιό δυνατές πλευρές της εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμη νά βοηθήσει νά ξεκαθαριστοῦν μερικές μπερδεμένες ἀπόψεις μέσα στό κόμμα μας, πάνω στό τί σημαίνει γιά τό κόμμα *ἱστορικός* ὑλισμός, ἀπό τή μιά μεριά, καί ἱστορικός *ὑλισμός*, ἀπό τήν ἄλλη»**. Ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ Χαῖκκελ εἶναι ὅτι δέν ἔχει τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τόν *ἱστορικό* ὑλισμό, καί φτάνει ἔτσι στό σημεῖο νά διατυπώνει ὁλόκληρη σειρά κραυγαλέους παραλογισμούς γιά τήν πολιτική καί γιά τήν «μονιστική θρησκεία» κτλ., κ.ο.κ. «Ὁ Χαῖκκελ εἶναι ὑλιστής καί μονιστής,

---

* Στίς κριτικές παρατηρήσεις του κατά τοῦ μαχισμοῦ ὁ Πλεχάνοφ φρόντισε περισσότερο νά κάνει φραξιονιστική ζημιά στόν μπολσεβικισμό, παρά νά ἀνασκευάσει τόν Μάχ. Γι αὐτή του τή μικρόπρεπη καί θλιβερή ἐκμετάλλευση θεμελιακῶν θεωρητικῶν διαφορῶν ἔχει τιμωρηθεῖ κιόλας ὅπως τοῦ ἄξιζε μέ δυό βιβλιαράκια πού γράφτηκαν ἀπό μαχιστές μενσεβίκους [123].

** *Fr. Mehring.* «Die Welträtsel», «Neue Zeit», 1899 - 1900, 18, 1, 418 (*Φρ. Μέρινγκ.* «Τά αἰνίγματα τοῦ Σύμπαντος», «Νέα Ἐποχή», 1899 - 1900, 18, 1, 418. *Ἡ Σύντ.*).

μά ὄχι *ἱστορικός*, ἀλλά φυσικοϊστορικός ὑλιστής» (στό ἴδιο). «Ἄς διαβάσει τό βιβλίο τοῦ Χαῖκκελ ὅποιος θέλει ν' ἀντιληφθεῖ χειροπιαστά αὐτή τήν ἀνικανότητα (τοῦ φυσικοϊστορικοῦ ὑλισμοῦ νά τά βγάλει πέρα μέ τά κοινωνικά προβλήματα), ὅποιος θέλει ν' ἀποκτήσει συνείδηση τῆς ἀνάγκης νά διευρυνθεῖ ὁ φυσικοϊστορικός ὑλισμός ὥς τόν ἱστορικό ὑλισμό, γιά νά μετατραπεῖ σ' ἕνα πραγματικά ἀκατανίκητο ὅπλο στόν μεγάλο ἀπελευθερωτικό ἀγώνα τῆς ἀνθρωπότητας.

Μά δέν εἶναι αὐτός ὁ μόνος λόγος γιά νά διαβάσει κανείς τό βιβλίο τοῦ Χαῖκκελ. Ἡ ἀσυνήθιστα ἀδύνατη πλευρά του συνδέεται ἀδιάσπαστα μέ τήν ἀσυνήθιστα δυνατή πλευρά του — πού ἀποτελεῖ τό ἀσύγκριτα μεγαλύτερο καί σπουδαιότερο μέρος τοῦ βιβλίου—συνδέεται μέ τήν παραστατική καί φωτεινή ἔκθεση τῆς ἐξέλιξης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σ' αὐτόν τόν αἰώνα (τόν 19ο), ἤ μέ ἄλλα λόγια: μέ τήν ἔκθεση τῆς *νικηφόρας πορείας τοῦ φυσικοϊστορικοῦ ὑλισμοῦ*»*.

---

* *Fr. Mehring*. «Die Welträtsel», «Neue Zeit», 1899 - 1900, 18, 1, 419.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ὁ μαρξιστής γιά νά ἐκτιμήσει σωστά τόν ἐμπειριοκριτικισμό πρέπει νά ξεκινήσει ἀπό τέσσερις ἀπόψεις.

Πρῶτο καί πρίν ἀπ' ὅλα, εἶναι ἀνάγκη νά συγκρίνουμε τίς θεωρητικές βάσεις αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας μέ τίς ἀντίστοιχες τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Ἡ σύγκριση αὐτή, πού τῆς ἀφιερώσαμε τά τρία πρῶτα κεφάλαια, δείχνει, *σέ ὅλη τή γραμμή* τῶν ζητημάτων τῆς γνωσιολογίας, τήν *ὁλοκάθαρη ἀντιδραστικότητα* τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ πού προσπαθεῖ μέ νέα κόλπα, λεξοῦλες καί κατεργαριές νά συγκαλύψει τά παλιά λάθη τοῦ *ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ἀγνωστικισμοῦ*. Μόνο ὅποιος ἀγνοεῖ ἀπόλυτα τί εἶναι ὁ φιλοσοφικός ὑλισμός γενικά καί τί ἡ διαλεκτική μέθοδος τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, μπορεῖ νά συζητάει γιά «συνένωση» τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ μέ τό μαρξισμό.

Δεύτερο, εἶναι ἀνάγκη νά καθορίσουμε τή θέση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ σάν μιᾶς πολύ μικρῆς σχολῆς εἰδικῶν τῆς φιλοσοφίας ἀνάμεσα στίς ὑπόλοιπες σύγχρονες σχολές τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους, ξεκινώντας ἀπό τόν Κάντ δέν τράβηξαν πρός τόν ὑλισμό, ἀλλά πρός τήν ἀντίθετη πλευρά, πρός τόν Χιούμ καί πρός τόν Μπέρκλεϋ. Ὁ Ἀβενάριους φανταζόταν ὅτι «καθαρίζει» γενικά τήν «ἐμπειρία», στήν πραγματικότητα ὅμως καθάριζε μόνο τόν ἀγνωστικισμό ἀπό τόν καντιανισμό. Ὅλη ἡ σχολή τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους βαδίζει ὅλο καί πιό σταθερά πρός τόν ἰδεαλισμό σέ πλήρη ὁμοφωνία μέ μιά ἀπό τίς πιό ἀντιδραστικές σχολές, μέ τούς λεγόμενους ἐνυπαρξιστές.

Τρίτο, πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη τόν ἀναμφισβήτητο δεσμό τοῦ μαχισμοῦ μέ μιά ὁρισμένη σχολή ἑνός ὁρισμένου κλάδου τῶν νεότερων φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ συντριπτική πλειοψη-

φία τόσο τῶν φυσιοδιφῶν γενικά, ὅσο καί τῶν εἰδικῶν τοῦ δοσμένου κλάδου, δηλαδή τῆς φυσικῆς, εἶναι σταθερά μέ τό μέρος τοῦ ὑλισμοῦ. Ἡ μειοψηφία τῶν νέων φυσικῶν, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς συντριβῆς τῶν παλιῶν θεωριῶν, πού ὀφείλεται στίς μεγάλες ἀνακαλύψεις τῶν τελευταίων χρόνων, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς κρίσης τῆς νέας φυσικῆς, πού κατέδειξε μέ ἐξαιρετική σαφήνεια τή σχετικότητα τῶν γνώσεών μας, κατρακύλησαν ἀπό ἄγνοια τῆς διαλεκτικῆς, διά μέσου τοῦ ρελατιβισμοῦ, πρός τόν ἰδεαλισμό. Ὁ σημερινός φυσικός ἰδεαλισμός τῆς μόδας εἶναι ἕνα ἀντιδραστικό καί ἐφήμερο πάθος, ὅπως καί ὁ φυσιολογικός ἰδεαλισμός πού ἦταν τῆς μόδας στό πρόσφατο παρελθόν.

Τέταρτο, πίσω ἀπό τόν γνωσιολογικό σχολαστικισμό τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ δέν μπορεῖ νά μή δεῖ κανείς τήν πάλη τῶν κομμάτων στή φιλοσοφία, πάλη πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἐκφράζει τίς τάσεις καί τήν ἰδεολογία τῶν ἐχθρικῶν τάξεων τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ἡ νεότερη φιλοσοφία εἶναι τό ἴδιο κομματική, ὅπως καί πρίν ἀπό δυό χιλιάδες χρόνια. Τά ἀγωνιζόμενα κόμματα εἶναι στήν οὐσία (πού καλύπτουν αὐτή τήν οὐσία μέ νέες λογιοτατίστικες καί τσαρλατάνικες ἐπωνυμίες ἤ μέ φτωχόμυαλη ἀκομματικότητα) ὁ ὑλισμός καί ὁ ἰδεαλισμός. Ὁ τελευταῖος εἶναι μόνο μιά ἐκλεπτυσμένη, ραφιναρισμένη μορφή τοῦ φιντεϊσμοῦ, πού στέκει πάνοπλος, διαθέτει τεράστιες ὀργανώσεις καί ἐξακολουθεῖ σταθερά νά ἐπηρεάζει τίς μάζες, ἐκμεταλλευόμενος πρός ὄφελός του καί τήν παραμικρότερη ἀμφιταλάντευση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Ὁ ἀντικειμενικός, ὁ ταξικός ρόλος τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ συνοψίζεται ὁλοκληρωτικά στό ὅτι ὑπηρετεῖ δουλικά τούς φιντεϊστές στήν πάλη τους κατά τοῦ ὑλισμοῦ γενικά καί τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἰδιαίτερα.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΣΤΗΝ 1η § ΤΟΥ IV ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ*

ΑΠΟ ΠΟΙΑ ΣΚΟΠΙΑ Ο Ν. ΓΚ. ΤΣΕΡΝΙΣΕΒΣΚΙ ΕΚΑΝΕ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΚΑΝΤΙΑΝΙΣΜΟ;[124]

Στήν πρώτη παράγραφο τοῦ τέταρτου κεφαλαίου δείξαμε λεπτομερειακά ὅτι οἱ ὑλιστές ἔκαναν καί κάνουν κριτική στόν Κάντ ἀπό σκοπιά διαμετρικά ἀντίθετη ἀπό τή σκοπιά πού τοῦ κάνουν κριτική ὁ Μάχ καί ὁ Ἀβενάριους. Δέν θεωροῦμε περιττό νά προσθέσουμε ἐδῶ, ἔστω καί σύντομα, τή γνωσιολογική θέση τοῦ μεγάλου ρώσου χεγγελιανοῦ καί ὑλιστῆ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι.

Λίγο ὕστερα ἀπό τήν κριτική πού ἔκανε στόν Κάντ ὁ γερμανός μαθητής τοῦ Φόϋερμπαχ, Ἄλμπρεχτ Ράου, ὁ μεγάλος συγγραφέας Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι, μαθητής κι᾿ αὐτός τοῦ Φόϋερμπαχ, ἐπιχείρησε γιά πρώτη φορά νά ἐκθέσει ἀνοιχτά τή θέση του καί ἀπέναντι στόν Φόϋερμπαχ καί ἀπέναντι στόν Κάντ. Ὁ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι ἀπό τήν 6η κιόλας δεκαετία τοῦ περασμένου αἰώνα ἐμφανίστηκε στά ρωσικά γράμματα σάν ὀπαδός τοῦ Φόϋερμπαχ, ἀλλά ἡ λογοκρισία μας δέν τοῦ ἐπέτρεψε οὔτε κάν νά ἀναφέρει τό ὄνομα τοῦ Φόϋερμπαχ. Τό 1888, στόν πρόλογο τῆς σχεδιαζόμενης τρίτης ἔκδοσης τῶν «Αἰσθητικῶν σχέσεων τῆς τέχνης πρός τήν πραγματικότητα», ὁ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι ἐπιχείρησε ν᾿ ἀναφερθεῖ ἄμεσα στόν Φόϋερμπαχ, μά ἡ λογοκρισία δέν τοῦ ἐπέτρεψε οὔτε τό 1888 νά κάνει ἔστω καί μιά ἁπλή παραπομπή στόν Φόϋερμπαχ! Ὁ πρόλογός του εἶδε τό φῶς μόλις τό 1906: βλ. τόμ. Χ, μέρ. 2 τῶν «Ἁπάντων» τοῦ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι, σελ. 190 - 197. Στόν «Πρόλογο» αὐτόν ὁ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι ἀφιερώνει μισή σελίδα στήν κριτική τοῦ Κάντ καί τῶν φυσιοδιφῶν ἐκείνων πού ἀκολουθοῦν τόν Κάντ στά φιλοσοφικά πορίσματά τους.

---

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 205 - 217. *Ἡ Σύντ.*

Νά ὁ ἔξοχος συλλογισμός πού διατύπωσε ὁ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι τό 1888:

«Οἱ φυσιοδίφες, πού φαντάζονται ὅτι εἶναι δημιουργοί καθολικῶν θεωριῶν, στήν πραγματικότητα παραμένουν μαθητές, καί συνήθως ἀδύνατοι μαθητές, τῶν παλιῶν στοχαστῶν, πού δημιούργησαν μεταφυσικά συστήματα, καί συνήθως τῶν στοχαστῶν πού τά συστήματά τους ἔχουν κιόλας συντριφτεῖ ἐνμέρει ἀπό τόν Σέλινγκ καί οριστικά ἀπό τόν Χέγγελ. Φτάνει νά θυμίσει κανείς ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν φυσιοδιφῶν πού ἐπιχειροῦν νά οἰκοδομήσουν ἐκτενεῖς θεωρίες τῶν νόμων λειτουργίας τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ἐπαναλαβαίνουν τή μεταφυσική θεωρία τοῦ Κάντ γιά τήν ὑποκειμενικότητα τῆς γνώσης μας»,... (πρός γνώση τῶν μαχιστῶν τῆς Ρωσίας, πού ὅλα τά ἔχουν μπερδέψει: Ὁ Τσερνισέβσκι μένει πίσω ἀπό τόν Ἔνγκελς, ἐφόσον συγχέει στήν ὁρολογία του τήν ἀντίθεση τοῦ ὑλισμοῦ πρός τόν ἰδεαλισμό μέ τήν ἀντίθεση τῆς μεταφυσικῆς νόησης πρός τή διαλεκτική νόηση, ὡστόσο ὁ Τσερνισέβσκι στέκει ἐντελῶς στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τόν Ἔνγκελς, ἐφόσον κατηγορεῖ τόν Κάντ, ὄχι γιά ρεαλισμό, ἀλλά γιά ἀγνωστικισμό καί ὑποκειμενισμό, ὄχι γιά τήν παραδοχή τοῦ «πράγματος καθεαυτοῦ», ἀλλά γιά τήν ἀνικανότητά του ν' ἀναγάγει τή γνώση μας ἀπ' αὐτή τήν ἀντικειμενική πηγή)... «ἑρμηνεύουν ἀπ' τά λόγια τοῦ Κάντ, ὅτι οἱ τύποι τῆς αἰσθητηριακῆς μας ἀντίληψης δέν μοιάζουν μέ τούς τύπους τῆς πραγματικῆς ὕπαρξης τῶν ἀντικειμένων»... (πρός γνώση τῶν μαχιστῶν τῆς Ρωσίας, πού ὅλα τά ἔχουν μπερδέψει: ἡ κριτική τοῦ Κάντ ἀπό τόν Τσερνισέβσκι εἶναι διαμετρικά ἀντίθετη μέ τήν κριτική τοῦ Κάντ ἀπό τούς Ἀβενάριους - Μάχ καί τούς ἐνυπαρξιστές, ἐπειδή γιά τόν Τσερνισέβσκι, ὅπως καί γιά κάθε ὑλιστή, οἱ τύποι τῆς αἰσθητηριακῆς μας ἀντίληψης μοιάζουν μέ τούς τύπους τῆς ἀληθινῆς, δηλ. τῆς ἀντικειμενικά πραγματικῆς ὕπαρξης τῶν ἀντικειμένων)... «ὅτι συνεπῶς τά ἀντικείμενα πού ὑπάρχουν πραγματικά καί οἱ πραγματικές τους ἰδιότητες, οἱ πραγματικές ἀμοιβαῖες σχέσεις τους εἶναι ἀγνώσιμα γιά μᾶς»,... (πρός γνώση τῶν μαχιστῶν τῆς Ρωσίας πού ὅλα τά ἔχουν μπερδέψει: γιά τόν Τσερνισέβσκι, ὅπως καί γιά κάθε ὑλιστή, τά ἀντικείμενα, δηλ. τά «πράγματα καθεαυτά», γιά νά μιλήσουμε τήν ἐπιτηδευμένη γλώσσα τοῦ Κάντ, ὑπάρχουν *πραγματικά* καί εἶναι *ὁλότελα* γνώσιμα γιά μᾶς, γνώσιμα καί στήν ὕπαρξή τους, καί στίς ἰδιότητές τους, καί στίς πραγματικές τους σχέσεις)... «καί ἄν ἦταν γνώσιμα, δέν θά μποροῦσαν νά

εἶναι ἀντικείμενο τῆς νόησής μας, πού μπάζει ὅλο τό ὑλικό τῶν γνώσεων σέ τύπους ἐντελῶς διαφορετικούς ἀπό τούς τύπους τῆς πραγματικῆς ὕπαρξης, ὅτι καί οἱ ἴδιοι οἱ νόμοι τῆς νόησης ἔχουν μόνο ὑποκειμενική ἀξία»,... (πρός γνώση τῶν ἀνερμάτιστων μαχιστῶν: γιά τόν Τσερνισέβσκι, ὅπως καί γιά κάθε ὑλιστή, οἱ νόμοι τῆς νόησης δέν ἔχουν μόνο ὑποκειμενική ἀξία, δηλ οἱ νόμοι τῆς νόησης ἀντανακλοῦν τούς τύπους τῆς πραγματικῆς ὕπαρξης τῶν ἀντικειμένων, μοιάζουν ὁλότελα μ' αὐτές τίς μορφές καί δέν διαφέρουν ἀπ' αὐτές)... «ὅτι στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά μᾶς φαίνεται σάν σχέση αἰτίας καί ἀποτελέσματος, γιατί δέν ὑπάρχει οὔτε προηγούμενο οὔτε ἑπόμενο, δέν ὑπάρχει οὔτε ὅλο οὔτε μέρη καί τά λοιπά καί τά λοιπά»... (πρός γνώση τῶν ἀνερμάτιστων μαχιστῶν: γιά τόν Τσερνισέβσκι, ὅπως καί γιά κάθε ὑλιστή, ὑπάρχει στήν πραγματικότητα αὐτό πού μᾶς φαίνεται σάν σχέση αἰτίας καί ἀποτελέσματος, ὑπάρχει ἡ ἀντικειμενική αἰτιότητα ἤ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς φύσης)... «Ὅταν οἱ φυσιοδίφες θά πάψουν νά λένε αὐτές τίς μεταφυσικές ἀνοησίες καί ἄλλες παρόμοιες, θά γίνουν ἱκανοί νά ἐπεξεργαστοῦν καί πιθανόν θά ἐπεξεργαστοῦν, μέ βάση τή φυσιογνωσία, ἕνα σύστημα ἐννοιῶν πιό ἀκριβολογημένων καί πιό ὁλοκληρωμένων ἀπό ἐκεῖνες πού ἐξέθεσε ὁ Φόϋερμπαχ...» (πρός γνώση τῶν ἀνερμάτιστων μαχιστῶν: Ὁ Τσερνισέβσκι ὀνομάζει μεταφυσικές ἀνοησίες *κάθε* ἐκτροπή ἀπό τόν ὑλισμό καί πρός τόν ἰδεαλισμό καί πρός τόν ἀγνωστικισμό)... «Πρός τό παρόν ὅμως ἡ καλύτερη ἔκθεση τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν γιά τά λεγόμενα θεμελιακά προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης φιλομάθειας παραμένει ἡ ἔκθεση τοῦ Φόϋερμπαχ» (σελ. 195 - 196). Θεμελιακά προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης φιλομάθειας ὁ Τσερνισέβσκι ὀνομάζει ἐκεῖνα πού στή σύγχρονη γλώσσα λέγονται βασικά προβλήματα τῆς γνωσιοθεωρίας ἤ γνωσιολογίας. Ὁ Τσερνισέβσκι εἶναι ὁ μοναδικός πραγματικά μεγάλος ρῶσος συγγραφέας πού μπόρεσε ἀπό τό 1850 ὥς τό 1888 νά παραμείνει στό ὕψος ἑνός ἀκέραιου φιλοσοφικοῦ ὑλισμοῦ καί ν' ἀπορίψει τούς ἄθλιους παραλογισμούς τῶν νεοκαντιανῶν, τῶν θετικιστῶν, τῶν μαχιστῶν καί τῶν ὑπόλοιπων ἀνερμάτιστων. Μά ὁ Τσερνισέβσκι δέν μπόρεσε ἤ ἀκριβέστερα: δέν μποροῦσε, ἐξαιτίας τῆς καθυστέρησης τῆς ρωσικῆς ζωῆς, νά ὑψωθεῖ ὥς τό διαλεκτικό ὑλισμό τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Τά *«Δέκα ἐρωτήματα στόν ὁμιλητή»* τά ἔγραψε ὁ Β.Ι. Λένιν τό πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Μάη 1908 στό Λονδίνο, ὅπου εἶχε πάει ἀπό τή Γενεύη γιά νά ἐργαστεῖ γιά τό βιβλίο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», καί τά ἔστειλε στόν Ι.Φ. Ντουμπρόβινσκι, μέλος τοῦ Μπολσεβίκικου κέντρου καί μέλος τῆς σύνταξης τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι», σάν θέσεις γιά τήν ἀπάντησή του στή διάλεξη τοῦ Α. Μπογκντάνοφ «Οἱ περιπέτειες μιᾶς φιλοσοφικῆς σχολῆς», πού ἔγινε στή Γενεύη στίς 15 (28) τοῦ Μάη 1908.

Ἐπωφελούμενοι ἀπό τήν ἀναχώρηση τοῦ Λένιν, ὁ Μπογκντάνοφ, ὁ Λουνατσάρσκι καί ἄλλοι πού στή φιλοσοφία ἀκολουθοῦσαν τίς θέσεις τοῦ Μάχ, δυνάμωναν τή δραστηριότητά τους. Μέ τό πρόσχημα τῆς κριτικῆς «τοῦ ὑλισμοῦ τῆς σχολῆς τοῦ Πλεχάνοφ» ἔκαναν αναθεώρηση τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, ἐπιχειροῦσαν ν' ἀποδείξουν ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ μπολσεβικισμοῦ δέν εἶναι ὁ διαλεκτικός ὑλισμός, ἀλλά μιά παραλλαγή τοῦ μαχισμοῦ—ὁ ἐμπειριομονισμός—πού ἐπινόησε ὁ Μπογκντάνοφ.

Ὁ Ντουμπρόβινσκι, προετοιμαζόμενος γιά τήν ἀπάντηση, ἔκανε ἀλλαγές στό δεύτερο, τό τρίτο καί τό δέκατο ἐρώτημα καί διέγραψε τό ἕβδομο. Στήν ὁμιλία του πού βασιζόταν στίς θέσεις τοῦ Λένιν, ὁ Ντουμπρόβινσκι (πού παρουσιάστηκε μέ τό ψευδώνυμο Ντορόφ) ἔκανε δριμύτατη κριτική στίς ἀπόψεις τοῦ Μπογκντάνοφ, δήλωσε ὅτι ὁ μπολσεβικισμός δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τόν ἐμπειριομονιμό, τόνισε τό ἀσυμβίβαστο τοῦ κηρύγματος τῆς «θεοπλασίας» μέ τόν διαλεκτικό ὑλισμό. — *1.*

2 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. ΙΙ, 1955 σελ. 350 - 351) —*5.*

3 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Εἰσαγωγή στήν ἀγγλική ἔκδοση» τοῦ ἔργου «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη» καί «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας», (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ. τ. ΙΙ, 1955, σελ. 89 - 92, 351 - 352). — *5.*

4 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 42. — *5*.

5 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 57. — *6*.

6 Βλ. Φ. Ἔνγκελς.«Ἀντι-Ντύρινγκ», ρωσ. ἔκδ., 1957, σελ. 33-34,107.— *6*.

7 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐννοεῖ τό βιβλίο τοῦ Ἔρνστ Μάχ«Erkenntnis und Irrtum Skizzen zur Psychologie der Forschung» («Γνώση καί πλάνη. Σκιαγραφήματα γιά τήν ψυχολογία τῆς ἔρευνας»), πού εἶναι ἀφιερωμένο στόν «Βίλχελμ Σοῦππε σ' ἔνδειξη βαθιοῦ σεβασμοῦ». Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου ἔγινε στή Λειψία τό 1905.
Τό χαρακτηρισμό πού δίνει ὁ Λένιν στήν ἐνυπαρξιστική σχολή βλέπε στό ἔργο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», ἰδιαίτερα § 3 τοῦ κεφαλαίου IV (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 221 — 230). — *6*.

8 Ὁ Β.Ι. Λένιν ἐννοεῖ τό κεφάλαιο«Ὁ ἐμπειριομονισμός τοῦ Μπογκντάνοφ» ἀπό τό βιβλίο τοῦ Π.Σ. Γιουσκέβιτς«Ὑλισμός καί κριτικός ρεαλισμός. Σχετικά μέ τίς φιλοσοφικές κατευθύνσεις τοῦ μαρξισμοῦ». Πετρούπολη, 1908, σελ. 161 - 193. — *6*.

9 Ὁ Β.Ι. Λένιν ἐννοεῖ τό βιβλίο τοῦ Ἰωσήφ Πέτσολντ «Das Weltproblem von positivistischem Standpunkte aus» («Τό πρόβλημα τοῦ κόσμου ἀπό θετικιστική ἄποψη»). — *6*.

10 Βλ. ἐπιστολή τοῦ Β.Ι. Λένιν πρός τόν Α. Μ. Γκόρκι τῆς 12 (25) τοῦ Φλεβάρη 1908 (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 13, σελ. 411 - 417). — *6*.

11 Τό βιβλίο *«Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός. Κριτικά σημειώματα γιά μιά ἀντιδραστική φιλοσοφία»*, γράφτηκε ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν τόν Φλεβάρη - Ὀχτώβρη τοῦ 1908 στή Γενεύη καί στό Λονδίνο· ἐκδόθηκε στή Μόσχα τό Μάη τοῦ 1909 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο «Ζβενό». Τό χειρόγαφο τοῦ βιβλίου καί τά προπαρασκευαστικά ὑλικά δέν βρέθηκαν ὥς τώρα.
Ἄμεση ἀφορμή γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου στάθηκαν τά βιβλία τῶν ρώσων μαχιστῶν πού κυκλοφόρησαν τό 1908 καί ἰδιαίτερα ἡ συλλογή ἄρθρων τῶν Β. Μπαζάροφ, Α. Μπογκντάνοφ, Α. Β. Λουνατσάρσκι, Γ. Α. Μπέρμαν, Ο Ι. Χέλφοντ, Π.Σ. Γιουσκέβιτς καί Σ.Α. Σουβόροφ μέ τόν τίτλο «Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ», ὅπου γινόταν ἀναθεώρηση τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. «Τώρα βγῆκαν τά "Δοκίμια τῆς φιλοσοφίας τοῦ μαρξισμοῦ"—ἔγραφε ὁ Β.Ι. Λένιν στόν Α.Μ. Γκόρκι στίς 12 (25) τοῦ Φλεβάρη 1908.—Διάβασα ὅλα τά ἄρθρα ἐκτός ἀπό τοῦ Σουβόροφ (πού τά διαβάζω τώρα)καί γιά τό καθένα τους ἔγινα κυριολεκτικά ἔξω φρενῶν ἀπό ἀγανάκτηση.Ὄχι, αὐτό δέν εἶναι μαρξισμός! Καί κυλᾶνε στό βάλτο οἱ δικοί μας ἐμπειριοκριτικοί, ἐμπειριομονιστές καί ἐμπειριοσυμβολιστές» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 13ος, σελ. 412-415). Ὁ Λένιν σχεδίαζε ἀπό τότε κιόλας νά καταπολεμήσει μέ μιά σειρά ἄρθρα ἤ μέ χωριστή μπροσούρα τούς νεοχιουμιστές καί νεομπερκλεϋκούς ἀναθεωρητές, πράγμα γιά τό ὁποῖο γίνεται λόγος στή μελέτη του «Μαρξισμός καί ἀναθεωρητισμός», πού γράφτηκε τό δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Μάρτη - ἀρχές Ἀπρίλη τοῦ 1908 (βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 17ος, σελ. 20).

Ὁ Λένιν, παράλληλα μέ τήν τεράστια δουλιά πού ἀπαιτοῦσαν ἡ ἔκδοση τοῦ «Προλετάρι» καί οἱ ἄλλες κομματικές ὑποθέσεις, ἀσχολοῦνταν ἐντατικά μέ τή φιλοσοφία : «Διαβάζω μέρες ὁλόκληρες τούς καταραμένους μαχιστές», — ἔγραφε στόν Γκόρκι τόν Ἀπρίλη τοῦ 1908 (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 34ος, σελ. 341). Ἡ δουλιά γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» προχωροῦσε γοργά. Στίς 30 τοῦ Ἰούνη (13 τοῦ Ἰούλη) 1908 ὁ Β.Ι. Λένιν ἔγραφε στήν ἀδελφή του : «Δούλεψα πολύ πάνω στίς ἀπόψεις τῶν μαχιστῶν καί πιστεύω ὅτι γκρέμισα ὅλες τους (μαζί καί τοῦ «ἐμπειριομονισμοῦ») τίς ἀνεκδιήγητες χυδαιότητες». (Ἅπαντα, 4η ρωσ.ἔκδ., τόμ. 37ος, σελ. 308). Στά τέλη τοῦ Σεπτέμβρη ἡ μελέτη εἶχε βασικά ἀποπερατωθεῖ. Τότε ὁ Λένιν ἔδοσε τό χειρόγραφο νά τό διαβάσει ὁ Β.Φ. Γκόριν (Γκάλκιν). Καί ὁ πρόλογος τοῦ βιβλίου ἔχει ἡμερομηνία τοῦ Σεπτέμβρη. Ὕστερα ἀπό ἕνα μήνα, στίς 14 (27) τοῦ Ὀχτώβρη, ὁ Β.Ι. Λένιν ἔγραφε στήν Α.Ι. Οὐλιάνοβα - Ἐλιζάροβα ὅτι τό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου ἦταν ἕτοιμο καί ζητοῦσε μιά διεύθυνση γιά τήν ἀποστολή του. Ἡ Ἄννα Ἰλίνιτσνα διαβίβασε στόν Λένιν τήν διεύθυνση ἑνός πολύ γνωστοῦ τους προσώπου, τοῦ γιατροῦ Β. Α. Λεβίτσκι, πού ἔμενε στό Ποντόλσκ, ὅπου ὁ Λένιν εἶχε γνωριστεῖ μαζί του τό 1900, προτοῦ ἀναχωρήσει γιά τό ἐξωτερικό. Τό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου (περίπου 400 σελίδες) ἔφτασε ὁλόκληρο στά χέρια τοῦ παραλήπτη, πράγμα πού γνωστοποιήθηκε στόν Λένιν ἀπό τήν ἀδελφή του στίς 9 (22) τοῦ Νοέμβρη 1908. Τήν «Προσθήκη στήν 1η § τοῦ IV κεφαλαίου. Ἀπό ποιά σκοπιά ὁ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι ἔκανε κριτική στόν καντιανισμό;» καί τή σημείωση γιά τό βιβλίο τοῦ Ἔριχ Μπέχερ «Οἱ φιλοσοφικές προϋποθέσεις τῶν θετικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν» ὁ Λένιν τά ἔγραψε ἀφοῦ ἀποπεράτωσε τή δουλιά πάνω στό χειρόγραφο. Στέλνοντας τήν «Προσθήκη» στήν ἀδελφή του, ὁ Λένιν τόνιζε ὅτι θεωρεῖ «ἐξαιρετικά σπουδαῖο νά ἀντιπαρατεθεῖ στούς μαχιστές ὁ Τσερνισέβσκι» (στό ἴδιο, σελ. 345).

Τό βιβλίο «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» εἶναι καρπός μιᾶς τεράστιας δημιουργικῆς ἐργασίας πού ἔκανε ὁ συγγραφέας του μέσα σέ ἐνιά μῆνες στόν τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Λένιν πρός τόν Γκόρκι στίς 12 (25) τοῦ Φλεβάρη 1908 μαθαίνουμε ὅτι ὁ Λένιν ἔγραψε μιά σχετικά μεγάλη φιλοσοφική ἐργασία ἀπό τό 1906 ἀκόμη, ὅταν διάβασε τό III βιβλίο τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ» τοῦ Α. Μπογκντάνοφ. Ἀφοῦ τό διάβασε, ὁ Λένιν ἔγραψε στόν Μπογκντάνοφ τότε «σ' ἕνα αὐστηρό ἀποδοκιμαστικό γραπτό ἀπό τρία τετράδια πάνω σέ θέματα φιλοσοφικά... καί σκεπτόμουν, — γράφει στόν Γκόρκι, — νά τά τυπώσω μέ τόν τίτλο "Σημειώσεις ἑνός ἁπλοῦ μαρξιστή γιά τή φιλοσοφία", ἀλλά δέν τό ἀποφάσισα» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμος 13ος, σελ. 412). Τό Φλεβάρη τοῦ 1908 ὁ Λένιν ἔστειλε στήν Πετρούπολη γράμμα, ὅπου παρακαλοῦσε νά ἀναζητηθεῖ τό φιλοσοφικό του χειρόγραφο. Εἶναι ἄγνωστο ἄν τό ἔλαβε ἤ ὄχι. «Ἔνιωσα ξανά νά μέ τραβᾶνε οἱ "Σημειώσεις ἑνός ἁπλοῦ μαρξιστή γιά τή φιλοσοφία",— ἔγραφε στόν Γκόρκι,—καί ἄρχισα νά τίς γράφω» (στό ἴδιο, σελ. 415).

Γιά τό βιβλίο «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» ὁ Β. Ι. Λένιν δούλεψε βασικά στίς βιβλιοθῆκες τῆς Γενεύης. Ἐπιθυμώντας νά μελετήσει διεξοδικά τή σύγχρονη φιλοσοφική καί φυσιογνωστική βιβλιογραφία, πῆγε τό Μάη τοῦ 1908 στό Λονδίνο, ὅπου ἐπί ἕνα περίπου

μήνα δούλεψε στή βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Στό ἔργο τοῦ Λένιν χρησιμοποιήθηκαν πάνω ἀπό 200 βιβλία καί ἄρθρα διαφόρων συγγραφέων. Ὁ Λένιν ξαναδιάβασε πολλά ἔργα τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς καί μελέτες τοῦ Γκ. Β. Πλεχάνοφ. Κατά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου χρησιμοποίησε πρωτότυπα ἔργα ἄγγλων, γάλλων καί γερμανῶν συγγραφέων. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς πηγές πού παρατίθενται στό βιβλίο «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός», ἀνήκουν στά τέλη τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὑπάρχουν ὅμως παραπομπές καί σέ παλαιότερα ἔργα, λογουχάρη, στό βιβλίο τοῦ Γκ. Ε. Σοῦλτσε, πού ἐκδόθηκε τό 1792, στή μελέτη τοῦ Ι. Γκ. Φίχτε τοῦ 1801 καί σέ ἄλλα. Πλάϊ στά πολύτομα ἔργα τοῦ Γ.Β.Φ. Χέγγελ, τοῦ Λ. Φόϋερμπαχ τοῦ Ι. Γκ. Φίχτε, τοῦ Ι. Γκ. Τσερνισέβσκι, στό βιβλίο ἀναφέρονται καί παρατίθενται περικοπές ἀπό ἕνα μεγάλο ἀριθμό ξεχωριστῶν ἄρθρων, πού δημοσιεύθηκαν σέ διάφορα περιοδικά. Ὁ Λένιν, δουλεύοντας γιά τό βιβλίο, διάβασε ὅλα τά κυριότερα ἔργα τῶν θεμελιωτῶν τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ: τοῦ Ε. Μάχ καί Ρ. Ἀβενάριους, πού μέ ορισμένες ἐργασίες τους εἶχε κιόλας γνωριστεῖ ἀπό τό 1904. Στό βιβλίο παρατίθενται οἱ γνῶμες ἄλλων συγγραφέων γιά τή φιλοσοφία τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους καί χρησιμοποιεῖται ἡ νεότερη γιά τήν ἐποχή ἐκείνη φιλολογία πάνω σέ θέματα τῆς φυσιογνωσίας. Διατηρήθηκε ἕνα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Ι. Ντίτσγκεν «Kleinere philosophische Schriften. Eine Auswahl» («Μικρές φιλοσοφικές ἐργασίες. Ἐκλογή») μέ σημειώσεις τοῦ Β.Ι. Λένιν (βλ. Ἅπαντα, 5η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 29ος, σελ. 365 - 454), πού δείχνουν πόσο σημαντική δουλιά ἔκανε ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς μελετώντας κάθε πηγή.

Τό Δεκέμβρη τοῦ 1908 ὁ Λένιν μετοίκησε ἀπό τή Γενεύη στό Παρίσι, γιατί εἶχε μεταφερθεῖ ἐκεῖ ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι». Στό Παρίσι ὁ Λένιν ἐργάστηκε ὥς τόν Ἀπρίλη τοῦ 1909 στή διόρθωση τῶν δοκιμίων τοῦ βιβλίου του.

Ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Βλαντίμιρ Ἰλίτς μέ τούς συγγενεῖς του στά 1908 - 1909 φαίνεται ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» πραγματοποιήθηκε στή Ρωσία μέ μεγάλες δυσκολίες. Ὁρισμένοι ἀπό τούς ἐκδοτικούς οἴκους εἶχαν κλειστεῖ ἀπό τήν τσαρική κυβέρνηση μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1905, ἄλλοι ὑποχρεώθηκαν κάτω ἀπό τίς συνθῆκες τῆς ἀντίδρασης νά σταματήσουν μόνοι τους τίς ἐργασίες τους. Τό ὄνομα τοῦ Λένιν, σάν τοῦ πιό συνεποῦς καί ἐπαναστάτη μαρξιστή, ἦταν γνωστό στή λογοκρισία, γι' αὐτό ἦταν δύσκολο στίς συνθῆκες τῶν ἀστυνομικῶν διωγμῶν νά βρεθεῖ ἐκδότης γιά τήν ἔκδοση τοῦ φιλοσοφικοῦ του βιβλίου. Ἐκφράζοντας τήν ἀνησυχία του γιά τήν τύχη τοῦ βιβλίου, ὁ Λένιν ἔγραφε στήν ἀδελφή του, στίς 14 (27) τοῦ Ὀχτώβρη 1908: «Ἔχε ὑπόψη ὅτι δέν γυρεύω τώρα χρηματική ἀμοιβή, δηλαδή εἶμαι σύμφωνος νά κάνω καί παραχωρήσεις (ὁποιεσδήποτε) καί νά δεχθῶ καί τήν ἀναβολή τῆς πληρωμῆς μέχρι νά λάβει ὁ ἐκδότης τά λεφτά του ἀπό τό βιβλίο, μέ δυό λόγια, ὁ ἐκδότης δέν πρόκειται νά ριψοκινδυνεύσει τίποτε. Ὅσο γιά τή λογοκρισία δέχομαι ἐπίσης νά κάνω *ὅλες* τίς παραχωρήσεις, γιατί, σέ γενικές γραμμές, ὅλα στό βιβλίο μου εἶναι νόμιμα, ἐκτός ἴσως ἀπό μερικές ἀκατάλληλες ἐκφράσεις» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37ος, σελ. 315). Σέ ὑστερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς διατυπωνόταν ἡ παράκληση νά ὑπογραφεῖ τό συμβόλαιο μέ ὁποιουσδήποτε ὅρους, ἄν θά ὑπῆρχε καί ἡ ἐλάχιστη δυνατότητα.

Ὁ Λένιν ἀπευθύνθηκε στόν Β. Ντ. Μπόντς-Μπρουγέβιτς μέ τήν παράκληση νά τόν βοηθήσει στήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Ὁ Μπρουγέβιτς ἐργαζόταν στὸν ἐκδοτικό οἶκο «Ζωή καί Γνώση», πού ἱδρύθηκε τό 1907. Ὅμως, ἡ ἔκδοση τοῦ «Ὑλισμοῦ καί Ἐμπειριοκριτικισμοῦ» σ' αὐτόν τόν οἶκο ἦταν ἀρκετά δύσκολη, γιατί τά οἰκονομικά του κλονίζονταν τότε. Ἀπό λόγους οἰκονομικῶν δυσχερειῶν δέν ὑποστήριξε τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Λένιν οὔτε ὁ Π. Γκ. Ντάουγκε, πού εἶχε ἐκδόσει μερικά βιβλία φιλοσοφικοῦ περιεχομένου καί τή ρωσική μετάφραση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κ. Μάρξ πρός τόν Λ. Κούγκελμαν, μέ τήν ἐπιμέλεια καί πρόλογο τοῦ Λένιν, ἐργασίες τοῦ Ι. Ντίτσγκεν κ.ἄ. Τό βιβλίο τοῦ Β.Ι. Λένιν ἔγινε δεκτό ἀπό τόν ἰδιωτικό ἐκδοτικό οἶκο τοῦ Λ. Κρουμπιούγκελ «Ζβενό». Σ' αὐτό συνέβαλε ὁ Ι. Ι. Σκβορτσόφ - Στεπάνοφ, πού πῆρε δραστήριο μέρος στήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Λένιν. Στίς συνθῆκες πού εἶχαν διαμορφωθεῖ, ὁ Β. Ι. Λένιν, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε ἐλάχιστες ἐλπίδες γιά τή σύντομη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του, ἔδοσε τή συγκατάθεσή του στόν ἐκδοτικό οἶκο «Ζβενό» καί στά κατοπινά γράμματά του πρός τήν ἀδελφή του ζήτησε νά τοῦ στείλουν τά δοκίμια γιά νά κάνει διορθώσεις καί συμπληρώσεις, νά προλάβει παραλείψεις καί λάθη. Ὁ Λένιν ζήτησε ἀπό τήν Ἄννα Ἰλίνιτσνα νά ὑπογράψει συμβόλαιο μέ ὅλους τούς τύπους καί νά ἐπισπεύσει τήν ἔκδοση. «Ἄν εἶναι δυνατό, νά μπεῖ στό συμβόλαιο ὁ ὅρος τῆς *ἄμεσης* ἔκδοσης» (στό ἴδιο, σελ. 321). Στό ἴδιο γράμμα, ὁ Λένιν συνιστοῦσε στήν ἀδελφή του νά ὑπογράψει τό συμβόλαιο στό ὄνομά του γιά ν' ἀποφύγει τίς διώξεις πού προβλέπει ἡ νομοθεσία περί τύπου. Ὡστόσο, τό συμβόλαιο ἔγινε στό ὄνομα τῆς Α. Ι. Οὐλιάνοβα - Ἐλιζάροβα καί ὑπογράφηκε ἀπό τήν ἴδια.

Στά ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματα τοῦ Λ. Κρουμπιούγκελ, πρός τόν ὁποῖο ἀπευθύνθηκε τό Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ - λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ τό 1926, τό 1930 καί ὕστερα τό Δεκέμβρη τοῦ 1940, δέν λέγεται τίποτε τό συγκεκριμένο γιά τήν τύχη τοῦ χειρογράφου τοῦ Λένιν. Ἀναφέρεται μόνο ὅτι τό βιβλιοπωλεῖο καί τό ἐκδοτικό «Ζβενό» τά ἐπισκέπτονταν συχνά γνωστοί καθηγητές καί συγγραφεῖς. Τό βιβλίο τοῦ Λένιν τυπώθηκε στό τυπογραφεῖο τοῦ Α. Σ. Σουβόριν. Ὅπως γράφει ὁ ἐκδότης, ἀλλαγές στό χειρόγραφο σχεδόν δέν ἔγιναν. Καί ἀφοῦ ὁ Λένιν ἄφησε στόν ἴδιο τόν ἐκδότη τό δικαίωμα νά ἀποφασίσει μέ ποιό ὄνομα θά κυκλοφοροῦσε τό βιβλίο, ὁ Κρουμπιούγκελ ἀπό τά τρία γνωστά του τότε ψευδώνυμα τοῦ Βλαντίμηρ Ἰλίτς: Λένιν, Τοῦλιν καί Ἰλίν, διάλεξε τό τελευταῖο. Ἡ ἐξήγηση πού ἔδοσε γιά τήν ἐκλογή του αὐτή ἦταν ὅτι μέ τά δυό πρῶτα ψευδώνυμα τό βιβλίο δέν θά μποροῦσε ἴσως νά κυκλοφορήσει. Ἕνα ἀπό τά ἄρθρα τοῦ Τοῦλιν εἶχε ἤδη καταστραφεῖ ἀπό τή λογοκρισία. («Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντνικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στροῦβε»). Ὅσο γιά τό Ἰλίν, ἦταν τό γνωστότερο ὄνομα στή βιβλιαγορά καί τό καταλληλότερο γιά νά ξεφύγει τό βιβλίο τή λογοκρισία. Μέ τό ὄνομα αὐτό εἶχαν ἐκδοθεῖ οἱ συλλογές «Τό ἀγροτικό ζήτημα», «Πρίν 12 χρόνια» καί δυό φορές τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Ὁ Κρουμπιούγκελ ἀναφέρει ἐπίσης στά ἀπομνημονεύματά του τήν ἐπιμονή τῆς Α. Ι. Οὐλιάνοβα - Ἐλιζάροβα, πού ἔκανε τό πᾶν γιά κάθε τί πού ἀφοροῦσε τό βιβλίο «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός», καί ἰδιαίτερα γιά τή γρήγορη ἐκτύπωσή του. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Λένιν

πού ἐπέκρινε μέ ὅλη τή δριμύτητα στό βιβλίο του τούς «καταστροφεῖς» τοῦ μαρξισμοῦ ζητοῦσε ἀπό τήν ἀδελφή του νά μή μετριάσει τίς διατυπώσεις καί μέ δυσκολία συμφώνησε νά γίνουν μερικές τροποποιήσεις, γιά νά περάσει τό βιβλίο ἀπό τή λογοκρισία. Ὅσο γιά τό χαρακτήρα τῶν παραχωρήσεων τοῦ Β.Ι. Λένιν σχετικά μέ τή λογοκρισία μπορεῖ κανείς νά κρίνει ἀπό τά γράμματά του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα - Ἐλιζάροβα. Στό γράμμα του τῆς 6 (19) τοῦ Δεκέμβρη 1908, ὁ Λένιν ὑπογράμμιζε : «Γιά μετριασμό τῆς στάσης ἀπέναντι στόν Μπαζάροφ καί στόν Μπογκντάνοφ *εἶμαι σύμφωνος*. Ἡ στάση ἀπέναντι στόν Γιουσκέβιτς καί τόν Βαλεντίνοφ δέν ὑπάρχει λόγος νά μετριαστεῖ. Ὅσο γιά τό "φιντεϊσμό" καί τά ἄλλα παρόμοια συμφωνῶ *μόνο* ἄν ἐξαναγκαστῶ, δηλ. ἄν τό ἀπαιτήσει τελεσιγραφικά ὁ ἐκδότης» (στό ἴδιο, σελ. 323). Στό γράμμα του τῆς 24 τοῦ Φλεβάρη (9 τοῦ Μάρτη) 1909, ὁ Λένιν ζητάει νά μή μετριαστοῦν οἱ ἐκφράσεις κατά τοῦ Μπογκντάνοφ καί κατά τοῦ παπαδίστικου μυστικισμοῦ τοῦ Λουνατσάρσκι, γιατί οἱ σχέσεις μαζί τους «ἔχουν διακοπεῖ ἐντελῶς». Στό γράμμα του τῆς 8 (21) τοῦ Μάρτη ζητοῦσε νά μήν ἀφαιρεθεῖ ἀπό τήν παράγραφο τῆς κριτικῆς τοῦ καντιανισμοῦ ἡ σύγκριση τῶν μαχιστῶν μέ τόν Πουρισκέβιτς.

Ὁ Β. Ι. Λένιν διάβαζε μέ ἐξαιρετική προσοχή τά δοκίμια, πράγμα πού τό μαρτυροῦν πειστικά οἱ κατάλογοι τῶν παροραμάτων καί τῶν διορθώσεων πού ἐπισύναπτε στά γράμματα πρός τήν ἀδελφή του, δεχόταν τίς παρατηρήσεις τῆς Ἄννας Ἰλίνιτσνα πού ἔκανε τή διόρθωση τῶν δοκιμίων καί τῆς ζητοῦσε νά ἐπισπεύσει τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Στό γράμμα πού τῆς ἀπηύθυνε, μέ ἡμερομηνία 24 τοῦ Φλεβάρη (9 τοῦ Μάρτη), ὁ Λένιν εὐχαριστοῦσε τόν Σκβορτσόφ - Στεπάνοφ, πού εἶχε δεχθεῖ νά βοηθήσει στή διόρθωση τῶν δοκιμίων, καί ἔγραφε : «Τό σπουδαιότερο γιά μένα εἶναι νά ἐκδοθεῖ σύντομα τό βιβλίο» (στό ἴδιο, σελ. 338). Γιά τό ἴδιο ζήτημα ἔγραφε στίς 26 τοῦ Μάρτη (8 τοῦ Ἀπρίλη) : «... εἶναι ἀληθινή *συμφορά,* γιά μένα, ἄν καθυστερήσει ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου ὥς τό δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Ἀπρίλη» (στό ἴδιο, σελ. 352).

Τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» εἶδε τό φῶς τῆς δημοσιότητας μόλις τό Μάη τοῦ 1909 σέ 2.000 ἀντίτυπα. Ὁ συγγραφέας ἦταν ἱκανοποιημένος ἀπό τήν ἔκδοσή του. Στίς 4 (17) τοῦ Μάη 1909, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔστειλε ἕνα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου του «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» στή Ρόζα Λούξεμπουργκ καί τήν παρακάλεσε νά σημειωθεῖ ἡ ἔκδοσή του στό περιοδικό «Die Neue Zeit», πράγμα πού ἔγινε (βλ. «Die Neue Zeit», Band, No 2, 8 τοῦ Ὀχτώβρη 1909, σελ. 64). Ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου δωρίστηκαν, ἐπίσης στόν Ι. Ι. Σκβορτσόφ - Στεπάνοφ καί στόν Β. Φ. Γκόριν (Γκάλκιν).

Τό βιβλίο τοῦ Λένιν «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» συνάντησε τή μεγαλύτερη ἐχθρότητα ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀντιδραστικῶν ἀστῶν φιλοσόφων, ὅπως οἱ Μουλγκάκοφ, Ἰλίν καί ἄλλοι, πού δημοσίευσαν σέ μιά σειρά περιοδικά καί ἐφημερίδες ἀρνητικές κριτικές. Σ' ἑνιαῖο μέτωπο μ' αὐτούς ἐκδηλώθηκαν ἐνάντια στό βιβλίο τοῦ Λένιν καί οἱ ἀναθεωρητές μ' ἐπικεφαλῆς τόν Μπογκντάνοφ.

Διαφορετική στάση ἀπέναντι στό βιβλίο τοῦ Λένιν κράτησαν οἱ σύμμαχοί του στήν πάλη κατά τῆς μαχιστικῆς ἀναθεώρησης τοῦ μαρξισμοῦ. Τόν Ἰούνη τοῦ 1909, ὁ Β.Β. Βορόβσκι ἔγραφε ἀπό τίς στῆλες

τῆς ἐφημερίδας «’Οντέσκογε ’Ομποζρένιγε» ὅτι ἡ «κριτική τοῦ Λένιν στό μαχισμό... ‟ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία γιά τή Ρωσία, ὅπου ὁλόκληρη σειρά ἀπό κ.κ. Μπογκντάνοφ, Μπαζάροφ, Γιουσκέβιτς, Μπέρμαν καί Σία, πού ξέκοψαν ἀπό τόν ἱστορικό ὑλισμό φέρνουν τό χάος στά μυαλά τῶν ἀναγνωστῶν, μέ τό νά παρουσιάζουν σάν μαρξισμό ‟κάτι τό ἀπίθανα μπερδεμένο, συγκεχυμένο καί ἀντιδραστικό”, καί μέ τό νά ἀντιτάσσονται τάχα στόν Πλεχάνοφ, ἐνῶ στήν οὐσία καταπολεμοῦν τόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς». Καί ἄλλοι σημαίνοντες παράγοντες τοῦ Κόμματος ἔδοσαν ὑψηλή ἐκτίμηση στό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Θετική ἐκτίμηση τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν ἔκανε, κατά τή μαρτυρία τοῦ Β. Φ. Γκόριν (Γκάλκιν), ὁ Γκ. Β. Πλεχάνοφ. «Ὁ Μπέλτοφ εἶπε καλά λόγια γιά τό βιβλίο, μ’ ὅλο πού ὁ ἴδιος ἐπικρίνεται πολύ μέσα σ’ αὐτό». (Κεντρικό κομματικό ἀρχεῖο τοῦ ’Ινστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ). Τό βιβλίο τοῦ Λένιν συνέβαλε στήν πλατιά διάδοση τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ μαρξισμοῦ μέσα στίς μάζες τῶν κομματικῶν μελῶν καί βοήθησε τά κομματικά στελέχη καί τούς πρωτοπόρους ἐργάτες ν’ ἀφομοιώσουν τό διαλεκτικό καί ἱστορικό ὑλισμό.

Μετά τήν ’Οχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση τό βιβλίο τοῦ Λένιν ἐπανεκδόθηκε γιά πρώτη φορά τό 1920 σέ 30.000 ἀντίτυπα. Στόν πρόλογο αὐτῆς τῆς ἔκδοσης, πού ἔξω ἀπό μερικές διορθώσεις στό κείμενο δέν διέφερε ἀπό τήν προηγούμενη, ὁ Λένιν σημειώνει ὅτι δέν εἶχε τή δυνατότητα νά διαβάσει τά τελευταῖα ἔργα τοῦ Μπογκντάνοφ καί γι’ αὐτό πρόσθεσε στό τέλος τοῦ βιβλίου τό ἄρθρο τοῦ Β. Ι. Νιέβσκι πού στρέφεται ἐνάντια στίς ἀντιδραστικές ἀντιλήψεις τοῦ Μπογκντάνοφ καί κάνει μιά κριτική θεώρηση τῶν ἔργων του.

Τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ὑλισμός καί ’Εμπειριοκριτικισμός» διαδόθηκε πλατιά στήν ΕΣΣΔ καί στό ἐξωτερικό. Στήν ΕΣΣΔ ἀπό τό 1917 ὥς τό 1960 ἐκδόθηκε συνολικά σέ πάνω ἀπό 5 ἑκατομμύρια ἀντίτυπα. Στό ἐξωτερικό τό κλασικό αὐτό ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν ἐκδόθηκε σέ 20 γλῶσσες. —*7*.

12 Στό γράμμα του στίς 26 τοῦ ’Οχτώβρη (8 τοῦ Νοέμβρη) 1908, πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα - ’Ελιζάροβα, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραφε: «...ἄν τυχόν ἡ λογοκρισία φανεῖ *πολύ* αὐστηρή, θά ἦταν δυνατόν ν’ ἀντικατασταθεῖ παντοῦ ἡ λέξη ‟παπαδοκρατία” μέ τή λέξη ‟φιντεϊσμός” μέ μιάν ἐπεξήγηση στίς ὑποσημειώσεις («φιντεϊσμός εἶναι ἡ διδασκαλία πού βάζει τήν πίστη στή θέση τῆς γνώσης ἤ ἀποδίδει γενικά μιάν ὁρισμένη ἔννοια στήν πίστη»). Αὐτό στήν περίπτωση πού χρειάζεται *ἐπεξήγηση* γιά τό χαρακτήρα τῶν παραχωρήσεων πού θά κάνω» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37ος, σελ. 316). Σέ ἄλλο γράμμα του πρός τήν ἀδελφή του, ὁ Λένιν πρότεινε ν’ ἀντικατασταθεῖ ἡ λέξη «παπαδοκρατία» μέ τή λέξη «μαγεία». Ἡ ἀδελφή του ἀπάντησε: «Ἡ ‟μαγεία” ἄργησε νά φτάσει. Μά εἶναι ἄραγε καλύτερη;» (στό ἴδιο, σελ. 586). ’Από τό κείμενο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ’Εμπειριοκριτικισμός» φαίνεται ὅτι ἡ λέξη «παπαδοκρατία», πού βρισκόταν ἀρχικά στό χειρόγραφο τοῦ Λένιν, ἀντικαταστάθηκε μέ τή λέξη «φιντεϊσμός», ἄν καί σέ ὁρισμένα μέρη ἔμεινε δίχως νά διορθωθεῖ. Ἡ ὑποσημείωση πού πρότεινε ὁ Λένιν ἔγινε στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου καί διατηρήθηκε καί στίς κατοπινές ἐκδόσεις. — *10*.

13 Ὁ Λένιν ἐννοεῖ τή λεγόμενη «θεοπλασία», ρεῦμα θρησκευτικο-φιλοσοφικό, ἐχθρικό πρός τό μαρξισμό, πού ἐμφανίστηκε στήν περίοδο τῆς ἀντίδρασης σέ μιά μερίδα διανοουμένων τοῦ κόμματος πού ξέκοψαν ἀπό τό μαρξισμό ὕστερα ἀπό τήν ἥττα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905 - 1907. Οἱ «θεοπλάστες» (Α. Β. Λουνατσάρσκι, Β. Μπαζάροφ καί ἄλλοι) κήρυσσαν τή δημιουργία μιᾶς νέας «σοσιαλιστικῆς θρησκείας» καί ἐπιχειροῦσαν νά συνδιαλλάξουν τό μαρξισμό μέ τή θρησκεία. Γιά ἕνα διάστημα ἦταν μαζί τους καί ὁ Α. Μ. Γκόρκι.

Ἡ σύσκεψη τῆς εὐρείας συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι» (1909) καταδίκασε τή «θεοπλασία» καί διακύρυξε σέ εἰδική ἀπόφασή της ὅτι ἡ μπολσεβίκικη φράξια δέν ἔχει τίποτε τό κοινό «μέ μιά τέτια διαστρέβλωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ». Ὁ Λένιν ξεσκέπασε τήν ἀντιδραστική οὐσία τῆς «θεοπλασίας» στό ἔργο του «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» καί στά γράμματά του πρός τόν Γκόρκι τοῦ Φλεβάρη - Ἀπρίλη 1908 καί τοῦ Νοέμβρη - Δεκέμβρη 1913. — *10.*

14 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐννοεῖ προφανῶς τό σχόλιο τοῦ Φ. Μέρινγκ στά ἄρθρα τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς στή «Neue Rheinische Zeitung». («Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου») καί στή «Neue Rheinische Zeitung. Politisch - ökonomische Revue» («Νέα ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου. Πολιτικοοἰκονομική ἐπιθεώρηση») (βλ. συλλογή «Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς στήν ἐποχή τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης (1848 - 1850)», 1926, σελ. 3-86, 287 - 289, 293 - 307, 511 - 512, ρωσ. ἔκδ.). Ὁ Μέρινγκ, σχολιάζοντας τό 1902 (δηλ. ὕστερα ἀπό 50 καί πάνω χρόνια) τά ἄρθρα τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς ἀναφέρει τίς θέσεις ἐκεῖνες πού δέν ἐπαληθεύθηκαν στήν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἰδιαίτερα τό ζήτημα γιά τίς τύχες τῶν σλαβικῶν λαῶν πού ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς Αὐστριακῆς αὐτοκρατορίας καί τό ζήτημα τοῦ ρυθμοῦ ἀνάπτυξης τῆς ἐπανάστασης.

«Γενικά ἡ "Νέα ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου",—γράφει ὁ Μέρινγκ,—στάθηκε πάντα στό πλευρό τῶν μεγάλων πολιτισμένων λαῶν, πού τά συμφέροντά τους τά ὑπεράσπισε μέ περισσότερη φροντίδα ἀπ' ὅ,τι τά συμφέροντα τῶν μικρῶν λαοτήτων. Στά χρόνια τῆς ἐπανάστασης μιά τέτια ἀντίληψη ἦταν ἀπόλυτα βάσιμη: ἄν οἱ τσέχοι, οἱ κροάτες καί ἄλλες νοτιοσλαβικές λαότητες προσφέρονταν νά χρησιμοποιηθοῦν σάν ὄργανα τῆς ἀψβουργικῆς ἀντεπανάστασης, δέν ὑπῆρχε καμιά δικαιολογία γιά τήν προδοσία τῆς ἐπανάστασης ἀπό μέρους τους. Μολαταῦτα, ὅμως, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ὑποκειμενικά ἐννοούμενης μεροληψίας, ἡ ἀντικειμενική ὀρθότητα τῆς ἱστορικῆς καταδίκης πού ἀπήγγειλαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, κάπως περιορίστηκε. Σήμερα, κανένας δέν θά κρίνει γιά τό μέλλον τῶν νοτιοσλαβικῶν λαοτήτων τόσο χοντρικά ὅσο ἡ "Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου"» (στό ἴδιο, σελ. 77). Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ἔκριναν τή σημασία τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου ἐθνικοῦ κινήματος σέ ἐξάρτηση ἀπό τό ρόλο πού ἔπαιζε στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπανάστασης στήν Εὐρώπη. Γι' αὐτό, ὅπως τόνιζε ὁ Λένιν, στήν περίοδο τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 - 1849 ὁ χωρισμός τῶν ἐθνῶν σέ «ἀντιδραστικά» καί «ἐπαναστατικά - δημοκρατικά», ἡ καταδίκη τῶν πρώτων καί ἡ ὑποστήριξη τῶν δεύτερων ἦταν ἡ μόνη σωστή θέση (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 22ος, σελ. 139). Στά ἄρθρα τῆς «Νέας Ἐφημερίδας τοῦ Ρήνου» γιά τό ἐθνικό πρόβλημα, πού

ὅπως ξεκαθαρίστηκε ἀργότερα συντάκτης τους ἦταν ὁ Ἔνγκελς, ἐκφραζόταν ἡ ἄποψη ὅτι οἱ σλαβικοί λαοί πού ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς Αὐστρίας δέν ἦταν πιά ἱκανοί νά παίξουν προοδευτικό ρόλο στήν πορεία τῆς παραπέρα ἱστορικῆς ἐξέλιξης καί ἦταν καταδικασμένοι στόν ἀφανισμό σάν αὐτοτελεῖς λαοί. Στά ἄρθρα αὐτά δινόταν μιά μονόπλευρη εἰκόνα τοῦ προτσές τῆς ὑποταγῆς μιᾶς σειρᾶς σλαβικῶν λαῶν στούς γερμανούς σάν προτσές προοδευτικοῦ, πού συνδεόταν μέ τήν ἐξάπλωση τῆς παιδείας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ απόψεις αὐτές ἐπήγαζαν ἀπό λαθεμένες ἀντιλήψεις γιά τό ρόλο τῶν μικρῶν λαῶν στό ἱστορικό προτσές καί συνδέονταν μέ τό γεγονός ὅτι ἡ πείρα τῶν ἐθνικῶν κινημάτων τῶν μικρῶν λαῶν ἦταν ἀκόμη σχετικά μικρή καί ἡ μαρξιστική ἐπεξεργασία τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος βρισκόταν στό ἀρχικό της στάδιο.

Ὁ Μέρινγκ ἀναφερόμενος στό ζήτημα τοῦ ρυθμοῦ ἀνάπτυξης τῆς ἐπανάστασης, γράφει: «... Ὁ Μάρξ φανταζόταν τό ρυθμό τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, πού τήν κατανόησε σωστά στίς κινητήριες δυνάμεις της, ταχύτερο ἀπ' ὅ,τι φάνηκε στήν πραγματικότητα...» («Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς στήν ἐποχή τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης (1848-1850)», σελ. 83). Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Μέρινγκ τονίζει τίς μάταιες προσδοκίες πού τίς εἶχε ἀναφέρει κιόλας προηγούμενα ὁ Ἔνγκελς γιά ἐξέγερση τοῦ παρισινοῦ προλεταριάτου τό Φλεβάρη καί γιά ξέσπασμα μιᾶς ἐμπορικῆς κρίσης τόν Ἀπρίλη 1850. Γιά τίς τέτιου εἴδους «πλάνες» τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς ὁ Λένιν ἔγραφε: «Ναί, ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς κάνανε πολλά λάθη καί συχνά πέφτανε ἔξω στίς ἐκτιμήσεις τους ὅσον ἀφορᾶ τήν προσέγγιση τῆς ἐπανάστασης, στίς ἐλπίδες τους γιά τή νίκη τῆς ἐπανάστασης (λογουχάρη τό 1848 στή Γερμανία), στήν πίστη τους γιά τήν προσέγγιση τῆς γερμανικῆς "δημοκρατίας"... Λαθέψανε τό 1871, ὅταν τούς ἀπασχολοῦσε τό ζήτημα "νά ξεσηκώσουν τή νότια Γαλλία καί γιά τό σκοπό αὐτό ...θυσίαζαν καί ριψοκινδύνευαν καθετί τό ἀνθρώπινα δυνατό..." ...*Τέτια* ὅμως λάθη τῶν γιγάντων τῆς ἐπαναστατικῆς σκέψης, οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν νά ὑψώσουν καί ὕψωσαν τό προλεταριάτο ὅλου τοῦ κόσμου πάνω ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν ἀσήμαντων, τῶν μικροκαθηκόντων τῆς ἡμέρας, εἶναι χιλιάδες φορές πιό εὐγενικά, πιό μεγαλειώδη καί, *ἀπό ἱστορική ἄποψη, πιό πολύτιμα καί πιό ἀληθινά* ἀπό τήν εὐτελή σοφία τοῦ γραφειοκρατικοῦ φιλελευθερισμοῦ...» (Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 15ος, σελ. 261). — *10.*

15 Τό ἄρθρο τοῦ Β. Ι. Νιέβσκι «Ὁ διαλεκτικός ὑλισμός καί ἡ φιλοσοφία τῆς νεκρῆς ἀντίδρασης» δημοσιεύτηκε τό 1920 σάν παράρτημα στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός», καθώς καί στό 13ο τόμο τῆς δεύτερης καί τῆς τρίτης ἔκδοσης τῶν Ἁπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν. — *12.*

16 Ὁ Α. Μπογκντάνοφ ἔριξε τήν ἰδέα τῆς «προλεταριακῆς κουλτούρας» ἀκόμη ἀπό τό 1909, ἐννοώντας μέ τόν ὅρο αὐτό τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπεξεργασίας ἀπό τό προλεταριάτο τῆς «δικῆς του» κουλτούρας, πού νά ἀντιπαρατίθεται στήν κουλτούρα τοῦ παρελθόντος, καί κατά πρῶτο λόγο τῆς «δικῆς του» φιλοσοφίας, πού σάν τέτια ὁ Μπογκντάνοφ πρόσφερε τήν ἴδια τήν ἰδεαλιστική φιλοσοφία του. Τήν ἰδέα τῆς «προλεταριακῆς κουλτούρας» ὁ Μπογκντάνοφ καί οἱ ὀπαδοί του

τήν εφάρμοζαν στίς σχολές πού οργάνωσαν γιά εργάτες στή νήσο Κάπρι (1909) καί στή Βολωνία (1910 - 1911). Τυπικά, ὁ σκοπός τῶν σχολῶν ἦταν ἡ διαφώτιση τῶν ἐργατῶν πού ἔφθαναν ἀπό τή Ρωσία, στήν πράξη ὅμως ἔπαιζαν τό ρόλο φραξιονιστικοῦ ἀντιμπολσεβίκικου κέντρου. Ἡ ἰδεολογικο - πολιτική τους κατεύθυνση σήμαινε «... τή ρήξη μέ τό μαρξισμό καί τήν ὑποταγή τοῦ προλεταριάτου στήν ἀστική ἰδεολογία καί πολιτική» (Β. Ι. Λένιν, Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 16ος, σελ. 242 - 243).

Ὕστερα ἀπό τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ὁ Μπογκντάνοφ καί οἱ ὁμοϊδεάτες του διάλεξαν γιά πεδίο δράσης τους τίς λεγόμενες προλεταριακές πολιτιστικές μορφωτικές ὀργανώσεις (Προλετκούλτ). Ἡ Προλετκούλτ, πού ἔκανε τήν ἐμφάνισή της ἀπό τό Σεπτέμβρη ἀκόμη τοῦ 1917 σάν ἀνεξάρτητη, αὐτοτελής ἐργατική ὀργάνωση καί πού ἡ καθοδήγησή της ἦταν συγκεντρωμένη στά χέρια τοῦ Μπογκντάνοφ καί τῶν ὀπαδῶν της, ἐξακολούθησε καί μετά τήν ἐπανάσταση νά ὑπερασπίζεται τήν «ἀνεξαρτησία» της κι' ἐρχόταν ἔτσι σέ ἀντίθεση μέ τό προλεταριακό κράτος. Αὐτό εἶχε σάν συνέπεια νά εἰσχωρήσουν στήν Προλετκούλτ ἀστοί διανοούμενοι καί ν' ἀρχίσουν ν' ἀσκοῦν σ' αὐτήν ἀποφασιστική ἐπιροή. Ὁ κυριότερος θεωρητικός τῆς Προλετκούλτ, ὁ Μπογκντάνοφ, καί οἱ ὁμοϊδεάτες της, ἔχοντας κερδίσει ἕνα βολικό βῆμα, ἄρχισαν νά προπαγανδίζουν δραστήρια ἀντιμαρξιστικές ἀπόψεις, ἀρνοῦνταν οὐσιαστικά τήν ἀξία τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιᾶς τοῦ παρελθόντος, προσπαθοῦσαν νά δημιουργήσουν, σέ ἀπόσπαση ἀπό τή ζωή, «μέ μεθόδους ἐργαστηρίου», μιά κουλτούρα τοῦ προλεταριάτου, πού τό ἀντιπαράθεταν στούς καθυστερημένους ἐργαζόμενους καί πρίν ἀπ' ὅλα στήν ἀγροτιά. Ὁ Μπογντάνοφ, ἐνῶ παραδεχόταν στά λόγια τό μαρξισμό, στή πράξη διέδιδε τήν ὑποκειμενική -ἰδεαλιστική, μαχιστική φιλοσοφία.

Ὁ Β. Ι. Λένιν διεξήγαγε συνεπή ἀγώνα ἐνάντια στό σεπαρατισμό καί τό σεχταρισμό τῆς Προλετκούλτ, ἐνάντια στίς ἀντιμαρξιστικές ἀπόψεις τῶν ἰδεολόγων της. Ὁ Λένιν, στό ἔργο του «Σχετικά μέ τήν προλεταριακή κουλτούρα», ἔγραφε: «Ὁ μαρξισμός κατάκτησε τήν κοσμοϊστορική σημασία του σάν ἰδεολογία τοῦ ἐπαναστατικοῦ προλεταριάτου χάρη στό γεγονός ὅτι δέν ἀπόριψε καθόλου τίς πολυτιμότερες κατακτήσεις τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, ἀλλά, ἀπεναντίας, ἀφομοίωσε καί μετάπλασε ὅ,τι τό πολύτιμο ὑπῆρξε στήν πάνω ἀπό δυό χιλιάδων χρόνων ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καί κουλτούρας. Μόνο ἡ παραπέρα ἐργασία πάνω σ' αὐτή τή βάση καί πρός αὐτήν ἀκριβῶς τήν κατεύθυνση, ἐργασία πού νά ἐμψυχώνεται ἀπό τήν πρακτική πείρα τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, σάν τῆς τελευταίας πάλης του ἐνάντια σέ κάθε λογῆς ἐκμετάλλευση, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀνάπτυξη τῆς πραγματικά προλεταριακῆς κουλτούρας» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ. τόμ. 31ος, σελ. 292). Τό 1920 ἡ ΚΕ τοῦ κόμματος πῆρε εἰδική ἀπόφαση, γιά τήν ὑπαγωγή τῆς δράσης τῆς Προλετκούλτ στό Λαϊκό Ἐπιτροπάτο Παιδείας. Ἀπό τό 1920 καί ἔπειτα οἱ ὀργανώσεις τῆς Προλετκούλτ ἀρχίζουν νά ξεπέφτουν. Τό 1932, ἡ Προλετκούλτ παύει νά ὑπάρχει. — *12*.

17 Ὁ *θετικισμός* σάν φιλοσοφική κατεύθυνση ἐμφανίστηκε στή Γαλλία στήν 4η δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα σάν ἀντίδραση στό γαλλικό ὑλισμό καί ἀθεϊσμό τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ ἱδρυτής του Αὔγουστος Κόντ συνταύ-

τιζε τό θετικισμό μέ τήν ἐπιστημονική σκέψη, πού βασικό της ἔργο θεωροῦσε τήν περιγραφή καί ἁπλοποίηση τῶν σχέσεων τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας. Ὁ Κόντ τάχθηκε ἐνάντια στή θεολογία, ἀλλά ἀκόμη προσπαθοῦσε ν' ἀποδείξει τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς «νέας θρησκείας». Κήρυσσε «μεταφυσική» κάθε θεωρία πού παραδεχόταν τήν ὕπαρξη καί τήν γνωσιμότητα τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, προσπαθοῦσε ν' ἀποδείξει ὅτι ὁ θετικισμός βρίσκεται «πάνω» καί ἀπό τόν ὑλισμό καί ἀπό τόν ἰδεαλισμό. Ὁ Λένιν, ἔχοντας ὑπόψη τό χαρακτηριστικό αὐτό γνώρισμα τοῦ θετικισμοῦ, ἔγραφε: «... εἶναι ἕνας θλιβερός λαπᾶς, εἶναι τό σιχαμερό *κόμμα τοῦ κέντρου* στή φιλοσοφία' πού μπερδεύει σέ κάθε ξεχωριστό ζήτημα τήν ὑλιστική μέ τήν ἰδεαλιστική κατεύθυνση» (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 368). Ὁ θετικισμός σημείωσε πλατιά διάδοση στήν 'Αγγλία, ὅπου κυριότεροι ἐκπρόσωποί του ἦταν ὁ Τζόν Στιούαρτ Μίλλ καί ὁ Χέρμπερτ Σπένσερ. Στά ἔργα τοῦ Μίλλ ἐκδηλώθηκε ἔντονα ὁ ἐμπειρισμός τῆς θετικιστικῆς φιλοσοφίας, ἡ παραίτησή της ἀπό τήν φιλοσοφική ἑρμηνεία τῆς πραγματικότητας. Γιά τή θεμελίωση τοῦ θετικισμοῦ ὁ Σπένσερ συγκέντρωσε τεράστιο ὑλικό ἀπό τίς φυσικές ἐπιστῆμες. Καθώς βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπιροή τοῦ δαρβινισμοῦ, θεωροῦσε ἀνώτατο νόμο κάθε ὄντος τήν ἐξέλιξη, πού τήν ἐννοοῦσε ὅμως μέ μεταφυσικό τρόπο, ἀρνιόταν τή δυνατότητα τῶν ποιοτικῶν ἁλμάτων στή φύση καί στήν κοινωνία, ὑποστήριζε ὅτι οἰκουμενικός σκοπός τῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς καθολικῆς «ἰσορροπίας δυνάμεων». Στήν κοινωνιολογία ὁ Σπένσερ ὑποστήριζε τήν ἀντιδραστική «ὀργανική θεωρία τῆς κοινωνίας», πού δικαιολογεῖ τήν κοινωνική ἀνισότητα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάθε κοινωνική ὁμάδα — σέ ἀναλογία μέ τά ὄργανα τοῦ ζωντανοῦ σώματος — ἐκπληρώνει μιάν αὐστηρά καθορισμένη λειτουργία. Οἱ κοινωνιολογικές ἀπόψεις τοῦ Σπένσερ, πού βασίζονταν στούς ἀφηρημένους τύπους τῆς «προόδου», τῆς «κοινωνίας γενικά» κτλ., εἶναι ἐχθρικές πρός τήν ἐπιστημονική θεωρία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης.

Στήν πρώτη περίοδο τῆς ἀνάπτυξής του ὁ θετικισμός ἦταν ἡ ἰδεολογία τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης, ἔδινε τή δυνατότητα στήν τελευταία νά προσαρμόζει στά συμφέροντά της τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Στή δεύτερη πενηνταετία τοῦ 19ου αἰώνα σημείωσε ἀρκετά πλατιά διάδοση στήν Εὐρώπη καί στήν 'Αμερική κι' ἔγινε μιά ἀπό τίς μορφές τῆς ἰδεολογικῆς πάλης τῆς ἀστικῆς τάξης ἐνάντια στό προλεταριάτο καί τή φιλοσοφία του.

Ἡ κατοπινή ἐξέλιξη τοῦ θετικισμοῦ συνδέεται μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ τοῦ Μάχ καί τοῦ 'Αβενάριους. Σέ διάκριση ἀπό τούς πρώτους θετικιστές, οἱ μαχιστές ἦταν πιό ἀπροκάλυπτοι ὑποκειμενικοί ἰδεαλιστές μπερκλεϋκῆς ἀπόχρωσης. Καί τούτους κι' ἐκείνους τούς ἕνωνε ἡ ἐχθρότητά τους πρός τόν ὑλισμό, ἡ ἐπιδίωξή τους ν' ἀντιτάξουν στόν τελευταῖο μιάν «ἀπαλλαγμένη ἀπό τή μεταφυσική» (διάβαζε: ἀπό τόν ὑλισμό) φιλοσοφία τῆς «καθαρῆς ἐμπειρίας». Ὁ Λένιν ξεσκέπασε τή συγγένεια τοῦ θετικισμοῦ μέ τή θεολογία, ἔδειξε ὅτι «ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος συνίσταται στή ριζική διαφορά ἀνάμεσα στόν ὑλισμό καί σ' ὅλο τό πλατύ ρεῦμα τοῦ θετικισμοῦ, *μέσα* στό ὁποῖο βρίσκονται καί ὁ Αὔγ. Κόντ, καί ὁ Χ. Σπένσερ, καί ὁ Μιχαηλόβσκι, καί μιά σειρά νεοκαντιανοί, καί ὁ Μάχ μέ τόν 'Αβενάριους» (στό ἴδιο, σελ. 218).

Νέο στάδιο στήν ἐξέλιξη τοῦ θετικισμοῦ ἀποτέλεσε ὁ νεοθετικισμός, πού ἔκανε τήν ἐμφάνισή του στήν 3η δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ νεοθετικιστές δηλώνουν ὅτι τό βασικό ζήτημα τῆς φιλοσοφίας εἶναι «ψευτοζήτημα» καί περιορίζουν τό ἔργο τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης στή λογική ἀνάλυση τῆς γλώσσας. Σήμερα ὁ νεοθετικισμός εἶναι μιά ἀπό τίς πιό διαδομένες κατευθύνσεις στή φιλοσοφία τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀστικῆς τάξης. — *13.*

18 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 350 - 351. — *25.*

19 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τόμ. II, σελ. 91. — *25.*

20 *Νεοκαντιανισμός*—ἀντιδραστική κατεύθυνση τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας πού κηρύσσει τόν ὑποκειμενικό ὑλισμό μέ τό σύνθημα τῆς ἀναβίωσης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ. Ἐμφανίστηκε στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα στή Γερμανία, ὅπου τήν ἐποχή ἐκείνη εἶχε μεγαλώσει τό ἐνδιαφέρον γιά τόν καντιανισμό. Τό 1865 βγῆκε τό βιβλίο τοῦ Ο. Λίμπμαν «Ὁ Κάντ καί οἱ ἐπίγονοι», πού τό κάθε κεφάλαιό του τέλειωνε μέ τό κάλεσμα γιά ἐπιστροφή «πίσω στόν Κάντ». Ὁ Λίμπμαν πρόβαλε τό καθῆκον νά διορθωθεῖ τό «βασικό λάθος» τοῦ Κάντ: ἡ παραδοχή τῆς ὕπαρξης «τοῦ πράγματος καθεαυτό». Στήν ἀναβίωση τοῦ καντιανισμοῦ συνέβαλαν οἱ ἐργασίες τοῦ Κ. Φίσερ καί τοῦ Ε. Τσέλλερ. Ἕνας ἀπό τούς πρώτους ἐκπροσώπους τοῦ νεοκαντιανισμοῦ ἦταν ὁ Φ.Α. Λάνγκε, πού ἐπιχείρησε νά χρησιμοποιήσει τή φυσιολογία γιά τή θεμελίωση τοῦ ἀγνωστικισμοῦ.

Ἀργότερα στά πλαίσια τοῦ νεοκαντιανισμοῦ διαμορφώθηκαν δυό βασικές σχολές: ἡ σχολή τῆς Μάρμπουργκ (Χ. Κόχεν, Π. Νάτορπ κ.ἄ.) καί ἡ σχολή τῆς Φράϊμπουργκ, ἤ τῆς Μπάντεν - Μπάντεν (Β. Βίντελμπαντ, Χ. Ρίκκερτ κ.ἄ.). Ἡ πρώτη προσπαθοῦσε νά θεμελιώσει τόν ἰδεαλισμό, ἐκμεταλλευόμενη κερδοσκοπικά τίς ἐπιτυχίες τῆς φυσιογνωσίας, ἰδιαίτερα τή διείσδυση τῶν μαθηματικῶν μεθόδων στή φυσική· ἡ δεύτερη ἀντιπαράθετε στίς φυσικές ἐπιστῆμες τίς κοινωνικές, προσπαθώντας ν' ἀποδείξει ὅτι τά ἱστορικά φαινόμενα εἶναι αὐστηρά ἀτομικά καί δέν ὑποτάσσονται σέ κανενός εἴδους νομοτέλεια. Τό βασικό ζήτημα τῆς φιλοσοφίας καί οἱ δυό σχολές τό ὑποκαθιστοῦσαν μέ τό ζήτημα τῶν λογικῶν βάσεων τῆς ἐπιστήμης. Οἱ νεοκαντιανοί, ἐπικρίνοντας τόν Κάντ «ἀπό τά δεξιά» κήρυσσαν ὅτι τό «πράγμα καθεαυτό » εἶναι «όριακή ἔννοια», πρός τήν ὁποία τείνει ἡ γνώση. Ἀρνούμενοι τήν ἀντικειμενική ὕπαρξη τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, θεωροῦσαν ἀντικείμενο τῆς γνώσης ὄχι τίς νομοτέλειες τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας, ἀλλά μόνο τά φαινόμενα τῆς συνείδησης. Σέ διάκριση ἀπό τόν ἀγνωστικισμό τῶν φυσιοδιφῶν, ὁ ἀγνωστικισμός τῶν νεοκαντιανῶν δέν ἦταν «ντροπαλός ὑλισμός», ἀλλά μιά παραλλαγή τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι οὐσιαστικά ἀνίσχυρη νά γνωρίσει καί ν' ἀλλάξει τήν πραγματικότητα. Οἱ νεοκαντιανοί ἐκδηλώθηκαν ἀνοιχτά ἐνάντια στό μαρξισμό, ἀντιπαρατάσσοντας σ' αὐτόν ἕναν «ἠθικό σοσιαλισμό». Σύμφωνα μέ τή γνωσιοθεωρία τους χαρακτήριζαν τόν σοσιαλισμό «ἠθικό ἰδεῶδες» τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας, πρός τό ὁποῖο τείνει ἡ ἀνθρωπότητα, ἀλλά πού δέν εἶναι σέ θέση νά

τό πετύχει. Τή «θεωρία» αὐτή τῶν νεοκαντιανῶν τήν ἅρπαξαν οἱ ἀναθεωρητές μ' ἐπικεφαλῆς τόν Ε. Μπέρνσταϊν, πού ἔριξε τό σύνθημα «τό κίνημα εἶναι τό πᾶν, ὁ τελικός σκοπός δέν εἶναι τίποτε». Ὁ νεοκαντιανισμός ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς φιλοσοφικές βάσεις τῆς ΙΙ Διεθνοῦς. Στή Ρωσία προσπάθειες γιά «συνδυασμό» τοῦ νεοκαντιανισμοῦ μέ τό μαρξισμό ἔκαναν οἱ «νόμιμοι μαρξιστές». Ἐνάντια στή νεοκαντιανή ἀναθεώρηση τοῦ μαρξισμοῦ τάχθηκαν ὁ Γκ. Β. Πλεχάνοφ, ὁ Π. Λαφάργκ, ὁ Φ. Μέρινγκ. Ὁ Β. Ι. Λένιν ξεσκέπασε τήν ἀντιδραστική οὐσία τοῦ νεοκαντιανισμοῦ καί ἔδειξε τό δεσμό του μέ τίς ἄλλες κατευθύνσεις τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας (ἐνυπαρξιστές, μαχισμός, πραγματισμός κτλ.)

Σήμερα οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ νεοκαντιανισμοῦ εἶναι συνασπισμένοι γύρω ἀπό τό περιοδικό «Kantstudien» («Μελέτες γιά τόν Κάντ») πού ἐκδίδεται στή Δυτική Γερμανία (Κολωνία). — *25.*

21 *«Die Neue Zeit»* («Νέοι Καιροί») — θεωρητικό περιοδικό τοῦ Γερμανικοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος. Ἔβγαινε στή Στουτγάρδη ἀπό τό 1883 ὥς τό 1923. Ὥς τόν Ὀχτώβρη 1917 ἀρχισυντάκτης ἦταν ὁ Κ. Κάουτσκι, ὕστερα ὁ Γκ. Κοῦνοφ. Στό «Die Neue Zeit» δημοσιεύτηκαν γιά πρώτη φορά ὁρισμένα ἔργα τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς: «Κριτική τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα» τοῦ Κ. Μάρξ, «Σχετικά μέ τήν κριτική τοῦ σχεδίου προγράμματος τοῦ 1891 τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος» τοῦ Φ. Ἔνγκελς κ.ἄ. Ὁ Ἔνγκελς βοηθοῦσε διαρκῶς μέ τίς συμβουλές του τή σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ καί συχνά τήν ἐπέκρινε, γιατί ἄφηνε νά γίνονται στό περιοδικό παρεκκλίσεις ἀπό τό μαρξισμό. Στό «Die Neue Zeit» συνεργάζονταν σημαίνοντες παράγοντες τοῦ γερμανικοῦ καί τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος τοῦ τέλους τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα: Α. Μπέμπελ, Β. Λῆμπκνεχτ, Ρ. Λούξεμπουργκ, Φ. Μέρινγκ, Κ. Τσέτκιν, Π. Λαφάργκ, Γκ. Β. Πλεχάνοφ καί ἄλλοι. Ἀπό τό δεύτερο μισό τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ περασμένου αἰώνα, ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἔνγκελς, στό περιοδικό ἄρχισαν νά δημοσιεύονται συστηματικά ἄρθρα τῶν ἀναθεωρητῶν, κι' ἀνάμεσά τους ἡ σειρά ἄρθρων τοῦ Ε. Μπέρνσταϊν «Προβλήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ», πού ἐγκαινίασαν τήν ἐκστρατεία τῶν ἀναθεωρητῶν κατά τοῦ μαρξισμοῦ. Στά χρόνια τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου τό περιοδικό κρατοῦσε κεντριστική θέση, ὑποστηρίζοντας οὐσιαστικά τούς σοσιαλ - σωβινιστές. — *25.*

22 *Ἐγκυκλοπαιδιστές*—ὁμάδα τῶν γάλλων διαφωτιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα, φιλοσόφων, φυσιοδιφῶν, δημοσιολόγων, πού ἑνώθηκαν γιά νά ἐκδόσουν μιάν «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers» (1751 - 1780) «Ἐγκυκλοπαίδεια ἤ Ἑρμηνευτικό λεξικό τῶν ἐπιστημῶν, τῶν τεχνῶν καί τῶν ἐπαγγελμάτων»). Ὀργανωτής καί ἡγέτης της ἦταν ὁ Ντενί Ντιντερό, ἄμεσος βοηθός του ἦταν ὁ Ζάν Λερουά Ντ' Ἀλαμπέρ. Στήν ἔκδοση τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας» ἐνεργό μέρος πῆραν ὁ Πώλ Ἀνρί Χόλμπαχ, ὁ Κλώντ Ἀντριάν Ἑλβέτιος, ὁ Βολταῖρος· στούς πρώτους τόμους συνεργάστηκε ὁ Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ. Ἡ «Ἐγκυκλοπαίδεια» συνένωσε ἕναν εὐρύ κύκλο εἰδικῶν τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς γνώσης. Συντάκτες τῶν ἄρθρων ἦταν οἱ φυσιοδίφες Μπυφφόν καί Ντομπαντόν, οἱ οἰκονομολόγοι Τυργκό καί Κενέ, ὁ μηχανολόγος Μπουλανζέ, ὁ γιατρός Μπαρτέζ, ὁ δα-

σολόγος Λερουά, ὁ ποιητής καί φιλόσοφος Σαίν -Λαμπέρ, κ.ἄ. Μεγάλο ρόλο στήν ἔκδοση τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας» ἔπαιξε ὁ οὐσιαστικός γραμματέας της Λ. ντέ Ζωκούρ. Οἱ συνεργάτες τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας» πρέσβευαν διαφορετικές ἀπόψεις τόσο στήν ἐπιστήμη, ὅσο καί στήν πολιτική. Τούς ἕνωνε ὡστόσο ἡ ἀρνητική στάση τους ἀπέναντι στήν φεουδαρχία καί στήν αὐθαιρεσία τῆς ἐκκλησίας, τό μίσος τους πρός τόν μεσαιωνικό σχολαστικισμό. Τόν ἡγετικό ρόλο ἀνάμεσα στούς ἐγκυκλοπαιδιστές τόν ἔπαιζαν οἱ ὑλιστές πού καταπολεμοῦσαν δραστήρια τήν ἰδεαλιστική φιλοσοφία. Οἱ ἐγκυκλοπαιδιστές ἦταν οἱ ἰδεολόγοι τῆς ἐπαναστατικῆς ἀστικῆς τάξης, ἔπαιξαν ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἰδεολογική προετοιμασία τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα στή Γαλλία. «Οἱ γάλλοι ὑλιστές—ἔγραφε ὁ Ἔνγκελς—δέν περιόριζαν τήν κριτική τους μόνο στόν τομέα τῆς θρησκείας· ἔκαναν κριτική σέ κάθε ἐπιστημονική παράδοση, σέ κάθε πολιτικό θεσμό τοῦ καιροῦ τους. Γιά νά ἀποδείξουν ὅτι ἡ θεωρία τους εἶναι γενικά ἐφαρμόσιμη, διάλεξαν τό συντομότερο δρόμο: τήν ἐφάρμοσαν θαραλέα σ' ὅλα τά ἀντικείμενα τῆς γνώσης μέσα στό γιγάντιο ἐκεῖνο ἔργο ἀπό τό ὁποῖο καί πῆραν καί τό ὄνομα τους, στήν "Ἐγκυκλοπαίδεια". Ἔτσι, μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή —εἴτε σάν ἀνοιχτός ὑλισμός, εἴτε σάν ντεϊσμός—ὁ ὑλισμός στάθηκε ἡ κοσμοθεωρία ὅλης τῆς μορφωμένης νεολαίας τῆς Γαλλίας» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 97). — *28.*

23 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι - Ντύριγκ», 1957, σελ. 21, 33 - 34. — *35.*

24 «*Revue Néo - Scolastique*» («Νεο - σχολαστική Ἐπιθεώρηση»)—θεολογικο - φιλοσοφικό περιοδικό, πού τό ἵδρυσε ἡ καθολική φιλοσοφική ἑταιρία τῆς Λουβαίν (Βέλγιο). Ἔβγαινε ἀπό τό 1894 ὥς τό 1909 μέ διευθυντή τόν καρδινάλιο Μερσιέ. Σήμερα ἐκδίδεται μέ τόν τίτλο «Revue Philosophique de Louvain» («Φιλοσοφική Ἐπιθεώρηση τῆς Λουβαίν»). — *42.*

25 «*Der Kampf*» («Ὁ Ἀγώνας»)—μηνιαῖο περιοδικό, ὄργανο τῆς αὐστριακῆς σοσιαλδημοκρατίας· ἔβγαινε στή Βιέννη ἀπό τό 1907 ὥς τό 1934· ἔπαιρνε ὀπορτουνιστική, κεντριστική θέση, πού τή σκέπαζε μέ ἀριστερές φράσεις. Συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ ἦταν οἱ Ο. Μπάουερ, Α. Μπράουν, Κ. Ρέννερ, Φ. Ἄντλερ καί ἄλλοι. — *47.*

26 «*The International Socialist Review*» («Ἡ Διεθνής Σοσιαλιστική Ἐπιθεώρηση») — ἀμερικανικό μηνιαῖο περιοδικό μέ ἀναθεωρητική κατεύθυνση. Ἐκδιδόταν στό Σικάγο ἀπό τό 1900 ὥς τό 1918. — *47.*

27 «*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*» («Τρίμηνη Ἐπιθώρηση Ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας») — περιοδικό τῶν ἐμπειριοκριτικῶν (μαχιστῶν). Ἐκδιδόταν στή Λειψία ἀπό τό 1876 ὥς τό 1916 (ἀπό τό 1902 μέ τόν τίτλο «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie» («Τρίμηνη Ἐπιθεώρηση Ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας καί Κοινωνιολογίας»). Τό περιοδικό ἱδρύθηκε ἀπό τόν Ρ. Ἀβενάριους, τό 1896 ἔβγαινε κάτω ἀπό τή διεύθυνσή του. Ὕστερα ἀπό τό 1896 ἐκδιδόταν μέ τή βοήθεια καί τοῦ Ε. Μάχ. Συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ ἦταν ὁ Β. Βούντ, ὁ Α. Ρήλ, ὁ Β. Σοῦππε καί ἄλλοι.

Ἡ κρίση τοῦ Λένιν γιά τό περιοδικό δίνεται σέ τοῦτο τόν τόμο, στή σελ. 342. — *52.*

28 *Σπινοζισμός* — τό σύστημα ἀντιλήψεων τοῦ Ὁλλανδοῦ ὑλιστῆ φιλοσόφου τοῦ 17ου αἰώνα Βενέδικτου Σπινόζα, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὅλα τά πράγματα εἶναι ἐκδηλώσεις (τρόποι) μιᾶς μοναδικῆς, καθολικῆς οὐσίας, πού εἶναι αἰτία τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της καί ταυτόσημη μέ «τό θεό ἤ τή φύση». Τό περιεχόμενο τῆς οὐσίας ἐκφράζεται στίς ἀναρίθμητες ποιότητες — κατηγορούμενα, πού τά κυριότερά τους εἶναι ἡ ἔκταση καί ἡ νόηση. Ὁ Σπινόζα θεωροῦσε μορφή ἀλληλοσύνδεσης τῶν χωριστῶν φαινομένων τῆς φύσης τήν αἰτιότητα, πού τήν ἐννοοῦσε σάν ἄμεση ἀλληλεπίδραση τῶν σωμάτων, πού ἡ πρώτη της αἰτία εἶναι ἡ οὐσία. Οἱ ἐνέργειες ὅλων τῶν τρόπων (ἐκδηλώσεων) τῆς οὐσίας, μαζί καί τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι αὐστηρά ἀναγκαῖες: ἡ ἰδέα τοῦ τυχαίου γεννιέται μόνο ἐπειδή ἀγνοοῦμε τό σύνολο ὅλων τῶν ἐνεργῶν αἰτίων. Ἀφοῦ ἡ σκέψη εἶναι ἕνα ἀπό τά κατηγορούμενα τῆς καθολικῆς οὐσίας, ἡ σύνδεση καί ἡ διάταξη τῶν ἰδεῶν εἶναι κατ' ἀρχήν ἴδια μέ τή διάταξη καί τή σύνδεση τῶν πραγμάτων καί οἱ δυνατότητες γιά τόν ἄνθρωπο νά γνωρίσει τόν κόσμο εἶναι ἀπεριόριστες. Γιά τήν ἴδια αἰτία, ἀπό τά τρία εἴδη γνώσης — τῆς αἰσθητηριακῆς, τῆς λογικῆς καί τῆς λογικο-ἐνορατικῆς — ἡ πιό ἔγκυρη εἶναι ἡ τελευταία, γιατί μ' αὐτήν «τό πράγμα γίνεται ἀντιληπτό ἀποκλειστικά μέσω τῆς οὐσίας του ἤ μέσω τῆς γνώσης τῆς πλησιέστερης αἰτίας του» (Β. Σπινόζα. Διαλεχτά ἔργα, τ. I, Μόσχα 1957, σελ. 325). Ἡ μέθοδος αὐτή ἐπιτρέπει στόν ἄνθρωπο νά γνωρίσει καί τά πάθη του καί νά τά κυριαρχήσει. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται στή γνώση τῆς ἀναγκαιότητας τῆς φύσης καί τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς του.

Ὁ σπινοζισμός ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς μορφές ὄχι μόνο τοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλά καί τοῦ ἀθεϊσμοῦ, γιατί ἀρνιόταν τίς ἀντιλήψεις γιά τό θεό σάν ὑπερφυσικό ὄν, δημιουργό καί κυβερνήτη τοῦ κόσμου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως, ταυτίζοντας θεό καί φύση ὁ σπινοζισμός ἔκανε μιά παραχώρηση στή θεολογία. Ἡ ὑποχώρηση αὐτή, καθώς καί ὁ μηχανιστικός χαρακτήρας τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Σπινόζα, ὀφείλεται, ἀπό τή μιά μεριά, στό ἐπίπεδο τῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς, κι' ἀπό τήν ἄλλη, στή στενότητα τοῦ προοδευτικοῦ χαρακτήρα τῆς νεαρῆς ὁλλανδικῆς ἀστικῆς τάξης, πού τά συμφέροντά της ἐξέφραζε ἡ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα. Ἀργότερα, γύρω ἀπό τή φιλοσοφική κληρονομιά τοῦ μεγάλου ὁλλανδοῦ στοχαστῆ διεξήχθηκε μιά ὀξεία ἰδεολογική πάλη, πού συνεχίζεται ὥς τίς μέρες μας. Ἡ ἰδεαλιστική φιλοσοφία, ἐκμεταλλευόμενη τήν ἱστορικά ἀναπόφευκτη στενότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Σπινόζα, διαστρεβλώνει τήν ὑλιστική οὐσία τοῦ σπινοζισμοῦ, πού ἀποτέλεσε σπουδαῖο σταθμό στήν ἀνάπτυξη τῆς ὑλιστικῆς κοσμοαντίληψης.—*57.*

29 *«Philosophische Studien»* («Φιλοσοφικές Μελέτες») — περιοδικό ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης, ἀφιερωμένο κυρίως σέ ζητήματα τῆς ψυχολογίας· ἐκδιδόταν ἀπό τόν Β. Βούντ στή Λειψία ἀπό τό 1881 ὥς τό 1903· ἀπό τό 1905 ἔβγαινε μέ τόν τίτλο «Psychologische Studien» («Ψυχολογικές Μελέτες»).—*57.*

30 Φ. Ἔνγκελς. «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας» (Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 340).—*59.*

31 *«Mind»* («Νοῦς») — περιοδικό ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης, ἀφιερωμένο σέ ζητήματα φιλοσοφίας καί ψυχολογίας· ἐκδίδεται ἀπό τό 1876 στό Λονδίνο, σήμερα στό Ἐδιμβοῦργο. Ὁ πρῶτος διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ ἦταν ὁ καθηγητής Κ. Ρόμπερτσον.—*68.*

32 Ὅπως φαίνεται ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Λένιν τῆς 6 (19) τοῦ Δεκέμβρη, 1908 πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα, ἡ ἀρχική διατύπωση στό χειρόγραφο: «Ὁ Λουνατσάρσκι μάλιστα "προσεπινόησε" ἕνα θεούλη», ἔγινε ἠπιότερη ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας. Σχετικά μ' αὐτό, ὁ Λένιν ἔγραφε: «Προσεπινόησε ἕνα θεούλη καλό εἶναι ν' ἀντικατασταθεῖ μέ «"προσεπινόησε"... ἄς τό ποῦμε μέ λεπτότητα, θρησκευτικές ἔννοιες» ἤ μέ κάτι ἀνάλογο» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37, σελ. 324).—*76.*

33 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 34.—*86.*

34 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 344, 353.—*86.*

35 Ὁ Λένιν ἐννοεῖ τόν τύπο πού δίνει ὁ Ι. Σ. Τουργκένιεφ στό πεζοτράγουδο «Κανόνας τῆς ζωῆς».—*87.*

36 *«Archiv für systematische Philosophie»* («Ἀρχεῖο Συστηματικῆς Φιλοσοφίας»)—περιοδικό ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης. Ἔβγαινε στό Βερολίνο ἀπό τό 1895 ὥς τό 1931 κι'ἀποτελοῦσε μιά δεύτερη αὐτοτελή ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ «Archiv für Philosophie» («Ἀρχεῖο Φιλοσοφίας») (βλ. σημείωση 86). Ὁ πρῶτος διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ ἦταν ὁ Π. Νάτορπ. Ἀπό τό 1925 τό περιοδικό ἄρχισε νά βγαίνει μέ τόν τίτλο «Archiv für systematische Philosophie und Soziologie» («Ἀρχεῖο Συστηματικῆς Φιλοσοφίας καί Κοινωνιολογίας»).—*94.*

37 *«Kantstudien»* («Μελέτες γιά τόν Κάντ») — γερμανικό φιλοσοφικό περιοδικό ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης, ὄργανο τῶν νεοκαντιανῶν, πού ἱδρύθηκε ἀπό τόν Χ. Φάϊχινγκερ. Ἔβγαινε μέ διακοπές ἀπό τό 1897 ὥς τό 1944 (Ἀμβοῦργο - Βερολίνο - Κολωνία). Τό 1954 τό περιοδικό ξανάρχισε νά ἐκδίδεται. Στό περιοδικό μεγάλη θέση κατέχουν τά ἄρθρα πού εἶναι ἀφιερωμένα στό σχολιασμό τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ. Μαζί μέ τούς νεοκαντιανούς συνεργάζονται στό περιοδικό καί ἐκπρόσωποι ἄλλων ἰδεαλιστικῶν κατευθύνσεων.—*95.*

38 *«Nature»* («Φύση») — ἑβδομαδιαῖο εἰκονογραφημένο φυσικο-επιστημονικό περιοδικό· ἐκδίδεται στό Λονδίνο ἀπό τό 1869.—*95.*

39 Ὅταν προετοιμαζόταν γιά τό τυπογραφεῖο ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός» οἱ λέξεις «*πιό* τίμιο φιλολογικό ἀντίπαλο» ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα μέ τίς λέξεις «*πιό* προσηλωμένο στίς ἀρχές φιλολογικό ἀντίπαλο». Ὁ Λένιν εἶχε ἀντίρηση γι' αὐτή τή διόρθωση καί στίς 27 τοῦ Φλεβάρη (12 τοῦ Μάρτη) 1909 ἔγραφε στήν ἀδελφή του: *«Παρακαλῶ, τίποτε* νά μήν μετριάσεις ἀπό τά μέρη πού εἶναι ἐνάντια στούς Μπογκντάνοφ, *Λουνατσάρσκι* καί Σία. Δέν χωράει κανένας μετριασμός. Ἐσύ πέταξες ἔξω τό ὅτι ὁ Τσερνόφ εἶναι "πιό τίμιος" ἀντίπαλος ἀπ' αὐτούς, κι' αὐτό

εἶναι πολύ λυπηρό. Ἡ ἀπόχρωση δέν ἀποδόθηκε. Δέν ὑπάρχει ὁλοκληρωτική ἀντιστοιχία μέ τό χαρακτήρα τῶν ὅσων τούς καταλογίζω. Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι οἱ μαχιστές μας εἶναι *ἀνέντιμοι*, ἄνανδροι καί δειλοί ἐχθροί τοῦ μαρξισμοῦ στή φιλοσοφία» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37ος, σελ. 341).—*98.*

40 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 350-351.—*100.*

41 Ὁ Λένιν ἐννοεῖ τόν τύπο πού δημιούργησε ὁ Ι. Σ. Τουργκένιεφ στό μυθιστόρημά του «ὁ Καπνός», τύπο ψευτοσοφοῦ, σχολαστικοῦ. Τό χαρακτηρισμό του ὁ Β. Ι. Λένιν τόν ἔδοσε στήν ἐργασία του «Τό ἀγροτικό ζήτημα καί "οἱ κριτικοί τοῦ Μάρξ"» (βλ. Ἅπαντα, 5η ρωσ. ἔκδ., σελ. 147). — *101.*

42 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 351 - 352). — *102.*

43 Ἡ ἀνακοίνωση γιά τήν τεχνητή παραγωγή ἀλιζαρίνης—ὀργανικῆς χρωστικῆς οὐσίας πού ὥς τότε παραγόταν ἀπό τίς ὥριμες ρίζες τοῦ ριζαριοῦ—ἔγινε στίς 11 τοῦ Γενάρη 1869 ἀπό τούς γερμανούς χημικούς Κ. Γκρέμπε καί Κ. Λίμπερμαν στή συνέλευση τῆς Γερμανικῆς χημικῆς ἑταιρίας. Σάν πρῶτο προϊόν γιά τή σύνθεση τῆς ἀλιζαρίνης χρησίμευσε ἡ ἀνθρακίνη, οὐσία πού ὑπάρχει μέσα στήν πίσσα τοῦ πετροκάρβουνου καί πού χωρίζεται ἀπ' αὐτήν σέ θερμοκρασία 270⁰ - 300⁰ Κελσίου. — *103.*

44 Κ. Μάρξ. «Θέσεις γιά τόν Φόϋερμπαχ» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς.. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 383). — *105.*

45 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 90. — *109.*

46 Φ. Ἔνγκελς. «Εἰσαγωγή στήν ἀγγλική ἔκδοση» τῆς ἐργασίας του «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 90 - 91). — *112.*

47 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι - Ντύρινγκ», 1957, σελ. 42. — *119.*

48 Στό Κεντρικό κομματικό ἀρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ σώζεται ἕνα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Ι. Ντίτσγκεν «Kleinere philosophische Schriften. Eine Auswahl». Stuttgart, Dietz, 1903 («Μικρές φιλοσοφικές ἐργασίες. Ἐκλογή». Στουτγάρδη, Ντίτς, 1903) μέ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν. Τό βιβλίο περιέχει 7 ἄρθρα πού δημοσιεύτηκαν ἀπό τό 1870 ὥς τό 1878 στίς ἐφημερίδες «Volksstaat» («Λαϊκό Κράτος») καί «Vorwärts» («Ἐμπρός»), καθώς καί τή μελέτη «Streifzüge eines Sozialisten in das Gebiet der Erkenntnistheorie» («Ἀναδρομές ἑνός σοσιαλιστή στήν περιοχή τῆς γνωσιοθεωρίας»).

Ἕνα σημαντικό μέρος τῶν σημειώσεων τοῦ Λένιν ἔγινε τήν ἐποχή πού δούλευε τό βιβλίο του «Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός». Οἱ σημειώσεις εἶναι ὑπογραμμίσεις καί παρατηρήσεις στό κείμενο καί στά περιθώρια τοῦ βιβλίου· σέ πολλές περιπτώσεις ὁ Λένιν σημειώνει τίς σωστές σκέψεις τοῦ Ντίτσγκεν μέ τό γράμμα «α», καί τά ξεστρατίσματα ἀπό τό διαλεχτικό ὑλισμό μέ τό γράμμα «β». Μέ τίς σημειώσεις του ὁ Λένιν ξεχωρίζει τό χαρακτηρισμό ἀπό τόν Ντίτσγκεν τῆς κομματικότητας τῆς φιλοσοφίας, τῆς σχέσης φιλοσοφίας καί φυσικῶν ἐπιστημῶν, τοῦ ἀντικειμένου τῆς φιλοσοφίας, τῶν θεμελιακῶν φιλοσοφικῶν κατηγοριῶν, τοῦ ζητήματος τῆς γνωσιμότητας τοῦ κόσμου, τήν ἐκτίμηση πού κάνει ὁ Ντίτσγκεν στόν Κάντ, στόν Χέγγελ, στόν Φόϋερμπαχ, τή στάση του πρός τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἔνγκελς, τό μαχητικό ἀθεϊσμό του. Ταυτόχρονα ὅμως ὁ Λένιν σημειώνει τή σύγχυση πού κάνει ὁ Ντίτσγκεν στίς φιλοσοφικές κατηγορίες, τήν ἀπόπειρά του νά «διευρύνει» τήν ἔννοια τῆς ὕλης, περιλαβαίνοντας σ' αὐτήν «ὅλα τά φαινόμενα τῆς πραγματικότητας, ἐπομένως, καί τή γνωστική ἱκανότητά μας» κτλ. — *123.*

49 *Καθολικισμός* — μιά ἀπό τίς βασικές κατευθύνσεις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, πού ξεχωρίζει ἀπό τόν τρόπο πού ἑρμηνεύει ὁρισμένα δόγματα τῆς πίστης καί τόν τρόπο ὀργάνωσης τῆς ἐκκλησίας, πού βασίζεται στήν ἀρχή τοῦ αὐστηροῦ συγκεντρωτισμοῦ καί ἱεράρχησης· κέντρο της εἶναι τό κράτος τοῦ Βατικανοῦ καί ἡ κεφαλή της, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης, ὁ πάπας. Στόν καθολικισμό «εἶναι ὀργανωμένη ἡ ἀνθρώπινη πείρα» τῆς περιόδου τῶν πρώτων βαθμίδων ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας, δηλαδή ἡ πίστη σέ ὑπερφυσικές δυνάμεις. Ἡ «πείρα» αὐτή προσαρμόστηκε ἀπό τήν καθολική ἐκκλησία ἀρχικά στίς συνθῆκες τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας καί σέ συνέχεια τῆς καπιταλιστικῆς. Στή φεουδαρχική κοινωνία ὁ καθολικισμός ἦταν τό κυριότερο μέσο ἰδεολογικῆς ὑποδούλωσης τῶν ἐργαζομένων, μέσο πού καθαγίαζε τήν φεουδαρχική ἐκμετάλλευση· ἡ καθολική ἐκκλησία καταδίωκε ἄγρια τά ἀπελευθερωτικά κινήματα τῶν λαϊκῶν μαζῶν, πού λόγω τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, ἐμφανίζονταν μέ τή μορφή θρησκευτικῶν αἱρέσεων. Στό βαθμό πού ἀναπτύσσονταν οἱ καπιταλιστικές σχέσεις στή Δυτική Εὐρώπη ὁ καθολικισμός ἔχασε σέ μιά σειρά χῶρες τήν δεσπόζουσα θέση του, τά ἐρείσματα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καί τοῦ παπισμοῦ ἐξασθένησαν σημαντικά. Μετά τή νίκη ὅμως τῆς ἀστικῆς τάξης ὁ καθολικισμός συνέδεσε τήν τύχη του μέ τόν καπιταλισμό, ἄρχισε ν' ἀντιμάχεται δραστήρια τό σοσιαλιστικό κίνημα, κατάκτησε γερές θέσεις καί ὑποστηρίχθηκε ἀπό τήν ἀντιδραστική ἀστική τάξη, μαζί καί τήν μή καθολική. Στήν φεουδαρχική κοινωνία ἡ καθολική ἐκκλησία ἦταν ὁ μεγαλύτερος φεουδάρχης, καί στήν ἀστική κοινωνία ἔγινε ὁ μεγαλύτερος καπιταλιστής.

Ὁ καθολικισμός στάθηκε πάντα ἀμείλικτος ἐχθρός τῆς ἐπιστήμης: στό μεσαίωνα ἡ καθολική ἐκκλησία καταδίωξε τή διδασκαλία τοῦ Νικολάου Κοπέρνικου, καταδίκασε τόν Γαλιλαίη- Γαλιλαῖο, ἔκαψε στήν πυρά τόν Τζορντάνο Μπροῦνο καί πολλούς ἄλλους πρωτοπόρους στοχαστές. Στήν ἐποχή μας ἡ ἐπίσημη φιλοσοφία τοῦ καθολικισμοῦ, ὁ νεοθωμισμός, ἀναβιώνει τή μεσαιωνική σχολαστική, προσαρμόζοντάς την γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐπιχειρεῖ νά «συνδιαλλάξει» τίς σπουδαιότατες ἀνακαλύψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστη-

μῶν μέ τά θρησκευτικά δόγματα, ὑποστηρίζοντας συνάμα τήν προτεραιότητα τῆς θρησκείας. Ὁ καθολικισμός ἀντιπαρατάσσει στήν ἐπιστημονική ὑλιστική κοσμοθεωρία ἕνα ὁλόκληρο σύστημα θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων γιά τήν φύση καί τήν κοινωνία.

Στίς καπιταλιστικές χῶρες ὑπάρχει ἕνα πλατύ δίχτυ μαζικῶν καθολικῶν ὀργανώσεων καί πολιτικῶν κομμάτων, πού μέ τή βοήθειά τους ἡ καθολική ἐκκλησία, τό Βατικανό, ἀσκοῦν ἐπίδραση στή δημόσια ζωή, δίνοντας ἰδιαίτερη προσοχή στήν προπαγάνδιση τῆς θρησκείας ἀνάμεσα στούς ἐργάτες μέ σκοπό νά τούς ἀποτραβήξουν ἀπό τήν ταξική πάλη. Ἡ καθολική ἐκκλησία, ὄντας κοσμοπολιτική στήν οὐσία της κι' ἔχοντας στενούς δεσμούς μέ τήν ἰμπεριαλιστική ἀστική τάξη, ἀποτελεῖ στίς καπιταλιστικὲς χῶρες ἕναν ἀπό τούς ἀντιδραστικότερους ὀργανισμούς τῆς ἐποχῆς μας. Τό κέντρο της, τό Βατικανό, συνεργάστηκε δραστήρια μέ τό φασισμό καί διακήρυξε σάν ἕνα ἀπό τά βασικά καθήκοντα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας τόν ἀγώνα κατά τοῦ κομμουνισμοῦ. — *127.*

50 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 351. — *131.*

51 *Σκεπτικισμός* — κατεύθυνση τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας πού κηρύσσει τήν ἀμφιβολία στή δυνατότητα νά γνωρίσουμε τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα. Ὁ σκεπτικισμός ἔπαιξε ποικίλο ρόλο στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας σ' ἐξάρτηση ἀπό τό ποιᾶς τάξης συμφέροντα ἐξέφραζε. Σάν ἰδιαίτερη φιλοσοφική σχολή ὁ σκεπτικισμός ἐμφανίστηκε τήν ἐποχή τῆς κρίσης τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας στήν ἀρχαία Ἑλλάδα τόν 4ο - 3ο αἰώνα π.χ. Γενάρχης του ἦταν ὁ Πύρρων καί οἱ ἐπιφανέστεροι ἐκπρόσωποί του ὁ Αἰνησίδημος καί ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός. Οἱ ὀπαδοί τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ, ξεκινώντας ἀπό αἰσθησιαρχικές ἀφετηρίες, ἔβγαζαν ἀγνωστικιστικά συμπεράσματα. Οἱ σκεπτικιστές, ἀπολυτοποιώντας τήν ὑποκειμενικότητα τῶν αἰσθημάτων, συνιστοῦσαν τήν ἀποχή ἀπό κάθε συγκεκριμένη κρίση γιά τά πράγματα· φρονοῦσαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά βγεῖ ἀπό τά σύνορα τῶν αἰσθημάτων του καί νά προσδιορίσει ποιό ἀπ' αὐτά εἶναι ἀληθινό. Ἡ παραίτηση ἀπό τή γνώση, δίδασκαν, ὁδηγεῖ σέ μιά ἀδιάφορη στάση ἀπέναντι στά πράγματα, στή λύτρωση ἀπό τήν ἀμφιβολία καί τήν κατάκτηση μιᾶς ἤρεμης κατάστασης τῆς ψυχῆς (τῆς «ἀταραξίας»). Ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμός στρεφόταν ἐνάντια στήν ὑλιστική γραμμή ἐξέλιξης τῆς φιλοσοφίας.

Στήν ἐποχή τῆς Ἀναγέννησης οἱ γάλλοι φιλόσοφοι Μισέλ Μονταίν, Πιέρ Σαρόν καί Πιέρ Μπαίυλ χρησιμοποίησαν τόν σκεπτικισμό γιά ν' ἀντιπαλέψουν τή μεσαιωνική σχολαστική καί τήν ἐκκλησία. Ὁ Μπαίυλ, ὅπως γράφει ὁ Μάρξ «γκρέμισε τή μεταφυσική μέ τή βοήθεια τοῦ σκεπτικισμοῦ, προετοιμάζοντας ἔτσι τό ἔδαφος γιά τήν ἀποδοχή τοῦ ὑλισμοῦ καί τῆς φιλοσοφίας τοῦ κοινοῦ νοῦ στή Γαλλία. Ὁ Μπαίυλ προανήγγειλε τήν ἐμφάνιση τῆς *ἀθεϊστικῆς κοινωνίας...»* (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τ. 2ος, σελ. 141). Ὁ Μπλαίζ Πασκάλ, ἀντίθετα, στρέφει τόν σκεπτικισμό κατά τῆς ὀρθολογικῆς γνώσης, φτάνει στήν θεμελιωμένη στό συναίσθημα ὑπεράσπιση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

Στό 18ο αἰώνα ὁ σκεπτικισμός ἀναβιώνει στόν ἀγνωστικισμό τοῦ Δαβίδ Χιούμ καί τοῦ Ἐμμανουήλ Κάντ, ἐνῶ ὁ Γκότλιμπ Ἔρνστ Σοῦλτσε (Αἰνησίδημος) κάνει μιά προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ. Σέ διάκριση ἀπό τόν ἀρχαῖο, ὁ νέος σκεπτικισμός διακηρύσσει μέ τόν πιό κατηγορηματικό τρόπο τό ἀδύνατο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ σκεπτικισμοῦ χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς μαχιστές, τούς νεοκαντιανούς καί τίς ἄλλες ἰδεαλιστικές φιλοσοφικές σχολές στά μέσα τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὁ Β. Ι. Λένιν χαρακτήρισε τόν ἀστικό αὐτό σκεπτικισμό τῆς μόδας σάν «νεκρή καί θνησιμαία σχολαστική», τονίζοντας ὅτι τό ταξικό του νόημα ἐκφράζεται στήν «ἔλλειψη κάθε ἐλπίδας γιά τή δυνατότητα μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης τοῦ παρόντος, στήν ἐγκατάλειψη τῆς ἐπιστήμης, στήν τάση νά χλευάζεται κάθε λογῆς γενίκευση, νά κρύβεται κανείς ἀπό κάθε λογῆς "νόμους" τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης...» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 20ός, σελ. 179). Στή σύγχρονη ἀστική φιλοσοφία ὁ σκεπτικισμός ὑπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς πάλης ἐνάντια στή συνεπή διαλεκτικο-ὑλιστική κοσμοθεωρία. — *135.*

52 *Ἐπικουρισμός*—διδασκαλία τοῦ ἀρχαίου ἕλληνα ὑλιστή φιλόσοφου τοῦ 4ου - 3ου αἰώνα π.χ. Ἐπίκουρου καί τῶν ὀπαδῶν του. Ὁ ἐπικουρισμός θεωροῦσε σκοπό τῆς φιλοσοφίας τήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἀπολύτρωσή του ἀπό τά βάσανα, τήν ἀπόκτηση τῆς εὐδαιμονίας. Ἡ φιλοσοφία, κατά τόν ἐπικουρισμό, καλεῖται νά ὑπερνικήσει τά ἐμπόδια πού βρίσκονται στό δρόμο πρός τήν εὐτυχία, τό φόβο τοῦ θανάτου πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἄγνοια τῶν νόμων τῆς φύσης καί προκαλεῖ, μέ τή σειρά του, τήν πίστη σέ ὑπερφυσικές, θεϊκές δυνάμεις.

Ὁ Ἐπίκουρος ὑποδιαιροῦσε τή φιλοσοφία του στή Φυσική, τήν Κανονική (διδασκαλία γιά τή γνώση) καί τήν Ἠθική. Ἀφετηρία τῆς Φυσικῆς εἶναι ἡ παραδοχή τῆς ὑλιστικῆς ἑνότητας τοῦ κόσμου, «τῆς ὕπαρξης τῶν πραγμάτων *ἔξω* ἀπό τήν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καί *ἀνεξάρτητα* ἀπ' αὐτήν» (Β.Ι. Λένιν. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 38ος, σελ. 288). Στή φύση, δίδασκε ὁ Ἐπίκουρος, ὑπάρχουν μόνο τά ἄτομα καί τό κενό, ὅπου αὐτά χάρη στό βάρος τους κινοῦνται ἀπό τά πάνω πρός τά κάτω. Τά ἄτομα, πέφτοντας μέ ἴση ταχύτητα, ἀποκλίνουν ἀπό τήν εὐθύγραμμη κίνηση, συγκρούονται, συμπλέκονται τό ἕνα μέ τό ἄλλο, καί σχηματίζονται ἔτσι τά πράγματα. Στή διδακτορική διατριβή του «Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή φιλοσοφία τῆς φύσης τοῦ Δημόκριτου καί τή φιλοσοφία τῆς φύσης τοῦ Ἐπίκουρου» ὁ Κ. Μάρξ δείχνει τό ρόλο πού παίζει ἡ ἀπόκλιση τῶν ἀτόμων στή διδασκαλία τοῦ Ἐπίκουρου καί τονίζει τόν δεσμό τῆς φυσικῆς τοῦ Ἐπίκουρου μέ τήν κεντρική ἔννοια τῆς ἠθικῆς του, τήν ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἀπό τά πρῶτα ἔργα τους, ρωσ. ἔκδ., 1956, σελ. 39 - 46). Ὁ Ἐπίκουρος παραδεχόταν τήν ἀντικειμενικότητα τῶν ποιοτήτων τῶν πραγμάτων, θεωροῦσε ὅτι τό σύμπαν εἶναι ἄπειρο, κατανοοῦσε ὅτι αὐτό κυβερνᾶται ἀπό φυσικούς καί ὄχι ἀπό θεϊκούς νόμους. Ἀρνιόταν τήν ἀθανασία καί τό ἄϋλο τῆς ψυχῆς καί φρονοῦσε ὅτι ἡ ψυχή εἶναι «λεπτότατη ὕλη διάχυτη σ' ὅλο τόν ὀργανισμό». Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐπίκουρου γιά τήν ὑλικότητα τῆς ψυχῆς συνδέεται στενά μέ τόν ἀθεϊσμό του πού ἀρνιέται τήν ἐπέμβαση τῶν θεῶν στά ζητήματα τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου.

Στή θεωρία τῆς γνώσης ὁ Ἐπίκουρος εἶναι σενσουαλιστής (αἰσθη-

σιαρχικός). Νόμιζε ὅτι ἀπό τά πράγματα ἐκπορεύονται λεπτότατα εἴδωλα πού μέσω τῶν αἰσθητήριων ὀργάνων φτάνουν ὥς τήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Μέ βάση τίς αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις τῆς ψυχῆς, ὅπου ἡ μνήμη φυλάει μόνο τά κοινά γνωρίσματα τῶν εἰδώλων, σχηματίζονται οἱ ἔννοιες γιά τά πράγματα. Ὁ Ἐπίκουρος θεωροῦσε κριτήριο τῆς ἀλήθειας τίς ἴδιες τίς αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις κι' ἔβλεπε τήν πηγή τῆς πλάνης στό τυχαῖο ὁρισμένων αἰσθημάτων ἤ στό βιαστικό σχηματισμό κρίσεων. Ὁ Ἐπίκουρος ἐξήγησε μέ ὑλιστικό τρόπο, ἄν καί σέ πολύ ἁπλοϊκή μορφή, τά βασικά σημεῖα τοῦ προτσές τῆς γνώσης.

Στή βάση τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἐπίκουρου εἶναι ἡ διδασκαλία γιά τήν ἡδονή, πού τή θεωρεῖ σάν τόν σκοπό ὅλων τῶν ζωντανῶν ὄντων. Ἡ ἀνώτερη ἡδονή γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι, κατά τόν Ἐπίκουρο, ἡ φιλία καί ἡ γνώση, χάρη στίς ὁποῖες πετυχαίνεται ἡ ἠρεμία τῆς ψυχῆς («ἀταραξία») καί ἡ ἀτομική ἐλευθερία, ἡ ἀνεξαρτησία τόσο ἀπό τίς ἐπιδράσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅσο καί ἀπό τά ἀτομικά πάθη. Ὁ Ἐπίκουρος, ξεκινώντας ἀπό τήν ἀτομιστική του ἠθική, θεωροῦσε τήν κοινωνία σάν ἕνα ἄθροισμα ξεχωριστῶν ἀτόμων, πού τό καθένα τους ἐπιζητεῖ τήν ἡδονή καί ὅλα μαζί συμφωνοῦν νά μήν κάνουν κακό τό ἕνα στό ἄλλο.

Ὁ ἐπικουρισμός διαδόθηκε πλατιά στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, προπαγανδιστής του στήν ἀρχαία Ρώμη ὑπῆρξε ὁ ὑλιστής φιλόσοδος Τίτος Λουκρήτιος Κάρος. Οἱ ὀπαδοί ὅμως τοῦ ἐπικουρισμοῦ ἀπό τά ἀνώτερα στρώματα τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας ἐκχυδάϊσαν στούς κατοπινούς χρόνους τή διδασκαλία τοῦ Ἐπίκουρου, καταντώντας την ἕνα κήρυγμα τῶν αἰσθησιακῶν ἡδονῶν. Ἡ χριστιανική θρησκεία ἐπιτέθηκε ἐνάντια στόν ἐπικουρισμό, ταυτίζοντάς τον μέ τήν ἀκολασία. Ὁ ἐπικουρισμός δέχτηκε περισσότερο ἀπό τίς ἄλλες φιλοσοφικές διδασκαλίες τῆς ἀρχαιότητας τίς ἐπιθέσεις τῶν ἰδεαλιστῶν, πού διαστρέβλωναν τή διδασκαλία τοῦ μεγάλου ἀρχαίου ἕλληνα ὑλιστῆ.

Στόν παρατιθέμενο ἀπό τόν Λένιν ὁρισμό τῆς αἰσθησιαρχίας ὁ Φράνκ σωστά θεωρεῖ τόν ἐπικουρισμό σάν παραλλαγή της, ὡστόσο δέν ἔχει δίκιο ὅταν ξεχωρίζει τόν ἐπικουρισμό ἀπό τήν ἀντικειμενική ὑλιστική αἰσθησιαρχία (σενσουαλισμό). Κάνοντας περίληψη ἀπ' τά «Μαθήματα ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Χέγγελ, πού κι' αὐτός δέν εἶχε καταλάβει καί εἶχε παραμορφώσει τή διδασκαλία τοῦ Ἐπίκουρου, ὁ Λένιν ἔδειξε ὅτι ὁ ἐπικουρισμός εἶναι μιά ἀπό τίς μορφές τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ὑλισμοῦ (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 38ος, σελ. 286 - 293).—*135.*

53 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 80, 81 - 82.—*139.*

54 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 85 - 86.—*139.*

55 Βλ. ἐπιστολή τοῦ Κ. Μάρξ πρός τόν Λ. Κούγκελμαν τῆς 5 τοῦ Δεκέμβρη 1868 (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τ. XXV, 1936, σελ. 544). —*140.*

56 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐννοεῖ τίς ἐργασίες τοῦ Κ. Μάρξ «Θέσεις γιά τόν Φόϋερμπαχ» (1845) καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας» (1888) καί «Εἰσαγωγή

στήν άγγλική έκδοση» (1892) τής εργασίας του «Ή εξέλιξη τοΰ σοσιαλισμού από ουτοπία σέ επιστήμη» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ένγκελς. Διαλεχτά έργα σέ δύο τόμους, ρωσ. έκδ., τ. II. 1955, σελ. 383 - 386, 339 - 382, 83 - 106). — *143.*

57 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ένγκελς. Διαλεχτά έργα σέ δυό τόμους, ρωσ. έκδ., τ. II, 1955, σελ. 383, 351, 91. — *143.*

58 «*Revue de Philosophie*» («Φιλοσοφική επιθεώρηση») — γαλλικό ιδεαλιστικό περιοδικό. Τό ίδρυσε ό Ε. Πεϊόμπ· έβγαινε στό Παρίσι από τό 1900 ώς τό 1939.—*156.*

59 Βλ. Φ. Ένγκελς. «'Αντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 20 - 21, 22, 34. — *163.*

60 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ένγκελς. Διαλεχτά έργα σέ δυό τόμους, ρωσ. έκδ., τ. II, 1955, σελ. 367, 370.—*164.*

61 «*Annalen der Naturphilosophie*» («Χρονικά τής Φιλοσοφίας τής φύσης»)—περιοδικό θετικιστικής κατεύθυνσης· εκδιδόταν από τόν Β. Όστβαλντ στή Λειψία από τό 1901 ώς τό 1921. Μεταξύ τών συνεργατών τοΰ περιοδικού ήταν ό Ε. Μάχ, ό Π. Φόλκμαν καί άλλοι.—*174.*

62 Βλ. Φ. Ένγκελς. «Ό Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τής γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ένγκελς. Διαλεχτά έργα σέ δυό τόμους, ρωσ. έκδ., τ. II, 1955, σελ. 349 - 351).—*174.*

63 Βλ. Φ. Ένγκελς. «'Αντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 42. — *182.*

64 Βλ. Φ. Ένγκελς. «'Αντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 49.—*185.*

65 «*Natural Science*» («Φυσιογνωσία») — μηνιαίο περιοδικό ανασκόπησης· εκδιδόταν στό Λονδίνο από τό 1892 ώς τό 1899.—*194.*

66 «*The philosophical Review*» («Φιλοσοφική 'Επιθεώρηση») — αμερικανικό περιοδικό ιδεαλιστικής κατεύθυνσης· τό ίδρυσε ό I. Γκ. Σούρμαν· βγαίνει από τό 1892.—*194.*

67 Στήν πρώτη έκδοση τοΰ βιβλίου, αντί γιά τή φράση «δέν προκαλοΰν τό μειδίαμα, αλλά αποστροφή» είχε τυπωθεί ή φράση : «δέν προκαλοΰν μόνο τό μειδίαμα». Ύστερα από τό κύτταγμα τών δοκιμίων ό Λένιν πρότεινε στήν Α. Ι. Ούλιάνοβα - 'Ελιζάροβα νά διορθώσει αυτό τό μέρος ή νά σημειώσει τή διόρθωση στά παροράματα. Ή διόρθωση πού έκανε ό Λένιν τυπώθηκε στόν «κατάλογο τών κυριότερων παροραμάτων», πού προστέθηκε στήν πρώτη έκδοση τοΰ βιβλίου.—*198.*

68 Βλ. Φ. Ένγκελς. «'Αντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 107.—*199.*

69 «*Υποκειμενική μέθοδος στήν κοινωνιολογία*»—αντεπιστημονική ιδεαλιστική αντίληψη τοΰ ιστορικού προτσές, πού αρνιέται τίς αντικειμενικές νομοτέλειες τής κοινωνικής εξέλιξης, τίς ανάγει στήν αυθαίρετη δράση τών «εξαιρετικών προσωπικοτήτων». Στήν 4η καί τήν 5η δεκαετία

τοῦ 19ου αἰώνα, ὀπαδοί τῆς ὑποκειμενικῆς σχολῆς στήν κοινωνιολογία ἦταν οἱ νεοχεγγελιανοί Μπ. Μπάουερ, Ντ. Στράους, Μ. Στίρνερ καί ἄλλοι, πού χαρακτήριζαν τό λαό «ἄκριτη μάζα», ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τυφλά τίς «κριτικά σκεπτόμενες προσωπικότητες». Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς στήν «Ἅγια οἰκογένεια», στή «Γερμανική ἰδεολογία» καί σ' ἄλλα ἔργα ὑπόβαλαν σέ βαθιά καί ὁλόπλευρη κριτική τίς ἀπόψεις τῶν νεοχεγγελιανῶν. Στή Ρωσία ἐκπρόσωποι τῆς ὑποκειμενικῆς μεθόδου στήν κοινωνιολογία ἦταν, στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Π. Λ. Λαβρόφ καί οἱ φιλελεύθεροι ναρόντνικοι (Ι.Κ. Μιχαηλόβσκι καί ἄλλοι) πού ἀρνοῦνταν τόν ἀντικειμενικό χαρακτήρα τῶν νόμων ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας καί θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἱστορία ἀνάγεται στή δράση τῶν μεμονωμένων ἡρώων, τῶν «ἐξαιρετικῶν προσωπικοτήτων». Οἱ ὑποκειμενιστές, ἔγραφε ὁ Β.Ι. Λένιν τό 1894, «σκέπτονταν ἀκριβῶς ἔτσι, ὅτι δηλ. τά κοινωνικά φαινόμενα, ἐπειδή εἶναι ἐξαιρετικά σύνθετα καί πολυποίκιλα, δέν μποροῦν νά μελετηθοῦν, ἄν δέν διαχωριστοῦν τά σπουδαῖα ἀπό τά μή σπουδαῖα, καί γιά νά γίνει ἕνας τέτιος διαχωρισμός εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἄποψη τῆς "κριτικά σκεπτόμενης" καί "ἠθικά ἀναπτυγμένης" προσωπικότητας» (Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 1ος, σελ. 429). Ἡ ὑποκειμενική μέθοδος χρησιμοποιεῖται πλατιά ἀπό τήν ἀντιδραστική ἀστική φιλοσοφία, κοινωνιολογία καί ἱστορία γιά τήν παραποίηση τῶν νομοτελειῶν τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, γιά τήν πάλη ἐνάντια στή μαρξιστικο-λενινιστική θεωρία.

Ὁ μαρξισμός-λενινισμός, ἀφοῦ ξεσκέπασε τήν πλήρη ἀνεδαφικότητα τῆς ὑποκειμενικῆς-ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης στήν κοινωνιολογία, δημιούργησε μιά πραγματικά ἐπιστημονική ὁλοκληρωμένη διδασκαλία γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, γιά τόν ἀποφασιστικό ρόλο τῶν λαϊκῶν μαζῶν στήν ἱστορία καί τή σημασία τῆς δράσης τῆς ξεχωριστῆς προσωπικότητας. — *203.*

70 *Καντέτοι*—μέλη τοῦ Συνταγματικοῦ - δημοκρατικοῦ κόμματος, τοῦ κύριου κόμματος τῆς φιλελεύθερης-μοναρχικῆς ἀστικῆς τάξης τῆς Ρωσίας. Τό Κόμμα τῶν καντέτων ἱδρύθηκε τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1905· ἀποτελοῦνταν ἀπό ἐκπροσώπους τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀπό τσιφλικάδες παράγοντες τῶν ζέμστβο καί ἀπό ἀστούς διανοούμενους. Ἐπιφανεῖς παράγοντες τῶν καντέτων ἦταν οἱ: Π.Ν. Μιλιουκόφ, Σ.Α. Μούρομτσεφ, Β.Α. Μακλάκοφ, Α.Ι. Σινγκαριόφ, Π.Μπ. Στροῦβε, Φ. Ι. Ροντίτσεφ κ.ἄ. Γιά νά ἐξαπατοῦν τίς ἐργαζόμενες μάζες οἱ καντέτοι πῆραν τόν ἀπατηλό τίτλο «Κόμμα τῆς λαϊκῆς ἐλευθερίας», στήν πραγματικότητα ὅμως δέν προχωροῦσαν πέρα ἀπό τό αἴτημα τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Οἱ καντέτοι θεωροῦσαν σάν κύριο σκοπό τους τήν καταπολέμηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος καί ἐπεδίωκαν νά μοιραστοῦν τήν ἐξουσία μέ τόν τσάρο καί τούς τσιφλικάδες-φεουδάρχες. Στά χρόνια τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου οἱ καντέτοι ὑποστήριζαν δραστήρια τήν κατακτητική ἐξωτερική πολιτική τῆς τσαρικῆς κυβέρνησης. Στήν περίοδο τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης τοῦ Φλεβάρη προσπαθοῦσαν νά σώσουν τή μοναρχία. Οἱ καντέτοι, κατέχοντας ἡγετική θέση στήν ἀστική Προσωρινή κυβέρνηση, ἐφάρμοζαν ἀντιλαϊκή, ἀντεπαναστατική πολιτική, ἀρεστή στούς ἀμερικανο-αγγλογάλλους ἰμπεριαλιστές. Μετά τή νίκη τῆς Ὀχτωβριανῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης οἱ καντέτοι ἦταν ἄσπονδοι ἐχθροί τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας, ἔπαιρναν ἐνεργό μέρος σ' ὅλα τά ἔνοπλα ἀντεπανα-

στατικά κινήματα καί στίς ἐκστρατεῖες τῶν ξένων ἐπεμβασιῶν. Στό ἐξωτερικό, ὅπου κατέφυγαν μετά τή συντριβή τῶν ἐπεμβασιῶν καί τῶν λευκοφρουριτῶν, οἱ καντέτοι συνέχισαν τήν ἀντισοβιετική, ἀντεπαναστατική δράση τους.—*210*.

71 Πρόκειται γιά τό ὀπορτουνιστικό ρεῦμα πού σχηματίστηκε στούς κόλπους τοῦ Γερμανικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος, στό δεύτερο μισό τῆς 8ης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ κυριότεροι ἰδεολόγοι αὐτοῦ τοῦ ρεύματος ἦταν οἱ Κ. Χέχμπεργκ, Ε. Μπέρνσταϊν καί Κ. Α. Σράμμ πού βρίσκονταν κάτω ἀπό τήν ἐπιροή τοῦ Ντύρινγκ. Ὁ Μπέρνσταϊν καί ὁ Α. Φίρεκ—παράλληλα μέ τόν Ι. Μόστ. κ.ἄ.—βοηθοῦσαν δραστήρια στή διάδοση τῶν ἐκλεκτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ε. Ντύρινγκ μέσα στίς γραμμές τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ὁ Χέχμπεργκ, πού «ἐξαγόρασε τήν εἰσδοχή του», κατά τήν ἔκφραση τοῦ Κ. Μάρξ, στό κόμμα χάρη στά λεφτά του,ζητοῦσε τή μετατροπή τοῦ σοσιαλισμοῦ σ' ἕνα «πανανθρώπινο κίνημα», θεμελιωμένο στό «αἴσθημα τῆς δικαιοσύνης» τόσο τῶν καταπιεζόμενων, ὅσο καί τῶν ἀντιπροσώπων τῶν «ἀνωτέρων τάξεων». Μέ πρωτοβουλία τοῦ Φίρεκ ἱδρύθηκε στό Βερολίνο ἡ «Μαυριτανική λέσχη», ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ ὀπαδοί τοῦ Ντύρινγκ, καί πού εἶχε βάλει σάν σκοπό της νά προσηλυτίσει τά «μορφωμένα ἄτομα» στό «σοσιαλισμό» καί νά πετύχει τήν ταξική συνεργασία τῶν ἐργατῶν μέ τήν ἀστική τάξη. Μετά τήν ἐπιβολή στή Γερμανία τοῦ ἔκτακτου νόμου ἐνάντια στούς σοσιαλιστές (1878) οἱ ἡγέτες τῆς «Μαυριτανικῆς λέσχης» κατέφυγαν στή Ζυρίχη, ὅπου συνέχισαν τίς προσπάθειές τους νά προσελκύσουν τήν ἀστική τάξη στό «σοσιαλισμό».

Ὁ ὀπορτουνιστικός, ἀντιμαρξιστικός χαρακτήρας τῆς ὁμάδας τοῦ Χέχμπεργκ φάνηκε καθαρά ὅταν μπῆκε τό ζήτημα νά ἱδρυθεῖ στή Ζυρίχη Κεντρικό ὄργανο τοῦ Γερμανικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος. Ὁ Χέχμπεργκ καί οἱ ὁμοϊδεάτες του φρονοῦσαν ὅτι ἡ ἐφημερίδα δέν ἔπρεπε νά ἐφαρμόζει τήν ἐπαναστατική πολιτική τοῦ κόμματος, ὅτι ἔπρεπε νά περιοριστεῖ στήν ἀφηρημένη διάδοση τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν. Ἡ ἡγεσία τοῦ κόμματος—ὁ Α. Μπέμπελ, ὁ Β. Λῆμπκνεχτ κ.ἄ.—ὑποτίμησε τόν ὀπορτουνιστικό κίνδυνο, ἀναθέτοντας οὐσιαστικά στήν ὁμάδα τῆς Ζυρίχης τήν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας.

Τόν Ἰούλη τοῦ 1879 στό περιοδικό «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik» («Ἐπετηρίδα Κοινωνικῆς Ἐπιστήμης καί Κοινωνικῆς Πολιτικῆς»), πού τό διηύθυνε ὁ Χέχμπεργκ, δημοσιεύτηκε τό ἄρθρο «Ἀναδρομική ἐπισκόπηση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στή Γερμανία», ὅπου κατακρινόταν ἡ ἐπαναστατική τακτική τοῦ Κόμματος. Οἱ ἀρθρογράφοι—Χέχμπεργκ, Σράμμ καί Μπέρνσταϊν—κατηγοροῦσαν τό κόμμα ὅτι μέ τίς ἐπιθέσεις του ἐνάντια στήν ἀστική τάξη προκάλεσε τήν ἔκδοση τοῦ ἔκτακτου νόμου καί ζητοῦσαν τή συμμαχία μέ τήν ἀστική τάξη καί τήν ὑποταγή σ' αὐτήν, γιατί φρονοῦσαν ὅτι ἡ ἐργατική τάξη δέν εἶναι σέ θέση νά πετύχει τήν ἀπελευθέρωσή της μέ τίς δικές της δυνάμεις. Οἱ ὀπορτουνιστικές, ρεφορμιστικές αὐτές ἀπόψεις προκάλεσαν τήν ἔντονη διαμαρτυρία τοῦ Κ.Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς, πού δίκαια τίς θεώρησαν προδοσία ἀπέναντι στό κόμμα καί τό Σεπτέμβρη 1879 δημοσίευσαν τήν περίφημη «Ἐγκύκλιο ἐπιστολή» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, 1953, σελ. 324-331). «Ἡ "λυσσαλέα" ἐπίθεση τοῦ Μάρξ,—ἔγραφε ὁ Β. Ι. Λένιν, δί-

νοντας τό χαρακτηρισμό τῆς πάλης τῶν θεμελιωτῶν τοῦ μαρξισμοῦ ἐνάντια στόν ὀπορτουνισμό,— εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά ὑποχωρήσουν καί...νά ἐξαφανιστοῦν οἱ ὀπορτουνιστές. Στό γράμμα του τῆς 19 τοῦ Νοέμβρη 1879 ὁ Μάρξ κάνει γνωστό ὅτι ὁ Χέχμπεργκ διώχτηκε ἀπό τή Συντακτική ἐπιτροπή κι' ὅτι ὅλοι οἱ σημαίνοντες ἡγέτες τοῦ κόμματος, ὁ Μπέμπελ, ὁ Λῆμπκνεχτ, ὁ Μπράκκε κτλ. *καταδίκασαν* τίς ἰδέες του» (Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 15ος, σελ. 249).

Ἀργότερα ὁ Χέχμπεργκ καί ὁ Σράμμ ξέκοψαν ἀπό τό ἐργατικό κίνημα. Ὅσο γιά τόν Μπέρνσταϊν, αὐτός ὕστερα ἀπό μιά προσωρινή ἐγκατάλειψη τῆς προπαγάνδας τοῦ ὀπορτουνισμοῦ, ἔγινε ἕνας ἀπό τούς ἀρχηγούς τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ὡστόσο ἡ θεωρητική σύγχυση καί ἡ ὀπορτουνιστική θέση πού πῆρε ὁ Μπέρνσταϊν στά τέλη τῆς 8ης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα, δέν ἦταν τυχαῖες : μετά τό θάνατο τοῦ Φ. Ἔνγκελς ἐκδηλώθηκε ἀνοιχτά σάν ἀναθεωρητής τοῦ μαρξισμοῦ, ρίχνοντας τό ὀπορτουνιστικό σύνθημα «τό κίνημα εἶναι τό πᾶν, ὁ τελικός σκοπός δέν εἶναι τίποτε», πού ἦταν ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ ἄρθρου τοῦ 1879.—*215.*

72 «*Le Socialiste*» («Ὁ Σοσιαλιστής»)—ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα πού ἔβγαινε ἀπό τό 1885 σάν θεωρητικό ὄργανο τοῦ Γαλλικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος. Ἀπό τό 1902 ἦταν ὄργανο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ κόμματος τῆς Γαλλίας καί ἀπό τό 1905 τοῦ Γαλλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος. Ἡ ἐφημερίδα δημοσίευσε ἀποσπάσματα ἀπό τά ἔργα τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς, ἄρθρα καί γράμματα ἀπό σημαίνοντες παράγοντες τοῦ γαλλικοῦ καί τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος τοῦ τέλους τοῦ 19ου - ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα : τοῦ Π. Λαφάργκ, τοῦ Β. Λῆμπκενχτ, τῆς Κ. Τσέτκιν, τοῦ Γκ. Β. Πλεχάνοφ καί ἄλλων. Ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας σταμάτησε τό 1915.—*216.*

73 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 356.—*218.*

74 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐννοεῖ τίς ἐργασίες τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας» (1888) καί «Εἰσαγωγή στήν ἀγγλική ἔκδοση» (1892) τῆς ἐργασίας του «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό ουτοπία σέ ἐπιστήμη» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 351 - 352, 89 - 92).—*218.*

75 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 358.—*218.*

76 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Εἰσαγωγή στήν ἀγγλική ἔκδοση» τῆς ἐργασίας «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό ουτομία σέ ἐπιστήμη» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 89).—*220.*

77 «*Zeitschrift für immanente Philosophie*» («Περιοδικό τῆς ἐνυπαρξικῆς φιλοσοφίας»)—γερμανικό ἀντιδραστικό περιοδικό· ἐκδιδόταν στό Βερολίνο ἀπό τό 1895 ὥς τό 1900, κάτω ἀπό τή διεύθυνση τοῦ Μ.Ρ. Κάουφμαν καί μέ τή συμμετοχή τῶν Β. Σοῦππε καί Ρ. Σοῦμπερτ-Ζόλντερν.—*224.*

78 *«L'Année Philosophique»* («Φιλοσοφική Ἐπετηρίδα»)—ὄργανο τῶν γάλλων «νεοκριτικιστῶν»· ἔβγαινε στό Παρίσι ἀπό τό 1890 ὥς τό 1913 κάτω ἀπό τή διεύθυνση τοῦ Φ. Πιγιόν.—*224.*

79 Ὁ Λένιν ἐννοεῖ τήν ψεύτικη δήλωση τοῦ προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου Π. Α. Στολίπιν, πού ἀρνιόταν ὅτι ὑπῆρχαν στά ταχυδρομικά ἱδρύματα «μαῦρα γραφεῖα», τά ὁποῖα ἀσχολοῦνταν μέ τήν λογοκρισία τῆς ἀλληλογραφίας τῶν ὑπόπτων γιά τήν τσαρική κυβέρνηση προσώπων.—*234.*

80 *«Revue philosophique de la France et de l'étranger»* («Φιλοσοφική ἐπιθεώρηση τῆς Γαλλίας καί τοῦ ἐξωτερικοῦ»)—περιοδικό πού ἱδρύθηκε στό Παρίσι τό 1876 ἀπό τόν γάλλο ψυχολόγο Θ. Ριμπό.— *238.*

81 *Βουδισμός* (ἀπό τό ὄνομα τοῦ μυθικοῦ ἱδρυτῆ του Γκαουτάμα Βούδα, «Φωτισμένου»)—μιά ἀπό τίς πιό διαδομένες—μαζί μέ τό χριστιανισμό καί τό ἰσλάμ—θρησκεῖες τῆς ἐποχῆς μας. Ἐμφανίστηκε στήν Ἰνδία τόν 6ο αἰώνα π.χ., στήν περίοδο τῆς ἐμφάνισης τῶν πρώτων κρατικῶν σχηματισμῶν καί ἦταν μιά δημοκρατική διδασκαλία σέ σύγκριση μέ τήν κυρίαρχη θρησκεία τοῦ βραχμανισμοῦ: στόν χωρισμό τῆς κοινωνίας σέ κάστες ὁ βουδισμός ἀντιπαράθεσε τήν ἰδέα τῆς ἰσότητας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά ἰσότητας μόνο μέ τήν ἔννοια τήν ἴσων γιά ὅλους δυνατοτήτων νά πετύχουν τήν «σωτηρία» τους. Ὁ πρώϊμος βουδισμός ἀπόφευγε νά δόσει ἀπάντηση στά «μεταφυσικά» ζητήματα γιά τή φύση τοῦ κόσμου, τῆς διάκρισης ψυχῆς καί σώματος κτλ., συγκέντρωνε κυρίως τήν προσοχή του στά ἠθικά προβλήματα. Ὁ βουδισμός θεωρεῖ ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι ὁ πόνος, πού ὀφείλεται στά πάθη τῶν αἰσθήσεων καί στήν ἄγνοια τῆς ἀλήθειας, καί ὅτι ὁ σκοπός τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται στήν ἀπολύτρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά βάσανα, στή διαφώτιση, στήν ἀπόκτηση τῆς ὕψιστης σοφίας καί τῆς αἰώνιας μακαριότητας (τῆς «νιρβάνας»). Ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ στή «νιρβάνα» εἶναι ἡ ἠθική αὐτοτελειοποίηση, ἡ ἀπομόνωση ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο, ἡ μή ἀντίσταση στό κακό μέ τή βία κτλ. Ὁ πρώϊμος βουδισμός χαρακτηριζόταν ἀπό μιά πηγαία διαλεκτική: ἀντιλαμβανόταν τόν κόσμο σάν ἕνα σύνολο προτσές. Ὁ βουδισμός θεωρεῖ τό νόμο τῆς αἰτιακῆς σύνδεσης σάν οἰκουμενικό νόμο, ἀλλά τόν ἑρμηνεύει σέ θρησκευτικό ἐπίπεδο. Κατά τόν βουδισμό, ἡ κατάσταση, στήν ὁποία γεννιέται ὁ ἄνθρωπος, ἐξαρτᾶται ἀπό τήν διαγωγή του στίς προηγούμενες ζωές του, οἱ καλές καί οἱ κακές πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἐπιδροῦν στίς κατοπινές γενιές. Ἡ ἐπίδραση αὐτή μεταβιβάζεται μέσω κάποιων πνευματικῶν καί ὑλικῶν στοιχείων («ντχάρμα») πού ἀπό τούς συνδυασμούς τους ἀποτελοῦνται τάχα ὅλα τά πράγματα. Ἀργότερα ἀναπτύχθηκαν κυρίως ὁρισμένες πλευρές τοῦ βουδισμοῦ, ὅπως ὁ ἀγνωστικισμός, ἡ ἀπαισιοδοξία, ἡ παραίτηση ἀπό τήν ἐνεργό δράση, ἡ διδασκαλία γιά τή μή ἀντίσταση στό κακό μέ τή βία κτλ. Ἡ πηγαία διαλεκτική ἐκφυλίστηκε σέ ρελατιβισμό, στή «θεωρία τοῦ στιγμιαίου», σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά πράγματα σάν τέτια ὑφίστανται στή διάρκεια μιᾶς μονάχα «ἀδιαίρετης στιγμῆς» τοῦ χρόνου.

Οἱ διάφορες σχολὲς τοῦ βουδισμοῦ διαδόθηκαν πλατιά στήν Κεϋλάνη, στή Βιρμανία, στήν Κίνα, στήν Ἰαπωνία καί σ' ἄλλες χῶρες

τῆς 'Ανατολῆς. Τόν 19ο αἰώνα ὁ βουδισμός ἄσκησε ἐπίδραση σέ ἀρκετούς φιλοσόφους τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῶν ΕΠΑ (στούς Α. Σοπενχάουερ, Ε. Χάρτμαν, τόν Α. Μπέρξον καί ἄλλους), πού χρησιμοποίησαν ὁρισμένες πλευρές τοῦ βουδισμοῦ στήν ἀντιδραστική ὑποκειμενική - ἰδεαλιστική φιλοσοφία τους.—*239.*

82 «*The Monist*» («Ὁ Μονιστής»)—ἀμερικανικό φιλοσοφικό περιοδικό ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης· ἐκδιδόταν ἀπό τόν Π. Κάρους. Τό περιοδικό ἔβγαινε στό Σικάγο ἀπό τό 1890 ὥς τό 1936.—*239.*

83 «*The Open Court*» («Τό 'Ανοιχτό Βῆμα»)—περιοδικό θρησκευτικῆς κατεύθυνσης· ἐκδιδόταν στό Σικάγο ἀπό τό 1887 ὥς τό 1936.—*239.*

84 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «'Αντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 299 - 301. —*244.*

85 Τό 1892 βγῆκε στή Γενεύη ἡ πρώτη ρωσική ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας», μετάφραση, πρόλογος καί ὑποσημειώσεις τοῦ Γκ. Β. Πλεχάνοφ. Σχολιάζοντας τή διατύπωση τοῦ βασικοῦ ζητήματος τῆς φιλοσοφίας καί τόν χαρακτηρισμό τοῦ ἀγνωστικισμοῦ ἀπό τόν Φ. Ἔνγκελς, ὁ Πλεχάνοφ ἐκθέτει κριτικά τή γνωσιοθεωρία μιᾶς σειρᾶς κατευθύνσεων τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας (τοῦ Χιούμ, τοῦ Κάντ, τῶν νεοκαντιανῶν κ.ἄ.) καί ἀντιπαραθέτει σ'αὐτές τήν ὑλιστική γνωσιοθεωρία. Ταυτόχρονα ὅμως πέφτει σέ λάθος λέγοντας: «Τά αἰσθήματά μας εἶναι ἕνα εἶδος ἱερογλυφικά πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τό τί γίνεται στήν πραγματικότητα. Τό ἱερογλυφικά δέν εἶναι ὅμοια μέ τά γεγονότα πού μᾶς μεταδίνουν, ἀλλά μποροῦν νά μεταδίνουν *ἀπολύτως πιστά* τόσο τά ἴδια τά γεγονότα, ὅσο—κι' αὐτό εἶναι τό κυριότερο—καί τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν μεταξύ τους» (Γκ. Β. Πλεχάνοφ. Διαλεχτά φιλοσοφικά ἔργα, τ. I, Μόσχα, 1956, σελ. 501). Τό 1905, στίς ὑποσημειώσεις στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἴδιου ἔργου τοῦ Ἔνγκελς, ὁ Πλεχάνοφ παραδέχτηκε ὅτι «δέν ἐκφράστηκε καθόλου μέ ἀκρίβεια» (στό ἴδιο, σελ. 481). Τό λάθος τοῦ Πλεχάνοφ, ἄν καί εἶχε ὁρολογικό χαρακτήρα, ἀποτελοῦσε παραχώρηση στόν ἀγνωστικισμό κι' ἔδειχνε ὅτι ὁ Πλεχάνοφ δέν εἶχε κατανοήσει ἀρκετά βαθιά τή διαλεκτική τοῦ προτσές τῆς γνώσης.—*248.*

86 «*Archiv für Philosophie*» («'Αρχεῖο Φιλοσοφίας»)—γερμανικό φιλοσοφικό περιοδικό ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης, ὄργανο τῶν νεοκαντιανῶν καί τῶν μαχιστῶν· ἔβγαινε στό Βερολίνο ἀπό τό 1895 ὥς τό 1931 σέ δυό παράλληλες ἐκδόσεις: ἡ πρώτη — «Archiv für Geschichte der Philosophie» («'Αρχεῖο Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας») κάτω ἀπ' τήν διεύθυνση τοῦ Λ. Στάϊν καί ἡ δεύτερη — «Archiv für systematische Philosophie» («'Αρχεῖο Συστηματικῆς Φιλοσοφίας») κάτω ἀπ' τήν διεύθυνση τοῦ Π. Νάτορπ. 'Από τό 1925 τό περιοδικό ἄρχισε νά βγαίνει μέ τόν τίτλο «Archiv für Philosophie und Soziologie» («'Αρχεῖο Φιλοσοφίας καί Κοινωνιολογίας»).—*253.*

87 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 355.—*256.*

88 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐννοεῖ τά «Γράμματα τοῦ Κάρλ Μάρξ πρός τό μέλος τῆς Διεθνοῦς, Κούγκελμαν» [Πετρούπολη], 1907 (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, ρωσ. ἔκδ., τ. XXV, 1936, σελ. 544).—*264.*

89 Ἡ ἀνακάλυψη *τῶν ἀκτίνων Χ, τῶν ἀκτίνων Μπεκερέλ καί τοῦ ραδίου* ἔθεσε τίς βάσεις τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀτομικῆς φυσικῆς.

Οἱ ἀκτίνες Χ (ἀκτίνες Ραῖντγκεν) εἶναι βραχυκυματική ἠλεκτρομαγνητική ἀκτινοβολία πού διαπερνᾶ σώματα ἀδιαφανῆ γιά τό δρατό φῶς. Οἱ ἀκτῖνες Χ ἀνακαλύφθηκαν ἀπό τό γερμανό φυσικό Β. Κ. Ραῖντγκεν τό Δεκέμβρη τοῦ 1895· Ὁ ἴδιος περιέγραψε τίς βασικές ἰδιότητες τοῦ νέου αὐτοῦ εἴδους ἀκτινοβολίας, πού ἡ φύση της ἀνακαλύφθηκε ἀργότερα.

Τό 1896 ὁ γάλλος φυσικός Α. Α. Μπεκερέλ, μελετώντας τήν ἐπενέργια τῶν διαφόρων φωσφοριζουσῶν οὐσιῶν πάνω στή φωτογραφική πλάκα, ἀνακάλυψε ὅτι τό ἅλας τοῦ οὐρανίου ἐπενεργεῖ πάνω στή φωτογραφική πλάκα στό σκοτάδι, ἀκόμη καί δίχως νά προηγηθεῖ ἀκτινοβολία. Τά κατοπινά πειράματα τοῦ Μπεκερέλ ἔδειξαν ὅτι πρόκειται γιά ἐπενέργεια ἑνός νέου εἴδους ἀκτινοβολίας, διαφορετικῆς ἀπό τοῦ Ραῖντγκεν.

Μέ τήν διερεύνηση τῆς νέας ἀκτινοβολίας ἀσχολήθηκαν ὁ Πιέρ Κιουρί καί ἡ Μαρία Σκλοντόβσκαγια - Κιουρί, πού διαπίστωσαν ὅτι πρόκειται γιά μιά ἄγνωστη ὥς τότε ἰδιότητα τῆς ὕλης, τήν ὁποία καί ὀνόμασαν ραδιενέργεια. Ἀποτέλεσμα τῶν πειραμάτων τῶν Κιουρί ἦταν ν' ἀνακαλυφθοῦν δυό νέα ραδιενεργά στοιχεῖα: τό πολώνιο καί τό ράδιο (1898). Ἀργότερα διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἀκτῖνες Μεκερέλ ἀποτελοῦνταν ἀπό τρία συστατικά (τίς ἀκτῖνες α, β καί γ).—*268.*

90 Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή ἔγινε ἀπό τόν Τζ. Κ. Μάξγουελ. Γενικεύοντας τά πειράματα τοῦ Μ. Φαραντέϋ, σχετικά μέ τή μελέτη τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων, ὁ Μάξγουελ δημιούργησε τή θεωρία τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ πεδίου, ἀπό τήν ὁποία συναγόταν ὅτι οἱ μεταβολές τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ πεδίου διαδίδονται μέ τήν ταχύτητα τοῦ φωτός. Ὁ Μάξγουελ μέ βάση τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του τό 1865 ἔβγαλε τό συμπέρασμα ὅτι τό φῶς εἶναι ἠλεκτρομαγνητικές ταλαντεύσεις. Ἡ θεωρία τοῦ Μάξγουελ ἐπιβεβαιώθηκε πειραματικά τό 1885 - 1889 ἀπό τόν Χ. Χέρτς, πού ἀπόδειξε τήν ὕπαρξη τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάτων.—*269.*

91 Ἡ μελέτη τῶν φαινομένων τῆς ραδιενέργειας ὁδήγησε στήν ἀνακάλυψη ἑνός ἰδιαίτερου εἴδους ἀκτινοβολιῶν: τῶν ἀκτίνων α, β καί γ. Τό 1903 ὁ Ε. Ράδερφορντ καί ὁ Φ. Σόντυ διατύπωσαν τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ ραδιενέργεια ἀποτελεῖ μιάν αὐτόματη μετατροπή ὁρισμένων χημικῶν στοιχείων σέ ἄλλα. Ἡ ὑπόθεση αὐτή ἐπιβεβαιώθηκε σύντομα ἀπό τούς Οὐ. Ράμσεϋ καί Φ. Σόντυ πού ἀνακάλυψαν τό ἥλιον ἀνάμεσα στά προϊόντα τῆς ραδιενεργοῦ διάσπασης τοῦ ραδόνιου (1903). Ἀμέσως μετά διαπιστώθηκε ὅτι τό ἥλιον σχηματίζεται κατά τήν διάσπαση τοῦ ραδίου καί ἄλλων ραδιενεργῶν στοιχείων πού κατέχουν ραδιενέργεια - α. Τό γεγονός τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἡλίου κατά τή διάσπαση ραδιενεργῶν στοιχείων χρησίμευσε σάν σπουδαῖο ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς θεωρίας τῶν ραδιενεργῶν μετατροπῶν. Τό γεγονός αὐτό ἔγινε δυνατό νά ἐξηγηθεῖ ὁλοκληρωμένα μόνο μέ τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἀκτῖνες α ἀποτελοῦν πυρή-

νες τῶν ἀτόμων τοῦ ἡλίου, πράγμα πού ἐπιβεβαιώθηκε τό 1909 ἀπό τά πειράματα τῶν Ε. Ράδερφορντ καί Τ. Ρόϋντς.—*269.*

92 Ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποιεῖ τήν ἔννοια τοῦ αἰθέρα, πού ἦταν ἀκόμη γενικά παραδεγμένη στή φυσική στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἡ ἰδέα τοῦ αἰθέρα σάν ἰδιαίτερου ὑλικοῦ σώματος πού γεμίζει ὅλο τό διάστημα καί εἶναι φορέας τοῦ φωτός, τῶν δυνάμεων ἕλξης κτλ. παρουσιάστηκε τόν 17ο αἰώνα. Ἀργότερα γιά τήν ἐξήγηση τῶν διαφόρων φαινομένων χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἔννοιες διαφόρων, ἀνεξάρτητων μεταξύ τους, εἰδῶν αἰθέρα (ἠλεκτρικοῦ, μαγνητικοῦ κ. ἄ.). Τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη σημείωσε, σέ συνάρτηση μέ τίς ἐπιτυχίες τῆς κυματικῆς θεωρίας τοῦ φωτός, ἡ ἔννοια τοῦ φωτεινοῦ αἰθέρα (Χ. Χιουίγκενς, Α. Φρενέλ κ. ἄ.). Σέ συνέχεια ἐμφανίστηκε ἡ ὑπόθεση τοῦ ἑνός καί ἑνιαίου αἰθέρα. Ὅμως, ὅσο ἀναπτυσσόταν ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔννοια τοῦ αἰθέρα ἐρχόταν σέ ἀντίφαση μέ τά καινούργια γεγονότα. Ἡ ἀνεδαφικότητα τῆς ὑπόθεσης τοῦ αἰθέρα σάν οἰκουμενικοῦ μηχανικοῦ σώματος ἀποδείχθηκε ἀπό τή θεωρία τῆς σχετικότητας. Τά λογικά στοιχεῖα πού περιέχονταν στήν ὑπόθεση τοῦ αἰθέρα βρῆκαν τήν ἔκφρασή τους στήν κβαντική θεωρία τοῦ πεδίου (ἡ ἔννοια τοῦ κενοῦ).—*269.*

93 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπανειλημμένα τόνιζε τόν περιορισμένο χαρακτήρα τῆς κριτικῆς πού ἔκανε ὁ Πλεχάνοφ στό μαχισμό. Τό 1905 ὁ Λένιν ἔγραφε σχετικά μέ τόν πρόλογο τοῦ Πλεχάνοφ στή δεύτερη ρωσική ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας»: «Πόσο ρηχές εἶναι οἱ ἐπιθέσεις του καί τά "κεντήματά" του κατά τῶν μαχιστῶν! Γιά μένα αὐτό εἶναι ἀκόμη πιό δυσάρεστο, γιατί κατά βάθος, ἡ κριτική πού κάνει ὁ Πλεχάνοφ στόν Μάχ, μοῦ φαίνεται σωστή» (Λενινιστική Συλλογή, τόμ. XXVI, σελ. 21). Στά 1907 - 1908 ὁ Πλεχάνοφ ἀνέλαβε τήν κριτική τοῦ μαχισμοῦ καί τῶν ὀπαδῶν του στή Ρωσία (Μπογκντάνοφ, Λουνατσάρσκι κ. ἄ.) στά ἔργα «Τά θεμελιακά ζητήματα τοῦ μαρξισμοῦ», «Materialismus militans» κ. ἄ. καί ἔδειξε τήν ἀνεδαφικότητα τῶν ἀποπειρῶν τους νά ἑνώσουν τό μαρξισμό μέ τήν ὑποκειμενική-ἰδεαλιστική φιλοσοφία τοῦ Μάχ καί τοῦ Ἀβενάριους. Ταυτόχρονα ὅμως ὁ Πλεχάνοφ «φρόντισε περισσότερο νά κάνει φραξιονιστική ζημιά στόν μπολσεβικισμό παρά ν' ἀνασκευάσει τόν Μάχ» (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 384).

Ἡ πάλη τοῦ Πλεχάνοφ κατά τοῦ μαχισμοῦ ἔπαιξε θετικό ρόλο στήν ὑπεράσπιση τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας ἀπό τίς ἐπιθέσεις τῶν ἀναθεωρητῶν. Ὡστόσο ὁ Πλεχάνοφ δέν ἔκανε βαθιά θεωρητική ἀνάλυση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, δέν ἀποκάλυψε τήν ἄμεση σχέση τοῦ μαχισμοῦ μέ τήν κρίση τῆς φυσιογνωσίας· περιορίστηκε στήν κριτική τῆς ἰδεαλιστικῆς γνωσιολογίας μερικῶν ἐκπροσώπων του.—*269.*

94 Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 353 - 354.—*269.*

95 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», 1957, σελ. 57.—*270.*

96 Ὁ χαρακτηρισμός τῆς ἔννοιας τῆς μάζας πού δίνει ὁ Α. Πουανκαρέ, καί πού τόν παραθέτει ὁ Β. Ι. Λένιν, ἀντιστοιχεῖ στό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς φυσικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἠλεκτρονικῆς

θεωρίας πού ἀκολούθησε τήν ἀνακάλυψη τοῦ ἠλεκτρονίου ἔδοσε τή δυνατότητα νά ἐξηγηθεῖ ἡ φύση τῆς μάζας τοῦ ἠλεκτρονίου. Ὁ Τζ. Τζ. Τόμσον διατύπωσε τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ καθαυτό μάζα τοῦ ἠλεκτρονίου καθορίζεται ἀπό τήν ἐνέργεια τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ του πεδίου (δηλ. ἡ ἀδράνεια τοῦ ἠλεκτρονίου ὀφείλεται στήν ἀδράνεια τοῦ πεδίου). Πολιτογραφήθηκε ἡ ἔννοια τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς μάζας τοῦ ἠλεκτρονίου πού ἀποδείχθηκε ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ταχύτητα τῆς κίνησής του· ὅσο γιά τή μηχανική μάζα τοῦ ἠλεκτρονίου, ὅπως καί κάθε ἄλλου σωματίου, θεωροῦνταν ἀμετάβλητη. Τήν παρουσία τῆς μηχανικῆς μάζας ἔπρεπε νά τήν ἀποκαλύψουν τά πειράματα τά σχετικά μέ τή διερεύνηση τῆς ἐξάρτησης τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς μάζας τοῦ ἠλεκτρονίου ἀπό τήν ταχύτητά του. Τά πειράματα ὅμως αὐτά, πού ἔγιναν στά 1901 - 1902 ἀπό τόν Β. Κάουφμαν, ἔδειξαν ἀναπάντεχα ὅτι τό ἠλεκτρόνιο συμπεριφέρεται σάν νά εἶναι ὁλόκληρη ἡ μάζα του ἠλεκτρομαγνητικῆς φύσης. Ἀπό δῶ βγῆκε τό συμπέρασμα ὅτι ἐξαφανίστηκε ἀπό τό ἠλεκτρόνιο ἡ μηχανική μάζα, πού θεωροῦνταν ἀναπόσπαστη ἰδιότητα τῆς ὕλης. Τό γεγονός αὐτό χρησίμευσε σάν πρόσχημα γιά διαφόρων εἰδῶν φιλοσοφικές κατασκευές, διακηρύξεις γιά «ἐξαφάνιση τῆς ὕλης», πού τήν ἀνεδαφικότητά τους τήν ἀπόδειξε ὁ Β. Ι. Λένιν. Ἡ μεταγενέστερη ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς (ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας) ἔδειξε ὅτι καί ἡ μηχανική μάζα ἐξαρτιέται ἀπό τήν ταχύτητα τῆς κίνησης κι’ ὅτι ἡ μάζα τοῦ ἠλεκτρονίου δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ ἐξολοκλήρου στήν ἠλεκτρομαγνητική του μάζα.—*271.*

97 *«L'année Psychologique»* («Ἡ Ἐπετηρίδα τῆς Ψυχολογίας»)—ὄργανο ὁμάδας γάλλων ἀστῶν ἰδεαλιστῶν ψυχολόγων· βγαίνει στό Παρίσι ἀπό τό 1894. Ἀρχικά ἐκδιδόταν ἀπό τόν Α. Μπινέ, ἀργότερα ἀπό τόν Α. Πιερόν.—*277.*

98 *Θετικό ἠλεκτρόνιο* ὀνομαζόταν στήν φυσική τοῦ τέλους τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα τό σωμάτιο πού ἔχει στοιχειῶδες φορτίο θετικοῦ ἠλεκτρισμοῦ. Τήν ὕπαρξη τοῦ θετικοῦ ἠλεκτρονίου, σύμφωνα μέ τή σύγχρονη ἀντίληψη (τοῦ ποζιτρόνιου), τήν προεῖπε τό 1928 ὁ ἄγγλος φυσικός Π. Α. Μ. Ντίρακ. Τό 1932 ὁ ἀμερικανός φυσικός Κ. Ἄντερσον ἀνακάλυψε τό ποζιτρόνιο στή σύνθεση τῶν κοσμικῶν ἀκτίνων.—*279.*

99 Ἡ ἰδέα γιά τό πολυσύνθετο τοῦ ἀτόμου γεννήθηκε στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ὕστερα ἀπό τήν ἀνακάλυψη τοῦ περιοδικοῦ συστήματος τῶν στοιχείων ἀπό τόν Ντ. Ι. Μεντελέγιεφ, τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς φύσης τοῦ φωτός, τοῦ ἠλεκτρονίου καί τοῦ φαινομένου τῆς ραδιενέργειας. Προτάθηκαν κάμποσα πρότυπα τοῦ ἀτόμου. Ὁ Β. Ι. Λένιν θεωρεῖ σάν τό πιό πιθανό τό πλανητικό πρότυπο τοῦ ἀτόμου, πού ἡ ἰδέα του εἶχε ἐκφραστεῖ σάν εἰκασία στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα· ἡ εἰκασία αὐτή ἐπιβεβαιώθηκε πειραματικά μέ τίς ἐργασίες τοῦ Ε. Ράδερφορντ, πού διερεύνησε τό πέρασμα τῶν σωμάτιων - α (θετικά φορτισμένων πυρήνων ἡλίου) μέσα ἀπό διάφορες οὐσίες καί κατάληξε στό συμπέρασμα ὅτι τό θετικό φορτίο εἶναι συγκεντρωμένο στό κέντρο τοῦ ἀτόμου καί ἀποτελεῖ ἐλάχιστο μέρος τοῦ ὄγκου του. Τό 1911 ὁ Ράδερφορντ πρότεινε ἕνα πρότυπο σύμφωνα μέ τό ὁποῖο στό κέντρο τοῦ ἀτόμου βρίσκεται ὁ θετικά φορτισμένος πυρήνας, μέ μάζα ἴση σχεδόν πρός ὁλόκληρη σχεδόν τή μάζα τοῦ ἀτόμου, καί γύρω ἀπ’ τόν πυρήνα, σέ διάφορες τροχιές— ὅπως οἱ πλανῆτες τοῦ Ἡλιακοῦ συστήματος — περιφέρονται τά ἠλε-

κτρόνια. Τό πρότυπο ὅμως αὐτό δέν μποροῦσε νά ἐξηγήσει τή σταθερότητα τοῦ ἀτόμου. Ἡ πρώτη πετυχημένη ἀπόπειρα γιά τή δημιουργία μιᾶς θεωρίας τῆς δομῆς τοῦ ἀτόμου βασίστηκε στό πρότυπο τοῦ Ράδερφορντ καί συνδέθηκε μέ τήν εἰσαγωγή τῶν λεγόμενων κβαντικῶν ἀξιωμάτων τοῦ Ν. Μπόρ (1913). Σύμφωνα μέ τήν πρώτη αὐτή κβαντική θεωρία τοῦ ἀτόμου, τό ἠλεκτρόνιο κινεῖται σέ μιάν ἀπό τίς «σταθερές» τροχιές (πού ἀντιστοιχοῦν σέ ὁρισμένες ἀσυνεχεῖς τιμές ἐνέργειας) δίχως ἀκτινοβολία. Ἡ ἀκτινοβολία ἤ ἀπορόφηση ἀπό τό ἄτομο ὁρισμένης δόσης ἐνέργειας συντελεῖται μόνο μέ τό πέρασμα τοῦ ἠλεκτρονίου ἀπό μιά τροχιά σέ ἄλλη.

Μέ τήν κατοπινή ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς πλουτίστηκε ἡ ἀντίληψη γιά τή δομή τοῦ ἀτόμου. Σπουδαιότερο ρόλο σ' αὐτό ἔπαιξε ἡ πρόβλεψη τοῦ Λ. Ντέ Μπρόϊγ ὅτι τά μικροαντικείμενα ἔχουν καί κυμαντικές ἰδιότητες καί ἡ δημιουργία σέ συνέχεια ἀπό τούς Ε. Σρέντινγκερ, Β. Χάϊζενμπεργκ κ. ἄ. τῆς κβαντικῆς μηχανικῆς. Σύμφωνα μέ τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις, ὁ πυρήνας τοῦ ἀτόμου περιβάλλεται ἀπό ἕνα νέφος ἠλεκτρονίων πού βρίσκονται σέ διάφορες τροχιές, στίς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν ὁρισμένες τιμές ἐνέργειας καί σχηματίζουν μαζί μέ τόν πυρήνα ἕνα ἑνιαῖο ἀλληλένδετο σύστημα.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς ξεκαθαρίστηκε ὅτι ὁ πυρήνας τοῦ ἀτόμου ἀποτελεῖται ἀπό «στοιχειώδη»σωμάτια,τά νουκλεόνια (πρωτόνια καί νετρόνια). Στά ἠλεκτρόνια, ἐκτός ἀπό τή μάζα καί τό φορτίο, πού ἦταν γνωστά ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἀνακαλύφθηκαν καί νέες ἰδιότητες, καθώς καί ἡ δυνατότητα τῆς μετατροπῆς τους σέ ἄλλα σωμάτια. Παράλληλα μέ τό ἠλεκτρόνιο ἀνακαλύφθηκαν μιά σειρά νέα «στοιχειώδη» σωμάτια (φωτόνια, πρωτόνια, νετρόνια, τό νετρίνο, διάφορα εἴδη μεσονίων καί ὑπερονίων) πού διαφέρουν ὡς πρός τίς ἰδιότητές τους. Κατορθώθηκε ἐπίσης νά ἀνακαλυφθοῦν σωματίδια, πού μερικά χαρακτηριστικά τους συμπίπτουν μέ τά ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά τῶν γνωστῶν ἀπό προηγούμενα «στοιχειωδῶν» σωματίων, ἐνῶ ἄλλα χαρακτηριστικά τους εἶναι ἴσα στό μέγεθος μέ τά τελευταῖα, ἀλλά ἀντίθετα ὡς πρός τό σημεῖο (τά λεγόμενα ἀντισωμάτια).

Ἡ πρόοδος πού σημειώθηκε στή γνώση τῆς δομῆς τῆς ὕλης ὁδήγησε τόν ἄνθρωπο στήν ἐξουσίαση τῶν πυρηνικῶν προτσές, στή χρησιμοποίηση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας, πράγμα πού σημαίνει τήν ἀπαρχή μιᾶς νέας τεχνικῆς ἐπανάστασης, ἡ ὁποία ἔχει τεράστια σημασία γιά τό μέλλον ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας.—*279.*

100 «*Revue générale des sciences pures et appliquées*» («Γενική Ἐπιθεώρηση τῶν Θεωρητικῶν καί Ἐφαρμοσμένων Ἐπιστημῶν»)· Περιοδικό ὅπου δημοσιεύονται ἄρθρα μέ θέματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν˜ βγαίνει στό Παρίσι ἀπ' τό 1890. Ἱδρυτής τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ὁ Λ. Ὀλιβιέ.—*279.*

101 Ὅπως φαίνεται, πρόκειται γιά τή μηχανική μάζα, πού θεωρεῖται στήν κλασική φυσική σάν αἰώνια καί ἀμετάβλητη ἰδιότητα τῆς ὕλης.—*279.*

102 *Νεοβιταλισμός* — ἰδεαλιστική κατεύθυνση στή βιολογία, πού ἐμφανίστηκε στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα σάν ἀντίδραση στήν ὑλιστική κοσμοθεωρία, καί στό δαρβινισμό. Οἱ ἐκπρόσωποί του (Β. Ροῦ, Χ. Ντρίς, Γ. Ἰξκιούλ κ. ἄ.) ἀναζωογόνησαν τίς ἀντεπιστημονικές ἀπόψεις τοῦ βιταλισμοῦ, προσπαθώντας νά ἐξηγήσουν τά ἔμβια φαινόμενα καί τή σκο-

πιμότητα πού χαρακτηρίζει τούς ζωντανούς όργανισμούς μέ τή δράση ιδιαίτερων άϋλων παραγόντων (τῆς «ζωτικῆς δύναμης», τῆς «ἐνδελέχειας» κτλ.) κι' ἔτσι νά χωρίσουν ἀπόλυτα τήν ἔμβια φύση ἀπό τή μή ἔμβια. Ἡ ἀνεδαφικότητα καί ὁ ἀντεπιστημονικός χαρακτήρας τοῦ νεοβιταλισμοῦ καταδείχθηκαν στίς ἐργασίες τῶν ὑλιστῶν βιολόγων (τῶν Ε. Χαΐκκελ, Κ. Α. Τιμιριάζεφ, Ι. Π. Παβλόφ κ. ἄ.).—*296*.

103 *«Βοπρόσι Φιλοσόφιι ἰ Ψυχολόγκιι»* («Ζητήματα Φιλοσοφίας καί Ψυχολογίας») — περιοδικό ἰδεαλιστικῆς κατεύθυνσης· ἱδρύθηκε ἀπό τόν καθηγητή Ν.Γ. Γκρότ· ἐκδιδόταν στή Μόσχα ἀπό τό Νοέμβρη τοῦ 1889 ὥς τόν 'Απρίλη τοῦ 1918 (ἀπό τό 1894 ἀπό τήν Ψυχολογική Ἑταιρία τῆς Μόσχας). Στό περιοδικό δημοσιεύονταν ἄρθρα γιά ζητήματα φιλοσοφίας, ψυχολογίας, λογικῆς, ἠθικῆς, αἰσθητικῆς, κριτικά σημειώματα καί ἀναλύσεις θεωριῶν καί ἔργων δυτικοευρωπαίων φιλοσόφων καί ψυχολόγων, ἐπισκοπήσιες φιλοσοφικῶν βιβλίων καί ξένων φιλοσοφικῶν περιοδικῶν καί ἄλλα ὑλικά. Στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα στό περιοδικό συνεργάζονταν οἱ «νόμιμοι μαρξιστές» Π. Μπ. Στροῦβε, Σ.Ν. Μπουλγκάκοφ, καί στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης ὁ Α. Μπογκντάνοφ καί ἄλλοι μαχιστές. 'Από τό 1894 τό περιοδικό ἔβγαινε κάτω ἀπ' τή διεύθυνση τοῦ Λ.Μ. Λοπάτιν.—*322*.

104 *«Ἕνωση τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ»* — ἀντιδραστική, μαυροεκατονταρχίτικη ὀργάνωση τῶν ἄκρων μοναρχικῶν. Ἱδρύθηκε τόν 'Οχτώβρη τοῦ 1905 στήν Πετρούπολη γιά τήν καταπολέμηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Ἡ «Ἕνωση» συνένωνε τούς ἀντιδραστικούς τσιφλικάδες, τούς μεγαλοϊδιοκτῆτες σπιτιῶν, τούς ἐμπόρους, τούς ἀστυνομικούς, τόν κλῆρο, τούς μικροαστούς τῶν πόλεων, τούς κουλάκους, τά ἀποταξικοποιημένα καί ἐγκληματικά στοιχεῖα. 'Επικεφαλῆς τῆς «Ἕνωσης» βρίσκονταν οἱ Β.Α. Μπομπρίνσκι, Α.Ι. Ντουμπρόβιν, Π.Α. Κρουσεβάν, Ν.Ε. Μάρκοφ ὁ 2ος, Β.Μ. Πουρισκέβιτς κ. ἄ. Ἔντυπα ὄργανα τῆς «Ἕνωσης» ἦταν οἱ ἐφημερίδες «Ρούσκογε Ζνάμια», «'Ομπγεντινένιγε» καί «Γκροζά». Ἡ «Ἕνωση» ἄνοιξε παραρτήματα σέ πολλές πόλεις τῆς Ρωσίας.

Ἡ «Ἕνωση» ὑπεράσπιζε τό ἀπαραβίαστο τῆς τσαρικῆς ἀπολυταρχίας, τή διατήρηση τῆς μισοδουλοπαροικιακῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας καί τῶν προνομίων τῶν εὐγενῶν. Προγραμματικό σύνθημα εἶχε τό μοναρχικό ἐθνικιστικό σύνθημα τῆς ἐποχῆς τῆς δουλοπαροικίας: «ὀρθοδοξία, ἀπολυταρχία, λαϊκότητα». Ἡ «Ἕνωση» διάλεξε σάν κύρια μέθοδο πάλης ἐνάντια στήν ἐπανάσταση τά πογκρόμ καί τίς δολοφονίες. Τά μέλη της, μέ τή συνδρομή καί τήν ἀνοχή τῆς ἀστυνομίας, κακοποιοῦσαν ἀνοιχτά καί ἀτιμώρητα καί δολοφονοῦσαν πισώπλατα πρωτοπόρους ἐπαναστάτες ἐργάτες καί ἐκπροσώπους τῆς δημοκρατικῆς διανόησης, διαλύανε καί πυροβολοῦσαν τίς συγκεντρώσεις, ὀργάνωναν πογκρόμ ἐνάντια στούς ἑβραίους, καταδίωκαν ἄγρια τίς μή ρωσικές ἐθνότητες.

Μετά τή διάλυση τῆς 2ης Δούμας ἡ «Ἕνωση» διασπάστηκε σέ δυό ὀργανώσεις: τό «Τάγμα τοῦ 'Αρχαγγέλου Μιχαήλ» μέ ἐπικεφαλῆς τόν Πουρισκέβιτς, τό ὁποῖο τασσόταν ὑπέρ τῆς χρησιμοποίησης τῆς ΙΙΙ Δούμας γιά ἀντεπαναστατικούς σκοπούς, καί τήν καθαυτό «Ἕνωση τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ», μ' ἐπικεφαλῆς τόν Ντουμπρόβιν, πού συνέχισε τήν τακτική τῆς ἀνοιχτῆς τρομοκρατίας. Καί οἱ δυό μαυροεκατονταρχίτικες

όργανώσεις διαλύθηκαν τόν καιρό τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης τοῦ Φλεβάρη 1917. Μετά τήν 'Οχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση τά πρώην μέλη τῶν ὀργανώσεων αὐτῶν πῆραν ἐνεργό μέρος στά ἀντεπαναστατικά πραξικοπήματα καί στίς συνωμοσίες ἐνάντια στή Σοβιετική ἐξουσία.—*322.*

105 *«Ρούσκογε Μπογκάτστβο»* («Ρωσικός Πλοῦτος») — μηνιαῖο περιοδικό πού ἔβγαινε ἀπό τό 1876 ὥς τό 1918 στήν Πετρούπολη. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890-1900 τό περιοδικό πέρασε στά χέρια τῶν φιλελεύθερων ναρόντνικων μ' ἐπικεφαλῆς τόν Ν.Κ. Μιχαηλόβσκι. Γύρω ἀπό τό «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» εἶχαν συσπειρωθεῖ οἱ δημοσιολόγοι πού ἀργότερα ἔγιναν ἐπιφανῆ μέλη τῶν κομμάτων τῶν ἐσέρων, τῶν «λαϊκῶν σοσιαλιστῶν» καί τῶν 'Εργασιακῶν ὁμάδων στίς Κρατικές δοῦμες. Στά 1906 τό περιοδικό γίνεται ὄργανο τοῦ μισοκαντέτικου Λαϊκοῦ-σοσιαλιστικοῦ κόμματος ἐργασίας (ἐνέσων).—*339.*

106 Οἱ λέξεις *«wer den Feind...»,* ἀποτελοῦν παράφραση δίστιχου τοῦ Γιόχαν Βόλφγκανγκ Γκαῖτε· ὁ Λένιν τίς πῆρε ἀπό τό μυθιστόρημα τοῦ Ι. Σ. Τουργκένιεφ «Χέρσα γῆ».—*342.*

107 Πρόκειται γιά τόν πρόλογο στό ἔργο τοῦ Κ. Μάρξ «Zur Kritik der politischen Ökonomie» («Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας») (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τ. 13ος, σελ. 5 - 9). —*348.*

108 Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, 1953, σελ. 239.—*355.*

109 *Μαλθουσιανισμός* — ἀντιδραστική διδασκαλία πού ἐξηγεῖ τήν ἐξαθλίωση τῶν ἐργαζομένων μαζῶν στόν καπιταλισμό μέ τόν «φυσικό», ἀπόλυτο νόμο τοῦ πληθυσμοῦ. Πῆρε αὐτή τήν ὀνομασία ἀπό τό ὄνομα τοῦ ἄγγλου ἀστοῦ οἰκονομολόγου Θ. Ρ. Μάλθους,πού τό 1798, στό ἔργο του «An Essay on the principle of Population» («Δοκίμιο γιά τό νόμο τοῦ πληθυσμοῦ») προσπαθοῦσε ν' ἀποδείξει ὅτι ὁ πληθυσμός αὐξάνεται μέ γεωμετρική πρόοδο (1, 2, 4, 8, 16...), ἐνῶ τά μέσα συντήρησης αὐξάνονται μέ ἀριθμητική πρόοδο (1, 2, 3, 4, 5...). Οἱ ὀπαδοί τοῦ μαλθουσιανισμοῦ προτείνουν τήν ἐλάττωση τῶν γεννήσεων, θεωροῦν ὅτι οἱ ἐπιδημίες, οἱ πόλεμοι κτλ. εἶναι χρήσιμοι, ὅτι ἀποκαθιστοῦν τήν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στόν ἀριθμό τῶν ἀνθρώπων καί στήν ποσότητα τῶν μέσων συντήρησης.

'Ο Κ. Μάρξ ἔδειξε τήν ἀνεδαφικότητα καί τήν ἀντιδραστικότητα τοῦ μαλθουσιανισμοῦ, ἀπόδειξε ὅτι φυσικός, ἑνιαῖος γιά ὅλες τίς βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας νόμος τοῦ πληθυσμοῦ δέν ὑπάρχει, ὅτι «κάθε ἰδιαίτερος ἱστορικός τρόπος παραγωγῆς ἔχει οὐσιαστικά τούς δικούς του ἰδιαίτερους νόμους κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ πού ἔχουν ἱστορική ἰσχύ» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τ. 23ος, σελ. 646). 'Η αἰτία τῆς ἐξαθλίωσης τῶν ἐργαζομένων μαζῶν στόν καπιταλισμό βρίσκεται στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς, πού γεννάει τή μαζική ἀνεργία καί τά ἄλλα κοινωνικά δεινά. 'Η πρακτική τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ στίς χῶρες τοῦ παγκόσμιου σοσιαλιστικοῦ συστήματος ἀνατρέπει ὁριστικά τόν μαλθουσιανισμό, πού καί τώρα ἀκόμη χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς θεωρητικούς

τῆς ἀστικῆς τάξης γιά τήν δικαιολόγηση τῆς ἐπιθετικῆς ἰμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς.—*355*.

110 *Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ νόμου τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας*, πού εἶχε προετοιμαστεῖ ἀπό τήν ὅλη πορεία ἀνάπτυξης τῆς φυσιογνωσίας, ἰδιαίτερα ἀπό τίς ἐργασίες τοῦ Μ.Β. Λομονόσοφ καί πολλῶν ἄλλων ἐπιστημόνων, ἔγινε στήν 5η δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα (ἐργασίες τῶν Ρ. Μάγιερ, Τζ. Τζόουλ, Χ. Χέλμχολτς). Τόν ὅρο «ἐνέργεια» μέ τή σημερινή του σημασία τόν εἰσήγαγε τό 1853 ὁ Οὐ. Ράνκιν, ἡ γενική ὅμως χρησιμοποίησή του χρονολογεῖται μόλις ἀπό τήν ὄγδοη καί ἔνατη δεκαετία τοῦ περασμένου αἰώνα. Στήν ἀρχή ἡ πλειοψηφία τῶν φυσικῶν κράτησε κριτική στάση ἀπέναντι στόν καινούργιο νόμο, σύντομα ὅμως ἀποδείχθηκε ἡ ἀληθινότητά του γιά ὅλους τούς τομεῖς τῆς φυσιογνωσίας. Ὁ Φ. Ἔνγκελς θεωροῦσε τήν ἀνακάλυψη τοῦ νόμου τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας σάν μιά ἀπό τίς πιό σημαντικές ἐπιτεύξεις τῆς φυσιογνωσίας τοῦ 19ου αἰώνα καί τόν θεωροῦσε σάν οἰκουμενικό νόμο τῆς φύσης, πού ἐκφράζει στή γλώσσα τῆς φυσικῆς τήν ἑνότητα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. «Ἡ ἑνότητα ὅλης τῆς κίνησης στή φύση, — ἔγραφε, — δέν εἶναι πιά μιά ἁπλή φιλοσοφική βεβαίωση, ἀλλά φυσικοεπιστημονικό γεγονός» («Ἡ Διαλεκτική τῆς Φύσης», 1955, σελ. 155).

Μερικοί ἐπιστήμονες ἀμφισβητοῦσαν τόν οἰκουμενικό χαρακτήρα τοῦ νόμου τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας, προσπαθοῦσαν νά τόν ἑρμηνεύσουν στό πνεῦμα τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἔτσι ὁ Ε. Μάχ ἀρνιόταν νά τόν ἐξετάσει σάν οἰκουμενικό νόμο τῆς φύσης, θεωροῦσε ὅτι ἀνάγεται στή διαπίστωση τῆς αἰτιακῆς συνάρτησης τῶν φαινομένων. Ὁ Β. Ὄστβαλντ θεωροῦσε τό νόμο τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας σάν τόν μοναδικό οἰκουμενικό νόμο τῆς φύσης, προσπάθησε ν' ἀρνηθεῖ τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα τῆς ὕλης, νά ἀπορίψει τήν ἔννοια τῆς ὕλης, νά ἀποδείξει ὅτι ἡ ἐνέργεια ὑπάρχει χωρίς ὕλη, ν' ἀναγάγει στήν ἐνέργεια ὅλα τά φαινόμενα τῆς φύσης, τῆς κοινωνίας καί τῆς νόησης. Ὁ Α. Μπογκντάνοφ ἐπιχείρησε νά δείξει ὅτι οἱ κοινωνικές ἀλλαγές εἶναι αὔξηση ἤ ἐλάττωση ἐνέργειας.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐπέκρινε τόν «ἐνεργητισμό» σάν μιά ἀπό τίς ἐκδηλώσεις τοῦ «φυσικοῦ» ἰδεαλισμοῦ καί ἔδειξε πώς οἱ ἀπόπειρες μεταφορᾶς τῶν νόμων τῆς φύσης στά κοινωνικά φαινόμενα εἶναι τελείως ἀβάσιμες. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἡ μελέτη τῶν φαινομένων τοῦ μικρόκοσμου ἐπιβεβαίωσε τόν οἰκουμενικό χαρακτήρα τοῦ νόμου τῆς διατήρησης καί τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας. —*359*.

111 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐννοεῖ, προφανῶς, τήν ἀκόλουθη περικοπή ἀπό τό ἔργο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη»: «...τίς δυό μεγάλες ἀνακαλύψεις: τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καί τήν ἀνακάλυψη τοῦ μυστικοῦ τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς μέσω τῆς ὑπεραξίας, τίς χρωστᾶμε στόν *Μάρξ*. Χάρη σ' αὐτές τίς ἀνακαλύψεις ὁ σοσιαλισμός ἔγινε ἐπιστήμη, καί τώρα τό ζήτημα εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα νά ἐπεξεργαστοῦμε αὐτή τήν ἐπιστήμη παραπέρα σέ ὅλες τίς λεπτομέρειες καί τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις της» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 126).—*360*.

112 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἀπό τά πρῶτα ἔργα, 1956, σελ. 257-258.. —*363*.

113 *«Deutsch-Französische Jahrbücher»* («Γερμανο-γαλλική ἐπετηρίδα») —ἐκδιδόταν στό Παρίσι κάτω ἀπ' τήν διεύθυνση τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Α. Ροῦγκε στή γερμανική γλῶσσα. Κυκλοφόρησε μόνο τό πρῶτο, διπλό τεῦχος τό Φλεβάρη τοῦ 1844. Στό τεῦχος αὐτό δημοσιεύτηκαν τά ἔργα τοῦ Κ. Μάρξ «Τό ἑβραϊκό ζήτημα» καί «Κριτική τῆς Χεγγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Εἰσαγωγή», καθώς καί τά ἔργα τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Σκιαγραφήματα κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καί «Ἡ κατάσταση τῆς Ἀγγλίας. Θωμᾶς Καρλάϋλ. Παρελθόν καί παρόν» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τ. I, σελ. 382 - 413, 414 - 429, 544 - 571, 572 - 597). Τά ἔργα αὐτά σημειώνουν τό όριστικό πέρασμα τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς στόν ὑλισμό καί τόν κομμουνισμό. Ἡ κύρια αἰτία πού τό περιοδικό σταμάτησε νά βγαίνει ἦταν οἱ διαφωνίες τοῦ Μάρξ μέ τόν ἀστό ριζοσπάστη Ροῦγκε πάνω σέ ζητήματα ἀρχῶν.—*363*.

114 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τ. 23ος, σελ. 21-. 22.—*364*

115 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, 1953, σελ. 239 - 251. —*364*.

116 Βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Εἰσαγωγή στήν ἀγγλική ἔκδοση» τοῦ ἔργου «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 89 - 92).—*364*.

117 Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐννοεῖ τά ἔργα τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Ἀντι-Ντύρινγκ» (1878), «Ὁ Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καί τό τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας» (1888), «Εἰσαγωγή στήν ἀγγλική ἔκδοση» (1892) τοῦ ἔργου «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό οὐτοπία σέ ἐπιστήμη» (βλ. Φ. Ἔνγκελς. «Ἀντι-Ντύρινγκ», 1957 καί Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 339 - 382, 83 - 106). —*365*.

118 *Ἡ στροφή πρός τόν Χέγγελ* στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν χαρακτηριστική γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας σέ μιά σειρά εὐρωπαϊκές χῶρες καί στίς ΕΠΑ. Στήν Ἀγγλία ἡ στροφή ἄρχισε μέ τήν ἔκδοση στά 1865 τοῦ βιβλίου τοῦ Τζόν Χάτσισον Στίρλινγκ «The Secret of Hegel» («Τό μυστικό τοῦ Χέγγελ»). Στήν περίοδο τῆς μετεξέλιξης τοῦ προμονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ στόν ἰμπεριαλισμό ἡ ἐμπειρική φιλοσοφία (Ἱερεμίας Μπένθαμ, Τζόν Στιούαρτ Μίλλ, Χέρμπερτ Σπένσερ) μέ τήν ἀρχή τους τοῦ ἠθικοῦ ἀτομικισμοῦ δέν ἱκανοποιοῦσε πιά τά συμφέροντα τῶν συντηρητικῶν κύκλων τῆς ἀγγλικῆς ἀστικῆς τάξης. Τήν προσοχή τῶν ἰδεολόγων της τήν τράβηξε ὁ ἀπόλυτος ἰδεαλισμός τοῦ Χέγγελ, πού ξάνοιγε μεγάλες δυνατότητες γιά μιά θεωρητική θεμελίωση τῆς θρησκείας. Σχηματίστηκε ἕνα ἰδιόμορφο φιλοσοφικό ρεῦμα πού πῆρε τήν ὀνομασία «ἀγγλο-χεγγελιανισμός», πού οἱ ἐκπρόσωποί του (Θ. Γκρήν, οἱ ἀδελφοί Ἔντουαρντ καί Τζόν Καίρντ, Φράνσις

Μπράντλεϋ κ. ἄ.) πολεμοῦσαν δραστήρια τόν ὑλισμό καί τή φυσιογνωσία, ἰδίως τό δαρβινισμό. Οἱ «ἀγγλο-χεγγελιανοί» χρησιμοποιοῦσαν τίς ἀντιδραστικές πλευρές τῆς διδασκαλίας τοῦ Χέγγελ, ἰδιαίτερα τήν ἔννοια τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος, τοῦ ἀπόλυτου. Οἱ «ἀγγλο-χεγγελιανοί» κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ὑποκειμενικο-ιδεαλιστικῆς παράδοσης τοῦ Μπέρκλεϋ καί τοῦ Χιούμ, ἀρνήθηκαν τόν ὀρθολογισμό τοῦ Χέγγελ, τήν ἰδέα του τῆς ἀνάπτυξης. Χρησιμοποιοῦσαν στοιχεῖα τῆς χεγγελιανῆς διαλεκτικῆς μόνο γιά τή σοφιστική δικαιολόγηση τοῦ ἀγνωστικισμοῦ. Ὁ Μπράντλεϋ, λογουχάρη, ἐπαναλαβαίνοντας ἐνμέρει τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Κάντ, ἀπό τόν ἀντιφατικό χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἔβγαλε τό συμπέρασμα ὅτι αὐτή κινεῖται μόνο στήν περιοχή τῶν φαινομένων, ἐφ' ὅσον ἡ ἀληθινή οὐσία τοῦ ὄντος εἶναι τάχα χωρίς ἀντιφάσεις, ἁρμονική, ἀπόλυτη. Στόν τομέα τῆς κοινωνιολογίας οἱ «ἀγγλο-χεγγελιανοί» προσπαθοῦσαν ν' ἀποδείξουν τήν ἀναγκαιότητα τῆς δημιουργίας ἑνός ἰσχυροῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους, στό ὁποῖο νά ὑποτάσσονται ὁλοκληρωτικά τά συμφέροντα τοῦ κάθε πολίτη.

Στίς σκανδιναβικές χῶρες (Σουηδία, Νορβηγία, Δανία) ἡ ἐπιροή τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγγελ μεγάλωσε ἐπίσης στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα. Μιάν ἀπόπειρα γιά τήν ἀναζωογόνησή της στή Σουηδία εἶχε κάνει ὁ Γιόχαν Μπορέλιους, πού ἀντέταξε τόν χεγγελιανισμό στήν κυρίαρχη τότε ὑποκειμενική-ιδεαλιστική φιλοσοφία (Κριστόφορ Γιάκομπ Μπόστρεμ, Σίγκουρ Ρίμπινγκ κ. ἄ.). Στή Νορβηγία οἱ δεξιοί ἡγέτες Μάρκους Γιάκομπ Μόνραντ, Γκεόργκ Βίλχελμ Λίνγκ κ. ἄ. ἑρμήνευαν τή φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ στό πνεῦμα τοῦ μυστικισμοῦ, ὑποχωρώντας ἀπ' τόν ὀρθολογισμό της καί προσπαθώντας νά ὑποτάξουν τήν ἐπιστήμη στή θρησκεία. Ἀπό τίς ἴδιες αὐτές θέσεις ὑποβλήθηκε σέ κριτική ἡ χεγγελιανή φιλοσοφία καί στή Δανία, ὅπου εἶχε διαδοθεῖ, ὅταν ζοῦσε ἀκόμη ὁ Χέγγελ.

Ἡ ἐξάπλωση τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας δέν ὁδήγησε στήν ἀναγέννησή της. Ὁ ἀντιφατικός χαρακτήρας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγγελ γέννησε δυό ἀντίθετες κατευθύνσεις στήν κριτική της: Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς καί, μερικά, οἱ ρῶσοι ἐπαναστάτες δημοκράτες ἀνάπτυξαν τήν ἐπαναστατική της πλευρά, τή διαλεκτική· οἱ ἀστοί ἐπίγονοι τοῦ Χέγγελ ἀνάπτυξαν (κυρίως στό πνεῦμα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ) διάφορες πλευρές τοῦ συντηρητικοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματός του. Ἡ τελευταία αὐτή κατεύθυνση προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τήν ἐμφάνιση στά τέλη τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα τοῦ νεοχεγγελιανισμοῦ: ἑνός ἀντιδραστικοῦ ρεύματος τῆς ἀστικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ, πού προσπάθησε νά προσαρμόσει τή φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ στή φασιστική ἰδεολογία.—*366.*

119 Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά ἔργα σέ δυό τόμους, ρωσ. ἔκδ., τ. II, 1955, σελ. 340.—*366.*

120 *Πραγματισμός* — ὑποκειμενική-ιδεαλιστική κατεύθυνση τῆς ἀστικῆς (κυρίως τῆς ἀμερικανικῆς) φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ· ἐμφανίστηκε στά τέλη τῆς 8ης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα στίς ΕΠΑ σάν ἀντανάκλαση τῶν εἰδικῶν γνωρισμάτων τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀμερικανικοῦ καπιταλισμοῦ, ἀντικαθιστώντας τήν θρησκευτική φιλοσοφία πού τότε κυριαρχοῦσε. Οἱ βασικές θέσεις τοῦ πραγματισμοῦ διατυπώθηκαν ἀπό

τόν Τσάρλς Πήρς. Ὁ πραγματισμός διαμορφώθηκε σάν αὐτοτελές φιλοσοφικό ρεῦμα στά τέλη τοῦ 19ου - ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα στά ἔργα τῶν Οὐΐλιαμ Τζέημς καί Φέρντιναντ Σίλλερ καί ἀναπτύχθηκε παραπέρα στόν ἰνστρουμενταλισμό τοῦ Τζόν Ντιούϊ.

Οἱ πραγματιστές θεωροῦν κεντρικό πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τό πρόβλημα τῆς ἀπόκτησης ἀληθινῆς γνώσης, ἀλλά διαστρέφουν τελείως τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἀλήθειας. Ἤδη ὁ Πήρς θεωροῦσε τή γνώση σάν καθαρά ψυχολογικό, ὑποκειμενικό προτσές ἀπόκτησης τῆς θρησκευτικῆς πίστης. Ὁ Τζέημς ὑποκαθιστοῦσε τήν ἔννοια τῆς ἀλήθειας, δηλ. τῆς ἀντικειμενικά πιστῆς ἀντανάκλασης τῆς πραγματικότητας στή συνείδηση, μέ τήν ἔννοια τῆς «χρησιμότητας», τῆς ἐπιτυχίας, τοῦ ὀφέλους. Κατά τήν ἄποψή του οἱ κάθε εἴδους ἔννοιες, μαζί καί οἱ θρησκευτικές, εἶναι ἀληθινές στό βαθμό πού εἶναι ὠφέλιμες. Ὁ Ντιούϊ τράβηξε ἀκόμη πιό πέρα, χαρακτηρίζοντας ὅλες τίς ἐπιστημονικές θεωρίες, ὅλες τίς ἠθικές ἀρχές καί ὅλους τούς κοινωνικούς θεσμούς ἁπλῶς «ὄργανα» γιά τήν πραγματοποίηση τῶν προσωπικῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἀτόμου. Γιά τούς πραγματιστές κριτήριο τῆς «ἀληθινότητας» (ὠφελιμότητας) τῆς γνώσης εἶναι ἡ πείρα, πού τήν ἀντιλαμβάνονται ὄχι σάν τήν κοινωνική πράξη τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά σάν ἕνα ἀδιάκοπο χείμαρρο ἀτομικῶν βιωμάτων, ὑποκειμενικῶν γεγονότων τῆς συνείδησης. Τήν πείρα αὐτή, οἱ πραγματιστές τή θεωροῦν σάν τή μοναδική πραγματικότητα καί κηρύσσουν «ἀπαρχαιωμένες» τίς ἔννοιες ὕλη καί πνεῦμα. Ὅπως καί οἱ μαχιστές, οἱ πραγματιστές ἰσχυρίζονται ὅτι δημιούργησαν μιά «τρίτη γραμμή» στή φιλοσοφία, κάνουν προσπάθεια νά σταθοῦν πάνω ἀπό τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό, ἐνῶ στήν πράξη ὑποστηρίζουν μιά ἀπό τίς παραλλαγές τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Στόν ὑλιστικό μονισμό ὁ πραγματισμός ἀντιπαραθέτει τήν ἄποψη τοῦ «πλουραλισμοῦ», σύμφωνα μέ τήν ὁποία στό σύμπαν δέν ὑπάρχει κανενός εἴδους ἐσωτερική σύνδεση, κανενός εἴδους νομοτέλεια. Τό σύμπαν μοιάζει μ' ἕνα μωσαϊκό πού ὁ κάθε ἄνθρωπος συνθέτει μέ τό δικό του τρόπο ἀπό τά ἀτομικά του βιώματα. Γι' αὐτό, ὁ πραγματισμός, ξεκινώντας ἀπ' τίς ἀνάγκες τῆς δοσμένης στιγμῆς, θεωρεῖ δυνατό νά δίνονται σ' ἕνα καί τό ἴδιο γεγονός διαφορετικές, ἀκόμη καί ἀντιφατικές ἐξηγήσεις· κάθε λογική συνέπεια κηρύσσεται ἄχρηστη: ἀνάλογα μέ τό συμφέρον του, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά εἶναι ντετερμινιστής ἤ ἰντετερμινιστής, μπορεῖ νά παραδέχεται ἤ ν' ἀρνιέται τήν ὕπαρξη τοῦ θεοῦ κτλ.

Οἱ ἀμερικανοί πραγματιστές στηριζόμενοι στήν ὑποκειμενική-ιδεαλιστική παράδοση τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας ἀπό τόν Μπέρκλεϋ καί τόν Χιούμ ὥς τόν Τζόν Στιούαρτ Μίλλ καί ἀφοῦ χρησιμοποίησαν μερικές πλευρές τῆς διδασκαλίας τοῦ Κάντ, τοῦ Μάχ καί τοῦ 'Αβενάριους, τοῦ Νίτσε καί τοῦ 'Ανρί Μπέρξον, δημιούργησαν ἕνα ἀπό τά ἀντιδραστικότερα φιλοσοφικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ μιά βολική μορφή θεωρητικῆς ὑπεράσπισης τῶν συμφερόντων τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀστικῆς τάξης. 'Ακριβῶς γι' αὐτό ὁ πραγματισμός διαδόθηκε εὐρύτατα στίς ΕΠΑ κι' ἔγινε σχεδόν ἡ ἐπίσημη ἀμερικανική φιλοσοφία. 'Οπαδοί τοῦ πραγματισμοῦ ὑπῆρξαν σέ διάφορες ἐποχές στήν 'Αγγλία, 'Ιταλία, Γερμανία, Γαλλία, Τσεχοσλοβακία καί σ' ἄλλες χῶρες.—*369*.

121 *«Ζαγκρανίτσναγια Γκαζέτα»* («Gazette Etrangère») («'Εφημερίδα τοῦ 'Εξωτερικοῦ») — ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα τῆς ὁμάδας τῶν ρώσων προσ-

φύγων· ἔβγαινε στή Γενεύη ἀπό τίς 16 τοῦ Μάρτη ὥς τίς 13 τοῦ Ἀπρίλη 1908. Στά τέσσερα φύλλα τῆς ἐφημερίδας πού βγῆκαν σ' αὐτό τό διάστημα, φωτιζόταν κυρίως ἡ ζωή τῶν ρώσων προσφύγων καί δημοσιεύονταν ὑλικά γιά τά γεγονότα τῆς Ρωσίας καί τοῦ ἐξωτερικοῦ. Στό δεύτερο φύλλο δημοσιεύτηκε ὁ λόγος τοῦ Β. Ι. Λένιν στή διεθνή συγκέντρωση τῆς Γενεύης στίς 18 τοῦ Μάρτη 1908 «Τά διδάγματα τῆς Κομμούνας». Ἀπό τίς σελίδες τῆς ἐφημερίδας διεξαγόταν προπαγάνδα τῆς «θεοπλασίας» καί τοῦ μαχισμοῦ (ἄρθρα τοῦ Α. Μπογκντάνοφ καί τοῦ Α.Β. Λουνατσάρσκι).

Ὁ Β. Ι. Λένιν παραθέτει τά λόγια ἀπό τά «Δοκίμια τῆς σύγχρονης ρωσικῆς λογοτεχνίας» τοῦ Α. Β. Λουνατσάρσκι, πού δημοσιεύτηκαν στά φύλλα 2 καί 3 τῆς «Ζαγκρανίτσναγια Γκαζέτα».—*371.*

122 *«Ὀμπραζοβάνιγε»* («Μόρφωση») — μηνιαῖο νόμιμο φιλολογικό ἐπιστημονικο-εκλαϊκευτικό καί κοινωνικοπολιτικό περιοδικό· ἔβγαινε στήν Πετρούπολη ἀπό τό 1892 ὥς τό 1909. Στά 1902 - 1908 δημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «Ὀμπραζοβάνιγε» ἄρθρα σοσιαλδημοκρατῶν. Στό τεῦχος ἀρ. 2 τοῦ «Ὀμπραζοβάνιγε» τό 1906, δημοσιεύτηκαν τά κεφάλαια V-IX τοῦ ἔργου τοῦ Λένιν «Τό ἀγροτικό ζήτημα καί οἱ "κριτικοί τοῦ Μάρξ" » (βλ. Ἅπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 5ος, σελ. 158 - 225).—*371.*

123 Ὁ Λένιν ἐννοεῖ τά δυό βιβλία τῶν μενσεβίκων - μαχιστῶν πού βγῆκαν τό 1908: τοῦ Ν. Βαλεντίνοφ «Φιλοσοφικές θεωρίες τοῦ μαρξισμοῦ» καί τοῦ Π. Γιουσκέβιτς «Ὑλισμός καί κριτικός ρεαλισμός».—*384.*

124 Τό χειρόγραφο *«Προσθήκη στήν 1η § τοῦ IV κεφαλαίου. Ἀπό ποιά σκοπιά ὁ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι ἔκανε κριτική στόν καντιανισμό;»* στάλθηκε ἀπό τόν Λένιν στήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα - Ἐλιζάροβα τό δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Μάρτη 1909, ὅταν τό βιβλίο τυπωνόταν ἤδη. Στό γράμμα πρός τήν ἀδελφή του τῆς 10 ἤ 11 (23 ἤ 24) τοῦ Μάρτη 1909 ὁ Λένιν ἔγραφε σχετικά μ' αὐτή τήν προσθήκη: «Σοῦ στέλνω μιά προσθήκη. Δέν ἀξίζει νά καθυστερήσει τό βιβλίο γι' αὐτήν. Ἄν ὅμως ὑπάρχει καιρός, νά τήν βάλεις στό τέλος τοῦ βιβλίου, μετά τά συμπεράσματα μέ διαφορετικά στοιχεῖα, ὀχτάρια, λογουχάρη. Θεωρῶ ἐξαιρετικά σπουδαῖο νά ἀντιπαραθέσουμε στούς μαχιστές τόν Τσερνισέβσκι» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 37ος, σελ. 345).—*390.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΗΓΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡ ΕΙ Ή ΠΑΡΑΘΕΤΕΙ ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΤΟΥΣ Ο Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ἄρθρου «Ζωή, ἐπιστήμη καί ἠθική» τοῦ ἴδιου συγγραφέα. Μεταφρ. ἀπό τά γερμ. τοῦ Ι. Πότσμαν. [Πετρούπολη], Σκιρμούντ, 1906, 146 σελ.—*216*.

Λένιν, Β.Ι. Τό ἀγροτικό ζήτημα. Μέρος Ι, Πετρούπολη, [«Ζερνό», Γενάρης] 1908. 263 σελ. Πάνω ἀπό τόν τίτλο τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα: Βλ. Ἰλίν. — *101*.

— *Γράμμα πρός τόν Α.Μ. Γκόρκι.* 12 (25) τοῦ Φλεβάρη 1908.—*6*.

— *Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός.* Κριτικά σημειώματα γιά μιά ἀντιδραστική φιλοσοφία. Μόσχα, «Ζβενό», [Μάης] 1909. III, 438 σελ. Πάνω ἀπό τόν τίτλο τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα : Βλ. Ἰλίν. — *11, 12*.

— *Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός.* Κριτικά σημειώματα γιά μιά ἀντιδραστική φιλοσοφία. Μέ τήν προσθήκη ἑνός ἄρθρου τοῦ Β.Ι. Νιέβσκι «Ὁ διαλεκτικός ὑλισμός καί ἡ φιλοσοφία τῆς νεκρῆς ἀντίδρασης». 2η ἔκδ. Μόσχα, Κρατικό ἐκδ., 1920. 384, IV σελ. Πάνω ἀπό τόν τίτλο τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα : Ν. Λένιν (Βλ. Οὐλιάνοφ).—*12*.

Λεσέβιτς, Β.Β. Τί εἶναι ἐπιστημονική φιλοσοφία; Μελέτη. Πετρούπολη, τυπ. Σκοροχόντοφ, 1891. 257 σελ. — *51*.

Λοπάτιν, Λ.Μ. Ἕνας ἰδεαλιστής φυσικός. (Στή μνήμη τοῦ Ν. Ι. Σίσκιν) —«Ζητήματα Φιλοσοφίας καί Ψυχολογίας», Μόσχα, 1907, βιβλίο IV (89), Σεπτέμβρης - Ὀχτώβρης, σελ. 324 - 366.—*322 - 325, 381 - 382*.

Λουνατσάρσκι, Α.Β. Ἀθεϊσμός.—Στό βιβλίο: Δοκίμια γιά τήν φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. Συλλογή φιλοσοφικῶν ἄρθρων. Πετρούπολη, [«Ζερνό»], 1908, σελ. 107 - 161.— *9, 11, 198, 199, 303, 357, 371, 373, 374*.

— *Γράμμα πρός τή σύνταξη.*— «Ὀμπραζοβάνιγε», Πετρούπολη, 1908, ἀριθ. 1, σελ. 163 - 164.—*371 - 372*.

— *Δοκίμια τῆς σύγχρονης ρωσικῆς λογοτεχνίας.*— «Ζαγκρανίτσναγια Γκαζέτα», Γενεύη, 1908, ἀρ. φύλ. 2, 23 τοῦ Μάρτη, σελ. 3 - 6· ἀρ. φύλ. 3, 30 τοῦ Μάρτη, σελ. 3 - 5.—*371 - 372*.

Μάρξ, Κ. [*Γράμμα πρός τόν Λ. Κούγκελμαν.* 5 τοῦ Δεκέμβρη 1868].— Στό βιβλίο: Μάρξ, Κ. Γράμματα τοῦ Κάρλ Μάρξ πρός τό μέλος τῆς Διεθνοῦς Κούγκελμαν. Μέ πρόλογο τοῦ Κ. Κάουτσκι. Μετάφρ. ἀπό τά γερμ. τοῦ Α. Χόϋχμπαργκ. [Πετρούπολη], 1907, σελ. 53 - 55. (Βιβλιογραφία τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ).—*140, 263, 264*.

— [*Γράμμα πρός τόν Λ. Κούγκελμαν.* 27 τοῦ Ἰούνη 1870].— Στό βιβλίο: Μάρξ, Κ. Γράμματα τοῦ Κάρλ Μάρξ πρός τό μέλος τῆς Διεθνοῦς Κούγκελμαν. Μέ πρόλογο τοῦ Κ. Κάουτσκι. Μετάφρ. ἀπό τά γερμ.

Βιβλίο Ι. Ἄρθρα γιά τή φιλοσοφία. 2η ἔκδ., Μόσχα, 1905. 185 σελ. —*42, 45, 53 - 54, 55, 62, 127, 128 - 129, 156 - 157, 177, 197, 242 - 244.*

Βιβλίο ΙΙ. Ἄρθρα γιά τή φιλοσοφία. 2η ἔκδ., Πετρούπολη, 1907, 181 σελ. — *124, 156.*

Βιβλίο ΙΙΙ. Πετρούπολη, 1906. XLVIII, 159 σελ. — *53, 54, 125 - 126, 135 - 137, 141, 142, 149, 152, 156 - 157, 159, 226, 240 - 243, 245, 255, 292 - 293, 309 - 310, 348, 353 - 354.*

— *Ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς στή φύση καί στήν κοινωνία.*— Στό βιβλίο: Μπογκντάνοφ, Α. Ἀπό τήν ψυχολογία τῆς κοινωνίας. (Ἄρθρα 1901 - 1904). Πετρούπολη, Ντοροβάτοβσκι καί Τσαρούσνικοφ, 1904, σελ. 35 - 94.— *348 - 349.*

— *Κοινωνική ἐπιλογή.* (Βάσεις τῆς μεθόδου).—Στό βιβλίο: Μπογκντάνοφ, Α. Ἐμπειριομονισμός. Βιβλίο ΙΙΙ, Πετρούπολη, Ντοροβάτοβσκι καί Τσαρούσνικοφ, 1906, σελ. 1 - 30. — *353 - 354.*

— *Πρόλογος [στό βιβλίο ΙΙΙ τοῦ «Ἐμπειριομονισμοῦ»].*—Στό βιβλίο : Μπογκντάνοφ, Α. Ἐμπειριομονισμός. Βιβλίο ΙΙΙ. Πετρούπολη, Ντοροβάτοβσκι καί Τσαρούσνικοφ, 1906, σελ. I - XLVIII.— *53, 54, 125-126, 135 - 136, 141, 142, 149, 152, 156, 159, 226, 240 - 243, 245, 255, 292 - 293, 348.*

— *Τί γυρεύει ὁ ρῶσος ἀναγνώστης στόν Ἔρνστ Μάχ;* — Στό βιβλίο: Μάχ, Ε. Ἀνάλυση τῶν αἰσθημάτων καί σχέση μεταξύ φυσικοῦ καί ψυχικοῦ. Μετάφρ. μέ τήν ἄδεια τοῦ συγγραφέα ἀπό τό χειρόγραφο τῆς 5ης συμπλ. γερμ. ἔκδ. τοῦ Γκ. Κοτλιάρ. Μέ πρόλογο τοῦ συγγραφέα στή ρωσική μετάφρ. καί μέ εἰσ. ἄρθρ. τοῦ Α. Μπογκντάνοφ. [Μόσχα], Σκίρμουντ, [1907], σελ. III - XII. — *93, 95, 233, 237, 326.*

— *Τί εἶναι ἰδεαλισμός;* — Στό βιβλίο: Μπογκντάνοφ, Α. Ἀπό τήν ψυχολογία τῆς κοινωνίας. (Ἄρθρα 1901 - 1904). Πετρούπολη, Ντοροβάτοβσκι καί Τσαρούσνικοφ, 1904, σελ. 11 - 34. — *352 - 353.*

— *Ἡ χώρα τῶν εἰδώλων καί ἡ φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ.*— Στό βιβλίο: Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. Συλλογή φιλοσοφικῶν ἄρθρων. Πετρούπολη, [«Ζερνό»], 1908, σελ. 215 - 242.—*9, 19, 303, 357.*

Νιέβσκι, Β. Ι. Ὁ διαλεκτικός ὑλισμός καί ἡ φιλοσοφία τῆς νεκρῆς ἀντίδρασης.—Στό βιβλίο: Λένιν, Β. Ι. Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός. Κριτικά σημειώματα γιά μιά ἀντιδραστική φιλοσοφία. Μέ προσθήκη ἑνός ἄρθρου τοῦ Β. Ι. Νιέβσκι «Ὁ διαλεκτικός ὑλισμός καί ἡ φιλοσοφία τῆς νεκρῆς ἀντίδρασης». 2η ἔκδ. Μόσχα, Κρατ. ἐκδ. 1920, σελ. 371 - 384. Πάνω ἀπό τόν τίτλο τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα: Ν. Λένιν (Βλ.Οὐλιάνοφ). — *12.*

μοκράτ» 1892, σελ. 73 - 105. (Βιβλιοθήκη τοῦ σύγχρονου σοσιαλισμοῦ. Σειρά ΙΙ. Τεῦχος Ι). — *248, 255.*

— *Σημειώσεις [τοῦ μεταφραστῆ ἀπό τό βιβλίο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ»].*—Στό βιβλίο: Ἔνγκελς, Φ. Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ. Μετάφρ. ἀπό τά γερμ. τοῦ Γκ. Πλεχάνοφ. Μέ δυό παράρτ., μέ νέες ἐπεξηγηματικές σημειώσεις καί μέ νέο πρόλογο τοῦ μεταφραστῆ. Γενεύη, 1905, σελ. 69 - 125. (Βιβλιοθήκη τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἔκδ. 2η. Σειρά Ι. Τεῦχος Ι). — *80 - 81, 82, 147.*

Πουανκαρέ, Α. Ἡ ἀξία τῆς ἐπιστήμης. Μετάφρ. ἀπό τά γαλλικά μέ ἐπιμέλεια τοῦ Α. Μπατσίνσκι καί Ν. Σολοβιόφ. Μόσχα, «Τβόρτσεσκαγια Μίσλ», 1906, 195 σελ. — *46 - 47, 173.*

Ρίγκι, Α. Ἡ σύγχρονη θεωρία τῶν φυσικῶν φαινομένων. Μετάφρ. ἀπό τήν 3η ἰταλική ἔκδ. Ὀδησσός, Μάθηση, 1908. 156, 16 σελ. — *277.*

«Ρούσκογε Μπογκάτστβο», Πετρούπολη. — *339.*

Σίσκιν, Ν. Ι. Τά ψυχοφυσικά φαινόμενα ἀπό τήν ἄποψη τῆς μηχανικῆς θεωρίας.—«Ζητήματα Φιλοσοφίας καί Ψυχολογίας», Μόσχα, 1889, βιβλ. Ι, σελ.127 - 146. — *324 - 325.*

Σουβόροφ, Σ. Α. Οἱ βάσεις τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας. — Στό βιβλίο: Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. Συλλογή φιλοσοφικῶν ἄρθρων. Πετρούπολη, [«Ζερνό»], 1908, σελ. 291 - 328. — *9, 357, 358-362.*

Τουργκένιεφ, Ι. Σ. Κανόνας τῆς ζωῆς.—*87.*

— *Καπνός.* — *101, 104, 105, 118, 196 - 197, 217, 218, 219, 314.*

— *Χέρσα γῆ.* — *342.*

— *Πατέρες καί τέκνα.*—*178, 359.*

Τσερνισέβσκι, Ν.Γκ. Ἅπαντα σέ 10 τόμους. Τόμος Χ, μέρος 2. Διάφορα ἄρθρα (1849-1863). Ἄρθρα τῆς τελευταίας περιόδου (1885 - 1889). Πετρούπολη, Τσερνισέβσκι, 1906, VIII, 1072 σελ.—*388 - 390.*

— *Πρόλογος στήν τρίτη ἔκδοση τοῦ ἔργου «Αἰσθητικές σχέσεις τῆς τέχνης μέ τήν πραγματικότητα».*—Στό βιβλίο: Τσερνισέβσκι, Ν. Γκ. Ἅπαντα σέ 10 τόμους. Τόμος Χ, μέρος 2. Διάφορα ἄρθρα (1849 - 1863). Ἄρθρα τῆς τελευταίας περιόδου (1885 - 1889). Πετρούπολη, Τσερνισέβσκι, 1906, σελ. 190 - 197. — *388 - 390.*

Τσερνάφ, Β.Μ. Μαρξισμός καί ὑπερβατική φιλοσοφία. — Στό βιβλίο: Τσερνόφ, Β. Μ. Φιλοσοφικές καί κοινωνιολογικές μελέτες. Μόσχα «Σοτρούντνιτσεστβο», 1907, σελ. 29 - 72. — *99, 100 - 102, 104-105, 132 133, 196 - 197, 225.*

— *Φιλοσοφικές καί κοινωνιολογικές μελέτες.* Μόσχα, «Σοτρούντνιτσεστβο», 1907, 379 σελ. —*13, 99, 100 - 103, 104 - 106, 132 - 133, 196-197, 225.*

Χέλφοντ, Ο.Ι. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ντίτσγκεν καί ὁ σύγχρονος θετικισμός.— Στό βιβλίο: Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. Συλλογή φιλοσοφικῶν ἄρθρων. Πετρούπολη, [«Ζερνό»], 1908, σελ. 243 - 290.— *9, 164, 165, 260, 357 - 358.*

Adler, F. W. The Discovery of the World Elements. — «The International Socialist Review», Chicago, 1908, Vol. VIII, N 10, April, p. 577—588. —*47.*

— *Die Entdeckung der Weltelemente.* (Zu Ernst Machs 70. Geburtstag). — «Der Kampf», Wien, 1908, Jg. 1, Hft. 5, 1. Februar, S. 231—240. —*47-48, 53, 234.*

— *Vorbemerkung des Übersetzers.* — In: Duhem, P. Ziel und Struktur der physikalishen Theorien. Autorisierte Übers. Von F. Adler. Mit einem Vorw. von E. Mach. Leipzig, Barth, 1908, S. V—VII. —*335-336.*

«*Annalen der Naturphilosophie*», Leipzig, 1907, Bd. 6, S. 443—450. —*173-174.*

«*L'Année Philosophique*», Paris, 1904, An. 15, p. 178—181. —*224.*

«*L'Année Psychologique*», Paris, 1908, An. 14, p. 95—109. —*277.*

«*Archiv für systematische Philosophie*», Berlin, 1898, Bd. IV, Hft. 1, S. 44—64. —*204.*

— 1898—1899 Bd. V, Hft. 2, S. 159—184. — *236, 253-255, 276, 305.*

— 1900, Bd. VI, Hft. 1, S. 86—88. —*94, 204, 236.*

Aus dem literarischen Nachlaß von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle. Hrsg. von F. Mehring. Bd. III. Gesammelte Schriften von K. Marx und F. Engels. Von Mai 1848 bis Oktober 1850. Stuttgart, Dietz, 1902. VI, 491 S. —*10.*

Avenarius, R. Anmerkung zu der vorstehenden Abhandlung. — «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Leipzig, 1894, Jg. 18, Hft. 1, S. 29—31. *—222-223.*

— *Bemerkungen zum Begriff des Gegenstandes der Psychologie.* — «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Leipzig, 1894, Jg. 18, Hft. 2, S. 137—161; Hft. 4, S. 400—420; 1895, Jg. 19, Hft. 1, S. 1—18; Hft. 2, S. 129—145. *—52, 63, 65, 73, 74-76, 77, 83, 86-87, 150-151, 158.*

— *Kritik der reinen Erfahrung.* Bd. 1—2. Leipzig, Fues (Reisland), 1888—1890. 2 Bd. *—56, 63, 158-159.*

Bd. 2. Reisland, 1890. IV, 528 S. *—154-155.*

— *Der menschliche Weltbegriff.* Leipzig, Reisland, 1891. XXIV, 133 S. *—42, 56, 65, 69-70, 71-72, 76, 85-86, 219, 223, 375.*

— *Der menschliche Weltbegriff.* 2. nach dem Tode des Verfassers hrsg. Aufl. Leipzig, Reisland, 1905. XXIV, 134 S. *—63, 86.*

— *Philosophie als Denken der Welt gemäß dem Prinzip des kleinsten Kraftmaßes.* Prolegomena zu einer Kritik der reinen Erfahrung. Leipzig, Fues (Reisland), 1876. XIII, 82 S. *—20, 42, 43-45, 48, 56, 62, 67-68, 76, 129, 165-166, 178, 205-206, 208, 374-375.*

— *Philosophie als Denken der Welt gemäß dem Prinzip des kleinsten Kraftmaßes.* Prolegomena zu einer Kritik der reinen Erfahrung. 2. unveränd. Aufl. Berlin, Guttentag, 1903. 85 S. — *54.*

— *Vorwort [zum Buch: «Der menschliche Weltbegriff»].* — In: Avenarius, R. Der menschliche Weltbegriff. Leipzig, Reisland, 1891, S. VII—XIII. *—42.*

— *Vorwort [zum Buch: «Philosophie als Denken der Welt...»].* — In: Avenarius, R. Philosophie als Denken der Welt gemäß dem Prinzip des kleinsten Kraftmaßes. Prolegomena zu einer Kritik der reinen Erfahrung. Leipzig, Fues (Reisland), 1876, S. III—VII. *—205-206.*

Baumann, J. Über Ernst Machs philosophische Ansichten. — «Archiv für systematische Philosophie», Berlin, 1898. Bd. IV, Hft. 1, S. 44—64. *—204.*

Bax, E. B. The Roots of Reality. Being suggestions for a philosophical reconstruction. London, Richards, 1907. X, 331 p. *—156.*

Becher, E. The Philosophical Views of Ernst Mach. — «The Philosophical Review», New York — London, 1905, vol. XIV, N 5, September, p. 535—562. —*204.*

— *Philosophische Voraussetzungen der exakten Naturwissenschaften.* Leipzig, Barth, 1907. V, 243 S. —*311-312.*

Becquerel, J. Sur la nature des charges d'électricité positive et sur l'existence des électrons positifs. — In: Comptes rendus, hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences par M. M. les secrétaires perpétuels, T. CXLVI, N 25 (22 juin 1908). Paris, 1908, p. 1308—1311. —*306.*

Bentley, J. M. The Psychology of «The Grammar of Science». — «The Philosophical Review», Boston — New York — Chicago, 1897, vol. VI, N 5, September, p. 521—528. —*194.*

Berkeley, G. Three Dialogues between Hylas and Philonous, in Opposition to Sceptics and Atheists. — In: [Berkeley, G.] The Works of G. Berkeley, including many of his writings hitherto unpublished. With prefaces, annotations, his life and letters, and an account of his philosophy, by A. C. Fraser. In four volumes. Vol. 1. Oxford, The Clarendon press, 1871, p. 261—360. —*24-25.*

— *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge ...,* first printed in the year 1710. To which are added Three Dialogues between Hylas and Philonous in Opposition to Sceptics and Atheists, first printed in the year 1713. London, Tonson, 1734. 355 p. —*16.*

— *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge.* [Part 1]. Wherein the chief of error and difficulty in the sciences, with the grounds of scepticism, atheism, and irreligion are inquired into. First published in the year 1710. — In: [Berkeley, G.] The Works of G. Berkeley, including many of his writings hitherto unpublished. With prefaces, annotations, his life and letters, and an account of his philosophy, by A. C. Fraser. In four volumes. Vol. 1. Oxford, The Clarendon press, 1871, p. 131—238. —*14-18, 19-24, 65, 81-82.*

— *The Works of G. Berkeley,* including many of his writings hitherto unpublished. With prefaces, annotations, his life and letters, and an account of his philosophy, by A. C. Fraser. In four volumes. Vol. 1. Oxford, The Clarendon press, 1871. XX, 448 p. —*14-18, 19-25, 65, 81-82.*

Bibliothèque du Congrès international de philosophie. Vol. IV. Histoire de la Philosophie. Paris, Librairie A. Colin, 1902. 528 p. —*219.*

Biedermann, A. E. Christliche Dogmatik. Zürich, Orell, Füssli und Co., 1869. XIV, 765 S. *—226*

Blei, F. Die Metaphysik in der Nationalökonomie. — «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Leipzig, 1895, Jg. 19, Hft. 3, S. 378—390. *—339-344.*

Boltzmann, L. Besprechung des Lehrbuches der theoretischen Chemie von Wilhelm Vaubel (Berlin 1903). — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 379—384. *—310-311.*

— *Populäre Schriften.* Leipzig, Barth, 1905. VI, 440 S. *—96-97, 308-309, 310-311, 321.*

— *Über die Bedeutung von Theorien.* — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 76—80. *—309.*

— *Über die Entwicklung der Methoden der theoretischen Physik in neuerer Zeit.* Vortrag, gehalten auf der Münchener Naturforscherversammlung, Freitag, den 22. September 1899. — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 198—227. *—310-311.*

— *Über die Frage nach der objektiven Existenz der Vorgänge in der unbelebten Natur.* — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 162—187. *—96-97, 308-309.*

— *Über die Methoden der theoretischen Physik.* — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 1—10.*—310-311.*

— *Über die Unentbehrlichkeit der Atomistik in der Naturwissenschaft.* — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 141—157. *—310-311.*

— *Über eine These Schopenhauers.* Vortrag, gehalten vor der philosophischen Gesellschaft in Wien, 21 Januar 1905. — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 385—402. *—309.*

— *Über statistische Mechanik.* Vortrag, gehalten beim wissenschaftlichen Kongreß in St. Louis, 1904. — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 345—363. *—310-311.*

— *Ein Wort der Mathematik an die Energetik.* — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 104—136. — *96-97, 309.*

— *Der zweite Hauptsatz der mechanischen Wärmetheorie.* Vortrag, gehalten in der feierlichen Sitzung der Kaiserlichen Akademie

der Wissenschaften am 29. Mai 1886. — In: Boltzmann, L. Populäre Schriften. Leipzig, Barth, 1905, S. 25—50. —*309.*

Carstanjen, F. Der Empiriokritizismus, zugleich eine Erwiderung auf W. Wundts Aufsätze: «Der naive und kritische Realismus» II u. III. — «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Leipzig, 1898, Jg. 22, Hft. 1, S. 45—95; Hft. 2, S. 190—214; Hft. 3, S. 267—293. —*63, 153, 158-159.*

Carus, P. Haeckel's Theses for a Monistic Alliance. — «The Monist», Chicago, 1906, vol. XVI, N 1, January, p. 120—123. — *239-240.*

— *[Note about H. Kleinpeter's article «On the Monism of Professor Mach»].* — «The Monist», Chicago, 1906, vol. XVI, N 2, April, p. 320. —*239.*

— *Professor Mach's Philosophy.* — «The Monist», Chicago, 1906, vol. XVI, N 3, July, p. 331—356. —*239, 240.*

— *Professor Ostwald's Philosophy.* An appreciation and a criticism. — «The Monist», Chicago, 1907, vol. XVII, N 4, October, p. 516—540. —*293.*

— *Theology as a Science.* — «The Monist», Chicago, 1902, vol. XIII, N 1, October, p. 24—37. —*239.*

Chwolson, O. D. Hegel, Haeckel, Kossuth und das zwölfte Gebot. Eine kritische Studie. Braunschweig, Vieweg, 1906. 90 S. — *377.*

Clifford, W. K. Lectures and Essays. Ed. by L. Stephen a. F. Pollock. 3-d. ed. In two volumes. Vol. II. London, Macmillan, 1901. 354 p. —*238-239.*

Cohen, G. Einleitung des Herausgebers. — In: Lange, F. A. Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart. 2. Buch. Geschichte des Materialismus seit Kant. 5. (wohlfeile u. vollst.) Aufl. Biographisches Vorwort und Einleitung mit kritischem Nachtrag von H. Cohen. Leipzig, Baedeker, 1896, S. XV—LXXVI. —*303-305, 332-333.*

[Compte rendu du livre:] The Roots of Reality, being suggestions for a philosophical reconstruction, by E. B. Bax. London, E. Grant Richards, 1907. In — 8°, X—331 pages. — «Revue de Philosophie», Paris, 1907, An. 6, t. XI, N 10, p. 398—402. [Signature: V. M.]. —*156.*

Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences par M. M. les secrétaires perpétuels. T. CXLVI, N 25 (22 juin 1908). Paris, 1908, p. 1299—1358. —*306-307.*

Cornelius, H. Einleitung in die Philosophie. Leipzig, Teubner, 1903. XIV, 357 S. —*232-233.*

Cornu, A. [Le discours sur le Congrès international de physique 6 août 1900]. — In: Travaux du Congrès international de physique réuni à Paris en 1900, sous les auspices de la Société française de physique, rassemblés et publiés par Ch. Ed. Guillaume et L. Poincaré. T. IV. Procès-verbaux. — Annexes. — Liste des membres. Paris, Gauthier-Villars, 1901, p. 5—8. — *320.*

— *Quelques mots de réponse à «La déroute de l'atomisme contemporain».* — «Revue générale des sciences pures et appliquées», Paris, 1895, An. 6, N 23, 15 décembre, p. 1030—1031. — *320.*

Dauge, P. G. J. Dietzgen und sein Kritiker G. Plechanow. (Nachwort zur 2. russ. Aufl. des «Akquisit der Philosophie»). — In: Dietzgen, J. Erkenntnis und Wahrheit. Des Arbeiterphilosophen universelle Denkweise und naturmonistische Anschauung über Lebenskunst, Ökonomie, Philosophie, Religion und Sozialismus. Zu seinem zwanzigsten Todestag gesam. u. hrsg. von E. Dietzgen. Stuttgart, Dietz, 1908, S. 393—428. — *265-266.*

Delacroix, H. David Hume et la philosophie critique. — In: Bibliothèque du Congrès international de philosophie. Vol. IV. Histoire de la Philosophie. Paris, Librairie A. Colin, 1902, p. 337—362. —*219.*

«Deutsch-Französische Jahrbücher», Paris. —*363-364.*

Diderot, D. Entretien entre D'Alambert et Diderot. — In: Diderot, D. Œuvres complètes. Revues sur les éditions originales comprenant ce qui a été publié à diverses époques et les manuscrits inédits conservés à la Bibliothèque de l'Ermitage. Notices, notes, table analytique, étude sur Diderot et le mouvement philosophique au XVIII-e siècle par J. Assézat. T. 2. Paris, Garnier Frères, 1875, p. 105—121. —*28-31, 36-37, 40.*

— *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient.* — In: Diderot, D. Œuvres complètes. Revues sur les éditions originales comprenant ce qui a été publié à diverses époques et les manuscrits inédits conservés à la Bibliothèque de l'Ermitage. Notices, notes, table analytique, étude sur Diderot et

---

* Μέ ἀστερίσκο σημειώνονται τά βιβλία, οἱ ἐφημερίδες, τά ἄρθρα καί τά ντοκουμέντα πού ἔχουν σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν καί φυλάγονται στό Κεντρικό κομματικό ἀρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ.

Eine Auswahl. Stuttgart, Dietz, 1903, S. 179—272. —*123, 124, 139-140, 263, 265, 280.*

— *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit.* Dargest. von einem Handarbeiter. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft. Hamburg, Meißner, 1869. VIII, 129 S. — *285.*

— *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit.* Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft. Mit einer Einl. von A. Pannekoek. Stuttgart, Dietz, 1903. XXVII, 151 S. — *123, 164-165, 169, 260-261, 285-286.*

— *Der wissenschaftliche Sozialismus.* — In: Dietzgen, J. Kleinere philosophische Schriften. Eine Auswahl. Stuttgart, Dietz, 1903, S. 1—11. —*265.*

Diner-Dénes, J. Der Marxismus und die neueste Revolution in den Naturwissenschaften. — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1906—1907, Jg. 25, Bd. 2, N 52, S. 858—864. —*268-269.*

Dixon, E. T. «The Grammar of Science». [A letter to the editor of «Nature»]. — «Nature», London — New York, 1892, vol. 46, N 1186, July 21, p. 269. —*95-96.*

Duhem, P. La théorie physique, son objet et sa structure. Paris, Chevalier et Rivière, 1906. 450 p. (Bibliothèque de philosophie expérimentale. II). —*47 ,333-336.*

— *Ziel und Struktur der physikalischen Theorien.* Autorisierte Übers. von F. Adler. Mit einem Vorw. von E. Mach. Leipzig, Barth, 1908. XII, 367 S. —*335.*

Dühring, E. Logik und Wissenschaftstheorie. Leipzig, Fues (Reisland), 1878. XVI, 561 S. —*257-258.*

Engels, F. Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Ökonomie. Sozialismus. Leipzig, Genossenschaft-Buchdruckerei, 1878. VIII, 274 S. — *187, 244, 258-259, 264, 268, 285, 333, 364.*

— *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft.* 2. Aufl. Hottingen — Zürich, Verl. der Volksbuchhandlung, 1886. XVI, 315 S. —*5-6, 359.*

— *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft.* 3., durchges. u. verm. Aufl. Stuttgart, Dietz, 1894. XX, 354 S. — *196, 365-366.*

tingen — Zürich, Verl. der Volksbuchhandlung, 1886, S. IX—XVI. —*359*.

Ewald, O. Richard Avenarius als Begründer des Empiriokritizismus. Eine erkenntniskritische Untersuchung über das Verhältnis von Wert und Wirklichkeit. Berlin, Hofmann, 1905. IV, 177 S. —*56, 70, 90-91, 94*.

Feuerbach, L. [Brief an W. Bolin. 26. März 1858]. — In: [Feuerbach, L.] Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlaß sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung dargest. von K. Grün. Bd. 2. Ludwig Feuerbachs Briefwechsel und Nachlaß. 1850—1872. Leipzig — Heidelberg, Winter, 1874, S. 49—50. —*213*.

— *Entgegnung an R. Haym.* Anläßlich seiner Schrift: «Feuerbach und die Philosophie. Ein Beitrag zur Kritik beider». Halle, 1847. — In: Feuerbach, L. Sämtliche Werke. Neu hrsg. von W. Bolin u. F. Jodl. Bd. VII. Erläuterungen und Ergänzungen zum Wesen des Christentums. Durchges. und neu hrsg. von W. Bolin. Stuttgart, Frommann, 1903, S. 506—520. —*82-83, 121-122, 160-161*.

— *Grundsätze der Philosophie der Zukunft.* (1843). — In: Feuerbach, L. Sämtliche Werke. Bd. II. Philosophische Kritiken und Grundsätze. Leipzig, Wigand, 1846, S. 269—346. —*184, 212-213*.

— *Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlaß sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung dargest. von K. Grün.* Bd. 1—2. Leipzig — Heidelberg, Winter, 1874. 2 Bd.

Bd. 1. Ludwig Feuerbachs philosophische Charakterentwicklung. Sein Briefwechsel u. Nachlaß. 1820—1850. VIII, 435 S. —*83, 363-364*.

Bd. 2. Ludwig Feuerbachs Briefwechsel und Nachlaß. 1850—1872. VIII, 333 S. —*213*.

— *Sämtliche Werke.* Bd. II, X. Leipzig, Wigand, 1846—1866. 2 Bd.

*Bd. II. Philosophische Kritiken und Grundsätze. 1846. VII, 414 S. —*184, 212-213*.

Bd. X. Gottheit, Freiheit und Unsterblichkeit vom Standpunkte der Anthropologie. 1866. VIII, 293 S. —*120-121, 135, 117-118, 327*.

Feuerbach, L. Sämtliche Werke. Neu hrsg. von W. Bolin u. F. Jodl. Bd. VII. Erläuterungen und Ergänzungen zum Wesen des Christentums. Durchges. und neu hrsg. von W. Bolin. Stuttgart, Frommann, 1903. XII, 520 S. *—82-83, 121-122, 160-161.*

— *Über «das Wesen der Religion» in Beziehung auf: «Feuerbach und die Philosophie. Ein Beitrag zur Kritik beider von R. Haym 1847».* Ein Bruchstück. — In: [Feuerbach, L.] Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlaß sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung dargest. von K. Grün. Bd. 1. Ludwig Feuerbachs philosophische Charakterentwicklung. Sein Briefwechsel u. Nachlaß. 1820—1850. Leipzig — Heidelberg, Winter, 1874, S. 423—435. *—83.*

— *Über Spiritualismus und Materialismus, besonders in Beziehung auf die Willensfreiheit.* — In: Feuerbach, L. Sämtliche Werke. Bd. X. Gottheit, Freiheit und Unsterblichkeit vom Standpunkte der Anthropologie. Leipzig, Wigand, 1866, S. 37—204. *—120-121, 135, 147-148, 327.*

Fichte, J. G. Rezension des Aenesidemus oder über die Fundamente der vom Herrn Prof. Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie. — In: Fichte, J. G. Sämtliche Werke. 1. Abt. Zur theoretischen Philosophie. 1. Bd. Berlin, Veit, 1845, S. 3—25. *—75.*

— *Sämtliche Werke.* 1. Abt. Zur theoretischen Philosophie. 1. Bd. Berlin, Veit, 1845. XXXII, 534 S.*—75, 146-147, 207-208.*

— *Sonnenklarer Bericht an das größere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie.* Ein Versuch die Leser zum Verstehen zu zwingen. Berlin, Realschulbuchhandlung, 1801. XX, 232 S. *—65, 155-156.*

— *Zweite Einleitung in die Wissenschaftslehre, für Leser, die schon ein philosophisches System haben.* — In: Fichte, J. G. Sämtliche Werke. 1. Abt. Zur theoretischen Philosophie. 1. Bd. Berlin, Veit, 1845, S. 453—518. *—146-147, 207-208.*

Fischer, K. Geschichte der neuern Philosophie. Bd. V. Fichte und seine Vorgänger. Heidelberg, Battermann, 1869. XL, 832 S. — *208.*

Franck, A. Dictionnaire des sciences philosophiques. Par une société de professeurs et de savants sous la direction de...2-e éd. Paris, Hachette, 1875. XII, 1806 p. *—135.*

Frank, Ph. Kausalgesetz und Erfahrung. — «Annalen der Naturphilosophie», Leipzig, 1907, Bd. 6, S. 443—450. *—173-174.*

Fraser, A. C. Editor's Preface to the «Treatise concerning the Principles of Human Knowledge». — In: [Berkeley, G.] The Works of G. Berkeley, including many of his writings hitherto unpublished. With prefaces, annotations, his life and letters, and an account of his philosophy, by A. C. Fraser. In four volumes. Vol. 1. Oxford, The Clarendon press, 1871, p. 115—130. —*22.*

— *Preface [to: «The Works of G. Berkeley...»].* — In: [Berkeley, G.] The Works of G. Berkeley, including many of his writings hitherto unpublished. With prefaces, annotations, his life and letters, and an account of his philosophy, by A. C. Fraser. In four volumes. Vol. 1. Oxford, The Clarendon press, 1871, p. VII—XVIII. —*21.*

Friedlender, O. — *βλ.* Ewald, O.

Grün, K. — *βλ.* [Feuerbach, L.] Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlaß...

Günther, S. Geschichte der anorganischen Naturwissenschaften im Neunzehnten Jahrhundert. Berlin, Bondi, 1901. XIX, 984 S. (Das Neunzehnte Jahrhundert in Deutschlands Entwicklung. Unter Mitwirkung von S. Günther, C. Gurlitt, F. Hoenig u. a. Bd. V). —*309.*

Haeckel, E. Les merveilles de la vie. Etudes de philosophie biologique. Pour servir de complément aux Enigmes de l'Univers. Paris, Schleicher Frères, [s. d.]. XII, 380 p. —*380-381.*

— *Der Monistenbund.* Thesen zur Organisation des Monismus. Frankfurt am Main, Neuer Frankfurter Verlag, 1905. 12 S. — *239-240.*

— *Die Welträtsel.* Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie. Bonn, Strauß, 1899. VIII, 473 S.—*291, 377-379, 384-385.*

Hartmann, E. Die Weltanschauung der modernen Physik. Leipzig, Haacke, 1902. X, 233 S. —*61, 306-308.*

Hegel, G. W. F. Werke. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten: Ph. Marheineke u. a. Bd. 6. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. T. 1. Die Logik. Hrsg. von L. von Henning. 2. Aufl. Berlin, Duncker u. Humblot, 1843. XL, 414 S. —*130-131.*

Helmholtz, H. Handbuch der physiologischen Optik. Leipzig, Voss, 1867. XIV, 874 S. (Allgemeine Enzyklopädie der Physik. Bd. IX). —*248-249, 250.*

Helmholtz, H. Optique physiologique. Trad. par E. Javal et N. Th. Klein. Paris, Masson, 1867. XI, 1057 p. —*249-250.*

— *Die Tatsachen in der Wahrnehmung.* — In: Helmholtz, H. Vorträge und Reden. Zugleich 3. Aufl. der «Populären wissenschaftlichen Vorträge» des Verfassers. Bd. 2. Braunschweig, Vieweg, 1884. —*250-251.*

— *Über die Erhaltung der Kraft,* eine physikalische Abhandlung, vorgetragen in der Sitzung der physikalischen Gesellschaft zu Berlin am 23. Juli 1847. Berlin, Reimer, 1847. 72 S. — *252-253.*

— *Vorträge und Reden.* Zugleich 3. Aufl. der «Populären wissenschaftlichen Vorträge» des Verfassers. Bd. 2. Braunschweig, Vieweg, 1884. XII, 380 S. —*250-251.*

Hertz, H. Einleitung [zum Buch: «Die Prinzipien der Mechanik...»]. — In: Hertz, H. Gesammelte Werke. Bd. III. Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargest. von H. Hertz. Mit einem Vorworte von H. Helmholtz. Leipzig, Barth, 1894, S. 1—49. —*305-306.*

— *Gesammelte Werke.* Bd. I, III. Leipzig, Barth, 1894—1895. 2 Bd.

Bd. I. Schriften vermischten Inhalts. Hrsg. von Ph. Lenard. 1895. XXIX, 368 S. —*305-306.*

Bd. III. Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargest. von H. Hertz. Mit einem Vorworte von H. Helmholtz. 1894. XXIX, 312 S. —*305-306.*

— *Über die Beziehungen zwischen Licht und Elektrizität.* Vortrag, gehalten bei der 62. Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte zu Heidelberg am 20. September 1889. — In: Hertz, H. Gesammelte Werke. Bd. I. Schriften vermischten Inhalts. Hrsg. von Ph. Lenard. Leipzig, Barth, 1895, S. 339—354. —*305-306.*

Heyfelder, V. Über den Begriff der Erfahrung bei Helmholtz. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde von der philosophischen Fakultät der Universität zu Berlin. Berlin, 1897. 81 S. —*250.*

Hibben, J. G. The Theory of Energetics and Its Philosophical Bearings. — «The Monist», Chicago, 1903, vol. XIII, N 3, April, p. 321—330. —*291-292.*

Kant, I. Kritik der reinen Vernunft. Riga, Hartknoch, 1781. [XXII], 856 S. *—206.*

«*Kantstudien*», Berlin, 1903, Bd. VIII, S. 258—320, 396—447. — *94-95, 174-175, 204, 236-237.*

Kauffmann, M. Einführung. — «Zeitschrift für immanente Philosophie», Berlin, 1895. Bd. I, Hft. 1, S. 1—10. *—223-224.*

Kleinpeter, H. Die Erkenntnistheorie der Naturforschung der Gegenwart. Unter Zugrundelegung der Anschauungen von Mach, Stallo, Clifford, Kirchhoff, Hertz, Pearson und Ostwald. Leipzig, Barth, 1905. XII, 156 S. *—234-236, 238-239, 240.*

— *Erwiderung.* — «Archiv für systematische Philosophie», Berlin, 1900, Bd. VI, Hft. 1, S. 86—88. *—94-95, 204, 236.*

— *Kant und die naturwissenschaftliche Erkenntniskritik der Gegenwart.* (Mach, Hertz, Stallo, Clifford). — «Kantstudien», Berlin, 1903, Bd. VIII, S. 258—320. *—236-237.*

— *On the Monism of Professor Mach.* — «The Monist», Chicago, 1906, vol. XVI, N 2, April, p. 161—168. *—239-240.*

— *Über Ernst Mach's und Heinrich Hertz' prinzipielle Auffassung der Physik.* — «Archiv für systematische Philosophie», Berlin, 1898—1899, Bd. V, Hft. 2, S. 159—184. *—236-237, 253-255, 276, 305.*

— *Vorwort des Übersetzers* [*zum Buch: «Das Weltbild der modernen Naturwissenschaft»* von K. Snyder]. — In: Snyder, K. Das Weltbild der modernen Naturwissenschaft nach den Ergebnissen der neuesten Forschungen. Autorisierte deutsche Übersetzung von H. Kleinpeter. Leipzig, Barth, 1905, S. III—XII. *—382.*

Knox, H. V. On the Nature of the Notion of Externality. — «Mind», London — Edinburgh, 1897, vol. VI, N 22, April, p. 204—227. *—238.*

Lafargue, P. Le matérialisme de Marx et l'idéalisme de Kant. — «Le Socialiste», Paris, 1900, N 78, 25 février, p. 1. *—214-215.*

Lange, F. A. Die Arbeiterfrage. Ihre Bedeutung für Gegenwart und Zukunft. 2. umgearb. u. verm. Aufl. Winterthur, Bleuler-Hausheer, 1870. VI, 384 S. *—355.*

— *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart.* 2. Buch. Geschichte des Materialismus seit

Kant. 5. (wohlfeile u. vollst.) Aufl.. Biographisches Vorwort und Einleitung mit kritischem Nachtrag von H. Cohen. Leipzig, Baedeker, 1896. LXXVI, 573 S. *—303-304, 331-333.*

Langevin, P. La physique des électrons. Rapport présenté au Congrès international des sciences et arts à Saint-Louis, le 22 septembre 1904. — «Revue générale des sciences pures et appliquées», Paris, 1905, An. 16, N 6, 30 mars, p. 257—276. *—279.*

Leclair, A. Beiträge zu einer monistischen Erkenntnistheorie. Breslau, Koebner, 1882. 48 S. *—228, 259.*

— *Der Realismus der modernen Naturwissenschaft im Lichte der von Berkeley und Kant angebahnten Erkenntniskritik.* Kritische Streifzüge. Prag, Tempsky, 1879. IX, 282 S. *—190, 211, 222, 225, 227, 245, 249-250, 252, 258, 259, 376.*

Lévy, A. La philosophie de Feuerbach et son influence sur la littérature allemande. Thèse pour le doctorat présentée à la Faculté des lettres de l'Université de Paris. Paris, Alcan, 1904. XXVIII, 544 p. *—106-108.*

Lodge, O. Sur les électrons. Conférence faite à l'Institution of Electrical Engineers, le 5 novembre 1902. Trad. de l'anglais par E. Nugues et J. Péridier. Préf. de P. Langevin. Paris, Gauthier-Villars, 1906. XIII, 168 p. (Actualités scientifiques). *—279.*

— *La vie et la matière.* Trad. de l'anglais par J. Maxwell. Paris, Alcan, 1907. 148, 32 p. *—95.*

Lucka, E. Das Erkenntnisproblem und Machs «Analyse der Empfindungen». Eine kritische Studie. — «Kantstudien», Berlin, 1903, Bd. VIII, S. 396—447. *—94-95, 174-175, 204.*

Mach, E. Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Physischen zum Psychischen. 2. verm. Aufl. der Beiträge zur Analyse der Empfindungen. Jena, Fischer, 1900. VII, 244 S. *—94-95, 318.*

— *Erkenntnis und Irrtum.* Skizzen zur Psychologie der Forschung. Leipzig, Barth, 1905. 461 S. *—6, 94-95, 222.*

— *Erkenntnis und Irrtum.* Skizzen zur Psychologie der Forschung. 2. durchges. Aufl. Leipzig, Barth, 1906. XII, 474 S. *— 40-41, 47, 59-62, 94, 144-145, 156, 157, 167, 168, 180, 187-190, 202-203, 235, 347, 375, 384.*

Mach, E. Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit. Vortrag, gehalten in der K. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften am 15. Nov. 1871. Prag, Calve, 1872. 58 S.—*33, 47-48, 178, 180, 189-190, 192, 223, 227-228.*

— *La mécanique exposé historique et critique de son développement.* Ouvrage trad. sur la 4-me éd. allemande par E. Bertrand. Avec une introd. de E. Picard. Paris, Librairie scientifique A. Hermann, 1904. IX, 498 p. —*167, 203, 224, 372.*

— *Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt.* Mit 255 Abb. Leipzig, Brockhaus, 1883. X, 483 S. — *48, 310, 313.*

— *Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt.* Mit 250 Abb. 3. verb. u. verm. Aufl. Leipzig, Brockhaus, 1897. XII, 505 S. —*33-34, 46, 48, 157, 160, 187, 191, 192.*

— *Die Prinzipien der Wärmelehre.* Historisch-kritisch entwickelt. 2. Aufl. Leipzig, Barth, 1900. XII, 484 S. —*166, 168, 179, 318.*

— *Vorwort zur dritten Auflage [des Buches: «Die Mechanik...»].* — In: Mach, E. Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt. Mit 250 Abb. 3. verb. u. verm. Aufl. Leipzig, Brockhaus, 1897, S. IX—X. —*46.*

— *Vorwort zur ersten Auflage [des Buches: «Die Mechanik...»].* — In: Mach, E. Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt. Mit 250 Abb. Leipzig, Brockhaus, 1883, S. III—VII. —*48.*

— *Vorwort [zur ersten Auflage des Buches: «Erkenntnis und Irrtum»].* — In: Mach, E. Erkenntnis und Irrtum. Skizzen zur Psychologie der Forschung. 2. durchges. Aufl. Leipzig, Barth, 1906, S. V—IX. —*95.*

— *Vorwort zur zweiten Auflage [des Buches: «Erkenntnis und Irrtum»].* — In: Mach, E. Erkenntnis und Irrtum. Skizzen zur Psychologie der Forschung. 2. durchges. Aufl. Leipzig, Barth, 1906, S. X—XI. —*47, 94, 156.*

Marx, K. [Brief an L. Feuerbach. Kreuznach, 20. October 1843]. — In: [Feuerbach, L.] Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlaß sowie in seiner philosophischen. Charakterentwicklung dargest. von K. Grün. Bd. 1. Ludwig Feuerbachs philosophische Charakterentwicklung. Sein Briefwechsel u. Nachlaß. 1820—1850. Leipzig — Heidelberg, Winter, 1874, S. 360—361. —*363-364.*

Pearson, K. The Grammar of Science. 2-d ed., rev. a. enl. London, Black, 1900. XVIII, 548 p. —*46, 92, 151, 153, 168-169, 193, 278, 288.*

Petzoldt, J. Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung. Bd. 1—2. Leipzig, Teubner, 1900—1904. 2 Bd. —*132-169.*

Bd. 1. Die Bestimmtheit der Seele. 1900. XIV, 356 S. — *50-51, 62, 93, 169-172, 372, 375.*

Bd. 2. Auf dem Wege zum Dauernden. 1904. VIII, 341 S. — *50-51, 75-76, 77-78, 153-154, 183-184, 222, 234, 237-238, 345-347, 375.*

— *Das Weltproblem von positivistischem Standpunkte aus.* Leipzig, Teubner, 1906. X, 152 S. (Aus Natur und Geisteswelt. Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständlicher Darstellungen. 133. Bändchen). —*6, 132-133, 172, 222, 237.*

«*The Philosophical Review*», Boston — New York — Chicago, 1897, vol. VI, N 5, September, p. 521—528. —*191.*

— New York — London, 1905, vol. XIV, N 5, September, p. 535—562. —*201.*

«*Philosophische Studien*», Leipzig, 1895—1896, Bd. 12, Hft. 3, S. 307—408; 1896—1897, Bd. 13, Hft. 1, S. 1—105; Hft. 3, S. 323—433. —*57, 58-59, 66-67, 73, 90, 91, 92-93, 155, 166-167, 228.*

Pillon, F. Introduction [en tête du livre: Hume, D. Traité de la nature humaine]. — In: Hume, D. Traité de la nature humaine. (Livre premier ou de l'entendement). Trad. pour la première fois par Ch. Renouvier et F. Pillon. Essais philosophiques sur l'entendement. Trad. de M. Corrigée. Avec une introduction par F. Pillon. Paris, Bureau de la critique philosophique, 1878, p. I—LXXII. (Psychologie de Hume). —*27.*

— *[Compte rendu du livre:]* Mach, E. La mécanique, exposé historique et critique de son développement, traduit par Emile Bertrand, avec une introduction par E. Picard (in — 8°, A. Hermann; IX, 498). — «L'Année Philosophique», Paris, 1904, An. 15, p. 178—181. —*221.*

Plechanow, G. V. Josef Dietzgen. — In: Dietzgen, J. Erkenntnis und Wahrheit. Des Arbeiterphilosophen universelle Denkweise und naturmonistische Anschauung über Lebenskunst, Ökonomie, Philosophie, Religion und Sozialismus. Zu seinem zwanzigsten Todestag gesam. u. hrsg. von E. Dietzgen. Stuttgart, Dietz, 1908, S. 359—393. —*266.*

Poincaré, H. La valeur de la science. Paris, Flammarion, [1905]. 278 p. (Bibliothèque de philosophie scientifique). *—47, 173, 193, 270-271, 313-315.*

Poincaré, L. La physique moderne. Son évolution. Paris, Flammarion, [1906]. 311 p. (Bibliothèque de philosophie scientifique). *—320.*

Ramsay, W. Essays Biographical and Chemical. London, Constable, 1908. 247 p. *—337.*

Rapports présentés au Congrès international de physique. — βλ. Travaux du Congrès international de physique.

Rau, A. Empfinden und Denken. Eine physiologische Untersuchung über die Natur des menschlichen Verstandes. Giessen, Roth, 1896. II, 385 S. *—251.*

— *Ludwig Feuerbachs Philosophie, die Naturforschung und die philosophische Kritik der Gegenwart.* Leipzig, Barth, 1882. IV, 249 S. *—213-214.*

Rehmke, J. Philosophie und Kantianismus. Ein Vortrag. Eisenach, Rasch u. Coch, 1883. 24 S. *—328, 376.*

— *Die Welt als Wahrnehmung und Begriff.* Eine Erkenntnistheorie. Berlin, Reimer, 1880. VIII, 323 S. *—211-212, 225-226.*

«*Revue de Philosophie*», Paris, 1907, An. 6, t. XI, N 10, p. 398—402. *—176.*

«*Revue générale des sciences pures et appliquées*», Paris, 1895, An. 6, N 23, 15 décembre, p. 1030—1031. *—320.*

— 1905, An. 16, N 6, 30 mars, p. 257—276. *—279.*

«*Revue Néo-Scolastique*», Louvain, 1907, [N 2], février, p. 50—64; [N 3], mars, p. 166—182. *—42, 55-56, 155.*

«*Revue philosophique de la France et de l'étranger*», Paris, 1888, An. 13, vol. XXVI, août, p. 199—203. *—238.*

Rey, A. Préface [du livre: «La théorie de la physique...»]. — In: Rey, A. La théorie de la physique chez les physiciens contemporains. Paris, Alcan, 1907, p. I—V. *—272, 275, 315.*

— *La théorie de la physique chez les physiciens contemporains.* Paris. Alcan, 1907. V, 412 p. *—271-276, 279, 283-284, 285, 315-322, 328-331, 332, 335.*

Riehl, A. Logik und Erkenntnistheorie. — In: Systematische Philosophie von W. Dilthey, A. Riehl, W. Wundt u. a. Berlin — Leipzig, Teubner, 1907, S. 73—102. (Die Kultur der Gegenwart. T. 1, Abt. VI). —*155.*

Righi, A. Einleitung [zum Buch: «Die moderne Theorie der physikalischen Erscheinungen»]. — In: Righi, A. Die moderne Theorie der physikalischen Erscheinungen. (Radioaktivität, Ionen, Elektronen). Aus dem Italienischen übersetzt von B. Dessau. 2. Aufl. Leipzig, Barth, 1908, S. 1—3. —*282.*

— *Die moderne Theorie der physikalischen Erscheinungen.* (Radioaktivität, Ionen, Elektronen). Aus dem Italienischen übersetzt von B. Dessau. 2. Aufl. Leipzig, Barth, 1908. 253 S. — *277, 282.*

— *Neuere Anschauungen über die Struktur der Materie.* Vortrag, gehalten zu Parma am 25. Oktober 1907. Autorisierte Übersetzung von F. Fraenckel. Leipzig, Barth, 1908. 54 S. — *279.*

Rodier, G. [Compte rendu du livre:] Karl Pearson. — The Ethics of Freethought: a selection of essays and lectures.—1 vol. in—8°, 446 p.; Londres, Fischer Unwin, 1888. — «Revue philosophique de la France et de l'étranger», Paris, 1888, An. 13, vol. XXVI, août, p. 199—203. —*238.*

Rücker, A. W. The Britisch Association at Glasgow. Inaugural Address — «The Scientific American. Supplement», New York, 1901, N 1345, October 12, p. 21561—21562; N 1346, October 19, p. 21571—21573. —*291-297.*

Ryle, R. J. Professor Lloyd Morgan on the «Grammar of Science».— «Natural Science», London — New York, 1892, vol. I, N 6, August, p. 453—457. —*194.*

Schmidt, H. Der Kampf um die «Welträtsel». Ernst Haeckel, die «Welträtsel» und die Kritik. Bonn, Strauss, 1900. VI, 64 S. — *377.*

Schubert-Soldern, R. Einleitung [zum Buch: «Das menschliche Glück und die soziale Frage»]. — In: Schubert-Soldern, R. Das menschliche Glück und die soziale Frage. Tübingen, Laupp, 1896, S. IV—XXXIV. —*229-231.*

— *Grundlagen einer Erkenntnistheorie.* Leipzig, Fues (Reisland), 1884. IV, 349 S. —*223, 226, 229-230, 376.*

«Le Socialiste», Paris, 1900, N 78, 25 février, p. 1. —*211-216.*

Sorel, G. Les préoccupations métaphysiques des physiciens modernes. Avant-propos de J. Benda. Paris, [1907]. 93 p. —*315.*

Stallo, J. B. Die Begriffe und Theorien der modernen Physik. Nach der 3. Aufl. des englischen Originals übersetzt u. hrsg. von. H. Kleinpeter. Mit einem Vorwort von E. Mach. Leipzig, Barth, 1901. XX, 332 S. —*333-334.*

— *The Concepts and Theories of Modern Physics.* London, Trench, 1882. 313 p. —*333-335.*

— *General Principles of the Philosophy of Nature.* With an outline of some of its recent development among the Germans, embracing the philosophical systems of Schelling and Hegel and Oken's system of nature. Boston, Crosby a. Nichols, 1848. XII, 520 p. —*333-334.*

— *La matière et la physique moderne.* Avec une préface sur la théorie atomique par C. Friedel. Paris, Alcan, 1884. XVI, 243, 32 p. —*333-334.*

Starcke, C. N. Ludwig Feuerbach. Stuttgart, Enke, 1885. XVII, 288 S. —*218.*

Systematische Philosophie von W. Dilthey, A. Riehl, W. Wundt u. a. Berlin — Leipzig, Teubner, 1907. VIII, 432 S. (Die Kultur der Gegenwart. T. 1, Abt. VI). —*155, 181, 204.*

Thomson, J. J. The Corpuscular Theory of Matter. London, Constable, 1907. VI, 172 p. —*279.*

Travaux du Congrès international de physique réuni à Paris en 1900, sous les auspices de la Société française de physique, rassemblés et publiés par Ch. Ed. Guillaume et L. Poincaré. T. IV. Procès-Verbaux. — Annexes. — Liste des membres. Paris, Gauthier-Villars, 1901. 169 p. —*320.*

Ueberweg, F. Grundriß der Geschichte der Philosophie. T. 4. Das neunzehnte Jahrhundert. 9-te, mit einem Philosophen- und Literatoren Register vers. Aufl., hrsg. von M. Heinze. Berlin, Mittler, 1902. VIII, 625 S. —*204.*

Van Cauwelaert, F. L'empirio-criticisme de Richard Avenarius. «Revue Néo-Scolactique», Louvain, 1907, [N 2], février, p. 50—64; [N 3], mars, p. 166—182. —*42, 55-56, 155.*

Vaubel, W. Lehrbuch der theoretischen Chemie. In zwei Bänden. Bd. 2. Zustandsänderungen und chemische Umsetzungen. Berlin, Springer, 1903. XXI, 793 S. *—311.*

«*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*», Leipzig, 1893, Jg. 17, Hft. 3, S. 364—388. *—69, 75-76, 223, 228, 215, 349-350.*

— 1894, Jg. 18, Hft. 1, S. 1—28, 29—31. *—222.*

— 1894, Jg. 18, Hft. 2, S. 137—161; Hft. 4, S. 400—420; 1895, Jg. 19, Hft. 1, S. 1—18; Hft. 2, S. 129—145. *—52, 63-64, 65-66, 72-73, 74-76, 82-83, 86-87, 150-151, 158.*

— 1895, Jg. 19, Hft. 3, S. 378—390. *—339-344.*

— 1896, Jg. 20, Hft. 1, S. 55—86; Hft. 2, S. 191—225; Hft. 3, S. 261—301. *—78-79.*

— 1898, Jg. 22, Hft. 1, S. 45—95; Hft. 2, S. 190—214; Hft. 3, S. 267—293. *—62-63, 153, 158-159.*

Ward, J. Naturalism and Agnosticism. The Gifford lectures delivered before the University of Aberdeen in the years 1896—1898. 3-d. ed. Vol. I—II. London, Black, 1906. 2 vol.

Vol. I. XX, 333 p. *—181, 220-221, 297-299, 300-303.*

Vol. II. XIII, 294 p. *—91, 220-221, 300-301.*

Willy, R. Der Empiriokritizismus als einzig wissenschaftlicher Standpunkt. — «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Leipzig, 1896, Jg. 20. Hft. 1, S. 55—86; Hft. 2, S. 191—225; Hft. 3, S. 261—301. *—78-79.*

— *Das erkenntnistheoretische Ich und der natürliche Weltbegriff.* — «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie», Leipzig, 1894, Jg. 18, Hft. 1, S. 1—28. *—222-223.*

— *Gegen die Schulweisheit.* Eine Kritik der Philosophie. München, Langen Verl. für Literatur u. Kunst, 1905. 219 S. *—42, 56, 71, 79, 93, 172, 224, 375, 381, 383.*

Wundt, W. Metaphysik. — In: Systematische Philosophie von W. Dilthey, A. Riehl, W. Wundt u. a. Berlin — Leipzig, Teubner, 1907, S. 103—137. (Die Kultur der Gegenwart. T. 1, Abt. VI). *—181, 204.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

Ἄντλερ (Adler), *Φρίντριχ* (1879 - 1960) — αὐστριακός παράγοντας τῆς σοσιαλδημοκρατίας, ἕνας ἀπό τούς θεωρητικούς τοῦ αὐστρομαρξισμοῦ. Στά 1907 - 1911 ἦταν ὑφηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης· στόν τομέα τῆς φιλοσοφίας, ὀπαδός τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, ἐπιχείρησε νά «συμπληρώσει» τό μαρξισμό μέ τή φιλοσοφία τοῦ Μάχ. Ἐκτός ἀπό τά ἄρθρα πού μνημονεύει ὁ Β. Ι. Λένιν, εἶναι γνωστά τά φιλοσοφικά ἔργα του «Ernst Machs Überwindung des mechanischen Materialismus», 1918 («Τό ξεπέρασμα τοῦ μηχανιστικοῦ ὑλισμοῦ ἀπό τόν Ἔρνστ Μάχ») καί «Engels und Naturwissenschaft», 1925 («Ὁ Ἔνγκελς καί ἡ φυσική ἐπιστήμη»). Στά 1910 - 1911 ἦταν διευθυντής τῆς ἐφημερίδας «Volksrecht» («Τό Δίκαιο τοῦ Λαοῦ»), ὀργάνου τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος τῆς Ἑλβετίας, κατόπιν ἔγινε γραμματέας τοῦ αὐστριακοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος. Στίς 21 τοῦ Ὀχτώβρη 1916 πυροβόλησε καί σκότωσε τόν πρωθυπουργό τῆς Αὐστρίας κόμητα Στούργκ. Ὁ Β. Ι. Λένιν χαρακτήρισε αὐτή τήν ἐνέργεια σάν «πράξη ἀπελπισίας τοῦ καουτσκισμοῦ» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 35ος, σελ. 192). Ρεφορμιστής στήν πολιτική, ὁ Ἄντλερ ἦταν ἕνας ἀπό τούς ὀργανωτές τῆς $II^1/_2$ Διεθνοῦς (1921-1923) καί σέ συνέχεια ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες τῆς Σοσιαλιστικῆς Ἐργατικῆς Διεθνοῦς. — *47, 52, 59, 96, 119, 233 - 234, 335.*

Ἀξελρόντ, Λ. Ι. (Ὀρτοντόξ) (1868 - 1946) — φιλόσοφος καί λογοτεχνικός κριτικός, πῆρε μέρος στό σοσιαλδημοκρατικό κίνημα. Στά 1887 μετανάστευσε στή Γαλλία καί κατόπιν στήν Ἑλβετία, ἔγινε μέλος τῆς «Ἕνωσης τῶν ρώσων σοσιαλδημοκρατῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ»· τό 1903 προσχώρησε στούς μενσεβίκους. Στά ἔργα της ἔκανε κριτική στόν «οἰκονομισμό», στό νεοκαντιανισμό καί στόν ἐμπειριοκριτικισμό, παράλληλα ὅμως, ἀκολουθώντας τίς μενσεβίκικες ἀπόψεις τοῦ Γκ. Β. Πλεχάνοφ καί ἐπαναλαβαίνοντας τά φιλοσοφικά του λάθη, ἐκδηλώθηκε ἐνάντια στούς μπολσεβίκους καί στίς φιλοσοφικές ἀπόψεις τοῦ Λένιν. Στίς ἀρχές τοῦ 1917 ἦταν μέλος τῆς ΚΕ τῶν μενσεβίκων, ὕστερα μέλος τῆς ΚΕ τῆς πλεχανοφικῆς ὁμάδας «Γεντίνστβο». Στά 1918 ἀποσύρθηκε ἀπό τήν ἐνεργό πολιτική δράση, καί ἀνάπτυξε παιδαγωγική δράση σέ μιά σειρά ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα τῆς χώρας. Στά 1920 - 1930 ἐκδηλώθηκε σάν ἕνας ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῆς μηχανικιστικῆς ἀναθεώρησης τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς της ἀσχολήθηκε μέ τήν κοινωνιολογία τῆς τέχνης.

Κυριότερα ἔργα: «Φιλοσοφικά δοκίμια» (1906), «Ὁ Κάρλ Μάρξ σάν φιλόσοφος» (1924), «Ἡ ἰδεαλιστική διαλεκτική τοῦ Χέγγελ καί ἡ ὑλιστική διαλεκτική τοῦ Μάρξ» (1934) καί ἄλλα.—*348.*

Β

Βαλεντίνοφ, Ν. (Βόλσκι, Ν. Β.)* 1879 - 1964) — μενσεβίκος δημοσιογράφος, μαχιστής φιλόσοφος. Μετά τό ΙΙ συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ προσχώρησε στούς μπολσεβίκους, στό τέλος τοῦ 1904 πέρασε σέ μενσεβίκικες θέσεις· διηύθυνε τή μενσεβίκικη ἐφημερίδα «Μοσκόβσκαγια Γκαζέτα», συνεργαζόταν σέ μιά σειρά ἄλλα μενσεβίκικα καί ἀστικά περιοδικά. Στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης ἦταν λικβινταριστής. Ξεκόβοντας όριστικά ἀπό τό μαρξισμό,

---

* Τά ὑπογραμμισμένα στήν παρένθεση εἶναι τά πραγματικά ὀνοματεπώνυμα.

γήσει μιά ενιαία Γερμανική αὐτοκρατορία κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τῆς Πρωσίας τῶν γιοῦνκερ. Τό Γενάρη τοῦ 1871 ὁ Βίσμαρκ ἔγινε καγκελάριος τῆς Γερμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπό τό 1871 ὥς τό 1890 καθοδηγοῦσε ὅλη τήν ἐξωτερική καί ἐσωτερική πολιτική τῆς Γερμανίας, κατευθύνοντάς την πρός τό συμφέρον τῶν τσιφλικάδων-γιοῦνκερ καί προσπαθώντας ταυτόχρονα νά ἐξασφαλίσει τή συμμαχία τῶν γιοῦνκερ μέ τή μεγαλοαστική τάξη. Ὁ Βίσμαρκ, ἐπειδή δέν κατόρθωσε νά καταπνίξει τό ἐργατικό κίνημα μέ τόν ἔκτακτο νόμο πού ἐφάρμοσε τό 1878 ἐνάντια στούς σοσιαλιστές, παρουσιάστηκε μ' ἕνα δημαγωγικό πρόγραμμα κοινωνικῆς νομοθεσίας, θεσπίζοντας νόμους γιά τήν ὑποχρεωτική ἀσφάλιση μερικῶν κατηγοριῶν ἐργατῶν. Τό Μάρτη τοῦ 1890 παραιτήθηκε.—*145*.

Βόλσκι, Ν. Β. — βλ. Βαλεντίνοφ, Ν.

Βομπέλ (Vaubel), *Γιόχαν Βίλχελμ* (γεν. τό 1864) — γερμανός ἐπιστήμονας τῆς ὀργανικῆς χημείας, ὑφηγητής ἀπό τό 1898, καί ὕστερα καθηγητής τῆς Ἀνώτατης τεχνικῆς σχολῆς τοῦ Ντάρμπσταντ. Ὁ Β.Ι. Λένιν ἔχει ὑπόψη τό βιβλίο του: «Lehrbuch der theoretischen Chemie», 1903 («Ἐγχειρίδιο θεωρητικῆς χημείας»).—*311*.

Βούντ (Wundt), *Βίλχελμ Μάξ* (1832 - 1920) — γερμανός ἀστός φιλόσοφος καί ψυχολόγος, ἕνας ἀπό τούς ἱδρυτές τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας, καθηγητής τῆς φυσιολογίας ἀπό τό 1864 στό Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης, καθηγητής τῆς φιλοσοφίας ἀπό τό 1874 στή Ζυρίχη καί ἀπό τό 1875 στή Λειψία. Ὁ Λένιν τόν χαρακτήρισε «ἰδεαλιστή καί φιντεϊστή». Ὁ Βούντ βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ Κάντ καί τοῦ Λάϊμπνιτς, ἐπίσης καί τοῦ νεοκαντιανισμοῦ καί τοῦ θετικισμοῦ. Θεωροῦσε βασική φιλοσοφική ἐπιστήμη τήν ψυχολογία, στήν ὁποία ὑποστήριζε μαζί μέ τήν πειραματική μέθοδο τή δυϊστική θεωρία τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ. Ὁ Βούντ προσπαθοῦσε νά ἐξηγήσει τή δράση τῆς προσωπικότητας ἀπό τή σκοπιά τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας καί θεωροῦσε τούς νόμους τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἀγνώσιμους.

Κυριότερα ἔργα του: «Grundzüge der physiologischen Psychologie», 1873 - 1874 («Βάσεις τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας»)· «System der Philosophie», 1889 («Σύστημα φιλοσοφίας»)· «Grundriß der Psychologie», 1896 («Δοκίμιο ψυχολογίας») καί ἄλλα.—*57, 58 - 59, 61, 62, 66 - 67, 73 90, 91,93, 155, 158, 159, 167, 181, 204, 219, 228*.

Γ

Γερούζαλεμ (Jerusalem), *Βίλχελμ* (1854 - 1923) — αὐστριακος ἀστός ἰδεαλιστής φιλόσοφος καί ψυχολόγος, καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στή Βιέννη.

Κυριότερα ἔργα του: «Lehrbuch der Psychologie», 1888 («Ἐγχειρίδιο Ψυχολογίας»)· «Einleitung in die Philosophie», 1899 («Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία»)· «Der kritische Idealismus und die reine Logik», 1905 («Ὁ κριτικός ἰδεαλισμός καί ἡ καθαρή λογική») καί ἄλλα.—*95, 156, 266*.

Γιόντλ (Jodl), *Φρίντριχ* (1849 - 1914) — καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στά Πανεπιστήμια τῆς Πράγας (ἀπό τό 1885) καί τῆς Βιέννης (ἀπό τό 1896), ὀπαδός τοῦ Λ. Φόϋερμπαχ. Καταπιάστηκε μέ τήν Ἠθική, ἐπιχείρησε νά

Ε

Κάουτσκι (Kautsky), *Κάρλ* (1854 - 1938) — ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας καί τῆς ΙΙ Διεθνοῦς, ἀρχικά μαρξιστής, κατόπιν ἀποστάτης τοῦ μαρξισμοῦ, θεωρητικός τῆς πιό ἐπικίνδυνης καί ἐπιζήμιας παραλλαγῆς τοῦ ὀπορτουνισμοῦ: τοῦ κεντρισμοῦ (καουτσκισμοῦ), διευθυντής τοῦ θεωρητικοῦ περιοδικοῦ τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας «Die Neue Zeit» («Νέοι Καιροί»).

Ὁ Κάουτσκι ἄρχισε νά παίρνει μέρος στό σοσιαλιστικό κίνημα ἀπό τό 1874. Οἱ ἀντιλήψεις του ἐκεῖνο τόν καιρό ἦταν ἕνα μίγμα λασσαλισμοῦ, νεομαλθουσιανισμοῦ καί ἀναρχισμοῦ. Στά 1881 γνωρίστηκε μέ τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἔνγκελς καί κάτω ἀπό τήν ἐπίδρασή τους πέρασε στό μαρξισμό, ὡστόσο ἀπό τήν περίοδο ἀκόμη ἐκείνη παρουσίαζε ταλαντεύσεις πρός τήν πλευρά τοῦ ὀπορτουνισμοῦ, γιά τίς ὁποῖες τοῦ ἔκαναν δριμύτατη κριτική ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς. Στήν περίοδο 1880 - 1900 ὁ Κάουτσκι ἔγραψε μιά σειρά ἔργα γιά διάφορα ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: «Karl Marx' ökonomische Lehren», 1887 («Ἡ οἰκονομική διδασκαλία τοῦ Κάρλ Μάρξ»). «Die Agrarfrage», 1899 («Τό ἀγροτικό ζήτημα») κ. ἄ., πού παρά τά λάθη τά ὁποῖα περιέχουν, ἔπαιξαν θετικό ρόλο στήν προπαγάνδιση τοῦ μαρξισμοῦ. Ἀργότερα, ὁ Κάουτσκι, ὅταν τό ἐπαναστατικό κίνημα παρουσίασε πλατιά ἀνάπτυξη, πέρασε στίς θέσεις τοῦ ὀπορτουνισμοῦ. Στήν διάρκεια τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου (1914 - 1918) ὁ Κάουτσκι ἀκολουθοῦσε σοσιαλσωβινιστικές θέσεις, πού τίς σκέπαζε μέ διεθνιστική φρασεολογία. Εἶναι ὁ δημιουργός τῆς θεωρίας τοῦ ὑπεριμπεριαλισμοῦ, πού τήν ἀντιδραστική της οὐσία ξεσκέπασε ὁ Λένιν στίς ἐργασίες του «Ἡ χρεωκοπία τῆς ΙΙ Διεθνοῦς», «Ὁ ἰμπεριαλισμός ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ» καί σέ ἄλλες. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἐκδηλώθηκε ἀνοιχτά ἐνάντια στήν προλεταριακή ἐπανάσταση καί στήν δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἐνάντια στή Σοβιετική ἐξουσία.

Ὁ Β. Ι. Λένιν, στά ἔργα του «Κράτος καί ἐπανάσταση», «Ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση καί ὁ ἀποστάτης Κάουτσκι» καί σέ πολλά ἄλλα, ἔκανε ἐξουθενωτική κριτική στόν καουτσκισμό. Ξεσκεπάζοντας τόν κίνδυνο τοῦ καουτσκισμοῦ, ὁ Β. Ι. Λένιν τό 1915 στό ἄρθρο του «Σοσιαλισμός καί πόλεμος»,ἔγραφε:«Ἡ ἐργατική τάξη δέν μπορεῖ νά ἐκπληρώσει τόν παγκόσμιο ἐπαναστατικό της ρόλο, ἄν δέν κάνει ἀμείλικτο πόλεμο ἐνάντια σ' αὐτή τήν ἀποστασία, στήν ἔλλειψη χαρακτήρα, τή δουλικότητα ἀπέναντι στόν ὀπορτουνισμό, πόλεμο ἐνάντια στόν πρωτοφανή θεωρητικό ἐκχυδαϊσμό τοῦ μαρξισμοῦ» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 21ος, σελ. 283).—*101, 216, 267.*

Κάρους (Carus), *Πώλ* (1852 - 1919) — ἀμερικανός ἀντιδραστικός φιλόσοφος, ὑποκειμενικός ἰδεαλιστής καί μυστικιστής· ἀπό τό 1887 ἦταν ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ «The Open Court» («Τό Ἀνοιχτό Βῆμα») κι' ἀπό τό 1890 τοῦ περιοδικοῦ «The Monist» («Ὁ μονιστής»). Ὁ φιλοσοφικός «μονισμός» τοῦ Κάρους κατέληγε στίς ἀπόπειρες συμβιβασμοῦ τῆς θρησκείας καί τῆς ἐπιστήμης καί στήν προπαγάνδα τοῦ βουδισμοῦ.

Κυριότερα ἔργα του: «The Soul of Man», 1891 («Ἡ Ψυχή τοῦ ἀνθρώπου»)· «The Gospel of Buddha», 1894 («Τό Εὐαγγέλιο τοῦ Βούδα»)· «The Foundations of Mathematics», 1908 («Ἡ θεμελίωση τῶν μαθηματικῶν») καί ἄλλα. —*239 - 240, 246, 293, 372.*

Καρστάνιεν (Carstanjen), *Φρίντριχ* — καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης (ἀπό τό 1896), μαχιστής, μαθητής τοῦ Ρ. Ἀβενάριους, μετά τόν θάνατο τοῦ ὁποίου (1896) ἔβγαζε τό περιοδικό «Viertel-

τοῦ θετικισμοῦ τοῦ Α. Κόντ ὀφείλεται στή λειψή ἐπεξεργασία τῆς γνωσιολογίας, γι' αὐτό θεωροῦσε ἀναγκαῖο νά μεταρυθμιστεῖ ὁ παλιός θετικισμός πάνω στή βάση τῆς γνωσιοθεωρίας τοῦ νεοκαντιανισμοῦ καί ἰδιαίτερα τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ, πού τόν θεωροῦσε σάν τό κορύφωμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Τά κυριότερα ἔργα του μπῆκαν στήν τρίτομη ἔκδοση τῶν Ἀπάντων του (1915). — *51, 203, 219 - 220, 222, 344.*

Λῆμπκνεχτ (Leibknecht), *Βίλχελμ* (1826 - 1900) — ἐπιφανής παράγοντας τοῦ γερμανικοῦ καί τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος, ἕνας ἀπό τούς ἱδρυτές καί τούς ἡγέτες τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος τῆς Γερμανίας. Πῆρε ἐνεργό μέρος στήν ἐπανάσταση τοῦ 1848 - 1849 στή Γερμανία. Μετά τήν ἧττα τῆς ἐπανάστασης κατέφυγε ἀρχικά στήν Ἑλβετία καί ὕστερα στήν Ἀγγλία, ὅπου συνδέθηκε μέ τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἔνγκελς καί κάτω ἀπό τήν ἐπίδρασή τους ἔγινε σοσιαλιστής. Τό 1862 γύρισε στή Γερμανία.Μετά τήν ἵδρυση τῆς I Διεθνοῦς ἦταν ἕνας ἀπό τούς πιό δραστήριους προπαγανδιστές τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν της καί ὀργανωτής τῶν τμημάτων τῆς Διεθνοῦς στή Γερμανία. Τό 1875 καί ὥς τό τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Λῆμπκνεχτ ἦταν μέλος τῆς ΚΕ τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος τῆς Γερμανίας καί ἀπό τό 1876 ἀρχισυντάκτης τῆς «Vorwärts», κεντρικοῦ ὀργάνου τοῦ κόμματος. Ἀπό τό 1867 ὥς τό 1870 ἦταν βουλευτής τοῦ Βορειογερμανικοῦ Ράϊχσταγκ, κι' ἀπό τό 1874 ἐκλεγόταν ἐπανειλημμένα βουλευτής τοῦ γερμανικοῦ Ράϊχσταγκ. Χρησιμοποιοῦσε μέ τέχνη τό βῆμα τῆς Βουλῆς γιά νά ξεσκεπάζει τήν ἀντιδραστική ἐξωτερική καί ἐσωτερική πολιτική τῶν πρώσων γιοῦνκερ. Γιά τήν ἐπαναστατική του δράση φυλακίστηκε ἐπανειλημμένα. Πῆρε δραστήριο μέρος στήν ὀργάνωση τῆς II Διεθνοῦς. Ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Φ. Ἔνγκελς ἐκτιμοῦσαν τόν Λῆμπκνεχτ, κατηύθυναν τή δράση του, ταυτόχρονα ὅμως ἐπέκριναν τήν συμβιβαστική στάση του ἀπέναντι στά ὀπορτουνιστικά στοιχεῖα. — *113.*

Λόκ (Locke), *Τζόν* (1632 - 1704) — ἄγγλος ὑλιστής φιλόσοφος. Στό κυριότερο φιλοσοφικό ἔργο του «An Essay concerning Human Understanding», 1690 («Δοκίμιο γιά τήν ἀνθρώπινη νόηση») πραγματεύθηκε μιάν ὑλιστική, αἰσθησιαρχική στή βάση της, θεωρία τῆς γνώσης. Ἔκανε κριτική στή διδασκαλία τοῦ Ρ. Ντεκάρτ γιά τίς ἔμφυτες ἰδέες, συνάμα ὅμως ὁ ἴδιος ἔκανε παραχωρήσεις στόν ἰδεαλισμό (ἡ διδασκαλία γιά τίς «δευτερεύουσες ἰδιότητες», ἡ ἑρμηνεία τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, τοῦ («στοχασμοῦ»)). Στό βιβλίο του «Two Treatises of Government», 1690 («Δυό πραγματεῖες περί διακυβέρνησης»), ὁ Λόκ ἀνέπτυξε τή θεωρία τοῦ ἀστικο-μοναρχικοῦ συνταγματικοῦ κράτους, πού εἶχε προοδευτική σημασία γιά ἐκείνη τήν ἐποχή. Ἐπιχείρησε νά συμβιβάσει τήν πίστη μέ τό λογικό, νά δημιουργήσει μιά θρησκεία ἀποδεκτή στόν «ὑγιή νοῦ». Ἡ ἀσυνέπεια τοῦ μεταφυσικοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Λόκ, ἡ ἀντιφατικότητα τῶν θρησκευτικῶν καί κοινωνιολογικῶν του ἀπόψεων καθορίζονταν ὄχι μόνο ἀπό τόν περιορισμένο ὁρίζοντα τῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλά καί ἀπό τήν πολιτική θέση τοῦ Λόκ πού ἦταν, σύμφωνα μέ τό χαρακτηρισμό τοῦ Φ. Ἔνγκελς «στή θρησκεία καθώς καί στήν πολιτική, ὁ γιός τοῦ ταξικοῦ συμβιβασμοῦ τοῦ 1688», τῆς χρονιᾶς πού συντελέστηκε ἡ ἀγγλική ἀστική ἐπανάσταση (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Διαλεχτά γράμματα, 1953, σελ. 429). Ὁ διπλός χαρακτήρας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λόκ εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά τή χρησιμοποιήσουν ὄχι μόνο οἱ ὑλιστές, ἀλλά καί οἱ ἰδεαλιστές: «Καί ὁ Μπέρκλεϋ

υφηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης (1847 - 1854), καθηγητὴς τῆς φυσιολογίας στά Πανεπιστήμια τῆς Ζυρίχης (1856 - 1861), τοῦ Τουρίνου (1861 - 1879) καί τῆς Ρώμης (1879 - 1893). Ἕνας ἀπό τούς κυριότερους ἐκπροσώπους τοῦ χυδαίου ὑλισμοῦ· ἀναβιωτής τῶν μηχανιστικῶν ἀντιλήψεων γιά τή φύση καί τήν κοινωνία. Ἔγραψε πολλές ἐργασίες γιά ζητήματα φυσιολογίας. Τό κυριότερο φιλοσοφικό του ἔργο εἶναι τό «Der Kreislauf des Lebens», 1852 («Ἡ κυκλική κίνηση τῆς ζωῆς»). —*41, 256, 356.*

Μόργκαν (Morgan), *Κόνβεϋ Λόϋντ* (1852 - 1936) — ἄγγλος βιολόγος ψυχολόγος καί φιλόσοφος, ἀπό τό 1884 καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μπρίστολ. Στήν πρώτη περίοδο τῆς δράσης του ὑπεράσπιζε ὑλιστικές θέσεις, ἀργότερα ἀπομακρύνθηκε ἀπό τόν ὑλισμό, ἐκδηλώθηκε σάν ἐκπρόσωπος μιᾶς ἀπό τίς ἰδεαλιστικές κατευθύνσεις τῆς σύγχρονης ἀγγλικῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, τῆς σχολῆς τῆς «ἔκτακτης ἐξέλιξης» καί προσπαθοῦσε ν' ἀποδείξει ὅτι πρέπει νά γίνει παραδεκτό πώς στόν κόσμο ἐνεργεῖ κάποια «ἐμφυής δύναμη», πού τήν ταύτιζε μέ τό θεό.
Κυριότερα ἔργα του: «Animal Life and Intelligence», 1890 - 1891 («Ζωή καί νοημοσύνη τῶν ζώων»)· «Introduction to Comparative Psychology», 1895 («Εἰσαγωγή στήν συγκριτική ψυχολογία»)· «Emergent Evolution», 1923 («Ἔκτακτη ἐξέλιξη») καί ἄλλα.— *39 - 40, 190 - 191.*

Μπαζάροφ, Β. (Ρούντνιεφ, Β.Α.) (1874 - 1939) — φιλόσοφος καί οἰκονομολόγος, ἀπό τό 1896 πῆρε μέρος στό σοσιαλδημοκρατικό κίνημα. Στά 1905 - 1907 συνεργάσθηκε σέ μιά σειρά μπολσεβίκικες ἐκδόσεις· μαζί μέ τόν Ι. Ι. Σκβορτσόφ-Στεπάνοφ πῆρε μέρος στή μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ (τόμοι 1 - 3, 1907 - 1909). Στήν περίοδο τῆς ἀντίδρασης ἀπομακρύνθηκε ἀπό τόν μπολσεβικισμό, προπαγάνδιζε τή «θεοπλασία» καί τόν ἐμπειριοκριτικισμό, ἦταν ἕνας ἀπό τούς κύριους ἐκπροσώπους τῆς μαχιστικῆς ἀναθεώρησης τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν, ξεσκεπάζοντας τήν παραποίηση τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας ἀπό τόν Μπαζάροφ, τόν ὀνόμασε «μισομπερκλεϋστή, μισοχιουμιστή τῆς μαχιστικῆς αἵρεσης» (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 113). Τό 1917 ἦταν μενσεβίκος-διεθνιστής, ἕνας ἀπό τούς συντάκτες τῆς μενσεβίκικης ἐφημερίδας «Νόβαγια Ζίζν». Τάχθηκε ἐνάντια στήν ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση. Ἀπό τό 1921 δούλευε στήν Ἐπιτροπή Κρατικοῦ Σχεδίου (Γκοσπλάν). Στά τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς του ἀσχολήθηκε μέ μεταφράσεις λογοτεχνικῶν καί φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων.
Κυριότερα ἔργα του: «Ἀναρχικός κομμουνισμός καί μαρξισμός»(1906), «Σέ δυό μέτωπα» (1910), «Ἐπιστήμη καί θρησκεία» (1910) καί ἄλλα.— *9 - 10, 13, 14, 17, 70, 79 - 80, 81, 83 - 84, 85, 98, 108, 111 - 117, 118 - 120, 147, 178, 195, 209, 225 - 226, 229, 232, 248, 255, 303, 357 - 358, 372.*

Μπάξ (Bax), *Ἔρνεστ Μπέλφορντ* (1854 - 1926) — ἄγγλος σοσιαλιστής, ἱστορικός καί φιλόσοφος. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880-1890 πῆρε ἐνεργό μέρος στή δράση διαφόρων σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων, ἦταν ἀντιπρόσωπος σέ διεθνῆ σοσιαλιστικά συνέδρια. Ἔδρασε σάν προπαγανδιστής τοῦ μαρξισμοῦ, ὑπεράσπισε τό διαλεκτικό ὑλισμό καί τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας· ταυτόχρονα ἔκανε λάθη ἰδεαλιστικοῦ χαρακτήρα (ὑπερεκτίμηση τοῦ ρόλου τοῦ «ψυχολογικοῦ παράγοντα» στήν ἱστορία, ἑρμήνευση τῆς ἐμπειρίας στό πνεῦμα τοῦ μαχισμοῦ καί ἄλλα).
Μετά τήν ἵδρυση στά 1911 τοῦ Βρετανικοῦ Σοσιαλιστικοῦ κόμματος

Στή διδακτορική διατριβή του «Philosophische Voraussetzungen der exakten Naturwissenschaften», 1907 («Φιλοσοφικές προϋποθέσεις τῶν θετικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν») καί σέ ἄλλα προηγούμενα ἔργα, ἐκδηλώθηκε, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Β. Ι. Λένιν, ἀπό θέσεις κοντινές «στόν "ντροπαλό" καί μή διανοημένο ὥς τό τέλος ὑλισμό», ἐπέκρινε τίς ὑποκειμενικές ἰδεαλιστικές ἀπόψεις τοῦ Ε. Μάχ καί τοῦ Β. Ὄστβαλντ. Ἀργότερα πέρασε σέ ἰδεαλιστικές θέσεις καί ὑπεράσπισε τό βιταλισμό.

Κυριότερα ἔργα του: «Gehirn und Seele», 1911 («Ἐγκέφαλος καί ψυχή»)· Weltgebäude, Weltgesetze, Weltentwicklung», 1915 («Σύστημα, νόμοι καί ἐξέλιξη τοῦ κόσμου»)· «Einführung in die Philosophie», 1926 («Εἰσαγωγή στήν φιλοσοφία»).—*204, 312.*

Μπίζλεϋ (Beesley), *Ἔντουαρντ Σπένσερ* (1831 - 1915) — ἄγγλος ἱστορικός καί θετικιστής φιλόσοφος, στά 1859 - 1893 καθηγητής τῆς ἱστορίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου. Ἐκλαϊκευτής τῶν ἰδεῶν τοῦ Α. Κόντ στήν Ἀγγλία, μεταφραστής τῶν ἔργων του στήν ἀγγλική γλώσσα. Στίς 28 τοῦ Σεπτέμβρη 1864 ἦταν πρόεδρος στή συγκέντρωση πού ἔγινε στό Λονδίνο, καί ὅπου ψηφίστηκε ἡ ἀπόφαση γιά τήν ἵδρυση τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν (Ι Διεθνής). Ἀπό τό 1893 διηύθυνε τό περιοδικό «Positivist Review» («Θετικιστική Ἐπιθεώρηση»).—*364.*

Μπίντερμαν (Biedermann), *Ἀλοΐζ Ἐμμανουέλ* (1819 - 1885) — διαμαρτυρόμενος πάστορας, ἀπό τό 1850 καθηγητής τῆς θεολογίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης. Βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπιροή τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, καί στό πνεῦμα της προσπάθησε νά θεμελιώσει τή χριστιανική θρησκεία, πού τή θεωροῦσε σάν σύνδεσμο ἀνάμεσα στό «ἄπειρο πνεῦμα» — τόν θεό, καί τό «πεπερασμένο πνεῦμα» — τόν ἄνθρωπο.

Κυριότερα ἔργα του: «Unsere junghegelsche Weltanschaung...», 1849 («Ἡ νεοχεγγελιανή κοσμοθεωρία μας...»)· «Christliche Dogmatik», 1869 («Χριστιανική δογματική»).—*225 - 226.*

Μπλάϊ (Blei), *Φράντς* (1871 - 1942) — γερμανός συγγραφέας, κριτικός καί μεταφραστής, στή φιλοσοφία ἦταν ὀπαδός τοῦ Ρ. Ἀβενάριους. Συνεργάστηκε σέ διάφορα περιοδικά, μαζί καί σέ σοσιαλιστικά, ἔγραψε ἄρθρα πάνω σέ θέματα πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔκανε κριτική τοῦ μαρξισμοῦ ἀπό τίς θέσεις τοῦ μαχισμοῦ.—*339 - 344.*

Μπλούμ, Ὄσκαρ — βλ. Ραχμέτοφ, Ν.

Μπογκντάνοφ, Α. (Μαλινόβσκι, Α. Α.) (1873 - 1928) — σοσιαλδημοκράτης, φιλόσοφος, κοινωνιολόγος, οἰκονομολόγος, εἶχε σπουδάσει γιατρός. Στή δεκαετία 1890 - 1900 ἔπαιρνε μέρος στή δουλιά τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν ὁμίλων (στήν Τούλα). Μετά τό ΙΙ Συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ προσχώρησε στούς μπολσεβίκους. Στό ΙΙΙ Συνέδριο τοῦ κόμματος ἐκλέχτηκε μέλος τῆς ΚΕ. Ἦταν μέλος τῶν συντακτικῶν ἐπιτροπῶν τῶν μπολσεβίκικων ὀργάνων «Βπεριόντ» καί «Προλετάρι», κι' ἕνας ἀπό τούς συντάκτες τῆς μπολσεβίκικης ἐφημερίδας «Νόβαγια Ζίζν». Πῆρε μέρος στίς ἐργασίες τοῦ V συνεδρίου (τοῦ Λονδίνου) τοῦ ΣΔΕΚΡ. Στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης ἀπομακρύνθηκε ἀπό τόν μπολσεβικισμό, μπῆκε ἐπικεφαλῆς τῶν ὀτζοβιστῶν, ἦταν ἡγέτης τῆς ὁμάδας «Βπεριόντ», πού καταπολεμοῦσε τή γραμμή τοῦ κόμματος. Στή φιλοσοφία ἐπιχείρησε νά δημιουργήσει δικό του σύστημα:

τόν «ἐμπειριομονισμό», (μιά παραλλαγή τῆς ὑποκειμενικῆς - ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Μάχ, σκεπασμένη μέ ψευτομαρξιστική ὁρολογία). Στή σύσκεψη τῆς πλατιᾶς Συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι» τόν Ἰούνη τοῦ 1909 ὁ Μπογκντάνοφ διαγράφηκε ἀπό τό Μπολσεβίκικο κόμμα. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση, ἦταν ἕνας ἀπό τούς ὀργανωτές καὶ καθοδηγητές τῆς «Προλετκούλτ». Ἀπό τό 1926 ἦταν διευθυντής τοῦ Ἰνστιτούτου μετάγγισης αἵματος πού ἵδρυσε ὁ ἴδιος.

Τά κυριότερα ἔργα τοῦ Μπογκντάνοφ, πού εἶναι γραμμένα πρίν τό 1908 ἐξετάζονται ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν στό ἔργο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», καθώς καί στήν ἐπιστολή του πρός τόν Α. Μ. Γκόρκι τῆς 12 (25) Φλεβάρη τοῦ 1908 (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ. τόμ. 13, σελ. 411-417). Ἀργότερα ὁ Μπογκντάνοφ, ἐμμένοντας στίς ἰδεαλιστικές θέσεις του, ἔγραψε διάφορα φιλοσοφικά ἔργα, ὅπως: «Ἡ φιλοσοφία τῆς ζωντανῆς ἐμπειρίας» (1913), «Ἡ ἐπιστήμη τῆς κοινωνικῆς συνείδησης» (1914), «Καθολική ὀργανωτική ἐπιστήμη (τεκτολογία) (1913 - 1922) καί ἄλλα.—*5 - 6, 9 - 10, 12, 13 - 14, 18 - 19, 42, 44 - 45, 53 - 55, 62, 88 - 89, 93 - 94, 95, 98, 124, 125, 126 - 127, 128, 129, 130, 135 - 136, 137, 138, 139, 141, 142, 148 - 149, 152, 156, 160, 176, 177, 197 - 198, 199, 209, 225, 233, 236, 237 - 238, 239, 240 - 248, 255, 281, 282, 288, 289, 292, 293, 294, 298, 303, 308, 310, 324, 325, 326, 327, 328, 348 - 355, 357, 363, 374.*

Μπόλιν (Bolin), *Βίλχελμ Ἀντρέας* (1835 - 1924) — φιλλανδός ἱστορικός καί ὑλιστής φιλόσοφος, ὀπαδός τοῦ Λ. Φόϋερμπαχ, ἀπό τό 1869 καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἕλσινγκφορς. Μαζί μέ τόν Φ. Γιόντλ ἐπανέκδοσε τά Ἅπαντα τοῦ Λ. Φόϋερμπαχ.

Κυριότερα ἔργα του: «Ludwig Feuerbach, sein Wirken und seine Zeitgenossen», 1891 («Λούντβιχ Φόϋερμπαχ, ἡ ἐπίδρασή του καί οἱ σύγχρονοί του»)· «Spinoza», 1894 («Σπινόζα») καί ἄλλα.—*213.*

Μπόλτσμαν (Boltzmann), *Λούντβιχ* (1844 - 1906) — αὐστριακός φυσικός, ἀπό τό 1885 μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Βιέννης, καθηγητής Πανεπιστημίου στό Γκράτς (1869 - 1889), στό Μόναχο (1889 - 1894), στή Λειψία (1900 - 1902) καί στή Βιέννη (1894 - 1900, 1902 - 1906). Μεγάλη σημασία εἶχαν γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς οἱ ἐργασίες του πάνω στή θεωρία τῆς ἀκτινοβολίας, καθώς καί οἱ κλασικές ἔρευνές του γιά τήν κινητική θεωρία τῶν ἀερίων καί τήν στατιστική ἑρμηνεία τῆς δεύτερης ἀρχῆς τῆς θερμοδυναμικῆς, πού κατάφεραν πλῆγμα στήν ἰδεαλιστική θεωρία τοῦ λεγόμενου θερμικοῦ θανάτου τοῦ σύμπαντος. Ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τή φιλοσοφία καί στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του παρέδιδε μαθήματα φιλοσοφίας τῆς φύσης. Στή φιλοσοφία στεκόταν στίς θέσεις τοῦ μηχανιστικοῦ ὑλισμοῦ, ἔκανε κριτική στόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό τῶν μαχιστῶν καί στήν «ἐνεργειακή» τοῦ Β. Ὄστβαλντ. «Ὁ Μπόλτσμαν, — ἔγραφε ὁ Β. Ι. Λένιν, — φυσικά, φοβᾶται νά ὀνομάσει τόν ἑαυτό του ὑλιστή καί μάλιστα δηλώνει εἰδικά ὅτι δέν εἶναι καθόλου ἐνάντια στήν ὕπαρξη τοῦ θεοῦ. Ὡστόσο ἡ γνωσιοθεωρία του εἶναι οὐσιαστικά ὑλιστική...» (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 308 - 309).

Κυριότερα ἔργα του: «Vorlesungen über Gastheorie», 1896 - 1898 («Παραδόσεις πάνω στή θεωρία τῶν ἀερίων»)· «Vorlesungen über die Prinzipe der Mechanik», 1897 («Παραδόσεις πάνω στίς ἀρχές τῆς μηχανικῆς») καί ἄλλα.—*96 - 97, 283, 308 - 309,310, 311, 321.*

Κυριότερα ἔργα του: «Philosophiae naturalis principia mathematica», 1687 («Μαθηματικές ἀρχές τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας»)· «Optics or a Ttreatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light», 1704 («Ὀπτική, ἤ πραγματεία γιά τίς ἀντανακλάσεις, τίς διαθλάσεις, τίς κάμψεις καί τά χρώματα τοῦ φωτός») καί ἄλλα.—*188, 271.*

Νόξ (Knox), *Χάουαρντ* (γεν. τό 1868)—ἄγγλος πραγματιστής φιλόσοφος, συγγραφέας τῶν βιβλίων «The Philosophy of William James», 1914 («Ἡ φιλοσοφία τοῦ Οὐΐλλιαμ Τζέημς»)· «The Will to Be Free», 1928 («Ἡ βούληση πρός τήν ἐλευθερία»)· «The Evolution of Truth...», 1930 («Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀλήθειας...») καί ἄλλα.—*238.*

Ντ' Ἀλαμπέρ (D'Alembert), *Ζάν Λέ Ρόν* (1717 - 1783)—γάλλος μαθηματικός καί διαφωτιστής φιλόσοφος, ἀπό τό 1741 μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τοῦ Παρισιοῦ. Ἀπό τό 1751 μαζί μέ τόν Ντ. Ντιντερό ἐργάστηκε γιά τή δημιουργία καί τή σύνταξη τῆς «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers») («Ἐγκυκλοπαίδεια, ἤ ἑρμηνευτικό λεξικό τῶν ἐπιστημῶν, τῶν τεχνῶν καί τῶν ἐπαγγελμάτων»), ἔγραψε γι' αὐτήν τό εἰσαγωγικό ἄρθρο «Μελέτη τῆς καταγωγῆς καί τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν» (1751), ἦταν ὑπεύθυνος τῶν τμημάτων τῶν μαθηματικῶν καί τῆς φυσικῆς. Στά 1757 ἐξαιτίας τῶν διώξεων τῆς ἀντίδρασης ἀποσύρθηκε ἀπό τήν ἔκδοση. Οἱ κυριότερες ἔρευνές του στόν τομέα τῶν μαθηματικῶν ἀφοροῦν τή θεωρία τῶν διαφορικῶν ἐξισώσεων. Στή φιλοσοφία ὁ Ντ' Ἀλαμπέρ ἦταν ἀσυνεπής ὑλιστής: ἐνῶ παραδεχόταν τήν ἀντικειμενική ὕπαρξη τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, ἀμφέβαλλε γιά τό ὅτι εἶναι δυνατό νά γνωστεῖ ἡ οὐσία τους καί ἐξηγοῦσε τήν ἰδιότητα τῆς συνείδησης μέ τήν ὕπαρξη στόν ἄνθρωπο μιᾶς ξεχωριστῆς ἄϋλης ὑπόστασης κτλ.

Κυριότερο φιλοσοφικό ἔργο του: «L'essai sur les éléments de Philosophie...», 1759 («Δοκίμιο γιά τά στοιχεῖα φιλοσοφίας...»).—*28 - 29, 30.*

Ντάουγκε, Π. Γκ. (1869 - 1946) — ἕνας ἀπό τούς ἱδρυτές τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος τῆς Λεττονίας, ἱστορικός, δημοσιολόγος, δόκτορας τῆς ἰατρικῆς. Ἔπαιρνε μέρος στό ἐπαναστατικό κίνημα ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας 1880 - 1890, ὕστερα ἀπό τό II συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ἦταν μπολσεβίκος. Στά 1905-1907 ἦταν μέλος τῆς ὁμάδας ὁμιλητῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Μόσχας τοῦ ΣΔΕΚΡ. Στά 1907 - 1912 ἀσχολοῦνταν μέ ἐκδοτικές ἐργασίες: ὁ ἐκδοτικός οἶκος Ντάουγκε ἐξέδοσε στή ρωσική γλώσσα τά «Γράμματα τῶν Ι. Φ. Μπέκερ, Ι. Ντίτσγκεν, Φ. Ἔνγκελς, Κ. Μάρξ κ. ἄ. πρός τόν Α. Ζόργκε κ. ἄ.» μέ πρόλογο τοῦ Β. Ι. Λένιν, τά κυριότερα ἔργα τοῦ Ι. Ντίτσγκεν κ. ἄ. Στίς φιλοσοφικές ἐργασίες αὐτῆς τῆς περιόδου ὁ Ντάουγκε δέν πρόσεξε τίς ἀδύνατες πλευρές τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ντίτσγκεν, προσπάθησε ν' ἀντιπαραθέσει τίς ἀπόψεις του στόν διαλεκτικό ὑλισμό. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἦταν Λαϊκός Ἐπίτροπος Παιδείας στή Λεττονία (1917 - 1918), μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ Λαϊκοῦ ἐπιτροπάτου Ὑγιεινῆς (1918 - 1931), διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ «Ὀντοντολόγκιγια ἱ Στοματολόγκιγια» (1923 - 1931), μέλος τοῦ Προεδρείου τῆς Πανενωσιακῆς Ἑταιρίας τῶν βετεράνων μπολσεβίκων. Στά 1945 - 1946 ἐργαζόταν στό Ἰνστιτοῦτο ἱστορίας τοῦ κόμματος τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚ Λεττονίας. Ὁ Ντάουγκε εἶναι συγγραφέας μιᾶς σειρᾶς ἔργων, πού ἀφοροῦν τούς τομεῖς τῆς στοματολογίας, τῆς δημόσιας ὑγιεινῆς, τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν: «Ι. Ντίτσγκεν» (1934), «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1905 - 1907 στή Λεττονία»

Ο

Π

* —π. χ.=πρίν τή χρονολογία μας. *Σημ. μετ.*

Πουανκαρέ (Poincaré), *Λουσιέν 'Αντουάν* (1862 - 1920) — γάλλος φυσικός, καθηγητής. Οἱ κυριότερες ἐργασίες εἶναι ἀφιερωμένες στή θεωρία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ. Τό πιό γνωστό βιβλίο του ἦταν: «La physique moderne», 1906 («Ἡ σύγχρονη φυσική»).—*320.*

Πόϋντινγκ (Poynting), *Τζόν Χένρυ* (1852 - 1914) — ἄγγλος φυσικός ἀπό τό 1880 καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μπίρμινχαμ, ἀπό τό 1888 μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἑταιρίας τοῦ Λονδίνου. Κυριότερο ἔργο του: «On the Transfer of Energy in the Electromagnetic Field», 1884 («Σχετικά μέ τή μεταβίβαση τῆς ἐνέργειας στό ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο»). — *294.*

Πουρισκέβιτς, Β. Μ. (1870 - 1920)—μεγαλοτσιφλικάς, φανατικός ἀντιδραστικός μαυροεκατονταρχίτης, μοναρχικός. 'Από τό 1900 ὑπηρετοῦσε στό Ὑπουργεῖο 'Εσωτερικῶν, τό 1904 ἦταν δημόσιος ὑπάλληλος γιά ἐμπιστευτικές ἀποστολές στό Ὑπουργεῖο 'Εσωτερικῶν τοῦ Πλέβε. Ἕνας ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς δημιουργίας τῆς μαυροεκατονταρχίτικης «Ἕνωσης τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ». Τό 1907 βγῆκε ἀπό τήν Ἕνωση αὐτή καί σχημάτισε μιά νέα μοναρχική ἀντεπαναστατική ὀργάνωση τό «Τάγμα τοῦ 'Αρχάγγελου Μιχαήλ». Βουλευτής στήν II, III καί IV Κρατική Δούμα ἀπό τό κυβερνεῖο Βεσσαραβίας, ἔγινε πασίγνωστος ἀπό τούς ἐμπρηστικούς, ἀντισημιτικούς του λόγους στή Δούμα. Μετά τήν 'Οχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἦταν δραστήριος πολέμιος τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας. — *210.*

Πύρρων (γύρω στά 365 - 275 π.χ.) — ἀρχαῖος ἕλληνας φιλόσοφος, γενάρχης τοῦ ἀρχαίου σεπτικισμοῦ. Ὁ Πύρρων ἀρνιόταν τή γνώση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας καί κήρυσσε τή φυγή ἀπό τήν πρακτική ζωή καί τήν πλήρη ἀδιαφορία πρός αὐτήν. — *146.*

Ρ

Ράϊλ (Ryle), *Ρέτζιναλντ Τζόν* (1854 - 1922) — ἄγγλος φυσιοδίφης. Στό περιοδικό «Natural Science» («Φυσιογνωσία»), τεῦχ. 6 τοῦ 1862 δημοσίευσε ἄρθρο μέ τόν τίτλο «Professor Lloyd Morgan on the "Crammar of Sciene"» («Ὁ καθηγητής Λόϋντ Μόργκαν γιά τήν "Γραμματική τῆς ἐπιστήμης"»), ὅπου ὑπεράσπιζε τίς ἰδεαλιστικές ἀντιλήψεις τοῦ Πῆρσον. — *194.*

Ράμσεϋ (Ramsay), *Γουΐλλιαμ* (1852 - 1916) — ἄγγλος χημικός καί φυσικός· ἀπό τό 1880 καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μπρίστολ, ἀπό τό 1887 στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου, ἐπίτιμο μέλος τῆς 'Ακαδημίας 'Επιστημῶν τῆς Πετρούπολης· γνωστός ἀπό τίς ἐργασίες του στόν τομέα τῆς ὀργανικῆς καί τῆς φυσικῆς χημείας· ἀνακάλυψε τά ἀέρια: ἀργόν (μαζί μέ τόν Τζ. Ράλεϋ), ἥλιον καί (μαζί μέ τόν Μ. Τράβερς) κρυπτόν, ξένον καί νέον πού ἀποτέλεσαν τήν λεγόμενη ὁμάδα τῶν ἀδρανῶν ἀερίων τοῦ περιοδικοῦ συστήματος τοῦ Ντ. Ι. Μεντελέγιεφ. 'Ανεξάρτητα ἀπό τόν Μεντελέγιεφ καί πολύ ἀργότερα ἀπ' αὐτόν, ὁ Ράμσεϋ πρότεινε νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ὑπόγεια ἀεροποίηση τοῦ πετροκάρβουνου καί σέ συνέχεια ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀπολυόμενου ἀερίου, γιά τεχνικούς σκοπούς. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἐκτιμοῦσε πολύ τήν πρόταση τοῦ Ράμσεϋ καί ἀφιέρωσε στό πρόβλημα αὐτό τό ἄρθρο «Μιά ἀπό τίς μεγαλειώδεις νίκες τῆς τεχνικῆς» (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 19ος, σελ. 41 - 42).

Κυριότερα ἔργα τοῦ Ράμσεϋ εἶναι: «A System of Chemistry», 1891

Σ

Τ

γνητισμοῦ κ.ἄ. Στόν Τόμσον ὀφείλεται ἡ ἐφεύρεση καί ἡ τελειοποίηση διαφόρων ὀργάνων τῆς φυσικῆς (πυξίδας, γαλβανόμετρου καί ἄλλων).

Στίς φιλοσοφικές του ἀντιλήψεις ἦταν ὀπαδός τοῦ μηχανιστικοῦ ὑλισμοῦ.

Τά κυριότερα ἔργα τοῦ Τόμσον ἐκδόθηκαν σέ συλλογές: «Reprint of Papers on Electricity and Magnetism», 1872 («Ἀνατύπωση μελετῶν γιά τόν ἠλεκτρισμό καί τό μαγνητισμό»)· «Mathematical and Physical Papers», 1882 - 1911 («Μαθηματικές καί φυσικές μελέτες»)· «Popular Lectures and Addresses», 1889 - 1894 («Ἐκλαϊκευμένα μαθήματα καί λόγοι»).—*275, 283.*

Τόμσον (Thomson), *Τζόζεφ Τζόν* (1856 - 1940)—ἄγγλος φυσικός, ἀπό τό 1884 καθηγητής τῆς Σχολῆς τοῦ Τρίνιτυ καί διευθυντής τοῦ ἐργαστηρίου Κάβεντις στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ· μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἑταιρίας τοῦ Λονδίνου, ἀπό τό 1915 ὥς τό 1920 πρόεδρός της. Γνωστός ἀπό τίς ἐργασίες του σχετικά μέ τή θεωρία τῶν στροβίλων, μέ τήν ἐφαρμογή τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς μηχανικῆς στά φυσικά καί φυσικοχημικά φαινόμενα καί ἰδιαίτερα ἀπό τίς ἔρευνές του στόν τομέα τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καί τοῦ μαγνητισμοῦ. Στόν Τόμσον ὀφείλεται ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἠλεκτρονίου (1897) καί ἡ παρουσίαση ἑνός ἀπό τά πρῶτα πρότυπα τοῦ ἀτόμου (1903). Στίς φιλοσοφικές ἀντιλήψεις του ἦταν αὐθόρμητος ὑλιστής.

Κυριότερα ἔργα του: «Electricity and Matter», 1903 («Ἠλεκτρισμός καί ὕλη»)· «The Corpuscular Theory of Matter», 1907 («Ἡ σωματική θεωρία τῆς ὕλης»)· «The Electron in Chemistry»,1923 («Τό ἠλεκτρόνιο στή χημεία») καί ἄλλα.—*279.*

Τσερνισέβσκι, Ν. Γκ. (1828 - 1889)— μεγάλος ρῶσος ἐπαναστάτης δημοκράτης, ἐπιστήμονας, συγγραφέας, φιλολογικός κριτικός, ἕνας ἀπό τούς ἐπιφανεῖς προδρόμους τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ὁ Τσερνισέβσκι ἦταν ὁ ἰδεολογικός ἐμπνευστής καί ὁ ἡγέτης τοῦ ἐπαναστατικοῦ-δημοκρατικοῦ κινήματος τῆς δεκαετίας 1860 - 1870 στή Ρωσία. Σάν σοσιαλιστής-οὐτοπιστής, θεωροῦσε ὅτι εἶναι δυνατό τό πέρασμα στό σοσιαλισμό μέσω τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας, ταυτόχρονα ὅμως, σάν ἐπαναστάτης δημοκράτης, «ἤξερε νά ἐπιδρᾶ πάνω σ' ὅλα τά πολιτικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς μέ πνεῦμα ἐπαναστατικό, διαδίδοντας—παρά τά ἐμπόδια καί τούς φραγμούς τῆς λογοκρισίας—τήν ἰδέα τῆς ἀγροτικῆς ἐπανάστασης, τήν ἰδέα τῆς πάλης τῶν μαζῶν γιά τήν ἀνατροπή ὅλων τῶν παλιῶν ἐξουσιῶν» (Β. Ι. Λένιν. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 17ος, σελ. 97). Ὁ Τσερνισέβσκι ξεσκέπαζε μέ ἀγανάκτηση τό δουλοπαροικιακό χαρακτήρα τῆς «ἀγροτικῆς μεταρύθμισης» τοῦ 1861, καλοῦσε τούς ἀγρότες σέ ἐξέγερση. Τό 1862 πιάστηκε ἀπό τήν τσαρική κυβέρνηση καί κλείστηκε στό φρούριο τοῦ Πετροπαβλόβσκ, ὅπου ἔμεινε περίπου δυό χρόνια, καί μετά καταδικάστηκε σέ ἑφτά χρόνια καταναγκαστικά ἔργα καί σέ ἰσόβια ἐξορία στή Σιβηρία. Μόνο ὅταν εἶχε πιά γεράσει ὁ Τσερνισέβσκι ἀπολύθηκε ἀπό τήν ἐξορία. Ὥς τό τέλος τῆς ζωῆς του ἔμεινε φλογερός ἀγωνιστής ἐνάντια στήν κοινωνική ἀνισότητα, ἐνάντια σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς καταπίεσης.

Τεράστιες ἦταν οἱ ὑπηρεσίες τοῦ Τσερνισέβσκι στόν τομέα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ρωσικῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας. Οἱ φιλοσοφικές ἀντιλήψεις του ἦταν τό κορύφωμα ὅλης τῆς προμαρξικῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ ὑλισμός τοῦ Τσερνισέβσκι εἶχε ἐπαναστατικό, μαχητικό χαρακτήρα. Ὁ Τσερνισέβσκι ἐπέκρινε μέ δριμύτητα τίς διάφορες ἰδεαλιστικές θεωρίες καί προσπάθησε νά μεταπλάσει τή διαλεκτική τοῦ Χέγγελ μέ ὑλιστικό

Υ

φιλοσοφικές ἀντιλήψεις του πλησίαζε στόν ὑλισμό. Ἔγινε διάσημος σάν συγγραφέας τοῦ θεμελιακοῦ του «Ἐγχειρίδιου τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» (1862 - 1866). Ἐκτός ἀπό τό «Ἐγχειρίδιο» ἔγραψε τά ἑξῆς ἔργα: «System der Logik...», 1857 («Σύστημα λογικῆς...»)· «Über Idealismus, Realismus und Idealrealismus», 1859 («Περί ἰδεαλισμοῦ, ρεαλισμοῦ καί ἰδεαλιστικορεαλισμοῦ») καί ἄλλα.—*204*.

Φ

Φερβόρν (Verworn), *Μάξ* (1863 - 1921)—γερμανός φυσιολόγος καί βιολόγος, ἀπό τό 1895 καθηγητής Πανεπιστημίου στήν Ἰένα, ὕστερα στό Γκέττινγκεν καί στή Βόννη· ἔβγαζε τό «Zeitschrift für allgemeine Physiologie», («Περιοδικό γενικῆς φυσιολογίας»). Ἀσχολοῦνταν κυρίως μέ ζητήματα γενικῆς φυσιολογίας, ἔγραψε μιά σειρά μονογραφίες. Τίς παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν γιά τό βιβλίο τοῦ Φερβόρν «Die Biogenhypothese», 1903 («Ἡ ὑπόθεση τῆς βιογένεσης») βλ. στά «Φιλοσοφικά τετράδια» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 38ος, σελ. 329 - 330). Στίς φιλοσοφικές ἀντιλήψεις του ὁ Φερβόρν ἦταν ἐκλεκτικός, βρισκόταν κοντά στό μαχισμό, ὑπεράσπιζε τήν «ὁροκρατία».—*237*.

Φέχνερ (Fechner), *Γκοῦσταβ Τεόντορ* (1801 - 1887)— γερμανός φυσιοδίφης καί ἰδεαλιστής φιλόσοφος, ἀπό τό 1834 καθηγητής τῆς φυσικῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Λειψίας. Οἱ ἐργασίες τοῦ Φέχνερ εἶχαν μεγάλη σημασία γιά τήν πειραματική ψυχολογία· περισσότερο γνωστές εἶναι οἱ ἔρευνές του στόν τομέα τῶν αἰσθημάτων. Στή φιλοσοφία βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπιροή τοῦ Σέλλινγκ, προσπαθοῦσε νά συμβιβάσει τόν ἰδεαλισμό καί τή θρησκεία μέ τόν αὐθόρμητο ὑλιστικό χαρακτήρα τῶν ἐπιστημονικῶν του ἀνακαλύψεων. Θεωροῦσε τήν ὕλη σάν ἕνα «δοχεῖο τοῦ πνεύματος».
Κυριότερο ἔργο του «Elemente der Psychophysik», 1860 («Στοιχεῖα ψυχοφυσικῆς»).—*364*.

Φίσσερ (Fischer), *Κοῦνο* (1824 - 1907)—γερμανός ἀστός ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας, χεγγελιανός, καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στήν Ἰένα (ἀπό τό 1856), ὕστερα στή Χαϊδελβέργη. Τό κυριότερο ἔργο του, πλούσιο σέ πληροφοριακά στοιχεῖα, εἶναι ἡ πολύτιμη «Geschichte der neueren Philosophie», 1854 - 1877 («Ἱστορία τῆς νεότερης φιλοσοφίας»), ὅπου ἐκτίθενται τά φιλοσοφικά συστήματα τοῦ Βάκωνα, τοῦ Καρτέσιου, τοῦ Σπινόζα, τοῦ Λάϊμπνιτς, τοῦ Κάντ, τοῦ Φίχτε, τοῦ Σέλλινγκ, τοῦ Χέγγελ καί ἄλλων φιλοσόφων. Ὡστόσο ὁ Φίσσερ, περιοριζόμενος στήν ἔκθεση τῶν βιογραφιῶν καί τῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων τῶν στοχαστῶν, δέν μπόρεσε νά φωτίσει τίς κοινωνικές ρίζες τῆς φιλοσοφίας, τίς κοινωνικο-ἱστορικές συνθῆκες τῆς ἐμφάνισης τῶν διαφόρων συστημάτων καί τήν πραγματική τους σημασία. Χαρακτηρίζοντας, λογουχάρη, τή μέθοδο μέ τήν ὁποία ὁ Φίσσερ ἐκθέτει τό φιλοσοφικό σύστημα τοῦ Χέγγελ, ὁ Β. Ι. Λένιν ἔγραφε, ὅτι ὁ Φίσσερ παίρνει «*ὅ,τι εἶναι τό πιό εὔκολο*—παραδείγματα ἀπό τήν *Ἐγκυκλοπαιδεία*, προσθέτοντας ρηχότητες..., δίχως νά δείχνει στόν ἀναγνώστη *πῶς* ν' ἀναζητήσει τό κλειδί γιά νά κατανοήσει τίς δύσκολες μεταβάσεις, ἀποχρώσεις, κυμάνσεις, ἰριδισμούς τῶν χεγγελιανῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν» (Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 38ος, σελ. 167).—*208*.

Φίχτε (Fichte), *Ἐμμανουήλ Χέρμαν* (1796 - 1879)—γερμανός ἰδεαλιστής

φιλόσοφος, γιός τοῦ Γιόχαν Γκότλιμπ Φίχτε· ἀπό τό 1836 καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στή Βόννη, ἀπό τό 1842 στό Τύμπινγκεν· ἀπό τό 1837 διηύθυνε τό «Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie» («Περιοδικό Φιλοσοφίας καί Θεωρητικῆς θεολογίας»).

Κυριότερα ἔργα του: «Beiträge zur Charakteristik der neueren Philosophie», 1829 («Σχετικά μέ τό χαρακτηρισμό τῆς νεότερης φιλοσοφίας»)· «System der Ethik», 1850-1853 («Σύστημα ἠθικῆς»)· «Anthropologie», 1856 («Ἀνθρωπολογία») καί ἄλλα.—*223.*

Φίχτε (Fichte), *Γιόχαν Γκότλιμπ* (1762 - 1814) — ὑποκειμενικός ἰδεαλιστής, ἐκπρόσωπος τῆς γερμανικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ τέλους τοῦ 18ου-ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, πού ἐξέφραζε τά συμφέροντα τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς τάξης. Ἀπό τό 1794 καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας καί ὕστερα τοῦ Βερολίνου καί τοῦ Ἐρλάνγκεν. Ὁ Φίχτε, ξεκινώντας ἀπό τή φιλοσοφία τοῦ Κάντ, ἦταν ἕνας ἀπό τούς πρώτους πού ἔκανε κριτική τοῦ καντιανισμοῦ «ἀπό τά δεξιά», ἀρνούμενος τήν ἀντικειμενική ὕπαρξη τοῦ «πράγματος καθεαυτοῦ». Τό ἰδεαλιστικό σύστημά του πού τό ὀνόμαζε «ἐπιστημολογία», τό ἔχτισε πάνω στό βάθρο τῆς ἔννοιας τῆς ὑπερβατικῆς (ἀνεξάρτητης ἀπό τήν ἐμπειρία) ἑνότητας τῆς αὐτοσυνείδησης, ἔννοιας πού διατύπωσε ὁ Κάντ, καί κήρυξε τό ἀνθρώπινο *Ἐγώ* μοναδική πραγματικότητα, παντοδύναμη δημιουργική δύναμη, πού συμπίπτει σέ τελευταία ἀνάλυση μέ τήν αὐτοσυνείδηση ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας. Κατά τόν Φίχτε, τό *Ἐγώ* δέν εἶναι μόνο τό λογικό, ἀλλά καί ἡ θέληση, ἡ δράση. Τό *Ἐγώ* βρίσκεται σέ προτσές διαρκοῦς διαλεκτικῆς ἐξέλιξης. Τό ἐμπειρικό *Ἐγώ* θέτει τό *μή Ἐγώ*, τή φύση· καί τά δυό συνθέτουν τό ἀπόλυτο *Ἐγώ* πού ὁ Μάρξ τό χαρακτήριζε σάν «τό μεταφυσικό μεταμφιεσμένο *πνεῦμα* στήν *ἀπόσπασή* του ἀπό τή φύση» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς. Ἅπαντα, 2η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 154).

Ὁ Φίχτε προσπάθησε νά δείξει τό προτσές τῆς γνώσης. Ἡ φιλοσοφία του, παρά τήν ἰδεαλιστική της μορφή, περιέχει τήν εἰκασία γιά τή σημασία τῆς πρακτικῆς δράσης τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ κοινωνικο-πολιτικές ἀντιλήψεις τοῦ Φίχτε ἐκφράζανε τήν ἐπιδίωξη τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς τάξης νά πραγματοποιήσει τόν καπιταλιστικό μετασχηματισμό τῆς Γερμανίας, πού τόν συνέδεε μέ τήν κατάλυση τῶν φεουδαρχικῶν προνομίων, μέ τήν κατάργηση τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων καί μέ τή θέσπιση τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν κτλ.

Κυριότερα ἔργα τοῦ Φίχτε εἶναι: «Wissenschaftslehre», 1794 («Ἐπιστημολογία»)· «Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten», 1794 («Μαθήματα γιά τόν προσδιορισμό τοῦ σοφοῦ»)· «Die Bestimmung des Menschen», 1800 («Ὁ προσδιορισμός τοῦ ἀνθρώπου»)· «Sonnenklarer Bericht an das größere publicum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie», 1801 («Φωτεινή σάν τόν ἥλιο ἔκθεση στό πλατύ κοινό σχετικά μέ τήν ἀληθινή οὐσία τῆς νεότερης φιλοσοφίας») καί ἄλλα.—*65, 69, 74 - 75, 79, 146, 147, 150, 155 - 156, 159, 206, 208, 210, 223, 227, 243, 320.*

Φόλκμαν (Volkmann), *Πάουλ* (1856-γύρω στά 1938)—καθηγητής τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς στήν Καινιξβέργη (ἀπό τό 1894)· στή φιλοσοφία ἦταν ἐκλεκτικός, ἔκανε πολεμική ἐνάντια στόν ὑλισμό καί ὑπεράσπιζε τήν ἐκκλησία τῶν διαμαρτυρομένων· ὀπαδός τοῦ «φιξιονισμοῦ» τοῦ Φάϊχινγκερ. Τίς παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν γιά τό βιβλίο τοῦ Φόλκμαν «Erkenntnistheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften», 1896 («Γνωσιοθεωρητικά

πού ἀντανακλᾶ τούς πιό γενικούς νόμους ἐξέλιξης τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρώπινης νόησης.

Τά κύρια ἔργα τοῦ Χέγγελ εἶναι: «Phänomenologie des Geistes», 1807 («Ἡ φαινομενολογία τοῦ πνεύματος»)· «Wissenschaft der Logik», 1812-1816 («Ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς»)· «Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse», 1817 («Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν—Ἐπιτομή») καί ἄλλα. Οἱ περιλήψεις πού ἔκανε ὁ Λένιν τῶν ἔργων τοῦ Χέγγελ δημοσιεύτηκαν στά «Φιλοσοφικά τετράδια» (βλ. Ἅπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 38ος).—*70, 82, 100, 101, 131, 142, 198, 201 - 202, 203, 242, 243, 247, 364, 366.*

Χέλμχολτς (Helmholtz), *Χέρμαν Λούντβιχ Φέρντιναντ* (1821 - 1894)—γερμανός φυσιοδίφης· ἀπό τό 1849 καθηγητής τῆς φυσιολογίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Καινιξβέργης, ἀπό τό 1855 στό Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης, ἀπό τό 1858 στό Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης, ἀπό τό 1871 καθηγητής τῆς φυσικῆς στό Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ἀπό τό 1888 διευθυντής τοῦ κρατικοῦ φυσικοτεχνικοῦ ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου. Συγγραφέας θεμελιακῶν ἔργων σέ διάφορους τομεῖς τῆς φυσικῆς καί τῆς φυσιολογίας. Τό 1847 ἔδοσε πρῶτος μαθηματική ἑρμηνεία τοῦ νόμου τῆς διατήρησης τῆς ἐνέργειας καί ἔδειξε τήν καθολικότητα του. Ὁ Φ. Ἔνγκελς ἐπέκρινε τή μεταφυσική κατανόηση τοῦ νόμου αὐτοῦ ἀπό τόν Χέλμχολτς (βλ. «Διαλεκτική τῆς φύσης», 1955, σελ. 71).

Στή φιλοσοφία ὁ Χέλμχολτς ἦταν αὐθόρμητος, ἀσυνεπής ὑλιστής. Τόν ὑλισμό τόν ἔβλεπε ὄχι σάν τή μοναδικά ἐπιστημονική κοσμοαντίληψη, ἀλλά μονάχα «ὑπόθεση» πιό βολική γιά τόν φυσιοδίφη ἀπό ὅ,τι ὁ ἰδεαλισμός. Ἄν καί παραδεχόταν τήν ὕπαρξη τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας κι' ἔδινε μεγάλη σημασία στήν ἐμπειρική γνώση, ἄν καί θεωροῦσε τό σχηματισμό τῶν αἰσθημάτων καί τῶν παραστάσεων σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίδρασης τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας στά αἰσθητήρια ὄργανα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Χέλμχολτς ἔκλινε ταυτόχρονα πρός τόν καντιανισμό, πρόβαλε τή θεωρία τῶν ἱερόγλυφων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά αἰσθήματα δέν εἶναι παρά σήματα κι' ὄχι εἰκόνες τῶν πραγμάτων.

Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔδοσε τό χαρακτηρισμό τῆς κοσμοαντίληψης τοῦ Χέλμχολτς καί ἐπέκρινε τόν ἀγνωστικισμό του σάν «"ντροπαλό ὑλισμό" μέ ορισμένα καντιανά ξιφουλκήματα» (σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 251).

Κυριότερα ἔργα του: «Über die Erhaltung der Kraft», 1847 («Σχετικά μέ τή διατήρηση τῆς δύναμης»)· «Handbuch der physiologischen Optik», 1856-1867 («Ἐγχειρίδιο φυσιολογικῆς ὀπτικῆς»)· «Vorlesungen über theoretische Physik», 1898 - 1903 («Μαθήματα θεωρητικῆς φυσικῆς») καί ἄλλα.—*248, 249 - 255, 275, 276, 283.*

Χέλφοντ, Ο. Ι. (1863 - 1942)—ἕνας ἀπό τούς συντάκτες τῆς ἀναθεωρητικῆς συλλογῆς «Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ»(1908), γιατρός· ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας 1880-1890 ἔπαιρνε μέρος στό ἐπαναστατικό κίνημα, τό 1905 βοηθοῦσε στή διάδοση τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς φιλολογίας στό Κίεβο. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἐργαζόταν σάν γιατρός (στά 1922 - 1928 στό Ἰνστιτοῦτο Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς καί στήν Κομμουνιστική Ἀκαδημία). Ἔγραψε σειρά ἔργων πάνω σέ ζητήματα τῆς ἰατρικῆς καί μερικά ἄρθρα πάνω σέ ζητήματα τῆς φιλοσοφίας: «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ντίτσγκεν καί ὁ σύγχρονος θετικισμός» (1908), «Ἡ ἐμπειριοκριτική θεωρία τῆς γνώσης» (1908) καί ἄλλα. Ὁ Β. Ι. Λένιν

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ Β. Ι. ΛΕΝΙΝ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΥΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ»

1908

Πρῶτο 15θήμερο τοῦ Φλεβάρη. Ὁ Λένιν ἀρχίζει τήν ἐργασία γιά τό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», γίνεται ἐνεργό μέλος τῆς Ἑταιρείας ἀνάγνωσης (Société de Lecture) τῆς Γενεύης καί διαβάζει στή βιβλιοθήκη της φιλοσοφικά συγγράμματα.

Γενάρης, 25 (Φλεβάρης, 7). Ὁ Λένιν, σέ γράμμα του πρός τόν Α. Μ. Γκόρκι κάνει γνωστό ὅτι διαβάζει προσεκτικά τά ἔργα τοῦ Μπογκντάνοφ, τοῦ Μπαζάροφ, τοῦ Λουνατσάρσκι καί ἄλλων μαχιστῶν, πείθεται γιά τήν σφαλερότητα τῶν φιλοσοφικῶν τους ἀπόψεων. «Εἶμαι ὑπέρ τοῦ ὑλισμοῦ, ἐνάντια στόν "ἐμπειριο-" κτλ.»—ἔγραφε ὁ Λένιν.

Γενάρης, 31 (Φλεβάρης, 13). Σέ γράμμα του πρός τόν Α. Μ. Γκόρκι ὁ Λένιν ἀμφισβητεῖ τίς ἀπόψεις του στά ζητήματα τῆς φιλοσοφίας καί ὑπερασπίζει τόν ὑλισμό τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἔνγκελς.

Φλεβάρης, 11(24). Ὁ Λένιν συμμετέχει στή σύσκεψη τῆς σύνταξης τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι» σχετικά μέ τό σημείωμα πού δημοσιεύτηκε στήν «Die Neue Zeit», γιά τήν πάλη μέσα στό ΣΔΕΚΡ πάνω στά ζητήματα τῆς φιλοσοφίας. Στή σύσκεψη ἐγκρίνεται ὁμόφωνα τό κείμενο τῆς δήλωσης τῆς σύνταξης τοῦ «Προλετάρι», πού τό ἔγραψε ὁ Λένιν, ὅπου ὑπογραμμίζεται ὅτι ἡ φιλοσοφική συζήτηση δέν εἶναι φραξιονιστική κι' ὅτι ὁποιαδήποτε προσπάθεια νά παρουσιαστοῦν οἱ διαφωνίες στή φιλοσοφία σάν φραξιονιστικές εἶναι ριζικά λαθεμένη.

Νωρίτερα ἀπό τίς 12(25) τοῦ Φλεβάρη. Ὁ Λένιν γράφει στούς συγγενεῖς του στήν Πετρούπολη καί τούς παρακαλεῖ νά ψάξουν νά βροῦν καί νά τοῦ στείλουν τό φιλοσοφικό χειρόγραφό του τοῦ 1906 πού στρέφεται κατά τοῦ ἐμπειριομονισμοῦ τοῦ Μπογκντάνοφ, καί πού ὁ Λένιν σκόπευε νά τό δημοσιεύσει μέ τόν τίτλο «Σημειώσεις ἑνός ἁπλοῦ μαρξιστῆ γιά τή φιλοσοφία».

Φλεβάρης, 12 (25).	Ὁ Λένιν γράφει στόν Α. Μ. Γκόρκι γιά τήν ἀνάγκη τῆς ἀδιάλλακτης πάλης ἐνάντια στό μαχισμό καί στούς ρώσους μαχιστές (Μπογκντάνοφ κ.ἄ.)· ἐκθέτει τό ἱστορικό τῶν διαφωνιῶν ἀνάμεσα στούς μπολσεβίκους πάνω στά ζητήματα τῆς φιλοσοφίας, πού ὀξύνθηκαν μέ τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τῶν μαχιστῶν «Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ».
Μάρτης, 11 (24).	Σέ γράμμα του πρός τόν Α. Μ. Γκόρκι ὁ Λένιν δίνει πέρα γιά πέρα ἀρνητική ἐκτίμηση στό βιβλίο τῶν μαχιστῶν «Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ» καί τονίζει ὅτι εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ πάλη ἐνάντια στούς μαχιστές πάνω στά φιλοσοφικά ζητήματα.
Δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Μάρτη, ὄχι ἀργότερα ἀπό τίς 3 (16) Ἀπρίλη.	Ὁ Λένιν γράφει τό ἄρθρο «Μαρξισμός καί ἀναθεωρητισμός» γιά τή συλλογή «Κάρλ Μάρξ (1818 - 1883)». Σέ ὑποσημείωση στό ἄρθρο ὁ Λένιν μιλάει γιά τήν πρόθεσή του ν' ἀντικρούσει στό πολύ κοντινό μέλλον τό βιβλίο «Δοκίμια γιά τή φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ» μέ μιά σειρά ἄρθρα ἤ μέ ξεχωριστή μπροσούρα.
Ὄχι νωρίτερα ἀπό τό Μάρτη-ὄχι ἀργότερα ἀπό τίς 14 (27) τοῦ Ὀχτώβρη.	Ὁ Λένιν διαβάζει τό βιβλίο τοῦ J. Dietzgen. «Kleinere philosophische Schriften.Eine Auswahl». Stuttgart, Dietz, 1903 (Ι. Ντίτσγκεν. «Μικρές φιλοσοφικές ἐργασίες. Ἐπιλογή». Στουτγάρδη, Ντίτς 1903) καί κάνει σ' αὐτό σημειώσεις. Τό βιβλίο αὐτό τό χρησιμοποιεῖ πλατιά ὁ Λένιν στό ἔργο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».
Ἀπρίλης, 3 (16).	Σέ γράμμα του πρός τόν Α. Μ. Γκόρκι ὁ Λένιν τόν πληροφορεῖ γιά τήν «ἐπίσημη κήρυξη πολέμου» στούς μαχιστές, ἐννοώντας τό ἄρθρο του «Μαρξισμός καί ἀναθεωρητισμός».
	Σέ γράμμα του πρός τόν Α. Β. Λουνατσάρσκι ὁ Λένιν γράφει ὅτι ὁ δρόμος του χώρισε ἀπό τό δρόμο πού ἀκολουθοῦν οἱ κήρυκες τῆς «συνένωσης τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τή θρησκεία» καί ὅλοι οἱ μαχιστές.
Ἀνάμεσα στίς 10 καί 17 (23 καί 30) τοῦ Ἀπρίλη	Ὕστερα ἀπό πρόσκληση τοῦ Α. Μ. Γκόρκι, ὁ Λένιν τόν ἐπισκέπτεται στό Κάπρι. Ἐκεῖ δηλώνει στούς Α. Μπογκντάνοφ, Β. Μπαζάροφ καί Α. Β. Λουνατσάρσκι ὅτι διαφωνεῖ ἀπόλυτα μαζί τους στά ζητήματα τῆς φιλοσοφίας.
Ἀπρίλης.	Ὁ Λένιν διαβάζει τό ἄρθρο τοῦ Φ. Ἔνγκελς «Über historischen Materialismus» («Γιά τόν ἱστορικό ὑλισμό») πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Die Neue Zeit», Nr. 1, XI Jahrgang, 1. Band, 1892/93, καί κάνει σ' αὐτό σημειώσεις. Ὁ Λένιν χρησιμοποιεῖ τό ἄρθρο τοῦ Ἔνγκελς στό βιβλίο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Μάης.	Ὁ Λένιν μελετᾶ στή βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου φιλοσοφικά καί φυσικοεπιστημονικά συγγράμματα πού δέν βρίσκονταν στίς βιβλιοθῆκες τῆς Γενεύης. Τά βιβλία αὐτά ἦταν ἀπαραίτητα γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».
	Ὁ Λένιν γράφει τά «Δέκα ἐρωτήματα στόν ὁμιλητή», πού τά στέλνει ἀπό τό Λονδίνο σάν θέσεις γιά τήν ὁμιλία τοῦ Ι. Φ. Ντουμπρόβινσκι (Ἰννοκέντι) στήν διάλεξη τοῦ Α. Μπογκντάνοφ «Οἱ περιπέτειες μιᾶς φιλοσοφικῆς σχολῆς», πού ἔγινε στή Γενεύη στίς 15 (28) τοῦ Μάη 1908.
Τέλη τοῦ Μάη-ἀρχές τοῦ Ἰούνη.	Ὁ Λένιν ἐπιστρέφει ἀπό τό Λονδίνο στή Γενεύη καί στή συνεδρίαση τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι» μαζί μέ τόν Ι. Φ. Ντουμπρόβινσκι ἀπορίπτει τό σχέδιο ἀπόφασης τοῦ Α. Μπογκντάνοφ, ὅπου ὑποστηριζόταν ὅτι ἡ προπαγάνδιση τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ «δέν ἀντιφάσκει» στά συμφέροντα τῆς ὁμάδας τῶν μπολσεβίκων καί προτεινόταν νά καταδικαστεῖ ἡ ὁμιλία τοῦ Ι. Φ. Ντουμπρόβινσκι στήν διάλεξη τοῦ Α. Μπογκντάνοφ.
Ὄχι νωρίτερα ἀπό τό Μάη.	Ὁ Λένιν διαβάζει τό βιβλίο τοῦ Γκ. Β. Πλεχάνοφ «Βασικά προβλήματα τοῦ μαρξισμοῦ» (Πετρούπολη 1908) καί κάνει πάνω σ' αὐτό σημειώσεις.
Ἰούνης, 7(20).	Σέ γράμμα του πρός τήν Μ. Α. Οὐλιάνοβα ὁ Λένιν ἐκφράζει τή λύπη του γιά τήν ἄρνηση τοῦ «μοσχοβίτη ἐκδότη-φολοσόφου» Π. Γκ. Ντάουγκε νά δημοσιεύσει τό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» καί τήν παρακαλεῖ νά βρεῖ ἄλλον ἐκδότη.
Ἰούνης, 18 (Ἰούλης, 1).	Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τόν Β.Β. Βορόβσκι στήν Ὀδησσό γράφει γιά τήν ὄξυνση τῶν διαφωνιῶν μέ τόν Α. Μπογκντάνοφ καί τόν Γκ. Α. Ἀλέξινσκι καί γιά τό ἀναπόφευκτο τῆς ρήξης μ' αὐτούς. Ὁ Λένιν ρωτάει ἄν εἶναι δυνατή ἡ ἔκδοση τοῦ φιλοσοφικοῦ του βιβλίου.
Ἰούνης, 30 (Ἰούλης, 13).	Σέ γράμμα του πρός τήν Μ. Ι. Οὐλιάνοβα ὁ Λένιν τήν πληροφορεῖ ὅτι δουλεύει τό βιβλίο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει δυό βιβλία τοῦ Γκ. Ι. Τσελπάνοφ: «Ὁ Ἀβενάριους καί ἡ σχολή του» καί «Ἡ ἐνυπαρξιακή φιλοσοφία».
Αὔγουστος.	Ὁ Λένιν ἐξονόματος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι» ἀπαιτεῖ ἀπό τόν Μπογκντάνοφ νά ἐκθέσει ἀνοιχτά στόν τύπο τίς φιλοσοφικές καί πολιτικές του ἀπόψεις.

Σεπτέμβρης. Ὁ Λένιν γράφει τόν πρόλογο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». Ὁ Λένιν δίνει στόν Β.Φ. Γκόριν (Γκάλκιν) τά χειρόγραφα τοῦ βιβλίου του γιά νά τά διαβάσει.

᾿Οχτώβρης, 14(27). Σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-᾿Ελιζάροβα ὁ Λένιν τήν πληροφορεῖ ὅτι τέλειωσε τή συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ δόσει μιά σίγουρη διεύθυνση γιά νά στείλει τό χειρόγραφο· καί μόλις τῆς δοθεῖ ἡ παραμικρότερη δυνατότητα νά κλείσει συμβόλαιο γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου.

᾿Οχτώβρης, 26 (Νοέμβρης, 8). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-᾿Ελιζάροβα τήν παρακαλεῖ νά τοῦ δόσει μιά διεύθυνση γιά νά στείλει τό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός»· συμφωνεῖ, στήν περίπτωση πού ἡ λογοκρισία εἶναι ἐξαιρετικά αὐστηρή, νά ἀντικατασταθεῖ στό βιβλίο ἡ λέξη «παπαδοκρατία» μέ τή λέξη «φιντεϊσμός» καί νά ἐξηγηθεῖ σέ ὑποσημείωση ἡ σημασία της.

᾿Οχτώβρης, 28 (Νοέμβρης, 10). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τόν μενσεβίκο-μαχιστή Π. Σ. Γιουσκέβιτς στήν Πετρούπολη ἀπορίπτει τήν πρόταση γιά συνεργασία στίς λογοτεχνικο-φιλολογικές συλλογές πού σκόπευαν νά ἐκδόσουν.

Νωρίτερα ἀπό τίς 4(17) τοῦ Νοέμβρη. Ὁ Λένιν στέλνει στό Ποντόλσκ στή διεύθυνση τοῦ Β.Α. Λεβίτσκι τό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Νοέμβρης, 13(26). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-᾿Ελιζάροβα τήν πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε τό γράμμα της τῆς 9 (22) τοῦ Νοέμβρη, ὅπου τοῦ γράφει ὅτι παραλήφθηκε τό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». Προτείνει, στήν περίπτωση πού δέν ὑπάρχει ἄλλος ἐκδότης, νά σταλεῖ τό χειρόγραφο στόν Β. Ντ. Μπόντς-Μπρουγιέβιτς στόν ἐκδοτικό οἶκο «Ζίζν ἰ Ζνάνιγε»· παρακαλεῖ νά μπεῖ στό τέλος τῆς «Εἰσαγωγῆς» μιά προσθήκη στό κείμενο, ὅπου γίνεται λόγος γιά τόν Ν. Βαλεντίνοφ.

Νοέμβρης, 27 (Δεκέμβρης 10). Ὁ Λένιν μέ τηλεγράφημά του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-᾿Ελιζάροβα δηλώνει ὅτι ἀποδέχεται τούς ὅρους τοῦ μοσχοβίτικου ἐκδοτικοῦ οἴκου «Ζβενό» γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου«Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Μ. Α. Οὐλιάνοβα παρακαλεῖ τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-᾿Ελιζάροβα νά ἐπισπεύσει τήν ὑπογραφή τοῦ συμβολαίου μέ τόν ἐκδοτικό οἶκο «Ζβενό» καί ἐπιμένει νά γραφεῖ στό συμβόλαιο ἡ ἀπαίτηση νά ἐκδοθεῖ ἀμέσως τό βιβλίο «Ὑλι-

σμός καί ἐμπειριοκριτικισμός». Συνιστᾶ νά κλειστεῖ τό συμβόλαιο στό ὄνομά του κι' ὄχι στό ὄνομα τῆς Ἄννας Ἰλίνιτσνα γιά νά ἀποφύγει αὐτή τίς συνέπειες τῆς νομοθεσίας περί τύπου.

Ἀνάμεσα στίς 29 τοῦ Νοέμβρη καί 1 τοῦ Δεκέμβρη (12 καί 14 τοῦ Δεκέμβρη). Ὁ Λένιν καί ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια μετακομίζουν ἀπό τή Γενεύη στό Παρίσι, ὅπου μεταφέρεται ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι».

Δεκέμβρης, 6(19). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα δηλώνει ὅτι εἶναι σύμφωνος νά μετριαστεῖ ὁ τόνος ἀπέναντι στόν Μπαζάροφ καί τόν Μπογκντάνοφ κι' ὅτι δέν συμφωνεῖ νά μετριασθοῦν οἱ ἐκφράσεις ὅσον ἀφορᾶ τόν Γιουσκέβιτς καί τόν Βαλεντίνοφ στό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός»· πληροφορεῖ ὅτι εἶναι σύμφωνος ν' ἀντικατασταθοῦν οἱ λέξεις «παπαδοκρατία», «ἐπινόησε τόν θεούλη» κ.ἄ. μόνο σέ περίπτωση πού τό ἀπαιτεῖ τελεσιγραφικά ὁ ἐκδότης ἀπό φόβο τῆς λογοκρισίας.

Δεκέμβρης, 11(24). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα παρακαλεῖ νά τοῦ σταλεῖ ἕνα ἀντίγραφο ἀδιόρθωτων τυπογραφικῶν δοκιμίων καί ὕστερα, καί τά τυπωμένα δοκίμια τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» γιά νά μπορέσει νά κάνει τίς σπουδαιότερες διορθώσεις, δίνει ὁδηγίες σχετικά μέ τά τυπογραφικά στοιχεῖα γιά τούς τίτλους τῶν παραγράφων καί πληροφορεῖ ὅτι ἔστειλε νωρίτερα δυό ἐπιστολές μέ τήν προσθήκη γιά τό βιβλίο τοῦ Ε. Μπέχερ καί μέ μερικές διορθώσεις στό κείμενο.

Δεκέμβρης, 30(12 τοῦ Γενάρη 1909). Σέ γράμμα του (στή γαλλική γλώσσα) πρός τόν διευθυντή τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης στό Παρίσι ὁ Λένιν παρακαλεῖ νά τοῦ ἐκδοθεῖ ἄδεια χρησιμοποίησης τῆς βιβλιοθήκης.

1908. Ὁ Λένιν διαβάζει τό βιβλίο Ludwig Feuerbach. Sämtliche Werke. Zweiter Band. Leipzig, 1846 (Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ. Ἅπαντα. Δεύτερος τόμος. Λειψία, 1846) καί κάνει πάνω σ' αὐτό σημειώσεις. Τό βιβλίο αὐτό τό χρησιμοποιεῖ στό ἔργο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Ὄχι πρίν τό 1908. Ὁ Λένιν διαβάζει τό βιβλίο τοῦ Β. Σουλιάτικοφ «Ἡ δικαίωση τοῦ καπιταλισμοῦ στή δυτικοευρωπαϊκή φιλοσοφία. Ἀπό τόν Ντεκάρτ ὥς τόν Ε. Μάχ» (Μόσχα, 1908), κάνει πάνω σ' αὐτό σημειώσεις, καί στό τέλος κάνει τήν ἐκτίμηση τοῦ βιβλίου.

Μετά τό 1908. Ὁ Λένιν διαβάζει τό βιβλίο τοῦ Α. Rey. «La philo-

sophie moderne». Paris, 1908 (A. Ρέϋ. «Ἡ νεότερη φιλοσοφία», Παρίσι, 1908) καί κάνει πάνω σ' αὐτό σημειώσεις.

1909

Ἀρχή τοῦ χρόνου — Ὁ Λένιν κάνει διαλέξεις φιλοσοφίας σέ ὅμιλο μπολσεβίκων στό Παρίσι.

Γενάρης-Ἰούνης. — Ὁ Λένιν μελετᾶ στήν ἐθνική βιβλιοθήκη καί στή βιβλιοθήκη τῆς Σορβόνης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παρισιοῦ συγγράμματα πού πραγματεύονται ζητήματα φιλοσοφίας καί φυσιογνωσίας.

Γενάρης, 24 (Φλεβάρης, 6). — Ὁ Λένιν σέ γράμμα πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα κάνει γνωστό ὅτι ἔλαβε τά πρῶτα τυπογραφικά δοκίμια τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Γενάρης-Ἀπρίλης. — Ὁ Λένιν ἀσχολεῖται μέ τή θεώρηση τῶν δοκιμίων τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Φλεβάρης, 1 (14). — Ὁ Λένιν σέ συνεδρίαση τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐφημερίδας «Προλετάρι» ζητᾶ ἀπ' αὐτήν νά ἐκδηλωθεῖ ἀνοιχτά ἐνάντια στή «θεοπλασία» τοῦ Α. Β. Λουνατσάρσκι. Τό ἄρθρο τῆς σύνταξης ἐνάντια στή «θεοπλασία» («Ὄχι ἀπό τόν ἴδιο δρόμο») δημοσιεύτηκε στίς 12 (25) τοῦ Φλεβάρη 1909 στήν «Προλετάρι», ἀρ. φύλ. 42.

Φλεβάρης, 4 ἤ 5 (17 ἤ 18). — Σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα ὁ Λένιν στέλνει τίς διορθώσεις στά τυπογραφικά δοκίμια τοῦ βιβλίου, κάνει γνωστό ὅτι λείπουν στά δοκίμια 27 σελίδες χειρογράφου καί παρακαλεῖ θερμά νά δοθεῖ προσοχή γιά νά μή γίνει καμιά παράλειψη κατά τήν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου.

Φλεβάρης, 10 (23). — Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα τήν πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε τό 8ο καί τό 9ο 16σέλιδο, παρατηρεῖ ὅτι δέν ὑπάρχουν παραλείψεις, ὅτι ἡ παραβολή τῶν δοκιμίων αὐτῶν ἔγινε καλά· στέλνει τίς διορθώσεις πού ἔκανε πάνω σ' αὐτά.

Φλεβάρης, 24 (Μάρτης, 9). — Ὁ Λένιν στέλνει στήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα γράμμα μαζί μέ τίς διορθώσεις στό 10ο καί 11ο 16σέλιδα. Ὁ Λένιν τήν πληροφορεῖ ὅτι ἔκοψε τίς σχέσεις μέ τόν Α. Μπογκντάνοφ καί τόν Α. Β. Λουνατσάρσκι καί παρακαλεῖ κατά τό διάβασμα τῶν δοκιμίων τοῦ βιβλίου νά μή μετριαστοῦν οἱ διατυπώσεις πού στρέφονται ἐνάντιά τους καί νά ἐπισπευθεῖ ἡ ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου. Εὐχαριστεῖ τόν Ι. Ι. Σκβορτσόφ-Στεπάνοφ γιά τήν συνδρομή του στήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου.

Φλεβάρης, 27 (Μάρτης, 12). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα στέλνει κατάλογο παροραμάτων στά τυπωμένα 16σέλιδα 6 - 9 καί 13 καί παρακαλεῖ καί πάλι νά ἐπισπευθεῖ ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Σέ ὑστερόγραφο ὁ Λένιν ἐπιμένει ξανά νά μή μετριαστεῖ τίποτε ἀπό τά χωρία πού στρέφονται κατά τῶν Μπογκντάνοφ, Λουνατσάρσκι καί τῶν ἄλλων μαχιστῶν.

Μάρτης, 8 - 9 (21 - 22). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα παρακαλεῖ γιά ἄλλη μιά φορά νά μή μετριαστοῦν μέ κανένα τρόπο τά χωρία πού στρέφονται κατά τῶν Μπογκντάνοφ, Λουνατσάρσκι καί ἄλλων καί στέλνει κατάλογο παροραμάτων στά τυπωμένα 16σέλιδα 1-5 τοῦ βιβλίου.

Μάρτης, 10 ἤ 11 (23 ἤ 24). Ὁ Λένιν στέλνει στήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα στή Μόσχα τήν προσθήκη «Ἀπό ποιά σκοπιά ὁ Ν. Γκ. Τσερνισέβσκι ἔκανε κριτική στόν καντιανισμό;» στήν 1η παράγραφο τοῦ IV κεφαλαίου τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Μάρτης, 13 (26). Ὁ Λένιν στέλνει στήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐπιζάροβα κατάλογο παροραμάτων στά δοκίμια τῶν 16σέλιδων 15-18 καί παρακαλεῖ νά τόν πληροφορήσουν πότε ἀναμένεται ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου.

Μάρτης, 23 (Ἀπρίλης, 5). Ὁ Λένιν στέλνει τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα—Ἐλιζάροβα κατάλογο παροραμάτων στά δοκίμια τοῦ 16σέλιδου 14 καί παρακαλεῖ νά διορθωθεῖ στό δοκίμιο τό χωρίο γιά τόν Β. Ι. Βερνάντκι: ἀντί «ὑλιστής-στοχαστής» νά γραφεῖ «φυσιοδίφης-στοχαστής», ἤ νά σημειωθεῖ στά παροράματα.

Μάρτης, 24 (Ἀπρίλης, 6). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα τήν πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε τά τυπωμένα 16σέλιδα 10-12 τοῦ βιβλίου, καθώς καί τά δοκίμια τοῦ 16σέλιδου 21 καί τῆς στέλνει κατάλογο παροραμάτων σ' αὐτά.

Μάρτης, 26 (Ἀπρίλης, 8). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα τήν πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε τά δοκίμια τοῦ 16σέλιδου 22 κι' ὅτι τῆς στέλνει τίς διορθώσεις σ' αὐτό· τήν παρακαλεῖ νά κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιά νά τελειώσει ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» στό πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Ἀπρίλη. «Γιά μένα—ἔγραφε ὁ Λένιν—ἡ ἔκδοσή του συνδέεται ὄχι μόνο μέ φιλολογικές, ἀλλά καί μέ σοβαρές πολιτικές ὑποχρεώσεις».

Ἀπρίλης, 21 (Μάης, 4). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τόν Ι. Φ. Ντουμπρόβινσκι τόν πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε τήν εἴδηση γιά τήν ἔκδοση

τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», πού ὑπόσχονται νά τοῦ τό στείλουν στό Παρίσι κατά τίς 25-26 τοῦ Ἀπρίλη (8-9 τοῦ Μάη).

Ἀνάμεσα στίς 29 τοῦ Ἀπρίλη καί 4 τοῦ Μάη (12 καί 17 τοῦ Μάη). Στή Μόσχα ἐκδίδεται ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο «Ζβενό» τό βιβλίο τοῦ Λένιν «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός. Κριτικά σημειώματα γιά μιά ἀντιδραστική φιλοσοφία».

Μάης, 4 (17). Ὁ Λένιν στέλνει στή Ρόζα Λούξεμπουργκ τό βιβλίο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» καί παρακαλεῖ νά ἀναγγελθεῖ ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου στό περιοδικό «Die Neue Zeit», πράγμα πού ἔγινε (βλ. «Die Neue Zeit», 1. Band, τεῦχος 2, 8 τοῦ Ὀχτώβρη 1909, σελ. 64).

Μάης, 8 (21). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Μ. Α. Οὐλιάνοβα τήν πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε τό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» καί ἐκφράζεται θετικά γιά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου.

Νωρίτερα ἀπό τίς 12 (25) τοῦ Μάη. Ὁ Λένιν χαρίζει ἕνα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» στόν Β. Φ. Γκόριν (Γκάλκιν).

Μάης, 13 (26). Ὁ Λένιν σέ γράμμα του πρός τήν Α. Ι. Οὐλιάνοβα-Ἐλιζάροβα τήν πληροφορεῖ ὅτι ἔλαβε τό βιβλίο «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός», δίνει θετική ἐκτίμηση γιά τήν ἔκδοσή του καί γράφει γιά τήν ἐπικείμενη διάσπαση μέ τούς ὀτζοβιστές καί τούς οὐλτιματιστές.

Μάης-Σεπτέμβρης. Στά περιοδικά «Βοζροζντένιγε», τεῦχ. 7-8, «Σοβρεμέννι Μίρ», τεῦχ. 7, «Κριτίτσεσκογε Ὀμποζρένιγε», τεῦχ. V στήν ἐφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοστι» (ἀρ. φυλ.222) δημοσιεύονται κριτικές ἀστῶν καί μενσεβίκων συγγραφέων γιά τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

Ἰούνης, 5 (18). Στήν ἐφημερίδα «Ὀντέσκογε Ὀμποζρένιγε» (ἀρ. φύλ. 439) δημοσιεύεται σημείωμα τοῦ Β. Β. Βορόβσκι γιά τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας τό σημείωμα ἦταν ἀφιερωμένο στό βιβλίο τοῦ Μάξ Φερβόρν «Φυσιογνωσία καί θεώρηση τοῦ κόσμου. Τό πρόβλημα τῆς ζωῆς». Μόσχα, 1909.

Ἀρχή καλοκαιριοῦ. Ὁ Λένιν στέλνει ἕνα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός» στόν Ι. Ι. Σκβορτσόφ-Στεπάνοφ.

Καλοκαίρι. Ὁ Λένιν ἐπισκέπτεται τόν Πώλ Λαφάργκ καί συνομιλεῖ μαζί του γιά φιλοσοφικά ζητήματα καί γιά τό βιβλίο του «Ὑλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Τυπώθηκε τόν 'Ιούνη τοῦ 1978
σέ 5.000 ἀντίτυπα
Τυπογραφικά φύλλα 34½

Ζωοδόχου Πηγῆς 16. 'Αθήνα
Τηλ. 3623649, 3620835

ΛΕΝΙΝ

•

ΑΠΑΝΤΑ

18